De Gulden Passer. Jaargang 84

bron
De Gulden Passer. Jaargang 84. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 2006

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005200601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

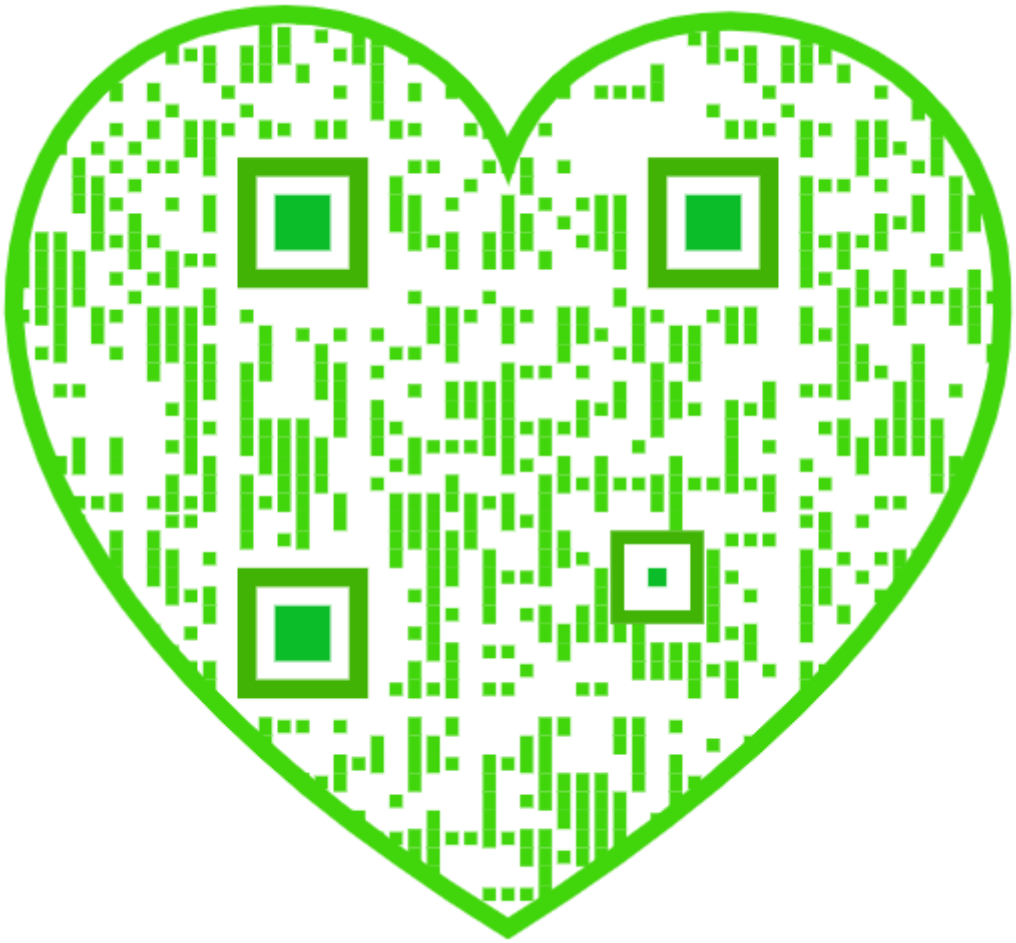

binnenkant voorplat

[De Gulden Passer 2006]

Iam illustravit omnia

Justus Lipsius als lievelingsauteur van het Plantijnse huis
onder redactie van JEANINE DE LANDTSHEER EN PIERRE DELSAERDT
Antwerpen | Vereniging van Antwerpse Bibliofielen | 2006

MORIBVS ANTIQVIS
Aetat. 40. An°. 1587.
IVSTVS LIPSIVS
Iuste, decus Patriæ, Latij sermonis ocelle,
Vt Sophiâ præstas, sic pietate nites.
Crispin de Pas fecit.
Balch. Cuimyx exc.

III

Iam illustravit omnia

Justus Lipsius als lievelingsauteur van het Plantijnse Huis

Vooraf

In 1997 werd de 450ste verjaardag van de geboorte van Justus Lipsius herdacht met een dubbeltentoonstelling te Leuven en te Antwerpen. Terwijl het *Seminarium philologiae humanisticae* van de K.U. Leuven de activiteiten van een van haar illustere professoren in de kijker stelde, maakte het Museum Plantin-Moretus gebruik van de unieke collectie Lipsiana in haar bezit om de relatie van Lipsius met het Plantijnse Huis op persoonlijk en zakelijk vlak te onderzoeken. Negen jaar later biedt zich andermaal een gelegenheid aan om deze humanist van eigen, Brabantse bodem te herdenken, want op 23 maart 1606 was het vierhonderd jaar geleden dat hij, 58 jaar oud, in Leuven overleed. Omdat de expositie van negen jaar voordien natuurlijk niet kon worden herhaald, werd na overleg met het Dagelijks Bestuur van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen en de redactieraad van *De Gulden Passer* besloten om de Leuvense professor, vriend en sterauteur van de *Officina Plantiniana* te gedenken met een speciaal themanummer van het tijdschrift. Deskundigen uit binnen- en buitenland verleenden er hun medewerking aan.

Als titel werd gekozen voor *Iam illustravit omnia. Justus Lipsius (1547-1606) als lievelingsauteur van het Plantijnse Huis.* Het Latijnse motto, dat door Dominicus Custodis gebruikt wordt in een gravure van eind 1600, verwijst naar de veelzijdigheid van Lipsius' activiteiten als filoloog, historicus van de oudheid, filosoof en pedagoog. Daarbij streefde hij er in de eerste plaats naar om de teksten van zijn geliefde auteurs uit de oudheid voor zijn lezerspubliek en zijn studenten-toehoorders te verhelderen. De titel verwijst ook naar de tentoonstelling *Justus Lipsius (1547-1606). Een geleerde en zijn Europese netwerk* die het reeds genoemde *Seminarium* aan de K.U. Leuven in 2006 organiseerde, en die de Custodis-gravure als haar uithangbord gebruikte. De Nederlandse ondertitel zinspeelt enerzijds op het onderschrift van een andere gravure naar Crispijn de Passe, *Lieveling van de Latijnse taal*, in vertaling gebruikt als motto voor de tentoonstelling waarmee de Universiteit van Leiden in het voorjaar van 2006 een eresaluut bracht aan een der toonaangevende professoren uit haar beginjaren. Anderzijds herinnert hij aan de tentoonstelling *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, die het Museum Plantin-Moretus in 1997 organiseerde.

Gezien de veelzijdigheid van Lipsius als auteur mag het geen verwondering wekken dat ook deze bundel een rijke verscheidenheid aan thema's biedt. Een eerste luikje is toegespitst op de Leidse periode van Lipsius (maart 1578 - maart 1591): Chris Heesakkers onderzoekt de literaire getuigenissen van de diepe vriendschap tussen Lipsius en twee belangrijke figuren te Leiden, stadssecretaris Jan van Hout en Janus Dousa, die nauw betrokken was bij de oprichting van de universiteit en een van haar eerste curatoren werd. Jan van Hout keert terug in de bijdrage van Toon van Hal over de Wachtendonckse Psalmen, waarbij de correspondentie van Lipsius nieuw licht werpt op de zaak. Ginette Vagenheim bespreekt de *Inscriptiones antiquae* van Martinus Smetius, het eerste Latijnse handschrift van de Leidse universiteit, dat op verzoek van Dousa en de andere curatoren door Lipsius werd gepubliceerd. Jeanine De Landtsheer illustreert aan de hand van een onbekende brief uit 1583 van de Ierse katho-

lieke vluchteling Richard Stanihurst hoe Lipsius een bemiddelende rol speelde voor jonge auteurs die hun werk bij Plantijn wilden publiceren.

In een tweede luik staan Hubert Meeus en Antonio Dávila Pérez stil bij vertalingen van Lipsius' belangrijkste en originele filosofische werken, en leveren ze meteen ook een bewijs van diens inspirerende rol in de vroege zeventiende eeuw. Meeus bestudeert in hoofdzaak de Nederlandse vertaling van *De constantia*, in 1583-4 uitgegeven door Jan Moretus, terwijl Dávila Pérez zich toelegt op de Castiliaanse vertaling van de *Politica* (1589) door Bernardino de Mendoza, en op de correcties aangebracht door de Spaanse inquisiteurs.

Vervolgens worden enkele 'antiquarische' traktaten onder de loep genomen: Hugo Peeters beschrijft de *Poliorcetica* (1596), over tuigen door de Romeinen gebruikt bij de belegering of de verdediging van steden, en de bronnen waarvan Lipsius zich bediende voor zijn illustraties. Aan de hand van de bestaande correspondentie onderzoekt Tom Deneire de drukgeschiedenis van de *Admiranda sive De magnitudine Urbis Romae* (1598), terwijl Juan Ballesteros laat zien hoe dit laatste, grote antiquarische werk een synthese biedt van Lipsius' historische, filologische en politieke ideeën, vooraleer de humanist zich voornamelijk zou toeleggen op de (stoïcijnse) filosofie. Aansluitend hierbij bespreken Gilbert Tournoy en Harald Deceulaer Lipsius' aanvraag voor een algemeen koninklijk privilege voor zijn werken, waarbij aartshertog Albrecht als bemiddelaar optrad bij Filips II van Spanje.

Dat filosofische aspect is vertegenwoordigd met een studie door Marijke Janssens van de *Monita et exempla politica* (1605), het praktische luik met historische: voorbeelden dat Lipsius schreef ter illustratie van zijn *Politica.* Aan de hand van een fragmentarisch bewaard manuscript te Leiden gaat Jan Papy na hoe Lipsius te werk ging bij het schrijven van zijn *Manuductio ad stoicam philosophiam* (1604), dat dienst deed als algemene inleiding bij de uitgave van de filosofische werken van Lucius Annaeus Seneca (1605), die het onderwerp vormt van de bijdrage van Mark Morford.

Dirk Sacré schreef twee korte bijdragen over publicaties die verschenen naar aanleiding van Lipsius' dood, namelijk twee edities waarin de Antwerpse kanunnik Aubertus Miraeus de laatste uren van de humanist beschrijft, en het antwoord van Johannes Woverius, oudleerling en testamentuitvoerder van Lipsius, op een brief die de Milanese kardinaal Federico Borromeo net na diens dood naar Leuven had verzonden.

In een laatste luik komen nog twee praktische aspecten aan bod. Erik Breuls onderzoekt het aanbod van Lipsius' werken op de halfjaarlijkse boekenbeurs te Frankfurt, die van groot belang was voor de internationale verspreiding van zijn werken. Kasper van Ommen ten slotte staat stil bij enkele minder bekende portretten van Lipsius bewaard in de collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

Lijst van vaak geciteerde werken

ADB: *Allgemeine deutsche Biographie*, 56 vol., Leipzig 1875-1912
BN: *Biographie nationale*, 44 vol., Brussel 1866-1986
BBr: *Bibliotheca Belgica: bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par Ferdinand Van der Haeghen. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger*, Brussel 1964-1975
BHAP: A. Gerlo - H.D.L. Vervliet, *Bibliographie de l'Humanisme des Anciens Pays-Bas. Avec un répertoire bibliographique des humanistes et poètes néo-latins*, Instrumenta Humanistica, 3, Brussel 1972; M. de Schepper - C.L. Heesakkers, *Supplément 1970-1985 avec compléments à l'édition de A. Gerlo et H.D.L Vervliet*, Brussel 1988
Burmannus: P. Burmannus, *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi V*, Leiden 1725-1727
CCP: Max Rooses - J. Denucé (éds.), *Correspondance de Chr. Plantin*, 9 vols., Anwerpen 1883-1918; vol. 10: M. Van Durme (ed.), Supplément à la correspondance de Christophe Plantin, Antwerpen 1955
DBF: *Dictionnaire de biographie française*, Parijs 1933-
DBI: *Dizionario biografico degli Italiani*, Rome 1960-
DBS: A. de Backer - C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 12 vol., Brussel 1890-1932
Ex Officina Plantiniana Moretorum: F. de Nave - M. de Schepper (eds.), *Ex Officina Plantiniana Moretorum: Studies over het drukkersgeslacht Moretus* (*De Gulden Passer*, 74), Antwerpen 1996-1997
GV: A. Gerlo - H.D.L. Vervliet - I. Vertessen, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus. Introduction*, *Correspondance et Commentaire*, *Documents*, *Bibliographie*, Antwerpen 1967
GVi: A. Gerlo - H.D.L. Vervliet, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse*, *1564-1606*, Antwerpen 1968
ILE: *Iusti Lipsi Epistolae.* Pars I: *1564-1583*, ed. A. Gerlo - M.A. Nauwelaerts - H.D.L. Vervliet, Brussel 1978; Pars II: *1584-1587*, ed, M.A. Nauwelaerts, Brussel 1983; Pars III: *1588-1590*, ed. S. Sué - H. Peeters, Brussel 1987; Pars [IV][1]: *1591*, ed. S. Sué; Pars V: *1592*, ed. J. De Landtsheer - J. Kluyskens, Brussel 1991; Pars VI: *1593*, ed. J. De Landtsheer, Brussel 1994; Pars VII: *1594*, ed. J. De Landtsheer, Brussel 1997; Pars VIII: *1595*, ed. J. De Landtsheer, Brussel 2004; Pars [IX]: *1596*, ed. H. Peeters; Pars [XI]: *1598*, ed. T. Deneire; Pars XIII: *1600*, ed. J. Papy, Brussel 2000; Pars XIV; *1601*, ed. J. De Landtsheer, Brussel 2006; Pars [XV]: *1602*, ed. J. De Landtsheer; Pars [XVI]: *1603*, ed. F. Vanhaecke
Iustus Lipsius, *Europae lumen et columen*: G. Tournoy - J. De Landtsheer - J. Papy (eds.), *Iustus Lipsius. Europae lumen et columen. Proceedings of the International Colloquium Leuven 17-19 September 1997* (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 15), Leuven 1999
Juste Lipse (1547-1606) en son temps: C. Mouchel (ed.), *Juste Lipse (1547-1606) en son temps. Actes du colloque de Strasbourg*, *1994 (Colloques*, *congrès et conférences sur la Renaissance*, 6) Parijs 1996

1 De ongepubliceerde delen zijn aangegeven tussen vierkante haakjes.

Justus Lipsius en het Plantijnse Huis: R. Dusoir - J. De Landtsheer - D. Imhof (eds.), *Justus Lipsius en het Plantijnse Huis* (Publicaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet, 37), Antwerpen 1997
Lieveling van de Latijnse Taal: J. De Landtsheer *et al.*, *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag* (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 72), Leiden 2006
Lipsius en Leuven: G. Tournoy - J. Papy - J. De Landtsheer (eds.), *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 september - 17 oktober 1997*, (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 13) Leuven, 1997
Lipsius in Leiden: K. Enenkel - C. Heesakkers (eds.), *Lipsius in Leiden. Studies in the Life and Works of a great Humanist*, Voorthuizen 1997
Molhuysen: P.C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit.* Dl. 1: 1574-1610, 's-Gravenhage 1913
Morford: M. Morford, *Stoics and Neostoics. Rubens and the Circle of Lipsius*, Princeton, NJ 1991
NBW: *Nationaal biografisch woordenboek*, Brussel 1964-
NDB: *Neue deutsche Biographie*, Berlijn 1953-
NNBW: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, red. P.C. Molhuysen, P.J. Blok, K.H. Kossmann, 10 vol., Leiden 1911-1937
ODNB: *Oxford Dictionary of National Biography*, ed. H.C.G. Matthew - B. Harrison, 60 vols + Index, Oxford-New York 2004
PP: L. Voet - J. Grisollé, *The Plantin Press, 1555-1589: a Bibliography of the Works printed and published by Christoffel Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 vol., Amsterdam, 1980-1983
Vervliet, *Lipsius' jeugd*: H.D.L. Vervliet, *Lipsius' jeugd 1547-1578. Analecta voor een kritische biografie*, (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 31) Brussel 1973
Voet, *The Golden Compasses*: L. Voet, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp in two volumes*, 2 vol., Amsterdam etc., 1969-1972
The World of Justus Lipsius: M. Laureys, samen met C. Bräunl, S. Mertens, R. Seibert-Kemp (eds.), *The World of Justus Lipsius: A contribution towards his intellectual biography. Proceedings of a colloquium held under the auspices of the Belgian Historical Institute in Rome (Rome, 22-24 May 1997)* (Bulletin van het Historisch Instituut te Rome, 68), Brussel-Rome 1998

Tijdstabel

18 oktober 1547: geboorte in Overijse

1553-1557: school in Brussel

1557-1559: school in Ath

1559-1564: studie bij de jezuïeten te Keulen

19 juni 1564: *baccalaureus artium*

14 augustus 1564: inschrijving universiteit te Leuven

1565: overlijden ouders

herfst 1568 - april 1570 verblijf te Rome mei 1569 in dienst als secretaris van Granvelle

1569 *Variae lectiones*, opgedragen aan Granvelle

1570 - najaar 1571: studie rechten te Leuven

voorjaar 1572: *Laudatio* op de promotie van Victor Giselinus te Dole

juni-september 1572: verblijf aan het keizerlijk hof te Wenen

september 1572 - maart 1574: professor geschiedenis te Jena augustus-september 1573: huwelijk met Anna van den Calstere te Keulen		
	1574	2de helft 1574: verblijf te Keulen Tacitus-editie, opgedragen aan keizer Maximiliaan II en Johannes Sambucus
1575: verblijf te Overijse en vanaf einde oktober te Leuven	1575	*Antiquae Lectiones*, opgedragen aan Thomas Rehdiger
23 januari 1576: promotie tot licentiaat in de rechten te Leuven	1576	*Leges Regiae et Leges x. virales*
28 september 1577: bezoek van Janus Dousa te Leuven, uitnodiging voor Leiden	1577	*Epistolicae Quaestiones*, opgedragen aan Jan Scheyfve
maart 1578 - maart 1591: verblijf te Leiden 5 april 1578: benoemd tot professor geschiedenis en rechten		

februari 1579 - februari 1581: eerste en tweede termijn als rector	1579	editie Livius, *Ab urbe condita* I
	1580	*Electa* I, opgedragen aan aartshertog Matthias van Oostenrijk
	1581	tweede Tacitus-editie en commentaar bij de *Annales*, opgedragen aan de Staten van Holland
		Satyra Menippaea, opgedragen aan Josephus Scaliger
	1582	*Saturnalia*, over de gladiatorenspelen
1583-1585: steunt vestiging Plantijn te Leiden	1583/4	*De constantia*, opgedragen aan stad Antwerpen
	1584	*De amphitheatro*, dl. 1 opgedragen aan curatoren van de Leidse universiteit, dl. 2 aan Abraham Ortelius
	1585	*Opera omnia quae ad criticam spectant*, opgedragen aan stadsbestuur Leiden, met *Electorum Liber* II, opgedragen aan Janus Dousa en Jan van Hout
	1585	derde Tacitus-editie, nu ook met commentaar bij de *Historiae* en de *Opera minora*, opgedragen aan Andreas Dudith
september-november 1586: eerste (vergeefse) poging om Leiden te verlaten	1586	*Epistolarum selectarum centuria prima*, opgedragen aan het stadsbestuur van Utrecht
	1586	*De recta pronunciatione Latinae linguae*,

		opgedragen aan Philip Sidney
februari 1587 - februari 1588: derde en vierde termijn als rector	1588	publicatie van Martinus Smetius' *Inscriptiones Antiquae*, opgedragen aan de curatoren van de univ. Leiden, en zijn eigen *Auctarium*, opgedragen aan Petrus Delbenius
	1588	vierde Tacitus-editie, zonder commentaar
	1588	*Animadversiones in tragoedias [...] Senecae*, opgedragen aan Fr. Raphelengius, jr.
1589-1590: polemiek met Dirck V. Coornhert over de *Politica*	1589	vijfde Tacitus-editie, met commentaar
	1589	publicatie van de *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, opgedragen aan ‘de keizer, koningen en heersers’
	1590	*Epistolarum centuriae duae*, *quarum prior innovata*, *altera nova*; de tweede opgedragen aan Thomas Cecil Burghley.
	1590	*Adversus dialogistam liber de una religione*, reactie op Coornherts *Proces van 'tKetterdoden*, opgedragen aan de Staten van Holland

midden maart 1591: vertrek uit Leiden	1591	*Epistolica institutio*
midden mei - einde juni 1591: verblijf te Spa	1591	editie van Velleius Paterculus opgedragen aan Theodorus Leeuwius
2 juni 1591: officieel verzoek tot ontslag		
einde juni 1591 - begin augustus 1592: verblijf te Luik	1591/2	
1 augustus 1592: privilege van Rudolf II voor zijn publicaties	1592	
9 augustus 1592: aankomst te Leuven		
12 september 1592: professor oude geschiedenis		
24 november 1592: professor Latijn		
1593: de *Politica* dreigt op de index geplaatst te worden	1593/4	*De cruce libri III*, opgedragen aan de Staten van Brabant
14 december 1595: koninklijk geschiedschrijver van Filips II	1595	*De militia Romana [...], commentarius ad Polybium*, opgedragen aan de latere Filips III
	1596	nieuwe editie van de *Politica* met opdracht van de *Notae* aan Jean Sarazin
	1596	*Poliorcetica sive de machinis*, *tormentis*, *telis libri quinque*, opgdragen aan Ernst van Beieren
14 februari 1597: privilege van Filips II voor zijn publicaties		

	1598	*Admiranda*, *sive de magnitudine Romana*, opgedragen aan Albrecht van Oostenrijk
1599: plannen om voor het Heilig Jaar naar Rome te gaan. De tocht gaat niet door.		
26 november 1599: de aartshertogen wonen een college van Lipsius bij te Leuven		
	1600	*Dissertatiuncula apud Principes*, samen met commentaar bij de Panegyriek van Plinius de Jongere, opgedragen aan de aartshertogen
	1600	zesde editie van Tacitus, gevolgd door Velleius Paterculus
1601: eerste bezoek aan O.-L.-Vrouw van Halle De laatste *contubernales* verlaten het huis van Lipsius	1601	*Centuria ad Italos et Hispanos*, opgedragen aan Federico Borromeo, met heruitgave van de eerste twee *Centuriae*
1602: tweede bezoek aan O.-L.-Vrouw van Halle	1602	drie *Centuriae ad Belgas*, opgedragen aan resp. Balthasar de Zúñiga, de Geheime Raad (nom. Jean Richardot en Christophe D'Assonleville) en het stadsbestuur van Antwerpen; de *Centuria ad Germanos et Gallos*, opgedragen aan Ottavo Mirtio Frangipani en de *Centuria miscellanea tertia*, opgedragen aan Jan van Drenckwaert
	1602	*De bibliothecis syntagma* en *Dispunctio notarum Mirandulani codicis*, allebei opgedragen aan Karel van Croÿ

1603: Lipsius werkt nu volop aan zijn Seneca-editie	1603	*De Vesta et Vestalibus syntagma*, opgedragen aan Matthias Hovius
	1604	*Manuductio ad Stoicam philosophiam*, opgedragen aan Juan Fernández de Velasco
	1604	*Physiologia Stoicorum libri*, opgedragen aan Pedro Enriquez de Acevedo, graaf van Fuentes
	1604	*Diva Virgo Hallensis*, opgedragen aan Willem van Bergen
april 1605: Lipsius wordt benoemd tot honorair lid van de Raad van State	1605	*Monita et exempla politica*, opgedragen aan Albrecht van Oostenrijk
13 juli 1605: privilege van Hendrik IV voor zijn werken	1605	*Diva Sichemiensis sive Aspricollis*, opgedragen aan Isabella Clara Eugenia
	1605	editie van Seneca, opgedragen aan paus Paulus V
	1605	*Lovanium sive opidi et academiae eius descriptio*, opgedragen aan Karel van Croÿ
23 maart 1606: Lipsius sterft te Leuven		
25 maart: begraven voor het altaar van de H. Maagd van de minderbroederskerk		
30 maart: herdenkingsplechtigheid in Sint-Pieters		

Chris L. Heesakkers
Twee Leidse boezemvrienden van Justus Lipsius: Janus Dousa en Jan van Hout

Lipsius en Janus Dousa

De naam van Lipsius hoorde men in Holland vermoedelijk voor het eerst in april 1571, toen de landedelman Jan van der Does, heer van Noordwijk (1545-1604), een brief ontving van zijn Zuid-Nederlandse vriend Victor Giselinus, die hem het jaar daarvoor in Noordwijk had opgezocht. Giselinus, een humanist en tekstbezorger van Plantijn in Antwerpen, was inmiddels in Leuven neergestreken. Zodra hij daar kennis maakte met het filologisch meesterbrein van een zojuist uit Italië teruggekeerde oud-student, Justus Lipsius, verwittigde hij Dousa van deze indrukwekkende ontmoeting en verzekerde hem, dat zijn naam in zijn conversatie met Lipsius en hun beider vriend Janus Lernutius al zo vaak was gevallen dat Lipsius hem graag zou ontmoeten.[1] Dousa begreep de suggestie en reisde spoorslags af naar Leuven, om het wetenschappelijke wereldwonder in eigen persoon te kunnen aanschouwen. Hij hoopte Giselinus eerst in Antwerpen te treffen, maar die was naar Leuven vertrokken. Overigens had hij ook Leuven alweer verlaten toen Dousa daar aankwam. Maar Dousa's kennismaking met Lipsius vond wel plaats en van diens geleerdheid was hij nog meer onder de indruk dan hij had verwacht: ‘vicitque exspectationem meam Lipsius’ (Lipsius heeft mijn verwachting overtroffen). Nog in Leuven bracht Dousa per brief uitvoerig verslag uit aan Giselinus. Naar zijn zeggen had de kennismaking met Lipsius zijn teleurstelling over de afwezigheid van Giselinus zelf ruimschoots goedgemaakt.[2] In een latere terugblik beschreef Lipsius zijn herinnering aan deze eerste kennismaking met Dousa als volgt: ‘Ik zag jou voor het eerst in Leuven en ik had je nog niet gezien of ik was laaiend van enthousiasme. Wie immers zou zich niet zo gevoeld hebben tegenover iemand met een zo zuiver en spontaan karakter en zulke charmante en opgewekte manieren?’[3] Dousa had al bij voorbaat zijn *album amicorum* bij zich gestoken, om eventuele nieuwe ontmoetingen te kunnen documenteren. Uiteraard voldeed Lipsius gaarne aan zijn verzoek om hun zojuist aangeknoopte vriendschap met een bijdrage in het vriendenboek van de dichter en edelman vast te leggen.[4]

1 Zie C.L. Heesakkers *Praecidanea Dousana. Materials for a Biography of Janus Dousa Pater (1545-1604). His Youth*, Amsterdam 1976, 98-108: idem, ‘Twins of the Muses: Justus Lipsius and Janus Dousa Pater’, in: A. Gerlo (ed.), *Juste Lipse (1547-1606). Colloque international tenu en mars 1987*, Brussel, 1988, 52.

2 Zie *Praecidanea Dousana*, 108-110; cf. ‘Twins of the Muses’, 54 n. 11

3 Cf. ILE II, 85 02 01, dedicatie van de *Electa* II (Leiden, 1585) aan Dousa en Jan van Hout: ‘Te Dousa Lovanii vidi primum et ut vidi, (uno verbo dicam) arsi. Quis enim non in hoc tam nivei pectoris candore et morum hilari suavitate?’ Cf. ‘Twins of the Muses’, 55.

4 De albumbijdrage in C. Heesakkers, *Een netwerk aan de basis der Leidse universiteit: Het album amicorum van Janus Dousa (1545-1604). Facsimile uitgave van hs. Leiden, UB. BPL 1406*, 2 vols. (Leiden 2000), 125-128.

Na deze eerste ontmoeting braken voor beide jonge vrienden turbulente jaren aan. Lipsius verliet Leuven, naar eigen zeggen vanwege de wreedheden van de hertog van Alva,[5] voor

5 Vervliet, *Lipsius' Jeugd*, 30 n. 5, met verwijzing naar Lipsius, *Orationes Octo lenenses* (Frankfurt 1607), 29.

een reis die hem via Wenen naar Jena voerde, waar hij een professoraat wist te verwerven. Dousa verhuisde vanwege de plundertochten der Watergeuzen langs de Hollandse kustplaatsen naar het ommuurde Leiden, waar hij tijdens het tweede Spaanse beleg (mei-oktober 1574) de stadsverdediging leidde, en zich na het fortuinlijke ontzet wijdde aan de oprichting en inrichting der universiteit. Ondertussen bezong hij beide evenementen uitvoerig in een boek vol Latijnse poëzie, dat enkele weken na de opening der universiteit in druk verscheen onder de titel *Nova poemata* (Nieuwe Gedichten).[6] Kort daarop las Dousa Lipsius' naam in een brief die zijn landgenoot Gerardus Falkenburgius hem op 31 mei 1575 vanuit Keulen stuurde. Falkenburgius deelde hem daarin mee dat Lipsius, die inmiddels getrouwd was met zijn vroegere Leuvense hospita, Anna van der Calstere, tot vóór enkele maanden ook in Keulen had gewoond en in hun gesprekken Dousa's naam al herhaaldelijk had genoemd.[7]

De brief van Falkenburgius had er vijf maanden over gedaan om zijn bestemming te bereiken. Enige tijd daarna, in 1576, publiceerde Dousa een in omvang verdubbelde tweede druk van zijn 'Nieuwe Gedichten' over het Leidse beleg en de stichting der universiteit, de *Novorum Poematum secunda Lugdunensis editio.* Daarin nam hij een zeer vrij uit het Frans vertaalde *Elegia iocosa* op, een jolige elegie, die gericht was aan Lipsius. Vermoedelijk was het gedicht geschreven bij of kort na de ontmoeting in Leuven in mei 1571. De elegie richt zich in elk geval tot een nog niet gehuwde Lipsius, die kennelijk een ietwat studentikoos leven leidde, zoals hij overigens eerlijk toegaf in zijn autobiografische brief, ILE XIII, 00 10 01.[8] Dousa nam in de bundel ook zijn brief op waarmee hij Falkenburgius antwoordde en hem bovendien een onderdeel van de bundel dediceerde. Daarin betreurde hij het dat hij niet van Lipsius' huwelijk had geweten, zodat hij geen bruiloftsgedicht had kunnen schrijven. Hij wenste de jonggehuwden alsnog oprecht geluk en bad God om Zijn zegen op de verbintenis te laten rusten.[9] Pas op 18 oktober 1576 werd Dousa door Lipsius zelf verblijd met de mededeling dat hij uit het Duitse Rijk was teruggekeerd en dat hij, evenals Giselinus en Lernutius, inmiddels een getrouwd man was. Ook complimenteerde hij zijn Hollandse vriend met de publicatie van zijn Satiren, die hij met ere vermeld had in zijn jongste publicatie, de weldra te verschijnen *Epistolicae Quaestiones.*[10]

Doordat Dousa na zijn succesvolle optreden in Leiden steeds meer bij de landelijke politiek betrokken was geraakt, vertoefde hij enkele keren in de Zuidelijke Nederlanden. Zo was hij in december 1576 minstens een week in Brugge, waar acht personen, onder wie Lernutius, een bijdrage in zijn album amicorum aanbrachten en Giselinus aan zijn eerdere bijdrage een nieuwe toevoegde.[11] Toen Lipsius door Lernutius op de hoogte werd gebracht van Dousa's bezoek in West-Vlaanderen,

6 Dousa, *Nova poemata* ([Leiden] 1575; tweede editie 1576); cf. 'Twins of the Muses', 56, nn. 16 en 17; C. Heesakkers, '*Marte et arte.* Het beleg van Leiden en de stichting der universiteit, gezien door een Neolatijnse bril', in: *Nieuwsbrief Neolatinistenverband*, nr. 18 (Oktober 2005), 41-57.

7 Dousa, *Schediasma succidaneum... ad Tibullum...*, 75-77; cf. 'Twins of the Muses', 57, n. 21; 'Lipsius... vernacular', 94, nn. 5 en 6.

8 Dousa, *Nova poemata* 1576, Aa 4v - 5r; 'Twins of the Muses', 56-57.

9 Dousa, *Nova poemata* 1576, V2r - X1v, over Lipsius' huwelijk: V8r.

10 ILE I, 76 10 18 aan Dousa; 'Twins of the Muses', 58-59.

11 Cf. *Netwerk*, 546, de chronologische lijst van bijdragen; die van Lernutius pp. 202-207; de beide inscripties van Giselinus pp. 178-184.

toonde hij zich enigszins teleurgesteld dat deze niet naar hem was doorgereisd. Begin april 1577 schreef hij Dousa echter weer een zeer hartelijke brief, waarin hij een bezoek aan Holland in het vooruitzicht stelde. In september herhaal-

de hij dit voornemen in een brief aan de Utrechter Theodorus Canterus.[12] Dousa zou hem echter vóór zijn. Einde september presenteerde deze zich bij Lipsius in Leuven. Ook deze tweede ontmoeting werd met een albuminscriptie van Lipsius vastgelegd. In zijn kwaliteit van president curator der jonge Leidse universiteit had Dousa met zijn bezoek ongetwijfeld een zeer specifieke bijbedoeling. Hij zal er bij Lipsius op aangedrongen hebben om ernst en haast te maken met zijn voorgenomen reis naar Holland, teneinde daar de gelederen der hoogleraren aan zijn 'nog prille hogeschool met de nog weinig gebruikte collegebanken' te komen versterken.[13]

Want dat is wat er na de winter gebeurde. In een brief van 18 januari 1578 voorzag Lipsius een weerzien op korte termijn. Daarna volgt een ongedateerde brief die Lipsius verstuurde vanuit Antwerpen en waarin hij schreef het kort te houden, omdat ze elkaar weldra in presentie zouden spreken. In deze brief valt voor het eerst ook de naam van Jan van Hout. Lipsius deelde Dousa namelijk ook mee, dat hij de brief van Jan van Hout in Antwerpen aan de drukker Guilielmus Silvius had overhandigd. Silvius had indertijd (1569) Dousa's eerste gedichtenbundel gedrukt. Jan van Hout was secretaris van het stadsbestuur van Leiden, maar fungeerde ook als secretaris van het bestuur van de universiteit, het college van curatoren en burgemeesteren, waarvan Dousa, zoals gezegd, de voorzitter was. Van Houts brief voor Silvius was vermoedelijk geschreven in opdracht van dat college en bereidde wellicht de weg voor Silvius' benoeming tot Leidse academiedrukker in juni 1579. Lipsius liet Dousa in zijn brief de groeten doen aan zijn vrouw, maar ook aan Jan van Hout.[14]

Het lijkt erop dat Lipsius vanuit Antwerpen naar zijn vrienden Giselinus en Lernutius in Brugge doorreisde en daar wellicht door Dousa werd opgehaald voor zijn reis naar Leiden.[15] Daar kwam hij waarschijnlijk in de tweede helft van maart aan. De besprekingen met de Leidse universiteit, zo die na de in Leuven gehouden besprekingen met de president curator nog nodig waren, zullen een voorspoedig verloop hebben gehad, want op 5 april volgde de aanstelling van Lipsius tot hoogleraar in de geschiedenis en het recht.[16] Dousa, die door Lipsius bij de eerste kennismaking al gekwalificeerd was als *optimus poeta*, voortreffelijk dichter,[17] liet zich ook nu als zodanig niet onbetuigd. Hij schreef voor de nieuwe hoogleraar een *Gratulatio*, een epode waarin hij hem geluk wenste met zijn aankomst in Holland, maar ook Leiden

12 ILE I, 77 06 13, aan Lernutius: 'Sed quid ais? Dousane nuper apud vos? Nec ad me? O factum ab amico non amicum! Quod dixerit, subita res fuit, necessarius reditus: nihil audio: nuncia illi a me, sodes, sexcentis versibus non luet hanc culpam'; ILE I, 77 04 03, aan Dousa: 'Sic statui: nisi res praeterea turbaverint, ego te hac aestate in Batavis videbo'; ILE I, 77 09 02, aan Canterus: 'Paratur hic merum bellum; quod si pergit, video iustam causam visendi ad te et Duzam nostrum. Nam ita constitui, excurrere Brugas et inde in Bataviam vestram'; 'Twins of the Muses', 59.

13 De albumbijdrage in *Netwerk*, 133-136; 'Twins of the Muses, 60 en n. 28

14 ILE I, 78 01 18 aan Dousa: 'Vale, mi suavissime Duza, quem brevi, si di volent, dissuaviabor'; Silvius had in 1569 in Antwerpen Dousa's eerste gedichtenbundel gedrukt, zie *Praecidanea Dousana*, passim.

15 De suggestie bij H. Van Crombruggen, *Lernutius*, 29, n. 2; in *Echo*, f. 35, is sprake van een maaltijd in Brugge met Lipsius, Lernutius en Giselinus: dat kan eigenlijk alleen toen geweest zijn.

16 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, 's-Gravenhage 1913-1924, 1, 6.

17 'Twins of the Muses, 55, n. 15, de regel IANO. DOVZAE. C.V. OPTIMO is in *Netwerk*, 125 (tijdens het drukproces!) weggevallen.

feliciteerde met de nieuwe hoogleraar. De titel van het gedicht herinnert aan een vrijwel gelijkluidende titel van een andere *Gratulatio*, de Gelukwens voor Willem van Oranje, toen die daags na het ontzet van Leiden van 3 oktober 1574 de opgeluchte burgers van Leiden met zijn bezoek had vereerd. Dousa's gedicht schetst ook de grote indruk die Lipsius van meet af aan op de Leidse burgerij maakte. Iedereen die hem in de straten zag

lopen, aldus het gedicht, besefte onmiddellijk dat dat de grote man was over wie iedereen de mond vol had:

> Zie je, wanneer je je huis uit komt of door de straten wandelt, hoe toegenegen dankbaarheid de hoofden der zich voortspoedende voetgangers naar je doet omdraaien? Hoe ze mij vragen: Is dat niet Lipsius over wie iedereen de mond vol heeft, de scherpzinnige, die zoveel geschriften van de nazaten van Remus van commentaar voorzag, ze zuiverde, het corpus uitbreidde en door zijn nieuwe hulpmiddelen in hun oude glans herstelde?[18]

Lipsius' kennismaking met Jan van Hout

Waarschijnlijk geïnspireerd door Dousa, in wiens album hij op 2 december 1575 een kleurrijke bijdrage had aangebracht, had ook Jan van Hout zich begin 1578 een *album amicorum* aangeschaft. Op 10 februari 1578 schreef hij daarin zelf de eerste bijdrage.[19] In dat vriendenboekje vinden we vermoedelijk het oudste getuigenis van Lipsius' aankomst in Leiden en van zijn rechtstreeks contact met Jan van Hout. Zijn inscriptie in het album is gedateerd 22 maart 1578. Zij begroet de aibumeigenaar als 'verheven bloem der dichters van onze eeuw en van onze taal', dat wil zeggen van de poëzie in het Nederlands.[20]

De latinist Lipsius had dus al een duidelijk beeld van Jan van Hout als Nederlands dichter. Dat beeld had hij zich vermoedelijk gevormd uit de gesprekken met Dousa en uit diens poëtisch werk. Van Houts naam was Lipsius ongetwijfeld voordien al onder ogen gekomen, doordat hij prijkte op het titelblad van Dousa's *Nova Poemata.* Daar wordt Jan van Hout genoemd als de financier van deze oudste publicatie van de net geopende universiteit: *Impensis Iani Hauteni* (Gedrukt op kosten van Jan van Hout). Veel pregnanter echter was Van Houts aanwezigheid in het boek zelf door de prachtige 'Tweede Leidse Ode. Aan Jan van Hout, secretaris van de stad Leiden'. Deze Latijnse ode biedt een verslag van de tumultueuze maanden van het beleg in 21 bladzijden boordevol verrassende details over de stemming in de belegerde stad en de houding van de leden van het stadsbestuur. De eerste strofen van de ode zijn echter een verheerlijking van Jan van Hout als de lieveling der Muzen, de dichter.[21] In de tweede editie der *Nova Poemata* (1576) had Dousa bij het onderdeel 'Epigrammen' ook nog een opdrachtbrief aan Jan van Hout opgenomen, die uitvoerig handelde over de dichtkunst. Daarnaast stonden er vijf aan Jan van Hout gerichte gedichten in deze tweede druk.[22]

18 Dousa, *Epodon*, 20-23: 'Carmen IV. Ad I. Lipsium, de eiusdem in Batavos adventu Gratulatio'; het vertaalde citaat 21: *Videsne... ascia*; cf. Dousa, *Nova poemata* 1575, Fvij V.: 'Ode I. De Aduentu Illustrissimi Auraici Principis in Batauiam Gratulatio'.

19 Cf. mijn 'Jan van Hout over zijn album amicorum,' in: *Literatuur* 8 (1991), 376-377.

20 *Album amicorum* van Jan van Hout, Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, nr. 3385, f. 8 recto: 'Poëtarum nostri aeui, nostrae linguae exerte flos'.

21 Dousa, *Nova poemata* 1575, titelblad: *Impensis Ioannis Hauteni*; op E4r-F6r de ode *Ad Ioannem Hautenum Reipublicae Lugdunensi a secretis. Ode Lugdunensis II.*

22 De opdracht van het boek Epigrammen op fol. S3r-6r; voor de andere aan Jan van Hout gerichte gedichten, zie *Netwerk*, 395.

Als de naam Jan van Hout bij Dousa's tweede bezoek aan Lipsius in Leuven ter sprake is gekomen (het is nauwelijks denkbaar dat dat niet gebeurd zou zijn), en als Lipsius de beide gedichtenbundels onder ogen had gehad, moest hij wel de indruk hebben gekregen dat Jan van Hout een belangrijke Nederlandse dichter was. Eén fragmentje van Van Houts dichtkunst heeft Lipsius toen ongetwijfeld ook gezien: het stond sinds 2 december 1575 in het

album van Dousa, toen Lipsius dat voor de tweede keer kreeg voorgelegd om nogmaals een inscriptie daarin neer te schrijven.[23] Op 22 maart 1578 waren Lipsius en Jan van Hout aldus ruimschoots voldoende met elkaar vertrouwd geraakt, om hun vriendschap in het album van de laatste te boekstaven. Lipsius schreef zijn bijdrage dan ook ter betuiging van de vriendschap die in deze dagen niet bij toeval, maar door bewuste keuze werd aangeknoopt en die standvastig en eeuwigdurend zal zijn.'[24]

Het trio van de vriendschap

Omdat Dousa in tegenstelling tot Jan van Hout, in de eerstkomende jaren veel publiceerde en hij altijd gul is met vermeldingen van de namen van zijn vrienden en tot hen gerichte gedichten, is de ontwikkeling van zijn relatie met Lipsius na diens komst naar Leiden beter te schetsen dan die met Jan van Hout. In geen van Dousa's elf publicaties uit de jaren 1580-1587 ontbreekt de naam Lipsius. Lipsius was kennelijk een belangrijke stimulans voor de jonge edelman om zijn filologische randnoten in zijn Latijnse teksten uit te werken en te publiceren en hij heeft hem daarbij ook met adviezen en suggesties bijgestaan. In zijn filologische aantekeningen bij de gedichten van Tibullus deelde Dousa mee, dat Lipsius, toen hij hem geheel verdiept zag in de bestudering van die poëzie, hem erop wees, dat hij de schatten van zijn kennis niet voor zich mocht houden, maar deze met zijn vrienden behoorde te delen conform het aloude en door Erasmus zo pregnant voorop geplaatste adagium, dat vrienden alles met elkaar delen: 'Amicorum communia omnia'.[25] Zijn boekje over Tibullus verscheen in 1582 met een ampele, enigszins barokke opdrachtbrief aan Lipsius. Er zijn overigens aanwijzingen dat Lipsius in Dousa ook een lezer had van zijn eigen werken voordat die naar de drukker gingen. Zo liet Lipsius zich ontvallen dat Dousa zijn *De Amphitheatro* (Leiden: 1584) in zijn geheel in manuscript had gelezen en hij voegde eraan toe dat zijn vriend al zijn geestesdochters op die manier had mogen ontmaagden, zonder dat diens echtgenote daartegen bezwaar maakte.[26]

Soms bevatte Dousa's filologische werkjes ook gedichten voor Lipsius (net als trouwens voor Jan van Hout), maar deze zijn toch vooral te vinden in twee gedichtenbundels uit 1584 en 1586. De tweede bundel, waarin Dousa een aantal elegieën en epigrammen publiceerde, bevat Lipsius' naam zelfs al op de titelpagina, omdat Dousa ook aan hemzelf gerichte gedichten van 'Justus Lipsius en anderen' erin opnam.[27] Het boekje van ruim honderd bladzijden is een mooi document van de literaire vriendschap der beide humanisten. De vierde en de achtste elegie zijn gewijd

23 Lipsius' tweede inscriptie voor Dousa in *Netwerk*, 133-136; die van Jan van Hout 389-395.

24 Album Jan van Hout (boven noot 20). fol. 8r: 'Testandae amicitiae, per hos dies, non fortuitu, sed iudicio initae, constantis et aeternae'.

25 Dousa, *Praecidanea Pro Tibullo*, 90-91, geciteerd in 'Twins of the Muses', 61 n. 34. Dousa's opdrachtbrief aan Lipsius aldaar, 2-10 en ILE I, 82 00 00 DO.

26 Cf. ILE II, 84 01 24 D[1] aan Dousa: 'Mittam brevi totum. Facile enim famem hanc feres, qui id iam ante totum degustasti. Tu enim profecto ille Hercules es, qui filias meas omnes devirginas, uxore tua nihil aemulante.'

27 Dousa, *Elegiarum lib II. Epigramatum Lib. Cum I. Lipsi aliorumque ad eundem Carminibus* (Leiden 1586).

aan Lipsius. In de vierde deed Dousa de verrassende uitspraak, dat hij trotser was op zijn prestatie om Lipsius voor zijn universiteit te verbinden dan op zijn rol tijdens het beleg van de stad door de Spanjaarden.[28] De achtste elegie heeft als titel ‘Elegie voor Justus Lipsius, zijn hartsvriend, over de dood van zijn egel’, en zou net als de eerder genoemde en al in 1576 gepubliceerde elegie voor Lipsius, als een *elegia iocosa*

28 Cf. ‘Twins of the Muses’, 64 n. 45.

gekwalificeerd kunnen worden. Ze lijkt karakteristiek voor de amicale omgang van de twee vrienden. Bij zijn terugkeer uit Gorcum, aldus de elegie, trof Dousa de uitnodiging van Lipsius aan om bij hem te komen eten. Echter, ook trof hij er zijn egeltje, zijn trouwe muizenvanger die in deze voor geen kat onderdeed, dood aan. Dat benam hem alle eetlust. Het verdriet over het gestorven diertje, dat zo zorgvuldig de broodkruimels van de vloer opat en dat zijn baas pootjes gaf zonder hem met zijn stekels te bezeren, is te groot. Ook Lipsius, die weet hoe het is een geliefd huisdier te verliezen, moet zich derhalve in rouwgewaad hullen. Het antwoord van Lipsius bleef niet uit. Het laatste deel van het boekje bevat zijn 'Speels gedicht op de dood van het egeltje Erinaceus, de lieveling van de edelman Dousa', zoals te vernachten rijkelijk gestoffeerd met reminiscenties aan de antieke Latijnse dichters. Tenslotte prijkt Lipsius' naam ook boven het derde onderdeel van de bundel, 'Epigrammen'. Het openingsepigram is immers gericht aan Lipsius, waardoor het onderdeel als het ware aan hem wordt opgedragen.[29]

Het vierde en laatste onderdeel van de bundel, gedichten van Lipsius en anderen, opent gezien de titel van het boek vanzelfsprekend met de bijdragen van Lipsius. Het eerste gedicht is een elegie op Dousa's verjaardag en verheerlijkt diens poëtische kwaliteiten (75-77). Van de daarna volgende gedichten van Lipsius is er ook een gewijd aan een verjaardag van Dousa (78). De aanleiding voor zulke gedichten werd misschien geboden door een epigram waarmee Dousa Lipsius voor zijn verjaardagsdiner uitnodigde en dat hij pas twaalf jaar na Lipsius' vertrek uit Leiden publiceerde in zijn laatste gedichtenbundel (*Echo* 35r-v). Twee andere gedichten van Lipsius in de bundel *Elegiae* hebben betrekking op een ernstige verkoudheid van Dousa en op de charme der schaatsende Hollandse jongens en meisjes.[30]

Lipsius van zijn kant nam een vleiende passage over Dousa op in het eerste werk dat hij na zijn komst naar Leiden publiceerde, zijn *Electa* I.[31] Het spreekt welhaast vanzelf dat Lipsius' eerste keus voor de drempelgedichten in zijn andere werken uit zijn Leidse jaren vaak viel op Dousa, bij wie men niet gauw tevergeefs voor een gedicht zou aankloppen. Zulke gedichten van Dousa treffen we aan in Lipsius' *Satyra*

29 Dousa, *Elegiae*, 32-33: *Ad Iustum Lipsium, intimum suum. De obitu Erinacei*; het antwoord van Lipsius, 80-81: *Lusus in echini sive Erinacei mortem Iano Dousae V.N. in deliciis*; het *Epigrammatum libellus* begint op p. 61 met een gedicht *Ad Iustum Lipsium.*

30 Dousa, *Elegiae*, 75-77: *Iusti Lipsi in natali Iani Dousae V.N. Elegia*; 78: *Eiusdem* (sc. *Lipsii*), *Ara et votum perennitati in natali Iani Dousae, poetae unici*; 79: *Eiusdem ad eundem Carmen, De promiscuo iuvenum et virginum Iusu in glacie*; cf 'Twins of the Muses, 65. Voor de tekst met de Nederlandse vertaling van het laatste gedicht, zie J. De landtsheer, 'IJspret. Nederlandse humanisten op glad ijs', in *De zeventiende eeuw*, 15 (1999), 85-101.

31 Lipsius, *Electa* I, 42, in de marge: *I. Douzae vera laus* (waarachtige lofprijzing op Janus Dousa); in de tekst: *Douza, inquam, meus, non iterum in transcursu dicendus. Tot mihi in illum iusti amoris caussae, tot admirationis sunt. Omitto poesim, et cum poesi supra hoc saeculum doctrinam: probitas, et ingenii mores, et, quae nihil gratiae caussa facit, gratia, di boni, in quo homine, paria sunt, aut erunt! Ut vere de illo hoc elogium et ad praestationem, quod dicitur, scripturus sim, Vera proles Musarum, et alumnus Gratiarum* ('Mijn dierbare Dousa, ik herhaal het, mag ik niet zomaar zonder meer noemen, daarvoor zijn de gronden voor mijn liefde en mijn bewondering voor hem te talrijk (ik laat zijn dichtkunst nu maar terzijde, en met zijn dichtkunst ook zijn bovenaardse geleerdheid): zijn rechtschapenheid, zijn karakter en zijn authentieke charme die niets zal doen om een charmante indruk te maken, kennen huns gelijken niet en zullen die ook nooit kennen. Ik zal hem dan ook naar waarheid en, zoals men zegt, met de hand op het hart kwalificeren als "waarlijk een kind van de Muzen en een pupil van de Gratiën"').

Menippaea (1581), *De constantia* (1583/4), *Electa* II (1585), *Opera omnia quae ad Criticam proprie spectant* (1585), *Ad Tacitum curae secundae* (Leiden: F. Raphelengius, 1588).[32] In de *Satyra Menippea* kreeg Dousa een rol toebedeeld als gids van Lipsius toen hij zich tijdens een droom op het forum Romanum waande waar Cicero een rechtszaak opende over de filologen die met hun vrijmoedige correcties de antieke auteurs geweld aandeden. Dousa verklaarde in zijn gedicht bij het werkje geen god of

32 Cf. het overzicht in 'Twins of the Muses', 66-67.

koning te willen zijn, zolang hij maar de vriendschap van Lipsius mocht genieten en diens voordrachten beluisteren.[33] Ook in de dialoog *Saturnalia* (Antwerpen: C. Plantijn, 1582) kreeg Dousa een sprekersrol. Zodra hij zich op de tweede dag van de dialoog in het gezelschap aandiende, vroeg de spreker Lipsius hem meteen hoe Jan van Hout het maakte. De passage is bedoeld om zowel bij monde van Dousa als van Lipsius zelfvan hun beider waardering voor de dichtkunst van Jan van Hout te getuigen:

> Lipsius: Maar wat ik gisteren vergat te vragen: Hoe gaat het met Jan van Hout, de bloem der dichters? Want die eretitel moeten we hem zeker toekennen? Hij is de enige in de Nederlanden die in onze taal de weg baande naar de poëzie.
> Dousa: Het gaat hem goed en hij is zeer op je gesteld. Maar je weet hoe laatdunkend de massa over de roem van zijn gedichten oordeelt.
> Lipsius: de massa, akkoord, maar verzeker hem uit mijn naam, als je wilt, dat hij de weerstand die zulke een vernieuwing nu eenmaal met zich meebrengt zal overwinnen. Zoals je bij sommige bomen ziet, zal zijn faam bestendiger zijn, naarmate die trager groeit.[34]

Jan van Hout zelf kreeg de kans voor een uitvoerig drempelgedicht, toen Lipsius' *De Constantia* nog in hetzelfde jaar in het Nederlands verscheen.[35]

We zien dat de genoemde publicaties ons niet alleen veel leren over de hechte vriendschap tussen de filoloog en dichter Lipsius en de dichter en filoloog Dousa, maar ook talrijke aanwijzingen voor een andere vriendschapsband bevatten. Wie in Leiden sinds het beleg van 1574 sprak van Janus Dousa, Jan van der Does, sprak ook van Janus Hautenus, Jan van Hout. En aangezien vrienden alles delen, deelde Jan van Hout sinds maart 1578 vanzelfsprekend in Dousa's vriendschap met Lipsius. Het is mogelijk dat Lipsius na zijn aankomst in Leiden kortstondig heeft gelogeerd in het kinderrijke huis van Dousa,[36] maar weldra vond hij een comfortabeler onderdak bij Jan van Hout, waar hij tot augustus bleef wonen.[37] Jan van Hout, 'onze vriend', zorgde ook onmiddellijk dat Lipsius de beschikking over een kleine, maar fraaie

33 Zie *Two Neo-Latin Menippean Satires. Justus Lipsius: Somnium. Petrus Cunaeus: Sardi venales*, edited with introduction and notes by C. Matheeussen and C.L. Heesakkers, Leiden 1980, 32, vv. 43-46: 'Sit mihi, quod nunc est; etiam minus, o bone, tecum / At sine te nec Rex, nec Deus esse volo./Haec alii cupiant: mihi sat, si te frui amico, / Et recitantem audire aure avida liceat.'

34 Lipsius, *Saturnalia*, 72-73: 'Sed quod here oblitus, Hautenus noster qui valet? Ille flos poetarum. Nam certe hoc elogium illi debemus. Unum esse inter Belgas qui nostra lingua viam viderit ad carmen. Ille quidem recte, inquit, et te amat. Sed carminum eius famam scis quam premant iudicio vulgi. Nempe vulgi, inquam, sed dic illi a me, sodes: pervincet hanc novitatis invidiam: et ut arbores quaedam, sic fama eius aeternior erit, quo tardius crescet.'

35 Zie C.L. Heesakkers, 'Lipsius, Dousa and Jan van Hout: Latin and the Vernacular in Leiden in the 1570s and 1580s', in: *Lipsius in Leiden*, 102, n. 29.

36 Cf. het al geciteerde gedicht in Dousa, *Epodon* 20, waar sprake is van wederzijdse gastvrijheid, *Redhostiente par pari.*

37 Cf. S. Sué, 'Justus Lipsius en Jan van Hout: politieke en filologische aspecten van een vriendschap', in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde en Geschiedenis* 33 (1979), 265-287, met name 265-266, met verwijzing naar het Leidse Archief van Senaat en Faculteiten, ASF 364, nr 4.

stadstuin kreeg.[38] Een mooi tastbaar bewijs voor de onderlinge vervlochtenheid van het drietal is een exemplaar van een Martialiseditie die door de uitgever Hadrianus Junius aan Dousa was opgedragen. Het exemplaar was door Dousa geschonken aan Jan van Hout met een Latijnse inscriptie: 'Janus Dousa van Noordwijk gaf dit aan zijn vriend Jan van Hout ten geschenke'. Later gaf Jan van Hout het boekje door aan Lipsius, die aan de inscriptie toevoegde: 'en deze weer aan Lipsius'.[39]

38 Cf. ILE I, 78 04 01, aan Lernutius en Ciselinus: 'Habeo enim et colo hic in ipsa urbe hortum, amoenum potius quam grandem, concessu nostri Hauteni.'

39 'Lipsius... vernacular', 99 n. 23.

Hoe Lipsius op de kennismaking met Jan van Hout en op de genoeglijke onderlinge omgang van 'het trio van de vriendschap' in zijn eerste Leidse jaren terugzag, beschreef hij in de hierboven al geciteerde opdrachtbrief van zijn boek *Electa* II (1585), waarin hij ook zijn kennismaking met Dousa aanroerde:

> Jou, Van Hout, leerde ik hier in Leiden kennen. Ik had hier nog nauwelijks een voet gezet of ik vond onderdak in jouw huis, waar ik gedurende enkele maanden zo weldadig en zo hoffelijk werd bejegend dat ik het, als ik dat zeggen mag, bij de god van de gastvrijheid, Jupiter zelf, niet beter had kunnen treffen. Na deze beginperiode waren wij weliswaar gescheiden qua woning, maar niet qua contacten en zielsverwantschap. Talrijk waren onze samenkomsten als vormden wij een driespan van de vriendschap, frequent onze gesprekken en onze gezamenlijke maaltijden, die overigens nooit de grenzen van de matigheid en de bescheidenheid overschreden. Wij zochten immers de genoegens van de geest, niet die van het lichaam en wij aten en dronken liever elkaars woorden dan voedsel en drank. Vaak werden onze borden overgoten met de saus van een ernstige historische discussie, soms met een luchtiger materie, en heel vaak met jouw verzen, Dousa, of met die van jou, Van Hout. Als wij ze lazen, vergaten wij onze professionele en privé zorgen dank zij die tweezijdige Muze.[40]

Een Collegium poeticum

Alles wijst erop dat Lipsius, Van Hout en Dousa in deze jaren een hecht vriendentrio vormden. De passage laat ook geen twijfel over de belangstelling die zij deelden en over het kernthema van de conversatie op hun frequente bijeenkomsten: de literatuur, de Latijnse zowel als de Nederlandse poëzie. De drie vormden als het ware een literaire sociëteit. Waarschijnlijk stond deze mini-sociëteit echter weldra ook open voor anderen en vormde zij de kern van een academische salon. Alledrie immers waren ook ijveraars voor de literatuur en konden dankzij hun band met de universiteit zending bedrijven onder de studerende jeugd. Jan van Hout spreekt van een 'gezelschap der gener die hem in de nieuwe universiteyt der stad Leyden ouffenende zijn in de Latynsche of Nederduytsche poëziën'.[41] Van Dousa zijn twee handgeschreven gedichtjes bewaard gebleven, waarin hij zich verontschuldigt bij 'Lipsius en de overige *sodales* van het *Collegium poeticum* dat gevestigd is ten huize

40 Cf. ILE II, 85 02 01 aan Dousa en Jan van Hout: 'At te Hautene, in hac urbe in quam vix pedem penetravi, quin una in tuam domum: quae aliquot menses ita benigne et comiter me habuit, ut melius mihi esse non potuerit (liceat ita loqui) apud lovem ipsum hospitalem. Et ab eo tempore seiuncti aedibus fuimus non usu, non animis, cum crebri inter nos velut Amicitiae Trtiumviros, conventus essent, colloquia, convivia: sed ea tamen intra temperantiae modestiaeque fines. Animorum enim in his oblectamenta quaerebamus, non corporum et sermones alternos edere ac bibere quam cibos sive potus. Saepe gravior historia fercula nobis distinxit, interdum amoenior fabula, saepissime tui Dousa, tui Hautene versus. Legebamus enim eos et curas publicas privatasque iucunde fallebamus duplici ista Musa.'

41 J. Koppenol, *Leids heelal. Het loterijspel (1596) van Jan van Hout*, Hilversum 1998, 139.

van Jan van Hout', omdat hij de uitgeschreven bijeenkomst niet kan bijwonen. Toespelingen in de gedichtjes op Dousa's verplichtingen als Hoogheemraad van Rijnland maken het aannemelijk dat zij uit het jaar 1578 dateren. Helaas noemen de gedichtjes buiten Jan van Hout en Lipsius geen andere *sodales* bij naam. De omvang en samenstelling van het *Collegium poeticum* of Gezelschap blijft dan ook enigszins schimmig.[42] Een brief van Janus Grotius (Jan de Groot, de vader van Hugo Grotius en later de collega curator van Dousa) aan Lipsius, evenals diens antwoord suggereert dat Grotius senior ook lid was van het *Collegium*, dat echter door zijn vertrek uit Leiden vanwege zijn huwelijk een enigszins fatale aderlating had ondergaan:

42 Zie 'Lipsius... vernacular', 105-115 voor de Engelse vertaling, datering, afbeelding en transcriptie der beide gedichtjes.

> Jij schrijft, alsof je je ook richt tot het Collegium zonder dat je weet dat daaruit het leven is geweken en het met jouw vertrek ter ziele is gegaan. Aan jouw bruiloftsfakkels werden de begrafenisfakkels voor de Muzen ontstoken en is alle muzische activiteit verdwenen. Laat ik het zeggen zoals het is: het gezelschap is ontbonden.[43]

Het lijkt alsof Lipsius in deze brief, die waarschijnlijk in augustus 1586 werd geschreven, met heimwee terugdenkt aan zijn eerste Leidse jaren, waarin het *Collegium* een bloeiende literaire kring was en waarvan Jan de Groot lid was, maar dat met diens vertrek wegens zijn huwelijk, dat in januari 1582 plaats vond, zijn einde tegemoet ging. Het is verleidelijk dit gegeven als een sleutel voor mogelijke andere leden van het Collegium te gebruiken. Het geval wil namelijk dat Grotius's naam tussen die van Lipsius en Jan van Hout wordt genoemd in de elegie waarmee Dousa zijn al eerder geciteerde bundel Elegieën en Epigrammen van 1586 opent en waarin ook andere *sodales* met name worden vermeld.[44] Dousa constateert in de elegie dat hij niet de gunst geniet van bestuursambtenaren en hovelingen, omdat hij nu eenmaal zijn metgezellen, *socii*, liever zoekt onder de dichters en in de kringen der geleerden, de *docta sodalitia.* Voor hen stond zijn deur altijd al open, zoals de Amsterdammer Roemer Vischer, de vriend van het eerste uur Victor Giselinus en de Engelsman Daniel Rogers al eerder mochten ervaren. Hierna spreekt Dousa Lipsius en Grotius aan, waarna hij vervolgens zijn strijdmakker tegen de Spanjaarden, Jan van Hout, bejubelt. Ook wil hij de namen van Leovaeus en van Gualravus niet onvermeld laten. Leovaeus is Theodorus Leeuwius (1545-1596), de eerste ingeschrevene in de door Lipsius ingevoerde Leidse matrikels en lange tijd een trouwe correspondent van hem. Gualravus identificeert Dousa in de marge als Jacobus Walravius, een student die ook in de correspondentie met Leeuwius voorkomt en die bij Jan van Hout woonde. Dan volgen Paschasius en Franco, die we kennen als inscriptoren van de alba van Dousa en Jan van Hout, Paschasius Ranst en Franco Duyck. Hierbij dient opgemerkt dat ook Janus Grotius kort voordien in de alba van Dousa en van Jan van Hout een bijdrage had geleverd. De drie inscriptoren zochten in Dousa's album de nabijheid van de daarin sinds 1575 aanwezige inscriptie van Jan van Hout, een duidelijk eerbetoon aan de gastheer van het Collegium. Was diens album tot op zekere hoogte het gastenboek van de gastheer?[45] De overige *conscripti sodales*, ingeschreven metgezellen, noemt Dousa in zijn elegie niet met name. Voor al deze lieden, aldus de elegie, zal Jan van Hout zijn poëzie in de moedertaal voordragen en Dousa zelf zal hen op Latijnse gedichten tracteren. De termen *socii*

43 ILE II, 86 08 02 aan Janus Grotius: ‘At tu quasi ad Collegium etiam scribis cui vitam fuisse te nescis et obiisse illud te abeunte. Certa a nuptialibus tuis facibus funereae accensae sunt Musis et quidquid hic fuit Musicorum’; cf. ‘Lipsius... vernacular’, 108 en n. 40. De brief van Grotius sr. waarop Lipsius antwoordde, werd pas recentelijk ontdekt door Henk Nellen. Cf. J. De Landtsheer - H. Nellen, ‘Leiden Poets Society. A forgotten letter from Janus Grotius (1554-1640) to Justus Lipsius (1547-1606)’, in *Lias*, 29 (2002), 157-167.

44 Dousa, *Elegiae*, 3-7.

45 De inscripties van Ranst in album Dousa 105r-106r (5 januari 1579), en in album Jan van Hout 26r-v (7 januari 1579); die van Duyck in album Dousa 103r-104r (1 januari 1579), en in album Jan van Hout, 32-34 (15 maart 1579); en die van Jan de Groot in album Dousa 100r-101r (26 december 1578); album Jan van Hout 25 (31 december 1578); de inscriptie van Jan van Hout stond al in album Dousa 102r (2 december 1575).

en *sodales* komen verderop in het gedicht nogmaals voor. Tegen deze achtergrond krijgt de structuur van het tweede boek der elegieën zijn betekenis: onder de adressaten vinden we achtereenvolgens Roemer Vischer (I), Paschasius Ranst (II), Jan van Hout (III), Franco Duyck (IV) en Jan de Groot (VI). De elegieën voor Ranst en Duyck zijn overigens poëtische uitnodigingen om een bijdrage aan Dousa's album te leveren.

Een cesuur in 1586?

Lipsius' opdrachtbrief aan Dousa en Jan van Hout in zijn *Electa* II van 1585 is de mooiste bewaard gebleven beschrijving van de vriendschap tussen de drie mannen. Dat de literaire bijeenkomsten, die Lipsius in de dedicatie vermeldt, toen al lang tot het verleden behoorden, leert ons de al geciteerde brief van Lipsius aan Grotius. Dat zou kunnen samenhangen met de groeiende beslommeringen van de drie voortrekkers. Lipsius werd weldra twee jaar achter elkaar rector der universiteit (1579-1581). Daarna publiceerde hij zijn filosofische verhandeling 'Over de standvastigheid', waarvan de uitgave door de inmiddels naar Leiden gekomen drukker Christoffel Plantijn werd verzorgd. Dousa vertrok kort na de moord op Willem van Oranje (10 juli 1584) met een gezantschap naar Engeland (1584). In 1585 ging hij wederom scheep voor een tweede verblijf van ruim een half jaar rond het hof van de Engelse koningin. Kort daarvoor, op 1 maart 1585, was hij benoemd tot bibliothecaris en geschiedschrijver van de Staten van Holland, dit laatste kennelijk met de medewerking van Lipsius.[46] Dousa's reizen naar Engeland leidden tot een tweede gedichtenbundel, die evenals de Elegieën in 1586 gedrukt werd, de *Odae Britannicae.* Inmiddels had Dousa's belangstelling voor de klassieke filologie concurrentie gekregen van zijn aandacht voor de vaderlandse geschiedenis. Voor literaire sessies was allang geen tijd meer, alleen de gezamenlijke maaltijden zouden niet geheel verdwijnen.

Het jaar daarvoor, in 1585, was Antwerpen door Alexander Farnese, hertog van Parma, voor Filips II heroverd. De graaf van Leicester kwam naar de Nederlanden om het gezag over de opstandige gewesten op zich te nemen, maar zijn bewind liep uit op een fiasco. In januari bezocht Leicester de universiteit en vereerde hij een college van Lipsius met zijn aanwezigheid. Desondanks kreeg Lipsius steeds meer tegenzin tegen zijn verblijf in het tumultueuze Holland en ook gaf zijn gezondheid hem problemen. Een correspondent in Rostock schreef hij in juli dat hij, mocht hij zich gedwongen zien het land te verlaten, zou kiezen voor het rustiger Duitse rijk, waar de letteren bloeiden.[47] In de zomer maakte hij ter ontspanning in gezelschap van Jan van Hout een korte reis naar Alkmaar en omgeving.[48] Daarna diende hij een verzoek om ontslag in bij het college van burgemeesters en curatoren. Dat werd geweigerd, maar wel kreeg hij een verlof van rond een halfjaar om naar het Duitse rijk te reizen.[49] Als motief voor de reis noemt hij steeds zijn gezondheid. Weldra scheepte hij zich in Amsterdam in voor de oversteek naar Embden, vanwaar hij doorreisde naar Oldenburg. Het gebied kende echter niet de rust die hij er verwacht had en verder reizen leek riskant. De brief die hij op 5 oktober vanuit Oldenburg aan Dousa schreef, ondertekende hij sarcastisch als zijnde geschreven 'In Barbarije bij de speltpapeters'. Het weer is erbarmelijk, het eten lijkt op veevoer en de herbergen zijn stallen, het bier stinkt en als je het weigert word je eruit gegooid, aldus Lipsius. Op zijn veertigste verjaardag, 18 oktober, klaagt hij in zijn volgende brief aan Dousa

46 Zie ILE II, 85 02 00 DO^2 aan Dousa.
47 Cf. ILE II, 86 07 22 aan Johannes Caselius.
48 Cf. ILE II, 86 08 24 aan Theodorus Leeuwius.
49 Molhuysen 1, 47 (13 september 1586).

over eenzaamheid en heimwee. Vanaf half november komen zijn brieven weer uit Leiden.[50]

Ook al werden er nadien nog gezamenlijke maaltijden gevierd,[51] het leek niet meer te

50 Cf. ILE II, 8610 05 aan Dousa, geschreven *In Barbaria apud pultiphagos*; brief 86 10 15 H aan Johannes Heurnius, Lipsius' collega hoogleraar en tevens zijn arts, ILE II, 307-309; ILE II, 86 10 18 aan Dousa.

51 Cf. ILE II, 87 01 02 aan Leeuwius: 'Ego te die Dominica exspecto vespere in coena, cum Dousa et Hauteno.'

worden als vanouds. Lipsius werd weer tweemaal in successie rector en kreeg een moeilijke kwestie te behandelen rond de Franse hoogleraar Hugo Donellus. Deze sympathisant van Leicester was in verband met een klacht van de legeraanvoerder van het Staatse leger, Philips van Hohenlohe, door de curatoren en burgemeesters ontslagen zonder dat de redenen daarvoor bekend gemaakt werden. Uitgerekend Jan van Hout, bij wie Donellus ook nog een poos in huis gewoond had, moest niet alleen het ontslag aan Donellus aanzeggen, maar daarvan ook mededeling doen aan de rector, Lipsius, en daaraan voor de professoren het verbod toevoegen om zich met de kwestie te bemoeien.[52] Intussen werd de correspondentie tussen Lipsius en Dousa ook weer schaarser. Daartegenover stond echter dat er nu ook schriftelijk contact kwam tussen Lipsius en Dousa's oudste zoon Janus Filius. Tussen Lipsius en Jan van Hout is er nooit veel schrifteli jk contact geweest. Daarvoor was ook minder aanleiding, want beiden waren nogal honkvast in hun eigen stad.

In 1589 publiceerde Lipsius een nieuw werk dat zeer veel aandacht kreeg, de *Politica.* Het werk genoot een goede ontvangst, maar in Holland kreeg het weldra vooral grote bekendheid door de controverse met de strijdbare Dirck Volkertsz. Coornhert over een passage terzake de politiek die een vorst diende te volgen tegenover dissidente godsdienstige onderdanen. Lipsius publiceerde een verdedigingsgeschrift, *Adversus Dialogistam*, waarvan Dousa als een der eersten een exemplaar kreeg toegezonden, met de mededeling dat ‘onze Hautenus’ enkele andere bestuurders een exemplaar kon bezorgen. De brief eindigde met de mooie slotzin ‘Het beste, leef lang, jij en je kinderen, die in jou de vader en (voeg ik uitdrukkelijk toe) in mij de leraar hebben die zij verdienen.’[53] Lipsius vond de controverse met Coornhert buitengewoon onaangenaam en zij heeft zijn beslissing om Leiden te verlaten zeker bespoedigd. Zijn onvrede met zijn situatie in Leiden kan iemand als de president curator Dousa niet ontgaan zijn. Op diens voorstel schonk men hem bij de beëindiging van zijn vierde en laatste rectoraat, februari 1589, een zilveren schaal of beker ter waarde van rond 100 gulden. Voor de publicatie van de *Politica* honoreerden de curatoren hem met 300 gulden. Nog in februari 1591 verhoogden zij zijn jaarwedde van 800 naar 1000 gulden.[54] Het zou allemaal niet baten. Lipsius' besluit om weer richting het Duitse Rijk te reizen stond al vast en in maart, de maand waarin hij dertien jaar eerder de stad had betreden, verliet hij Leiden, zonder aan iemand mee te delen dat hij niet van plan was daar terug te keren.

Het vertrek (1591)

De eerstvolgende brief aan Dousa schreef Lipsius op 18 maart op het waddeneiland Vlieland, alwaar hij inmiddels via Amsterdam was aangekomen. Op 26 april volgde een wat schamel briefje aan Dousa en Jan van Hout, waarin hij meedeelde dat hij te

52 M.E.H.N. Mout, ‘Justus Lipsius at Leiden University 1578-1591’, in A. Gerlo, ed., *Juste Lipse* (1547-1606), Brussel 1988, 85-99, met name 96; Witkam, *Dagelijkse Zaken* 2, 60-63.

53 Cf. ILE III, 90 10 12 D aan Dousa: ‘Vale, vive diu tu liberique, te patre et me doctore (hoc quoque addo) digni.’ Voor Lipsius en zijn relatie met het hele gezin Dousa, zie mijn ‘Justus Lipsius and the Dousa Family’, in *The World of Justus Lipsius*, 255-271.

54 J.H. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596*, Leiden 1970-1975, 2, 33-34.

Keulen verbleef en naar de bronnen van Luik wilde doorreizen, maar rovers hem de weg versperden. Hij beloofde hen op de hoogte te houden. Er moeten echter nog andere brieven gestuurd zijn, want Dousa antwoordde op 17 mei op vijf brieven die hij inmiddels van Lipsius had gekregen. Hij deed dat mede uit naam van Jan van Hout die ook getekend zou hebben, als hij niet in

Den Haag had moeten zijn. Op 31 mei dateerde Lipsius een kort vertrouwelijk briefje aan Jan van Hout dat diende als bijsluiter bij een brief aan het college van curatoren en burgemeesters en enkele anderen. Op 2 juni dateerde hij in Spa een reeks brieven voor correspondenten in Den Haag en in Leiden, onder hen Dousa en Van Hout. Ze bevatten allemaal de onthutsende mededeling dat hij ondanks alle beloften niet meer naar Leiden zal terugkeren. Hij erkent dat het besluit al vóór zijn vertrek was genomen, maar dat zelfs voor Dousa en Jan van Hout had verborgen gehouden om te voorkomen dat zij tevergeefs zouden proberen hem tot andere gedachten te brengen. Hij rekent op hun begrip en verzoekt Jan van Hout zonder verdere omhaal van woorden om zijn vrouw te helpen bij haar vertrek uit Leiden. Op 15 juni volgde weer een kort, maar hartelijk briefje aan Dousa met groeten aan heel de familie. Lipsius vertrouwde er kennelijk op dat zijn vriend enigszins over de schok van zijn definitief vertrek heen was en dat die niet twijfelde aan de blijvende genegenheid van Lipsius. Twee dagen later volgde een brief voor Jan van Hout, waarin hij hem wederom vroeg in het geheim zijn vrouw te helpen bij de voorbereidingen van haar vertrek uit Leiden. Hij eindigde de brief met de gevoelige zin: ‘Jullie tweeën (jij met Dousa) zijn het van wie het pijn doet gescheiden te worden en dat zal blijven doen. Laten wij die pijn door onze briefwisseling verzachten.’[55]

Pas op 3 juli kwam Dousa ertoe Lipsius terug te schrijven. Het werd, zoals wel vaker gebeurde in Dousa's brieven en gedichten, een nogal pathetische tekst. Hij suggereerde zonder voorbehoud dat Lipsius' verzwakte gezondheid slechts een voorwendsel was om zijn vertrek te rechtvaardigen, maar ook hij eindigde niettemin zijn brief met een gevoelige slotzin:

> Vergeef mij, mijn dierbare Lipsius, mijn bestraffende toon. Een andere keer schrijf ik je meer, zodra ik weer mezelf ben; nu ben ik niet in staat mijn eigen situatie en het algemeen belang goed in te schatten, zozeer verdrijft de ziekte, die ik heb opgelopen door heimwee naar jou, alle nuchtere verstand uit mijn geest... Vaarwel, mijn hartsvriend.[56]

Lipsius' antwoord volgde snel, al op 11 juli. Hij adviseerde in klare taal om niet langer te tobben over zijn vertrek uit Leiden en om hun vriendschap met brieven te blijven koesteren, want daarin was niets veranderd. ‘Zolang ik leef, leef ik als de jouwe en de grondslag voor onze conversaties per brief is waarachtig en innerlijk, dat wil zeggen, onze liefde die mij pas tegelijk met mijn ziel zal verlaten.’[57]

Het zijn grote woorden, maar er is geen reden aan de oprechtheid ervan te twijfelen. Lipsius groette in de kortst mogelijke bewoordingen ook Dousa's vrouw en kinderen:

55 Brief ILE [IV], 91 06 15 DO, aan Dousa Pater: ‘Duo vos estis (tecum Dousa) a quibus divelli mihi dolor est et erit. Scriptione eum minuamus’. Voor de herkomst van de citaten uit de brieven van 1591 zie GVi.

56 Brief ILE [IV], 91 07 03, van Dousa; ‘Ignosce, mi Lipsi, castigatori tuo; alias plura, simul atque ad me rediero; nunc quid in meam, quid in rem publicam sit dispicere satis nequeo, ita aegritudo ex tui desiderio contracta sapientiam mihi omnem ex animo expectorat... Vale, mi anime’.

57 Brief ILE [IV], 91 07 11 D[1], aan Dousa: ‘Quamdiu vivo, vivo vester, nec caussa benigniorum istorum sermonum est, nisi vera et interna, id est Amor, qui una cum anima me relinquet.’ Het possessivum *vester* kan beleefdheidsvorm zijn, maar ook op Dousa en zijn vrouw en kinderen slaan, die hij in de brief ook groeten zond.

‘Het ga je goed, met vrouw en kinderen’, *Vale*, *cum tua cum tuis*. Dit is in zoverre merkwaardig, dat noch in debrief van Dousa van 3 juli, noch in het antwoord van Lipsius ook maar enige zinspeling wordt aangetroffen op de uiterst aandoenlijke Nederlandstalige brief die Dousa's vrouw, Elisabeth van Zuylen, op 30 juni aan Lipsius had geschreven. De brief aan ‘mijn beer

lipsius mijn goede Vrint' valt in huis met 'och men heer lipsius' en gaat dan zonder enig leesteken door tot onderaan de bladzijde als één langgerekte ademloze jammerklacht van iemand die voor Lipsius een onvoorwaardelijk respect koesterde en een zo diepe genegenheid, dat zij met zijn vertrek last had gekregen van benauwdheid op de borst.[58] Hebben de beide mannen, wier brieven toch ook niet van heftige gevoelens gespeend waren, zich bij dit schrijven enigszins ongemakkelijk gevoeld? En heeft Lipsius Elisabeth zijn dankbaarheid wellicht alleen via zijn eigen Anna mondeling laten overbrengen? Dat zou toch wel het minste zijn geweest. We weten het niet, want toespelingen op Elisabeths brief lijken in de correspondentie te ontbreken. Dat echter de grote waardering tussen Elisabeth en Lipsius wederzijds was, bewijst de bezorgdheid van Lipsius toen hij twee maanden later hoorde dat Elisabeth, 'de braafste van alle vrouwen die een huishouden bestieren en de pijler van jouw familie, die ik oprecht bemin', ziek zou zijn.[59] Elisabeth van haar kant liet een half jaar later via haar zoon Dousa Filius Lipsius groeten en toevoegen dat zij 'wenst en hoopt op de dag waarop zij hem zal weerzien'.[60]

Intussen had ook Dousa's zoon Janus Filius, die al vanaf zijn elfde jaar bij Lipsius in de leer was geweest, op zijn twaalfde een gedicht op diens *De Constantia* schreef en in 1586 als vijftienjarige met hem in briefwisseling stond,[61] zich bij de Leidse correspondenten aangesloten. Zijn eerste brief na Lipsius' vertrek, waarin hij enkele in Leiden aangekomen brieven voor Lipsius en nog een gedicht van zijn toen veertienjarig broer Franciscus doorstuurde, getuigt van het liefdevolle respect dat hij en zijn drie jongere broers hun leermeester toedroegen (6 juli 1591).[62] Ook hem antwoordde Lipsius op 11 juli met duidelijke genegenheid. Zelfs al zou hij hem alleen al vanwege zijn vader moeten liefhebben, aldus Lipsius, hij had hem ook lief om hemzelf. Hij sprak zijn vreugde uit over de vorderingen van Dousa's zoons in hun studie en gaf hun enkele vermaningen mee. Een dankbaar antwoord van Janus Filius volgde na negen dagen (20 juli). Hij schreef erbij dat zijn vader ook had willen schrijven, maar door bezoek verhinderd werd.[63] Daarop stuurde Lipsius op 2 augustus de twee afzonderlijk een brief. Dousa Pater spoorde hij aan minder om zijn vertrek te treuren en meer te schrijven en hij trachtte kennelijk zijn interesse in het verleden en de taal van zijn vaderland weer wakker te schudden door een mededeling over zijn kennisname van een Latijns psalterium met interlineaire Nederlandse vertaling

58 De brief is gedrukt in mijn 'Justus Lipsius and the Dousa Family' (boven noot 53), 269.

59 ILE [IV], 91 09 29 D^1 aan Dousa: 'Filii tui, ut video, pergunt magno gradu in optimarum artium via et tibi hoc iure gratulamur. Quid eorum mater? Valetne? Tristius aliquid audivi ab uxore. Tu mihi hunc metum tolle, quia revera amo matronam omnium quot sunt probissimam et familiae tuae columnam.'

60 ILE [IV], 92 01 20 D^2 aan Dousa Filius: 'Resalutat... etiam mater, qu<ae> eum diem optat ac sperat ante extremos cineres, quo te videat.'

61 Zie ILE II, 86 00 00 D^1 en D^2, aan en van Dousa, ILE II, 87 05 27 aan Dousa; cf. mijn 'De twee kopiisten van het *Landrecht der Vriesne*', in: *Landrecht der Vriesne: tekstuitgave en commentaar*, ed. Ph.H. Breuker, Leeuwarden 1996, 245-253.

62 Het gedicht van Franciscus Dousa bleef bewaard in Lipsius' nalatenschap in de bibliotheek van Leiden. De volledige tekst en vertaling beneden, Appendix 1.

63 ILE [IV], 91 07 06 van Dousa Filius; ILE [IV], 91 07 11 D^1 aan Dousa; ILE [IV], 91 07 11 D^2 aan Dousa Filius; ILE [IV], 91 07 20 van Dousa Filius.

waaruit hij iets voor hem zou o verschrijven.[64] Aan Janus Filius schreef Lipsius dat diens vader niet zozeer vanwege de drukte niet tot schrijven kwam, maar dat die als gewoonlijk een wat trage correspondent was, hetgeen nu nog werd versterkt door zijn verdriet om Lipsius' vertrek. Hij beloofde zijn vroegere pupil bij zijn verdere studie met adviezen te blijven helpen. Deze moet trouwens bij zijn broers de

64 Voor het zogenaamde Wachtendonkse Psalterium, cf. M. Gysseling, *Corpus van middelnederlandse teksten*, II, 1, 's-Gravenhage 1980, 63-64; K. Dekker, *The Origin of Old Germanic Studies in the Low Countries*, Leiden 1999, in het bijzonder 41-52. Zie ook de bijdrage van Toon Van Hal in deze bundel.

plaats van Lipsius innemen als studiebegeleider. Hen evenals zijn ‘optima mater’ moet hij namens Lipsius groeten.[65] Ook nu komt het antwoord van Dousa Filius. Volgens hem is zijn vader nog teveel van streek om te schrijven. Het opvallendste nieuws is, dat hij bezoek van een dief had gekregen die al zijn geld, kleding en zelfs schoeisel had meegenomen. Dit onderwerp was blijkbaar te aanlokkelijk voor Dousa Pater om ongebruikt te laten liggen. Daags na zijn zoon schreef hij een lange brief aan Lipsius met goed nieuws over de universiteit, met name de afzetting van zijn collega curator Paulus Buys en de benoeming van twee nieuwe hoogleraren, en hij besloot met een sappig verslag van de diefstal bij zijn zoon. In zijn slotzin getuigde hij van zijn onverkorte hoogachting en vriendschap: ‘Gegroet, mijn oogappel, met wie niets vergelijkbaar is en wie ook niets nabijkomt, en ga door Dousa lief te hebben zoals je doet.’ Andere leden van de familie Dousa worden in de beide brieven niet genoemd. De brieven hebben Lipsius kennelijk nog niet bereikt op 4 september, want op die dag schrijft hij in een klagelijk briefje dat hij bijna boos is omdat hij zo lang niets van hen hoorde en hij besluit met een groet: ‘Gegroet, mijn beide Dousa's en omhels namens mij jij je vrouw en jij je moeder.’[66] De eerstvolgende brief van Dousa, gestuurd vanuit Utrecht, gaat niet op Lipsius' klacht in. Het is een eenvoudige aanbevelingsbrief voor de zoon van een Utrechtse schepen, maar wel met de aanhef ‘Gegroet, mijn grote Vriend’, met de groeten van ‘mijn Gaia, mijn kinderen, mijn aangetrouwde familie, de schout van Utrecht, en van degenen die de naam van Lipsius hemelhoog in het vaandel hebben’, en met het adres ‘De grote en met niemand te vergelijken man Justus Lipsius, zijn amico et <fau(?)>tori suo benemerenti’. Ook verzoekt Dousa om ‘ons die zo hevig naar je dorsten, vaak en met regelmaat te besproeien met de nectar van je brieven, het dierbaarste en verhevenste dat mijn geest kan overkomen.’ Vreemd genoeg is het de laatste brief van Dousa aan Lipsius die bewaard is gebleven en wellicht ook de laatste die geschreven werd.[67]

De klacht over het zwijgen der Dousa's klinkt ook in de brief aan Jan van Hout, die waarschijnlijk met dezelfde post naar Leiden ging. Hierin kwam Lipsius terug op het Wachtendonkse Psalterium, omdat hij wist dat met name Jan van Hout in het oud-Nederlands geïnteresseerd was. Hij beloofde een afschrift van Psalm 18 te sturen die ook Dousa onder ogen moest krijgen. Uit de volgende brief van Lipsius blijkt dat hij van Jan van Hout een brief met een ontroerend slot kreeg, die echter helaas niet bewaard is gebleven. Hijzelf werd ook ontroerd. Hij verzekerde dat er in zijn houding niets veranderd was en hoopte dat zij door correspondentie hun vriendschap zouden onderhouden. Hij zou hen - hij schrijft *vos*, ‘jullie’, en doelt vermoedelijk op

65 ILE [IV], 91 98 02 D^2 aan Dousa Filius: ‘Haereant tibi quaeso nostra dicta atque etiam ego qui corde vos amo. Optimae matri salutem dicito atque etiam fratribus, quibus tu monitor meam vicem’.

66 ILE [IV], 91 08 27 van Dousa Filius; brief 91 08 28 van Dousa: ‘Vale mi ocelle, cui par est nihil et nihil secundum Dousamque quod facis ama’; brief 91 09 04 D aan Dousa en Dousa Filius: ‘Mi Dousae salvete, et tu uxorem tu matrem amplectimini mea caussa.’

67 ILE [IV], 91 09 26 D van Dousa: ‘Salve Amice magne... nos subinde ex intervallo tui sitientissimus literarum tuarum nectare irrigabis, quod apud animum meum nihil carius, nihil antiquius habeo... Salutant te Caia mea, liberi, affines. Ultraiectinus in primis Praetor, Lipsiani Nominis studiosissimi... (adres) Magno viro atque incomparabili Iusto Lipsio, amico ac <fau?>tori suo benemerenti.’ Er is een stukje tekst weggevallen, mogelijk door het aangehechte zegel.

Van Hout en Dousa - voor de volgende zomer willen uitnodigen naar Spa. Hij eindigde met groeten voor Jan van Hout's vrouw en kinderen.[68] Ook

68 ILE [IV], 91 09 03 H aan Jan van Hout: 'Inter studia magis seria nec hoc negligimus, de promisso nostro et Psalterium describi vetus curavimus, quod fuit Sancti Amoris Abbatis, filii ducis Aquitaniae, et descriptum videtur temporibus Caroli magni. Specimen et gustum tibi et Douzae nostro (volo et ille videat) mittimus psalmum XVIII quem verbatim et fideliter ego exscripsi. Delectaberis scio illa antiquitate meae linguae cui par aut simile nihil a te visum. Multa sunt in eo opere nova et notanda: ego effecero ut totum habeam et tum statuemus quod videbitur ex publico usu... Vale mi amicissime Hautene, et tuae ac tuis ex intimo animo salutem. Dousae item meo, a quo nuper nihil accepi, sed nec a filio.'; ILE [IV], 91 10 01 H aan Jan van Hout: 'Me quoque commovit et tenerescere fecit pars postrema epistolae tuae quam video scripta a te cum motu.... Lipsium ipsum cogita, sicut ego te, te ipsum et mentis istis oculis alter alterum saepe videamus et memoriae quadam lingua sermones etiam inter nos alternemus. Sed magis chartarum hoc auxilio, quae fidae administrae et interpretes nostrae mentis.... Proxima aestate, si vivimus, statui iterum ad Spadanos fontes. Utinam tempora et viae permittant, ut vos illuc invitemus.... Tuam et tuos ex animo saluta.'

het mogelijke antwoord van Jan van Hout op deze brief is niet bewaard. Men kan zich afvragen of deze wellicht in het Nederlands aan Lipsius schreef en zijn brieven daarom niet in de collectie autografen terecht zijn gekomen. Na het bewogen jaar 1591 volgen nog drie brieven van Lipsius aan Jan van Hout. De eerste is een uitvoerige christelijk-filosofische troostbrief vanwege het overlijden van Jan van Houts enige zoon en van zijn moeder. In de slotzin belooft Lipsius nog een deel van de Psalmen te sturen. Deze werden twee maanden later verzonden met een begeleidende brief, die ook een verzoek bevatte om een Nederlandse evangelievertaling na te slaan voor de vertaling van de woorden *crucifigere*, 'kruisigen' en *crux*, 'kruis'. Aan het slot kwam Lipsius zijdelings terug op de dood van Jan van Houts zoon: 'Groet je vrouw en dochters. Kon ik nu maar "zoon" toevoegen'. Lipsius zelf had de dood van zijn neef te betreuren. Vrijwel exact een jaar later kon Lipsius een opgewektere brief sturen. De aanleiding was het huwelijk van Jan van Houts dochter Maria met de hoogleraar Pieter Paeuw. Lipsius zinspeelde ook op een komend huwelijk van de andere dochter in een enigszins omslachtige formulering, met de toevoeging dat Dousa die nader zou verklaren. De zin van deze opmerking is onduidelijk, wellicht mede omdat een gedeelte van de brief is weggeknipt. Tussen de passages over de huwelijken staat een opmerking over rovers die het hem onmogelijk maakten naar Spa te gaan. Bedoeld zijn blijkbaar zwervende soldaten uit het Noorden die hem zouden kunnen ontvoeren naar Holland, want hij voegde eraan toe: 'Ik wil niet naar jullie worden teruggevoerd en ook niet terugkeren, tenzij de goede vrede - wanneer mogen wij die aanschouwen? - deze gescheiden landen verenigt.' Heeft Lipsius dan toch nog eenmaal aan terugkeren naar Holland gedacht? Hiermee is, voorzover wij weten, ook aan het schriftelijk verkeer tussen de beide vrienden een einde gekomen.[69]

Dat gold niet voor Lipsius' contacten met de Dousa's. We zagen dat Dousa Pater, die in 1591 lid werd van de Hooge Raad in Den Haag en daarom met zijn gezin daarheen verhuisde, na zijn optimistische brief van 26 september, zelf niet meer aan schrijven toekwam. Zoals hij echter zijn taak als bibliothecaris en de voltooiing van zijn Geschiedenis van Holland in proza geleidelijk overdroeg aan zijn zoon, zo meende hij wellicht dat ook het schriftelijk contact met Lipsius bij zijn zoon in goede handen was. En niet ten onrechte, zoals de frequentie der brieven in de eerstkomende maanden bewijst. Janus Filius beantwoordde op 27 oktober 1591 de brieven van Lipsius aan hemzelf en zijn vader van 29 september. Hij onderbreekt zijn geschiedschrijving en wil iets met Catullus, Tibullus en Propertius gaan doen. Hij verwacht dat zijn vader zal antwoorden vanuit Den Haag, waar hij nu meestal vertoeft vanwege zijn nieuwe functie. Zijn moeder groet Lipsius met alle egards. De volgende dag schrijft hij weer, nu om zijn vader te excuseren die weinig thuis is en weinig rust krijgt, en ook zijn broer die een brief van Lipsius had gekregen, en tenslotte om te vertellen dat het zijn moeder beter gaat.[70] Op 11 november stuurde Lipsius hem een kort briefje, omdat hij

69 Cf ILE V, 92 04 10 HO aan Jan van Hout; ILE V, 92 06 15 HO: 'Tuam et tuas saluto. Utinam tuos etiamnunc scribam'; ILE VI, 93 06 14 HO: 'Reduci ad vos nolumus sed nec redire, nisi si bona pax (o quando videnda?) iungat haec disiuncta.'

70 Cf. ILE [IV], 91 09 26 D; 'Patrem credo Haga scripturum, ubi iam plerunque est, cooptatus in ordinem Senatorium supremae curiae. Mater te salutat officiosissime'; ILE [IV], 91 10 27: 'et patri ignosces, qui in novo hoc munere rarius adest nobis et crebris discursibus fatigatus raro se ad quietem componere potest. Etiam fratrem quem plane beasti tuis literis, excusatum

diens broer uitvoeriger wilde schrijven. Hij vraagt wel of zijn vader niets had mee te delen. De broer is de zestienjarige Stephanus Dousa, de enige der broers die nog niets van zich had laten horen Lipsius maant hem zich op Cicero toe te leggen en aan zijn stijl te werken. Hij besluit als volgt: 'Heb eerbied voor je vader, gehoorzaam je leraar, volg je broer na; je weet dat ik doel op Janus, die na je vader een tweede ster van jullie gezin zal zijn, of liever niet *een*, maar *de* tweede, als jullie het willen'.[71] Op kerstdag stuurt Dousa Filius aan Lipsius zijn nieuwjaarswens en verzoekt hem om vier verzen uit het *Epithalamium* van Catullus in de Griekse vertaling van Florens Christianus voor hem over te schrijven ten behoeve van zijn Catullusboek en eindigt met de groeten van zijn beide ouders. Lipsius beantwoordt het verzoek op 8 januari met het sturen der Griekse verzen van Christianus, die gestorven zou zijn. Hij maant zijn oud-leerling, heel secuur te werk te gaan met zijn Catullusnoten, maar verder niet bij zulk klein werkte blijven steken, want hij heeft grotere verwachtingen van hem. Hij vraagt hem ook of hij het schotschrift van een Westfaler tegen Lipsius kent, en groet Dousa's beide ouders en zijn broers, in het bijzonder Franciscus. Min of meer per omgaande bericht Dousa Filius aan Lipsius dat Christianus niet dood is. Ook zal hij Lipsius' raad inzake Catullus in acht nemen. Omdat Lipsius bij een eerdere publicatie van hem te kennen had gegeven dat hij desgevraagd graag iets voor het voorwerk had geleverd, durft hij hem nu te vragen iets voor zijn Catullus te schrijven. Zelf stuurt hij hem een Grieks epigram en de groeten van zijn ouders. Zijn moeder hoopt Lipsius ooit nog bij leven terug te zien. Ook nu laat het antwoord niet op zich wachten. Daarin spoort Lipsius hem aan zich verder in het Grieks te bekwamen en belooft hij na te denken over een *Epigrammation* voor de Catullusnoten, die hij gelezen heeft en met zijn opmerkingen terugstuurt. Hij groet de familie en wederom met name Franciscus. Dousa Filius reageert verheugd op deze brief en bewondert Lipsius' aanmerkingen, vooral die bij de tekst van Propertius.[72] De volgende brief is ook weer van Dousa Filius. Hij hoopt weldra zijn gedrukte Catullusnoten te kunnen zenden, maar ook, dat Lipsius met een aanbevelingsgedicht het werk onsterfelijk maakt. Dousa Pater heeft inmiddels een brief van Christianus ontvangen, waarin deze de dood van zijn zoon meedeelde, die wellicht het gerucht over zijn eigen dood had veroorzaakt. Ook gaf hij goede hoop dat Scaliger naar Leiden zou komen. Blijkens Lipsius' antwoord heeft deze intussen zijn epigram voor de Catullusnoten gestuurd, maar hij schrijft het ook nog een keer onder zijn brief. Hij geeft weinig hoop dat Scaliger komt en suggereert Christianus voor de beoogde functie te benaderen. Hij groet Dousa's ouders die hij meer dan ooit liefheeft. Een antwoord van Dousa Filius

habeas... Pro eo habe hoc minoris fratris epistolium. Apud matrem meliuscule iam est, quae te salutat officiose.'

71 Cf. ILE [IV], 91 11 11 D^1 aan Dousa Filius; ILE [IV], 91 11 11 D^2 aan Stephanus Dousa: 'Tu solus sileas inter fratres, imo inter exteros, qui complures nos appellant?... Patrem verere, praeceptori pare, fratrem imitare, Ianum scis me dicere, qui alterum post patrem erit familiae vestrae sidus, imo non alterum, sed secundum, si vos vultis'.

72 Cf. ILE [IV], 91 12 25 van Dousa Filius; ILE V, 92 01 08 D van Lipsius: 'parentem utrumque saluta quantum amicissime potest. Fratribus tuis idem facio, nominatim et praecipuo titulo Francisco'; ILE V, 92 01 20 D^1 en D^2 van Dousa Filius: 'Resalutat te Pater quam amantissime, (hij kwam net terug uit Den Haag), etiam mater qu<ae> eum diem videre optat ac sperat ante extremos cineres, quo te videat'; ILE V, 92 02 08 D van Lipsius: 'Tu, mi Dousa, mane qui es et nos ama. Parentem utrumque saluto, et fratres, nominatim Franciscum'; ILE V, 92 02 29 van Dousa Filius.

liet op zich wachten, misschien omdat de druk van zijn boek traineerde. Zijn brief van 8 juli begeleidt immers het boek ‘dat nog nat van de drukpers is’,

en waarin Lipsius' aanbevelingsepigram is opgenomen. De lakonieke openingszin van Dousa Filius, *Ain vero*, *Lipsi?*, zoiets als ‘Meen je dat nou, Lipsius?’, zou erop kunnen wijzen dat Lipsius op enigerlei wijze, mogelijk in een niet bewaard briefje, zijn ongeduld over het uitblijven van het antwoord aan Dousa heeft kenbaar gemaakt en dat beschouwt als een gebrek aan liefde. Opvallend genoeg, blijft de groet onder de brief beperkt tot het simpele *Vale*, ‘Gegroet’. Bijna een jaar later echter krijgt Lipsius, die zelf al die tijd ‘hardnekkig zweeg’, vanuit Den Haag een brief die in welsprekende bewoordingen getuigt van Dousa's onverflauwde verering en genegenheid voor ‘zijn leermeester, leidsman en de tweede vader van zijn ziel’, en van zijn gretige belangstelling voor Lipsius' werken. De ondertekening is in dezelfde geest: ‘Gegroet en blijf van ons houden. Al van oudsher je Janus Dousa de Zoon’. Vanzelfsprekend laten zijn beide ouders, bij wie de zoon vertoeft, Lipsius met alle egards groeten. Zijn niet genoemde broers vertoeven waarschijnlijk in Leiden.[73] Het antwoord op deze brief blijft niet uit. Het evenaart Dousa's brief als getuigenis van blijvende genegenheid, en is tegelijk een roerend eerbetoon aan Dousa Pater, maar het heeft wel de beklemmende ondertoon van een afscheid:

> Janus Dousa Filius, gegroet. Veel gebeurtenissen en veel personen stellen mij in deze tijd teleur, maar twee dingen weet ik zeker: dat ik houd van jou en jij van mij. Hetzelfde geldt voor je vader, die de bron is van onze wederzijdse gevoelens. Alleen hiervan? Integendeel, ook van alle vreugde en weldadigheid die van mij is uitgegaan. Dat ik naar Holland kwam, is aan hem te danken; dat ik er bleef, eveneens; dat ik er wegging, kwam door mijzelf en door beweegredenen waarop ik hier niet wil ingaan. Als het vertrek iets verdrietigs had, dan was dat de scheiding van jullie, van Jan van Hout en van de weinigen die werkelijk mijn vrienden waren. Het was een hogere macht die zo beschikte; om met de dichter te spreken: ‘een godheid had hier de leiding’. Ik schrijf zelden aan mijn vrienden, of helemaal niet. Wie zal zich hierover verbazen of het mij aanrekenen? De tijdsomstandigheden verbieden het, net zoals die mij bij mijn studie ontmoedigen. Ook die stokt, al is ze niet geheel uitgeblust. Ik heb mijn *De Cruce* voltooid, met weinig, of zelfs helemaal geen plezier, maar ik werd ertoe aangezet door anderen die nu ook willen dat ik het publiceer. Het eerste deel van onze *Fax Historica*, *De militia Romana*, hebben we nu onderhanden. Ik schrijft dit alles aan jou en jou alleen (voor je vader maak ik een uitzondering) en ik wil niet dat deze brief circuleert en ook zijn inhoud niet. Houd je daaraan, als je mij liefhebt en wilt dat we op onze weg doorgaan. Je mag Van Hout zeggen dat ik hem hartelijk groet; en dat geldt ook voor jouw voortreffelijke en mij zo dierbare moeder. Tegenover je vader heb ik het gevoel dat ik hem toespreek als ik jou toespreek, jullie zijn voor mij één. Leef, mijn Dousa, samen met je broers

73 Brief ILE V, 92 03 26 D van Dousa Filius: ‘Salutat te perquam officiose uterque parens’; ILE V, 92 04 10 D van Lipsius: ‘Tu perge et vale et parentem utrumque saluta quantum amicissime potest. Amo, si unq uam’; ILE V, 92 07 08 van Dousa Filius: ‘hoc exemplar, quod, ita me Deus amet, ante triduum primo a bibliopego recepi ita, ut vides, madidum adhuc a praelo’: ILE VI, 93 05 03 van Dousa Filius: ‘affectum nostrum, quem tibi debeo praeceptori, monitori, ac demum alterum animae pa renti’; [...] ‘Vale, et nos ama. [...] Salutat te quam officiosissime uterque parens. Tuus iam inde ab antiquo Ianus Dousa Filius.’

die ik liefheb en van wie ik hoop dat zij bij hun studies in jouw voetstappen treden'.[74]

74 Cf. ILE VI, 93 06 14 DO van Lipsius: 'Iano Dousae F[iiio] S[alutem] D[ico]. Multa me in hoc tempore et multi fallunt; duo scio, quod te amem et quod me ames. Idem de patre, qui fons est utriusque huius affectus. Huius tantum? Imo et gaudii ac beneficii, si quid a me manavit. Quod in Bataviam venerim, illi adscribitor; quod manserim, illi; quod discesserim, mihi et caussis, quas hic non promo. In eo ipso discessu si quid triste, fuit avelli a vobis, Hautenoet paucis, quos serio habui amicos. Sed numen ita voluit *κα□ τιςθε□ς □γεμ□νευε*, ut ait vates. Raro ad amicos aut non scribo; quis miretur aut culpet? Res et aevum vetant. Ea ipsa nec studia nostra eliciunt, quae tamen non iacent, etsi silent. De Cruce absolvi, parum aut nihil pro meo gustu, sed suadebant et iidem nunc ut edam. De Militia Romana habemus in manibus partem primam Historicae nostrae Facis. Haec tibi et soli (parentem excipio), nec litteras meas vulgari volo, imo nec hoc ipsum, quod scribo. Fac ita, si me amas et iterari operam istam vis. Hoc licet Hauteno dicere, quod ex animo salutem, et in primis optimam tuam et caram mihi matrem. Nam patrem alloqui in te mihi videor, nec vos disiungo. Vive, mi Dousa, una cum fratribus tuis, quos amo et quos in studiis legere vestigia tua opto.'

De boodschap is duidelijk. Lipsius voelt zich niet vrij om zijn correspondentie met zijn beste Leidse vrienden voort te zetten. Alleen met zijn voormalige arts Heurnius en de Raphelengii blijft het schriftelijk contact doorgaan en Scaliger zal daar na zijn aankomst, in Leiden bij komen.

Hoe de Dousa's Lipsius mededeling hebben opgenomen, weten we niet. Het zegt echter iets dat Dousa Pater in een geschrift van 1593 hogelijk opgaf van Lipsius' betekenis voor de Leidse universiteit. En ook in zijn latere geschriften ontbreekt de naam van Lipsius niet.[75] Dousa Pilius reisde in 1595 naar Duitsland. Een jaar later keerde hij ziek terug en overleed hij. Zijn dood was voor Lipsius de aanleiding om Dousa Pater na zes jaar weer te schrijven. 'Verdriet en liefde', aldus begint hij zijn brief, 'wekken mij ertoe op om te schrijven... Ik treur, mijn Dousa, ik treur bij het lot van onze Dousa, "onze" noem ik hem, zelfs als jij dat niet zou dulden, en nooit zal ik hem anders noemen... Jij, onze trots, moest jij zo snel worden weggerukt? En dat in mijn afwezigheid? En zonder enig teken van onze wederzijdse genegenheid te geven? Waarom immers kreeg ik na je terugkeer geen enkele brief van je?' Lipsius had ook verwacht dat Dousa zijn zoon ertoe aangezet had hem te schrijven. Hij eindigt met een woord van meeleven voor de ongelukkige moeder en, mocht Dousa hem zien, een groet voor Jan van Hout.[76] Men kan zich afvragen wat Lipsius gedaan zou hebben, als hij wel bericht van de fatale ziekte van zijn oud-leerling had gekregen. Dousa, zo weten wij van Scaliger en anderen, was zo overstuur door het verlies zijn zoon, dat hij in een verlammende ontreddering verviel en tot niets in staat was. Blijkbaar ook niet tot een reactie op de brief van Lipsius. Deze gaf zes weken later aan een leerling een aanbevelingsbriefje mee, dat hij opende met het aanbood hun correspondentie weer te hervatten: 'Kortgeleden heb ik de grendels verbroken en ben ik weer begonnen met schrijven. Als je het wenst, zal ik daarmee doorgaan, Laten wij astublieft zijn, zoals wij moeten zijn als het gaat om de oude letteren en cultuur, en ook om de trouw en rechtschapenheid.' En aan het slot uit hij de wens te vernemen hoe het met zijn kinderen gaat en waar zij vertoeven.[77]

Dousa was kennelijk nog niet in staat om op het aanbod in te gaan. Dat heeft Lipsius later misschien ook begrepen. Wij herinneren ons immers dat er behalve Janus Filius nog een zoon van Dousa was, die Lipsius na aan het hart lag: Franciscus. Deze had al in 1591 een gedicht voor Lipsius gemaakt en laten opsturen. Daarop had Lipsius ook aan hem en zijn broer Georgius een brief geschreven. Nadien zagen we Franciscus onder de kinderen van Dousa enkele malen bij wijze van uitzondering met name, *nominatim*, in Lipsius' brieven vermeld. Ruim zes jaar later vernam Lipsius dat Franciscus in Parijs vertoefde en liet hij hem daar groeten via zijn correspondent Guilielmus Barclay, aan wie hij op 7 oktober schreef: 'Groet, groet eveneens Franciscus Dousa, de beminnelijkste van alle Dousa's, op één uitzondering na: o, was die er nog maar!' Met de uitzondering is vanzelfsprekend Janus Dousa Filius bedoeld. Barclay deed wat hem gevraagd was en gaf daarmee Franciscus de aanleiding

75 Zie 'Twins of the Muses', 64 n. 45, en 66.

76 Cf. ILE [X], 97 06 26 DO aan Dousa: 'Dolor et Amor me excitat, ut scribam. [...] Doleo mi Dousa, doleo in fato nostri Douzae, nostri, nec aliter unquam, vel te impatiente, appellem. [...] O nostrum decus, sic cito te eripi? Sic absenti? Sic ut nec signum dederis mutui tui affectus. Nam a reditu tuo cur nullae ad me literae?'

77 Cf. ILE [X], 97 08 07 D aan Dousa: 'Rupi nuper repagula et scribere coepi, perseverabo si voles. Quaeso te, simus qui esse debemus literarum morumque veterum, sed et fidei et probitatis. [...] Filiis tuis quid sit, et ubi quisque eorum sit, velim scire'.

Lipsius' groet met een schuchtere en schuldbewuste brief te beantwoorden. Hij toonde zich overgelukkig dat Lipsius zich hem nog herinnerde, maar voelde zich ook zeer schuldig dat hij zolang niets had laten horen. Zijn stilzwijgen is echter ook een gevolg van het nood-

lot dat de familie heeft getroffen in de dood van zijn broer. De pijn daarvan voelt hij nog dagelijks, zelfs nu hij in Parijs is. Daar wil hij nog een paar maanden blijven en graag zou hij in die tijd een berichtje van Lipsius ontvangen. Franciscus' brief maakt duidelijk dat niet alleen Dousa's leven door de dood van zijn oudste zoon ontwricht was. Ook zijn zoon Franciscus, die inzake de contacten met de vriendenkring de aangewezen opvolger van zijn broer leek en op de troostbrief van Lipsius aan Dousa had kunnen reageren, was niet tot handelen in staat. Twee jaar later echter is hij wel bij machte op Lipsius' nieuwe toenadering te reageren.[78] Of Lipsius de wens van de jonge Dousa heeft vervuld, lijkt bij gebrek aan gegevens niet vast te stellen.

Uit het oog, niet uit het hart

Wel zijn er aanwijzingen dat Lipsius en de Dousa's elkaar niet geheel vergeten hebben. In 1600 geeft Lipsius een lid van een gezantschap naar Engeland die graag Dousa wil bezoeken, een zeer beknopte aanbeveling mee, die echter het citeren waard is: 'Stel je beschikbaar', zo schrijft hij, 'voorzover je bezigheden het toelaten. En moge God eens jou aan mij en mij aan jou geven en ons bijeenbrengen', en hij voegt er, met een citaat uit Propertius, aan toe: 'Ik bid dat die dag komen mag vóór mijn overlijden.'[79] Het mocht niet zo zijn.

Dousa van zijn kant publiceerde in 1603 een collectie onuitgegeven gedichten, waarvan er vier tot Lipsius gericht zijn. Het jaar daarna, op 8 oktober 1604, overleed Dousa. In zijn lijkrede onderstreepte de hoogleraar Bertius het belang van diens succesvolle inspanningen om Lipsius naar Leiden te halen en citeerde daarbij het distichon, waarmee Dousa zelf de betekenis van Lipsius voor de universiteit tot driemaal toe had benadrukt.[80] Lipsius maakte een maand later melding van het overlijden in een brief aan Samoscius, die jaren eerder de Poolse gastheer van Dousa's zoons was geweest: 'Dousa - ik schrijf het in droefheid - heeft een dag of vijftien geleden de door het lot beschikte eindstreep bereikt'. Het simpele getuigenis van Lipsius gevoelens bij dit overlijden werd in 1609 door Scriverius opgenomen in zijn uitgave van Dousa's *Poemata selecta*,.[81]

Lipsius liet ook een formeler getuigenis van zijn respect voor zijn Leidse vriend na in de vorm van een sober grafschrift op 'zijn Dousa':

> Hier ligt mijn Dousa. Met jou, mijn Dousa, ik erken het eerlijk,
> Liggen hier de oprechtheid en de Muzen terneer.[82]

78 Cf. ILE [XI], 98 08 07 BA aan Barclay: 'Saluta, saluta una Franc. Dousam, amatum mihi inter Dousas. unum excipio, qui utinam nunc esset!'

79 Cf. ILE XIII, 00 01 30 aan Dousa: 'Da te, quantum datur per negotia, et utinam te mihi, me tibi Deus donet et iungat! *Ante meos obitus sit*, *precor*, *illa dies*'; het citaat is Prop. 3, 4, 12.

80 Cf. *Twins*, 64, n. 45.

81 Cf. ILE [XVII], 04 11 08 aan Joannes Samoscius, in Dousa, *Poemata pleraque selecta*, Leiden 1609,) (5-verso: 'Douza (dolenter scribo) ante dies circiter quindecem fatalem suam metam adivit.'

82 Lipsius, *Musae errantes*, Antwerpen 1610, 101 en *Epistolarum Decades*, 322: 'Dousa meus iacet hic. Tecum, mi Dousa iacere / Candorem et Musas ingenue fateor.'

Het wachten is op de voltooiing van de uitgave van Lipsius' volledige correspondentie om bovenstaande schets van de opmerkelijke en standvastige vriendschap tussen Lipsius, Dousa en Jan van Hout en hun gezinnen met nog meer nuances en details in te kleuren.

Appendix 1 De elegie van Franciscus Dousa voor Lipsius (Leiden, UB, ms, Lips, 3(24), fol. 10r-v, autograaf?)

Janus Dousa Filius sloot in zijn brief van 6 juli 1591 een gedicht bij dat zijn jongere broef Franciscus, die toen 14 jaar oud was, voor Lipsius had geschreven. Op 15 februari, ruim twee weken voordat Lipsius Leiden verliet had hij zich laten inschrijven aan de universiteit, maar vermoedelijk had hij al eerder enig onderwijs van Lipsius genoten, zoals ook met de andere kinderen van Dousa gebeurde. Het gedicht gaat erover dat Franciscus verdriet heeft nu hij de leiding van zijn vereerde leermeester bij zijn studie en vorming moet missen.

Evenals de brief van Dousa Filius bleef ook de eigenhandig geschreven versie van het gedicht van Franciscus Dousa bewaard in de nalatenschap van Lipsius. Deze nalatenschap werd in 1647 door Constantijn Huygens gekocht en naar Nederland gehaald. Ze werd in 1722 in Den Haag geveild en voor een groot deel door de Leidse universiteitsbibliotheek aangekocht.[83]

Het gedicht bevindt zich nu in het handschrift Lips 3 (24), fol. 10r-v. Het werd door Burman in zijn *Sylloge* uitgegeven, niet bij de brief van Dousa Filius, maar samen met de enige brief die Franciscus aan Lipsius schreef en die bewaard wordt in de verzameling aan Lipsius gestuurde brieven, het handschrift Lips,4. Met het oog op de uitgave van de brief heeft Burman het gedicht op de resterende blanco bladzijden van die brief overgeschreven en dat geheel aan de drukker als kopij overhandigd.[84]

Het bewijst dat de jeugdige Dousa al behoorlijk vertrouwd is met de antieke Latijnse poëzie, met

Elegia Francisci Dovsae ad cl v. Ivstvm Lipsium

Ver erat et Zephyri spirabat molliter aura,
Demulcens flabris aëra frigidulis.
Cum me inuitaret spirabilis aura Favoni
Errarem ut tacito per loca sola pede.
Et modo procumbens myrti genialis in umbra,
Leniter ad ripas praetereuntis aquae:
Maestus eram, et sensi grauioris taedia curae,
Causaque maeroris Lipsius unus erat.
Lipsius unus erat, nostri decus ille Lycaei,
Cuius prisca graues lingua reduxit avos.
Illius ante oculos obuersabatur imago,
Pectore dum viuam non abitura meo.
Et suprema dies nostris tristissima votis
Qua liquit Batavae tecta Academiolae.
Vos virides campi testes, vos flumina, quaeque
Audisti quaestus arboris umbra meos.
Quanta recordabar caperemus gaudia, dum te
Vsque docentem audire aure auida licuit.
Seu pubi expediens veterum monumenta Quiritum,

83 Zie mijn 'De bibliotheek van Lipsius en haar lotgevallen', in G. Tournoy, J. Papy en J. de Landtsheer, eds., *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven*, *18 september - 17 oktober* 1997, Leuven 1997, 313-315; J. De Landtsheer, 'Het Museum Lipsianum', in: *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag*, Leiden 2006, 203-206.

84 P. Burmannus, *Sylloge epistolarum*, Leiden 1727, 1, 234

Conferres docto cum Cicerone pedem.
Aut legeres *Caij, aut spatiosa volumina Liui,
Aut etiam luni* nobile vatis opus
Et quoscumque alios Augusti protulit aetas,
Et fouit gremio Daedala Roma suo.
25 [10v] Haec fuerant olim, cum nobis mitis Apollo
Non renuit sani pectoris auxilium.
Et mihi iam nuper fingebam talia demens
Gaudia, successus non habitura suos:
Ecce ea quae steterant dudum auditoria clausa,
Nec sua damna quidem muta queri poterant.
Nunc tandem firmas vires, animumque resumunt,

name met het werk van de Romeinse lyrici. Vooral opvallend echter is de ontlening aan een gedicht dat zijn vader tien jaar eerder voor Lipsius had geschreven. Blijkbaar werd ook Dousa's poëzie ter lering aan de jongens voorgelegd. De vele ontleningen aan bestaande gedichten geven de tekst een centoachtig karakter. Lipsius moest blijkbaar kunnen zien, dat Francisais zijn lessen goed geleerd had. Niettemin vertoont het gedicht inhoudelijk toch een behoorlijke samenhang en geeft het, met een vleugje dromerige bucolische melancholie, een indruk van de gevoelens die de jeugdige leerling van Lipsius koesterde voor zijn leermeester, die hij nu zo node miste.

In de transcriptie van het Latijn is de spelling en de interpunctie van Frandscus zo nauwkeurig mogelijk gehandhaafd.

Elegie van Franciscus Dousa voor de beroemde heer Justus Lipsius

Het was lente. Zacht blies de adem van Zephyrus
En streelde met koele briesjes de lucht, toen de
Weldadige luchtstroom van Favonius mij nodigde
Om met geluidloze stap over verlaten terreinen te zwerven
En me neer te vlijen in de schaduw van de bloemrijke mirteboom
Aan de oevers van het lieflijk langsstromende water.
Ik was bedroefd en voelde de weerzin van ernstige zorgen.
De oorzaak van mijn droefenis was niets anders dan Lipsius.
Alleen Lipsius was het, de trots van ons Lyceum,
Wiens antieke taal ons de waardige voorvaderen teruggaf.
Diens beeld bleef mij voor ogen zweven, het beeld
Dat, zolang ik leef, niet uit mijn hart zal verdwijnen,
En ook de allerlaatste dag, zo intriest voor mijn idealen,
Toen hij het huis van ons Hollandse universiteitje verliet.
U, groene velden en rivieren, bent getuige, en u, schaduw
Van de boom die mijn weeklagen hebt gehoord.
Ik herinnerde mij, hoeveel vreugde het mij gaf, toen het mij
Nog vergund was met hunkerende oren uw lessen te aanhoren.
Of u nu voor de jeugd de geschriften der oude Quiriten verklaarde
En daarbij de geleerde Cicero naar de kroon stak,
Of de wetten van Gaius, of de kloeke boeken van Livius,
Of ook het edele werk van de dichter Junius
En alle anderen die het tijdperk van Augustus voortbracht
En het aan kunsten rijke Rome in haar schoot koesterde.
Dat was vroeger, toen de milde Apollo ons
De hulp van het evenwichtige karakter niet ontzegde.
En ik, dwaas, stelde mij zo pas nog zulke genoegens voor,
Die geen werkelijkheid meer zullen worden:
In mijn fantasie zag ik de leslokalen, die zolang gesloten waren
En, verstomd, over hun trieste toestand niet hadden kunnen klagen,
Nu eindelijk hun wakkere kracht en gedrevenheid herwinnen

[Origineel]

Et gaudent studijs se recreare novis.
Barbariemque suis depulsam fortiter oris
Iactant, suadela vindice Lipsiadis.
Ipse Triumphali devinctus tempora Lauru,
Ter tibi gratabor, ter bona verba canam.
Et primus notam aspiciens de littore puppim,
Clamabo, nostris advehit illa Deos.
Signaboque diem niveo de more lapillo,
Et dabo laetitiae conscia signa meae.
Haec mihi fingebam, quae nunc Eurusque Notusque
Caeruleum iactant vota per Oceanum.

Bronnen

1 ***Ver erat***] Cf. Ov. *Fast.* 5, 201: 'Ver erat, errabam; Zephyrus conspexit, abibam.'
Zephyri molliter aura] Cf. Ov., *Ars am.* 3, 728: Et 'zephyri molles auraque' dixit 'ades!"

3 ***spirabilis aura Favoni***] Cf. Lucr. 1, 11: 'et reserata viget genitabilis aura Favoni,'

4 ***Errarem... pede***] Cf. Ov., *Am.* 3, 6, 50: 'errabat nudo per loca sola pede.'

5 ***Myrti genialis in umbra***] Cf. Ov., *Met.* 10, 86-106, waar door Orpheus' gezang op een schaduwloze heuvel allerlei schaduwrijk geboomte verschijnt: 'Umbra loco deerat' (88); 'Umbra loco venit' (90). Onder de bomen bevindt zich ook de 'platanus genialis' (95) en de 'bicolor myrtus' (98).

6 ***in umbra... aquae***] Cf. Tib. 1, 1, 27-28: 'sub umbra / Arboris ad rivos praetereuntis aquae.'

11-14 ***Illius... Qua***] De passage vertoont echo's van Ov., *Trist.* 1, 3, 1-4: 'Cum subit illius tristissima noctis imago, / quae mihi supremum tempus in Vrbe fuit, / cum repeto noctem, qua tot mihi cara reliqui, / labitur ex oculis nunc quoque gutta meis'.

11 ***Illius ante oculos***] Hetzelfde colon in Ov., *Met.* 11, 564; Stat., *Ach.* 1, 927; cf. ook Verg., *Aen.* 1, 114: 'ipsius ante oculos'.

13 ***Et suprema dies***] Cf. 'Illa suprema dies' bij Sil. Ital., *Pun.* 13, 686 (als begin van een hexameter) en Ov., *Fast.* 2, 852 (als einde van een pentameter).

14 ***Academiolae***] Hoven, *Lexique*, geeft als eerste vindplaats voor dit woord een brief van Dousa aan Lipsius: ILE I, 80 11 00, 111. De zin luidt: 'Deseret ergo Academiolae nostrae Praefecturam Lipsius?' Daarnaast geeft Hoven twee plaatsen uit het werk van Beza.

18 ***Vsque... licuit***] Het vers is gemodelleerd naar een vers van Franciscus' vader in een aan Lipsius geadresseerd gedicht (zie boven n. 29*); 'Et recitantem audire aure avida liceat.'

21 ****Caij***] *In margine* voegde Franciscus toe: '*Caius Suetonius'.
spatiosa volumina] Cf. Val. Fl., *Argon.* 2, 514: 'celsi spatiosa volumina monstri'. Daar betekent het overigens niet boekrol, maar de rollende bewegingen van het beschreven monster.

22 ***Iuni***] *in margine* voegde Franciscus toe: '*Iunius Iuuenalis'.
Nobile vatis opus] Ov., *Trist.* 1, 10, 30 en Martialis 9, 93, 6 hebben in dezelfde metrische positie 'nobile gentis opus'.
24 ***fouit gremio***] Cf. Ov., *Her.* 17, 56: 'quae falsam gremio credula fovit avem.'
25 ***mitis Apollo***] cf. Tib. 2, 5, 79: 'Haec fuerunt olim, sed tu iam mitis, Apollo.'
26 ***sani... auxilium***] Prop. 1, 1, 26: 'quaerite non sani pectoris auxilia'.
27 ***fingebam... demens***] Cf. Tib. 1, 5, 30: 'Fingebam demens, sed renuente deo.'
talia demens] Cf. Verg. *Aen.* 4, 107: 'quis talia demens'.
35 ***Ipse... Lauru***] Letterlijk Tib. 2, 5, 5: 'Ipse triumphali devinctus tempora lauro.'
36 ***Ter... canam***] Cf. Tib. 3, 12, 14: 'Ter tibi fit libo, ter, dea casta, mero'.
37-38 ***Et... Deos***] Cf. Ov., *Am.* 2, 11, 43: 'primus ego adspiciam notam de litore puppim, / et dicam: 'nostros advehit illa deos!'
39 ***Signaboque... lapillo***] Ov., *Met.* 15,41: 'mos erat antiquus niveis atrisque lapillis.'
40 ***Et... meae***] Cf. Ov., *Am.* 2, 1, 8: 'agnoscat flammae conscia signa suae.'
41 ***Haec... Oceanum***] Goeddeels letterlijk Tib. 1, 5, 35: 'Haec mihi fingebam, quae nunc Eurusque Notusque / Iactat odoratos vota per Armenios.'

[Vertaling]

En zich met vreugde herscheppen voor nieuwe studiën.
En ze zijn er trots op dat de barbarij krachtdadig uit hun gebied
Werd verdreven dankzij het ingrijpen van Lipsius' welsprekendheid.
Ikzelf, de slapen omwonden met de lauweren van een triomferende veldheer,
Zal u driewerf gelukwensen, driewerf schone verzen voor u zingen
En ik zal, als ik als eerste vanaf de kust het bekende schip
Ontwaar, uitroepen: Dat brengt ons onze goden!
En ik zal conform het gebruik de dag met een sneeuwwit steentje markeren
En tekens aanbrengen die blijk geven van mijn blijdschap.
In mijn fantasie zag ik deze wensdromen, die de oosten- en de
Zuidenwind nu over de blauwe oceaan uiteenslaan.

Appendix 2 De brief van Franciscus Dousa aan Justus Lipsius (Parijs, 24 oktober 1598). (Leiden, UB, ms. Lips 4; autograaf)

In zijn brief van 11 juli 1591 aan Janus Dousa Filius sprak Lipsius zijn vreugde uit over de vorderingen die diens broers bij hun studie maakten. Wellicht dacht hij daarbij ook aan het gedicht van Franciscus. Ruim twee maanden later stuurde Lipsius een briefje aan de broers Georgius en Franciscus samen. Het gedicht komt niet ter sprake, maar Lipsius spoorde de jongens aan door te zetten met hun studie. Het advies lijkt een antwoord op een verzoek van de jongens. Georgius heeft Lipsius wellicht een Grieks gedicht toegestuurd en wordt aangespoord zich op die taal te blijven toeleggen. Franciscus' bekwaamheid geldt het Latijn, poëzie zowel als prosa, maar het is niet duidelijk of deze nog een tweede proeve van zijn bekwaamheid aan Lipsius zou hebben toegestuurd. Aanwijzingen dat de jongens op Lipsius' brief ooit geantwoord hebben lijken te ontbreken. In de correspondentie van Lipsius met Dousa Filius wordt Franciscus enkele malen genoemd, maar over het gedicht wordt niets gezegd. Zoals we gezien hebben, neemt de correspondentie van Dousa Filius in 1593 een einde. Zijn dood,

Franciscus Dousa aan Lipsius

Viro Clarissimo Iusto Lipsio Franc. Dousa S[alutem| P[lurimam].

Cum Guilielmus Barclay vir doctus, tibique intima familiaritate conjunctus, tuas ad se literas nuper mihi ostenderet, qua de me honorifica mentio erat, diuersis et inter se contrarijs affectibus animi mentem distrahi sentiebam. memoriam enim nostri nondum penitus ex animo tuo excidisse serio gaudebam: pigebat autem taedebatque lentitudinis et desidiae meae, qui te doctorem et tanquam parentem alterum, tanto temporis intervallo ne tenuissima quidem scriptione adire sustinuerim. Ac de memoria quidem nostri plurimum te amo ac vehementer mihi gratulor. In diuturni vero silentij crimine quamuis me largiter peccasse negare non possim, tamen aliquid in humanitate tua excusationis relicta est, praesertim cum eius culpae non minimam partem fortuna suslineat. Iam alter annus prope orbem suum compleuit, quum praestantissimi fratris mei decessus totam domum nostram miserrime afflixit. ac te quidem in magnam partem doloris huius venisse sat scio. de me autem ut loquar, Musas omnes mihi iratas habeam, si interim diem ullum aut ab animi aut a corporis aegritudine omnino vacuum transmiserim. praeter enim quod acerbissimi illius fati iniuria omnes studiorum meorum rationes penitus conturbauerit, nescio quae valetudinis incommoda etiam inutile corpus hoc et sensus omnes atque animum denique ipsum etiam ita profligarunt, ut calor ille et vigor, qui meliori aetati huic conuenicbat, pene totus in me extinctus sit. eadem corporis infirmitas in Galliam me comitata est, in quam me linguae discendae et morum formandorum studia nuper protraxerunt. magnam, certe amoenissimam eius partem, quae ad Ligerim, iam uidimus. hoc tempore Lutetia Parisiorum me tenet, ubi adhuc paucos menses haerere ac inde recta domum vorsoriam capere constitui. Tu si interim tribus verbis veterem disciplinae tuae alumnum compellare sustinueris, hic titulus accedet in numerum reliquis tuis benefactis, quae innumera in nos congessisti, quorumque adeo memoria tecum viuet in nobis donec

Deus nobis vitam dabit in his terris. Id spondere possumus, praestare fortasse non possumus quae vellemus et quae te digna. sed accipies in solutum, ut spero, quodcunque damus exsoluendi uoto. Vale, et me, quod faris, ama. Lutetiae Parisiorum. IX. Kal[endas] Novembr[es] M.D.XCVIII.

[*Adres*:] Clarissimo doctissimoquc viro Iusto Lipsio Historiographo ac Professori Regio. Louanium

Mentio] Zie Burman II, 27-28, Lipsius aan Barclay, 7 October 1598: ‘Saluta, saluta una Franc. Dousam, amatum mihi inter Dousas. unum excipio, qui utinam nunc esset!’ (Groet, groet eveneens Francisus Dousa, de beminnelijkste van alle Dousas, op één uitzondering na: o, was die nog maar hier!’) De uitzondering is Janus Dousa Filius, de oudste der kinderen Dousa die eind 1596 na zijn reis door het Duitse taalgebied gestorven was.

Doctorem] Ook Lipsius noemde zich in een brief aan Dousa van 1590 de doctor van diens kinderen, zie boven noot 53. Franciscus was pas een paar weken als student ingeschreven (15 februari 1591), toen Lipsius Leiden vaarwel zei. Het is echter goed mogelijk dat hij al eerder college heeft gelopen bij Lipsius of bij hem aan huis privaatlessen heeft gevolgd, en dat hij hem daarom als zijn doctor beschouwt en zichzelf als Lipsius' alumnus (verderop in deze brief).

einde 1596, heeft ontredderende gevolgen voor het gezin Dousa, en vooral voor de vader. Deze is zelfs niet in staat adequaat te antwoorden op Lipsius' condoleance-brief en diens voorstel de correspondentie te hernemen. Wanneer Lipsius twee jaar later verneemt dat Francisais Dousa in Parijs vertoeft, laat hij zijn correspondent William Barclay - was hij het die Lipsius van het nieuws op de hoogte had gebracht? - aan Franciscus de groeten overbrengen. Franciscus beantwoordt Lipsius' gebaar onmiddellijk met een openhartige en schuldbewuste brief. Ook hij blijkt nog steeds niet bekomen van de gevolgen van de dood van zijn oudste broer. Misschien verklaart dat ook, dat het bij deze ene brief gebleven is. Of Lipsius hem met de gewenste ‘drie woorden’ heeft beantwoord, is ook niet duidelijk.

Ook in deze transcriptie is zoveel mogelijk de spelling van Franciscus gevolgd.

Franciscus Dousa groet de illustere Heer Justus Lipsius allerhartelijkst.

Toen de geleerde heer William Barclay, die in grote vertrouwdheid met u verbonden is, mij onlangs uw aan hem gerichte brief liet zien, waarin van mij eervol melding werd gemaakt, merkte ik dat mijn geest door verschillende onderling tegenstrijdige innerlijke gevoelens werd heen en weer geslingerd. Ik was immers oprecht verheugd, dat uw herinnering aan ons nog niet geheel uit uw hart verdwenen was. Ik voelde echter schaamte en weerzin jegens mijn traagheid en slapheid, omdat ik het gedurende een zo lange periode niet had opgebracht om met u, mijn leraar en als het ware mijn tweede vader, contact op te nemen, al was het maar met een miniem briefje geweest. Tegelijk voel ik omdat u zich ons herinnert, heel veel liefde voor u en prijs ik mij zeer gelukkig. Alhoewel ik niet kan ontkennen dat ik zwaar heb gezondigd door mij schuldig te maken aan een langdurig stilzwijgen, rest mij gezien uw vriendelijkheid een zwak excuus, vooral omdat het lot een gedeelte van de schuld draagt. Het is al bijna twee jaar geleden, dat het overlijden van mijn voortreffelijke broer ons hele gezin bitter heeft getroffen. Ik weet heel goed dat ook u daarvan veel verdriet hebt gehad. Wat mijzelf betreft: alle Muzen mogen mij met hun toorn treffen, als ik sindsdien ook maar één dag geheel vrij ben geweest van geestelijk en lichamelijk lijden. Immers, behalve dat het onrecht van het allerbitterste noodlot mijn studieprogramma volledig had verstoord, hebben onbestemde gezondheidsklachten dit nutteloze lichaam, alle zintuigen en zelfs de geest zo gekweld, dat het vuur en de kracht die bij deze krachtige leeftijd pasten, in mij vrijwel geheel zijn uitgeblust. Mijn lichamelijke zwakheid is mij ook naar Frankrijk gevolgd. Daarheen voerde mij mijn streven om de taal en goede omgangsvormen te leren. Een groot deel van het land, en zeker het mooiste, de Loirestreek heb ik al gezien. Momenteel houdt Parijs mij vast. Ik heb besloten daar nog enkele maanden te blijven toeven en vandaar rechtstreeks naar huis terug te keren. Als u in die tussentijd de oud-leerling van uw vak een paar woorden zou kunnen toesturen, zal ook dat gegeven worden bijgeteld bij de overige weldaden, die u in ontelbare hoeveelheid aan ons bewezen hebt en die bij uw status passen. U zult, zo hoop ik, al wat wij u in de vorm van belofte van afbetaling bieden, als betaling aannemen. Gegroet en houd van mij zoals u al doet. Parijs, 24 oktober 1598.

[*Adres*:] Aan de zeer beroemde en zeer geleerde heer Iustus Lipsius, koninklijk geschiedschrijver en hoogleraar, Leuven.

Samenvatting

Lipsius maakte in 1571 in Leuven kennis met de neolatijnse dichter Janus Dousa en liet zich zes jaar later door deze overhalen een professoraat in Leiden te komen bezetten. In maart 1578 aanvaardde hij zijn professoraat en vond een onderkomen bij Dousa's vriend, de Nederlandse dichter Jan van Hout. Van nu vormden zij een driemanschap van de vriendschap en waren het hart van een soort literaire sociëteit, waarin soms ook studenten tot de deelnemers behoorden. Tijdens zijn vier rectoraten had Lipsius ook bestuurlijke contacten met de president curator Dousa en de secretaris Jan van Hout. Vooral met Dousa wisselde Lipsius veel Latijnse gedichten uit. Ook noemden zij elkaars namen vaak in hun publicaties. Dousa's zoons behoorden tot Lipsius' geliefde en toegewijde studenten. Toen Lipsius in 1591 Leiden verliet zonder zijn vrienden mee te delen dat hij niet meer terug zou komen, was de verslagenheid groot. Toch keerde de vriendschappelijke toon in de uitgewisselde brieven weldra terug. Het waren vooral de politieke en de familieomstandigheden, zoals de verhuizing van Dousa en zijn gezin naar Den Haag wegens zijn functie in de Hoge Raad, die ertoe leidden dat ook de schrifteiijke contacten, die aanvankelijk vooral door Dousa's oudste zoon Janus werd onderhouden, vanaf 1593 geleidelijk opdroogden. De schaarse gegevens maken echter duidelijk dat men in Leuven en Leiden nog vaak met heimwee en affectie aan elkaar dacht. Dat bewijzen de twee brieven van Lipsius aan Dousa na de dood van diens oudste zoon (einde 1596) en de brief van diens broer Franciscus uit 1598.

Summary

Lipsius made acquaintance with the Dutch Neo-Latin poet Janus Dousa in Louvain in 1571. During a second visit, in 1577, Dousa convinced Lipsius to accept a professorate at the newly founded uiversity at Leiden. Lipsius arrived in Leiden in March 1578 and lived the first ten months in the house of the Dutch poet Jan van Hout. From then on, the three men felt themselves a triumvirate of friendship and a literary society, in which students sometimes participated. Being four times Rector Magnificus, Lipsius frequently met Dousa as president of the University Board and Jan van Hout as its secretary for administrative affairs. Lipsius and Dousa had a frequent exchange of Latin poems and mentioned each other in their publications. Dousa's sons belonged to Lipsius's favourite and most diligent students. When Lipsius left Leiden in 1591 without telling his friends that he would not return, the consternation was considerable. Nevertheless, the friendly tones soon returned in the newly started correspondence. It was due to the political situation and the family circumstances, such as Dousa's removal to The Hague because of his entry in the High Council, that the exchange of letters, which was more and more maintained by Dousa's oldest son Janus, slowly faded away from 1593 onwards. Yet, scanty data maire it clear that nostalgic and affectionate thoughts did not stop to go from Louvain to Leiden and vice versa. Two letters by Lipsius after the immature death of Dousa's oldest son, as well as a letter by Janus' younger brother Franciscus give ample evidence of it.

Toon van Hal

Een ‘geurtje’ rond de Wachtendonckse Psalmen? Een omstreden bijdrage van Justus Lipsius tot de Germaanse filologie*

De toegenomen taalbelangstelling tijdens de renaissance beperkte zich niet tot de klassieke talen Latijn en Grieks. Bij de zestiende-eeuwse humanisten groeide de aandacht voor het eigen verleden, eens de contouren van de verschillende Europese staten stilaan duidelijk werden. De nationale talen wonnen geleidelijk aan belang ten koste van het Latijn als *lingua franca.* Oude tekstgetuigenissen in een niet-klassieke taal, zoals de beroemde Gotische *Codex argenteus* van Wulfila of de *Tabulae Eugubinae*, werden in heel Europa met bijzondere interesse bestudeerd, omdat ze een nieuw licht konden werpen op het eigen historische patrimonium.

In 1591 wist Justus Lipsius de hand te leggen op de oudste ons bekende Nederlandse tekst, de zogeheten ‘Wachtendonckse Psalmen’. In deze bijdrage stellen we ons tot doel een *up-to-date* overzicht te bieden van hun problematische overlevering. Om begrijpelijke redenen hebben voornamelijk neerlandici zich vooralsnog met de kwestie ingelaten; ze concentreerden zich hierbij in eerste instantie op de tekst van de Wachtendonckse Psalmen zelf, en minder op de context van hun ontdekking. Daarom proberen we in dit artikel ook aan te tonen hoe en tot op welke hoogte de zestiende-eeuwse belangstelling voor de Psalmen gevoed werd door de heersende humanistische tijdsgeest. Het spreekt voor zich dat hierbij ruime aandacht zal worden besteed aan de rol van Justus Lipsius, die als spilfiguur in dit verhaal (en in dit themanummer) niet alleen voor de vondst van het handschrift, maar - althans volgens sommigen - ook voor de verdwijning ervan een grote verantwoordelijkheid draagt. Dankzij tot op heden onopgemerkt gebleven correspondentiemateriaal kunnen de lotgevallen van het handschrift na Lipsius' ontdekking in een ander daglicht worden gesteld.

De Wachtendonckse Psalmen

Het oudtestamentische, in het Hebreeuws gestelde Boek der Psalmen bestaat uit een bundeling van diverse religieuze liederen, hymnen, gebeden en klaagzangen van verschillende herkomst, geschreven in een brede tijdspanne. Een deel van de Psalmen wordt toegeschreven aan koning David (1000-960 v.C.), maar het leeuwendeel zou van veel recentere datum zijn. Het boek kreeg zijn huidige vorm vermoedelijk pas rond 200-150 v.C. In het antieke jodendom en het vroegste christendom genoot het een ruime bekendheid, en ook in de latere liturgie kwam de Latijnse vulgaatversie ervan als geen ander bijbelboek aan bod. Karel de

* Ik dank Jeanine De Landtsheer, Tom Deneire, Lambert Isebaert, Johan Koppenol en Luc Pay van ganser harte voor de instructieve adviezen en verbeteringen.

Grote verhief in 789 de Psalmen tot verplichte lectuur in de kloosterscholen. Aangezien in de middeleeuwen lang niet iedereen het Latijn meester was, werden er vanuit een pedagogische reflex boven de Latijnse woorden wel eens vertalingen in de volkstaal toegevoegd om het begrip van de teksten te vergemakkelijken. De gewoonte om Latijnse psalmenboeken te voorzien van zulke interlineaire vertaling was wijd verspreid (vooral in nonnenkloosters) en bleef lang in voege.[1]

Wellicht vanuit soortgelijke didactische doelstellingen zag rond de tweede helft van de tiende eeuw een interlineaire psalmvertaling het licht, die tot vandaag bekend zou blijven onder de naam 'Wachtendonckse Psalmen'. Er kan weinig met absolute zekerheid gezegd worden over de precieze locatie, tijdstip of context waarin de tekst ontstond. Als legger fungeerde wellicht een inmiddels zoekgeraakte Zuidwestmoezelfrankische (d.i. een dialect dat men tot het Oudhoogduits kan rekenen) interlineaire psalmvertaling uit het midden van de negende eeuw.[2] Het heeft er alle schijn van dat de auteur van de Wachtendonckse Psalmen zijn model in het begin vrij slaafs nagevolgd heeft. Naarmate dit werk vorderde en de monnik beter ingewerkt raakte, week hij af van zijn Oudhoogduitse voorbeeld en schreef hij de glossen in zijn eigen dialect: tenslotte was de vertaling louter als hulpmiddel bedoeld om het Latijnse origineel te verstaan en had het weinig zin om verklarende glossen te bieden in een dialect dat de lezers - waarschijnlijk Latijnonkundige nonnen - zelf niet volledig zouden begrijpen. De taal van de Wachtendonckse Psalmen wordt tegenwoordig bestempeld als Zuidnederrijns, een dialect dat gebruikt werd ten zuiden van de Rijn. Deze Oostnederfrankische dialectkenmerken, die meer precies op de streek van Krefeld wijzen, vertonen de karakteristieke eigenschappen van het Nederlands. De Wachtendonckse Psalmen vormen hiermee dan ook de oudste substantiële Nederlandse tekst, die ons bekend is.[3]

1 Algemene informatie over de Psalmen en de interlineaire vertalingen vindt men in M. Wijnen, 'Arnold Wachtendonck en de Wachtendonckse Psalmen', in *Symposium: Bilzen en de oudste bronnen van het Nederlands. Lezingen gehouden te Bilzen op 11 december 1999*, ed. P. Slechten, Bilzen 1999, 19 en A. Quak, *Studien zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen* (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 12), Amsterdam 1973, 119-160.

2 Dit leidt men af uit de eerste overgeleverde verzen van de Wachtendonckse Psalmen (1-3.5), die een duidelijke Duitse inslag vertonen.

3 Men is het er vandaag nog steeds niet over eens welke tekst het oudste Nederlands genoemd kan worden. Veel hangt af van wat men als 'tekst' beschouwt. Indien men van een syntactisch geheel van meerdere woorden uitgaat, komt volgens de redactie van het toekomstige *Oudnederlandse Woordenboek* (Pijnenburg - Quak - Schoonheim - Wortel) het zinnetje 'maltho thi afrio lito' (ik zeg je: ik maak je vrij, halfvrije) uit de *Lex Salica* (Salische wet) van de zesde eeuw in aanmerking. Voorts zijn er nog de zogenoemde Utrechtse doopbelofte uit het einde van de achtste eeuw en de Hoogliedparafrase van de Leidse Willeram (cf. noot 34). Het vermaarde zinnetje 'Hebban olla uogala...' kan de eer alvast niet opstrijken. Deze *probatio pennae* ('pennenproef') dateert immers van rond 1100, terwijl de Wachtendonckse Psalmen minstens een eeuw ouder zijn. Onlangs werd door L. De Grauwe geopperd dat dit zelfs Oudengels zou zijn (cf. zijn bijdrage 'Zijn olla vogala Vlaams, of zit de Nederlandse filologie met een koekoeksei in (haar) nest(en)?', in *Tijdschrift* voor *Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 120 (2004), 44-56). Het corpus van de Wachtendonckse Psalmen kan zonder meer als tekst bestempeld worden, al is de natuurlijke syntaxis van het Oudnederlands er enigszins vertroebeld door het interlineaire vertaalsysteem, waarbij elk Latijns woord wordt vertaald met een Nederlands equivalent. Wel kunnen belangrijke lessen worden getrokken wanneer de vertaalde constructie afwijkt van het origineel (cf. J. van der Horst, 'De plaats

Uit de overgebleven resten blijkt dat de originele codex niet alleen het psalmenboek bevatte, maar tevens *cantica* en *hymnen.* Op een schutblad stond mogelijk te lezen dat het handschrift toebehoorde aan de abt van Sint-Amor.[4] In de Nederlanden was er slechts één klooster

van de persoonvorm in de "Wachtendonckse Psalmen"', in *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik*, 57 (2003), 269-280). Meer informatie over Oudnederlandse glossen en teksten vindt men in A. Quak - J. van der Horst, *Inleiding Oudnederlands*, Leuven 2002.

4 Cf. M. Gysseling - W. Pijnenburg, *Corpus van Middelnederlandse teksten* (*tot en met het jaar 1300*), Den Haag 1980, 46. Het is echter waarschijnlijker dat Arnold van Wachtendonck Lipsius mondeling had ingelicht over de geschiedenis van het handschrift (cf. *infra*).

met deze naam, te weten dat van Munsterbilzen. Al valt het niet te bewijzen dat de Wachtendonckse Psalmen geschreven werden in dit klooster,[5] vast staat wel dat ze een hele tijd in het bezit waren van de abt van Sint-Amor. Mathieu Wijnen heeft onlangs immers een vroeg ooggetuigenverslag uit 1443/1444 van de Duitse priester Johann Keek opgediept.[6] Gezien het belang van dit eerste bericht, lijkt het ons de moeite waard om de relevante passage en vertaling over te nemen.

> Item in eodem choro ostenditur psalterium Sancti Amoris glossatum sermone incognito quasi per singulas dictiones et clausulas; propter quod et supra in textu dicitur: 'Sanctus namque Domini etc., cum ad ecclesiam Sancti Servatii Davidica Laude properaret etc.', quia psalterium pro maiori parte David Rex et Propheta composuit, et supra dictum est in Legenda quod Beatus Amor literarum ultro se contulit studiis, non ut grammaticorum ferulis parere voluisset, nisi quod unicum ac solum fuit necessarium Deum in divinis lectionibus didicisset; et est psalterium antiquum et multum usum seu elaboratum (fol. 438 links, p. 45; regels 2-11).[7]
> In hetzelfde koor [sc. het altaarkoor] wordt eveneens het psalter van de heilige Amor getoond, voorzien van glossen in een onbekende taal bij nagenoeg alle opeenvolgende uitdrukkingen en verzen. Daarom ook wordt tevoren in de tekst gezegd: 'Want toen de Heilige des Heren enz. zich haastte naar de kerk van de Heilige Servatius in [of: met de] Davidische Lofzang enz.', omdat het psalmboek voor het grootste deel door de Honing en Profeet David is samengesteld. En tevoren is er gezegd in zijn Levensverhaal dat de Heilige Amor zich uit eigen beweging toelegde op de studie van de letterkunde, niet omdat hij wilde gehoorzamen aan de zweepjes van de taalmeesters, maar alleen - wat [voor hem] het enige en uitsluitend noodzakelijke was - om God in de goddelijke lezingen [= de Heilige Schrift] te leren kennen. En het is een psalmboek uit oude tijden, veel gebruikt en uitvoerig bewerkt.

De band tussen de codex van de Wachtendonckse Psalmen en de cultus van de H. Amor in Munsterbilzen moet dus bijzonder hecht geweest zijn. Het is niet ondenkbaar dat het psalterium altijd deel heeft uitgemaakt van het klooster. Rond 1590 wist Arnold van Wachtendonck (Luik, 1538 - Luik, 25 juli 1605) er de hand op te leggen. Deze Luikse kanunnik van Saint-Barthélémy en Saint-Martin genoot de reputatie van een geleerd humanist met een bijzondere belangstelling voor de Luikse kerkgeschiedenis. Hij had goede contacten met de Antwerpse kaartenmaker Abraham

5 Het dialectverschil tussen Munsterbilzen en Krefeld was immers vrij gering. Cf. Wijnen, 'Arnold Wachtendonck en de Wachtendonckse Psalmen', 21.

6 M. Wijnen, 'De Wachtendonckse Psalmen; een ooggetuigenverslag uit 1443/1444', in *Tesi samanunga*, 13 (2004), 352-353. Met dank aan prof. Andries Welkenhuysen, die het artikel onder onze aandacht bracht. Een afschrift van het reisverslag van Keck, die in opdracht van de abdij van Amorbach onder meer relieken moest ophalen in Munsterbilzen, vindt men in een manuscript van de jezuïet Johannes Gamans (1605-1684), bewaard als M. ch. q. 85 - 39or - 467r in de universiteitsbibliotheek van Würzburg. Het originele handschrift is verdwenen.

7 Hierbij werd de rechtzetting van A. Welkenhuysen, 'Sint-Amor op School: boekenrekken, voorschriften of zweepjes?' in *Tesi samanunga*, 14 (2005), 365-366 geïntegreerd.

Ortelius (1527-1598), die hem in zijn *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes* (Antwerpen: Plantijn, 1584), p. 20 roemt als oudheidkundige.[8] Theo Coun en Mathieu Wijnen hebben uitgezocht hoe het handschrift uit Munsterbilzen in zijn bezit kwam.[9] Wachtendonck werd na een betwiste abdiskeuze in 1590 door pauselijk auditeur Flaminius Plautus aangesteldtot sekwester (bewaarder van betwist goed)

8 Johannes Vivianus was co-auteur van dit werk. Een uitgave met Duitse vertaling en commentaar werd bezorgd door K. Schmidt-Ott, *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes / Der Reiseweg durch einige Gebiete des belgischen Galliens von Abraham Ortelius und Johannes Vivianus* (Europäische Hochschulschriften. Reihe 3: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften), Frankfurt a. M., 2000. Een brief van Wachtendonck aan Ortelius van 14 november 1575 werd uitgegeven door J.H. Hessels, *Abrahami Ortelii (Geographi Antverpiensis) et virorum eruditorum ad eundem et adjacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) epistulae cum aliquot aliis epistulis et tractatibus quibusdam ab utroque collectis (1524-1628)* (Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, 1), 2 vols, Cambridge 1887, l, 137.

9 T. Coun - M. Wijnen, 'De Wachtendonckse psalmen en het kapittel van Munsterbilzen', in *Limburg - Het Oude Land van Loon*, 77 (1998), 213-219.

van het altaar van Sint-Landrada in Munsterbilzen. Waarschijnlijk heeft hij het handschrift rond die periode naar Luik meegenomen ter consultatie. Dat Arnold de Psalmen blijkbaar niet heeft terugbezorgd aan de oorspronkelijke eigenaar, mag niet verbazen: De Wachtendoncks ontleenden wel meer documenten waarvan het gros nooit terugkeerde.[10] Het psalmhandschrift was kennelijk hetzelfde lot beschoren.

Lipsius en de Wachtendonckse Psalmen

Korte schets van de problematiek

Tot dusver kon de geschiedenis van de Wachtendonckse Psalmen in bevredigende mate gereconstrueerd worden. In 1591 ontfermde Lipsius zich een poosje over het handschrift. Vanaf dat moment in de overlevering stapelen de raadsels zich op. Uit enkele enthousiaste brieven van Lipsius leren we dat hij het handschrift in Luik bij Wachtendonck heeft laten kopiëren. Erg veel ruchtbaarheid heeft hij nadien niet meer aan de zaak gegeven: afgezien van enkele schamele, later opgedoken gekopieerde brokstukken is zowel van het originele handschrift als van Lipsius' kopie elk spoor bijster. De taalkundigen Arend Quak en Johannes van der Horst noemen het dan ook ‘haast onvoorstelbaar dat een tekst waarvan men omstreeks 1600 dus al heel goed de waarde besefte, kon zoekraken. En niet alleen het handschrift zelf maar ook de toen vervaardigde kopie.’[11] Frits Van Oostrom, specialist van de oudere Nederlandse literatuur, doet er nog een schepje bovenop:

> Het blijft een raadsel hoe dit kon gebeuren, na al die eeuwen van verzekerde bewaring, en juist nadat Lipsius er het unieke belang van had herkend. De ontdekker zelf is bij dit alles niet geheel boven verdenking verheven. Hij omschreef zijn eigen levenswijze ooit als *rore fraudis aspersus* (met een druppeltje bedrog besprenkeld); wie weet beschouwde hij het boek na de door hem vastgestelde betekenis al te gemakkelijk als zijn geestelijke en meteen ook maar materiële eigendom? Van een ander oud (Latijns) boek was Lipsius in elk geval de gretige heler, nadat derden het uit de abdij van Ename hadden ontvreemd. Maar in het geval der *Wachtendonckse Psalmen* blijft zoiets gissen op de rand van smaad.[12]

Kortom: de gevoelens over Lipsius' bijdrage in deze kwestie zijn erg dubbel. Als laatste ooggetuige van het originele handschrift werd hij voor velen ookmeteen de ultieme hoofdverdachte voor het uiteindelijke verdwijnen ervan. De kans is echter groot dat we zonder Lipsius' tussenkomst en kroongetuigenis hoegenaamd niets over de Wachtendockse Psalmen zouden hebben afgeweten: de weinige textuele

10 Gysseling, *Corpus*, 47. Men dient er zich echter voor te hoeden deze ontleningen als bewuste ontvreemdingen te beschouwen: in de zestiende eeuw bestond er nog niet dezelfde *manuscript policy* als nu.

11 Quak - van der Horst, *Inleiding Oudnederlands*, 25.

12 Zonder vermelding van bronnen in F. Van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam 2006, 15. Cf. noot 10.

overblijfselen en de contextuele randinformatie danken we immers (in)direct aan hem.

In wat volgt bieden we eerst een kort overzicht van het droge feitenmateriaal: wat is er nog over van de Psalmen en wat schrijft Lipsius er zelf over? Aan de hand van een paar onbestudeerde brieven lanceren we daarna een enigszins vernieuwende hypothese over het lot van de Wachtendonckse Psalmen sinds de ontmoeting met Lipsius.

Wat blijft er over?

Van de 150 Psalmen rest ons nu nog slechts één zesde. Deze restanten werden in verschillende latere handschriften broksgewijs overgeleverd. 22 Psalmen werden volledig bewaard

Tabel 1

Psalmtekst	**1-3,5**	*Omschrijving*: twee dubbelbladen, h 245, b 185 mm. De Psalmen vindt men op 1r/v; 3v bevat Italiaanse gedichten; de rest is blanco. Het watermerk is een kroon boven een posthoorn gevat in versiersels. Eén hand in humanistisch schrift.	FA
		Herkomst: verworven door J. Hiddes Halbertsma in Leiden op de veiling van de erfenis van Jona Willem te Water (1823).	
		Bewaarplaats: Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek, ms. BH 149.	
	18	*Omschrijving*: Onder elk Oudnederlands palmvers vindt men een corresponderende Latijnse tekst en een ‘moderne’ Nederlandse tekst.	EA

		Publicatie: 1612, in Abraham Mylius, *Lingua Belgica* (Leiden), p. 152-155.	
	53, 7-64, 13	*Omschrijving*: katern papier, met als watermerk een anker. Sierlijk kanselarijschrift. *Herkomst*: Samen met I door ambassadeur von Diez te Berlijn in 1800 aangekocht uit de nalatenschap van Laurentius van Santen te Leiden. *Bewaarplaats*: Berlijn, Deutsche Staatsbibliothek, ms. Diez C Quart 90.	H
	64, 14-73, 9	*Omschrijving*: katern papier; watermerk onbekend. Modern aandoende hand. *Herkomst & Bewaarplaats*: zie H	I
Glossen	**7**	[glossen uit Psalm 55 in een Rijnlands evangelie-concordantie.][a]	C
	5	*Omschrijving*: de glossen (verbogen vormen van het Latijnse *gens*) worden als wetenswaardigheid meegedeeld. *Publicatie*: 1596, in Justus Lipsius, *Poliorcetica* (Antwerpen), p. 7.	

a Deze (inmiddels alweer verdwenen) vondst staat enigszins los van de rest; daarom gaan we er hier niet dieper op in. Zie Gysseling, *Corpus*, 43.

670

Omschrijving: selectief glossarium; gerangschikt volgens woordsoort (*nomina-verba*); vervolgens doorgaans alfabetisch. Bevat vele lexicologische aantekeningen.

Publicatie: 1602, Justus Lipsius, *Epistolarum Centuriae ad Belgas* (Antwerpen), p. 41-62; met talrijke herdrukken.

822 GD

Omschrijving: katern van 6 dubbelbladen, h 335, b 111 mm, met als watermerk een anker. De glossen, Latijnse vertalingen en plaatsbepalingen werden geschreven door een Latijnonkundige kopiist, met veelvuldige correcties en lexicologische aanvullingen van de hand van Lipsius.

Herkomst: ontdekt in 1860 door W.G. Pluygers in de nalatenschap van Lipsius in de Universiteitsbibliotheek van Leiden.

Bewaarplaats: Universiteitsbibliotheek Leiden, ms. Lips. 53.

(1-2, 18, 54-72); van 3 Psalmen zijn slechts fragmenten over (3, 53, 73). Voorts bleven er glossen bewaard die het hele Psalmenboek beslaan.[13] Het schema ‘tabel 1’ geeft precies weer welke fragmenten er ons nog resten, en in welke hoedanigheid. Van de psalmverzen wordt in de tweede kolom aangegeven wat er exact overblijft, bij de glossen wordt het aantal aangegeven. In de laatste kolom vindt men de notatie zoals men die in het *Corpus* van Gysseling vindt.[14]

Lipsius' correspondentie (deel 1)

Hoe deze verschillende restanten zich tot elkaar verhouden, werd nog steeds niet opgehelderd. Naast de traditionele filologische reconstructiemethodes (bijvoorbeeld bepaling van de herkomst op basis van gemeenschappelijke fouten) worden we tot op zekere hoogte ook geholpen door de inlichtingen die Lipsius zelf verstrekt in zijn uitgebreide correspondentie, die exhaustief wordt uitgegeven in de ILE-reeks.[15] Maurits Gysseling verrichtte met zijn eigen studie van de Lipsiuscorrespondentie in 1980 al enig pionierswerk en bood een overzicht van enkele (uitgegeven en onuitgegeven) brieven uit 1591 waarin Lipsius melding maakt van de Psalmen.[16] Daarnaast maken nog twee brieven uit 1592 (pas uitgegeven in 1991) gewag van het manuscript van Wachtendonck.[17] Deze cruciale, maar helaas al te beknopte berichten samen bieden ons niet alleen inlichtingen over Lipsius' ontdekking en de voortgang van het kopieerproces, maar suggereren ook hoe Lipsius' aanvankelijke enthousiasme gaandeweg leek te bekoelen. Nemen we de chronologische draad dus weer op waar we hem hebben laten vallen.

Lipsius was sinds 1578 de trots van de jonge Leidse universiteit, maar door een combinatie van factoren probeerde hij vanaf 1586 Leiden de rug toe te keren. Aangezien curatoren van de Universiteit weigerden in te gaan op zijn verzoek tot ontslag, zag hij zich genoodzaakt een hem in 1591 toegestaan verlof om gezondheidsredenen aan te grijpen om de stad als een dief in de nacht te verlaten. In mei 1591 kwam hij via een lange omweg doorheen het Duitse rijk aan in het neutrale prinsbisdom Luik. Na een gezondheidskuur in Spa reisde hij uiteindelijk door naar de stad Luik, waar hij vanaf eind juni een jaar lang zou verblijven tot alle formaliteiten

13 Het Wachtendonckse handschrift bevatte zoals gezegd niet alleen het boek Psalmen, maar ook een selectie uit andere gezangen (met name *Cantica Deuteronomii* (Deut. 32, 1-43), *Mosis* (Exod. 15, 1-19), *Annae* (I Sam. 2, 1-10), *trium puerorum* (Dan. 3, 57-88), *Isaiae* (Is. 12, 1-6), *Abacuc* (Abac. 3, 1-19), *Mariae* (Luc. 2, 29-32)), uit de *Hymnus Ambrosianus* XXVI en uit het *Symbolum Apostolorum*, *fides Sancti Athanasii episcopi*.

14 We gebru iken de symbolen van Gysseling omdat we met hem in discussie zullen treden. Foto's van alle overgebleven fragmenten vindt men in P. Slechten, ‘3. De Wachtendonckse Psalmen’ in *Belangrijke Oud- en Middelnederlandse handschriften uit de streek van Bilzen*, ed. P. Slechten, Bilzen 1999, 17-32.

15 Het eerste deel in de reeks was *Iusti Lipsi Epistolae*, *pars I: 1564-1583*, ed. A. Gerlo - M.A. Nauwelaerts - H.D.L. Vervliet, Brussel 1978.

16 Een voorlopige editie van Lipsius' brieven uit 1591 biedt S. Sué, *Justus Lipsius op de terugweg. Tekstkritische uitgave van de correspondentie van het jaar 1591*, *met commentaar en een biografische studie*, (onuitgeg. doct. diss.), Brussel 1974, na herwerking te verschijnen als ILE IV.

17 De correspondentie van 1592 is verschenen als ILE V.

met de kerkelijke en wereldlijke overheden in de Zuidelijke Nederlanden waren opgelost.[18] In de loop van de maand juli moet hij kennis gemaakt hebben met Arnold Wachtendonck en met het naar hem vernoemde psalmhandschrift,[19] want op 2 augustus

18 J. De Landtsheer, 'From North to South: Some New Documents on Lipsius' Journey from Leiden to Liège', in *Myricae. Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef IJsewijn*, ed. D. Sacré - G. Tournoy (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 16), Leuven 2000, 303-331 biedt een bespreking van het door Lipsius bijgehouden reisverslag.

19 Wijnen, 'Arnold Wachtendonck en de Wachtendonckse Psalmen', 20 merkt terecht op dat Lipsius niet via Carolus Langius met Arnold Wachtendonck in contact gekomen kan zijn, zoals men vaak leest. Langius stierf immers al in 1573.

schrijft hij de Leidse curator Janus Dousa (Jan van der Does, 1545-1604) een brief met de volgende boodschap:

> **1.** Vidimus etiam psalterium vetus Latinum, et interiectam lineis Saxonicam interpretationem, in qua multa arcana priscae nostrae linguae. Nanciscar, si potero, et aut describi iussero, aut certe mihi quaedam excerpam.
> Ik heb er eveneens een oud Latijns psalmenboek gezien met een interlineaire Saksische vertaling, waarin men vele mysterieuze woorden van onze oude taal aantreft. Ik probeer het in mijn bezit te krijgen, voor zover ik kan, en zal er ofwel een afschrift van laten maken, ofwel tenminste enkele staaltjes uit excerperen (ILE [IV], 91 08 02 D[1]).[20]

Jan van Hout (Johannes Hautenus, 1542-1609), stadssecretaris van Leiden en eveneens een goede vriend van Lipsius, werd een maand later, op 3 september 1591, ingelicht:

> **2.** Psalterium describi vetus curavimus, quod fuit Sancti Amoris Abbatis, filii ducis Aquitaniae, et descriptum videtur temporibus Caroli magni. Specimen et gustum tibi et Douzae nostro (volo et ille videat) mittimus psalmum XVIII quem verbatim et fideliter ego exscripsi. Delectaberis scio illa antiquitate nostrae linguae, cui par aut simile nihil a te visum. Multa sunt in eo opere nova et notanda: ego effecero ut totum habeam, et tum statuemus quod videbitur ex publico usu.
> Ik heb het oude psalterium laten afschrijven, dat toebehoorde aan de abt van Sint Amor, zoon van de hertog van Aquitanië, en dat kennelijk gekopieerd is ten tijde van Karel de Grote. Bij wijze van voorbeeld en voorsmaakje zend ik jou en onze vriend Dousa (ik wil dat hij het ook ziet) Psalm 18, die ik zelf woordelijk en getrouw heb overgeschreven. Ik weet dat je geboeid zult zijn door dit oude monument van onze taal: nog nooit heb je iets gelijkaardigs onder ogen gekregen. Er is heel wat nieuws en merkwaardigs te vinden in dat werk; ik zal mijn best doen de volledige tekst in handen te krijgen, dan zullen we wel uitmaken wat daarvan van algemeen nut is (ILE [IV], 91 09 03 H).

Van Houts reactie bleef blijkbaar een tijdje uit, want nog een maand later, op 1 oktober 1591, kaartte Lipsius de zaak opnieuw aan:

> **3.** Misi nuper ut gustum habeas psalmum veteri nostra lingua conscriptum; spero te cum voluptate vidisse. Quid censeas exspecto. Quidsi plura eiusmodi fragmenta a me deposcas? Dare possum, et magna pars iam libri apud me descripta.
> Onlangs stuurde ik je als voorsmaakje een Psalm geschreven in onze oude taal; ik hoop dat je er met veel genoegen kennis van genomen hebt. Ik wacht op je oordeel. Mocht je nog meer dergelijke fragmenten wensen, dan kan ik die bezorgen; van een groot deel van het boek is een afschrift al in mijn bezit (ILE [IV], 91 10 01 HO).

20 Sommige delen van de vertalingen werden overgenomen uit Gysseling, *Corpus*.

Op 9 augustus 1592 vestigde Lipsius zich definitief in Leuven, waar hij werd benoemd tot hoogleraar. In een brief aan Wachtendonck, gedateerd op 28 augustus 1592, wordt niet meer gerept over het psalmenboek (ILE V, 92 08 28 W). Volgens Gysseling wijst dit er *e silentio* op dat het afschrift toen al lang voltooid was.

De traditionele hypothese

Op basis van de overgebleven fragmenten zelf (cf. tabel 1) en op basis van de informatie geboden in Lipsius' glossariumuitgaven en in de aangehaalde brieven, poogt Gysseling de

onderlinge samenhang tussen de overgebleven resten te bepalen.[21] Vereenvoudigd gezegd komt zijn reconstructie hierop neer: Lipsius nam zijn afschrift (D) (waarschijnlijk bezorgd door een kopiist van Wachtendonck zonder de Latijnse tekst) na een gedeeltelijke of volledige collatie met het originele handschrift (B) mee naar Leuven en stelde er met behulp van zijn kopie eigenhandig een semi-alfabetisch glossarium van de Wachtendonckse Psalmen samen (G), vooreerst geordend volgens de beginletter van de glossen, binnen die letter volgens de plaats van de glossen in de psalmtekst. Lipsius rangschikte met andere woorden de Oudnederlandse woorden per beginletter naarmate zijn lectuur vorderde. Uit dit glossarium (G) putte hij de glossen die verwerkt werden in zijn *Poliorcetica* (GA), in een brief aan Hendrik Schotti[22] (GC) en in het Leidse glossarium (GD). Beide overgebleven lange glossenlijsten (GC en GD) werden volgens Gysseling onafhankelijk van elkaar opgesteld. Met uitzondering van de door Abraham Mylius gepubliceerde Psalm 18 (EA), die via een (niet voorhanden) uittreksel van Lipsius (E) rechtstreeks teruggaat op het oorspronkelijke manuscript (B), moeten de andere overgebleven psalmverzen (FA, H, I) (eventueel met meerdere tussenstappen) uiteindelijk allemaal genoteerd zijn op basis van afschrift (D).

Tal van vragen blijven onopgelost. Wat zijn de meest relevante problemen? Ten eerste, wat was er geworden van het originele handschrift (B)? Ten tweede, waarom en wanneer verdween Lipsius' afschrift (D)? Ten derde, via welke wegen belandden de uiteindelijk overgebleven brokstukken in de Noordelijke Nederlanden, en hoe staan ze met elkaar in verbinding?

Lipsius' correspondentie (deel 2)

Twee brieven uit 1592, die totnogtoe veronachtzaamd werden in het onderzoek naar de Psalmen,[23] werpen nieuw licht op de kwestie. Deels lossen ze enkele vragen op, deels doen ze nieuwe vragen rijzen.

Lipsius besluit een kladversie van de brief aan Van Hout, gedateerd op 10 april 1592, met de volgende mededeling:

> **4.** Psalmorum partem iterum mitto. Esse iam expletum te censebam.

21 Gysseling, *Corpus*, 43-51. Een zeer verdienstelijke grafische schematische reconstructie van deze hypothese vindt men in Slechten, 'De Wachtendonckse Psalmen', 28-29. In de kelders van het stadhuis van Bilzen loopt een kleinschalige, maar permanente tentoonstelling over het Oudnederlands en de overleveringsgeschiedenis van de WP.

22 De originele brief uit 1598 ('GB' in Gysseling) bleef niet bewaard, maar de brief werd door Lipsius zelf gepubliceerd in *Epistolarum Centuriae ad Belgas* (Antwerpen: Johannes Moretus, 1602), III, 44. Als belangrijkste herdruk geldt Justus Lipsius, *Epistolarum Centuriae ad Belgas I-III* (Antwerpen: Johannes Moretus, 1605). De brief (toekomstig ILE [XI], 98 12 19 S, in voorbereiding door T. Deneire) is uitgegeven door T. Deneire - T. Van Hal, *Lipsius tegen Becanus: over het Nederlands als oertaal. Editie*, *vertaling en interpretatie van zijn brief aan Hendrik Schotti (19 december 1598)*, Voorthuizen 2006. Een fotomechanische afdruk van het glossariumdeel vindt men in Quak, *Studien*, 39-50.

23 C. Heesakkers, 'Lipsius, Dousa and Jan van Hout: Latin and the vernacular in Leiden in the 1570s and 1580s', in *Lipsius in Leiden*, 110 schrijft bijvoorbeeld: 'Neither in the last letters to Jan van Hout, nor in those exchanged with the Dousa family, is any further word said about Psalm XVIII, part of what nowadays is called the Wachtendonk Psalter.'

> Ik zend je opnieuw een deel van de Psalmen. Ik dacht datje al verzadigd was (ILE V, [92] 04 10 HO].

Het kladje is bijzonder moeilijk te ontcijferen. De mededeling haalde overigens de uitgave in de *Centuria ad Belgas* III, 5 (ILE V, 92 04 12) niet: daar werden de beide korte zinnetjes geschrapt. Het briefje bewijst echter onomstotelijk dat Van Hout wel degelijk enthousiast moet zijn geweest over Lipsius' ontdekking, en dat hij graag inging op diens aanbod om hem meer

specimina te bezorgen. Lipsius van zijn kant lijkt Van Houts opwinding niet helemaal te begrijpen: de ondertoon van zijn bericht straalt een lichte verveling uit. Twee maanden later (15 juni 1592) schrijft Lipsius hem nog eens aan - meteen de laatste brief aan Van Hout:

> **5.** Ecce psalmus quos avide desideras et nondum hoc ferculo expleta tua fames! Aegre submittam plura, quia liber non ultra in nostra potestate et nescio quid suboluit de transcriptione.
> Hier heb je de Psalmen die je zo hartstochtelijk verlangt en ook met deze gang is je honger nog niet gestild! Het zal moeilijk worden je nog meer te zenden, want het boek staat niet langer tot onzer beschikking en met het afschrift is vermoedelijk iets aan de hand (ILE V, 92 06 15 HO).

Het bericht ligt volledig in de lijn van de vorige mededeling: Van Houts gretigheid steekt af tegen Lipsius' onverschilligheid. Er kunnen belangrijke lessen getrokken worden uit deze brieven: (1) Lipsius heeft Van Hout minstens drie keer psalmspecimina bezorgd; (2) tot het oorspronkelijke psalterium heeft hij geen toegang meer; (3) er hangt ‘een geurtje’ rond het afschrift.

Wat er van de Psalmen werd: een vernieuwde hypothese

Van de boven opgeworpen vragen lijkt hiermee alvast de vraag naar het lot van het originele handschrift (vraag 1) tot op zekere hoogte bevredigend beantwoord te kunnen worden. Lipsius, die van eind mei tot 14 juni nogmaals naar Spa was getrokken, gaf in zijn laatste brief aan Van Hout (citaat 5) duidelijk aan dat hij niet meer over het psalmenboek beschikte. Als Lipsius het boek dus te leen had gekregen, had hij het teruggegeven. Misschien heeft hij het alleen ten huize van Wachtendonck zelf mogen consulteren en was Wachtendonck voor een hele tijd onbereikbaar. Mogelijk had Wachtendonck het inmiddels aan een derde persoon uitgeleend. In zijn *Poliorcetica* zegt Lipsius expliciet dat het handschrift nog door Arnold Wachtendonck in Luik wordt bewaard.[24]

> **6.** Est in urbe vestra liber olim scriptus haud longe infra Carolum Magnum qui Psalterium Davidis Latinum habet et supra cuique verbo appositam interpretationem nostrae linguae. Servat eum Arnoldus Wachtendonckius Decanus Collegii D. Martini, vir et bonus pariter et doctus.
> In uw stad [Luik] is er een boek, geschreven niet lang na Karel de Grote, dat het Latijnse psalmenboek van David bevat, met boven elk woord de vertaling in onze volkstaal. Het wordt bewaard door Arnold van Wachtendonck, deken van het kapittel van Saint-Martin, even rechtschapen als geleerd (*Poliorcetica*, 1,2).

24 Toch dient men er rekening mee te houden dat deze mededeling misschien kadert in de literaire fictie van deze dialoog.

Kortom: als we mogen geloven wat Lipsius zelf schrijft, draagt hij geen enkele verantwoordelijkheid in het verdwijnen van het oorspronkelijke handschrift, dat waarschijnlijk pas zoek raakte na het overlijden van Wachtendonck.[25] Overigens, als hij werkelijk de intentie had

25 De gedateerde studie van J. Langohr, *Het land van Overmaas en de Karolingische of Wachtendonksche psalmvertaling*, Maastricht 1938, poogt op een erg speculatieve wijze de nalatenschap van Wachtendonck te reconstrueren. Het is onduidelijk wat er van de bibliotheek van Wachtendonck geworden is: in zijn testament wordt hiervan geen gewag gemaakt (cf. A. Roersch, 'Arnold de Wachtendonck et son "album amicorum"', in *Album opgedragen aan Prof. Dr. J. Vercoullie door ambtgenooten*, *oud-leerlingen en vereerders ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag en van zijn emeritaat (1857-1927)* (s. ed), Brussel 1927, 227). Slechts enkele sporen blijven over. Zo berust in de Universiteits-bibliotheek van Luik een convoluut van historische documenten uit de archieven van Saint-Martin, Saint-Barthélémy en Saint-Lambert (ms. 1972), samengesteld door Arnold en zijn broer Herman (cf J. Deckers - J.L. Kupper, 'Les manuscrits 1971 (dit de Langius) et 1972 (dit de Wachtendonck) de la Bibliothèque de l'Université de Liège et Ie cartulaire de la collégiale Saint-Martin de Liège', in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 137 (1971). 39-63). Het valt te betreuren dat er ook in onze tijd nog waardevolle en cruciale documenten verdwijnen. Zo leerde navraag dat het *album amicorum* van Wachtendonck, dat bewaard werd in de abdij van Val-Dieu (cf. Roersch, 'Arnold de Wachtendonck et son "album amicorum"'), inmiddels verdwenen is. Als men ervan uitgaat dat het Wachtendonckse psalmenhandschrift steeds in Luik bleef, is er veel kans dat het in de nasleep van de Franse revolutie tussen 1795 en 1814 werd vernietigd, cf. M. Grandjean, *Bibliothèque de l'université de Liège. Catalogue des manuscrits*, Liège 1875.

het handschrift te ontvreemden, waarom zou hij dan de moeite getroost hebben er een afschrift van te maken?

Wat er precies gebeurd is met het afschrift (vraag 2) en welke verwikkelingen uiteindelijk geleid hebben tot de disparate overlevering van de psalmverzen (vraag 3), kan niet in enkele zinnen weergegeven worden. Enerzijds zullen we aantonen dat niets er op wijst dat Lipsius later nog gebruikt heeft gemaakt van een afschrift (vraag 2), anderzijds hebben we dankzij het nieuwe briefmateriaal al kunnen vaststellen dat er onmiskenbaar een tweede protagonist uit de mist van de raadsels rond de Wachtendonckse Psalmen treedt (vraag 3): naast Lipsius speelde ook Jan van Hout een prominente rol in de uiterst problematische tekstoverlevering. Zoals vermeld waren beiden goed bevriend - al verwaterde hun relatie toen Lipsius Leiden de rug toekeerde - maar hun culturele en literaire agenda's lagen ver uit elkaar.[26] In wat volgt zullen we tentatief vaststellen hoe hun uiteenlopende interesses een weerslag kunnen hebben gehad op het lot van de Wachtendonckse Psalmen.[27]

Justus Lipsius

Het zinnetje ‘nescio quid suboluit de transcriptione’ (citaat 5) is even vaag als onheilspellend. Het valt niet gemakkelijk uit te maken wat Lipsius er eigenlijk mee bedoelt.[28] Heeft Lipsius gemerkt dat het afschrift erg corrupt is? Had hij misschien maar een deel laten afschrijven? Is het verloren gegaan? Het lijkt er sterk op dat Lipsius hier opzettelijk in mistige bewoordingen spreekt. Wat er ook van zij: als hij al een afschrift mee naar Leuven genomen heeft (waarvan Gysseling overtuigd is), dan is er geen enkele verdere aanwijzing dat hij het daar nog benut heeft. Zowel in zijn *Poliorcetica* (zie citaat 6) als in zijn brief aan Schotti uit 1598 (zie citaat 7) is er van een afschrift geen sprake meer.

> **7.** Vidi Psalterium vetus apud insignem et optimarum artium virum, Arnold urn Wachtendonckium, circa eadem illa tempora scriptum; Latinum quidem, sed inter lineas, ad singula verba, Germanica interpretatione superscripta. Delectavit, legi et studiose elegi, quae abire ab hodierna lingua videbantur. Pauca velut in gustum dabo, rariora magis aut subducta.
>
> Ik heb een oud psalmenboek gezien bij Arnold van Wachtendonck, een waardig beoefenaar van de Schone Kunsten, dat ongeveer rond dezelfde tijd is geschreven, weliswaar in het Latijn, maar toch staat tussen de lijnen, telkens boven ieder woord, ook een vertaling in het Nederlands[29]. Het was

26 Cf. S. Sué, ‘Justus Lipsius en Jan van Hout: politieke en filologische aspecten van een vriendschap’, in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 33 (1979), 265-287.

27 Het spreekt voor zich dat de volgende hypothese - zoals alle hypotheses - tot op zekere hoogte speculatief van aard is, al wordt ze zo goed mogelijk onderbouwd met feitelijke argumenten. Hierdoor zal het vervolg van ons betoog onvermijdelijk op sommige plaatsen een eerder technisch karakter hebben.

28 Het woordenboek *Lewis & Short* biedt voor het woord *subolere* de volgende verklaring: ‘prop. to emit a smell’; in een onpersoonlijke constructie: ‘*to smell*, *scent*, *perceive* any thing’.

29 De destijds gehanteerde terminologie voor de diverse talen was verre van ondubbelzinnig. *Germanica* werd hier als ‘Nederlands’ vertaald, maar in andere

een plezier om dat door te lezen en ik heb er ijverig de woorden uit gelicht die kennelijk afwijken van ons hedendaags taalgebruik. Ik geef er hier een paar als voorsmaakje, de meest zeldzame of meest vreemde (ILE [XI], 98 12 19 S).

gevallen zou *Germanicus* ook op het Duits of op de volkstaal kunnen doelen. Cf. Deneire - Van Hal, *Lipsius tegen Becanus*, 34; 155-156.

In geen van beide uitgaven biedt Lipsius een Oudnederlands vers of zelfs maar een versfragment: hij houdt het steeds bij losse woorden. Deze *argumenta ex silentio* zijn echter slechts een teken aan de wand, en vormen geen onweerlegbare bewijslast. Wel is het veelbetekenend dat Lipsius zijn afschrift (D) blijkbaar ook niet meer benut heeft ter correctie van het glossarium (GC) dat bestemd was voor uitgave. Vooraleer hiervoor enige aanwijzingen geboden kunnen worden, dienen we stil te staan bij de genese van Lipsius' glossaria en bij zijn drijfveren voor de uiteindelijke publicatie in 1598.

Volgens Gysseling geschiedde de samenstelling van het oorspronkelijke, inmiddels verloren glossarium (G) aan de hand van een afschrift (D); daarbij wijst hij op het voorkomen van gemeenschappelijke fouten. Daar het glossarium (G) het hele psalmenboek beslaat, gaat hij ervan uit dat het afschrift (D) een volledige kopie van het originele handschrift (B) was. Men dient zich echter te hoeden voor te snelle gevolgtrekkingen: zo is het bijvoorbeeld ook mogelijk dat Lipsius in eerste instantie het glossarium (G) samenstelde op basis van een (gedeeltelijk) afschrift, maar naar het einde toe rechtstreeks uit het originele handschrift putte.[30] Gysseling gaat ervan uit dat het glossarium (G) pas in Leuven werd samengesteld. Daarvoor bestaat echter geen enkele dwingende reden.[31] Het is veel waarschijnlijker dat het basisglossarium nog werd samengesteld in Luik. Dit suggereert Lipsius enerzijds zelf (in citaat 7 schrijft hij *vidi*, *delectavit*, *legi*, *elegi* zoals - bij wijze van spreken - Julius Caesar '*veni*, *vidi*, *vici*' uitriep), anderzijds is deze werkwijze (met name het ogenblikkelijk catalogiseren van interessante woorden) helemaal op Lipsius' leest geschoeid.[32] Voorts

30 Uit de brieven (citaat 3) leert men dat alvast het kopieerproces van afschrift (D) een werk van langere adem was. De samenstelling van het Leidse glossarium (GD) verraadt dan weer een breuk in de genese van het oorspronkelijke glossarium (G), die misschien indirect op haar beurt iets zegt over de voortgang van het kopieerproces van de Psalmen zelf. Hoewel het Leidse glossarium (GD) vrij consequent alfabetisch geordend is, werden de glossen met beginletter *a* vanaf Psalm 80 toegevoegd volgens de vindplaats in het psalterium (met andere woorden, volgens het ordeningsprincipe van het oorspronkelijke glossarium G). Dit kan erop wijzen dat dit oorspronkelijke, semi-alfabetische glossarium G uit (minstens) twee verschillende delen bestond. Toen Lipsius de Latijnonkundige samensteller de opdracht gaf om het glossarium G te kopiëren en te herwerken tot het alfabetisch geordende GD, vergat deze voor de eerste letter *a* wellicht om alle onderdelen van dit glossarium (G) te integreren of te combineren. Met andere woorden: het is o.i. goed mogelijk dat het oorspronkelijke glossarium (G) uit (minstens) twee delen bestond: G^1 bevatte dan de glossen tot Psalm 80, G^2 de overige. Het is echter niet uitgesloten dat een meer banale reden aan de basis ligt van de inconsistentie in het Leidse glossarium (GD): misschien was de scribent uit het oog verloren dat in het oorspronkelijke, eendelige glossarium G de lijst met glossen beginnend met *a* nog vervolgd werd op de achterzijde van het eerste blad.

31 Het voornaamste argument van Gysseling op dit punt lijkt Lipsius' aantekening bij het lemma *beuuollan* - interfecta (Psalm 105, 36): 'quidam libri habent *infecta* quod magis huic interpretationi consonat.' Deze aantekening moet in het oorspronkelijke glossarium G hebben gestaan (omdat het werd opgetekend door de Latijnonkundige samensteller van GD). Dit wekte bij Gysseling de indruk dat Lipsius de Latijnse vertalingen voor de Nederlandse glossen thuis opgezocht zou hebben uit verschillende Latijnse psalteria. Het is echter weinig plausibel om dit op basis van één lemma te veronderstellen. Wellicht betreft het hier parate kennis van Lipsius.

32 Lipsius had een eigen systematische leesmethode om het rendement van zijn lectuur te verhogen. Zo vulde hij tijdens het lezen van geschiedkundige werken een *liber locorum communium* en een citatenschrift (dat ingedeeld was volgens lemmata als *amicitia*, *audacia*, *deus*,...) aan. Deze schriftjes vormden zijn 'externe geheugen' bij het schrijven van traktaten.

is het gezien zijn nieuwe bezigheden te Leuven eerder onwaarschijnlijk dat de humanist zich tussen half augustus 1592 en 1596 nog op systematische wijze met de Wachtendonckse Psalmen onledig zou hebben gehouden.

Waarom verwerkt Lipsius in 1598, een hele tijd na de ontdekking van de Psalmen, alsnog een uitgebreid glossarium in een brief? Misschien had hij met de *Poliorcetica* de nieuwsgierigheid van sommige lezers gewekt. Wellicht vond Lipsius echter vooral inspiratie in de publicatie van twee opmerkelijke tekstuitgaven van Oudgermaanse teksten in 1597 en 1598,

Het is dus allerminst ondenkbaar dat hij het psalterium op een gelijkaardige, systematische manier actief 'doorlas', en de hem interesserende glossen per beginletter ordende. Cf. J. Papy, 'Lipsius' citatenschrift', in *Lipsius en Leuven*, 165-167.

die op hun beurt een exponent waren van de groeiende belangstelling voor de Oudgermanistiek.[33] In 1597 werden Gotische tekstfragmenten gepubliceerd door de Leidse professor Bonaventura Vulcanius (Bonaventura De Smet, 1538-1614); in februari 1598 publiceerden Paul[l]us Merula (1558-1607) en Pancratius Castricomius (1577-1619) de Leidse Wilieram.[34] Allicht voelde Lipsius, die zich voorheen al met succes had laten kennen als filoloog, filosoof en historicus, ook de nood om zich op het terrein van de ontluikende Oudgermanistiek te wagen. Waarschijnlijk zag hij op tegen een integrale uitgave van de Wachtendonckse Psalmen (wellicht omdat het afschrift in zijn ogen hiervoor te corrupt was) of lag dit helemaal niet in de mogelijkheden (indien Lipsius *anno* 1598 niet meer over een afschrift beschikte).[35] Lipsius kwam tot de volgende oplossing: hij integreerde zijn glossarium van de Wachtendonckse Psalmen in een betoog tegen de opvattingen van de Antwerpse arts Johannes Goropius Becanus (ca. 1519-1573), die beweerde dat het Nederlands als enige taal ongehavend uit de Babelse spraakverwarring kwam. De vreemde Oudnederlandse woorden leverden voor Lipsius het onweerlegbare bewijs dat onze taal wel degelijk aan verandering onderhevig was. Met de publicatie van deze brief trachtte Lipsius zijn reputatie als wetenschapper te bestendigen door in te spelen op een actueel thema.

Volgens Gysseling en Quak resulteerde de publicatie van het glossarium in 1602 (GC) uit een selectie van het oorspronkelijke glossarium (G), en is het los van het in handschrift bewaarde Leidse glossarium (GD) ontstaan.[36] Deze stelling is niet onweerlegbaar juist: er zijn aanwijzingen dat Lipsius zowel het oorspronkelijke half-alfabetische (G) als het bewaarde alfabetische (GD) glossarium gebruikt heeft bij de samenstelling van het gepubliceerde glossarium.[37] Opvallend is dat hij noch bij de redactie van zijn glossarium (in 1598/1602), noch bij de correclie van de 1602-editie (in 1605) terugvalt op zijn afschrift. Dit kan men wellicht nog het best aantonen aan de hand van de Latijnse vertalingen voor de Oudnederlandse glossen. Vaak vertaalt Lipsius immers een verbogen Nederlands woord met een Latijnse nominatief. Soms lijkt Lipsius dit doelbewust te doen; in enkele gevallen gaat het duidelijk om een zetfout; veelal zijn de nominatieven echter te wijten aan het niet herkennen van de nasaalstreep: zo vertaalt hij *spella* (Psalm 68,12) met *prudentia* in

33 De groeiende interesse voor de geschiedenis van de eigen volkstaal werd gevoed door het opkomende 'nationalisme' in de zestiende eeuw, toen de contouren van de verscheidene Europese mogendheden zich stilaan begonnen af te tekenen. Van Johannes Goropius Becanus waren in 1569 en 1580 lijvige werken verschenen. Corneel Kiliaan (1528-1609) publiceerde verscheidene (etymologische) woordenboeken. Invloedrijk waren ook de berichten van ambassadeur Augerius Gislenus Busbequius (van Busbeke, 1522-1592) uit 1589, waarin hij melding maakte van een volk aan de Krim (de zogenaamde Krimgoten) dat zich van nagenoeg dezelfde taat bediende als de Nederlanders. Meer voorbeelden in K. Dekker, *The Origins of Old Germanic Studies in the Low Countries*, Leiden 1999.

34 Naast de Wachtendonckse Psalmen geldt deze Hoogliedparafrase als het omvangrijkste overgeleverde specimen van Oudnederlands. Het inmiddels zoekgeraakte origineel werd door Willeram (abt van Ebersburg) gesteld in het Oostnederfrankisch. Een kopiist heeft rond het jaar 1100 deze 'Duitse' tekst 'vernederlandst'.

35 Lipsius heeft nooit de wens uitgesproken om deze Psalmen integraal uit te geven. Op het einde van zijn eerste brief aan Van Hout in dit verband (citaat 2) laat hij vallen dat hij pas in een later stadium zou uitmaken wat hij nuttig achtte voor publicatie.

36 Gysseling, *Corpus*, 50 en Quak, *Studien*, 52.

37 Voor argumenten, cf. T. Deneire - T. Van Hal, *Lipsius tegen Becanus*, 138-139.

plaats van met *prudentiam*. Een nominatief ter vertaling van een verbogen, maar geïsoleerde vorm is nog te verdedigen. Meermaals duikt door een onduidelijke nasaalstreep echter ook een Latijnse ablatief (bijvoorbeeld *praepositione* en *aemulatione*) op, waar de Latijnse psalmtekst een accusatief heeft (*praepositionem* en *aemulationem*). Voorts vindt men in het gedrukte glossarium Oudnederlandse woorden die volledig verkeerd vertaald worden in het lexicon (*arusin* wordt bijvoorbeeld vertaald door het Latijnse *curis*, en niet door *securibus*). Daarnaast zijn er niet

alleen in de drukkerij bijzonder veel fouten geslopen in de Oudnederlandse woorden (mogelijk te wijten aan het moeilijk te ontcijferen schrift van Lipsius), maar ook de oorspronkelijke woordenlijst moet al corrupte Oudnederlandse woorden hebben bevat.[38] Een vergelijking met zijn afschrift (D) (en met de Latijnse Vulgaatversie) had veel fouten kunnen voorkomen. Lipsius heeft dit niet alleen nagelaten voor de *editio princeps*, maar ook voor de tweede druk in 1605, waar hij de brief in kwestie op sommige plaatsen nog aanvulde of verbeterde (onder meer enkele Latijnse vertalingen van de Oudnederlandse woorden).[39] Ofwel beschouwde Lipsius een doorgedreven vergelijking met het afschrift (D) als een te tijdslopende bezigheid en achtte hij dit de moeite niet waard, ofwel beschikte hij al lang niet meer over een kopie.

We kunnen besluiten dat Lipsius na zijn uitgave van het glossarium (GC) in 1602 geen verdere plannen meer had met zijn Oudnederlands materiaal: wat hij publiceerbaar achtte, was in zijn *Centuria* daadwerkelijk uitgegeven. De vele fouten in de uiteindelijke druk uit 1602 baarden hem waarschijnlijk niet al te veel zorgen, omdat hij besefte dat niemand hem erop zou kunnen wijzen. Een volledige revisie van de Oudnederlandse woorden in zijn heruitgave van 1605 zou overigens pijnlijk duidelijk gemaakt hebben hoe corrupt de eerste editie uit 1602 op dit punt was.[40] In tegenstelling tot de klassieke talen bestond er voor het (nog niet gestandaardiseerde) Nederlands nog geen strikte methodologie (laat staan voor het Oudnederlands), zodat men er in de ogen van Lipsius wellicht vrijer mee kon omspringen. Hoewel Lipsius het belang van een bloeiende volkstaal wel erkende, schreef hij nagenoeg steeds in het Latijn en werd hij nooit een voorvechter van het gebruik van het Nederlands.[41] Van meet af aan maakte hij duidelijk dat een verzameling van de meest zonderlinge oude Nederlandse woorden voor hem van prioritair belang was. De antiquarische schattenjager Lipsius, door Abraham Ortelius ooit doeltreffend getypeerd als '*verum antiquae historiae lumen*',[42] achtte zijn taak dus als volbracht, nadat hij als een ekster de meest glitterende steentjes van een onbetreden pad had opgepikt en tentoongesteld. De publicatie van een selectie Oudnederlandse woorden was voor Lipsius dus niet meer dan één van de vele manieren om de geschiedenis van zijn heimat te belichten.

Jan van Hout

38 Zie Quak, *Studien*, 52.

39 Meer details in Deneire - Van Hal, *Lipsius tegen Becanus*, 27-32.

40 In het handschriftelijk bewaarde glossarium (GD) wordt aangegeven in welke Psalm de Oudnederlandse glossen te vinden waren. Lipsius stond er blijkbaar niet op dat deze plaatsbepalingen ook in de uitgave verschenen: vreesde hij misschien dat hij zo sneller op inconsistenties betrapt zou worden? Het is overigens bevreemdend dat niemand van Lipsius' lezers zich luidop heeft afgevraagd wat er geworden was van het oorspronkelijke handschrift, hoewel de brief uit 1602 al gauw beroemd werd en de glossenlijst met veel aandacht bestudeerd (voor een overzicht, cf. Deneire - Van Hal, *Lipsius tegen Becanus*, 172-174).

41 Cf. Sué, 'Justus Lipsius en Jan van Hout', 286; Heesakkers, 'Lipsius, Dousa and Jan van Hout', 102; 109.

42 Cf. J. Depuydt, '*Vale, verum antiquae historiae lumen*: antiquarianism in the correspondence between Justus Lipsius and Abraham Ortelius', in *Iustus Lipsius*, *Europae lumen et columen*, 34-46.

Een blik op tabel 1 toont dat alle onuitgegeven overblijvende psalmfragmenten een zekere band met Leiden hebben. Slechts van één fragment kan de herkomst met zekerheid getraceerd worden: het uitgebreid besproken Leidse glossarium (GD) is na Lipsius' dood zonder twijfel als een onderdeel van de *Lipsiana* (de wetenschappelijke erfenis van Lipsius) vanuit Leuven via enkele omwegen in 1722 door de bibliotheek van Leiden aangekocht.[43] Minder duidelijkheid is er over de fragmenten FA, H, en I, die niet tot deze *Lipsiana* behoorden en

43 Over de lotgevallen van Lipsius' wetenschappelijke nalatenschap en bibliotheek, cf. J. De Landtsheer, *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag*, Leiden 2006, 203-206.

waarvan enkel geweten is dat ze alle in Leiden gekocht werden. Aangezien deze fragmenten uiteindelijk allemaal moeten teruggaan op het door Lipsius 'ontdekte' handschrift (B), stelt zich de vraag via welke weg deze brokstukken tijdens het leven van Lipsius in Leiden terecht kwamen. Tijdens zijn verblijf in het neutrale prinsbisdom Luik (1591-1592) correspondeerde hij nog intens met zijn vroegere *collegae* uit het Noorden zoals Janus Dousa of Jan van Hout. Zoals we boven al hebben vastgesteld, heeft Lipsius Van Hout minstens vier keer bericht over de Psalmen en minstens drie psalmfragmenten toegezonden. Kortom: het is heel waarschijnlijk dat Jan van Hout de 'missing link' in de hele psalmenkwestie is en dat hij de essentiële sleutelfiguur vormt voor alle overgebleven psalmfragmenten.

Jan van Hout en het Oudnederlands

Om Van Houts belangstelling en enthousiasme voor de Oudnederlandse Psalmen te kunnen begrijpen, dienen we een ogenblik stil te blijven staan bij diens overladen biografie.[44] Als levenslange Leidse stadssecretaris (vanaf 1573) was hij allerminst een kleurloos ambtenaar. Uit de bronnen komt hij naar voor als een onverschrokken en vrijgevochten orangist, als een driftige en gedreven *workaholic*, als een onbaatzuchtige miljonair (die een liefdadigheidsloterij voor de armen op het getouw zette), als een veelzijdige inspirator van de nieuwe universiteit, als een bezield dichter. In al deze hoedanigheden bleek Van Hout een hardnekkige pleitbezorger voor het gebruik van het Nederlands.[45] In zijn kruistocht tegen het gebruik van leenwoorden en barbarismen vond Van Hout een houvast in de oudst overgeleverde Nederlandse teksten. Zelf formuleert hij het als volgt:

> Als wezende de tale der oudere Batavieren [...] mit geene voetstappen der anderer spraecken noch vertreden noch besmet mer steunende op haer eygen spruytsel ende in haren eygenen gront opgewassen zynde.[46]

Van Hout verzamelde enkele Oudgermaanse werken, begon aan een vertaling van de negende-eeuwse monnik Otfridus en verleende zijn medewerking aan het Willeram-project van Merula en Castricomius.[47] In dit licht wekt het dus weinig

44 De recentste monografie over Van Hout is J. Koppenol, *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*, Hilversum 1998, waar men verdere bibliografische referenties vindt. Vermelden we nog J. Koppenol, '"In mate volget mi". Jan van Hout als voorman van de Renaissance,' in *Spektator*, 20 (1991), 55-85; Sué, 'Justus Lipsius en Jan van Hout', 265-287; Heesakkers, 'Lipsius, Dousa and Jan van Hout', 93-120; K. Bostoen, 'Christoffel Plantijn en Jan van Hout in 1583-1585. Opmerkingen naar aanleiding van hun vriendschap', in *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)*, ed. M. De Schepper - F. de Nave (= *De Gulden Passer*, 66-67), Antwerpen 1989, 61-85.

45 Zie naast de opgegeven literatuur over Van Hout, L. Van den Branden, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de zestiende eeuw.* Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 77, Gent 1956. *passim.*

46 Regionaal Archief van Leiden, Bibliotheek, inv. nr. 7000/26 Van Hout. Geciteerd uit Koppenol, *Leids heelal*, 177.

47 Zie naast Koppenol, *Leids heelal*, 177, vooral W. Sanders, *Der Leidener Willeram. Untersuchungen zu Handschrift, Text und Sprachform* (Medium aevum: Philologische Studien, 27), München 1974, 67-68.

verbazing dat Lipsius' psalmzendingen voor een hongerige Van Hout telkens naar meer smaakten. Waar Lipsius het handschrift waarschijnlijk slechts zag als een antiquarisch curiosum, hield Van Hout het in de eerste plaats als een authentieke Nederlandse tekst, die daarenboven nog eens bijzonder oud was. Het is anderzijds ook geen verrassing dat Van Hout zijn materiaal nooit heeft laten publiceren: uit Lipsius' brieven blijkt dat Van Hout niet het volledige psalterium ontvangen heeft. Hoe dan ook, een uitgave die zich baseerde op een corrupte kopie van een handschrift

dat de uitgever nooit met eigen ogen aanschouwd had, zou weinig tot de verbeelding spreken en amper geloofwaardigheid genieten.

Van Houts band met de overgebleven fragmenten

Voor niet alle ons resterende psalmfragmenten zijn er ondubbelzinnige bewijzen dat Van Hout er wel degelijk de hand in had, De minste twijfels bestaan er over Psalm 18 (EA), die in 1612 door Abraham Mylius gepubliceerd werd met de volgende introductie: '*Ecce autem ipsius Psalterij aliquam partem, psalmum XIX*[48], *ex Lipsij exscripto acceptum, ac mihi a viro quodam docto, atque istius literaturae perstudioso nec non pergnaro, communicatum.*' Het is zonneklaar dat de *vir doctus* van wie hier sprake is, belichaamd wordt door Van Hout, die van Lipsius Psalm 18 als eerste zending toegestuurd kreeg.[49]

Van het uitgebreide Diez-ffagment (H) zou men voorzichtig kunnen veronderstellen dat het één van de zendingen betreft die Van Hout van Lipsius mocht ontvangen; misschien is het geschrift van de hand van één van de kopiisten van Wachtendonck. Een concrete aanwijzing vindt men hier in de papiersoort en het watermerk van het fragment, dat op deze punten volledig overeenstemt met het Leidse glossarium (GD).[50] Als we veronderstellen dat het Leidse glossarium nog in Luik opgesteld werd, wordt het aannemelijk dat fragment (H) rond dezelfde periode en omstandigheden van Luik naar Leiden werd verstuurd.[51] Met fragment I (dat netjes aansluit op katern H, maar neergeschreven werd op ander papier in een veel moderner aandoende hand) weet niemand echter raad.[52] In het eenvoudigste geval was het een nieuwe aflevering voor Van Hout, van de hand van een andere kopiist.

Ook het Leeuwardenfragment (FA) stelt de nodige problemen. De Italiaanse gedichten op de achterzijde pleiten zeker niet tegen Van Hout, maar het schrift is

48 Mylius schrijft zelf "19" in plaats van "18": de nummering van de Psalmen in de Latijnse Vulgaatvertaling verschilt licht van de oorspronkelijke volgorde in het Hebreeuwse psalmenboek.

49 Heesakkers, 'Lipsius, Dousa and Jan van Hout', 111 vermoedt dat Merula, Vulcanius of Dousa als tussenpersoon fungeerden (voor Dousa als tussenpersoon, cf. Dekker, *The Origins of Old Germanic Studies*, 50-51). In 1612, het jaar waarin *Mylius' Lingua Belgica* werd uitgegeven, is iedereen behalve Vulcanius al gestorven. Mylius, die in zijn inleiding beweerde het werk in twee maanden tijd geschreven te hebben, wekt in bovenstaande beschrijving tenminste de indruk als zou zijn informant nog in leven zijn. Vulcanius wordt in het boek naar mijn weten echter nooit geciteerd, ook al vormde diens boek *De literis et linguis Getarum sive Gothorum. Item de notis Lombardicis. Quibus accesserunt specimina variarum linguarum* (Leiden: Franciscus Raphelengius, 1597) een potentieel belangrijke bron.

50 P. Tack, 'Het handschrift der Wachtendoncksche Psalmen en dat der Lipsiaansche glossen', in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en letterkunde*, 15 (1896), 137-144.

51 Indien ook een van de 'nieuwe' brieven (cf. *supra*, citaten 4 en 5) dit watermerk zou dragen, zou dit een overtuigend bewijs voor de juistheid van deze stelling vormen. Na controle in Leiden bleek het watermerk van de brieven echter te verschillen. Het door de gebroeders Wachtendonck samengestelde convoluut (cf. noot 25) bevat enkele kanselarijgeschriften die gelijkenissen vertonen met het handschrift in psalmfragment H.

52 Volgens U. Winter, *Die europäischen Handschriften der Bibliothek Diez* (Die Handschriften-Verzeichnisse der deutschen Staatsbibliothek zu Berlin 1, 3), 3 vols, Wiesbaden 1994, 3, 123-124 dateert het geschrift mogelijk wel uit dezelfde periode.

beslist niet van zijn hand.[53] Het is goed denkbaar dat Van Hout delen van de Psalmen heeft laten circuleren binnen zijn literaire kring: het velletje is dus mogelijk van de hand van iemand uit zijn naaste omgeving.[54] Het is echter allerminst uitgesloten dat dit fragment van een iets latere datum

53 Dit werd me met zekerheid bevestigd door Van Hout-specialist J. Koppenol. Over Van Houts interesse voor Italiaanse poëzie, zie Koppenol, *Leids heelal*, 161.

54 Een vergelijking van dit handschrift met het geschrift van de intekenaars van Janus Dousa's *album amicorum* leverde alvast geen overtuigend equivalent op (cf. de reproductie in C. Heesakkers, *Een netwerk aan de basis van de Leidse universiteit. Het album amicorum van Janus Dousa [...],* Leiden 2000). Voor zover we konden oordelen, was het geschrift van mogelijke belangstellenden (zoals Vulcanius en Marnix van Sint-Aldegonde (1538-1598), die in 1591 een Nederlandse psalmvertaling bezorgd had) afwijkend. Van Houts onuitgegeven *album amicorum* (1578-1583, bewaard in Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, inv. nr. 3385) kon niet nagekeken worden, maar het bevat nagenoeg dezelfde intekenaars als Dousa's album. Cf. C. Heesakkers, 'Jan van Hout over zijn album amicorum', in *Literatuur: tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, 8.6 (1991), 376-377.

is: volgens de catalogus bevatte het veilingsitem waarvan dit fragment deel uitmaakte, een '*Glossarium Latino-Theotiscum. Manu alia est adscripta vocum interpretatio Anglo-Saxonica. Accedit catalogus librorum Saxonicorum, qui in Bibliotheca Cantabrigiae asservantur*'. Arend Quak merkt op: 'Sowohl die Glossen als die Beschreibung der Handschriften stehen im Zusammenhang mit der Tätigkeit von Franciscus Junius. Er ist zugleicht auch ein Gelehrter, dem die altfränkische Interlinearversion der Psalmen interessiert haben könnte.'[55] Junius (1589-1677), een vooraanstaand geleerde die de eerste uitgave van de Gotische bijbel had verzorgd, zou volgens Quak een deel van het Berlijnse Diez-handschrift (H) hebben kunnen laten kopiëren, met het Leeuwardenfragment als resultaat.[56]

Wat zegt Van Hout zélf over de Wachtendonckse Psalmen?

Er is voorlopig ook nog geen document opgedoken waarin Jan van Hout zelf rept over één van zijn ontvangen afleveringen van de Wachtendonckse Psalmen.[57] Johan Koppenol bracht echter Van Houts bijdrage aan het *album amicorum* van Ernst Brinck uit 1608 aan het licht,[58] waarvan de aanhef als volgt luidt:

> Timor Domini initium sapientiae
> Oette Druchtines anfang wysedoms

Dit citaat komt volgens Koppenol driemaal voor in de Bijbel, waaronder eenmaal in de Psalmen (met name in Psalm 110,10). Het is verleidelijk om te vermoeden dat het hier een citaat uit de Wachtendonckse Psalmen betreft. Als dit zou kloppen,[59]

55 A. Quak, *Wortkonkordanz zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen*, Amsterdam 1975, 6-7.

56 Van Junius is geweten dat hij in contact kwam met de Wachtendonckse Psalmen via het werk van William Somner (1606-1669), die in 1650 op vraag van Mericus Casaubon (1591-1677) een geannotateerde editie van Lipsius' gepubliceerde woordenlijst (GC) bezorgde. Somner toonde aan dat de vele 'Germaanse' woorden van Lipsius verwantschap vertoonden met het Saksisch (Oudengels). Junius voorzag zijn exemplaar van Somner van uitvoerige noten (Leiden, UB 766 F 8), transcribeerde de lijst en maakte veelvuldige aantekeningen (ms. Jun. 108, bewaard in de Bodleian Library van Oxford). Cf. K. Dekker, '"*Vide Kilian...*": The Role of Kiliaan's *Etymologicum* in Old English Studies between 1650 and 1665', in *Anglia*, 114 (1996), 520-524. Een studie van dit handschrift en van het door Junius geannoteerde boek zou misschien meer aan het licht kunnen brengen.

57 In het door H.J. Witkam aangevulde en geresumeerde *dachbouck* van Jan van Hout (H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596*, 10 vols., Leiden 1970-1974, vol. 9) vindt men geen vermelding. In Petrus Bertius' brieven aan Van Hout uit 1592 (gepubliceerd in H.J. Witkam, *De dagelijkse zaken*, 3, 121-124) bespreekt Bertius vooral praktische beslommeringen omtrent zijn reis van Straatsburg naar Leiden.

58 Het album wordt bewaard in Den Haag, KB, 133 M 86, f. 121r. Cf. Koppenol, *Leids heelal*, 178-179 voor een fotomechanische reproductie. Over Brincks interesse voor Oosterse talen, cf. J. Van der Waals, 'Wankelend wereldbeeld. Onderzoek naar taal, geloof en tijd in rariteitenkabinetten', in *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenkabinetten*, ed. E.S. Bergvelt - R. Kistemaker, Zwolle 1992, 137.

59 Er zijn o.i. heel wat reserves te maken: alle woorden in het vers zijn immers problematisch. Voor *sapientia* vinden we *uuisduom* in (de door Van Hout overgeleverde!) Psalm 18,8 (tegenover Van Houts *whysedom*); voor *initium* is er *anagen* in Psalm 118,160 (cf. tevens 73, 2), voor *dominus* zijn er de vormen *drohtin*, *druhtin*, *druhten* (verbogen vormen) en

betreft het een belangwekkende ontdekking. Enerzijds zou het nieuwe versfragment (overigens een uitbreiding van het bestaande Oudnederlandse tekstcorpus!) bewijzen dat Van Hout nog beschikte over substantiële delen van de Psalmen (zeker indien we zouden aannemen dat Lipsius na het 'voorproefje' van Psalm 18 de Psalmen in volgorde zou hebben laten bezorgen). Anderzijds wordt hiermee aangetoond dat Van Hout - de niet denkbeeldige mogelijkheid dat hij hier uit het

druftin, *druftene.* In zijn brief aan Schotti (1602) vermeldt Lipsius het woord *druchtin* wel, maar buiten de context van zijn glossarium! Het woord *timor* vindt men onder meer als *uorton* terug (in Psalm 2,11). De combinatie '*timor Domini*' komt overigens als *fortha drusten* [= *druftenes*] ook voor in dezelfde achttiende Psalm (vers 10). Cf. Quak, *Wortkonkordanz*; de edities van Gysseling en Quak.

hoofd citeert buiten beschouwing gelaten[60] - een jaar voor zijn dood nog beschikte over zijn psalmenmateriaal.

Wie meent met Van Houts bibliotheeknalatenschap het ultieme aanknopingspunt gevonden te hebben voor een onverhoopte herontdekking van (een deel van) de Wachtendonckse Psalmen, komt enigszins bedrogen uit. Sinds in de voorbije eeuw intensief onderzoek verricht werd naar Van Houts poëtische realisaties, is het bekend dat er zich allerhande problemen stellen met diens literaire erfenis: blijkbaar heeft Van Hout nooit de behoefte gehad om zijn vele gedichten te publiceren. Bij zijn dood werd zijn nalatenschap per testament ter bewaring overgemaakt aan Petrus Bertius (1565-1629), al is het niet uitgesloten dat ook zijn neef Jan Jansz Orlers (1570-1646) bepaalde delen geërfd heeft. Hoe dan ook, van Van Houts erfenis rest ons geen spoor. Dat zijn werk vandaag toch niet volledig zoekgeraakt is, danken we vooral aan diens eigen literaire kladhandschriften die met mondjesmaat opdoken uit het huidige Regionale Archief van Leiden. Tijdens zijn jarenlange dienst als stadsarchivaris vermeide Van Hout zich wel eens met het neerkrabbelen van gedichtjes, die vervolgens tussen de meest onmogelijke archiefstukken verzeild raakten. Volgens Johan Koppenol blijft het 'gezien Van Houts werkwijze [...] voorstelbaar en zelfs voorspelbaar dat er her en der nog werk moet schuilgaan,'[61] Rekening houdend met het waterkansje dat naast enkele gedichten ooit nog een flard van de Wachtendonckse Psalmen opduikt in de kilometerslange archieven van het Regionaal Archief van Leiden, valt het dus te hopen dat het laatste woord van de Wachtendonckse Psalmen nog niet gevonden is. Alleszins is het laatste woord erover nog niet gezegd.

60 Afgezien van het feit dat de Oudnederlandse woorden problematisch zijn, heeft de Vulgaat immers nog een andere woordvolgorde: 'initium sapientiae timor Domini'.

61 J. Koppenol, 'Jan van Hout: nieuwe vondsten', in *Spektator*, 24 (1996), 188.

Summary

Apart from his well-known philological achievements, Justus Lipsius can also be credited with having put a hand on the oldest Dutch text known to us, the so-called Wachtendonck Psalms, an interlinear Germanic translation of a Latin Psalter. The aim of this contribution is to outline the vicissitudes of the original manuscript (which is now completely lost) and to discuss Lipsius's part in the discovery, the copying and the disappearance of the Psalms. Some previously unstudied letters from Lipsius to Jan van Hout furnish evidence that Lipsius did not keep the original manuscript with him and that he felt something was wrong with the copy made. Van Hout, on the other hand, appears to be far more enthusiastic about the find than Lipsius, and repeatedly asks for more fragments. In doing so, he probably turns out to be the key figure in the tradition of the various psalm fragments which remained to us.

Résumé

En dehors de ses travaux philologiques plus connus, Juste Lipse a aussi le mérite d'avoir mis la main sur le plus ancien texte connu en langue néerlandaise, à savoir une traduction interlinéaire d'un psautier latin appelé ‘Psaumes de Wachtendonck’. Le but de cette contribution est de décrire les vicissitudes du manuscrit de ce psautier (ayant disparu sans laisser de traces) et de préciser le rôle de Lipse dans la découverte, la transcription et la disparition de l'original. Quelques lettres adressées à Jan van Hout (qui n'ont jamais été étudiées jusqu'à présent) apportent la preuve que Lipse n'a pas gardé le manuscrit original chez lui et qu'il a eu des doutes sur la valeur de la copie. Pour sa part. Van Hout semble avoir été beaucoup plus enthousiaste sur la découverte du psautier, puisqu'il n'a cessé d'en réclamer plus de fragments. C'est pourquoi Van Hout peut être considéré comme le personnage-clé dans l'histoire de la tradition des fragments parvenus jusqu'à nous.

Ginette Vagenheim

Juste Lipse et l'édition du recueil d'inscriptions latines de Martinus Smetius

En 1588, Juste Lipse procure l'édition du corpus d'inscriptions latines de l'érudit flamand Martinus Smetius d'Oostwinkel (Maarten de Smet, c. 1525-1578) à Leyde chez Franciscus Raphelengius sous le titre *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber*, il y ajoute un appendice de son propre crû: *Accessit Auctarium a Iusto Lipsio.*[1] Lipse offre ainsi à la *Res publica litterarum* de son temps et des générations suivantes un outil de travail dont l'influence fut considérable. Bien avant sa publication, l'oeuvre de Smetius eut une large diffusion manuscrite caractéristique des recueils d'antiquités du seizième siècle. Pour mieux appréhender le rôle du *corpus* de Smetius dans l'histoire de l'érudition à la Renaissance, il convient avant tout de retracer les diverses étapes de sa formation depuis la récolte des inscriptions jusqu'à l'édition de Lipse.

La formation du *corpus* de Smetius

L'histoire du recueil manuscrit de Smetius, intitulé *Inscriptiones antiquae cum graecae tum latinae per Urbem Romam diligenter collectae et ex aliis non modo Italiae sed et reliquarum totius locis studiose conquisitae fidelissimeque uti in ipsis marmorib[us] aut aereis tabulis legebantur descriptae*, nous est essentiellement connue par les informations qu'il nous livre en début du recueil, dans la lettre de dédicace à son ami Marcus Laurinus (1530-1581), jadis son condisciple au *Collegium Trilingue.*[2]

1. L'epistula dedicatoria

Smetius avait recueilli avec soin un grand nombre d'inscriptions durant son séjour à Rome et ses voyages en Italie, entre 1545 et 1551, lorsqu'il était secrétaire du cardinal Rodolfo Pio di Carpi:[3]

> Inscriptiones itaque omnes, quas olim per sexennium, ab anno videlicet MDXLV usque ad MDLI magna diligentia, cum per urbem Romam ubi tunc agebam, tum per alia multa Italiae loca, quae cum hero meo Rodulpho Pio, cardinale Carpensi, proficiscens obiter perlustravi, tumultuarie ipse collegeram.

1 Pour ce qui concerne les rapports entre Smetius et Lipse à propos d'épigraphie, je renvoie à l'important article de J. De Landtsheer, 'Inscriptions and Coins in Lipsius's works, 1588-1603', dans *Lias*, 31 (2004), 119-139. On y trouve aussi la bibliographie récente sur le sujet. J. Roulez, art. *De Smet*, in BN 5, 764-768; H. de Vocht, 'Maarten de Smet van Oostwinkel, grondlegger der Latijnsche epigrafie', dans *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer, II*, Leuven 1946, 825-835.

2 H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, 4 vols., Leuven 1951-1955, 3, 318-322; 4, 186.

3 Étrangement, ce titre d'*epistula dedicatoria* est barré dans le manuscrit.

Il avait également reçu des copies d'inscriptions de ses amis érudits dont certains sont nommés, comme Benedetto Egio de Spolète, le bourguignon Jean Matal (Metellus), Antoine Morillon et Stephanus Winandus Pighius:[4]

> [...] vel quas a Benedicto Hegio Spoletino, a Iohanne Metello Burgundo, ab Antonio Morillonio, aut a Stephano Vinando Pighio Campensi, viris utique doctissimis, et antiquitatis omnis observatoribus diligentissimis acceperam [...].

De retour dans sa patrie, Smetius classe ses inscriptions en quatre catégories pour former le volume destiné à Laurinus: les inscriptions relatives aux édifices publics et privés (*Ordo primus operum et locorum publicorum*), les inscriptions sacrées (*Ordo secundus ararum ac basium sacrarum*), les inscriptions des hommes illustres (*Ordo tertius. Bases tabulaeque honorariae*) et finalement les inscriptions militaires et celles qui concernent les *officia minora* liés à la *Domus Augusta*:

> [...] In quatuor primarios ordines seu classes summatim distribui. Primo ordine quicquid ad rationem locorum, operum atque aedificiorum seu publicorum seu privatorum pertinere videbatur, complexus sum. Secundo, divina omnia hoc est, non solum deorum dearumque, titulos ad statuarum dedicationes, sed etiam sacerdotum utriusque sexus magistratuum ministrorumque sacrorum, histrionum ac ludionum epigraphas comprehendi. Tertio loco, hominum illustrium, videlicet imperatorum, caesarumque, consulum atque aliorum magistratuum maiorum, cum Romanorum tum provincialium elogia monumentaque posui. In quartum ultimumque ordinem, militum et eorum qui officia publica minora gesserunt, artificum et ministrorum domus augustae: communium deinde hominum ac postremo Christi anorum [sic] aliquot vetustiorum epitaphia congesti.

Ce travail était en grande partie achevé (*bonamque exemplaris partem iam absolvissem*) quand, le 13 janvier 1558, un incendie fatal (*fatalis ignis*) détruit le volume ainsi que les fiches qui avaient servi à sa réalisation:

> Non modo aedes ipsas cum tota supellectili domestica librariaque, verumetiam opus illud antiquarium cum universis schedis libellisque autographis e quibus confectum erat, penitus absumpsit.

Smetius ne put sauver des flammes que les 51 premiers feuillets qu'il avait mis à l'abri un peu auparavant:

4 Sur Egio et Morillon, on consultera M. Crawford, 'Benedetto Egio and the Development of Greek Epigraphy', dans *Antonio Agustìn between Renaissance and Counter Reform*, ed. M. Crawford, Londres 1993, 133-154; 'Antoine Morillon, Antiquarian and Medallist', dans *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 61 (1998), 93-110; sur Matal, P.A. Heuser, *Jean Matal. Humanisticher Jurist und europäischer Friedensdenker (um 1517-1597)*, Cologne 2003 et sur Pighius, J. Jongkees, *Stephanus Winandus Pighius Campensis*, Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, s. 3, 8 (1954), 142-147; M. Laureys, 'Lipsius and Pighius', dans *The World of Justus Lipsius*, 329-344.

> Remanentibus mihi solummodo quinquaginta et uno eiusdem exemplaris quod tibi scribebam foliis, quae paulo ante in scrinium quoddam humi positum ubi incendii vis minus grassabatur, seposueram; solis scilicet atque unicis totius huius mei studii sexennalisque industriae ac laboris reliquiis.

Découragé par ce drame, Smetius retrouva portant la force de reconstituter son *corpus* grâce au soutien de Laurinus et de ses amis érudits qui lui envoyèrent leurs propres fiches:

> Quo infortunio quum adeo consternatus essem, ut spe omni de libro recuperando aut exemplari perficiendo abiecta, et illas reliquias perditas optarem; tu pro tua humanitate, atque ea qua studiosos omnes foves pietate, non modo literis consolatoriis, verum muneribus etiam missis, me ita erexisti ac refecisti ut resumpto postmodum animo, et conquisitis per tuam commendationem, totiusque impensis, quibusdam aliorum eiusdem studii amatorum exemplaribus calamum rursus arripuerim, ut coeptum exemplaris opus quoquo modo finirem.

En conclusion, Smetius implore l'indulgence de son ami pour l'imperfection des 144 derniers feuillets qu'il avait été obligé de rédiger sur la base de fiches de seconde main:

> Porro si quid in posterioribus centum vigintiquatuor foliis erratum fore erit, precor, ut id benigne condones et non mihi sed detestando illi incendio, quod primitiva mea exemplaria atque *α□τ□σχ□δα* ita crudeliter perdidit, imputes.[5]

2. Pars prima (ff. 1-51)

Quand on ouvre le recueil, on découvre sans étonnement que Smetius a copié lui-même la plupart des inscriptions dont il rapporte souvent avec précision les circonstances de découverte. Il décrit ainsi la dédicace au dieu *Vortumnus* (f. XXV, 19: 'Basis marm[orea] praegrandis, effossa Romae anno 1549, in vico Tusco, inter columnas templi Iulii aedemq[ue] Theodori et spondus palatii maioris in hortosq[ue] Consolationis. Ego ipse vidi descripsiq[ue].'[6]

Les informations contenues dans la préface sont complétées par celles que nous livre l'érudit mais aussi par les indices que nous fournit l'analyse minutieuse du recueil lui-même. Ainsi, quand aucune précision n'est fournie, on peut parfois déduire du contexte que le Flamand a bien vu l'original; c'est le cas du texte conservé *Apud Gentilem Delphinium in basi* (f. XXXIII, 17), dont Smetius connaissait bien la collection. C'est ce que révèle un passage de sa préface où il évoque le transfert des

5 La lettre de dédicace sera publiée prochainement.

6 Smetius avait copié cette inscription dans un premier recueil qu'il avait composé à Rome et qui était resté entre les mains du cardinal di Carpi. L'érudit y précisait que l'inscription avait été transportée dans la demeure de Tomaso Cavalieri ('postea ad domum Thomae Cavallarii transportata'). Ce manuscrit est désigné comme le '*libro di Carpi di Martino fiammingo*' dans une lettre d'Agustin à Onofrio Panvinio dans laquelle l'évêque espagnol évoque l'intérêt d'une édition imprimée du manuscrit de Smetius: J.-L. Ferrary, *Onofrio Panvinio et les antiquités romaines*, Collection de l'École française de Rome, 214, Rome 1996, 136, n. 8. Il n'en fut rien et le manuscrit fut finalement acheté par Fulvio Orsini à la mort du cardinal (1564), en même temps qu'un grand nombre d'inscriptions; par testament, l'ensemble passa dans la collection Farnèse et le manuscrit se trouve aujourd'hui à la Bibliothèque nationale de Naples (V.E. 4). Voir dernièrement l'article que j'ai écrit avec Hélène Cuvigny: 'Un "faux" sur porphyre: avatars et aventures de la stèle de Théra honorant le gymnasiarque Batôn (IG XII 3, 331, 153 av. J.C.)', dans *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 151 (2005), 105-126.

inscriptions d'une propriété à une autre, en précisant que celles d'Angelo Colocci furent dispersées à travers trois collections: celle du cardinal Farnèse, celle de Delfini et celle du cardinal di Carpi (‘Sicuti exempti gratia de Colotianis factum esse memini quorum bona pars, defuncto hero, ad palatium Farnesianum atq[ue] ad Gentilem Delphinium delata: altera ad vineam cardinalis Carpensis, meo etiam instinctu operaque transvecta fuit’).

Smetius a parfois ajouté des feuillets qui n'appartenaient pas chronologiquement à cette première partie; c'est ce qui s'est passé pour le bout de papier inséré entre les ff. XII-XIII, que Smetius reçut de Nicolaus Florentius après 1562 (‘Fragmentum tabulae marm[oreae] quadratum, altum plus minus palmos 3. Effossum in vinea quadam Romae prope arcum

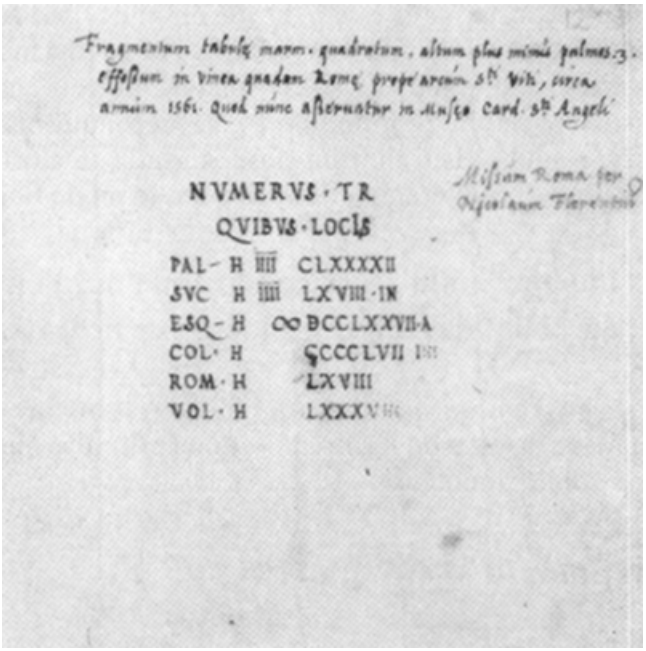
Fragmentum tabulæ marm. quadratum, altum plus minus palmos 3.
effossum in vinea quadam Romæ prope arcum S.ti Viti, circa
annum 1561. Quod nunc asservatur in Musæo Card. S.ti Angeli
Missum Roma per
Nicolaum Florentium
NVMERVS · TR
QVIBVS · LOCIS
PAL · H IIII CLXXXII
SVC H IIII LXVIII · IN
ESQ · H CCCLXXVIII · A
COL · H CCCLVII
ROM · H LXVIII
VOL · H LXXXV

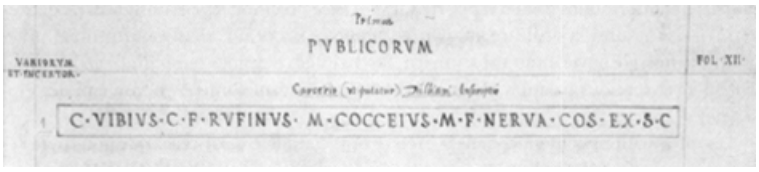

s[anc]ti Viti, circa annum 1562. Quod nunc asservatur in Musaeo card[inalis] S[anc]ti Angeli. Missum Roma per Nicolaum Florentium'). On verra plus loin qu'au moment de l'édition, Lipse se débrouillera pour incorporer ce texte au reste du f. XII, entre les inscriptions 12-13.

Un autre type d'addition est illustré par l'inscription à Apollon du f. XXI, 8 dont la dernière ligne sort du champ d'écriture. Smetius dit clairement que l'inscription a été ajoutée (*addidi*), comme le révèle ultérieurement la différence d'encre ('Romae in aedibus privatis circa agoram. *Hoc ex Mazochio addidi*'). Il s'agit, comme on verra, d'un indice de première importance qui constitue un fil conducteur dans l'analyse du recueil.

Les amis que Smetius avait cités dans la préface apparaissent bien dans le recueil, directement ou de manière détournée. Pighius lui fournit le plus grand nombre d'inscriptions, comme la copie de deux dédicaces à Cérès reçue du cardinal Marcello Cervini, le futur pape Marcel II (f. XVIII, 8-9: 'Stephanus Vinandus Pighius Campensis subsequentia duo e schedis Marcelli Cervini Card[ina]lis sanctae Crucis ac postea summi pontificis, collegit: sed unde descripta primum sint ignorat'), ou encore ce fragment d'une inscription d'Espagne qui vient également des *schedae* du futur pontife (f. VI, 18: 'Menoreae in Hispania fragm[entum]. Steph[anus] Pighius e schedis Car[dina]lis s[anc]tae Crucis descripsit'). Pighius lui envoie encore une inscription à Diane *Nemorensis* découverte en 1554 au lac de Nemi (f. XII, 9: 'Repertum ad lacum Nemorensem, XV ab urbe miliari. Anno 1554. Haec tria a Pighio accepi'). L'envoi se situe donc après le départ de Smetius de Rome (1551) et avant l'incendie qui va détruire toutes ces fiches, quatre ans plus tard (1558).

Le nom de Matal apparaît aussi plusieurs fois, notamment à propos d'inscriptions ombriennes. Il donne ainsi à Smetius la copie d'une dédicace à *Janus Portunus* trouvée à Spolète, la patrie de son ami Egio (f. XXV, 18: 'Io[hannes] Metellus Burgundus mihi communicavit'). Ce témoignage nous permet de dire que Matal a voyagé à travers l'Italie pendant le séjour qu'il effectua à Rome de 1545 à 1551, comme secrétaire d'Agustin. C'est encore de Matal que Smetius tient la copie de l'inscription grecque qu'il avait pourtant vue luimême (f. XIX, 1: 'Ego ipse vidi et ex Ioh[annis] Metelli autographo descripsi'). On découvre ainsi que dans certains cas, la difficulté à transcrire un long texte en grec a poussé certains érudits à se contenter d'une copie de seconde main.[7]

Egio est cité comme traducteur d'un texte grec (f. V, 2: 'Romae in aedibus Colotianis ad aquam Virginem, in columella marmorea superne confracta, literis inaequalibus ac magnopere detritis. Benedictus Hegius Spoletinus sic vertit [...]').

La contribution de Morillon à la formation du recueil de Smetius fut considérable; il lui procura une cinquantaine d'inscriptions recueillies pendant son séjour en Italie.[8] En 1549, Morillon lui fait parvenir un groupe d'inscriptions provenant du nord de l'Italie; la date de cet envoi est connue grâce au témoignage de Matal conservé dans l'un de ses recueils épigraphiques, le Vat. lat. 6039 (f. 385v: 'Antonius Morillonius misit sequentes inscriptiones Martino Smetio Flandro 1549. Patavii in Francisci Quirini et Alexandri Bassant domo'). D'autres inscriptions furent copiées par Morillon dans le sud de l'Italie et notamment à Naples; c'est le cas de *la Lex parieti faciundo* qu'il vit en même temps que Pighius et d'autres érudits dans la demeure d'Hadriano Gulielmo Spadafora (f. XIII: 'Neapoli in domo Hadriani Guilielmii ad s[anc]tum Ioannem maiorem. Tabula marm[orea] lata pedes IV, alta pedes II, crassa uno pollice. Sic in tres paginas divisa, litera satis bona, sed alicubi incorrecta. Ant[onius] Morillonius et Steph[anus] Pighius aliique non pauci viderunt legerunt et exscripserunt'). La date de la copie de l'inscription est 1547 et elle nous est connue, une fois de plus, par les paroles de Matal conservées dans le Vat. lat. 6038; il nous indique en outre que c'est Pighius qui procura les mesures du marbre ('Antonius Morillonius Belga et aliquot Galli, ex ipso saxo descripserunt; descriptamque contulerunt 1547. Ex illo hoc exemplum sumpsi. Pighius qui vidit et exscripsit refert latam esse p[edes] IV, altam p[edes] II, crassam pollicis magnitudine. Ex quo quidem Pighio emendavimus'). On apprend finalement, à travers la copie de la même inscription conservée cette fois dans le Vat. lat. 6039, que l'un des *Galli* qui accompagnait Morillon et Pighius était le médecin français Simon de Vallambert[9] ('Neapoli in Adriani Guglielmi domo ad Ioannis maioris. Tabula marmorea. Extremi versus desunt comeso marmore et qui extant ultimis litteris truncati, foraminibus quibus tabella parieti haerebat. Ant[onius] Morillonius exsc[ripsit]. Et Vallamb[ertus] Heduus ex quo correximus'). Les travaux de Morillon suscitaient l'admiration de ses contemporains comme le révèle entre autres le témoignage de Johannes Goropius

7 Fulvio Orsini publiera ainsi le texte d'un décret hellénistique qu'il possédait dans la collection en se fondant sur une copie, voir Cuvigny-Vagenheim, *art. cit.*

8 Voir l'article cité de Crawford sur Morillon.

9 M.-M. Fontaine, *Quelques traits du cicéronianisme lyonnais: Claude Guilliaud, Florent Wilson, Barthélémy Aneau et Simon de Vallambert*, Gargano 1994.

Becanus (Jan Gerartsen van Gorp, 1519-1572)[10] qui précise en outre que Morillon copiait lui-même les inscriptions qu'il décrivait et commentait (‘Pauci sunt in Italia litteris humanioribusque disciplinis clari homines quibus ille Antonius Morillonius tuus non fuerit notus. Non perlegerat modo et

10 B.W. Duivenstijn, ‘Johannes Goropus Becanus’, dans *Brabantse biografieën*, 1, Amsterdam 1992, *sub nomine.*

annotaverat et in adversaria pertulerat sed suis etiam manibus').[11] Smetius lui emprunte ainsi la description de plusieurs statues antiques qu'il avait pourtant vues lui-même, comme l'Hercule Farnèse (f. XXIIII, 2):

> *In palatio novo* Farnesiorum ad Tiberim, Hercules colosseus est, *ex Antonianis thermis* eo advectus, qui sinistro bracchio innititur clavae cum leonina, super saxum, tristis cogitabundus, demissa manu, duobus digitis primis extensis cum pollice qualis oratorum gestus est: altera in tergum reducta, tria cotonea tenet; valido corpore est, ubiq[ue] contentis musculis, ac tota specie plenus fortitudinis et consilij; capite ad proportionem minore, velut in longitudinem decimo altior sit. Id fortuiti trans Tiberim inventum est, oculis diversae materiae alabastrinis. Altitudo totius statuae ex pede colligitur, qui facit Romanos quadrante minus duos. Incisum est in basi nomen autoris: ΦΛΥΚΩΝ / ΑΘΕΝΑΙΟΣ / ΕΠΟΙΕΙ. Haec ipsemet quidem vidi, sed observationibus Ant[onii] Morillonii magna ex parte descripsi.

D'autres humanistes non cités dans la préface apparaissent dans la première partie du recueil: Goropius, qualifié de *Batavus*, qui lui fournit deux inscriptions de Campanie (f. XXVII, 14-15: *Haec duo vidit et exscr[ipsit] Viperni in Campania*; f. XXXXVI, 6-7: *Cecanii in Campania*), Petrus Wastelius dont il reçoit une inscription de Pesaro (f. VII, 4), Giovanni Pontano, ou plus précisément son recueil resté à Naples entre les mains de Spadafora (f. I, 10: 'In Pedemonte, ditionis Neap[olitano] loco. Ex libro Io[hannis] Pontani'); des anonymes comme ce prêtre d'Agnani (f. X, 5: 'sacerdos quidam Anagnin[us]) exscr[ipsit]') et Pirro Ligorio dont les rapports avec Smetius remontent à 1545[12] (f. VIII, 2: Pyrrhus Logorus Neapolitanus vidit et exscripsit').[13] L'antiquaire napolitain lui procurera également de fausses inscriptions comme la double dédicace à la divinité Scythe Vénus Artimpasa connue par Hérodote[14] (f. XXVI, 6-7: 'Reperta fuerunt haec duo in agro Tusculano, et postmodum in calcem redacta; sed Pyrrhus Logorus Neapolitanus prius exscripserat, e cuius archetypo ego postea descripsi').

Smetius cite encore, parmi ceux qui lui ont fourni des inscriptions, le chanoine de Salamanque Alfonso Castro (f. II, 1-2: 'Missa fuerunt ex Hispanis ab Alfonso Castro canonico salamantino, qui diligentissime ac nitidissime descripserat'). Castro avait envoyé un recueil épigraphique à son compatriote Antonio Agustín, à l'époque où le prélat se trouvait à Rome, comme auditeur à la Rote (f. IV, 3-4: 'Ab Alfonso Castro

11 Le passage, tiré des *Origines Antverpianae* publiées à Anvers en 1572, est cité par Crawford dans l'article consacré à Morillon, p. 96.

12 G. Vagenheim, 'La falsification chez Pirro ligorio. À la lumière des Fasti Capitolini et des inscriptions de Préneste', dans *Eutopia*, 3 (1994), 67-113.

13 D'autres inscriptions reçues de Ligorio se trouvent aux feuillets suivants: f. XVIII, 10: 'Fraschate in agro Tusculano in ara admodum detrita. Hoc a Pirrho Logoro accepi'; f. XX, 1: 'In s[anc]ta Lucia in Silice, in capite Suburrae in ara marm[orea] grandi. Pirrhus Logorus Neapolit[anus] exscr[ipsit]'; f. XXII, 10: 'Circa Lanuvium opp[idum] in Latio, in basi. Pirrhus Logorus Neapolit[anus] exscr[ipsit]'; f. XXV, 14: 'Quintiliani, in Sabinis in basi. Pirrhus Logorus Neapol[itanus] vidit et exscr[ipsit]'.

14 Pour les raisons qui ont poussé Ligorio et ses amis à inventer ces deux textes, je me permets de renvoyer à mon article: 'Appunti peruna prosopografia dell'Accademia dello Sdegno a Roma: Pirro Ligorio, Latini Latini, Ottavio Pantagato e altri', dans *Studi umanistici piceni*, 26 (2006), 211-226.

canonico salamantino descripta et Romam ad Antonium Augustinum transmissa'). C'est de cet exemplaire que Smetius va tirer les textes qu'il copie dans son recueil, comme il le précise à propos d'une inscription de Zamorra (f. XXXII, 16: 'Zamorrae in Hispania a la puerta de las casas de Consistorio. Alphonsus de Castro canonicus Salamantinus hoc exscripsit et Romam transmisit, e cuius archetypo ego descripsi'). On peut en déduire que c'est de là aussi que viennent les autres

copies d'Espagne et du Portugal que Smetius cite sous le nom de Castro dans cette section (f. XXXIII, 7,16-17 et XXXV, 15: 'Corunae in Hispanis. Alfonsus de Castro Hispanus exscr[ipsit]. In Hispaniis alicubi. Haec duo Alfonsus de Castro Hispanus. Cornuae in Lusitania in viva rupe ad farum. Alphonsus de Castro hispanus vidit et descripsit et Roman ad suos transmisit'). L'exemplaire que Castro envoya à Agustin arriva dans les mains de Smetius à travers Matal, son secrétaire. Il semble même que l'on puisse identifier ce recueil avec celui que Matal incorpora à la fin du Vat. lat. 6040. On y retrouve toutes les inscriptions que Smetius reçut de Castro et qu'il introduisit, comme on vient de le dire, dans la première partie de son recueil; c'est le cas, par exemple, de l'inscription CIL II 2559 au dieu Mars conservé chez Smetius au f. XXXV, 15 et que l'on retrouve au f. 198 du recueil de Matal. Toute la lumière n'est pas encore faite sur l'auteur de ce *corpus* d'inscriptions ibériques. En effet, on trouve au sein de ce recueil une lettre envoyée de Ledesma à Agustin, le 26 avril 1551, signée du nom de Caspar de Castro. C'est le même nom qui apparaît au début du recueil dans l'intitulé du titre précédant le recueil rédigé, semble-t-il, par Matal (f. 150r.). Notons toutefois que ce nom est une correction d'un nom précédant qui a été gratté, toujours par Matal selon toute vraisemblance: VARIAE INSCRIPTIONES EX SAXIS ANTIQUIS ROMANAE ET HISPANICAE [erasum et corr. GASPARIS] CASTRO BLETISANI MANU. Matal précise encore, au bas du feuillet, qu'il a reçu cet exemplaire d'un certain Jac[obus] Tavera (Io[annis] Metelli Sequani; Jac[obi] Taverae munere). Dans un autre recueil de Matal, le Vat. lat. 6040, on trouve, parmi les récoltes épigraphiques d'Espagne qu'il a réunies,[15] une nouvelle allusion à Tavera, possesseur d'un corpus d'inscriptions (f. 445r.): il semble que ce *corpus* désigne le recueil incorporé au Vat. lat. 6039 que Tavera a offert à Matal, sauf qui'ici, Matal cite l'auteur non comme Jacobus mais comme Alfonsus Tavera (f. 445: 'Inscriptiones quaedam Hispanicae selectae ex libro quodam antiquitatum Alfonsi Taverae ex alio descripto, in quo tamen perquam multas fictas fuisse deprehendimus'). Combien de personnes se cachent sous la double identité d'Alfonso/Caspar Castro et de Jacobus/Alphonsus Tavera? Pour le moment, il n'est pas possible de le dire.

3. Pars secunda (ff. 51-143)

Le passage à la deuxième partie se fait, entre autres, par un élément que l'on a déjà évoqué et qui n'avait jamais été noté jusqu'ici: la couleur des encres. Smetius tient à distinguer explicitement les inscriptions qu'il a copiées lui-même de celles qu'il a reçues de ses amis comme l'inscription n. 5 du f. 66; c'est, en effet, la seule qu'il déclare n'avoir pas vue ('*Brixiae.* Hoc ab aliis accepi. Reliqua vero egomet vidi').

15 Les autres syllogae sont les suivantes: 'A[nno] MDXLVI. Inscriptiones aliquot Hispaniae, collectae ex ipsis saxis a Luvodico Lucena Hispano, medico ex quibus descripsi' (ff. 436-437v); 'Inscriptiones Tarraconensium monumentorum collectae ex ipsis saxis ab Iohanne Hermangolio Tarraconensi, ex quo descripsit Ant[onius] Augustinus, ego ex Augustino MDXLVI' (ff. 438-443v); 'Inscriptiones quaedam Hispanicae ex cuiusdam studiosi libro exscriptae parum tamen proba fide' (f. 449); 'Inscriptiones Hispaniae quas exscripsisse se M. Antonius Prudens Romanus a[nno] MDXLVI asserit, sed eas eum ex manu scripto codice sumpsisse puto, quem Cyriacus Anconitanus collegit, adiectis falsis perquam multis, ut mihi videtur; ex quo Cyriaco et aliis deinde sumpserunt Ingolstadienses infinitas prope quas ediderunt falsissimas' (ff. 450-456v).

En outre, l'encre avec laquelle il a ajouté *Brixiae* au-dessus du texte épigraphique est beaucoup plus noire que le reste. La même encre foncée apparaît au feuillet précédent, en marge de l'inscription n. 8, dans l'addition de la seconde ligne: il s'agit du fruit de la collation du texte épigraphique avec un autre exemplaire

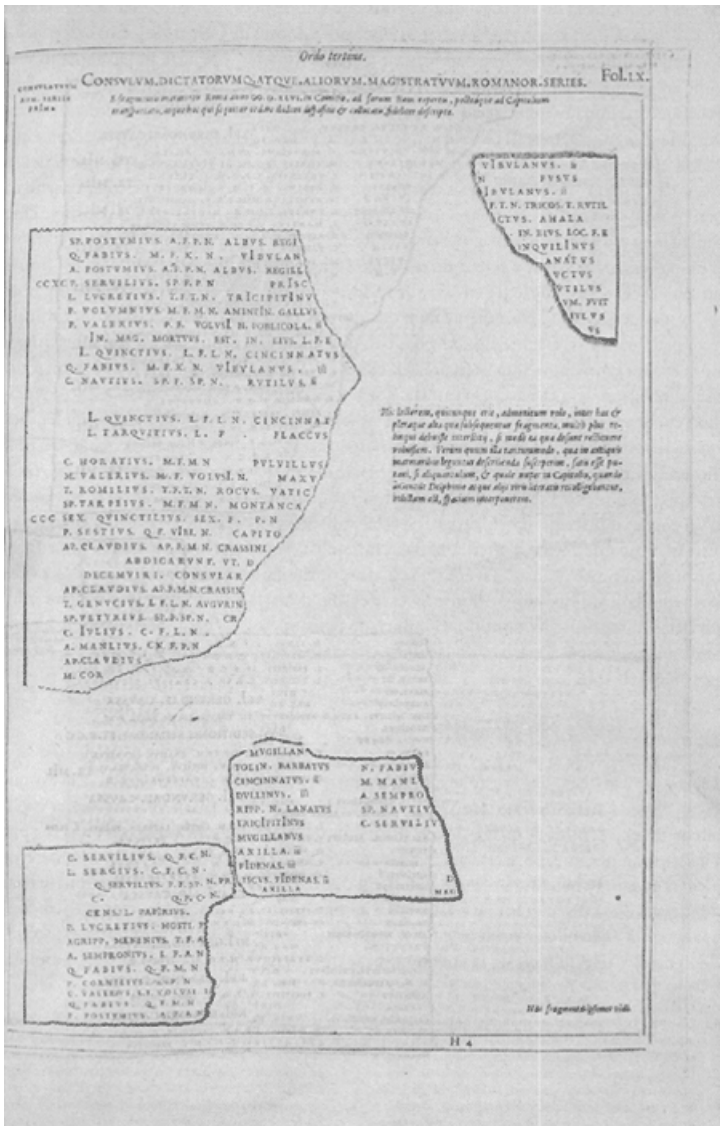
Ordo tertius.

CONSVLVM. DICTATORVM. ATQVE. ALIORVM. MAGISTRATVVM. ROMANOR. SERIES. Fol. IX.

H 4

(‘Apud S[anctum] Celsum sub monte Iordano. *In cippo Tiburtino. In alio exemplari legitur pro* GALLVS ARISTO’)[16].

D'autres nuances d'encres révèlent des interventions successives qu'il n'est pas toujours possible de dater, du moins à ce stade de notre enquête. Ainsi, à partir du f. LXVII, l'indication ‘ego ipse haec omnia vidi’ est rédigée à l'encre grise délavée, tandis que les inscriptions du f. LXIX et suivants sont tracées à l'encre plus foncée et les chiffres sont d'un rouge plus vif. D'autres gammes de rouge apparaissent par exemple au f. LV: les nombres 2, 3, 5 sont tracés d'une encre rouge délavée tandis que les nombres 1, 4, 6 sont d'un rouge vif; on retrouve la même teinte dans les soulignements y compris ceux des textes 2, 3, 5 et dans les deux indications suivantes: ‘hoc ab aliis accepi; reliqua vero egomet vidi’. Au f. 79, c'est l'encadrement unissant les deux premières inscriptions qui est tracé en rouge. L'encre des textes épigraphiques aussi changent, fatalement; à partir du f. LXIX, l'encre brune utilisée au début du *corpus* devient plus foncée.

L'encre rouge apparaît encore dans les chiffres placés en face de certaines inscriptions ibériques dont une note, en rouge aussi, précise qu'elles furent copiées à partir des exemplaires de Castro, l'érudit déjà rencontré dans la première partie (f. LII, 4 et f. LV, 11: ‘Aquiflaviae, quae nunc vulgo in Portugallia in columna. *Hoc ex Alfonsi Castri exemplari descripsi.* Sesquilatero miliarii a civitate Legionensi in Hispaniis, loco appellato Ruiforco in templo. Tabula marmorea. *Ad exemplar Alfonsi Castri descriptum*’). Malgré la référence explicite à Castro, il semble que les inscriptions ibériques de cette seconde partie ne viennent pas de lui; l'addition en rouge signifierait alors dans ce cas que Smetius a quand même tenu à préciser que jadis à Rome, il avait pu copier ces mêmes textes directement sur l'exemplaire du chanoine espagnol.

L'encre semble encore souligner des différences de mains dans la rédaction du recueil. Ainsi, au f. LV, on découvre une inscription rédigée par Smetius qui la fait précéder de l'indication suivante: ‘Formijs, in *via* Appia, in basi statuae, litera absolutissima’. Dans la marge apparaît une note qui signale qu'Harduinus a vu l'inscription: ‘*Dionysius Harduinus* ***vidit*** *et exscripsit Molae haud procul a Caieta*’. Elle est tracée à l'encre mauve-rouge d'une écriture qui ne semble pas être celle de Smetius; c'est ce que ferait croire la différence de cursus dans t'attaque de la lettre *v* initiale (cf. la boucle de *via* et le trait droit de *vidit*). C'est la même encre mauve-rouge qui apparaît encore à plusieurs reprises, comme au f. LVI, 7, dans la seconde ligne, à propos d'une variante d'Harduinus relative à une inscription de Macerata (‘In marmore reperta apud Maceratam Piceni oppidum, in colonia Helvia. *Dionysius Harduynus vidit et exscripsit et legit* COLONIA. HELVIA. RICINA.’).[17]

À côté des encres, on peut noter d'autres détails révélant les étapes de la reconstitution de ce recueil. Ainsi, dans certains cas (f. LXV), Smetius a voulu masquer

16 Cette variante apparaît dans la partie *a* de la même inscription (CIL VI 27609a) que Smetius avait copiée, avec la partie *b*, dans son manuscrit de Naples. Peut-être Smetius s'est-il souvenu, à plus de dix ans de distance, du texte de la partie *a* de l'inscription ou bien l'a-t-il reçue de l'un de ceux qui l'aidèrent à reconstituer son recueil.

17 On trouve encore, au f. LXXV, la même main qui ajoute la note suivante entre le texte de deux inscriptions de Fossombrone: ‘Foro Sempronii, vulgo Fossombrone in Piceno seu Marchia Anconitana; Dionysius Harduynus utraque vidit et exscripsit’; et au f. LXXXIII, ‘In agro Formiano Ciceronis vulgo Ciceron[is] app[ella]to; ***Dionysius Harduinus vidit et exscripsit Molae haud procul a Caieta***’.

la première version d'une inscription en collant sur les premiers textes des feuillets portant la nouvelle version. Certaines autres modifications sont plus brutales comme les feuillets arrachés ou découpés; c'est le cas du bifeuillet qui précédait l'actuel bifeuillet LXVIII-LXIX; en revanche le bifeuillet

LXXI-LXXII a été ajouté au recueil comme le révèle en outre l'état du papier beaucoup plus neuf que le feuillet LXXIII.

En même temps que Castro réapparaissent dans cette seconde partie d'autres collaborateurs de Smetius comme Pighius (f. LII, 5: 'Praeter hoc quod a Pighio accepi, omnia ipsemet vidi') qui est associé à Morillon dans le cas des inscriptions de Naples (f. LXXXIV: 'Haec partim ab Ant[onio] Morillonio, partim a Steph[ano] Pighio accepi'); on retrouve aussi Matal, qui est bien allé en Ombrie (f. LVI, 4: 'Camerinii, ad fores templi, in Umbria, in basi statuae. Haec duo Jo[annes] Metellius mihi communicavit; reliqua egomet vidi'), Mazzocchi (f. LII, 3: 'Hoc ex Mazochio libro asscripsi')[18] et Florentius dont le nom apparaît cette fois au sein du recueil (f. LIX); ici encore, l'encre révèle différentes rédactions: les inscriptions 1 à 3 sont rédigées à l'encre noire délavée et les inscriptions 4 à 6 sont tracées à l'encre noire plus foncée et l'indication des chiffres est rédigée à l'encre rouge. La note qui précède les textes nous apprend la date de découverte des inscriptions en 1562 et celle de leur envoi de la part de Florentius l'année suivante ('Eruta Romae anno MDLII et a Nicolao Florentio ad nos transmissa. Missum Roma per Nicolaum Florentium anno 1563'). On peut supposer que c'est à la même date que remonte l'envoi par Florentius de l'inscription que Smetius avait insérée entre les feuillets XII-XIII et qui fut, elle aussi, trouvée en 1562; ou encore l'envoi des copies des *Fasti triumphales* que Smetius introduit au f. LXIV. On y retrouve, en effet, l'encre noire foncée dans la rédaction de l'inscription et l'encre rouge foncée pour tracer la même indication que celle qui apparaît, avec l'indication de la date, au f. LIX ('Missum Roma per Nicolaum Florentium').

Des noms nouveaux apparaissent aussi dans cette partie, comme celui de Nicolas Michaut, à propos d'une inscription de Pérouse (f. LV, 7: 'In Umbria in basi statuae. Hoc a Nicolao Michault [...] accepi'); Onofrio Panvinio à qui Smetius emprunte des inscriptions de Naples publiées dans son livre sur les Fastes[19] en cherchant parfois à préciser davantage leur provenance (f. LXXXIV: Ex Onuphrii Panvinii Reip[ublicae] Rom[anae] et fastorum commentarijs adiecta; f. LXXXVI: 'Onuphrius Panvinius se ab Antonio Augustino accepisse, sed ubi extet non indicat'). C'est sur l'édition de Panvinio que Smetius va fonder une grande partie de son *Auctarium.*

4. L'*Auctarium primum* (ff. 144-175)

L'*Auctarium* de Smetius, pour lequel il avait imploré l'indulgence de Laurinus dans la préface, est décrit comme un groupe d'inscriptions provenant des *Fasti* de Panvinio, publiées l'année même de l'incendie qui anéantit le *corpus* de Smetius, du recueil épigraphique de Petrus Apianus[20] et des *observationes aliorum nonnullorum*:

> Quae posthac sequuntur partim ex Onuphrii Panvinii Veronensis reipubl[icae] Romanae et fastorum consularum commentariis desumpsi; partim ex Petri Apiani Ingolstadiensis inscriptionum antiquarum libro

18 J. Mazochius, *Epigrammata antiquae Urbis*, Rome 1521.

19 Il existe une édition de 1557 mais qui sera vite remplacée par celle de l'année suivante: O. Panvinius, *Fastorum libri v*, Venise 1558.

20 P. Apianus - B. Amantius, *Inscriptiones sacrosantae vetustatis*, Ingolstadt 1534.

atq[ue| aliorum nonnullorum observationibus nuper transcripsi. Quae quia serius quam ut superioribus sua quaeque loco interserentur accepi, hic separatim auctarij vice adscribere volui.

On y trouve, effectivement, un grand nombre de copies venant de l'érudit véronais (f. CLXVI, 1-3, 5-6: 'Ex Onuphr[io] Panvinio') et d'Apianus (ff. CLXVI-CLXVII: 'Ex Apiano'), mais aussi de sources imprimées non citées au début de l'*Auctarium*, comme les *Epigrammata* de Mazzocchi à qui Smetius emprunte beaucoup d'inscriptions funéraires (f. CX: 'Postrema haec quinque e Mazochii libro adscripsi: reliqua superiore egomet vidi'); les ouvrages de Petrus Martyr (f. CLXX, 13-26: 'Polensia haec omnia ex Petro Martyre historiographo descripta sunt')[21], Sebastian Munster (f. CXLV: 'Ex cosmographia Munsteri, fol. 561')[22], Pierre Belon du Mans (f. CLI, 1-3: 'Haec ex observationib[us] Petri Belloni Cenomani addita sunt')[23], Gabriele Simeoni (f. CLXIX, 3, 6, 8, 9, 12, 13, 15: 'Ex libello Gabr[ielis] Simeoni Florentini')[24], Torello Sarayna (f. CLXXI, 12-15: 'Ex Torello Sarayna')[25], Carlo Sigonio dont l'ouvrage que cite Smetius, sur le droit italique, vit le jour en 1560 (f. CLXVIII, 17: 'Ex Caroli Sigonii de antiquo iure Italiae libro')[26], Johannes Poldus (f. CLXIXV: 'Haec omnia descripta sunt ex libro antiquitatum Nemausensium Ioannis Poldi'[27]; f. CLVIII, 7: 'Nemausi, in Gallia, in horto Io[hannis] Poldi, antiquitatum Nemausensium descriptoris') et aussi quelques sources non imprimées comme les fiches d'Augustinus Piersonius (f. CLXIX, 1-2, 4, 7, 10-11: 'Observata ac descripta ab Augustino Piersonio'), celles de Florentius qui lui envoie les *notae* des poids antiques qui se trouvaient à l'époque chez Achille Maffei (f. CLXXV):

> Pondera antiqua marmorea aereaque, cum suis notis, tam in superficie quam lateribus, omnia apud doctiss[imum] et clariss[mum] virum d[ominum] Achillem Maffeium asservata, et ad pondera Romana huius temporis, anni videlicet 1562 examinata. Missa fuerunt haec Roma a Nicolao Florentio mense novembre anno 1562 et olim meipso magna ex parte visa atque observata.

et les fiches de Carolus Clusius sur lequel on reviendra à la fin de l'article (f. CLXIX, 14: 'Excerptum a Carolo Clusio Atrebate').

5. L'index

Une fois le corpus terminé, Smetius l'a parcouru une nouvelle fois pour composer son index; c'est à ce moment qu'il a indiqué en marge des feuillets les diverses entrées; ainsi, en marge du feuillet intitulé *ORDO TERTIUS bases tabulaeque honorariae Imperator[um] Caesarumq[ue]*, on lit 'CONSTANTINI, HELENAE, MAXIMIANI, etc.'.

21 P. Martyr, *De orbe novo*, Alcala 1530.
22 Il s'agit de l'édition latine de Sebastian Munster (1489-1553), *Cosmographiae universalis libri VI*, Bâle 1553.
23 P. Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvees en Grece, Asie, Indee, Egypte, Arabie et autres pays estranges*, Paris 1554 (la première édition est de 1553); *Voyage en Égypte de Pierre Belon du Mans. 1547*, prés. et notes de S. Sauneron, Collection des voyageurs occidentaux en Égypte, 1, Le Caire 1970.
24 G. Simeoni, *Illustratione degli epitafi e medaglie antiche*, Lyon 1558.
25 T. Saranya, *De origine et amplitudine civitatis Veronae*, Vérone 1540.
26 C. Sigonius, *De antiquo iure Italiae*, Venise 1560.
27 Il s'agirait d'un Grenoblois intéressé à la géographie.

Au cours de ce travail, Smetius a constaté qu'il y avait des répétitions; il signale ainsi, au bas du f. II contenant des inscriptions relatives aux travaux publics, que d'autres textes du même genre se trouvent au f. CXIV (‘Plura huius generis habentur infra fol. CXIV, 1.2.3.4.5.6.’). Il signale également que dans certains cas, le classement n'est pas parfait (‘Multa habes infra fol. CLV et CLVI quae suis quaeque locis hic commode inseri possent, ut Decii Traiani CLV, 10 etc.’). Quand l'index fut à son tour achevé, Smetius put offrir en 1565 l'ouvrage à Laurinus.

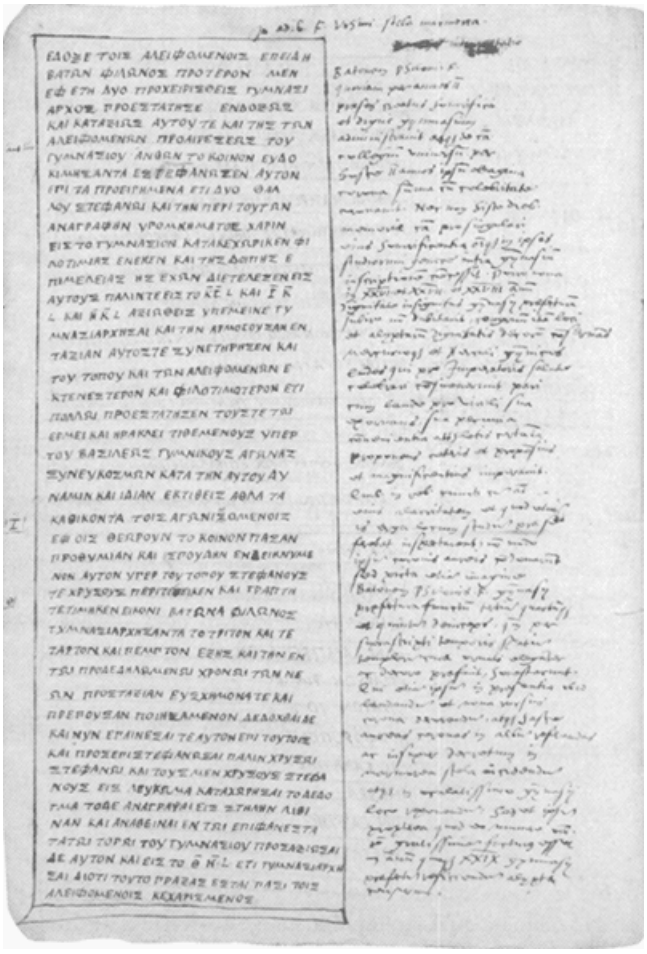

Lipse et l'édition du *corpus* de Smetius

Dans la lettre de dédicace placée en tête de son édition et dans une lettre à Clusius dont il sera question plus loin, Lipse nous raconte la suite de l'histoire du recueil de Smetius.[28] On apprend ainsi que durant la guerre civile qui faisait rage en Flandres, le volume en possession de Laurinus tomba entre les mains des Anglais et traversa la Manche avec ses ravisseurs. Par un très heureux hasard, il fut acheté par Janus Dousa et Paulus Buys, curateurs de la jeune université de Leyde, qui se trouvaient, au mois de juillet 1585, en mission en Angleterre. De retour à Leyde, Dousa confia à son ami Lipse le soin d'éditer le manuscrit. Au terme de l'édition et sous la pression de ses amis, Lipse ajouta un appendice au corpus du Flamand.

28 Pour un exposé détaillé de ces péripéties, je renvoie à l'article cité de J. De Landtsheer.

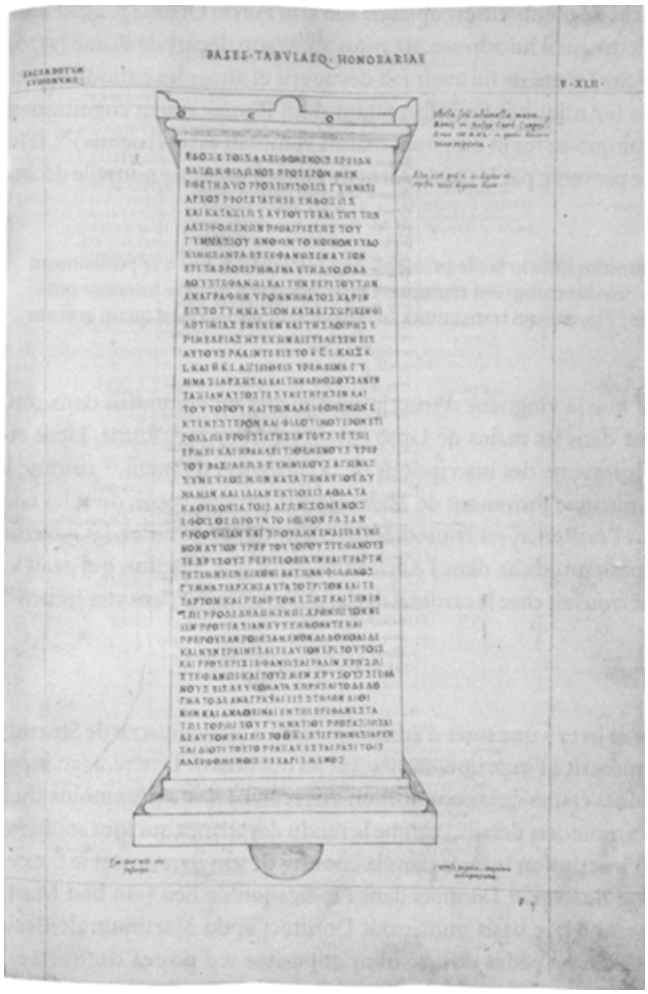

1. L'*Auctarium alterum*

Lipse expose son projet d'appendice dans la lettre de dédicace à son ami Petrus Delbenius. Il s'agit de compléter le corpus de Smetius avec des inscriptions qui ne furent découvertes qu'après son séjour à Rome ou qu'il n'avait pas pu copier parce qu'elles se trouvaient dans des collections qu'il n'avait pas visitées (p. 38: 'Romae in aedibus privatis ad forum piscatorium: PRO SALVTE / FLAVIAE PARTHAE. Vidi'). D'autres textes lui venaient de fiches d'amis comme Florentius dont on se souvient qu'il avait envoyé à Smetius aussi un lot d inscriptions en 1563. Florentius fournit à Lipse des copies d'inscriptions romaines et d'autres venant de diverses parties de l'Italie, comme ce texte de Rieti (p. 50: '*Ibidem (i.e., Reate) in aedibus Petri Silverii DIS MANIBUS / C. IVLIO C.F. / VOLTINIA LONGINO DOMO. A Nic[olao]*

Flor[entio]'). Lipse reçut aussi de nombreuses copies de son ami Fulvio Orsini (p. 23: '*Puteolis. A Fulvio*').[29] Dans une lettre qu'il lui adresse six mois après son départ de Rome (1570), Lipse commence par remercier Orsini de lui avoir fait découvrir et aimer les antiquités pendant son séjour dans l'*Urbs* ('Antiquitatum informatam dum Romae essem cognitionem nunc eo ardentius amplector quo ea res in dies mihi maiori voluptati est et fructui')[30]. Il lui demande ensuite de lui faire parvenir, par le truchement de Florentius, toute nouvelle découverte

> In quo genere quoniam omnium iudicio facile princeps, non miraberis si hoc a te potissimum petam ut si quid a discessu meo inventum aut erutum est novi, quod legi nostrae interesse putabis, id ad me per N[icolaum] Florentium transmittas. In quo incredibile dictu est quam gratum mihi facuturus sis.[31]

On peut donc en conclure que la vingtaine d'inscriptions reçues de Florentius dans cette partie du volume arrivèrent dans les mains de Lipse entre 1570 et 1388. À Rome, Lipse eut aussi l'occasion de copier lui-même des inscriptions de la collection d'Orsini,[32] comme le long décret d'époque hellénistique provenant de Théra (IG XII, 331). Sa copie, dont les corpus épigraphiques ignorent l'existence, est conservée dans son cahier de notes, les *adversaria*[33]; elle ne fut pourtant pas reproduite dans l'*Auctarium* parce que Smetius, qui avait vu le marbre à l'époque où il se trouvait chez le cardinal di Carpi, l'avait copié dans son recueil[34].

2. Le *corpus*

De manière générale, Lipse se livra à une sorte d'édition *fac simile* du manuscrit de Smetius. Toutefois, le passage du manuscrit à l'imprimé, en effaçant les nuances de l'encre, a fait inévitablement disparaître certaines étapes de la composition du recueil. Lipse a néanmoins cherché à respecter au mieux les moindres détails, comme le rendu des termes qui sont soulignés chez Smetius. Ainsi, pour l'inscription insérée dans la couture de son livre, avant le f. XXVI, Smetius avait souligné *apud Batavos*

29 Sur les rapports entre les deux hommes, je renvoie à l'article de W. Bracke, 'Giusto Lipsio e Fulvio Orsini', dans *The world of Justus Lipsius*, 81-96.

30 Pour le séjour de Lipse à Rome, on consultera l'article toujours utile de J. Ruyschaert, 'Le séjour de Juste Lipse à Rome (1568-1570)', dans *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 24 (1948), 139-92.

31 La lettre est publié par P. De Nolhac, *La bibliothèque de Fulvio Orsini*, Paris 1887, 438.

32 Il est étrange par contre de découvrir que Lipse prétend avoir vu des inscriptions qui se trouvaient bien chez Orsini mais qui ne furent découvertes que quatre ans après son départ de Rome (CIL VI, 1297 et 30795). Il semble que Lipse ait tiré le texte de ces inscriptions de l'édition des *Familiae romanae* d'Orsini de 1577. À propos de ces deux inscriptions, je me permets de renvoyer à mon article intitulé: 'Le rôle des inscriptions latines dans l'édition des textes classiques à la Renaissance', dans *Revue des Études latines*, 81 (2004), 277-294.

33 Le manuscrit est conservé à la bibliothèque universitaire de Leyde sous la cote ms. Lips. 22. On lit au f.1: *Inscriptiones antiquae graecae et latinae tam lapidum quam nummorum, litteris capitalibus manu Lipsii.* Sur ce manuscrit, voir l'article de J. De Landtsheer cité plus haut.

34 Je me permets de renvoyer à notre article: H. Cuvigny - G. Vagenheim, *art. cit.*

et *Dordraci* dans l'indication de lieu (‘In basi Martis Victoris apud Batavos reperta. Haec basis nunc extat Dordraci apud Martinum de Beaumont et in ipsa supersunt adhunc pedes statuae olim impositae sed postea confractae’). Lipse remplace te soulignement par une modification typographique qui consiste à mettre en italique tout le reste de l'indication (‘*In basi Martis Victoris* apud Batavos *reperta. Haec basis nunc extat* Dordraci *apud Martinum de Beaumont et in ipsa supersunt adhunc pedes*

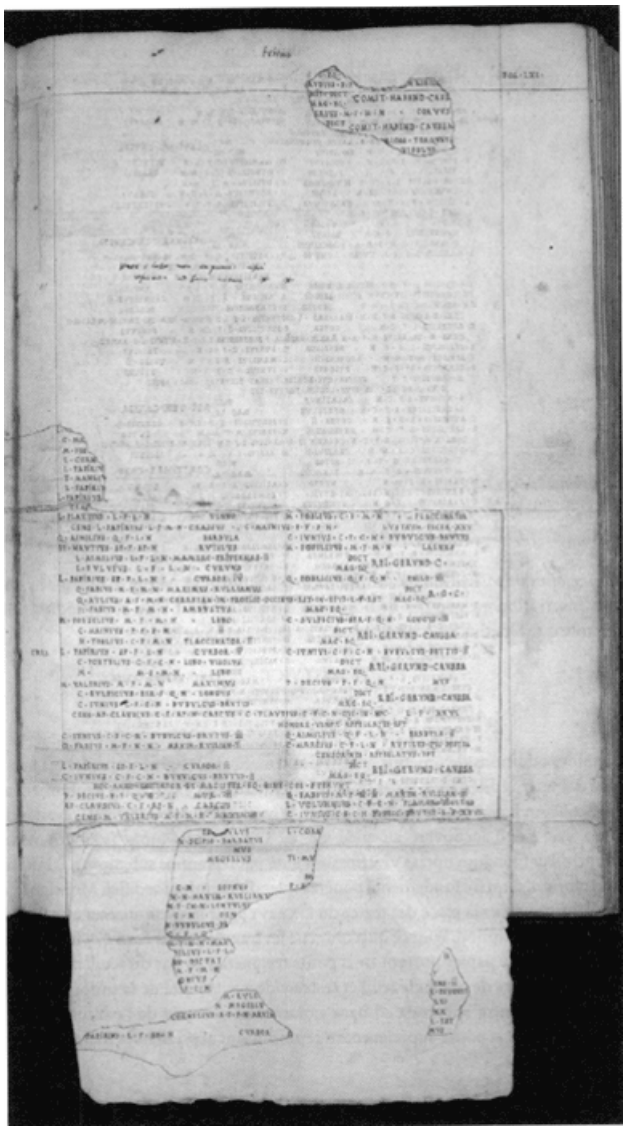

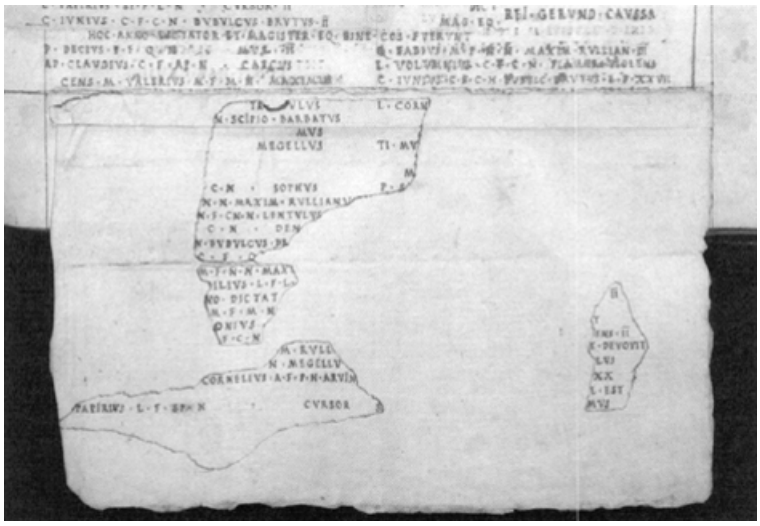

statuae olim impositae sed postea confractae'),[35] il trouve en outre une place pour publier cette inscription au sein des dédicaces au dieu Mars du f. XXV et reproduit fidèlement la variante que Smetius avait notée en marge de ia dernière ligne:

MARTI VICT.
GLADIATORES
L.G.P.F.
A[lia]s C

Certaines additions de Smetius eurent des conséquences plus importantes sur la mise en page des textes édités; c'est le cas pour les fragments des *Fasti.* Dans le premier cas, Smetius avait collé sur le bord extérieur du f. XXXVI, le bout de papier sur lequel il avait rédigé le fragment des *Fasti* découvert au pied de la Trinité-des-Monts ('Fragmentum tabulae marm[oreae] longum uncias VI, effossum ante paucos annos sub monte Trinitatis sive colle Hortulorum, dum ibi fundamenta poneret splendidissimi sui aedificii Monsignor del Vigli'); Lipse dut modifier la place des textes du f. XXXVI pour pouvoir insérer au centre du feuillet la nouvelle inscription. Pour ce qui concerne les fragments des *Fasti Capitolini*, Smetius avait collé un bout de papier portant trois petits fragments au bas du feuillet LXI. Lipse, dans la partie supérieure de ce même feuillet restée vide avait ajouté de sa propre main: 'haec, loco non capiente, infra referenda ad hanc notam'; au moment de l'édition, l'érudit plaça les fragments dans la partie supérieure, en reproduisant aussi sa note manuscrite.

35 On retrouve la même solution appliquée au cas de la statue d'Hercule au f. XXXIIII dont il sera question plus loin.

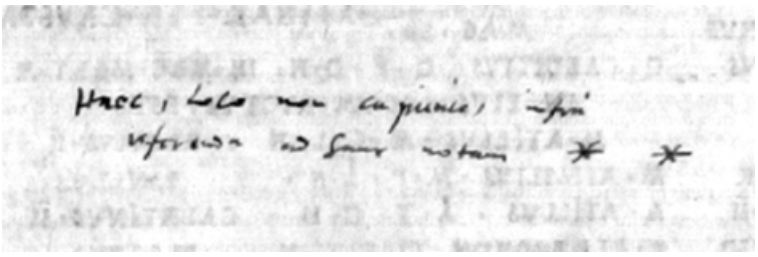

Si l'identification de la main de Lipse est ici certaine, on s'était demandé plus haut si la main qui avait ajouté les notes relatives aux inscriptions d'Harduinus était celle de Smetius. On se demande encore si ce n'est pas une main étrangère qui a rédigé la note 3 ajoutée en marge de l'inscription portugaise du f. II. Smetius avait tiré la copie du recueil que Castro avait envoyé à Rome à Agustín ('Missa fuerunt ex Hispanis ab Alfonso Castro, canonico Salamantino, qui diligentissime ac nitidissime descripserat'). La première note fut rédigée par Smetius en même temps que le texte épigraphique et que les renseignements marginaux relatifs à la borne milliaire:

> *In Lusitania* (quam Portugalliam nunc vocamus) in via militari ad *Emeritam Augustam*, a militibus emeritis ab Aug[usto] Caesare deducta sic appellatam Romanorum quondam nobilissimam coloniam: singula miliaria singulis columnis distincta sunt, quarum una hanc inscriptionem habet.

La deuxième note pourrait avoir été rajoutée par Smetius dans un second moment; elle concerne le témoignage du célèbre botaniste Carolus Clusius (Charles de l'Écluse) sur l'emplacement de l'inscription ('Clusius scribit esse propre Caparram')[36]. La troisième note, qui pourrait être de la main de Smetius ou plus vraisemblablement celle de Lipse, pour des raisons que l'on verra bientôt, spécifie une nouvelle fois que Clusius a copié le texte ('Descripsit et Car[olus] Clusius'). Une telle hésitation sur l'identité de l'auteur des deux additions concernant Clusius s'explique par les relations que le botaniste entretint tour à tour avec Smetius et Lipse, précisément durant la constitution du présent *corpus*.

La contribution de Clusius

Dans une lettre à Clusius datée du début de l'année 1588, Lipse raconte à son ami les péripéties du recueil de Smetius qu'il évoque aussi dans la préface de l'édition qu'il était en train d'achever. Il y exprime aussi le regret de ne pas avoir pu profiter de la contribution du botaniste

36 J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius and Carolus Clusius: a flourishing friendship', dans *The world of Justus Lipsius*, 273-295.

> Unde vos illud nacti? Inquies. Dicam quod rideas, praedones a praedonibus. Milites, inquam, nostri in tumultu hoc Belgio res Marci Laurini diripuerunt, inter eas hunc thesaurum. Centurio qui habuit, in Angliam venalem detulit; emerunt illic Academiae nostrae (cum casu pro legatis adessent) Curatores. Ego auctor divulgandi et adiutor. Auctarium enim addidi inscriptionum aliquot, quas Smetius aut non vidit aut omisit. Utinam tu propior nobis fuisses! Nec enim dubito, quin iuvare largiter potuisses et bonam symbolam conferre ex aere, quod peraegre collegisti. At nunc serum, nam liber lucem iam spectat [...] Postrid[ie] Idus Ianuarii 1588.[37]

Trois mois plus tard, Clusius, qui se trouvait à Vienne, lui écrit qu'il se réjouit du projet de Lipse et se plaint également que Laurinus ne lui a jamais rendu le recueil d'inscriptions d'Espagne qu'il lui avait envoyé pour aider Smetius à reconstituer son *corpus*, et cela malgré ses nombreuses requêtes. Clusius offre ensuite généreusement à Lipse de lui procurer ses copies au cas où il aurait l'intention d'ajouter un appendice au *corpus* déjà sous presses

> De Smetiano thesauro recte factum, velim, quod libentissime fecissem, symbolam conferre potuissem: habeo enim, quae in his regionibus collegi quaepiam fideliter descripta, nam meis oculis plus fidere soleo quam alienis, praesertim in veterum inscriptionum excerptione. Non credas, quam turpiter Lazius interdum sit lapsus. Quae in Hispanica peregrinatione collegeram dedit M[arcus] Laurinus Smetio, at meum exemplar numquam restitutum, tametsi saepiuscule repetierim ante quam huc accerserer. Ea forte suis locis in volumine distribuit Smetius. Si in animo habueritis appendicem aliquam aliquando addere ad opus quod nunc sub praelo est, quae habeo conferam ex animo.[38]

Clusius ajoute encore qu'il est curieux de voir la façon dont Smetius a exploité dans son recueil le matériel qu'il lui a procuré. Quelques mois plus tard, l'édition de Lipse voit le jour et Clusius s'en procure aussitôt un exemplaire.[39] Il se hâte de contrôler la manière dont Smetius a reproduit les inscriptions qu'il lui avait fait parvenir par l'intermédiaire de Laurinus. Clusius exprime alors sa déception dans une lettre qu'il transcrit à la fin de l'exemplaire en question, à la suite de la copie d'inscriptions qu'il avait recueillies en Autriche, en Hongrie ainsi que celles d'Espagne qu'il n'avait pas données à Smetius.[40] Clusius y précise qu'il a copié avec un soin particulier un grand nombre d'inscriptions au cours de ses pérégrinations botanistes en Espagne; qu'à Valence il a recopié les inscriptions récoltées par un *nobilis Hispanus;* il renouvelle sa plainte contre Laurinus en précisant cette fois que c'est en 1565, lors de son retour en Belgique, qu'il lui envoya les inscriptions d'Espagne. À propos de Smetius, Clusius fait plusieurs constats: *primo*, le Flamand n'a ajouté à son *corpus* que quelquesunes des inscriptions qu'il lui avait envoyées; *secundo*, il n'avait pas toujours fait la différence entre les copies personnelles de Clusius et celles que celui-ci avait reçues

37 Voir ILE III, 88 01 14 LE.
38 Voir ILE III, 88 03 26.
39 À moins qu'il ait reçu de Lipse un exemplaire en hommage.
40 La lettre est publiée par P. Burmannus, *Sylloges*, V, 1727.

d'autres personnes et *tertio*, Smetius n'avait pas retenu les belles inscriptions qu'il avait copiées à Cordoue, à Valence et en Lusitanie:

> In Hispanica mea peregrinatione ego, Carolus Clusius, multas inscriptiones veteres observabam et fideliter excipiebam. Deinde Valentiae a nobili quodam Hispano, qui longe plures, quas observasse aiebat, descriptas habebat, ut exciperem impetrabam. In Belgium redux anno 1565 Brugis Flandriae nobili viro Marco Laurino, domino de Watervliet, mutuo dabam sed numquam illas deinde recipere ab illo potui. Video Smetium nonnullas in librum suum intulisse, non tamen

> omnes, nec distinxisse illas quas ego observabam ab iis quas ex alio descripseram. Cordubae tamen et Valentiae tum etiam in Lusitania elegantes quasdam a me observatas ab ipso neglectas animadverti.

Les griefs de Clusius à l'encontre de Smetius se révèlent justifiés sur le troisième point; en effet, Smetius ne transmet aucune inscription de Cordoue dans son *corpus*. Lipse va combler cette lacune en publiant dans son *Auctarium* des inscriptions de Cordoue reçues de son ami Augerius Busbequius[41] et qu'il avait rassemblées dans son cahier de notes (*adversaria*).[42] Pour revenir au *corpus* de Smetius, l'on y trouve, en effet, que de rares inscriptions de Lusitanie venant de Clusius. Pour l'inscription f. II, 2 par exemple nous avions dit que Smetius en avait reçu la copie de Castro ('Missa fuerunt ex Hispanis ab Alfonso Castro canonico salamantino, qui diligentissime ac nitidissime descripserat'); nous avions aussi souligné qu'il y avait deux notes en marge de cette inscription précisant que Clusius avait copié cette borne milliaire ('Clusius scribit esse prope Caparram' et 'Descripsit et Car[olus] Clusius'). Il semble bien que Smetius a comparé la copie reçue de Clusius en 1565, c'est-à-dire après l'achèvement de son *corpus*, avec la version de Castro qu'il avait recopiée au f. II; il se serait alors limité à préciser que Clusius avait un autre lieu de conservation ('prope Caparram'); la seconde note relative à Clusius est peut-être aussi de Smetius ou de Lipse qui aurait accepté l'offre faite par son ami en 1588, de lui envoyer son recueil épigraphique. Ce n'est pas la première fois que Lipse interviendrait de sa main dans le *corpus* de Smetius.

Pour ce qui concerne le second grief, il est vrai que dans son *corpus* Smetius a attribué à Clusius la variante à l'inscription de Valence du f. CLV, 13 ('descripsit et Car[olus] Clusius sed ita GNAEAE / SEIAE HEREN etc.') alors que Clusius nous dit clairement dans sa dernière lettre que ces inscriptions lui venaient d'un *nobilis Hispanus*. Néanmoins, de manière générale, Smetius a collationné avec grand soin les copies des inscriptions d'Espagne reçues de Clusius avec les versions déjà présentes dans son exemplaire et il a noté les variantes quand il y avait lieu de le faire. C'est le cas pour l'inscription à Isis que Smetius tire du recueil d'Apianus (f. CXLVIII, 14: 'Tarraconae, urbe Hispaniae. Ex libro Apiani. Descripsit et Car[olus] Clusius in vinea Martini Blasco sive Gorris'). Smetius note en marge de la ligne 5 la variante *IVLIAE* due à Clusius et qui est de fait la bonne leçon par rapport au terme *BOLIAE* de la copie d'Apianus. Grâce à la rigueur apportée par Smetius dans la collation des fiches de Clusius, on peut partiellement reconstruire le *corpus* perdu du botaniste. Ainsi, à propos de l'inscription de Tarragone que Smetius tient d'Apianus (f. CL: 'Tarraconae Hispaniae citerioris urbe. Ex Petri Apiani inscriptionum antiquarum libro'), l'érudit ajoute deux choses à l'encre noire: l'indication que Clusius a vu l'inscription et le lieu de conservation de la pierre ('Exscripsit et Carolus Clusius. In ecclesia S[ancti]

41 Busbequius avait reçu ces copies de Joachim Hopperus, qui fut chancelier de Philippe II entre 1532 et 1576 et qui à son tour les tenait de l'érudit espagnol Joannes Fernandez Franco, comme nous l'apprend Pighius. Son recueil intitulé *Summa de las inscripciones romanas y memoria de la Betica*, fut composé avant 1544 et dédié à Fernandez de Cordoba, marquis de Comares, voir CIL II *sub nomine*.

42 Dans ce manuscrit, les croix placées à côté des inscriptions indiquent que Lipse les a retenues pour son *Auctarium* et le chiffre qui accompagne la croix indique le feuillet où l'inscription trouvera sa place.

Michaelis'); cette indication, qui n'apparaît pourtant pas près du nom de Clusius doit cependant lui être attribuée.

On a dit plusieurs fois que Clusius avait offert à Lipse de lui envoyer des inscriptions pour son *Auctarium.* Il est très probable que l'inscription de Vienne que Lipse publie à la p. 44 de son appendice lui vienne de Clusius ('Extra Vienna[m], ad flumen Vienna[m]; figura equi

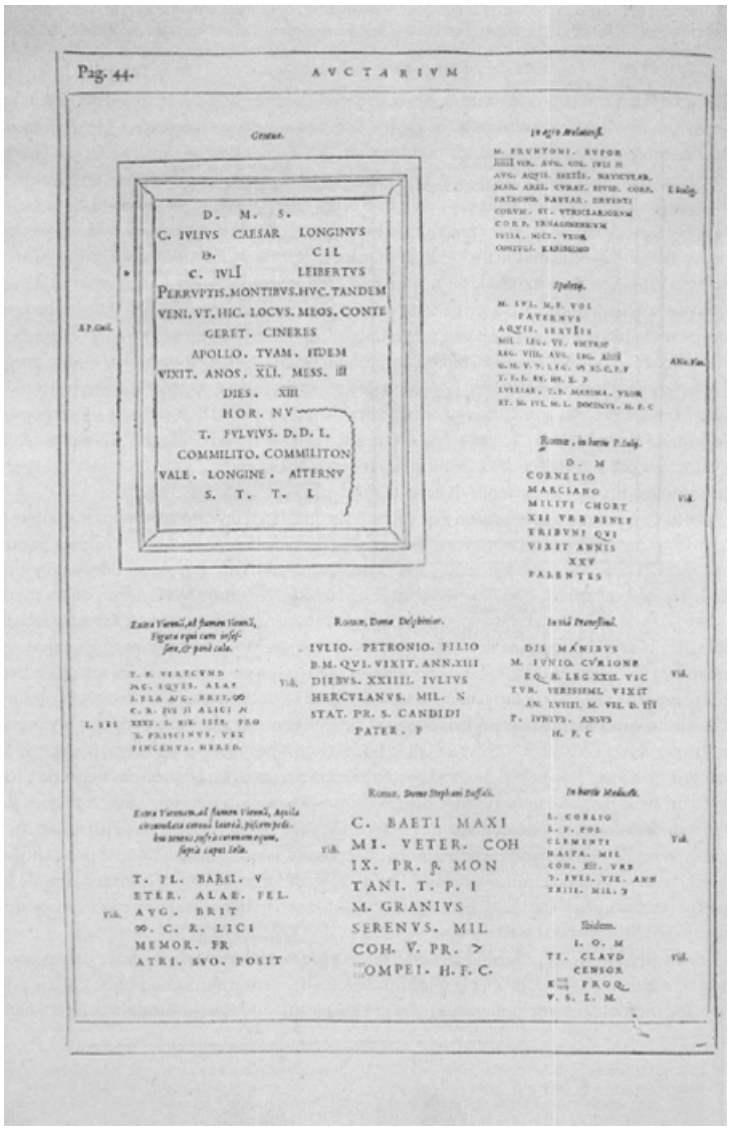

Pag. 44. AVCTARIVM

Cremae.

D. M. S.
C. IVLIVS CAESAR LONGINVS
B. CIL
C. IVLI LEIBERTVS
PERRVPTIS.MONTIBVS.HVC.TANDEM
VENI.VT.HIC. LOCVS. MEOS. CONTE
GERET. CINERES
APOLLO. TVAM. IDEM
VIXIT. ANOS. XII. MESS. III
DIES. XIII
HOR. NV
T. FVLVIVS. D.D. L.
COMMILITO. COMMILITON
VALE. LONGINE. AITERNV
S. T. T. L

In agro Mediolanens.

M. FRVNTONI. RVFOR
AVG. AQVIS. IIXTIS. NAVICVLAR.
MAR. ARIL. CVRAT. IIVIR. CORP.
PATRONO. NAVIAR. DEVINTI
CORVM. ST. VTRICIARIORVM
CORP. IENAGINENSIVM
IVLIA. NICE. VIRO
CONIVGI. KARISSIMO

Spoletij.

M. IVL. M.F. VOL
PATERNVS
AQVIS. SEXTIS
MIL. LEG. VI. VICTRIC
LEG. VIII. AVG. DEC. XIII
G.M.V.V. LEG. VI XI.C.P.F
T. F. I. EX. HS. L. P
IVLIAE. T.F. MAXIMA. VIRO
ET. M. IVL. M. L. DOCINVI. H. F. C

Romae, in horto P. Sulg.

D. M
CORNELIO
MARCIANO
MILITI CHORT
XII VRB RENI F
TRIBVNI QVI
VIXIT ANNIS
XXV
PARENTES

Extra Viennā, ad flumen Ysaram,
Figura equi cum insessore, & pede calo.

T. F. VERECVND
ING. EQVIS. ALAE
I. FLA. A/G. BRIT. 90
C. R. IVS II ALICI IN
XXII. S. NIC. ISIS. PRO
S. PRISCINVS. VEX
FINGENTI. HERED.

Romae, Domo Delphinor.

IVLIO. PETRONIO. FILIO
B.M. QVI. VIXIT. ANN. XIIII
DIEBVS. XXIIII. IVLIVS
HERCVLANVS. MIL. N
STAT. PR. S. CANDIDI
PATER. F

In vid Prenestina.

DIS MANIBVS
M. IVNIO. CVRIONE
EQ. R. LEG XXII. VIC
TVR. VERISSIMI. VIXIT
AN. LVIIII. M. VII. D. III
P. IVNIVS. ANSVS
H. F. C

Extra Viennam, ad flumen Viennā, Aquila circumdata cistæ laureā, pisces pedibus tenens, insta cornuum copiæ, supra caput stella.

T. FL. BARSI. V
ETER. ALAE. FEL.
AVG. BRIT
90. C. R. LICI
MEMOR. FR
ATRI. SVO. POSIT

Romae, Domo Stephani Buffalis.

C. BAETI MAXI
MI. VETER. COH
IX. PR. P. MON
TANI. T. P. I
M. GRANIVS
SERENVS. MIL
COH. V. PR. >
OMPEI. H. F. C.

In horto Medicæ.

I. CORAIO
L. F. FOL
CLEMENTI
BALFA. MIL
COH. XII. VRB
T. IVLI. VIR. ANN
XXIII. MIL. 7

Ibidem.

I. O. M
TI. CLAVD
CENSOR
R[illegible] FRO
V. S. L. M.

cum insessore et pone calo'); les seules fiches autographes de Clusius connues jusqu'ici sont conservées à la Bibliothèque Royale de La Haye (cod. 72B22). Emil Hübner, l'éditeur du volume du CIL consacré à l'Espagne (vol. II) nous raconte dans l'*index auctorum* que Christopher Saxius eut entre les mains le *corpus* de Clusius mais qu'il l'endommagea de façon irrémédiable en découpant chaque inscription; il perdit ainsi la moitié du *corpus* et priva les autres inscriptions de leur commentaire ('Saxius pessimo consilio schedas Clusianas dissecuit et ad corporis Gruteriani ordinem redegit, quo facto et dimidia fere pars interiit (opistographae enim erunt) e locorum indicationes fere omnes et nexus qui olim fuit hodie non amplius apparet'). On trouve, en effet, dans le *corpus* de Clusius, l'inscription de Vienne accompagnée d'un dessin, soigneusement découpée et par conséquent privée de tout commentaire. Pour trouver le commentaire, il faut se reporter à l'édition de Saxius (*Lapidum vetustorum epigrammata et periculum animadversionum in aliquot classica marmorum syntagmata,* Lipsiae 1746)[43] où l'inscription apparaît sans image également mais précédée de la note suivante: 'Extra Viennam ad flumen Viennam in tabula ubi eques vexillum dextra tenet, sinistraque caudam equi prehendens sequitur'. Il s'agit, sans aucun doute, du commentaire original de Clusius. Le seul autre érudit contemporain à transmettre cette inscription est Wolfgang Lazius dont Clusius avait dénoncé la mauvaise qualité des copies dans sa lettre à Lipse de 1588[44]. C'est encore Saxius qui nous fournit le commentaire de l'inscription CIL III 4472; dans le *corpus* de Clusius, on ne conserve que l'indication que le monument est un 'cippus quadrangulus'; chez Saxius on découvre le commentaire du botaniste dans son intégrité et la précision qu'il vient bien de Clusius:

> Cippus quadratus ex arce Petronel translatus Eberstorfium ab illustri D[omino] Hieron[ymo] Beck a Leopolstorff et insertus parieti sive muro qui separat aream, quae est ante arcem, ab horto cum plerisque aliis; dum enim annonae praefectus esset is nobilis per Ungariam, ut erat antiquitatis diligentissimus observator, quoscumque lapides scriptos adquirere potuit in suam arcem congessit. Vectura autem corruptiores redditi sunt huius lapidis characteres, quam, dum Petronellae eram a[nno] 1577, observarem. Clusius.

L'histoire du corpus de Smetius, ébauchée ici, illustre mieux que tout autre recueil d'inscriptions latines antérieur ou contemporain, la genèse de l'activité épigraphique

43 Saxius écrit à propos de Clusius: 'Primae scaturiginis quae agellum irrigavit nostrum auctor est Carolus Clusius (de l'Escluse) Atrebas, vir praeter alia ingenii decora, quibus exsplenduit, in epigraphis describendis subtiliter acutus et elegans. De qua virtute non solum ipse mihi visus est testimonium dixisse, erant, inquiens, plerique alii veteres lapides muro inditi (sc. In arce Eberstortensi am Moss) sed adeo corruptis aeris iniuria et attritis characteribus, ut nec legi nec intelligi possent. Wolfgangius Lazius aliquos ex his expressit, sed adeo negligenter et non observato interdum versuum ordine, nec abreviationum forma, ut valde mirandum sit, quemadmodum animadvertere poterit, qui haec quae summa fidelitate ex ipsis lapidibus excerpta, cum iis quae ipse evulgavit, conferet; sed ipsa quoque rerum argumenta, h[oc] e[st], schedae eius loquuntur, tam scite *κατ□ τ□ν καλλιγραΦ□αν* et nitide exaratae ut ornatius radio incudi exprimique vix potuissent.'

44 L'image est publiée dans le très beau livre de W. Stenhouse, *Reading Inscriptions and Writing Ancient History. Historical Scholarship in the Late Renaissance*, Londres 2005, qui parle longuement de Lazius, *sub nomine.*

au XVIe siècle et nous permet d'établir certaines caractéristiques de la recherche historique de l'époque. Après l'exposé des tribulations qui ont marqué la naissance, la conception et l'édition du recueil de Smetius, la présente étude a cherché à construire matériellement ces mêmes étapes en se fondant pour la première fois sur des indices de caractère codicologique, diplomatique et paléographique. L'examen des encres, des feuillets anciens et récents, ajoutés ou

arrachés, de leur reliure ont ainsi signalé des envois échelonnés dans le temps, mais parfois de même provenance, comme dans le cas de Nicolaus Florentius qui de Rome procure des inscriptions à Smetius puis, plus de vingt ans plus tard, à Lipse. Ce dernier se révèle être un éditeur très consciencieux et soucieux d'améliorer l'ouvrage qui lui a été confié. De manière plus subtile, les encres indiquent d'autres fois les traces de collations qui permettent de découvrir les leçons d'autres témoins et de reconstruire ainsi, texte après texte, la physionomie de recueils perdus, en tout ou en partie, comme celui de Carolus Clusius.

Cette recherche, destinée initialement à décrire avec plus de précision la chronologie dans l'élaboration de l'oeuvre de Smetius, a bientôt révélé, derrière les inscriptions, la participation des humanistes les plus célèbres de l'époque à cette entreprise et permis d'illustrer leur passion à copier, étudier et à communiquer les uns aux autres ces témoignages privilégiés de l'antiquité. Elle a ainsi permis de montrer que l'étude des inscriptions était sans aucun doute l'activité antiquaire la plus répandue parmi les humanistes du XVIe siècle et à ce titre méritait qu'on explore davantage cet aspect encore trop méconnu de la *Classical Scholarship* à la Renaissance.

Samenvatting

Dit artikel vormt een bijdrage tot de geschiedenis van de Latijnse epigrafie tijdens de renaissance. Door toedoen van Justus Lipsius verscheen in 1588 de bundel met Latijnse opschriften van de Vlaamse erudiet Martinus Smetius onder de titel *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber. Accessit auctarium a Iusto Lipsio.* Het was het eerste wetenschappelijk instrument dat op dit domein gepubliceerd werd.

Het handschrift van Smetius' bundel kwam tot stand in Rome, toen Smetius werkte voor kardinaal Rodolfo Pio da Carpi (1545-1551), en in Brugge. Het kende een bewogen geschiedenis: het ging ten onder in een brand, maar werd snel hersteld met de hulp van Marcus Laurinus en dankzij de kopieën van zijn andere vrienden, allen Italiaanse en andere erudieten die in Rome verbleven tijdens de tweede helft van de 16de eeuw.

Ook Lipsius' rol als tekstbezorger wordt behandeld. Daarbij wordt aandacht besteed aan de betekenis van zijn *Auctarium* achteraan de bundel, en aan de verhouding tot Lipsius' eigen bundel opschriften, die in Leiden bewaard wordt (*Adversaria,* Lips. 22). Op zijn beurt stond Lipsius in contact met erudieten als Augerius Busbequius en Carolus Clusius; de ontdekking van de opschriftenbundel van deze laatste maakt het mogelijk om zijn belang in te schatten voor een activiteit die zo populair was onder humanisten.

Summary

The publication by Justus Lipsius of the corpus of Latin inscriptions of the Flemish scholar Martinus Smetius (*Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber. Accessit auctario Iusto Lipsio*, 1588) allows us to add an important page to the history of compilations of antiquities in the Renaissance. Smetius's compilation was the first scientific instrument in the field of Latin epigraphy.

The present study illustrates the methods used by Smetius in composing his collection in manuscript, in Rome during his years in the service of cardinal Rodolfo Pio da Carpi (1545-1551), then in Bruges. When his original manuscript went up in flames, the collection was easily restored thanks to Marcus Laurinus's help and to the copies of his other friends, all Italian and foreign erudites staying in Rome in the second half of the 16th century.

The article also examines the role of Justus Lipsius as a publisher, by looking at the place of his *Auctarium* added at the end of the collection, and by analyzing the links with his own compilation (*Adversaria*), which is currently kept in Leiden. Lipsius also had contacts with scholars such as Augerius Busbequius and Carolus Clusius. The discovery of the compilation of inscriptions by the latter allows us to better assess his role in the development of this activity which was so popular among humanists during the Renaissance.

Résumé

L'édition du corpus d'inscriptions latines de l'érudit flamand Martinus Smetius procurée en 1588 par Juste Lipse (*Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber. Accessit auctarium a Iusto Lipsio*) nous permet d'écrire une page importante de l'histoire des recueils d'antiquités à la Renaissance; en effet, c'est la première fois qu'est offert à la *Res publica litterarum*, dans le domaine de l'épigraphie latine, un instrument de travail scientifique.

L'étude présente voudrait illustrer la manière dont Smetius a composé son recueil manuscrit, à Rome dans les années passées au service du cardinal Rodolfo Pio da Carpi (1545-1551), puis à Bruges, à travers plusieurs vicissitudes dont la destruction de son recueil par un incendie et sa reconstitution rapide grâce à l'aide de Marcus Laurinus et aux copies de ses autre amis qui représentent l'ensemble des érudits italiens et étrangers qui séjournèrent à Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle.

Le rôle d'éditeur de Lipse est également étudié à travers le corpus de Smetius; on y examine la place de son *Auctarium* placé à la fin du recueil et les rapports avec son propre recueil d'inscriptions (*Adversaria*) conservé à Leyde; Lipse eut à son tour des contacts avec des érudits tels qu'Augerius Busbequius et Carolus Clusius, dont la découverte du recueil d'inscriptions permet de mieux définir son rôle dans cette activité qui fut la plus répandue parmi les humanistes de la Renaissance.

Jeanine de Landtsheer

Justus Lipsius als go-between tussen auteur en drukker
Een onbekende brief van Richard Stanihurst aan Lipsius*

In hun inleiding tot de *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse*, Brussel 1968 stelden samenstellers A. Gerlo en H.D.L. Vervliet dat de correspondentie in haar geheel zo'n 4.300 brieven telt. Inmiddels zijn echter nog tal van onbekende brieven van en aan Lipsius opgedoken, vaak heel onverwachts, zodat het totaal veeleer de 4.500 benadert. Onlangs speelde het toeval ons nog een onbekende brief in handen bij de voorbereiding van de tentoonstelling te Leuven naar aanleiding van de vierhonderdste verjaardag van Lipsius' overlijden.[1] Het gaat om een schrijven, vermoedelijk een ontwerpversie, dat de uitgeweken Ier Richard Stanihurst op 29 oktober 1583 eigenhandig richtte tot Lipsius.[2] Tot nu toe waren slechts een brief van Stanihurst en Lipsius' antwoord hierop, allebei uit het begin van 1592, bekend.[3] De pas opgedoken brief bewijst dat de contacten tussen beiden al van veel vroeger dateren. De auteur prijst zijn nieuwe werk aan, *De rebus in Hibernia gestis* - de titel wordt nergens vermeld - en hoopt dat de Leidse hoogleraar het de moeite waard acht om het uit te geven, liefst bij zijn vriend Christoffel Plantijn. Meteen dus een mooie getuigenis van het feit dat de humanisten zich reeds bij het begin van de tachtiger jaren goed bewust waren van de hechte vriendschap tussen beide mannen en desgewenst een beroep deden op Lipsius om hun werken bij de *Officina Plantiniana* ter perse te kunnen leggen. Plantijn moet meteen aan het werk zijn getogen, want uit de catalogi van de halfjaarlijkse boekenbeurs te Frankfurt blijkt dat Stanihursts geschiedenis van Ierland reeds op de eerstvolgende boekenbeurs, in de lente van 1584, beschikbaar was.[4] Zoals gebruikelijk werd een deel van de oplage voorzien van een titelblad met het Antwerpse adres.[5]

Het quarto-vel met de nieuwe brief op de recto- en de versozijde is ingekleefd tussen de laatste bladzijde en het achterste schutblad van een exemplaar van *De rebus Hibernis*; op het

* Met dank aan Kris Delcroix (K.U. Leuven) en Jason Harris (University of Cork).

1 Cf. J. De Landtsheer - D. Sacré - C. Coppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606) een geleerde en zijn Europese netwerk. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 oktober - 20 december 2006*, Leuven 2006.

2 Deze nieuwe brief zal worden opgenomen in het laatste deel van de reeks als ILE [XIX], 83 10 29.

3 Respectievelijk ILE V, 92 02 01, waarin Stanihurst het relaas brengt van zijn tocht naar Spanje, die hem naar het koninklijk hof voerde, en Lipsius' reactie, ILE V, 92 03 29.

4 De *Catalogus novus Nundinarum vernalium* (lenteboekenbeurs) van 1584 vermeldt onder het hoofdstuk *Historici et geographici libri: Richardi Stanihursti Dubliniens[is] De rebus in Hibernia gestis libri quatuor. 4. Ex officina Christoph[ori] Plantini,* cf. B. Fabian (ed. fac-simile), *Die Messkataloge Georg Willers. Band III: Fastenmesse 1581 bis Herbstmesse 1587*, Hildesheim - New York 1980, [259].

5 Cf. Valkema Blouw, *Typographia Batava 1541-1600*, 2 vols., Nieuwkoop 1998, nr. 4715-4716: *De rebus in Hibernia gestis libri IV [...] Accessit Hibernicarum rerum appendix, ex Silvestro Giraldo [...] collecta, cum [...] Stanihursti adnotationibus. Omnia nunc primum in lucem edita.* Het werk wordt uitvoeriger besproken in PP 5, 2228 A-B. Het exemplaar van de Maurits Sabbebibliotheek, waarin de brief werd teruggevonden, heeft het Leidse adres.

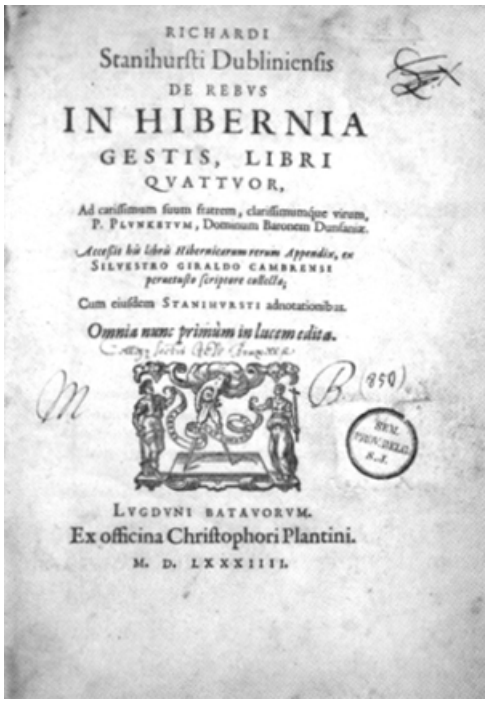

RICHARDI
Stanihurſti Dublinienſis
DE REBVS
IN HIBERNIA
GESTIS, LIBRI
QVATTVOR,
Ad cariſſimum ſuum fratrem, clariſſimumque virum,
P. PLVNKETVM, Dominum Baronem Dunſaniæ.
Acceſſit hîc libera Hibernicarum rerum Appendix, ex
SILVESTRO GIRALDO CAMBRENSI
peruetuſta ſcripture collecta,
Cum eiuſdem STANIHVRSTI adnotationibus.
Omnia nunc primùm in lucem edita.
LVGDVNI BATAVORVM.
Ex officina Chriſtophori Plantini.
M. D. LXXXIIII.

schutblad zelf bevindt zich nog een kleine strook zonder naam en datum in een typische secretarishand uit die periode, waarin de schrijver van het briefje auteur Stanihurst prijst voor de inhoud, de ophouw en de stijl van zijn werk en hem verzekert dat hij hem alleen enkele schoonheidsfoutjes tegen het Latijn kan aanwrijven. Het titelblad vermeldt als eigendomsmerk *Collegii Societatis Iesu Bruxellae, B[ibliotheca] M[aior]*. Het boek werd wellicht openbaar verkocht toen de orde in 1773 werd opgeheven en kwam via niet meer te achterhalen omwegen uiteindelijk terecht in de rijke collectie van de Maurits Sabbebibliotheek van de K.U. Leuven (R 170 L) [ill. 1].

Richard Stanihurst (1547-1618)[6]

Richard Stanihurst (ook Stanyhurst) werd geboren in 1547 als oudste zoon van een welgestelde, katholieke familie van handelaars uit Dublin, die zich ook op publiek-administratief vlak verdienstelijk maakte. Zijn vader James (1521/2-1573), was lid en driemaal voorzitter van het Ierse House of Commons en archivaris van de stad. Zijn zoon kreeg een zorgvuldige opvoeding: omstreeks 1556 ging hij studeren aan de beroemde school van Peter White in Kilkenny; in 1563 schreef hij zich in aan het University College te Oxford, waar hij vijf jaar later de graad van *baccalaureus artium* behaalde. Nadien trok Stanihurst naar Londen waar hij rechten studeerde aan Furnivall's Inn en Lincoln's Inn. Op aanraden van Edmund Campion, die hem in Oxford onder zijn vleugels had genomen, publiceerde Stanihurst er in 1570 zijn *Harmonia seu catena dialectica in Porphyrianas institutiones*, waarin hij Porphyrius' *Isagoge*, een traktaat over de logica van Aristoteles, toelicht, meteen de eerste grote humanistische studie over de Aristotelische logica die van een Engelse pers kwam.

6 Cf. ODNB 52, 158-161; C. Lennon, *Richard Stanihurst the Dubliner*, Dublin 1981; K. Delcroix in De Landtsheer - Sacré - Coppens, *Justus Lipsius (1547-1606). Een geleerde en zijn Europese netwerk*, 247-257.

Na afloop van zijn studie keerde hij terug naar Ierland in het gezelschap van Campion; Stanihurst hielp hem materiaal te verzamelen voor een geschiedenis van hel eiland. Zelf zou hij een ‘Beschrijving van Ierland’ en een ‘Geschiedenis van Ierland onder Hendrik VIII’ bijdragen aan Raphael Holinshed's *Chronicles* (Londen 1577). Stanihurst werd aangeworven als privé-leraar voor de kinderen van Gerald, de elfde graaf van Kildare, en vooral voor diens zoon Garret, met wie hij in 1575 naar Londen trok en wiens mentor hij bleef tot aan diens dood in 1580. In de jaren zeventig was Stanihurst nog steeds volop geïntegreerd in de kringen van de oude Engelse adel

in Dublin. Nog voor juli 1576 huwde hij er met Janet, dochter van de invloedrijke Sir Christopher Barnewall; het echtpaar vestigde zich in Londen, waar Janet in augustus 1579 stierf bij de geboorte van hun kind. Stanihurst wijdde hun enkele ontroerende Latijnse elegieën.

Omstreeks 1581 rezen er verdenkingen dat Stanihurst zou betrokken zijn in katholieke samenzweringen tegen koningin Elizabeth; zijn nauwe vriendschap met Edmund Campion, die inmiddels bij de jezuïeten was ingetreden en was aangehouden toen hij als zendeling in Engeland verbleef, bracht hem nog verder in moeilijkheden. Stanihurst besloot het zekere voor het onzekere te kiezen en vluchtte naar de Nederlanden, waar hij openlijk uitkwam voor zijn katholieke geloof. Een tijdlang vestigde hij zich te Leiden, waar hij zich op 29 augustus 1582 inschreef als student aan de *Artes*-faculteit;[7] hij maakte er toen ook kennis met Lipsius. Over deze contacten, die blijkbaar toch eerder vluchtig bleven, schrijft Lipsius enkele jaren later aan Dominicus Lampsonius: 'Je vraagt me of ik soms iets weet over Stanihurst. Wij kennen elkaar slechts gedeeltelijk; wel waren we samen in Leiden. Hoe zijn karakter is, kan ik je niet zeggen; uiterlijk is hij vriendelijk en niet ongeletterd.'[8] In 1582 publiceerde Stanihurst er bij Jan Paets Jacobszoon zijn vertaling van de eerste vier boeken van Vergilius' *Aeneis* in Engelse hexameters, waarbij hij zijn lezerspubliek wilde aantonen dat ook de Engelse poëzie beter gediend was met een vast metrum dan met een rijm.[9] Meteen daarna begon hij aan zijn voornaamste geschrift, *De rebus in Hibernia gestis*, waarop we in het volgende hoofdstukje nader ingaan. Dankzij de nieuw ontdekte brief weten we dat Stanihurst het manuscript tegen einde oktober 1583 had voltooid en ter beoordeling voorlegde aan Lipsius, in de hoop dat die het zou aanbevelen bij zijn vriend Christoffel Plantijn, die inmiddels een zestal maanden als drukker actief was te Leiden. Drie jaar later zou hij een aanvulling hierop ter perse leggen, *De vita sancti Patrici libri duo*, dat eveneens verscheen bij Christoffel Plantijn (Antwerpen 1587), al ging de drukker niet in op het verzoek van de auteur om bij die gelegenheid *De rebus in Hibernia gestis* opnieuw uit te geven. In deze biografie vergelijkt hij de strijd van de Ierse patroonheilige tegen de heidenen met de strijd die Alexander Farnese, aan wie het traktaatje was opgedragen, diende te voeren tegen de protestanten.

Toen dit *Leven van St. Patrick* verscheen, had Stanihurst zich reeds in Duinkerken gevestigd, waar hij een toelage genoot van de Spaanse kroon als dank voor zijn loyauteit jegens Filips II. Hij huwde er met de uit Surrey afkomstige Helen Copley, die uit geloofsovertuiging met haar familie naar het kuststadje was gevlucht. Het echtpaar kreeg twee zonen, Peter (Brussel, 1 november 1599 - op zee in de buurt van Spanje, 22 april 1627) en William (Brussel, 15 juni 1600 - ibid., 10 januari 1663), die beiden intraden bij de jezuïeten. Stanihurst ging zich steeds meer toeleggen op (al)chem(ist)isch-geneeskundig onderzoek, wat de belangstelling wekte van de Luikse prins-bisschop Ernst van Beieren, die hem naar zijn hof uitnodigde. Beide humanisten moeten elkaar in Luik af en toe hebben ontmoet. Dankzij zijn experimenten wist

7 Cf. *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae, 1575-1875*, Den Haag 1875, 12, nr. 29, zij het met een leesfout: 'Richardus Stamhurstus Anglus. L[itterarum studiosus]'.

8 Cf. ILE [IV], 91 06 03 L.

9 *The First Foure bookes of Virgil his Aeneis, translated into English Heroicall Verse... with other poetical divises.* Cf. P. Valkema Blouw, *Typographia Batava*, nr. 4715. Zie hierover J. Barry, 'Stanihurst's *Aeneis*', in *Studi Umanistici Piceni*, 23 (2003), 285-291.

Stanihurst een heel probaat medicinaal middeltje te brouwen. In het begin van de jaren negentig nodigde koning Filips II hem dan ook uit naar Spanje. De Ier richtte er een alchemistisch laboratorium op vlak naast het Escoriaal, al zouden zijn experimenten niet

veel resultaat boeken, onder meer omdat hij veel tegenwerking ondervond van de koninklijke lijfartsen. Het leverde hem wel een (ongepubliceerd) alchemistisch tractaat op, *Un tratado intitulado El Toque deAlquimia* (1593), dat hij opdroeg aan zijn broodheer, Filips II.[10] Stanihurst zette er zijn eigen principes en werkwijze uiteen en kantte zich tegen de verspreiders van zwarte magie, die de (al)chemie in een slecht daglicht stelden met hun activiteiten. Bovendien fungeerde hij herhaaldelijk als raadgever bij de Spaanse regering en ontpopte hij zich tot woordvoerder van de Engelse en Ierse katholieke vluchtelingen in Madrid, die hoopten op Spaanse militiaire steun om het katholicisme in hun vaderland te herstellen. In 1595 keerde Stanihurst naar de Nederlanden terug; enkele jaren later, in 1601, steunde hij het voorstel dat Isabella ooit Elizabeth I zou opvolgen als koningin van Engeland en Ierland. Intussen wijdde hij zich steeds meer aan onderwerpen van devotionele aard. Wellicht nog in 1597 verschenen zijn *Psalmi, Litaniae et Orationes*, een bundel gebeden die voor de mis werden opgezegd, bij Jan Moretus in Antwerpen.[11]

Na de dood van zijn tweede vrouw in 1602 trad Stanihurst in bij de jezuïeten en ontving hij de priesterwijding; hij werd kapelaan van de aartshertogen Albrecht en Isabella in Brussel en zou ook kapelaan zijn geweest van het Engelse benedictijnenklooster in die stad. Uit die periode dateren twee religieuze publicaties gewijd aan de H. Maagd, *Hebdomada Mariana*, Antwerpen 1609 en *Hebdomada Eucharistica*, Dowaai 1614. In zijn laatste werk, *Brevis praemunitio pro futura concertatione cum Jacobo Usserio* (Dowaai 1615), weerlegde hij een aanklacht van zijn protestantse neef James Ussher tegen de corruptie in de katholieke kerk. Toen Stanihurst in 1618 te Brussel overleed, studeerden zijn beide zonen als student-novice aan het jezuïetencollege te Mechelen. De oudste van de twee, Peter, werd op 15 maart 1625 tot priester gewijd te Antwerpen; hij overleed twee jaar later tijdens een zeereis in de buurt van Spanje.[12] Zijn jongere broer, William, werd op 30 maart 1630 gewijd te Mechelen. Hij was een tijdlang als *coadiutor spiritualis* (geestelijke leidsman) verbonden met het Gentse college en verhuisde daarna naar Brussel, waar hij ook overleed.[13] Hij publiceerde enkele werken van religieuze aard en werd erg gewaardeerd als prediker in het Engels, Latijn en Nederlands. We mogen veronderstellen dat William het exemplaar van zijn vaders *De rebus in Hibernia gestis* met daarin de eerste versie van de brief aan Lipsius en het oordeel van de censor aan de collegebibliotheek naliet.

10 Het handschrift berust nu in Madrid, Biblioteca Nacional MS 2058, volume 5, folios 248-257.

11 Alleen één exemplaar van de derde druk uit 1598 is bekend. Dit vermeldt als *imprimatur Nonis Sept[embris] 1597* (5 september 1597), cf. A.F. Allison - D.M. Rogers, *The Contemporary Printed Literature of the English Counter-Reformation between 1558-1640. I: Works in Languages other than English*, Aldershot 1989, 154, nr. 1125. Deze publicatie staat niet vermeld in E. Cockx-Indestege & G. Glorieux, *Belgica Typographica 1541-1600*, Nieuwkoop, 1968-1994.

12 Cf. W. Audenaert (ed.), ingeleid door H. Morlion, s.j., *Prosopographia Iesuitica Belgica Antiqua. A Biographical Dictionary of the Jesuits in the Low Countries 1542-1773*, 4 vols, Leuven-Heverlee 2000, 2, 330-331.

13 Cf. W. Audenaert (ed.), ingeleid door H. Morlion, s.j., *Prosopographia Iesuitica Belgica Antiqua*, 2, 330; BN 23, 601-607; DBS 7, 1483-1489.

De rebus in Hibernia gestis[14]

Nadat Stanihurst in de loop van de jaren zeventig al enkele bijdragen had geleverd aan Raphael Holinshed's *Chronicles*, waagde hij zich tien jaar later aan een eigen vaderlandse geschiedenis, ditmaal in het Latijn. *De rebus in Hibernia gestis*, onderverdeeld in vier boeken, is een

14 Zie hierover J. Barry, ‘Richard Stanihurst's *De Rebus in Hibernia Gestis*’, in *Renaissance Studies*, 18 (2004), 1-18.

geografisch en historisch overzicht van de gebeurtenissen in Ierland, met bijzondere aandacht voor de inval van de Normandiërs in Ierland (1169) en hun vestiging in het land in de jaren die daarop volgden. Hij droeg het werk op aan zijn schoonbroer Patrick Plunkett, baron van Dunsany. In zijn opdrachtbrief geeft hij te verstaan dat hij zich niet alleen richt tot Ieren en Engelsen, maar ook tot lezers op het vasteland, die al te vaak een negatief beeld hadden van zijn vaderland en zijn landgenoten.

Met het eerste boek sluit hij aan bij een lange etnografische traditie: hij bespreekt de twee etnisch en politiek verschillende bevolkingsgroepen van het eiland en de materiële middelen waarover het beschikt. Hiervoor grijpt Stanihurst terug naar zijn reeds vermelde 'Beschrijving van Ierland', al stelt hij zich nu ietwat positiever op tegenover de oorspronkelijke Gaelische bevolking. In de drie volgende boeken beschrijft hij dan hoe de Normandiërs zich vanaf 1169 overal op het eiland vestigen. Zijn voornaamste bron hierbij was de *Expugnatio Hibernica*, een ooggetuigeverslag van de Welshe historicus Giraldus Cambrensis, een bron die hij echter met de nodige kritische zin hanteert; hij zal zijn voorbeeld namelijk bijsturen en aanvullen aan de hand van ander materiaal, waarbij hij eventueel ook aanknoopt bij eigentijdse gebeurtenissen. In een appendix zal hij zelfs een aantal concrete details rechtzetten. Stanihursts belangrijkste verdienste is ongetwijfeld dat hij zijn twaalfde-eeuwse bron volledig heeft herschreven in sierlijk humanistisch Latijn. Zijn stijl herinnert duidelijk aan Cicero, al kiest hij vaak voor een minder klassiek vocabularium en last hij ook korte dialoogfragmenten in die doen denken aan Plautus.

Waar Giraldus Cambrensis met zijn relaas een propagandistische bijbedoeling had - hij wilde de activiteiten van zijn eigen verwanten in het licht stellen, die een grote rol hadden gespeeld bij de invasie van de Normandiërs - gaat Stanihurst diens biografische schetsen in een klassieke vorm herwerken, met de bedoeling een vollediger beeld te geven van de geschiedenis en de verwezenlijkingen van de Normandiërs in Ierland, van wie zijn eigen familie en de Oud-Engelse gemeenschap afstamde.

Om die voorvaderen een eresaluut toe te zwaaien, benadrukt Stanihurst bewust hoezeer ze verschilden van van de oorspronkelijke Ierse bevolking temidden waarvan ze zich vestigden. Met de vertrouwde patronen van de klassieke etnografie als leidraad schetst hij een ietwat karikaturaal beeld van de oude Ieren als ruw en barbaars, in tegenstelling tot de beschaving van de Oud-Engelsen. Hij geeft toe dat hij zelf het Iers (Gaelic) niet machtig is, maar roept ter verontschuldiging in dat slechts weinigen van zijn landgenoten die taal spreken. Hij geeft vooral af op het gebrekkige rechtssysteem en de culturele armoede van de Oud-Ierse gemeenschap, waarbij dient opgemerkt dat hij hier spreekt als telg van de Oud-Engelse gemeenschap uit 'the Pale', de streek rond Dublin die het Engelse administratieve hart van Ierland vormde, en niet voor het geheel van de Oud-Engelse bevolking op het eiland, die zich in de loop van vier eeuwen sterk versmolten had met de Oud-Ierse maatschappij die haar omringde. Stanihursts relaas van de Ierse geschiedenis en cultuur wordt nog het best gekenmerkt door het neologisme Anglo-Iers (*Anglo-Hibernus*). Met deze nieuwe omschrijving wilde hij benadrukken dat de Oud-Engelsen volwaardige en rechtmatige inwoners van Ierland waren, die echter qua natuur en cultuur Engels waren gebleven. Stanihurst schetst hiermee raak en bondig de positie van de ingeweken bevolkingsgroep, die niet op en top Engels was, maar evenmin door en door Iers.

Maar door deze tweevoudige identiteit te koppelen aan een taalkundige identiteit, nam hij uitgesproken stelling in tegen alles wat strikt Gaelic was. Toch geeft Sta-

nihursts *De rebus in Hibernia gestis* uiteindelijk een veel complexer en vrij genuanceerd beeld van het eiland. Hij zal namelijk bepaalde aspecten van de Oud-Ierse cultuur - de muzikaliteit bijvoorbeeld - uitdrukkelijk prijzen en hij beklemtoont dat het 'beschavingsproces' een essentieel onderdeel uitmaakte van de kolonisatie van Ierland door de Oud-Engelsen. De oorspronkelijke Ierse bevolking moet zich de Engelse gewoonten en cultuur eigen maken - de auteur verkiest dus het humanistische engagement voor opvoeding en neemt hiermee afstand van een aantal anti-Ierse fanatiekelingen die voorstellen het eiland voorgoed te vuur en te zwaard te onderwerpen.

Niettemin is Stanihurst op zijn best wanneer hij de oorspronkelijke bevolking op de korrel neemt. Zijn aanval op de Oud-Ieren met hun gebrekkige opvoeding, die op weg trekken naar Rome in de hoop er carrière te maken en een goede (rijke) patroon te vinden in de Kerk is een schitterend staaltje van satire, al leverde het hem ook kritiek op vanwege zijn katholieke landgenoten. Volgens een aantal tijdgenoten en de sporen in sommige bewaarde exemplaren moeten bepaalde passages uit het boek zelfs ooit gecensureerd zijn. Toen Stanihurst zelf koos voor een leven in dienst van de Kerk en hiervoor kritiek kreeg vanwege een aantal Oud-Ierse katholieke bannelingen (en ook van een van de leiders van het Ierse verzet uit die dagen, Hugh O'Neill, graaf van Tyrone), begon hij aan een minder uitgesproken herwerking, die echter nooit voltooid is. Misschien vond hij dat zijn latere, vroom-religieuze publicaties zijn vroegere voorliefde voor satire enigszins hadden goedgemaakt.

De nieuwe brief: ile [XIX], 83 10 29

In: Richard STANIHURST, *De rebus in Hibernia gestis* (Leiden: C. Plantijn 1584)
Leuven, Maurits Sabbebibliotheek, R 170 L [ill. 2-3]

Richardus Stanihurstus Iusto Lipsio S[alutem] P[lurimam] Dicit.

'Itane vero,' inquies, literatissime Lipsi. 'Quid enim? Declamationem lego, historiam exspecto, in qua breviter dilucideque omnia.' Et vere: dilucide ut potui; breviter cur nolui, sic accipe. Provinciam vagans ambit narratio, ubi perpauca quae dignitatem habent a nostris maioribus explicantur. Aliud quandoque ipsorum regum, aliud proregum res gestas literis prodere. Rem dilorica,[15] nudam inspecta. Ecquid reperies, ac potius invenies? Lagunculas,[16] subvereor, inanes. Quid igitur? Veterumne vestigiis, pressa oratione limatis, insistendum? Censeo. At dissimilis ratio. Quid quaeris? Priscis in ubertate modus, mihi in penuria ubertas, omni ambitione aucupanda. Nemroticae[17] ille victor urbis, imo orbis quoad vixit timor, fortunatum Achillem iudicavit, qui Troiani belli scriptorem virtutis suae buccinatorem habuit.[18]

15 *Diloricare* (verscheuren, openscheuren) is uiterst zeldzaam; zie Cic. *de Or.* 2, 28 124.
16 Eveneens zeldzaam verkleinwoord van *lagena* (een klein flesje), cf. o.m. Col 12, 38, 6 en Plin. *Epist.* 1, 6, 3; 2, 6, 2.
17 Nimrod (Nemrod) is een legendarische jager, stichter van Ninive en nog andere steden in Assyrië. Zijn naam wordt in verband gebracht met de bouw van de Toren van Babel.
18 Een verzuchting van Alexander de Grote bij het graf van Achilles in Sigeum, bij de ingang van de Hellespont, zie Cicero, *Pro Archia* 43. Met *Troiani belli scriptorem* is Homerus en zijn *llias* bedoeld. *Buccinator* betekent letterlijk iemand die op een trompet blaast.

Ego vero ipsum poëtam non infelicem existimo, qui in talem segetem, qualem novit Achillem,

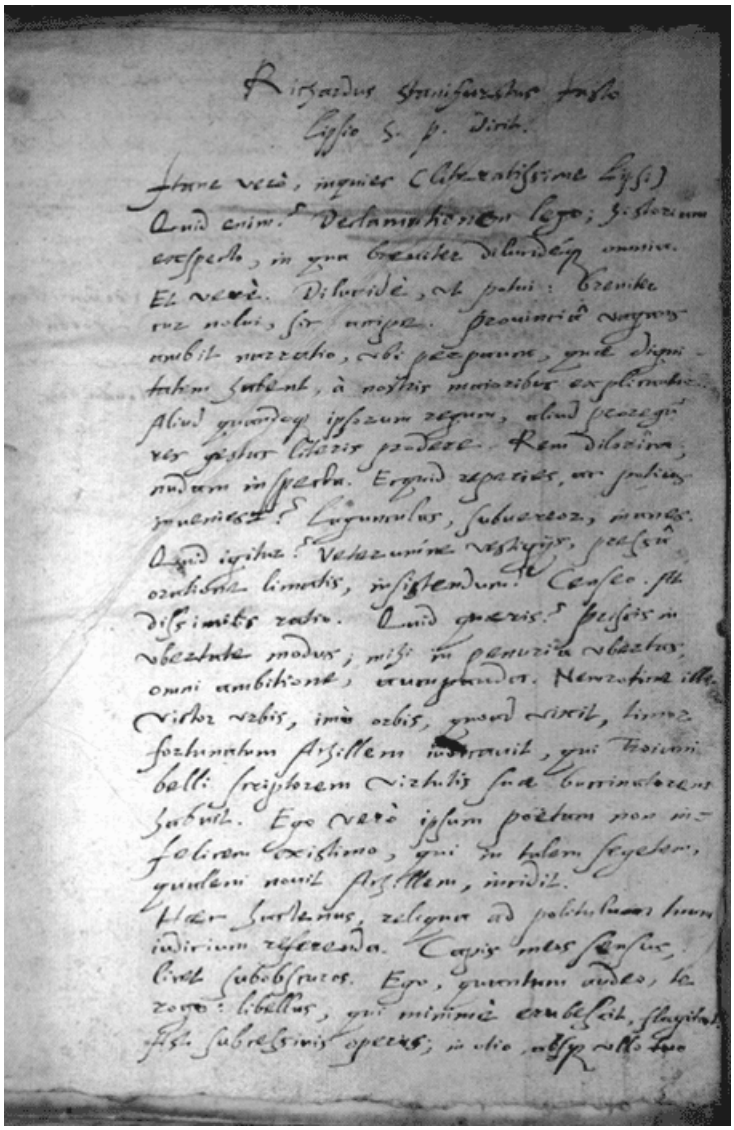

Richardus Stanihurstus Fabio
Lysio S. p. Dicit.

Itane verò, inquies Clarissime Lysi?
Quid enim? Declamitabo ego; & siccum
exspecta, in qua Graeciae diluvies manet.
Et verè. Diluvidè, & potui: Graeciae
vae nolui, sit venia. Peccavi verò magnos
ambitionis nævos, ubi reperiuntur, quae dignitatem habent, à nostris meritoribus explodendae.
Aliud quandoq; ipsorum regum, aliud peregrinorum gestus literis prodere. Rem dilectam,
nudam in speculo. Ergo id agebas, ut politius
numerares? Lucrum vilis, sudoresq; amas.
Quid igitur? Velut cumine rusticior, pelagi
crudioribus limatis, insistendum? Cesso. Sit
disjunctio vaga. Quid queris? Possessio in
beatae modus; nisi in penuria beatus,
omni ambitione, exungitur. Nevratius illo
victor urbis, imò orbis, quod dixit, hinc
fortunatum Aristillem indicavit, qui Troiani
belli scriptorem vitulis sua burinatorem
habuit. Ego verò ipsum poëtam non infoliatum existimo, qui in talem scriptorem,
quidem novit Aristillem, invidit.
Hactenus Lucretius, reliqua ad politiorum hominum
judicium referenda. Capis inter sensus,
credo subobscuros. Ego, quantum audeo, legendo: libellus, qui minimè erubescit, flagitat
suis subtilioris operis; in alio, atque alio tuo

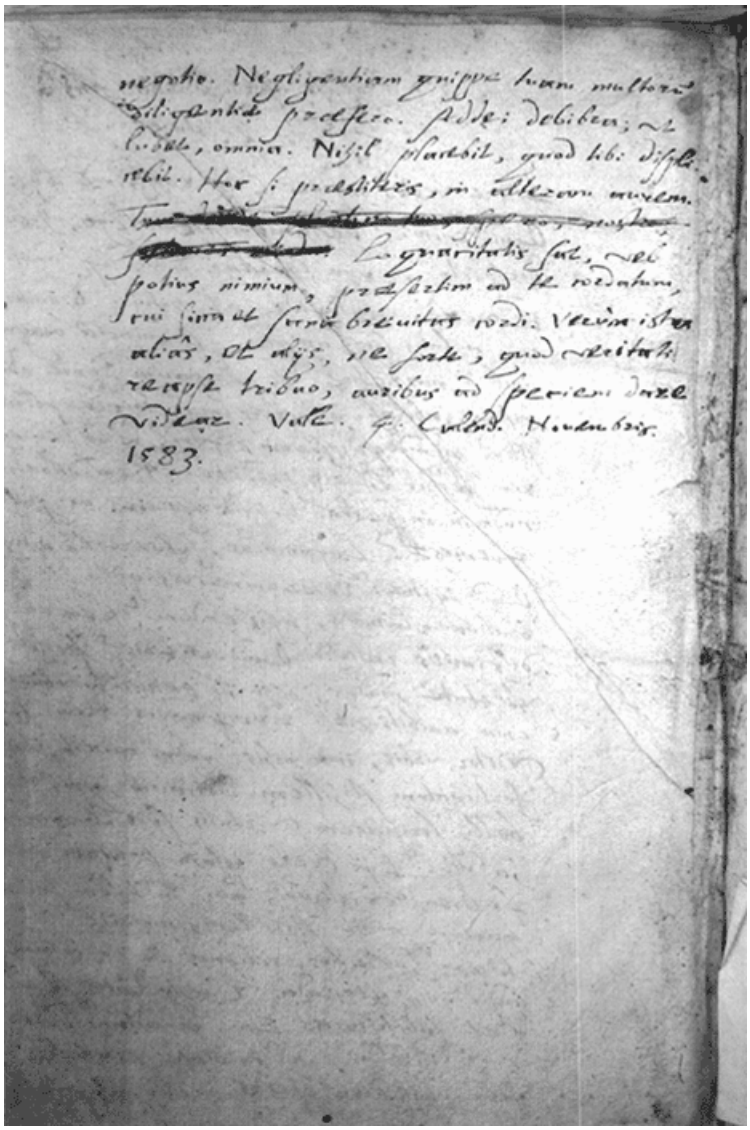

negotio. Negligentiam quippe huius multorū diligentiæ præfero. Adde: deliberē, ~ l. bene, omnia. Nihil præterea, quod hic dissim. ibit. Hæc si præstiteris, in alterum me virum. [illegible] Ea gratificatis sat, vel potius nimium, præsertim ad te redeatum, cui sine ut scribo breuitus rodi. Vale vir ista aliâs, ut dixi, ne frate, quod reliqui reuerse tribuo, auribus ad speciem daze videaz. Vale. ℔. Cal. Iul. Hardenbis. 1583.

incidit. Haec hactenus, reliqua ad politulum[19] tuum iudicium referenda. Capis meos sensus, licet subobscuros. Ego quantum audeo, te rogo; libellus, qui minime erubescit, flagitat. Ast subcessivis operis,[20] in otio absque ullo tuo negotio. Negligentiam quippe tuam multorum diligentiae praefero. Adde; delibra,[21] ut lubet, omnia. Nihil placebit, quod tibi displicebit. Hoc si praestiteris, in alteram aurem. **[**Tum deinde Plantino tuo, spero, nostrum foetum commenda.**]**

Loquacitatis sat, vel potius nimium, praesertim ad te cordatum, cui sicca et sana brevitas cordi. Verum ista alias, et aliis, ne forte, quod veritate reapse tribuo, auribus ad speciem dare videar. Vale, 4 Calend[as] Novembris 1583.

Op het schutblad bevindt zich nog een strookje met een kattebelletje in het typische handschrift van een secretaris, waarin een positieve evaluatie van het boek wordt gegeven, als het ware een louter intellectuele *approbatio.* Hoewel het om slechts enkele regels gaat, komt het niet erg Lipsiaans over. We mogen veronderstellen dat Stanihurst het manuscript nog aan anderen heeft laten lezen, voor hij het aan Plantijn toevertrouwde.

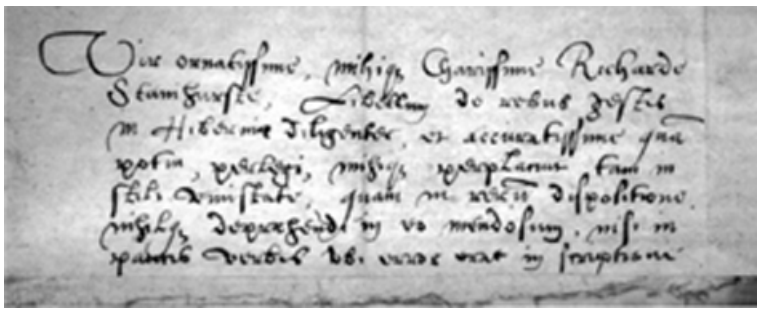

Vir ornatissime mihique charissime Richarde Stanihurste,

Libellum De rebus gestis in Hibernia diligenter et accuratissime quam potui perlegi, mihique perplacuit tam in stili venustate, quam in rerum dispositione nihilque deprehendi in eo mendosum, nisi in paucis verbis ubi error erat in scriptione.

19 Een diminutief van het voltooid deelwoord van polire; ‘gepolijst, verfijnd’.

20 *Subcessivis* (correcter *subsicivis*) *operis*, ‘in je vrije tijd’, vindt men bij Cic. *de Or.* 2, 89, 364.

21 *Delibrare* betekent letterlijk ‘van zijn schors ontdoen, afpellen’.

Samenvatting

De inventaris van Lipsius' correspondentie signaleert slechts twee brieven van Richard Stanihurst, een katholieke Ier die om godsdienstige redenen zijn vaderland ontvlucht was, en Lipsius, allebei geschreven in het begin van 1592. Recentelijk is echter een derde brief opgedoken, ingekleefd in een exemplaar van Stanihursts *De rebus in Hibernia gestis* (Leiden 1584) bewaard te Leuven. Deze onbekende brief dateert van 29 oktober 1583 en illustreert dat de goede contacten tussen Lipsius en Plantijn algemeen bekend waren in de humanistenwereld. De auteur stuurt namelijk het manuscript van zijn *De rebus in Hibernia gestis* aan Lipsius met de vraag het te beoordelen. Als Lipsius het goed vindt, kan het aan Plantijn worden aangeboden. Dat moet inderdaad slechts enkele weken later zijn gebeurd, want het werk was reeds te koop op de Frankfurter lenteboekenbeurs van 1584.

Summary

The inventory of Lipsius' correspondence mentions only two letters between Richard Stanihurst, an Irish Catholic, who fled his native country because of his religion, and Lipsius. Both were written early in 1592. Quite recently, however, a third letter was discovered between the final page and the flyer of a copy of Stanihurst's *De rebus in Hibernia gestis* (Leiden 1584) preserved in Leuven. This unknown letter dated 19 October proves that fellow-humanists were well aware of the close contacts between Lipsius and Christoher Plantin. The author sent the manuscript of his *De rebus in Hibernia gestis* to Lipsius, asking him for his opinion. If Lipsius approved, it could be recommended to Plantin. This must, indeed, have happened, for only a few months later the work was available at the book fair of Frankfurt in the Spring of 1584.

Hubert Meeus

Twee boecken vande Stantvasticheyt Een commerciële zet van Plantijn?

‘A European best-seller’: zo bestempelde Voet[1] *De constantia in publicis malis libri duo* van Justus Lipsius. Het boek verscheen volgens de titelpagina in 1584 met zowel een adres van de Leidse als van de Antwerpse *Officina Plantiniana.* Nog geen jaar later verschenen een Nederlandse en een Franse vertaling, wat vaak als een bewijs van het succes wordt bestempeld. Zo stelt René Hoven: ‘De interesse opgewekt door *De constantia* manifesteert zich eveneens door de vertalingen in de moderne talen, waaronder de eerste twee, de ene in het Nederlands de andere in het Frans in 1584 werden gepubliceerd door Christoffel Plantijn.’[2] Ook Piet Schrijvers gaat ervan uit dat de vertalingen het gevolg zijn van het succes van de Latijnse editie: ‘*De constantia in publicis malis* was ogenblikkelijk een zeer groot succes. De dialoog werd al in het jaar van verschijnen (1584) uit het Latijn in verschillende landstalen vertaald.’[3]

Lipsius probeert in *De constantia* de meesters uit de oudheid te verzoenen met de christelijke waarheid. Dit was ongewoon en volgens Vervliet was het succes van het werk te danken aan twee kenmerken:

> Qua vorm verraste het door een nieuwe, gedrongen aforistische stijl en een moeilijk woordgebruik afwijkend van de in die tijd gebruikelijke latiniteit. Qua inhoud vormt het vanwege de totale ontwijking van verwijzingen naar Christus of naar het christendom - op drie citaten naar Augustinus na - een breuk met het christelijk humanisme van bv. Erasmus.[4]

Voor de humanisten biedt *De constantia* duidelijk een dubbel genot: enerzijds is het boek aangenaam om lezen wegens de stijl van Lipsius en anderzijds zit er ook filosofische levenswijsheid in verwerkt. Zijn collega's-humanisten waren enthousiast over zijn werk en loofden hem in hun brieven unaniem voor zijn stijl. Al kort na het verschijnen prijst Janus Lernutius in zijn brief van 22 februari 1584 *De constantia* voor inhoud en vorm,[5] net zoals Augerius Gislenus Busbequius in zijn brief van 12 juli 1584.[6] Ook in latere brieven krijgt Lipsius lof. John Johnston uit Heidelberg

1 PP 3, 1354.
2 Cf. R. Hoven, ‘De Constantia’, in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse huis*, 75-81 (p. 78).
3 Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed.* Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P.H. Schrijvers, Baarn 1983, 11; zie ook P. Schrijvers, *Ik kan de muzen niet haten. Over poëtische geestdrift en stoïcijnse standvastigheid*, Groningen 2004, 183. Hoven noch Schrijvers houden dus rekening met de correspondentie van Lipsius, die duidelijk aantoont dat het boek reeds enkele maanden vroeger in omloop was.
4 H.D.L. Vervliet, *Een variatie op varianten. Lipsius ‘De Constantia’ en de New Bibliography*, Antwerpen 1989, 13.
5 ‘Ad Constantiam tuam venio, quam maiorene cum voluptate an cum fructu legam, incertus sum. Certe supra modum lectione eius afficior. Sive rem, sive ordinem, seu verba spectes, nihil utilius, nihil comtius, nihil electius fingi, vel cogitari potest.’ [ILE II, 84 02 22, 24-27]
6 ILE II, 84 07 12, 2-14.

spreekt in zijn brief van 14 september 1587 van een combinatie van ‘sapientia’ en ‘eloquentia’[7] en Petrus Delbenius looft hem in een brief van 30 septem-

7 ‘[...] in quo priscam illam Sapientiam cum antiqua eloquentia ita nostris hominibus revocasti.’ [ILE II, 87 09 14]

ber 1587 uitvoerig voor zijn literaire kwaliteiten.[8] Sabbe ziet in het Latijn van Lipsius 'als het ware architectonisch opgebouwde volzinnen', 'sierlijke vergelijkingen' en 'als in brons geslagen aphorismen'.[9]

Een Nederlandse vertaling

Het wekt op het eerste gezicht geen verwondering dat een veelgeprezen werk in de volkstalen zou worden vertaald. Plantijn mocht terecht grote verwachtingen koesteren van dit werk. Hij liet er geen gras over groeien en nog in 1584, het jaar waarin volgens het impressum de Latijnse editie het licht had gezien, verscheen er een Nederlandse vertaling eveneens met zowel Leidse als Antwerpse adressen. Deze Nederlandse vertaling vermeldt op het titelblad: 'Eerst int Latijn gheschreven door I. Lipsius Ende nu ouergheset inde Nederlantsche taele door I. Movrentorf.' Jan Mourentorf is beter bekend als Jan Moretus, de schoonzoon van Christoffel Plantijn.

Het ligt niet voor de hand om een Latijns werk dat voor een groot deel voor zijn stijl werd geprezen, te vertalen in het Nederlands. De vertaler zou in het Nederlands over veel stijlgevoel moeten beschikken. Het mag dan ook verwondering wekken dat niet een literator, maar Jan Moretus, uitgever en boekhandelaar, een stilistisch zeer verfijnd werk als *De constantia* gaat vertalen. Toch geeft Moretus als reden voor zijn initiatief niet de inhoud maar de stijl van het werk, die hij in het Nederlands wil navolgen. Hij wil daarbij de indruk wekken dat hij toevallig, bijna 'al spelende' aan de vertaling is begonnen. Hij wilde de vertaalmogelijkheid als in een soort proefneming aan de hand van enkele hoofdstukken uitproberen:

> Crijghende voorts hoe lancx hoe meer eene lust ende smaeck int overlesen, heb ick sommighe Capittelen daer wt begost over te setten, meer om te beproeven al spelende, oft die rijckelijck schoon vercierde Latijnsche wtspraeck (die ick stoutelijck wel mag segghen dat den Autheur, als de croon der gheleerden, eyghentlijcken nu heeft) in onse Duytsche tael so soude moghen overgheset ende naegevolcht worden, dan dat ik eenichsins dochte daer in voorts te vaeren.[10]

Als dit de werkelijke reden is voor de vertaling, dan is ze niet het gevolg van het succes van de Latijnse editie. Het is bovendien nog maar de vraag of Moretus over genoeg literaire kwaliteiten beschikt om in een dergelijk opzet te slagen. Hij heeft naast deze vertaling geen andere literaire ambities vertoond, tenzij de vertaling uit het Frans van de 'Eerste dag' van *La Sepmaine,* het scheppingsepos van Du Bartas, en het schrijven van enkele Nederlandse gelegenheidsgedichtjes.[11]

Hoewel het een vorm van bescheidenheid kan zijn, toch verklaart hij zelf dat hij niet de meest geschikte vertaler is: 'aenghesien dat het my schier onmogelijck scheen te wesen, ende oock andere genoech sijn die t' selfste bequamelijcker hadden moghen te weghe brenghen.'[12] Het lijkt hem een onmogelijke taak maar met de belofte dat

8 ILE II, [87 09 30].
9 Cf. M. Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis. Verspreide opstellen*, Antwerpen 1924, 74.
10 Cf. CCP 7, 153-154.
11 Zie Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis*, 76-85.
12 CCP 7, 154.

de oorspronkelijke auteur hem indien nodig zou helpen, wilde hij er toch aan beginnen: ‘Nochtans verwonnen door een hope die ick my selven aenghenomen hadde, van den Autheur eenichsins te moghen verwillighen tot het oversien van mijne oversettinge.’[13] Lipsius was dus bereid om hem te hel-

13 CCP 7, 154.

pen. Dit klinkt al heel wat minder als een spontaan initiatief van Moretus, maar meer als een opdracht. Hij heeft ook nog wel wat aanmoediging gekregen van vrienden:

> [...] als oock door de vermaninghe van sommige myne beste vrienden, daer toe verleecht ende oock myn vermaek ende rust daer in ghenomen, te vlytelijcker daer in voorts vaerende, door dien dat ick my altijdt heb laten voorstaen dat desen Boeck niet dan profijt den Leser en kost by ghebrenghen, wanneer hy op 't ghene datter in beschreven is, meer als letterlijcken wilde letten.[14]

Het lijkt er meer op dat Moretus op verzoek aan de vertaling heeft voortgewerkt en misschien zelfs alleen is begonnen op voorwaarde dat de auteur hem zou helpen.

Ook voor de Franse vertaler bleek het geen sinecure, want Pierre Porret schrijft naar aanleiding van de Franse vertaling in een brief van 22 februari 1585 aan Plantijn: 'J'ay veu en cela que tous ceulx qui vouldront traduire des livres de Mons[ieu]r Lipsius qu'il fault qu'ilz soyent fort abilles?'[15]

Het is niet zo vreemd dat Moretus de vertaling op zich nam. Als Plantijn de vertaling binnenshuis kon laten maken, was het risico zeer klein dat andere concurrerende uitgevers de Latijnse tekst al in handen zouden krijgen voor hij ermee klaar was. Dat betekende dat de publicatie van het werk van Lipsius binnen de familie bleef. Plantijn gaf het werk uit en zijn schoonzoon Jan Moretus maakte de vertaling.

Al in een brief van 6 december 1570 aan Gabriel de Çayas, de secretaris van Filips II, had hij Moretus geprezen voor zijn grote talenkennis.[16] Moretus kende Grieks, Latijn, Spaans, Italiaans, Frans, Duits en Nederlands.[17] Het is trouwens niet de eerste keer dat eraan werd gedacht om hem als vertaler van een Latijns werk in te schakelen. Uit een brief van Arias Montano van 5 juli 1575 blijkt dat het de bedoeling was om van diens *Dictatum Christianum* een Franse, een Nederlandse en een Italiaanse vertaling te maken. Plantijn heeft blijkens de briefwisseling de Franse gemaakt en Moretus zou zorgen voor de Nederlandse.[18] Geen van beide versies is echter ooit gedrukt.

Lipsius is zijn belofte nagekomen. In september 1583, dus nog voor het Latijnse origineel in omloop was, had Moretus al een deel van zijn vertaling aan Lipsius gestuurd. Diens commentaar was daarbij zeer fundamenteel en wekte niet de indruk dat Moretus erin geslaagd was om de veelgeprezen stijl in goed Nederlands over te brengen.[19] Lipsius had de hem toegezonden bladzijden nieuwsgierig (avide), gelezen, maar vond dat Moretus wat meer vrijheid mocht nemen in de vertaling:

> Ik heb een proeve van je vertaling gezien en ik vind ze geslaagd. Dit zou ik willen, dat je je wat meer vrijheid had veroorloofd en het Latijn niet in alle opzichten zoo strikt op de voet had gevolgd. Die bekommernis maakt je vertaling stroef, te weinig soepel, schraal, vaak duister. Elke taal heeft immers haar eigen genie, dat je niet zomaar kunt wegnemen, en evenmin

14 ccp 7, 154.
15 CCP 7, 182.
16 CCP 2, 172-177.
17 Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis*, 69.
18 CCP 4, 299; Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis*, 70
19 CCP 7, 155.

ongestraft in een vreemde taal kunt overbrengen. Hoe vaak ben ik in het Latijn niet uiterst bondig te werk gegaan? Als je dat met precies evenveel woorden omzet, is de zin niet voldoende duidelijk, niet eens volledig! Hoeveel klinkt heel precies en zelfs verheven, terwijl het in een andere taal maar platjes klinkt of stuntelig! Dat gebeurt vooral bij passages waarin de stijl wat meer geleerd is en verzorgd. Alle zin- en woordspelingen, nuanceringen en beelden die vaak in één woord schuilgaan, wie is zo'n meesterlijk vertaler dat hij hen dezelfde kracht en schoonheid laat? Wijk dus af van je model: dan pas krijg je een goede vertaling, als je je niet aan de tekst houdt.[20]

20 Vertaling door J. De Landtsheer in *Lieveling van de Latijnse taal*, 45-47.

Lipsius probeerde Moretus duidelijk te maken dat het typische taaleigen als allusies, woordspelingen en verbuigingen op een taalspecifieke manier moet worden vertaald. Moretus diende dus in functie daarvan te kijken of hij het Latijn letterlijk of minder letterlijk kon weergeven.[21] Eigenlijk is de terechtwijzing door Lipsius vrij fundamenteel. Ze moet als resultaat hebben gehad dat Moretus zijn vertaling toch volledig moest herschrijven. De humanist gaf wel vaker hetzelfde advies aan zijn vertalers. Ook Philip Numan, die de *Diva Virgo Hallensis* vertaalde, kreeg van Lipsius de raad om niet te slaafs de Latijnse tekst te vertalen aangezien elke taal haar eigenheid heeft.[22]

De ideale vertaler

De ideale vertaler van het werk zou Justus Lipsius zelf zijn geweest. Toch neemt hij een eigenaardige houding aan tegenover zijn moedertaal. Blijkbaar wil hij er niet op betrapt worden dat hij iets in het Nederlands zou schrijven. Zelfs als Coornhert hem in het Nederlands aanschrijft, antwoordt Lipsius in het Latijn. Slechts aan vrouwen van wie hij weet dat ze onmogelijk Latijn kunnen verstaan, is hij bereid in het Nederlands te schrijven. Lipsius beweert dat hij het niet doet uit 'minachting of veroordeling van het Nederlands' maar wel 'omdat de beroemdste geleerden voor [hem] dat ook deden'.[23] Hij heeft inderdaad geen enkel van zijn eigen werken vertaald in het Nederlands. Zo is de *Politica* omgezet door Maarten Everaerts, en zijn *Diva Virgo Hallensis* over onze Lieve Vrouw van Halle door Philip Numan.[24] Lipsius toonde weliswaar waardering voor de Nederlandse poëzie van Jan van Hout,[25] zij het dat daarbij ook hun persoonlijke vriendschap een niet onbelangrijke rol speelde. Hij stelt zich graag elitair op en heeft blijkbaar weinig of geen belangstelling voor de verspreiding van zijn werk in de volkstaal. Voor hem hoefde er geen Nederlandse vertaling te komen. In een brief van 13 februari 1585 aan Henricus Ranzovius zegt hij zelf: 'Uw oordeel dat ik terecht mij niet veel van de publieke opinie aantrek en bij de voorname elite steun en instemming zoek, heeft mij groot genoegen gedaan.'[26]

Coornhert: een tweede vertaler...

Moretus was niet de enige die zo geboeid was door het werk van Lipsius dat hij het wilde vertalen. Ook de Haarlemse stadssecretaris Dirk Volckertsz Coornhert vond

21 CCP 7, 99.

22 J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius's Treatises on the Holy Virgin', in Arie-Jan Gelderblom, Jan L. De Jong, Marc van Vaeck (eds.), *The low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*, Leiden - Boston 2004, 65-88 (p. 85).

23 H. Bonger, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, Amsterdam 1978, 151; 177, n. 422.

24 De Landtsheer, 'Justus Lipsius's Treatises on the Holy Virgin', 85

25 Zie C.L. Heesakkers, 'Lipsius, Dousa and Jan van Hout: Latin and the vernacular in Leiden in the 1570s and 1580s', in *Lipsius in Leiden*, 93-120 en *Lieveling van de Latijnse taal*, 31.

26 'Beasti hoc tuo iudicio, quod ut a vulgo haut magnopere moror, ita a magnis selectisque viris ambio iure et amplector.' [ILE II, 85 02 13 R^2, 3-4. Vertaling Schrijvers, in Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 152]

het werk zo interessant dat hij een vertaling wilde maken. Hij vroeg de toestemming daartoe aan Lipsius. In een brief van 18 maart 1584 kreeg Coornhert van Lipsius een bevestigend antwoord en zelfs een aanmoediging:

> Wat uw voorstel betreft om dit boek te gaan vertalen, hoe zou ik het kunnen afkeuren, als u het boek zo waardevol acht om Uw uren er aan te besteden? Ik geef u volgaarne toestemmig, op die voorwaarde dat U ook openlijk Uw oordeel over het belang van dit werk zult geven. Ik heb met

> Plantijn erover gesproken; hij zal Uw vertaling direct drukken. Alleen raad ik U aan (als U met dit werk begint) om een zekere vrijheid bij het vertalen te bewaren, omdat iedere taal zijn eigen uitdrukkingen en stijlkenmerken bezit, die niet strikt en slaafs op vreemde grond kunnen worden overgeplant. Daarom moet u soms niet alleen de formulering veranderen maar ook de inhoud korter of langer maken, ten behoeve van de lezer. Mochten er passages zijn waarover U mij moet raadplegen, dan ben ik gaarne bereid U ter wille te zijn.[27]

De houding van Lipsius, maar vooral de houding van Plantijn is hier wel zeer eigenaardig. Op een ogenblik dat Moretus bijna klaar zou moeten zijn met de vertaling van het werk, geeft Lipsius aan Coornhert toestemming om een vertaling te maken zonder te vermelden dat Moretus al bezig is. Plantijn zou zelfs bereid zijn om het resultaat uit te geven. Hadden Lipsius en Plantijn zo weinig vertouwen in de vertaalcapaciteiten van Moretus? De Landtsheer veronderstelt dat Plantijn en Lipsius niets meer van de vertaling van Jan Moretus hadden gehoord en dat ze daarom aan Coornhert de toestemming hebben gegeven.[28] Het lijkt echter weinig waarschijnlijk dat geen van beiden zich zou herinneren dat Moretus aan de vertaling werkte en dat ze niet op de hoogte zouden zijn van de stand van de vertaling. Het zou natuurlijk ook kunnen dat Lipsius hier zeer hypocriet is tegenover Coornhert en hem deze toestemming geeft om hem op die manier af te schepen. Plantijn kende Coornhert. Hij had hem tijdens een bezoek aan Holland tussen 25 juni en 22 augustus 1579 al in Haarlem ontmoet,[29] maar Coornhert en Lipsius hebben elkaar nooit gesproken.[30] Of had Plantijn zo dringend de vertaling nodig en schoot Moretus niet snel genoeg op zodat hij nog hoopte of verwachtte dat de vertaling van Coornhert vroeger klaar zou zijn? Dat de drukker er inderdaad vaart wilde achter zetten, blijkt in elk geval bij de Franse vertaling. Hij was er zo op gebrand om ze ter perse te leggen dat hij niet kon wachten op de vertaling van het voorwerk. Daarom greep hij zelf naar de pen en voegde het resultaat achteraan het boek bij.[31] Ook hier wil Plantijn de Franse lezer niet langer het voordeel van dit boek onthouden:

> Le désir que i'ai eu de faire voir ce livre à ceux qui n'entendent le latin, m'a faict tellement diligenter, que ie l'ai eu plus tost achevé d'imprimer, qu'eu response du translateur d'icelui, touchant la traduction de l'Epistre dedicatoire de l'autheur, & de sa Préface (qu'il t'addresse ami lecteur) mises avant le commancement de son livre: ne mesmes des vers Latins d'icelui imprimés à la fin de son édition Latine. Pour doncques ne tenir plus long temps sans te donner le moyen de faire ton profit de la lecture dudict livre, & ne te frustrer d'aucunne chose qui soit en icelui: ie n'ai voulu differer

27 Vertaling door Schrijvers, ibid., 145. ‘At de vertendo et interpretando eo scripto, quod mecum agis, quomodo id improbem, si tanti tamen videtur ut in eo horas tuas ponas? Ego vero libens id permisero, cum ea lege, si publice ita iudicabis expedire. Cum Plantino ego en is prompte recipiet imprimendum.’ [ILE II, 84 03 18, 11-15]

28 J. De Landtsheer, ‘Justus Lipsius en zijn relatie met Jan I Moretus’, in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse huis*, 82-108 (p. 84).

29 Bonger, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, 92.

30 Ibid., 142.

31 Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis*, 70.

de te les presenter ainsi que tu les vois, tellement quellement traduictes: avec promesse, que s'il plaist audict translateur m'envoier ci après sa translation, de te la donner au lieu de ceste ci.[32]

... maar ook een kritische lezer

Coornhert is zeer conscientieus in het vertalen. In zijn brief van 12 april 1584 schrijft hij aan Lipsius:

32 Ibid., 70, n. 5.

> Hier af spreke ick aengaende vant uytlaten dat mij meshaegt in eens anders werck, is myn zin zo weynich als een anders werck een woordt te veranderen. Wil ick wat geheel na mijn zinne hebben, zo mach ick zulcx zelfs schrijven ende maken, maer int vertalen weet ick wel wat my betaemt.[33]

Principieel als hij was, kon hij echter geen tekst vertalen die voor hem niet helemaal duidelijk was en waar hij zijn bedenkingen bij had. Hij had moeite met de hoofdstukken over het Fatum (*Const.* 1, 18-20). Vooral de bewering van Lipsius 'libere, igitur necessario peccas' (men zondigt vrijwillig en daarom noodzakelijk), die betrekking heeft op de vrijheid van de mens en het zondigen zat hem dwars.[34] Hij wilde er graag met Lipsius in een rechtstreekse confrontatie over discussiëren. Op 9 april 1584 antwoordde Lipsius hem met een brief waarin hij, toch enigszins geïrriteerd door de kritiek op het twintigste hoofdstuk, alle argumenten en excuses aanvoert om onder een openbaar debat of zelfs maar een rechtstreekse confrontatie uit te komen. Hij wil graag op vragen antwoorden, maar alleen schriftelijk. Opvallend is wel dat hij onmiddellijk bereid is om de betwiste passages te schrappen: 'Als u bepaalde details die ik over de persoonlijke wil van de mens heb ingevoegd, volledig afkeurt, heb ik er geen bezwaar tegen om ze te schrappen. Dat wil ik liever dan ze te wijzigen.'[35] In zijn reactie van 18 april 1584 stelt Coornhert dat hij het werk zal hervatten als de tekst hem duidelijk is:

> Het senden van de twee eerste bladen met daentekeningen inde lijst zal my dienstelyck zijn int verstaen eniger dingen my duyster als ick nu tbegonnen werck weder ter handen neme, twelc ick ter stont wil doen als ick opt geen voorseydt staet sommierlyck u.l. antwoorde zal hebben ende danderdergelycke gedructe bladen dan voorts begeerlyck verwachten.[36]

Coornhert had namelijk bij een vorige brief al enkele bladen gekregen van de bijgewerkte en door Lipsius geannoteerde tweede editie, die nog in 1584 zou gedrukt worden, maar wel met het jaar 1585 in het impressum. Omdat hij geen bevredigend antwoord kreeg, zocht hij dan maar een compromis om de vertaling te kunnen voortzetten. In zijn brief van 24 april 1584 vraagt hij toestemming aan Lipsius om de passages die hem niet duidelijk zijn, in zijn vertaling te mogen voorzien van een teken, waarvan hij in zijn inleiding zal uitleggen wat het betekent.

> Doch begere ick noch te weten of u.l. oock ongaerne zoude lyden dat ick mach stellen neven dese drie eerste gelyckenissen neven *Libere igitur necessario peccas* ende weynich meer andere (zo daer meer mogen zijn) plaetsen inden rande: *Caute* of een handt, mits dat ic in mijn brief voor het overgesette boeck verclare dat ick zulcke plaetsen niet recht en verstae en omsichelyck gelezen moeten zijn. Indien ia zo verwachte ick allencxkens

33 ILE II, 84 04 12, 12-16.
34 Vervliet, *Een variatie op varianten*, 15.
35 Vertaling van Schrijvers, in Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 146.
36 ILE II, 84 04 18, 133-137.

> d'andere bladen des tweeden drucx met aenwysinge van tgeene bij u.l. is verandert.[37]

Uiteindelijk zal Coornhert de vertaling toch niet voltooien. Het was voor hem ook een moeilijke periode. Hij moest veel tijd besteden aan het verzorgen van zijn zwaar zieke vrouw en bovendien verhuisde hij toen van Haarlem naar Den Haag. Op 31 oktober 1584 laat Lipsius aan Moretus weten dat Coornhert zich positief heeft uitgelaten over de Nederlandse vertaling: ‘In zijn brieven geeft Coornhert zijn volle goedkeuring aan de vertaling van *De constantia*; hij is de groote censor van onze taal.’[38]

37 ILE II, 84 04 24 C, 148-155.

38 Vertaling door Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis*, 74 van ‘Constantiae versionem in literis suis probat valde Cornhertius, ille sermonis nostri magnus censor.’ Cf CCP 7, 171; ILE II, 84 10 31, 11-12.

Jacob Walraven

Er was nog een derde kandidaat vertaler. De dichter Jacob Walraven die in 1579, op 35-jarige leeftijd, een vaste positie in zijn geboortestad Hoorn had opgegeven om nog in Leiden te gaan studeren. Hij woonde daar in het huis van Jan van Hout en behoorde waarschijnlijk ook tot de dichterskring. Walraven schreef Nederlandse poézie, waarvan vrijwel niets is overgeleverd. Coornhert droeg in 1582 zijn *Comedie van de Rijckeman* op aan Walraven.[39] Op 30 augustus 1586 schreef Jacob Walraven in een opdracht bij *De eerweerdighe achtbaerheyt van een soldener*, zijn vertaling van *The honourable reputation of a souldier* (1585) van George Whetstone: 'Dwelc ic na een pooze hervattende in I. Lipsii (niet buyten zijn zelfs raet) *De constantia,* noch versch uyten druck, was voortvarende, met drie streken van een veel veerdigher voorby gezeylt [...]'.[40] Hij was dus eveneens van plan om *De constantia* te vertalen. Ook hij moet contact opgenomen hebben met Lipsius. Maar toen hij vernam dat Moretus met de vertaling bezig was, liet hij zijn opzet varen.[41] Heeft Lipsius Walraven dan wel verwittigd van het feit dat Moretus aan een vertaling werkte, of heeft Lipsius ook Walraven laten vertalen en heeft deze pas later vernomen dat Moretus ermee bezig was?

De weggelaten hoofdstukken

Ondanks alle lofprijzingen door de humanisten was *De constantia* geen onomstreden werk. Over de stijl mocht iedereen het dan wel eens zijn, met de inhoud hadden vooral de geestelijken het moeilijk. De stoïsche opvattingen die Lipsius verkondigde, waren niet altijd aanvaardbaar vanuit een christelijk perspectief. De christen moest God trouw blijven zowel in leed als in vreugde. Daarin moest de standvastigheid bestaan. In zijn brief van 5 april 1584 loofde de toekomstige Antwerpse bisschop Laevinus Torrentius Lipsius' stijl:

> Jouw boek *Over de Standvastigheid* is mij kort geleden door Plantijn toegezonden en zodra ik er de tijd voor had, heb ik het ter hand genomen en zonder tussenpozen en als het ware in één adem gretig uitgelezen. De woordenrijkdom en de stijl ervan verdienen evenveel bewondering als de diepgang van de inhoud.[42]

Toch had Torrentius problemen met het feit dat Lipsius alleen heidense filosofen vermeldde en Christus niet ter sprake bracht. Hij was geschandaliseerd omdat het

39 Bonger, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, 322; J.A. van Dorsten, *Poets, Patrons and Professors. An Outline of some literary Connexions between England and the University of Leiden 1575-1586*, Leiden 1962, 109.

40 Van Dorsten, *Poets, Patrons and Professors*, Leiden 1962, 139; 214.

41 Ibid., 110-111.

42 Vertaling door Schrijvers in Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 146, van: '[... postquam aliquid actus otii in manus sumpsi, sine intermissione atque uno quasi spiritu avidissime perlegi. Est enim in illis ut verborum copia atque elegantia singularis, sic sententiarum gravitas admiranda.' [ILE II, 84 04 05 T, 2-5]

heidens stoïcisme werd vergeleken met het christendom. Volgens Torrentius had Lipsius zich in de eerste plaats daarop moeten inspireren. Op het einde wijst hij nogmaals op de mooie stijl en suggereert om die voor een andere inhoud aan te wenden: ‘Maar een nieuwe taak wacht je om wat door jou als humanist zeer stijlvol maar, eerlijk gezegd, toch al te profaan is neergeschreven, in een tweede deel enigszins godvruchtiger te behandelen.’[43] Ook Coornhert, die in religieuze zaken

43 (Vertaling door Schrijvers in Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 150 van ‘Sed alter tibi superest labor, ut quod humano abs te more, quamquam elegantissime nimis tamen profane (dicam enim libere) iam scriptum est, addito alio volumine paulo religiosius pertractetur.’ [ILE II, 84 05 05 T, 94-96.)

zeer gematigd was, struikelde over de hoofdstukken 18 tot 20 in het *Eerste Boek.* Schrijvers bestempelt deze hoofdstukken als de meest sofistische en de moeilijkste uit het hele werk.[44] Lipsius begreep zelf wel dat het een heikele materie was. Op Coornherts vraag om meer uitleg kon hij geen bevredigend antwoord geven. Hij wist dat hij zich op glad ijs begaf als hij hier dieper zou op ingaan. Coornherts voorstel om over deze hoofdstukken een debat te organiseren, wimpelde hij af met het argument dat hij er geen tijd voor had.[45]

De kritiek vormde voor Lipsius geen reden om zijn werk fundamenteel aan te passen. In een brief aan Ortelius van 23 augustus 1584 liet hij weten dat hij weinig had gewijzigd in de tweede nieuwe druk van zijn *De constantia.*[46] Hij liet die echter wel voorafgaan door een voorwoord voor de lezer, *Ad lectorem pro Constantia mea Praescriptio,* dat nog voor de opdracht werd geplaatst. Het was een antwoord op de kritiek van o.a. Torrentius, die zich eigenlijk op twee vlakken richtte, het feit dat Lipsius met te weinig godsvrucht over het onderwerp sprak en dat hij op sommige plaatsen niet 'waarachtig' genoeg was.[47] Lipsius probeert er het verwijt van gebrek aan godsvrucht te weerleggen door zijn werk uitdrukkelijk als filosofisch te bestempelen. Toch moet hij de kritiek wel zeer ernstig hebben genomen, want het geplande vervolg *Thrasea, sive de contemptu mortis*, heeft hij nooit uitgegeven, hoewel hij er reeds aan werkte.[48] Deze tweede brief tot de lezer, waarin Lipsius zich verantwoordt, zal alleen aan de Nederlandse vertaling van 1675 worden toegevoegd, de andere edities zijn allemaal op de eerste druk gebaseerd.

Tijdens het vertalen moet Moretus al opgevangen hebben welke hoofdstukken problematisch waren. Mogelijk hebben de kritische opmerkingen van Coornhert en Torrentius, allebei in april 1584, Lipsius en Moretus wel aan het denken gezet en hebben ze hen ertoe gebracht voor de radicaalste, maar tegelijk ook de eenvoudigste, oplossing te kiezen door de betrokken hoofdstukken gewoon te schrappen.[49] De kritische opmerkingen hebben Plantijn en Moretus er uiteindelijk niet van weerhouden om de vertaling te publiceren. Blijkbaar had Lipsius er weinig moeite mee dat zijn werk slechts op een onvolledige manier in de Nederlandse versie aan de lezers werd gepresenteerd. Hechtte hij zo weinig belang aan de lezer die geen Latijn kende, dat het hem niet uitmaakte of deze de volledige tekst onder ogen kreeg? Lipsius kreeg wel eens vaker verwijten dat hij zelf allesbehalve standvastig was en vaak bereid was om zijn teksten aan te passen om daarmee kritiek te vermijden.[50] Ook aan Coornhert stelde hij voor om betwiste passages gewoon uit de tekst te schrappen. Toch zijn de bewuste hoofdstukken nooit verdwenen uit de Latijnse editie. Waarschijnlijk volstonden de toelichting in het voorwerk en de kleine aanpassingen.

44 Schrijvers, Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 20-22.
45 Bonger, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, 141-142.
46 'Constantiam etiam nostram recusam habes in qua pauca mutata; epistola tantum addita ad lectorem, in qua iure defendo me contra quosdam pietatis adsertores parum pios, certe parum prudentes.' (ILE II, 84 08 23 O, 5-7.)
47 Hoven, 'De Constantia', 77.
48 CCP 7, nr. 1038. Zie hierover J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius (1547-1606) and Publius Clodius Thraseas Paetus', in J.M. Maestre maestre, J. Pasqual Barea and L.C. Brea (eds.) *Humanismo y Pervivencia del Mundo Clasico: Homenaje al Prof. Antonio Fontaán*, Alcañiz - Madrid 2002, 1283-1288.
49 Bonger, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, 143.
50 Schrijvers, Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 16.

Niettemin waarschuwt de *Index librorum prohibitorum et exporgendorum novissimus, pro Catholicis Hispaniarum regnis Philippi iv, Regis Catholicis* uit 1667, samengesteld door Antonius a Sotomaior en verschenen in Madrid,[51] nog voor de hoofdstukken over het fatum, die met veel omzichtigheid moeten worden gelezen.[52]

51 Madrid, Diaz, 1667. Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen: 1059 B 3.

52 Schrijvers, Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 19; PP 3, 1355; Justus Lipsius, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt.* Vertaald door J. Mourentorf. Met inleiding en aantekeningen door H. van Crombruggen, Antwerpen 1948, XVIII en BBr 3, 903.

De ware drijfveer of het verschil tussen woorden en daden

Uit de verklaringen van Moretus, Plantijn en Lipsius moet telkens blijken dat het initiatief om een Nederlandse vertaling te maken het gevolg was van het nobele streven om een dergelijk hoogstaand werk voor een breed publiek ter beschikking te stellen. Vrijwel alle studies gaan ervan uit dat de vertalingen het gevolg zijn van het succes van de Latijnse editie.[53] De manier waarop Plantijn te werk gaat bij het uitgeven van de vertalingen suggereert echter andere motieven. Als hij alleen maar de bedoeling had de tekst aan een breed publiek ter beschikking te stellen, is er de vraag waarom daar zoveel haast bij was. Als het succes van de Latijnse versie de reden was waarom Plantijn er ook een Nederlandse vertaling van liet maken, is er een probleem met de chronologie. De jaartallen in de impressa van de Latijnse en de Nederlandse editie suggereren een dergelijke korte opeenvolging. Maar is de informatie op de titelbladen en de interpretatie ervan wel correct?

Om te beginnen is het jaar in het impressum van de eerste Latijnse editie verkeerd.[54] Het boek was al vroeger klaar. Op 18 september 1583 stuurt Lipsius een brief aan Alexander Ratlo in Gent en voegt daar een exemplaar van *De constantia* bij, met de mededeling dat het wel zeer recent tot stand is gekomen.[55] Op 15 oktober 1583 schonk Lipsius via schepen Cornelis Pruynen een exemplaar aan het Antwerpse stadsbestuur. De Antwerpse magistraat, aan wie het werk was opgedragen, keurde op 3 november 1583 een geschenk goed voor een vergulde zilveren beker ter waarde van 110 Karolusguldens en op 28 november werd een geschenk van 50 gulden aan Mevrouw Lipsius gegeven.[56] Op 19 december 1583 schreef Marnix van Sint Aldegonde aan Lipsius dat hij het boek had gelezen en dat hij het zeer apprecieerde.[57] De Latijnse editie moet dus ongetwijfeld klaar zijn geweest voor 1 januari 1584 en was zeker al bij een aantal bekenden verspreid. De tweede Latijnse editie van 1585 verscheen al in 1584.[58] Plantijn vond het dus nodig om beide Latijnse edities te postdateren. Jan Moretus zelf wilde de illusie ophouden dat hij pas aan de vertaling was begonnen na het verschijnen van de Latijnse editie. In zijn opdracht luidt het dat hij zich aan het vertalen heeft gezet, omdat velen die zoveel plezier hadden beleefd aan de Latijnse versie het betreurden dat er geen Nederlandse vertaling van bestond:

> Soo desen Boeck der Slandtvasticheyt nu onlancx door den Hoochgeleerden ende Wijtvermaerden Iustus Lipsius int Latijn beschreven [...] wtghegheven was: is hy soo aenghenaem ende lofweerdich bevonden, alst metter daet doen is bethoont. Ende daer naer van vele (dien niet alleen gelesen, maer oock herlesen hadden) wert opentlijcken gheseyt, jammer te wesen, dat een yeghelijck dit kostelijck werck (daer soo menigherhande verlichtinghen des herten tot desen wonderlijcken ende benauden tijdt

53 Hoven, 'De Constantia', 78 en Schrijvers, Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 11, zie ook de eerste paragraaf van deze bijdrage.

54 PP 3, 1355-1356.

55 'Iuvent te etiam aliquid fortasse hi mei libri de Constantia, quos donum tibi do: et quos recens edolavi in usum meorum Belgarum et alloquium adflictae patriae.' [ILE I, 83 09 18, 20-21].

56 BBr 3, 903; PP 3, 1356.

57 ILE I, 83 12 11 P.

58 PP 3, 1357.

dienende in te vinden waren) niet terstondt in sijn eyghen ghemeyne tael overgheset, by der handt en mocht nemen tot eenen troost.[59]

Moretus heeft echter niet gewacht tot de Latijnse editie was verschenen om aan de vertaling te beginnen. Hij was reeds aan de vertaling bezig voor het succes van de Latijnse editie dui-

59 CCP 7, 153.

delijk was. Al op 11 september 1583 schrijft Lipsius een brief aan Jan Moretus waarin hij aangeeft dat hij een fragment van de Nederlandse vertaling heeft gelezen.[60] Moretus moet de tekst dus al heel vroeg ter beschikking hebben gehad.

Alle edities van *De constantia* in 1584 en 1585 zijn in Leiden gedrukt, ook de exemplaren met een Antwerps adres,[61] en de Nederlandse en Franse versie komen eveneens van de Plantijnse persen in Leiden.[62] Dat alle exemplaren van *De Constantia* in Leiden zijn gedrukt, blijkt ook uit een brief van Pierre Porret aan Moretus van 30 september 1584: 'C'est un grand retardement d'avoyr envoyé les livres de constance à Anvers veu qu'ils povoyent venir tout droict de Hollande a Roan.'[63] Aangezien de hele productie van de Latijnse editie zich in Leiden afspeelt, komt de tekst niet toevallig in de handen van Moretus in Antwerpen. Voet veronderstelt dat Moretus voor zijn vertaling werkte van een gedrukt exemplaar,[64] maar dat strookt niet met de chronologie. De Landtsheer veronderstelt dat Plantijn een drukproef aan Moretus heeft bezorgd, aangezien het werk nog niet verschenen was toen Lipsius zijn commentaar op de vertaling leverde.[65] Dit ligt al meer voor de hand, tenzij Plantijns schoonzoon kon beschikken over een kopie in handschrift. Het is weinig waarschijnlijk dat Plantijn Moretus op voorhand wilde laten kennis maken met de literaire kwaliteit van het werk. Als Plantijn de tekst in een of andere vorm aan Moretus stuurde, had hij daar duidelijk een bedoeling mee.

De hele handelwijze van Plantijn bij de uitgave van de vertalingen straalt haast uit. Dat blijkt uit het aanbod om de vertaling van Coornhert uit te geven en uit het feit dat hijzelf het voorwoord voor de Franse editie heeft vertaald. Maar daar staat tegenover dat hij de Latijnse edities postdateert. Plantijn hechtte er dus veel belang aan dat alle edities in 1584 werden gesitueerd. Dat had ongetwijfeld te maken met de actualiteitswaarde van *De constantia.* Het is een werk waar mensen in tijden van rampspoed en algemene verwarring naar kunnen grijpen. Schrijvers bestempelt het als een soort crisisfilosofie:[66]

> De invloed van Lipsius' denkbeelden is door hun intellectualistisch karakter bij de hogere standen het grootst geweest, bij kooplieden, officieren en magistraten die, rustig te midden der woedende baren, hun maatschappelijke taken vervulden.[67]

Lipsius zelf situeerde zijn tekst in de periode van Alva, de jaren 1571-1572 toen hij zelf Leuven verliet om naar Wenen te gaan, maar de tijden die zich omstreeks het verschijnen van het werk aankondigden, waren niet minder zorgwekkend en beangstigend. Hoewel *De constantia* in alle opzichten een Leidse productie is, zijn

60 Zie boven.
61 BBr 3, 903, 904.
62 BBr 3, 913-914.
63 CCP 7, 167.
64 PP 3, 1356.
65 De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Jan I Moretus', in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse huis*, 84.
66 Schrijvers, *Ik kan de muzen niet haten*, 183-184 en id., in Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 11-12.
67 Schrijvers in Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 26 en id., *Ik kan de muzen niet haten*, 209.

zowel de Latijnse als de Nederlandse editie door hun dedicaties volledig op Antwerpen gericht. Dat Lipsius zijn werk opdraagt aan het stadsbestuur van Antwerpen, hoewel hij op dat ogenblik in Leiden verblijft, is geen toeval. Plantijn zal daar waarschijnlijk wel mede verantwoordelijk voor zijn. Voor hem was het belangrijk om deze uitgave expliciet in Antwerpen onder de aandacht te brengen. Dit geldt nog meer voor de Nederlandse vertaling. Moretus verwijst als inwoner van Antwerpen

in de aanspreking van zijn opdracht al meteen naar de oversten van de burgerwacht en niet zoals Justus Lipsius naar de 'Heeren Borghemeesteren en Schepenen' van Antwerpen tot wie de Latijnse versie was gericht. De vertaler richt zich tot alle leden van de Antwerpse burgerwacht. Hij presenteert zijn vertaling als een directe reactie op de actualiteit, 'desen wonderlijcken ende benauden tijdt'.[68] Deze bewering zullen de adressaten niet tegenspreken. Op 25 juni 1584 zal hen al wel duidelijk geworden zijn dat de stad een zware tijd te wachten stond en dat zij als haar verdedigers daarin een belangrijke rol zouden spelen.

Het zijn haast voorspellende woorden van Moretus want nauwelijks twee weken later, op 10 juli 1584, zal Balthasar Gerards de Vader des Vaderlands, Willem van Oranje, in Delft vermoorden, een gebeurtenis die ontreddering in het kamp van de opstand zal teweegbrengen. Bovendien is het tegen die tijd wel voor iedereen duidelijk dat de opmars van Farnese niet gemakkelijk te stuiten zal zijn en dat na de herovering van de Vlaamse Steden de Brabantse zullen volgen. Farnese had in 1583 al het Land van Waas en Zeeuws-Vlaanderen in handen gekregen en op 7 april 1584 had Ieper op strenge voorwaarden moeten capituleren, waarna ook Brugge op Pinksterdag, 20 mei 1584, zich tegelijk met Damme had overgegeven.[69] Op 17 augustus 1584 zou Gent onder het gezag van Farnese komen. In een brief van 12 maart 1584 aan Theodorus Leeuwius (de jurist Dirk van Leeuwen, de eerste die zich officieel inschreef aan de Leidse universiteit en oud-student van Lipsius), sprak de humanist zijn ongerustheid uit over de politieke situatie[70] en in een brief van 31 augustus 1584 vreesde hij dat het niet lang meer zou duren voor Antwerpen werd belegerd. Volgens de geruchten was de vijand zelfs al voorbereidselen aan het treffen om de Schelde af te sluiten.[71] Ook in Parijs was men op de hoogte van de gebeurtenissen en zag men het naderende gevaar voor Antwerpen. Dat blijkt uit een brief van Pierre Porret aan Moretus van 30 september 1584: 'Le bruict est icy commun de la reddition de Gand a grosses charges et s'asseurte on que Anvers le suivra de bien près.'[72]

Het is hiermee wel duidelijk dat Plantijn veel belang hechtte aan het tijdstip waarop het boek klaar was. Hij wilde dat het werk beschikbaar was wanneer de vijandelijke dreiging groter werd, en zeker vóór de strijd Antwerpen zou bereiken. Daar tegenover staat dat Plantijn zijn uitgaven zo actueel mogelijk wilde maken omdat dat bij het publiek ongetwijfeld nog meer de indruk zou wekken dat het boek speciaal voor hun situatie was geschreven. Door de Latijnse editie te postdateren situeerde hij het schijnbare moment van publicatie dichter bij het moment waarop de feiten zouden kunnen plaatsvinden, die de vraag naar een dergelijk boek zouden doen toenemen. Plantijn begreep dat hij de grootste kans had op succes als hij kon inspelen op de actualiteit. Hoe groter de dreiging dat Antwerpen zou belegerd worden, hoe meer behoefte er zou zijn aan een werk als *De constantia.* Er was voor Plantijn veel aan gelegen om zijn publicatie op het juiste moment in het licht te brengen. Dat kan meteen een verklaring zijn waarom Plantijn geen tweede editie van de Nederlandse vertaling op de markt brengt. De problematiek is na de val van Antwerpen minder

68 CCP 7, 153
69 Zie J.A. van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt & Bussum 1982, 363-364.
70 ILE II, 84 03 12, 8: 'De Republica solicitor magis, quae iam non labitur, sed ruit.'
71 ILE II, 84 08 31, 10-12: 'Clausi Gandavanses nec longe ab eo Antverpienses. Vera sunt quae nuntiantur. Hostis enim rates et tabulata trabium mire contexta parat, quibus fluvium claudunt.'
72 CCP 7, 167

acuut geworden. Of heeft hij zich misrekend en was het publiek voor een Nederlandse vertaling niet zo groot?

Het beoogde publiek

Volgens zijn voorwoord mikte Lipsius zelf niet op een groot publiek aangezien hij dit boek had geschreven om met zichzelf in het reine te komen. Met een aan Seneca ontleend citaat beweert hij dat lezers voor hem in feite geen belang hadden: 'Satis mihi pauci lectores, satis est unus, satis est nullus!' (Enkele lezers zijn mij genoeg, één lezer is genoeg, geen lezer is genoeg).[73] Dat *De constantia* een humanistisch publiek kon bekoren, was duidelijk. In een brief aan Ranzovius schrijft Lipsius nog:

> Ik ben God dankbaar, die door mij heeft willen bewerken dat het boek bij de juiste mensen waardering vond, terwijl alle mensen er baat bij vonden. Wij leven immers, naar mijn mening, met geen ander doel dan om elkaar in deze maatschappij met raad en daad bij te staan.[74]

Volgens Henk Duits lag *De constantia* aan de basis van het succes van het neostoïcisme dat in de laatste decennia van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw uitgroeide tot de modefilosofie.[75] Mieke Smits-Veldt omschrijft het publiek voor *De constantia* als 'de generaties die de verschrikkingen van de oorlog en het leed dat een onschuldige burgerbevolking door vreemde of eigen heersers aangedaan kan worden, uit eigen ervaring of die van ouders en andere familieleden kenden.'[76] Volgens haar bood Lipsius 'een leidraad voor de enige zinvot geachte opstelling, namelijk vanuit innerlijke rust met gelijkmoedigheid het opgelegde lijden verdragen.'[77]

Dit gold niet alleen voor de humanisten. De hele maatschappij van hoog tot laag werd geconfronteerd met de oorlogsellende. Voor een Nederlandstalig publiek gaat echter veel van de stijlrijkdom van het originele Latijn verloren. Dit publiek heeft ook minder belangstelling voor de filosofische opvattingen uit de oudheid, zeker vanuit een wetenschappelijke benadering. Het werk moet zijn aantrekkingskracht dus halen uit de boodschap, namelijk de gedragsregels die Lipsius in *De constantia* voorstelt. Ondanks de actualiteitswaarde is het blijkbaar toch nodig om de lezer naar binnen te lokken, want Moretus vergelijkt het boek met gebouwen 'die anders in den eersten intrede schijnen te wesen dan sy en sijn als men se van binnen te deghe besien heeft.'[78] Bedoelt hij daarmee dat de stijl van Lipsius zo ongewoon is, dat het een niet klassiek geschoolde lezer zou afschrikken? Hij beperkt zijn eigen verdienste

73 Vertaling door Schrijvers in Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 36.

74 Vertaling door Schrijvers in Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 153 van 'Sed Deo tamen meo gratias ago, cui visum per me efficere, quod laudem apud bonos habeat, usum apud omnes. Nec enim alio fine, ut opinor, vivimus quam ut in hac societate alteri alteros manu, mente, lingua, iuvemus.' [ILE II, 85 02 13 R^2, 9-11]

75 H. Duits, 'Hoofts "Henrik de Gróte": een neostoïsche vorstenspiegel', in M. Bruggeman *et al.* (eds.), *Mensen van de nieuwe tijd: een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, 266-283 (p. 271).

76 M.B. Smits-Veldt, *Samuel Coster-ethicus didacticus, Een onderzoek naar dramatische opzet en morele instructie van Ithys, Polyxena en Iphigenia*, Groningen 1986, 298.

77 Ibid., 298.

78 CCP 7, 154.

uitdrukkelijk tot het vertalen: ‘dat ick daer niet aen en hebbe dan mijnen ghewillighen arbeyt int oversetten.’[79]

Jan Moretus vernoemt enkele potentiële lezersgroepen expliciet. Hij draagt zijn werk op aan: ‘Den edelen, wijsen ende voorsienighen Heeren; mijn Heeren de Hooftmans, Dekens Oudermans ende Guldebroeders, der sesse ghesworen Gulden der Stadt Antwerpen.’ Het gaat daarbij om de Antwerpse burgerwacht, die uit zes gilden bestond: de Oude & Jonge Voet-

79 CCP 7, 154.

boog, de Oude en de Jonge Handboog, de Kolveniers en de Schermers.[80] Rond 1560 bestond elke gilde uit honderd leden, allemaal 'treffelyke burgers en eersame poorters'.[81] Hij prijst de burgerwacht omdat zij het belang van hun toch wel bijzondere stad voorstaan: 'die met vaster Stantvasticheyt altijdt deser schoon ooghe aller steden, als den appel haerder eyghen er ooghen voorghestaen hebt, ende oock noch daeghelijck voorstaet.'[82] Hij noemt zichzelf hun 'ootmoedighen dienaer', en misschien verwijst hij daarbij naar het feit dat hij zelf was vrijgesteld van de dienst bij de burgerwacht. Plantijn had namelijk voor zijn schoonzonen Raphelengius en Moretus een vrijstelling van de verplichte wachtdienst gevraagd zodat ze zich volledig aan het bedrijf zouden kunnen wijden.[83] Mogelijk wilde Moretus op deze manier toch een bijdrage leveren aan de verdediging van de stad door de schuttersgilden moreel te ondersteunen. In de vertaling zelf omschrijft Moretus nogmaals expliciet zijn publiek. Bij de verantwoording voor de hoofdstukken die hij niet vertaalt, richt Moretus zich tot de lezer die hij daarbij ook omschrijft:

> [...] door dien t'selve den ghemeynen man veel te hooch ende swaer soude vallen, weynich tot stichtinghe, maer sommighe tot aenstoot en twijfelinghe mochte dienen, daeromme beter ghelaeten alleen den gheleerden.[84]

Moretus neemt hier bijna dezelfde elitaire houding aan als Lipsius en spreekt betuttelend en neerbuigend over de ongeletterde lezer, die geen Latijn kent. De grootste groep Latijn-onkundige lezers waren de vrouwen. Nochtans behoren zij niet meteen tot het doelpubliek. Want hoewel ook voor vrouwen de Nederlandse vertaling nuttig zou kunnen zijn, vreesde Lipsius dat de inhoud voor hen misschien toch te moeilijk was. In een brief van 9 september 1584 aan Theodorius Leeuwius, aan wie hij geregeld boeken stuurde,[85] vraagt Lipsius om een exemplaar van de tweede druk van *De constantia* aan Bartholomeus Buys Gryphius[86] te bezorgen en hij stuurt ook een Nederlandse vertaling mee voor de eerste vrouw van Leeuwius Hildegonde van Loo.[87] Zij zal de wijsheid kunnen begrijpen mits de hulp van haar man: 'Het Nederlandstalige zal voor je vrouw van pas komen, als de inhoud ervan wat kan bijdragen tot de wijsheid van die sexe. Maar als het echt zo belangrijk voor je is, moet je haar helpen bij het begrijpen ervan.'[88] Lipsius doet hier vrij neerbuigend over de vrouw van Leeuwius, hoewel hij haar toch goed moet gekend hebben. Op 20

80 CCP 7, 155; zie ook F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden* III, Antwerpen 1846, 472.
81 Mertens-Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, 476.
82 CCP 7, 155.
83 CCP 7, 51-53.
84 Justus Lipsius, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt.* Vertaald door J. Mourentorf. Met inleiding en aantekeningen door H. van Crombruggen, Antwerpen 1948, 52.
85 *Lieveling van de Latijnse taal*, 67.
86 In de brief staat Seb[astianus] Gryphius, maar de editeurs Nauwelaerts en Sué vermoeden dat het hier om een verschrijving gaat (ILE II, 84 09 09, 14). Bartholomeus Buys Gryphius vervulde verschillende officiële functies in de republiek. Hij schreef zelf ook geschiedenis. Zijn dochter was gehuwd met de Leidse hoogleraar Paulus Merula. Zie over hem NNBW 1, 524-525.
87 ILE II, 84 09 09.
88 ILE II, 84 09 09, 14-15: 'Belgicum uxori tuae serviet, si tamen haec ad sapientiam illius sexus. Sed tu, si tanti est, interpretando iuvabis.' Met dank aan J. De Landtsheer voor de vertaling.

februari 1585 schreef hij een uitvoerige troostbrief aan Leeuwius naar aanleiding van het overlijden van zijn echtgenote en hij deed dat nogmaals op 1 maart 1585 en op 17 oktober 1585.[89] Gezien de functie van haar man moet zij trouwens uit de betere kringen afkomstig zijn, wat impliceert dat het boek voor de meeste andere vrouwen waarschijnlijk volledig ontoegankelijk was.

In de handgeschreven catalogi van de edities van Plantijn is de verkoopprijs voor de Neder-

89 ILE II, 85 02 20; 85 03 01; 85 10 17 (de laatste brief moet ongetwijfeld een zevental maanden vroeger gedateerd worden).

landse vertaling vastgesteld op zes stuivers, de Franse vertaling in kwarto kostte zeven stuivers.[90] Met een dergelijke prijs komt het boekje terecht in de categorie van de wat duurdere schoolboeken voor de Latijnse school. Ook het feit dat de Nederlandse vertaling in octavo is en niet in kwarto zoals de Latijnse, past in een schoolcontext. Nochtans wekt Moretus nergens de indruk dat het boek ook voor dit publiek bestemd kon zijn. Pierre Porret, de broer van Plantijn, die in Parijs verbleef, had duidelijk een andere kijk op een Franse vertaling van *De constantia.* In zijn brief van 11 april 1584 koestert hij geen grote verwachtingen van de verkoop van de Franse exemplaren. Maar hij doet wel een suggestie waarmee Plantijn geen rekening heeft gehouden. Porret zag er een geschikt werk in voor een schoolpubliek op voorwaarde dat er een synoptische vertaling van Latijn en Frans zou worden geboden:

> Het Frans zal niet zo goed inslaan als het Latijn en ik vind niet dat er veel in quarto's moeten gemaakt worden, maar indien U er een klein handboek van zou willen maken met aan de ene zijde het Latijn en aan de andere zijde het Frans, dan meen ik dat het goed zou verkopen voor de scholieren aangezien de vertaling bijna letterlijk is gebeurd.[91]

Dat de Franse vertaling in Parijs veel minder succes had geoogst dan het Latijnse origineel, blijkt uit zijn brief van 11 februari 1585: '[...] mays elle ne se vend guere bien car le latin de Lipsius est si agreables aux doctes de ceste ville qu'il efface tout le françoys tout courtoisement qu'il puisse estre.'[92]

Lof voor Moretus' vertaling

Een aantal exemplaren van *Twee boecken vande Stantvasticheyt* bevat een extra katern, aangegeven als **, met lofdichten op de vertaling. Voet vermoedt dat hier problemen waren gerezen, omdat er exemplaren zijn met en zonder deze katern en andere waarin hij vervangen is door een blad met zetfouten.[93] De katern in kwestie bevat de lofdichten van Jan van Hout en van Janus Gruterus. Aangezien zowel de Latijnse als de Franse en Nederlandse edities van 1584 volledig in Leiden zijn geproduceerd, is het niet zo verwonderlijk dat Plantijn of misschien Lipsius zelf Van Hout en Gruterus, twee dichters met enige faam in het Noorden, heeft aangesproken voor een lofdicht.

Daar staat wel tegenover dat zowel de Latijnse als de Nederlandse edities aan Antwerpse instanties zijn opgedragen. Dit is een typische manier van werken voor Plantijn, die steeds probeerde het evenwicht te bewaren en alle mogelijke

90 L. Voet, 'Justus Lipsius Twee boecken vande stantvasticheyt', in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse huis*, 185-186.

91 'Le françoys ne sera de si bone vente que le latin en ne suys pas d'avis d'en faire beaulcop en quarto, mays si vous en voliés imprimer un petit manuel et mettre d'un costé le latin et le françoys de l'aultre, je croy qu'il se vendroict bien pour les escoliers veu qu'il est traduict quasi ad verbum.', CCP 7, 143. Vertaling van Hoven, 'De Constantia', 80.

92 CCP 7, 181.

93 Voet, 'Justus Lipsius Twee boecken vande stantvasticheyt', 185.

publieksgroepen gunstig te stemmen. Na het katholieke herstel in Antwerpen was het evenwel minder aangewezen om een boek te laten aanprijzen door twee notoire protestanten en daarom zal de katern selectief zijn toegevoegd, afhankelijk van de bestemming van het exemplaar.

Volgens Sabbe was Jan Moretus persoonlijk bevriend met Jan van Hout en Janus Gruterus en deelde hij hun bewondering voor Lipsius.[94] Maar misschien leidt Sabbe dat alleen maar af uit het feit dat Van Hout een lofdicht schreef voor de vertaling dat hij alleen onder-

94 Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis*, 70.

tekende met zijn devies ‘Hout en Wind’. In elk geval was Van Hout zeer goed bevriend met Lipsius en ook met Plantijn. Toen Lipsius pas in Leiden aankwam om er een professoraat op te nemen, logeerde hij bij Jan Van Hout, die zowel stadssecretaris als secretaris van de nog jonge universiteit was.[95] Op 22 maart 1578 schreef Lipsius een lovende bijdrage in het *album amicorum* van Jan van Hout, waarin hij hem prees voor zijn Nederlandse poëzie.[96] In zijn *Saturnalium sermonum libri duo* (Antwerpen 1582) bestempelt hij de Leidenaar als ‘flos poetarum’ (de bloem der dichters) en als ‘Vnum esse inter Belgas qui nostra lingua viam viderit ad carmen’ (de enige van de Nederlanders die het pad van de poëzie ziet in het Nederlands).[97]

Jan van Hout heeft er zich niet met een kort versje vanaf gemaakt; het telt niet minder dan 72 verzen. Toch gaat het gedicht niet in de eerste plaats over *De constantia.* De eerste 44 verzen geven een voorbeeld van de standvastigheid zoals die te vinden was in Willem van Oranje.

> Deur dese const d'Oraensche Forst
> De coeghels moord ich in zijn borst
> (O boos-daedt) vroom ontfing zo dat hy nu gans
> Als s'Hemels borgher sit in t'hooch
> En voet staech sijn onsterflijck' ooch
> Met Godes heerlicheyt bevrijt van alle ellenden. (v. 39-44)[98]

Op 10 juli 1584 werd Willem van Oranje in Delft vermoord. Rond die tijd was Van Hout waarschijnlijk nog bezig met het lofdicht. Moretus dateerde zijn opdracht op 25 juni 1584. Als politiek geëngageerd man en fervent aanhanger van Willem van Oranje moet het nieuws Van Hout zeer getroffen hebben. Hij heeft dan in dit gedicht meteen de gelegenheid aangegrepen om tegelijk een lofdicht op Willem van Oranje te schrijven dat perfect zou kunnen eindigen met het vers 44.

Wie net als Willem van Oranje standvastigheid wil leren, kan terecht in het geschrift van Lipsius. De volgende elf verzen wijdt hij aan Justus Lipsius, die wereldberoemd is en die door Van Hout met de nodige hyperbolen wordt omschreven:

> [...] vviens naem aen alle s'vverelts enden
> Daer t'al doorsiende ooch rust oft rijst
> Of daer het ons den middach vvijst
> Bekent is, oock tot ver voorby t'behijseld noorden.
> Hy van ons hooghe schole d'eer
> De zonne, t'ooch, en vvatmen meer
> Als t'beste zeggen const, met constelijcke woorden; (v. 47-53)

Voor Moretus blijven er nog zes verzen waarin vooral de inspanning die hij geleverd heeft om de vertaling te maken, wordt geprezen:

> En op dat elck mocht hebben zaeck
> Zulcx in ons moeders tael te leeren en te lezen,
> Heeft **Mourentorf** de moeyten aen
> Ghenomen, oock zulcx af ghedaen
> Zo vvel, zo heerlick dat tot gheener tijt volprezen

95 Heesakkers, ‘Lipsius, Dousa and Jan van Hout, 98.
96 Ibid., 98.
97 Ibid., 99, n. 22.
98 Zie ook J. Koppenol, *Leids heelal. Het loterijspel (1596) van Jan van Hout*, Hilversum 1998, 171.

Mach vverden noch sijn lust noch last. (v. 55-60)

Uit deze verzen blijkt niet meteen dat Moretus tot de vriendenkring van Van Hout behoort. De dichter besluit met een aanroeping tot God van elf verzen, die aansluit bij het eerste deel van het gedicht. Van Hout vraagt God dat de opvolgers van Willem van Oranje dezelfde standvastigheid mogen tonen.

> Dat yeghelijck, die t'land draecht min,
> Stantvastheyt zo drucke in sijn sin
> Dat niemand, door den roock des vvaens, hem laet bevvegen:
> Oock dat t'land metter daed ghevvaer
> Mach vverden, dat voor eenen vaer
> Zo deerlic afgemoort, tien vverden vveer vercregen. (v. 67-72)

Niet alleen het feit dat Van Hout tot het vijandige kamp behoorde, maakte het gedicht minder geschikt voor verspreiding in het Zuiden na 1585. De tekst van het gedicht zelf, waarin gesproken wordt over een 'Tyran', waarmee zeer duidelijk naar de Spaanse koning Filips II wordt verwezen en ook de uitdagende toon van de laatste vier verzen, maakt dat het om een politiek gedicht gaat dat zeker door de Spaansgezinden in het Zuiden niet zou worden gesmaakt.

Lofdichten van Gruterus

Jan de Gruytere, beter bekend als Janus Gruterus, was in 1560 in Antwerpen geboren en overleed in Heidelberg in 1627. Nadat zijn ouders in 1567 voor Alva naar Engeland waren gevlucht, bracht hij zijn jeugd door in Norwich. Hij studeerde in Cambridge en kwam mogelijk op aandringen van Lipsius in 1577 naar Leiden, waar hij op 31 mei 1584 promoveerde tot doctor in de rechten. Hij werd later nog hoogleraar in Wittenberg en in Heidelberg bibliothecaris van de Bibliotheca Palatina.[99] Op 29 mei 1584, twee dagen voor de promotie, leverde Christoffel Plantijn een bijdrage voor het *album amicorum* van Gruterus.[100] Waarschijnlijk kort daarna heeft Plantijn, die zijn *Theses* had gedrukt, hem aangesproken voor de lofdichten op de vertaling van Moretus. Volgens een lofrede van Balthasar Venator, een leerling van Gruterus in Heidelberg, zou Janus Gruterus in de periode dat hij in Leiden studeerde 500 sonnetten hebben geschreven.[101] Hij werd daarvoor geprezen door Janus Dousa en Jan van Hout. Hij schreef ook een liminair gedicht voor de Latijnse editie van *De constantia* en later nog een lofdicht voor zijn mentor, Justus Lipsius.[102]

Gruterus schreef drie sonnetten als lofdicht bij de vertaling van *De constantia*, waarvan het eerste over Moretus gaat en de twee andere alleen over Lipsius. Hij wijdt een volledig sonnet aan de vertaler:

99 A.C. Eyffinger, 'Janus Gruterus', in G.J. van Bork - P. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse Auteurs*, Weesp 1985, 237; J. De Landtsheer, D. Sacré en C. Cuppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606). Een geleerde en zijn Europese netwerk*, Supplementa Humanistica Lovaniensia, 21, Leuven 2006, nr. 29.

100 C.L. Heesakkers, 'Zeven albumbijdragen van Plantijn,' in M. de Schepper - Francine de Nave (eds.), *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589),* Antwerpen 1989, (De Gulden Passer 66-67 (1988-1989), 87-106 (p. 102-103).

101 L. Forster, *Janus Gruter's English Years. Studies in the Continuity of Dutch Literature in Exile in Elizabethan England*, Leiden - Londen 1967, 65.

102 Id., 66.

Ghelyck Ceres eertyds / de Tarw' hebbend' ghevonden/
Maecke Triptolem uit / om de selfd' over at
In het geploechde lant te storten vat op val:

Op dat yder man haer gaven soet mochten monden:
Soo hebt ghy / *Mourentorf*, van selfs / te deser stonden /
Met dyns Duytschen trompets hert lockende gheschal /
De stantvastighe gift van *Lipsius*, over dal
En huevel/ sonder eynd' en getal hen ghesonden.
Zeer wel. Vaert dus maer voort; en u naem nemmer zal
Dalen in Charons schuyt/ om te worden verslonden
Van Lethes droomig' nat: Maer / Vliegend' onghebonden
Op den Koetswaghen van Moneta; zult de hal
Der Eeuw'heyt zonder fael ingaen / en nemen stal
Naest haer zyd' / hebbend' t' hayr int Laurier-loof gewonden.[103]

Gruterus opent in het eerste kwatrijn met een omstandige vergelijking, die dan in het tweede kwatrijn op Jan Moretus en Lipsius wordt toegepast. Net zoals Triptolemus in opdracht van de godin Ceres de wereld moest in trekken om tarwe te zaaien en de mensen de landbouw aan te leren, zo heeft Moretus ervoor gezorgd dat de 'stantvastighe gift', de wijsheid van Lipsius, voor een breed publiek werd verspreid. Dat zal voor Moretus niet zonder gevolgen blijven. Zijn naam zal na zijn dood blijven voortbestaan en gelauwerd zal hij de eeuwigheid ingaan op de koetswagen van de godin Juno Moneta, die rijkdom en gezondheid brengt. In het tweede sonnet prijst Gruterus Lipsius omdat hij hem standvastigheid in de ergste omstandigheden heeft geleerd. Ook in het derde gedicht, net als beide anderen overladen met verwijzingen naar de mythologie, is de lof uitsluitend voor Lipsius.

De nawerking van *De constantia* in de Nederlanden

Dat *De constantia* een groot succes kende bij een intellectueel Latijn lezend publiek blijkt uit de talrijke Latijnse edities, die niet alleen in de Nederlanden maar ook in de buurlanden verschenen. Van de Leidse editie verschenen er in 1584 ook exemplaren met een Antwerps adres.[104] In 1585 verscheen er een tweede editie met een Antwerps adres, maar ze werd waarschijnlijk gedrukt in Leiden. Volgens Hoven is dit een gepostdateerde editie, die eigenlijk al in augustus 1584 klaar was.[105] Ook de editie van 1586 met een Antwerps adres zou in Leiden gedrukt zijn. Pas in 1599 verschijnt de eerste editie die in Antwerpen is gedrukt. Daarna volgen nog herdrukken in 1605, 1615 en 1628. Franciscus Raphelengius jr. drukt het werk voor het laatst in de Leidse vestiging van de *Officina Plantiniana* in 1613. In de katholieke Zuidelijke Nederlanden is het boek toch niet voldoende zuiver op de graat om het na 1628 nog opnieuw uit te geven, afgezien dan van een zogezegd door Louis Elzevier in Leiden gedrukte editie die in 1652 te koop is bij de Leuvense drukker Aegidius Denique.[106] Afgezien van de octavo-editie in 1586, die waarschijnlijk nog volledig in Leiden is gedrukt, verschijnen bij Moretus alleen edities in kwarto. Moretus mikte daarmee duidelijk op een ander publiek dan de Leidse tak, die door naar steeds kleinere formaten te grijpen als 24° en 32°, zich waarschijnlijk meer richtte op een publiek

103 Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis*, 76; Forster *Janus Gruter's English Years*, 105.
104 Zie de bibliografie van Lipsius in BBr 3, 902-911.
105 Hoven, 'De Constantia', 77.
106 BBr 3, 910-911.

van studenten en scholen. Het valt op dat ook de andere Noord-Nederlandse uitgevers zoals Blaeu, Maire en Jansonius *De constantia* alleen nog in deze vrij kleine formaten zouden uitgeven. Zij richtten zich daarmee vooral op de klassiek geschoolde bovenlaag van de bevolking.[107]

107 Smits-Veldt, *Samuel Coster-ethicus didacticus*, 298.

De nawerking van *Twee Boecken der Standvastigheid*

De Nederlandse vertaling moet bijna veertig jaar wachten voor er nog eens een nieuwe editie van verschijnt en dat dan nog in de Noordelijke Nederlanden. Ondanks het feit dat het Zuiden nog vaker door oorlogen is getroffen, voelde blijkbaar geen enkele uitgever zich geroepen om de tekst opnieuw in de actualiteit te brengen. In de Zuidelijke Nederlanden zal er voor 1948 geen tweede editie meer verschijnen.[108]

Ondertussen was Lipsius er in het Noorden ook niet populairder op geworden. De polemiek met Coornhert over de *Politica* en Coornherts reactie in de vorm van zijn geschrift: *Verantwoordinghe van 't Proces van den ketteren niet te dooden tegen de drie Hooftstucken des vierden boecx Justi Lipsij vande Politic of Burgherlijcke Regheeringe*[109] zorgde voor de definitieve breuk tussen beiden. Bovendien zette de manier waarop Lipsius er aan de universiteit van Leiden in 1591 van onder was gemuisd, bij velen in het Noorden kwaad bloed. Vooral toen hij zich daarna ging inspannen om iedereen in de Zuidelijke Nederlanden ervan te overtuigen dat hij altijd een goede katholiek was geweest, verloor hij veel krediet in het Noorden.[110] De publicatie van zijn *Diva Virgo Hallensis* (1604) en de *Diva Sichemiensis* (1605) goot nog meer olie op het vuur van de kritiek.[111]

Toch zijn er wel sporen van Lipsius' *De constantia* in de Nederlandse literatuur, maar het is nooit zeker of de auteurs die ideeën overnemen uit een Latijnse editie dan wel uit de Nederlandse vertaling. Het gedachtegoed uit *De constantia* komt zo onrechtstreeks wel bij een breder publiek terecht. Het ligt voor de hand dat de ideeën van Lipsius terug te vinden zijn in een loterijspel van zijn vriend Jan van Hout.[112] Ook in Samuel Costers toneelstuk *Polyxena* (1619),[113] bij Hooft[114] en in *Medea* van Jan Vos[115] zijn duidelijk invloeden van Lipsius te herkennen. Volgens Jan Konst behoort *De constantia* in de zeventiende eeuw ‘tot de meest gelezen werken in de *Respublica Literaria*’.[116]

108 Zie Justus Lipsius, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt.* Vertaald door J. Mourentorf. Met inleiding en aantekeningen door H. van Crombruggen, Antwerpen 1948.
109 Bonger, *Leven en werk van D.V. Coornhert*, 152.
110 *Lieveling van de Latijnse taal*, 109-119, 145-149.
111 De Landtsheer, ‘Justus Lipsius's Treatises on the Holy Virgin’, 84-85; *Lieveling van de Latijnse taal*, 181-182.
112 Koppenol, *Leids heelal. Het loterijspel (1596) van Jan van Hout*, 353-355.
113 Smits-Veldt, *Samuel Coster-ethicus didacticus*, 299-301.
114 F. Veenstra, *Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft*, Assen 1946, 190-197; J. Konst, *Fortuna, Fatum en Providentia Dei in de Nederlandse tragedie 1600-1720*, Hilversum 2003, 101-103; 119; Duits, ‘Hoofts “Henrik de Gróte”: een neostoïsche vorstenspiegel’, 271-272.
115 J. Konst, ‘Het noodtlot staat zo pal gelijk een staale muur’ Het Fatum Stoicum in Jan Vos' Medea', in *Nederlandse Letterkunde*, 3 (1998), 357-371 (p. 361).
116 Ibid., 361. Ten onrechte denkt Konst (p. 370, n. 5) dat Vos niet rechtstreeks kon kennisnemen van *De Constantia* omdat de bewuste hoofdstukken in de vertaling van Moretus ontbreken. Het is echter niet uitgesloten aangezien deze hoofdstukken al wel voorkomen in de vertaling uitgegeven door Pers in 1621 en 1640. Zie ook Konst, *Fortuna, Fatum en Providentia*, 255-256.

De editie van Dirck Pietersz Pers in 1621

De Amsterdamse boekdrukker en uitgever Dirck Pietersz Pers (1581-1659) was ook als schrijver actief. Dat hij naast zijn literair talent ook een 'feeling voor de markt'[117] bezat, blijkt uit twee portretgedichten van Vondel uit 1647 waarin deze telkens verwijst naar het talent van Pers om goed geld te verdienen.

117 K. Porteman, '"D'een klapt, t'geen d'ander heelde". Kijken en lezen in en rond de Gulden Winckel (1613)', in S.F. Witstein - E.K. Grootes (eds.), *Visies op Vondel na 300 jaar*, Den Haag 1979, 26-59 (p. 39).

> Dit's *Persius* van Embden.
> [...]
> Die sijn boecken, en prenten
> Op 't dierste weet te venten.[118]

en nog

> Komt en siet *Persius* uw glori, hoog gezeten,
> Die, midden in het choor der Hollandtsche Poëten
> Met 't drucken van sijn rijm, veel geldt te zamen hoopt.[119]

Pers nam de drukkerij van Cornelisz Claesz over, maar hij bleef slechts als drukker actief tot 1620, daarna was hij alleen nog boekverkoper.[120] In deze hoedanigheid gaf hij Lipsius' *Twee Boecken Vande Stantvastigheid* opnieuw uit in 1621 en hij liet het werk drukken door de Amsterdamse drukker Paulus van Ravesteyn.[121] Mogelijk redeneerde Pers daarbij op dezelfde manier als Plantijn en zag hij in de oorlog die na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand in 1621 opnieuw zou hervatten een potentieel gunstige situatie om een boek over de standvastigheid te slijten. Pers had we! een publiek voor wat meer filosofische werken, want hij gaf in 1622 de *Colloquia* van Erasmus en in 1624 ook enkele werken van Cicero in vertaling uit. Hij koos er voor om Lipsius in duodecimo te publiceren, hetzelfde formaat waarin hij ook Cicero, Erasmus en de *Nederduytsche Sendtbriefschrijver* uitgaf. Misschien mikte hij met zijn Lipsiusvertaling in dit formaat op een schoolpubliek.

Pers neemt de vertaling van Jan Moretus over, maar tegelijk brengt hij toch een nieuw boek. Voor de eerste maal biedt hij een volledige vertaling en hij vermeldt dat dan ook meteen op het titelblad: ‘Noyt voor desen volkomen in onse Duytsche tale gesien’. Nergens wordt in het boekje aangegeven wie verantwoordelijk is voor de vertaling van deze drie hoofdstukken. Aangezien Pers zeker over voldoende literair talent beschikt en hij door zijn vertaling van Erasmus' *Enchiridion militis christiani* (1636) als '*t Hand-boeckjen van den Christlijcken Ridder* (1636) bewezen heeft dat hij ook Latijn kent, is het niet uitgesloten dat hij verantwoordelijk is voor de vertaling van de hoofdstukken die Moretus alleen maar zeer beknopt had samengevat.[122] Pers vestigt wel extra de aandacht op deze nieuwe hoofdstukken door ze met sterretjes van de tekst van Moretus te scheiden en door in de marge aanduidingen over de inhoud te geven. Hij neemt de lofdichten van Van Hout en Gruterus over, maar niet de verantwoording van Lipsius voor de tweede editie.

Een tweede editie van Dirck Pietersz Pers in 1640

De uitgave van *De constantia* in 1621 moet Pers genoeg hebben opgeleverd om zich, weliswaar twintig jaar later, nog eens aan een nieuwe editie te wagen. Pers laat de

118 J. van de Vondel, *De Werken deel* V, *1645-1656*, Amsterdam 1931, 243.
119 Ibid., 244.
120 Cf. Dirck Pietersz Pers, *Suyp-Stad of Dronckaerts Leven.* Tekstuitgave met inleiding en aantekeningen. Voorbereid door een werkgroep van Amsterdamse neerlandici en uitgewerkt door en uitgewerkt door J.E. Verlaan en E.K. Grootes. Culemborg 1978, 17-18.
121 UB Amsterdam: OK 62-9730 (olim: 2007E30).
122 Dirck Pietersz Pers, *Suyp-Stad of Dronckaerts Leven*, 21.

editie van 1640 in Hoorn drukken door Isaac Willemsz. Boeck-drucker op 't Noordt in 't Schrijf-boeck.[123]

123 KB Brussel: III 21955 A.

Twee Edele en treffelijcke
Philosophiſche Boecken
VANDE
STANTVASTIGHEYD.
Waer in de Menſch, t'ſamenſprekender wijſe, geleerdelijck wordt onderweſen, hoe hy, voor eerſt, ſijne hertztochten moet breydelen, om alle voorvallen der teghenſpoet, met een manhaftigh gemoed, geruſt en wijſlijck te draghen.
Waer by is gevoeght een Oratie of Vertoogh van de ſchandvlecke der
LASTERINGE.
In't Latijn beſchreven door
IUSTUM LIPSIUM.
t'AMSTELREDAM,
By Dirck Pieterſz. Pers, Boeck-verkoper op 't Water, recht over de Hoy-marckt, in de Witte Paerſe. Anno 1640.

Deze keer maakt hij er meer werk van. Hij beperkt zich niet tot het herdrukken van zijn eigen editie. Het begint al met het titelblad waarop hij niet zijn uitgeversmerk afdrukt zoals in 1621, maar een kopergravure waarop Lipsius zit te schrijven in een boek dat op een schuine lezenaar ligt, terwijl voor hem op de tafel een vrouw staat.[124] De vrouw is zeer duidelijk Constantia. Haar houding en attributen beantwoorden volledig aan de omschrijving van Costanza of Stantvasticheyt zoals ze voorkomt in de *Iconologia* van Cesare Ripa, een werk dat Pers uit het Italiaans in het Nederlands had vertaald en dat hij in 1644 zou uitgeven:

> Een Vrouwe die mette rechter arm een Pijlaer omvat, en met de slincker hand een bloote Deegen, boven een groote vlamme viers houd, toonende sich vrywilligh om den hand en arm te willen verbranden.[125]

Het lofdicht van Van Hout heeft hij bewaard, maar de sonnetten van Gruterus, die bij een niet-humanistisch publiek in 1640 waarschijnlijk al minder bekend was, heeft hij weggelaten. Pers was ook niet helemaal tevreden met de tekst van Moretus, die hij in de editie 1621 vrijwel ongewijzigd had overgenomen. Vooral de vertalingen van verzen herschrijft hij en in de prozatekst vervangt hij af en toe woorden of past hij formuleringen lichtjes aan. Zo heet de brief van Lipsius in het voorwerk bij Moretus: *Brief vanden Autheur tot den Leser, inden welcken...* Dit wordt bij Pers in 1640 *Brief des Schrijvers, tot den leser: waer in hy...* en deze brief wordt afgesloten met een distichon dat Moretus vertaalt als:

124 Zie ill.

125 Henri Van Crombruggen, 'De Nederlandse drukken van Lipsius' "De Constantia"', in *De Gulden Passer*, 38 (1960), 151-156 (p. 153) bestempelt haar verkeerdelijk als de muze.

Leest en neempt vry dit inder handt;
Gheeft gheen oordeel sonder verstandt.[126]

Dit wordt bij Pers (1640):

Neemt dit boexken vry ter hand,
Leest en oordeelt met verstand. [A7r]

Een Grieks citaat uit Aristophanes herschrijft Pers zelfs volledig. Bij Moretus luidt het:

Godt, die daer boven den grooten donderslach gheeft
D'opperste neerwaerts te keeren in will' heeft[127]

126 Justus Lipsius, *Twee Boecken vande Stantvasticheyt...* (cf. n. 108), 6.
127 Ibid., 8.

Pers (1640) vertaalt:

> God die den donder voert, en alles kan verkeeren
> Wil't opperst nederwaerts, en 't onderst boven keeren. [B1v]

De marginale inhoudsaanduidingen bij de drie nieuwe hoofdstukken heeft Pers waarschijnlijk voor de homogeniteit van het werk weggelaten. De aangevulde hoofdstukken (1, 18-20) worden niet langer door sterretjes onderscheiden van de rest.[128]

Hij voegt aan zijn editie van 1640 nog een tweede tekst van Lipsius toe: *Oratie, Of Vertoogh vande schandtvlecke der Lasteringhe Te weten: Hoe snoode de selve zy / wat schade die aenbrenght / ende hoemen sich daer voor moet wachten.* De *Oratio in Calumniam* is voor het eerst verschenen in Antwerpen in 1599 en daarna opgenomen aan het einde van de vijfde *centuria* van de serie *Iusti Lipsi epistolarum selectarum miscellanearum*, die samen met de vierde *centuria* postuum van de pers kwam te Antwerpen in 1607. In 1610 verscheen er een zeer letterlijke vertaling door C.D.V. bij Dirck Troost in Amsterdam.[129] Pers heeft voor zijn editie het Nederlands zeer grondig bijgewerkt en gezuiverd.

Een nieuwe Nederlandse vertaling

In 1672 beleefde de Republiek het rampjaar tengevolge van de invallen van de Franse troepen van Lodewijk XIV en een grote interne revolutie. Misschien was het rampjaar 1672 en de schok die dit in Nederland teweeggebracht had, een goede reden voor Frans van Hoogstraten om *De constantia* opnieuw te vertalen en in het licht te brengen. In 1675 verscheen bij hem in Rotterdam: *Justus Lipsius van de Standvastigheid, By t'samenspraeke verdeelt in twee Boeken, Waer in byzonderlijk over d'Algemeene tijdelijke zwarigheden gehandelt word. Nieuwelijks uit het Latijn vertaelt Door F.V.H.*[130] Volgens Zuidema[131] en Weststeijn[132] zou dit de tweede druk zijn. De eerste zou van 1674 dateren. Er blijkt echter geen exemplaar van te bestaan zodat het twijfelachtig is of dit geen fout is die telkens opnieuw wordt overgenomen.[133] 'F.V.H.' staat voor Frans van Hoogstraten (Den Haag 1632 - Rotterdam 1696). Hij komt uit een bekende familie van schrijvers en schilders. In zijn jeugdjaren hadden hij en zijn broer de schilder Samuel veel contacten met literaire kringen in Dordrecht.[134] Hij vestigde zich als boekhandelaar en uitgever in Rotterdam waar in 1657 of 1658 zijn eerste uitgave verscheen.[135] Hij behoorde er tot een doopsgezind

128 Ibid., 153
129 BBr 3, 1035.
130 KB Den Haag 928G20.
131 NNBW 4, 883.
132 T. Weststeijn, 'Imitatie in Samuel van Hoogstraetens *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst*' in *De Zeventiende Eeuw*, 21 (2005), 243-266 (p. 249, n. 25).
133 Zie ook P. Thissen, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek.* Amsterdam - Maarssen 1994, 256 nr. 33.
134 Thissen, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten*, 144-173.
135 Ibid., 68.

milieu, maar stond er ook onder invloed van de collegianten via zijn vriend Joachim Oudaan. Hij ging waarschijnlijk al in de vroege jaren 1660 over naar de katholieke kerk maar dan wel in jansenistische richting.[136] Hij was uitgever, boekhandelaar en op bescheiden schaal ook drukker.[137] De meeste van de werken die hij uitgaf horen thuis in een religieuze context.[138] Bijna de helft van zijn uitgaven zijn vertalingen die

136 Ibid., 84, 168, 207-215.
137 Ibid., 81.
138 Ibid., 84.

hij zelf heeft gemaakt.[139] Zo vertaalde hij in functie van zijn eigen fonds humanistische klassiekers als *Utopia* van Morus en *Lof der Zotheid* van Erasmus.

De Lipsiusvertaling is het achtste deel uit een reeks 'tractaetjes' in 18°-formaat, waarvan de lijst achterin het boek werd opgenomen. De reeks bevat ook nog werken van Comenius, Vives, Desiderius Peregrinus, Gagliardi, Bona en Thomas a Kempis.

Van Hoogstraten geeft op het titelblad duidelijk aan dat het een nieuwe vertaling is: 'Nieuwelijks uit het latijn vertaelt door F.V.H.'[140] Van Hoogstraten kende wel de vertaling van Moretus, maar gebruikte waarschijnlijk ook de tweede editie van *De constantia.* Het voorwerk van zijn vertaling bevat Lipsius' woord vooraf bij de tweede Latijnse druk (1585), de voorrede bij de eerste druk, Lipsius' *Brief aan de lezer*, een lofdicht van Joachim Oudaan, een citaat uit Jeremias Drexelius' *Gymnasium Patientiae* (1630) en in het nawerk een nieuwe vertaling van Lipsius' *Gebed* en een Latijns epigram van Janus Dousa jr. dat ook in de Latijnse uitgaven voorkomt. Hij neemt nog steeds de opdracht van Lipsius aan het Antwerpse stadsbestuur over.

Bibliotheca Belgica[141] noemt deze vertaling in alle opzichten beter dan deze van Moretus ook al heeft Van Hoogstraten dan wel gebruikgemaakt van het werk van zijn voorganger, mogelijk via de editie-1640 van Pers. Van Crombruggen is het hiermee niet eens. Hij is net de omgekeerde mening toegedaan en meent dat 'Van Hoogstraeten's (trouwens niet onverdienstelijke) bewerking dor en volkomen verouderd aandoet'.[142] Van Hoogstraten volgt minder strikt de tekst van Lipsius maar zijn Nederlands is wel vlotter en moderner dan dat van Moretus. Thissen vermoedt dat Van Hoogstraten een groot deel van zijn lezerspubliek moet gevonden hebben in het katholieke volksdeel, onder wie de religieuzen.[143] Ook doopsgezinden kochten zijn boeken.[144] In het voorwoord bij zijn Boethiusvertaling (A3r) in 1654 zegt Van Hoogstraten dat 'vele filosofen in rechtzinnigheid niet hoefden onder te doen voor menigeen die tot taak heeft de christelijke leer te onderwijzen'.[145] Hij zit daarmee op eenzelfde golflengte als Lipsius in zijn *De constantia.*

Speciaal voor deze nieuwe vertaling schreef Oudaan een uitvoerig lofdicht: *Op het Werkje der Standvastigheid, van den Hooggeleerden en Vermaarden Justus Lipsius: In Nederduits vertaalt.* Het gedicht is ook opgenomen in Oudaans *Poëzy. Verdeeld in Drie Deelen* verschenen bij de weduwe P. Arentsz en K. van der Sys in Amsterdam in 1712.[146] Het lofdicht wordt er gedateerd in 1672, wat betekent dat het initiatief van Van Hoogstraten met de politieke gebeurtenissen kan te maken hebben. Oudaan opent zijn gedicht met de nieuwe bevindingen namelijk dat de aarde zich 'wentelt (als althans de nieuwe wysheid wil beweren) om de zon'. Oudaan vergelijkt de wereld met een rondrollende bol waardoor niets nog blijvend stabiel is en vraagt zich af waar de mens nog houvast kan vinden. Er is echter een 'Leidsman' die toont dat het vroeger niet beter was en die de mens de Standvastigheid voorstelt. Lipsius wordt omschreven als 'Dien Roomschen Duitschert' en 'dien schrand'ren Filosoof'.

139 Ibid., 84.
140 BBr 3, 913.
141 BBr 3, 913.
142 Van Crombruggen, 'De Nederlandse drukken van Lipsius' "De Constantia"', 154-155.
143 Thissen, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten*, 86.
144 Ibid., 88, n. 152.
145 Ibid., 194.
146 Het gedicht is afgedrukt in deel II, p. 35-38. UB Amsterdam: OK 61 1034 (olim 2347 C 8).

Toch vindt ook Oudaan, net als Torrentius indertijd, dat het geloof in God ontbreekt. Hij noemt het werk van Lipsius daarom een

> [...] voorportaal,
> Om tot Gods wysheid in te treden,
> Om in het eeuwig Heiligdom
> 't Hert op d'onwank'lykheid te gronden,
> Daer 't noit bezwykt [...]

Een (te) late reactie

In 1679 verscheen bij Daniel van Gaesbeeck in Leiden *De constantia christiana* van de Alkmaarse geneesheer Petrus Geesteranus.[147] Geesteranus had het christelijk antwoord op het werk van Lipsius reeds meer dan 40 jaar vroeger geschreven. Petrus van Loon en Theodoor Graswinckel traden op als editeurs en vonden het zelfs na de dood van de auteur nog interessant genoeg om het alsnog uit te geven. Volgens Schrijvers[148] verscheen het als reactie op de vertaling van Van Hoogstraten. Het lijkt echter weinig efficiënt om met een Latijnse tekst te reageren op een Nederlandse vertaling aangezien deze toch wel voor een ander publiek was bestemd.

Besluit

Lipsius' *De constantia* kwam duidelijk op het juiste moment en op de juiste plaats in het licht. Tal van Europese landen verkeerden op het einde van de zestiende en bij het begin van de zeventiende eeuw in een crisis, waarbij velen de gebeurtenissen machteloos moesten ondergaan. Een boek over de standvastigheid dat in deze onzekere tijden een leidraad kon bieden, was meer dan welkom. Lipsius bekoorde niet alleen met de inhoud maar ook met zijn stijl heel wat humanistisch geschoolde lezers.

Om de boodschap van Lipsius ook aan een 'ongeleerd' publiek ter beschikking te stellen namen Plantijn en Moretus het initiatief om het werk te vertalen. Althans, zo willen zij het voorstellen. De manier waarop zij te werk gaan bij het realiseren van de vertaling, wekt de indruk dat zij zich ervan bewust zijn dat er een mogelijkheid voor het grijpen ligt om een commercieel succes te scoren. Ze moeten er dan wel in slagen om de vertaling tijdig op de markt te brengen. In het jaar 1585 zal Antwerpen een van de meest traumatische ervaringen uit haar hele geschiedenis beleven. Voor Plantijn kon er geen beter moment zijn om een boek uit te brengen dat troost kan bieden.

Plantijn en Moretus waren niet de enigen die zo redeneerden. Ook de latere Nederlandse edities verschijnen, afgezien van de tweede editie bij Pers, rond crisismomenten in de geschiedenis. Het valt dan ook op dat het allemaal uitgevers zijn die zich over de vertaling ontfermen. Alleen zijn Plantijn en Moretus er wel het best in geslaagd om hun vertaling op het meest gepaste moment te publiceren. Of de Nederlandse vertaling uiteindelijk een commercieel succes was, valt echter niet meer te achterhalen.

147 UB Leiden: SEM REM 5136.

148 Schrijvers, Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed*, 18-19.

Samenvatting

Lipsius' *De Constantia* (1584) beantwoordde perfect aan de noden van zijn tijd. Het wekt dan ook geen verwondering dat Plantijn van de gelegenheid gebruik wilde maken om met een Nederlandse vertaling een ruimer publiek aan te boren. Hij schakelde zijn schoonzoon Jan Moretus in voor de vertaling. Zij stellen het voor alsof *Twee boecken vande Stantvasticheyt* (1584) het gevolg is van een nobel streven om een breed publiek te laten kennismaken met de neostoïcijnse levenslessen van Lipsius. Maar uit de manier waarop Plantijn te werk ging blijkt duidelijk dat hij zeer gehaast was - zo liet hij ook Coornhert aan de vertaling beginnen - om ervoor te zorgen dat het werk kon verschijnen als de toenemende bedreiging voor Antwerpen in 1584 groter werd, waardoor er meer belangstelling voor het werk zou zijn. Het ligt voor de hand dat Moretus zijn werk opdroeg aan de Antwerpse burgerwacht, de verdedigers van de stad. Of de vertaling een commercieel succes werd, blijft een open vraag. Om de uitgave ook een noordelijk tintje te geven, liet Plantijn lofdichten schrijven door Van Hout en Gruterus. De tweede editie verscheen pas in 1621 in Amsterdam hij Dirck Pieters Pers, die ze aanvulde met de hoofdstukken die Moretus uit angst voor de censuur had weggelaten. Nadat hij het Nederlands wat had gemoderniseerd, liet Pers er in 1640 nog een editie van verschijnen. In 1675 publiceerde Frans van Hoogstraten in Rotterdam zijn geheel nieuwe vertaling.

Summary

Lipsius's *De Constantia* (1584) was a perfect answer to the sorrows of it's time. No wonder that Plantin seized the opportunity to reach a larger public by publishing a Dutch translation. He called in his son in law Jan Moretus to make a translation. They represent *Twee boecken vande Stantvasticheyt* (1584) as the result of their noble ambition to introduce a broad public to the neostoic lessons for life of Lipsius. But from the way Plantin was going about it is clear that he is in great haste - he even had Coornhert also start with a translation - to be sure that the book could be published when the Spanish threat to Antwerp would be increasing in 1584, what would bring about more interest in the work. It is obvious that Moretus dedicates his translation to the Antwerp militia, the defenders of the city. Whether the translation was a commercial success, remains an open question. For the copies in Northern Netherlands, Plantin added laudatory poems by Van Hout and Gruterus. The second edition only appeared in 1621 in Amsterdam at Dirck Pieters Pers's, who completed it by translating the chapters Moretus had left out for fear of censorship, After modernizing the language he published a new edition in 1640. In 1675 Frans van Hoogstraten published his own completely new translation in Rotterdam.

Antonio Dávila Pérez

La recepción española de las *Políticas* de Lipsio en el siglo XVII La traducción castellana de Bernardino de Mendoza (Madrid, 1604) y la expurgación de la obra en los índices inquisitoriales*

Las élites intelectuales españolas de los siglos XVI y XVII sintieron especial predilección por la obra del humanista flamenco Justo Lipsio. Beatriz Antón llama a Lipsio 'el ídolo de los españoles' en un capítulo de su libro *El Tacitismo en el siglo xvii en España. El proceso de receptio*, Valladolid 1992, donde expone las causas de la devoción hispana por Lipsio y establece en la geografía española siete importantes círculos de corresponsales a partir de la lectura y estudio del clásico de Alejandro Ramírez *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles (1577-1606)*, Madrid 1966.[1] En palabras de J. Solís de los Santos, la influencia del humanista belga entre sus seguidores hispanos 'se producía no sólo en la doble vertiente de la expresión, con su innovador estilo conciso y asimétrico, y del contenido, mediante la reinterpretación de la filosofia estoica, sino también porque en su condición de editor y comentador de Tácito proveyó el fundamento y modelo del pensamiento político de la época.'[2]

La prueba mas palmaria de que Lipsio fue autor de culto entre los lectores españoles es la traducción castellana de tres de sus obras: *Los seys libros de las Políticas y Doctrina civil que sirven para el gobierno del reyno o principado* (Madrid: Imprenta Real a costa de Esteban Bogia por Juan Flamenco, 1604) de Bernardino de Mendoza; el *Libro de la Constancia de Justo Lipsio, traducido del latín en castellano por Iuan Baptista de Mesa* (Sevilla: Matías Clavijo, 1616); *y El mejor Príncipe Trajano Augusto: su filosofía política, moral y económica, deducida y traducida del Panegírico de Plinio, ilustrada con márgenes y discursos*, Madrid 1622, que fue el título que F. De Barreda dio a su traducción del *Liber panegiricus*, Amberes 1604.

Esta contribución se centra en la versión española de las *Políticas* de Bernardino de Mendoza,[3] de la que aún falta una edición filológica moderna y un estudio profundo de sus

* Este trabajo forma parte del proyecto de investigación de la DGICYT BFF 2003-01367. Agradezco a la Jeanine De Landtsheer el material y las orientaciones que me ha proporcionado para llevar a cabo este artículo.

1 Este capítulo es una ampliación de su trabajo 'El humanista flamenco J. Lipsio y la *receptio* del Tacitismo en España', en J.M. Maestre - J. Pascual (eds.), *Humanismo y Pervivencia del Mundo Clásico*, 2 vols., Cádiz 1993, I, 237-249.

2 J. Solís de los Santos, 'En torno al epistolario de Justo Lipsio y los Españoles: el aragonés Bartolomé Morlanes y Malo (1576-1649)', en J.M. Maestre Maestre - J. Pascual Barea - L. Charlo Brea (eds.), *Humanismo y pervivencia del Mundo Clásico. Homenaje al Profesor Antonio Fontán*, 5 vols., Alcañiz - Madrid 2002, III, 1331-1345 (p. 1332).

3 Bernardino de Mendoza (1541? - 3 de agosto de 1604), de familia noble, combate en África, donde participa en la expedición de Orán, y llega en 1567 a los Países Bajos con el duque de Alba, acompañándole en sus campañas contra el conde de Nassau y el príncipe de Orange. Tras la capitulación de Mons recibió la orden de regresar a España para exponer a Felipe II la penosa situación de la guerra de Flandes y la necesidad de enviar refuerzos para reprimir la nueva rebelión de las provincias del norte. En la campaña de 1574 Mendoza obtiene el grado de maestro de campo al mando de un importante cuerpo de caballería. Durante el gobierno de Luis de Requesens aumenta aun más su prestigio y toma parte en los principales

aspectos formales y de contenido.[4] Para cubrir algunas de estas carendas, este artículo se propone un triple objetivo: en primer lugar, contextualizar la traducción de Mendoza con varias notas sobre sus precedentes, motivaciones y destinatarios; seguidamente, analizar el valor filológico de la traducción española en comparación con el original latino; y, para concluir, elucidar las causas y el proceso que desembocó en la expurgación que sufrió la traducción española - así como el original latino - en los índices españoles de 1612 y sucesivos (1632, 1640, 1667), muy pocos años después de que los manuscritos fueran aprobados por las más altas instancias eclesiásticas romanas y españolas.

Hay que hablar, pues, de una doble recepción de las *Políticas* de Lipsio en España: la favorable de los humanistas, que apreciaron el carácter práctico de unas reflexiones políticas sustentadas en materiales de la Antigüedad clásica; y la recelosa, por otro, de la Inquisición española, que ejerció un férreo control ideológico de un texto que, en muchos pasajes, abogaba abiertamente por la sumisión de la religión a la política.

Precedentes, motivaciones y destinatarios de *Los seys libros de las Políticas* de Bernardino de Mendoza, Madrid 1604

Los *Politicorum libri VI* de Lipsio gozaron de un profundo éxito en la corte española, como en otras cortes europeas; así lo testimonia Jan Brandt, secretario de la ciudad de Amberes, en una carta a Lipsio del 8 de marzo de 1594.[5] Pero Lipsio ni esperaba ni deseaba que sus *Políticas* fueran traducidas al gran público. En los 'Monita quaedam, siue cautiones' que preceden a su tratado, ruega se abstengan de emitir opiniones sobre su libro aquellos que no tengan un profundo conocimiento de la lengua latina y que, además, carezcan de experiencia en el arte de gobernar. El

sucesos bélicos hasta la batalla de Gembloux, último combate en el que participa. A partir de entonces se dedica a la política: tras su paso por la embajada de Londres recala en la de París en 1584, sucediendo a Juan-Baptista de Tassis, el antiguo enviado de Felipe II. Su trabajo en Francia se complica al final de la década de los 80 a causa de las turbulencias políticas galas; de sus despachos diplomáticos quedan numerosos testimonios en su correspondencia con Felipe II conservada en el Archivo General de Simancas. Tras su larga vida pública, en 1590 se retira a vivir a Madrid, ya totalmente ciego. Los últimos años de su vida los pasó en el monasterio de San Bernardo en Madrid, a donde abrió puerta y ventana desde su casa. Entre sus obras están *Theoría y práctica de la guerra*, Madrid 1577 y *Comentarios de la guerra de Flandes*, Madrid 1592. Véase Alfred Morel-Fatio, *Etudes sur l'Espagne.* Quatrième série, París 1925; De Lamar Jensen, *Diplomacy and Dogmatism. Bernardino de Mendoza and the French Catholic League*, Cambridge Mass. 1964; Nicolás Antonio, *Bibliotheca Hispana Noua siue Hispanorum scriptorum qui ab anno MD ad MDCXXXIV floruere notitia*, 2 vol., Madrid 1783-1788 (= Turin 1963), I, 218; *Commentaires de Bernardino de Mendoça sur les évènements de la guerre des Pays-Bas 1567-1577*, 2 vols., Bruselas, 1860-1863, I, pp. V-XXVI.

4 Existe edición moderna de la traducción de Mendoza, obra de Javier Peña Echeverría - Modesto Santos López, *Políticas. Justo Lipsio. Traducción de Bernardino de Mendoza* (Madrid: 1997). La edición no es crítica ni filológica, sino más bien está enfocada a la divulgación del tratado entre el gran público: no recurre al manuscrito existente (Archivo Histórico National, Inquisición leg. 4513, nº 2), llega a modificar el texto de Mendoza en aras de la comprensión actual del libro, no edita los poemas introductorios de la obra, y omite, en su breve estudio introductorio, aspectos importantes como las diferencias de formato entre la versión y el original, o las causas y consecuencias de la expurgación de la obra lipsiana.

5 Cf. ILE VII, 94 03 08.

humanista flamenco excluye de su público a la plebe y a los jóvenes inexpertos.[6] Pese a estas claras indicaciones, el original lipsiano fue traducido a muchas lenguas vernáculas.[7]

6 'Ut nemo temere me arbitretur aut iudicet, nisi sermonis Latii bene peritus. Nam qui leuiter tantum (iam ante denuncio) potissimam non capiet scripti huius partem. Ut nemo, nisi qui rerum etiam peritus. Non tu aliquis e plebe: non tu etiam liberalior mea iuuentus. Nam etsi capere haec potestis, non potestis iudicare.' En 'Monita quaedam siue cautiones'. Cf. Justus Lipsius, *Politica. Six books of Politics or Political Instruction*, J. Waszink (ed.) (Assen 2004), 238.

7 Sobre las traducciones de la obra véase Lipsius, *Politica*, p. 197, donde, por cierto, Waszink no menciona la traducción castellana de Mendoza.

Bernardino de Mendoza vivió en primera persona las turbulencias políticas de Flandes en los años setenta y las posteriores de Francia, donde fue embajador de Felipe II desde 1584 hasta 1590. Entre 1588 y 1590 sufrió en primera persona dos largos años de guerra civil tras el asesinato de Enrique III, que culminaron con el asalto de París, donde él mismo participó. Estos mismos sucesos fueron los que inspiraron a Justo Lipsio para la composición de su espejo de príncipes,[8] cuya primera edición vio la luz en 1589. Cuando Lipsio escribió sus *Politicorum libri VI* a finales de los 80 tenía en mente estos mismos temas de candente actualidad, el conflicto civil francés, la crisis de la autoridad real y, en último término, el papel de la religión como motivo y sustento de estas guerras.

La afición de los españoles por Lipsio comenzó a gestarse en los primeros contactos que el humanista flamenco estableció con el humanismo español y especialmente a partir de su encuentro con Arias Montano. Recordemos que la admiración y el cariño que llegó a sentir Montano por Lipsio le llevó a defender a capa y espada la fama de ortodoxia del humanista flamenco, incluso en los años en que éste vivió entre los holandeses.[9] Arias Montano, como la casa plantiniana, también estuvieron a su vez muy vinculados a Bernardino de Mendoza, como prueba la correspondencia de Plandno. El 4 de junio de 1575 Moreto escribe a Arias Montano que Mendoza se pasaría cuanto antes por la imprenta para recoger un cofre de libros destinado a él que venía de Augsburgo.[10] En agosto de ese mismo año, Mendoza expresa a Plantino su preocupación por los rumores que circulaban en Bruselas sobre la prohibición inminente de la Biblia Políglota; tras convencerle el impresor de que la situación no era tan dramática, Mendoza se despidió 'lleno de alegría, pues respeta y quiere a vuestra merced [Arias Montano]'.[11] Es de suponer que Montano operó como intermediario comercial entre la imprenta y Mendoza, pues así lo hizo con otras autoridades españolas. Cuando Mendoza es destinado como embajador de Felipe II en París sirve a su vez de enlace en las cartas y envíos de libros que se cruzan la casa plantiniana y Montano, con la mediación del secretario Gabriel de Zayas en Madrid.[12] La decisión de Mendoza de traducir al español el tratado político de Lipsio estaba cimentada, pues, no sólo en la valía de un texto que circuló con éxito en las cortes de toda Europa, sino también en la profunda admiración intelectual y personal que Mendoza debió de sentir por uno de los máximos exponentes del Humanismo europeo, en cuyo círculo (la imprenta plantiniana y Arias Montano) se desenvolvió el propio diplomático español.

La aprobación eclesiástica de la traducción de Mendoza está firmada por Rafael Sarmiento a 20 de noviembre de 1599. El privilegio para diez años, firmado por Luis de Salazar en nombre del rey, lleva fecha de 21 de diciembre de 1599. Estas referencias indican que la mayor parte del trabajo de traducción ya había concluido antes de 1600. El manuscrito, no obstante, tuvo que esperar cuatro años más para ser

8 Según estudia J.H. Waszink en su trabajo '*Virtuous Deception*: The Politica and the Wars in the Low Countries and France, 1559-1589', en *Iustus Lipsius. Europae Lumen et Columen*, 248-267.

9 En carta de Montano a Lipsio del 25 de diciembre 1593, cf. ILE VI, 93 12 25 A.

10 Cf. A. Dávila, *Benito Arias Montano. Correspondencia conservada en el Museo Plantin-Moretus de Amberes*, 2 vols. (Alcañiz-Madrid, 2002), I, 195.

11 Cf. Dávila, *Benito Arias Montano. Correspondencia*, I, 215.

12 Cf. Dávila, *Benito Arias Montano. Correspondencia*, II, 505.

publicado. Y parece que en la segunda mitad de 1604, cercana ya la muerte del autor, Mendoza y sus amistades pierden la paciencia y toman la decisión de imprimir la obra en las prensas de Moreto. El 14 de noviembre

de 1604 Pedro Pantino remite a Lipsio desde Bruselas una copia de la traducción española de las *Políticas*, que se le había envíado a él con la esperanza de que Lipsio convenciera a Moreto para publicar la nueva versión.

> *Πολιτικ* tua his addidi a viro non indocto et tibi noto, opinor, in Hispanis Hispane versa. Optarem, si iudicas operae pretium fore, si excudantur, Moretum ad id faciendum incites. Eo enim fine ad me missa tam longo itinere.[13]

Días más tarde, el 22 de noviembre, Francisco de Quevedo comunica por carta a Lipsio, desde Valladolid, la muerte de Bernardino de Mendoza (que ocurrió el 3 de agosto), y envía una nueva copia de la traducción española de las *Políticas*: 'Politicas tuas maternae linguae dedit D. Bernardinus a Mendoza, caecus ille Tiresias, Argos ille caecus. Feliciter spero, sed magis opto. Concessit naturae vir ille.'[14] Así pues, a principios de enero de 1605 Lipsio tenía en su poder, al menos, dos copias del mismo trabajo.[15] Ante tanta insistencia, el humanista flamenco responde a Quevedo el 25 de enero que haría todo lo posibie para que se imprimiera esta traducción española en la casa plantiniana, pero que los impresores belgas preferían ediciones de mayor rentabilidad económical:

> Bernardini Mendocii uersione Politicorum, de qua scribis, hic habeo, et doleo in morte primatis, etiam ab animi dotibus uiri. Edere est animus si typographi nostri non detrectant, Mercurio semper, ut scis, amici.[16]

No es hasta mediados de 1605 cuando hay noticias de la traducción de Mendoza como libro ya publicado. El 15 de mayo, Lorenzo Ramírez de Prado remite a Lipsio desde Salamanca un ejemplar de esta versión, para que éste pudiera comprobar el gran prestigio de que gozaba en tierras españolas:

> Mitto namque *Politica* tua Hispano sermone reddita a quodam viro nobilissimo luminibus privato, ut videas quanti tua faciamus cum facimus nostra et quam magna videantur cum et a caeco.[17]

13 Original en Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4; editada por Burman I, 449, nº 415. Debo esta referencia y la edición del pasaje, así como la noticia de la siguiente carta citada en nota 14 (22 de noviembre) a J. De Landtsheer, que incluirá estas misivas en un próximo volumen (XVII) de las *Iusti Lipsi Epistolae.*

14 Original en Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4; editada por Burman II, 163-164, nº 836 y Ramírez, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles*, 400-405, nº 95.

15 No obstante, ninguno de los dos ejemplares está incluido en el catálogo de la biblioteca de Lipsio que se compuso inmediatamente después de la muerte del humanista. Una copia de este catálogo se conserva en Leiden (Biblioteca Universitaria, Ms. 59) y va a ver la luz pròximamente en el trabajo de J. De Landtsheer - M. de Schepper, *The Catalogue of Lipsius' Library* (Leiden, en prensa).

16 Ramírez, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles*, 412.

17 Original en Salamanca, Bibl. Univ., ms. 2598; editada por J. Solís de los Santos, 'Dos cartas desconocidas de Justo Lipsio', *Humanistica Lovaniensia*, 47 (1998), 328-329.

La traducción de Mendoza está precedida de dos sonetos castellanos que no conocen edición moderna.[18] El primero fue compuesto por Cristóbal de Mesa; el segundo por Juan Bautista Gentil. La versión de Mendoza va dedicada 'A la nobleza española que no entiende la lengua latina'. La dedicatoria y prólogo de la traducción de Bernardino de Mendoza contienen una serie de tópicos presentes en la mayoría de las versiones a lenguas vernáculas a partir del siglo XVI.[19] En primer lugar, los elogios del original: 'Si bien los libros que ha escrito

18 Pues han sido omitidos en la edición moderna de la traducción de Mendoza.

19 M.J. García Garrosa - F. Lafarga, *El discurso sobre la traducción en la España del siglo XVIII. Estudio y antología* (Kassel, 2004), 59-65.

Iusto Lipsio son grandemente de loar, por su mucha doctrina, uariedad de lección, elegancia y breuedad de estilo, he oydo admirar por estremo a diuersas personas el que escriuió de las Políticas'.[20]

La motivación primordial de la traducción castellana es la utilidad social. Dado el valor reconocido de las obras de Lipsio, Bernardino de Mendoza ha emprendido 'el trabajo de traduzirle en nuestra lengua, para que los que no entienden la Latina puedan gozar de semejante beneficio'. El tipo de utilidad de la traducción de Mendoza está muy condicionado por el género del texto traducido (un manual de príncipes) y el público al que específicamente va destinada la versión, al que señala el mismo título que figura en la portada: 'Dirigido a la nobleza española que no entiende la lengua Latina'. Es, por tanto, intención del traductor poner al servicio de la corte española el manual de principes de moda que circulaba por Europa y, así, 'cumplir yo de mi parte en ayudar al bien público, pues mi ceguera no me permite hazerlo en otra manera'.[21]

Tras el encarecimiento de las dificultades de la tarea de traducir ('Estoy assegurado - admite Mendoza - que nadie podrá hazer la traducción en ninguna lengua con la energía y compostura de palabras que Iusto Lipsio la escriuió en la Latina'[22]), añade el diplomático español que vale la pena emprender este esfuerzo 'pareciéndome que pues los ausentes se contentan de ver los retratos de algunas personas de quien no pueden gozar en presencia, se holgarán de leer este libro los que están imposibilitados de entender el original, siéndoles pena el averse de satisfazer de mi traducción en pago de lo que con razón podrían merecer del no aver deprendido la lengua latina.'

Finaliza el prólogo de la versión castellana con una tópica captación de benevolencia: Mendoza se disculpa de antemano por si el lector detecta cierta pesadez en la sintaxis de su traducción, 'por auer sido forzoso acomodarse en ella con el estilo del autor y sentencias.'[23] En efecto, la característica más notoria de los *Politicorum libri sex* es la misma materia textual del libro y su disposición tipográfica, pues, como es conocido, la obra está compuesta a partir de citas (sentencias y tópicos) extraídas de autores griegos y latinos.

Los *Politicorum libri VI*, Amberes 1599, como texto base de la traducción castellana

20 Bernardino de Mendoza (trad.), *Los seys libros de la s Políticas*, Dedicatoria 'A la nobleza española que no entiende la lengua latina' fol. Ãv (vuelto).

21 Bernardino de Mendoza (trad.), *Los seys libros de las Políticas o doctrina ciuil de Iusto Lipsio, que siruen para el gouierno del Reyno o Principado* (Madrid 1604), Dedicatoria 'A la nobleza española que no entiende la lengua latina' fol. Ãv vuelto. Ya en sus cartas de 1579 Mendoza habla de sus problemas de vista, que empieza a perder en 1583; desde 1590 estaba totalmente ciego. El diplomático español gustaba de compararse con personajes bíblicos con fama de sufridos, como Job y el ciego Tobías. Estos datos proceden de A. Herrera Casado 'Bernardino de Mendoza', *http://www.aache.com/docs/bernardino.htm*, texto íntegro de la Conferencia de clausura del curso 1988-1989 de la Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País, y publicado en la revista *Torre de los Lujanes*, 13 (1989), 30-45.

22 Bernardino de Mendoza (trad.), *Los seys libros de las Políticas*, Dedicatoria 'A la nobleza española que no entiende la lengua latina' fol. Ãv (vuelto).

23 Bernardino de Mendoza (trad.), *Los seys libros de las Políticas*, Prólogo 'Al letor', fol. Ãvi

En la aprobación eclesiástica firmada por Rafael Sarmiento a 20 de noviembre de 1599 se lee que el libro titulado *Los seys libros de las Políticas de Justo Lipsio* ha sido ‘traduzido de lengua Latina en Castellana por don Bernardino de Mendoza de la impressión nueva censurada en Roma.’

La *editio princeps* de los *Politicorum libri VI* apareció en Leiden, en 1589 (reimpresa en octavo ese mismo año). La segunda edición vio la luz un año después, también en Leiden. La obra no fue bien acogida en el Vaticano, que inmediatamente la incluyó en el *Index librorum prohibitorum* de Sixto V en 1590. Sin embargo, en 1592, a instancias de Lelio Peregrino y con la aprobación de Roberto Peregrino, las *Políticas* fueron retiradas del *Indice.* Estos vaivenes en el juicio vaticano sobre las *Políticas* de Lipsio desembocan en la censura romana de la obra, cuya versión expurgada salió de las prensas plantinianas a principios de 1596, en la que sería la tercera edición del tratado lipsiano. En marzo de 1599 ve la luz una reimpresión de esta misma edición, con cambios menores con respecto a la anterior; la cuarta edición de la obra, también plantiniana, vio la luz a finales de 1604.[24]

Así pues, las palabras del censor español Sarmiento permiten precisar que Mendoza pudo manejar dos de las ediciones plantinianas del texto original lipsiano: la de 1596 y/o la de 1599. La edición de 1604, que ve la luz casi en las mismas fechas que la publicación de la traducción castellana, no fue conocida por Mendoza, muerto en agosto de ese mismo año. Cabe preguntarse en este punto qué edición tuvo Mendoza entre sus manos en el trabajo de traducción, la de 1596 o la de 1599: si se admite que utilizó la de 1599 se plantearía el problema de que el trabajo de traducción se realizó en sólo cinco o seis meses, es decir, el tiempo que transcurre desde la salida de la edición (marzo o abril) hasta la aprobación de noviembre de 1599. Estas elucubraciones sólo pueden resolverse con un análisis de las variantes entre ambas ediciones y la solución que aparece en la traducción de Mendoza.

Las variantes significativas entre la edición de 1596 y la de 1599 son mínimas. En el análisis de las mismas deben distinguirse varios niveles, entre los que hay que prestar atención especial al de las palabras, el más consistente para determinar la edición base de una traducción. Entre las ediciones de 1596 y 1599 sólo hemos visto una variante léxica indiscutible.

Palabras[25]		**Amberes, 1596**	**Amberes, 1599**
Lib. II., cap. 17 (p. 342)	Lipsio	*per libidines*	*per libidinem*
	Mendoza		*por luxuria*

Más abundantes son los cambios de puntuación entre las ediciones de 1596 y 1599. Con todo, hay que advertir que la puntuación de cualquier original latino suele quedar difuminada e incluso alterada por los propios criterios de puntuación y por la sintaxis de la lengua de llegada.

24 Para una información completa sobre la historia del texto de los *Politicorum libri VI* véase el apartado que dedica a la cuestión Waszink en Lipsius, *Politica*, 165-198.

25 En cuanto a la variante del libro V, capítulo 18 *insistere spei* (Amberes, 1596) / *insistere spe* (Amberes, 1599), creemos (con Waszink y Mendoza) que la lectura más plausible es la de 1596, pues el verbo *insisto* rige dativo. No se descarta, por tanto, que *spe* sea una errata tipográfica.

Signos de puntuación[26]		Amberes, 1596	Amberes, 1599
Lib. I., cap. 2 (p. 264)	Lipsio	*est.*	*est:*
	Mendoza		coma
Lib. I, cap. 4 (p. 272)	Lipsio	*hospes*	*hospes*,
	Mendoza		coma
Lib. II, cap. 2 (p. 302)	Lipsio	*respublica?*	*respublica.*
	Mendoza	interrogación	
Lib. II, cap. 13 (p.328)	Lipsio	*priuatim*	*priuatim*,
	Mendoza		coma
Lib. III, cap. 11 (p. 378)	Lipsio	*acrior*	*acrior*,
	Mendoza		coma
Lib. IV, cap. 2 (p. 388)	Lipsio	melius!	melius?
	Mendoza	exclamación	
Lib. IV, cap. 9 (p. 440)	Lipsio	conficiunt:	conficiunt.
	Mendoza		punto
Lib, IV, cap. 10 (p. 450)	Lipsio	creditur	creditur,
	Mendoza		coma
Lib. IV, cap. 10 (p. 454)	Lipsio	Simul	simul,
	Mendoza		coma
Lib. IV, cap. 11 (p. 492)	Lipsio	conuertemur:	conuertemur
	Mendoza	dos puntos	

26 La puntuación de una lengua clásica sufre, en la traducción a una lengua moderna, ciertas adaptaciones y regularizaciones que dependen de factores varios como la mayor o menor libertad de la traducción, los criterios filológicos del traductor y los giros sintácticos de la lengua de llegada. Se eliminan, así, las habituales puntuaciones supérfluas y se coloca, por et contrario, donde no existían en el texto y lo requería el sentido del mismo. Así, por ejemplo, no se han considerado en estos cuadros comparativos variantes de puntuación de poca relevancia como el uso de comas antes de conjunción copulativa.

Lib. IV, cap. 12 (p. 496)	Lipsio	inualidi?	inualidi.
	Mendoza		sin interrogación
Lib. IV, cap. 13 (p. 506)	Lipsio	fallaciter?	fallaciter.
	Mendoza	interrogación	
Lib. V, cap. 8 (p. 566)	Lipsio	lepores.	lepores,
	Mendoza	punto	
Lib. V, cap. 13 (p. 590)	Lipsio	possunt?	possunt.
	Mendoza		sin interrogación
Lib. V, cap. 13 (p. 600)	Lipsio	essent	essent,
	Mendoza		coma

Un último nivei es el del uso de mayúsculas, que, de nuevo, en la traducción queda algo enmascarado por los criterios regularizadores de la lengua de llegada.

Mayúsculas		**Amberes, 1596**	**Amberes, 1599**
Lib. I., cap. 8 (p. 286)	Lipsio	*poeta*	*Poeta*
	Mendoza		*un Poeta*
Lib. I, cap. 10 (p. 290)	Lipsio	*poeta*	*Poeta*
	Mendoza		*con el Poeta*

Examinadas algunas de las principales variantes entre la edición de 1596 y la de 1599, la pregunta que habría que responder, a modo de conclusión, es si Bernardino de Mendoza manejó para su traducción la reciente ediciôn de 1599, toda vez que su versión estaba terminada al menos en noviembre de ese mismo año. Por obvias razones cronológicas, Mendoza debió de tener a su disposición desde hacía tiempo el texto de 1596, e incluso pudo recurrir a él en ciertos pasajes de su traducción: algunas de las opciones de puntuación, sobre todo en el ámbito de la entonación, haeen pensar que el traductor español tenía también delante el texto de 1596. Pero creo que su trabajo de traducción se basó preferentemente en un ejemplar de la nueva edición de 1599, como demuestra el hecho de que Mendoza recoja la única variante léxica del mismo 'per libidinem', de mucha mayor relevantia, pese a ser una sóla, que todas las que atañen a la puntuación o uso de mayúsculas, pues éstas dependen más bien de las regularizaciones de la lengua de llegada que del propio texto original.

El formato de la traducción castellana

Recordemos, para empezar, los principales rasgos de formato de las distintas editiones de los *Politicorum libri sex* de Justo Lipsio:

1. Las expresiones ajenas se marcan tipográficamente con letra cursiva.
2. A cada cita corresponde un párrafo.
3. Las citas en verso llevan su sangrado particular.
4. En los márgenes interiores se anotan las referencias de las citas.
5. Los márgenes externos se reservan para unas breves notas que resumen el argumento e indican qué dirección está tomando el tema en cuestión. El uso de mayúsculas sirve para distinguir definiciones y conceptos principales.

Gracias a estos rasgos tipográficos, el lector puede identificar sin dificultad cada una de las piezas del *collage* de erudición que conforma Lipsio en su espejo de príncipes. Las peculiaridades tipográficas de las *Políticas* lipsianas reproducen el espíritu mismo de los libros de citas, donde, como los *codices excerptorii* empleados en la enseñanza de las lenguas clásicas durante todo el siglo XVI, los humanistas anotaban sentencias,

aforismos, giros sintácticos, peculiariades léxicas sacados de sus lecturas de autores grecolatinos.[27] Baltasar de Céspedes

27 Sobre las *Políticas* de Lipsio como libro de tópicos o citas véase el capítulo que dedica a este tema Waszink en Lipsius, *Politica*, 49-76.

observa que Lipsio 'tiene exceiencia para juntar con agudeza y juicio los lugares diferentes de los autores a un propósito, como se ve en aquella admirable obra de la *Política*, donde con un perpetuo hilo del sentido va cosiendo diferentes lugares griegos y latinos, de tal manera que parece que los mismos autores lo hicieron más para el propósito de Lypsio que para el suyo propio.'[28]

El espíritu y la letra centonianos de los *Politicorum libri* de Lipsio no son bien transmitidos en la traducción de Mendoza, ni creemos que fuera su intención. Hay notables diferencias tipográficas entre uno y otro texto. Así, en la versión de Mendoza:

1. Se utiliza el mismo tipo de letra redonda para las palabras del autor y las ajenas. Esto dificulta la identificación del material clásico.
2. Las citas quedan contenidas en extensos párrafos, frente a la atomizadora subdivsión en párrafos del texto lipsiano (un párrafo para cada cita).
3. Las sentencias extraídas de la poesía no presentan ningún tipo de sangrado.
4. Las referencias de las sentencias clásicas se anotan en el margen exterior de la página (en las ediciones latinas plantinianas aparecen en el margen interior), marcándose las correspondencias en el texto con letras minúsculas (a, b, c, etc.) al principio de la sentencia; el final de la sentencia se distingue con un asterisco.
5. Se omiten, en la edición impresa, otros elementos organizadores del contenido como los *marginalia* que resumen el texto o las mayúsculas, que en el original latino permite distinguir las definiciones y conceptos principales. No obstante, en el manuscrite de la versión mendociana, las mayúsculas del texto original latino se recogen con un tamaño mayor de letra, recurso que no ha sido trasladado a la edición impresa.[29]

Bernardino de Mendoza resuelve la espinosa cuestión de la peculiaridad estructural de los *Politicorum libri* lipsianos con esta indicación en su prólogo al lector: 'Estos seys libros de Políticas formó Iusto Lipsio de sentencias de varios autores, enga<r>zándolas con tan pocas palabras, quanto le parecía que era necessario para que sólo hiziessen buen sentido. En que se vee su grande entendimiento y buen método en la disposión de la materia'. Dado que Mendoza omite en los prolegómenos de su versión el 'De consilio et forma nostri operis' y los 'Monita quaedam, siue cautiones', el lector de la versión castellana no puede captar con estas breves indicaciones del traductor la forma en que el material estaba dispuesto en la edición original de la obra.

En suma, lo que presenta Mendoza es una *scriptura continua* donde se mezclan como material de una misma pluma las sentencias de las autoridades citadas y las palabras del autor. Mendoza renuntia a otra característica tipográfica de las ediciones latinas de las *Políticas* lipsianas, el guión de contenidos que se adjuntaba en el margen externo de la obra: para el traductor español no es necesario ni recoger ni traducir estos *marginalia*, 'pues por la suma de los capítulos (diziendo con tanta distinción lo que trata en ellos) se viene a conseguir el mesmo efeto de lo que apuntan las márgenes, que en parte causarán confusión al letor.'[30] Pero con esta renuncia Mendoza contraviene el espíritu de libro de citas de Lipsio, pues para el lector castellano que

28 Baltasar de Céspedes, *Discurso de los letras humonas, llamado el Humanista*, publicado por Santos Díez González, Madrid 1784, 62-63. texto citado por Ramírez, *Epistolario*, 10.

29 Manuscrito conserva do en Archivo Histórico Nacional (Madrid), Inquisición, 4513, n° 2.

30 Bernardino de Mendoza (trad.), *Los seys libros de las Políticas*, Prólogo 'Al letor', fol. Ãvi.

quisiera usar la versión del tratado lipsiano como libro de citas resultaría rnucho más fácil localizar cualquier sentencia de interés con las notas por-

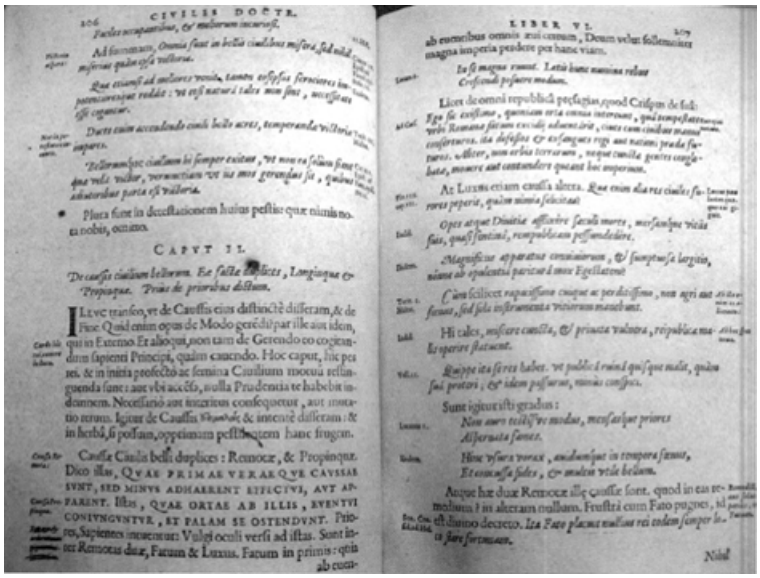

menorizadas que iban en el margen externo del texto latino de Lipsio y que podrían haber sido incluidas en la versión castellana sin ningún menoscabo de la lectura del texto central, sino más bien - como decimos - al servicio de su mejor seguimiento y uso.

Al omitir los *marginalia* de contenido, Mendoza coincide con la traducción francesa de Charles Le Ber, señor de Malassis, publicada por vez primera en 1590 (y reeditada en 1594, 1597, 1606, 1608, 1609). Asimismo la traducción de Le Ber, como la de Mendoza, recoge en prosa (sin sangrado) las citas de versos griegos y latinos. Estas coincidencias hicieron postular a F. van der Haeghen que la versión de Mendoza se hizo a partir dei texto latino, pero con la ayuda de la traducdón francesa de Le Ber.[31]

Si, como apunta Waszink[32], la obra de Lipsio presenta un precioso balance entre unidad (tratado de príncipes) y fragmentación (sentendas de autores clásicos engarzadas), en la versión castellana se sacrifica casi al completo la segunda opción interpretativa por la primera, en aras de conseguir la apariencia de un tratado coherente, para que el público al que iba destinada la traducción - la nobleza española, ajena en principio a las intenciones eruditas del tratado y autor original - pudiera seguir con más facilidad el hilo del manual.

31 F. van der Haeghen, *Bibliographie lipsienne*, 3 vols., Ghent 1886-1888, II, 448.

32 Lipsius, *Politica*, cap. 3.6.5 de la introducción de Waszink, 76-79.

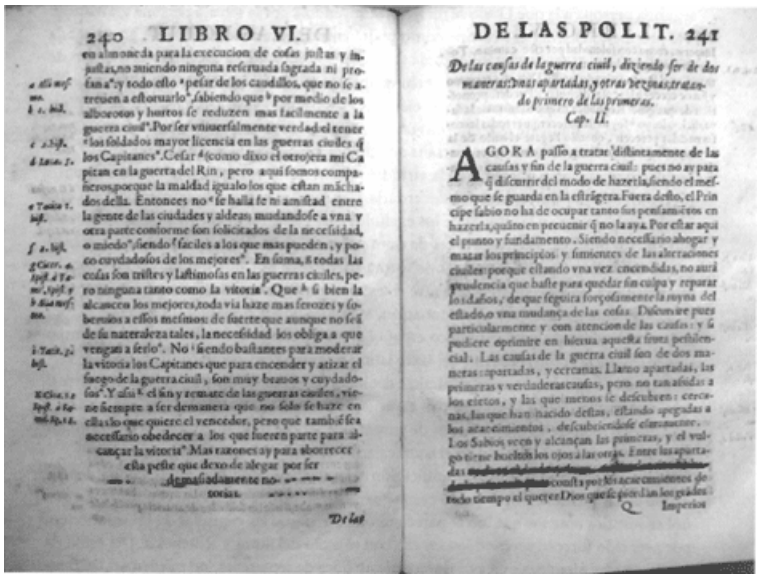

240 LIBRO VI.

en almoneda para la execucion de cosas justas y injustas, no auiendo ninguna reseruada sagrada ni profana: y todo esto a pesar de los caudillos, que no se atreuen a estoruarlo, sabiendo que por medio de los alborotos y hurtos se reduzen mas facilmente a la guerra ciuil. Por ser vniuersalmente verdad el tener los soldados mayor licencia en las guerras ciuiles q los Capitanes. Cesar (como dixo el otro) era mi Capitan en la guerra del Rin, pero aqui somos compañeros, porque la maldad igualo los que estan mãchados della. Entonces no se halla fe ni amistad entre la gente de las ciudades y aldeas, mudandose a vna y otra parte conforme son solicitados de la necessidad, o miedo, siendo faciles a los que mas pueden, y poco cuydadosos de los mejores. En suma, todas las cosas son tristes y lastimosas en las guerras ciuiles, pero ninguna tanto como la vitoria. Que si bien la alcancen los mejores, toda via haze mas feroces y soberuios a essos mesmos: de suerte que aunque no sea de su naturaleza tales, la necessidad los obliga a que vengan a ser lo. No siendo bastantes para moderar la vitoria los Capitanes que para encender y atizar el fuego de la guerra ciuil, son muy buenos y cuydadosos. Y assi el fin y remate de las guerras ciuiles, viene siempre a ser de manera que no solo se haze en ellas lo que quiere el vencedor, pero que tambie sea necessario obedecer a los que fueron parte para alcançar la vitoria. Mas razones ay para aborrecer esta peste que dexo de alegar por ser demasiadamente no-

DE LAS POLIT. 241

De las causas de la guerra ciuil, diziendo ser de dos maneras, vnas apartadas, y otras cercanas, tratando primero de las primeras.
Cap. II.

AGORA passo a tratar distintamente de las causas y fin de la guerra ciuil: pues no ay para q discurrir del modo de hazerla, siendo el mesmo que se guarda en la estrlegera. Fuera desto, el Principe sabio no ha de ocupar tanto sus pensamientos en hazerla, quãto en preuenir q no la aya. Por estar aqui el punto y fundamento. Siendo necessario ahogar y matar los principios y simientes de las alteraciones ciuiles: porque estando vna vez encendidas, no aura prudencia que baste para quedar sin culpa y reparar los daños, de que seguira forçosamente la ruyna del estado, o vna mudança de las cosas. Discurrire pues particularmente y con atencion de las causas: y si pudiere oprimire en hierua aquella suya pestilencial. Las causas de la guerra ciuil son de dos maneras: apartadas, y cercanas. Llamo apartadas, las primeras y verdaderas causas, pero no tan aficionadas a los efetos, y las que menos se descubren: cercanas, las que han nacido destas, estando apegadas a los atacamentos, descubriendose claramente. Los Sabios veen y alcançan las primeras, y el vulgo no me buelue los ojos a las otras. Entre las apartadas [redacted] consta por los acaecimientos de mucho tiempo el querer Dios que se passen los grandes Imperios

Traducción española *uersus* original latino

La traducción española de los *Politicorum libri VI* que realiza Bernardino de Mendoza pretende ser literal. En general, hay una intención de hacer corresponder palabra latina con palabra castellana. Pero, ante todo, Mendoza se esfuerza por presentar un texto de fácil lectura para el público español al que se dirige. Es imposible alcanzar este doble objetivo en algunos aspectos de la traducción. En este apartado examinaremos aquellos puntos en los que la versión española se distancia del texto latino original.[33]

La primera diferencia relevante entre ia traducción y el original latino es la persona gramatical que domina en el texto: Lipsio, siempre en primera persona, se dirige a una segunda persona singular ('Vitae Ciuilis iter qui recte **ineas**, recte **peragas**, praecipere mihi est animus');[34] la omnipresente voz del autor y el marcado tono didáctico hacia una segunda persona crea la ficción de un diálogo, en estilo directo, entre preceptor y joven príncipe. La presencia de este destinatario se percibe de forma permanente en el tratado lipsiano, aunque nunca se escuche su voz.[35] Por su parte, Mendoza elimina en la traducción castellana la

33 Omito aquí, por obvias cuestiones de espacio, desgranar una serie de imprecisiones y erratas localizadas en la traducción de Mendoza.

34 Lipsius, *Politica* I, 1, p. 260.

35 Como excepciones a lo dicho, en el libro III (capítulos 5-7 y 11) Lipsio se dirige a otro auditorio, el de los consejeros del príncipe; en el libro VI (capítulo 6) el destinatario es el hombre sabio en general.

segunda persona a la que Lipsio se dirige, sustituyéndola por la tercera persona gramatical: 'He propuesto enseñar **al Príncipe** cómo podrá entrar y caminar rectamente por la senda de la vida Civil, y sin desviarse llegar al cabo della.'[36] Asimismo, en los epígrafes o títulos de la traducción castellana la primera persona lipsiana queda o bien oscurecida o bien sustituida por una tercera persona. Así, por ejemplo, Lipsio encabeza el capítulo sexto de su libro primero con el siguiente epigrafe 'CAPUT VI. Alterum Virtutis membrum, Probitas. Quid eam hic **appellem**? Breuia et uniuersalia ad eam praecepta', que Mendoza traduce así: 'De la bondad que es el otro miembro de la virtud; lo que **el Autor entiende** por ella, con algunos preceptos breves y universales para alcanzarla. Cap. VI'. Las breves frases interrogativas que Lipsio suele anotar en los titulos de los capítulos para canalizar de forma sintética el contenido de los mismos, interrogaciones de claro potencial didáctico, son desechadas también por el traductor español, que opta de forma sistemática por una monótona entonación enunciativa. Con estas diferencias entre el texto original y la traducción española en cuanto a la persona gramatical y a la entonación, Mendoza quiere presentar un texto de lectura más simple y directa para el público español al que se dirige la versión, al mismo tiempo que se distancia como traductor del texto latino original. Pero, como contrapartida, la versión española pierde potencial didáctico, debido a que el estilo directo, ese diálogo virtual que, con gran acierto, Lipsio crea con el juego de personas gramaticales (yo - autor / tú - príncipe) y refuerza con variaciones de entonación (sobre todo interrogativa o exclamativa), desaparece por completo en el texto castellano.

Mendoza busca ante todo la simplificación del tratado lipsiano, un texto trabado y dependiente de las fuentes clásicas que lo conforman. En su prólogo al lector, el traductor español se justifica ante los que 'no le parecieren muy rodadas las cláusulas de mi traducción, por aver sido forçoso acomodarse en ella con el estilo del autor y sentencias'. Del estilo de Lipsio escribe Mendoza que, por tratarse de un libro de sentencias, 'no pueden ser las cláusulas tan sonoras como si siguiendo el mesmo conceto le dedarara con palabras libres sin ataduras de otro.' En esta observación se puede resumir una importante diferencia entre el texto latino y su traducción española: si bien Lipsio ofrece al mismo tiempo un manual de príncipes y un libro de citas (con una perfecta distinción tipográfica entre las palabras del autor y las sentencias de los clásicos), Mendoza se centra básicamente en el contenido del libro como espejo de principes, ofreciendo una fusión lo más completa posible entre las palabras de Lipsio y las de las autoridades que cita el humanista flamenco. Como se ha dicho en el apartado anterior, Mendoza renuncia a gran parte de los rasgos tipográficos que presentaba la edición latina de Lipsio para distinguir las fuentes clásicas de las intervenciones del autor.

Pero es que, además, en la traducción española se detectan numerosas imprecisiones en el único recurso formal que Mendoza utiliza para delimitar el principio de las sentencias clásicas (letras minúsculas) y el fin de las mismas (asteriscos). Examinemos algunos casos:

36 Mendoza, *Políticas* I, 1, p. 1 (fol. A1 vuelto).

1. Se leen como propias de las sentencias palabras que son de Lipsio (subrayadas).

Cetera humana pereunt, et *diuitiarum et formae gloria*, *fluxa atque fragilis est: Virtus clara aeternaque habetur.* Sallust. Catill.

Hoc unum contingit inmortale mortali. Senec. Epistl. XCIC

Itaque iure, *quae homines arant*, *nauigant*, *aedificant*, *Virtuti omnia parent:*

Sallust. Catill.

Nam ea *omnia in se habet*, *omnia assunt bona*, *quem penes est Virtus*.[37]

Plant Amph.

To das las demás cosas humanas son perecederas y de poca dura;[b] [y] La gloria de las riquezas y hermosura es frágil, y muy de ligero se nos escapa. La virtud sola da muestras de naturaleza eterna*.[c] No aviendo otra cosa de inmortal que a los mortales toque*.[d] Y ansí todo cuanto los hombres travajan, navegan y labran, con razón lo han de enderezar a la virtud*;[e] porque todas las cosas contiene en sí, y todo cuanto es bueno acompaña al virtuoso*.[38]

b Sallust. Cati.

c Senec. Epistl. 99

d Sallust. Catil.

e Plaut. Amph.

2. Se omiten conjunciones que utiliza Lipsio para hilvanar las sentencias.

[Virtus] Nec aliena a nobis, ultro se ingerit, et *in omnium animos lumen suum immittit. Etiam qui non sequuntur eam*, *uident.*[39]

Senec. Lib. IV De Benef.

[...] No es estraña para con nosotros, voluntariamente se nos comunica, <y> aclara los entendimientos de todos, hasta los que no la siguen la veen y conocen.[40]

37 Lipsius, *Politica* I, 1, p. 260-262.
38 Mendoza, *Políticas* I, 1, p. 2.
39 Lipsius, *Politica* I, 1, p. 262.
40 Mendoza, *Políticas* I, 1, p. 2.

3. Quedan fuera de las sentencias palabras que no son de Lipsio, sino de las autoridades clásicas (marcadas en negrita).

Illud necessarium: quia *de Deo optime existimare*, *pietatis est exordium.*	August. Lib. I de lib. arbitr.
Constet igitur tibi, *Vnum esse regnatore omnium deum. parent:*[41]	Tac. v. Histor.
Lo qual es muy necessario, porque sentir[a] y creer bien de Dios es principio de piedad*. Sea pues invencible verdad aver[b] un Dios y Rey de todo*.[42]	a S. August, lib. I de lib. arbitr. b Tacit. v. Histor. 5

Estas imprecisiones demuestran la escasa atención que el traductor español presta a una de las principales intenciones de los *Politicorum libri VI* de Lipsio, ofrecer al lector culto un acervo de sentencias clásicas perfectamente dispuestas para su fácil localización y oportuno empleo. Mendoza se concentra más, pues, en las *res* que en los *uerba*, pensando siempre en los intereses - y, ¿por qué no?, las limitaciones - intelectuales del público al que va destinadala traducción. Por estas mismas razones,y para hacer más rodadas sus cláusulas, Mendoza recurre también a mecanismos gramaticales para engarzar de forma menos trabada las sentencias clásicas con el resto del texto, haciéndolas parecer palabras de una sola voz: así, por ejemplo, introduce el verbo copulativo en frases que son aposiciones en el texto lati-

41 Lipsius, *Politica* I, 2, p. 262.
42 Mendoza, *Políticas* I, 2, p. 3.

no (‘el derecho y la equidad, son los vínculos de las dudades’ por ‘Ius et aequitas, uincula ciuitatum’)[43]. Con el mismo motivo el traductor español elimina, en la medida de lo posible, los saltos a la primera persona gramatical de las fuentes clásicas citadas:

> Ab ore aureo aurum iltum purius: □*Εγ*□ *δ*□ *ο*□*δ*□*ν νομ*□*ζω γε* □*νδρ*□, □*λλω*□*ς τε κα*□ □*ρχοντι, καλλιον ε*□□*ναι κτη*□*μα ο*□*δ*□ *λαμπρ*□*τερον* □*ρετη*□*ς κα*□ *δικαιοσ*□*νης*. Ego uero nullas opes uiro, ac praesertim Principi, pulchriores honestioresque censeo, quam Virtutem et Iustitiam.[44]
> De aquella boca de oro salió aquesta sentenda, más apurada que el más acendrado y fino, a saber que el hombre, y mayormente el Principe no puede tener riquezas mas justas y estimadas que la virtud, y justicia.

Así pues, el principal objetivo que Mendoza se marca en su traducción es facilitar al público español la lectura del manual de príncipes lipsiano. Este propósito genera una serie de desvíos de la versión española con respecto al texto original latino, desvíos que se circunscriben más bien al plano formal.

Con todo, las intervenciones de Mendoza como traductor no se limitan sólo a cuestiones puramente gramaticales, sino que afectan al fondo mismo de la obra. En el texto castellano observamos una clara intención de adaptar las referencias religiosas, políticas y culturales del original lipsiano al contexto religioso, político y cultural español. Estas ‘adaptaciones’ sirven, por un lado, para acercar aun más el texto traducido al público al que se dirige; pero, por otro lado, también se anticipan a futuras objeciones que las autoridades españolas - especialmente las eclesiásticas - pudieran presentar a un libro concebido y nacido en zona rebelde y protestante, y que disertaba sobre política y religión a partir de materiales clásicos, o lo que es lo mismo, paganos.

En el terreno del léxico, Mendoza intenta dar un barniz cristiano a ciertos conceptos que, debido a la procedenda clásica de las fuentes empleadas por Lipsio, olían excesivamente a paganismo. Entre los casos más claros, destacamos la traducción sistemática de ‘deos’ por ‘Dios’ (I,3), también ‘Ioue’se traduce por Dios (II,1.); ‘probitas’ por ‘bondad’ (I,2) y ‘fatum’ por ‘divina providenda’ (I, 4). Cuando Lipsio habla de religiones (‘religionibus aduersa’, I, 3), Mendoza traduce sólo una, y en mayúscula (‘contraria a la Religión’). Asimismo, Mendoza recurre con mucha frecuencia a la sinonimia, unas veces para precisar el significado del término traducido, pero en otras ocasiones para teñir de color católico terminología cultual pagana: así, ‘Cultum’ se traduce como ‘culto, o reverenda’ (I,2), ‘sensus’ / ‘sentir y creer’ (I, 2), ‘sensu’ / ‘sentimiento y fe’ (I, 2), ‘Cultu’ / ‘reverenda o servicio’ (I, 3), ‘sana’ / ‘piadosas y cristianas’ (I,3). Este uso de ta sinonimia también se pone al servicio de las necesarias adaptaciones politicas al contexto español: así, entre las maneras de gobierno Lipsio reconoce como la más excelente el ‘Principatus’, que Mendoza traduce por ‘el Principado o Monarquía’ (II, 2). Finalmente, algunas sentencias clásicas son asimiladas a la cultura vernácula, como la conocida ‘panem et circenses’, que se vierte en el castellano ‘pan y toros’ (IV, 8).

43 Lipsius, *Politica* II, 10, p. 318; Mendoza, *Políticas*, p. 35.
44 Lipsius, *Politica* II, 10, p. 320; Mendoza, *Políticas*, p. 36.

La expurgación de la obra en los índices españoles de libros prohibidos del XVII

Alejandro Ramírez apunta que la traducción de las *Políticas* de Lipsio, por Bernardino de Mendoza, Madrid 1604 fue incluida en el índice de libros prohibidos de 1640.[45] J. Waszink sólo escribe unas pocas líneas sobre la inclusión del tratado lipsiano en los índices de 1612 y 1667. Sin embargo, tanto la obra latina como la versión castellana[46] aparecieron expurgadas en todos los índices de libros prohibidos y expurgados de la Inquisición española en el siglo XVII: Sandoval (1612, con apéndice de 1614),[47] Zapata (1632)[48] y Sotomayor (1640 y 1667).[49]

En efecto, las *Políticas* de Lipsio despertaron recelos en el Vaticano desde el momento en que vieron la luz. Sólo en 1596 se publica una version autoexpurgada por Lipsio de acuerdo con los informes y censuras de los jesuitas romanos coordinados por Roberto Belarmino.

Llama la atención el hecho de que una traducción española aprobada y autorizada en 1604 (traducción de un libro aprobado, a su vez, en Roma en 1596) sufriera la expurgación eclesiástica sólo ocho años después (1612) y apareciera - junto con el

45 Ramírez, *Epistolario*, p. 10, nota 20, donde cita, a su vez, a Ernest Merimée, *Essai sur la vie et les oeuvres de Francisco de Quevedo (1580-1645)*, París, 1886, 19. Beatriz Antón, siguiendo seguramente a Ramírez, vuelve a mencionar la aparición de la traducción sólo en el índicé de 1640. De Antonio Truyol Serra es el articulo 'Nota sobre la versión expurgada de la *Politica* de Lipsio', en José Iturmendi Morales - Jesús Lima Torrado (eds.), *Estudios de Filosofía del Derecho y Cienda Jurídica en memoria y homenaje del Catedrático Don Luis Legazy Lacambra (1906-1980)*, 2 vols., Madrid 1985, II, 773-778; en estas páginas reflexiona sobre la filosofía política de la época a partir de algunos de los pasajes expurgados de la traducción mendociana.

46 La biblioteca de la Universidad de Sevilla conserva los siguientes ejemplares de las *Políticas* de Lipsio con sus respectivas expurgaciones:
- (Signatura FD 381) *Politicorum siue ciuilis doctrinae libri sex* (Antuerpiae: ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum 1604), seguidos de las *Notae* y del *De una religione liber*, que después de que viera la luz a finales de 1590 había siempre sido añadido a las subsiguientes ediciones de las *Políticas*. El ejemplarde la hispalense está encuadernado, además, junto con las *Leges regiae et leges Xuirales I. Lipsi opera studioque collectae* (1601); y los *Iusti Lipsi monita et exempla politica libri duo, qui uirtutes et uitia principum spectant* (1605). Este volumen está expurgado según el índice de 1632.
- (Signatura: Estante 5, nº 60.) *Los seys libros de las políticas o doctrina ciuil de Iusto Lipsio, que siruen para el gouierno del Reyno, o Principado, traduzidos de lengua latina en castellana por don Bernardino de Mendoza* (Madrid: Esteuan Bogia, 1604), expurgado según los índices de 1612 (1614) y 1640. A este ejemplar lo llamaremos en adelante *Mendoza*[1].
- (Signatura FD 1067) *Los seys libros de las políticas o doctrina ciuil de Iusto Lipsio, que siruen para el gouierno del Reyno, o Principado, traduzidos de lengua latina en castellana por don Bernardino de Mendoza* (Madrid: Esteuan Bogia, 1604). Ejemplar expurgado según el índice de 1640. A esta copia la llamaremos en adelante *Mendoza*[2].

47 *Index librorum prohibitorum et expurgatorum. Illmi. ac Rmi. D.D. Bernardi de Sandoval et Roxas S.R.E. Presb. Cardin. [...] Archiepisc. Toletani... auctoritate et iussu editus* (Madriti: apud Ludouicum Sanchez, 1612).

48 *Nouus librorum prohibitorum et expurgatorum index editus auctoritate et iussu eminent. ac. Reveren. D.D. Antonii Zapata S.R.E. presbyt. Card. [...]* (Hispali: ex typographeo Francisci de Lyra, 1632).

49 *Nouissimus librorum prohibitorum et expurgatorum index pro Catholici Hispaniarum Regnis Philippii IV [...]* (Madriti: ex typographaeo Didaci Diaz, 1640).

original latino - en los sucesivos índices de libros prohibidos del siglo XVII. La clave para entender este brusco cambio de la actitud eclesiástica ante el manual lipsiano y su traducción castellana se encuentra en la permisiva expurgación de la obra que llevaron a cabo los jesuitas romanos.

A continuación enumeramos por orden cronológico cuatro documentes cuyo estudio permite comprender por qué fue tan corto este camino desde la aprobación romana del original lipsiano en 1596 a la expurgación española de la obra en 1612:

1. Informe de Lelio Peregrino (1551-1602?), *consultor* de la Sancta Congregatio Indicis, sobre las *Políticas* de Lipsio.[50] El informe analiza y censura los puntos más conflictivos de la

50 En Roma, archivos de la Sancta Congregatio Indicis en el Sant' Ufficio de Roma (ACDF: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede). Estos archivos están abiertos a la investigación sólo desde 1998. Publicado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 712-714.

obra; la mayor parte de las observaciones realizadas por Peregrino fueron admitidas e incluidas por Lipsio en su edición corregida de 1596, por lo que se debe entender que este informe es anterior a esta fecha y que Lipsio, además, tuvo acceso a él. Waszink ubica la redacción de este informe hacia octubre de 1592, fecha en que las *Políticas* y el nombre de Peregrino, que parece tener ya una sólida opinión de la obra, aparecen por primera vez unidos en los registros de la *Sancta Congregatio Indicis.*[51]

2. Algunos puntos que se habían de cambiar en la obra de Lipsio, redactados y enviados por los jesuitas Francisco Benci (1542-1594) y Roberto Belarmino (1542-1621) el 31 de julio de 1593.[52] Lipsio hacía todo lo posible para que su obra no fuese incluida en el nuevo indice romano; por ello envió a estos jesuitas, su quinta columna en territorio romano, la versión autoexpurgada de la obra, que contenía todos los cambios sugeridos ya por Peregrino. Benci y Peregrino sólo añadieron diez breves observaciones adicionales.
3. Manuscrito original de la traducción de Bernardino de Mendoza, expurgado por el censor español Rafael Sarmiento.[53] La aprobación de Sarmiento lleva fecha de 20 de noviembre de 1599. El manuscrito presenta dos pasajes expurgados (uno de ellos, el capitulo I,4, se rescribe por completo), así como correcciones autógrafas de autor. Todos estos cambios fueron recogidos en la edición madrileña de la traducción de Mendoza, con fecha de 1604.
4. Informe del censor Marcantonio Pezillo (1566-1640) del 23 de julio de 1611 y reacción de Belarmino con fecha de 13 de agosto del mismo año.[54] La *Sancta Congregatio Indicis* ordenó este nuevo informe sobre la versión expurgada de las *Políticas.* La censura de Pezillo es muy dura, avanzando, por tanto, el espíritu de los índices expurgatorios españoles que se sucederían desde 1612.

Pasemos a estudiar los pasajes expurgados en los *Politicorum libri VI* y en la traducción de Bernardino de Mendoza en los índices españoles de 1612, 1632, 1640 y 1667. Cabe reseñar que la expurgación realizada en el índice de 1612 (1614) se repite sin variación alguna en los tres siguientes indices españoles del siglo XVII. Para la ubicación de los pasajes expurgados, nos referimos a la paginación de las ediciones de Amberes 1604 (en el texto latino), y de Madrid 1604 (en la traducción), ediciones también usadas como referencia en los índices expurgatorios que estudiamos.

~ I,3 (Lipsio, 24 [4 líneas a partir de las palabras 'naturae uitio nos proni' hasta 'At tu fuge' exclusive] / Mendoza, 6 [después de las palabras 'hombres inclinados por vicio' se tachan 5 líneas hasta las palabras 'de la qual se ha de huyr' exclusive]): Los

51 Cf. Lipsius, *Politica*, 174.

52 En ILE VI, 93 07 31 BEN. También publicado recientemente por Waszink en Lipsius, *Politica*, 715.

53 Archivo Histórico Nacional, Inquisición leg. 4513, nº 2. Aún falta una edición filológica de las *Políticas* de Mendoza en la que se estudie la historia del texto desde el manuscrito a la edición impresa.

54 Roma, ACDF (Indice), Diarii II, Registrum Actorum et Decretorum Sacrae Congregationis Indicis, 1608-1620, ff. 217r - v - 220r. Publicado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 717-718.

hombres están inclinados por naturaleza a la superstición, a la que recurren muchos gobernantes para encaminar su pueblo.

Este pasaje no fue objeto de debate en la censura de los jesuitas romanos de 1593, ni, por ello, fue modificado en la edición expurgada de 1596. Tampoco Sarmiento, el censor de la traducción española, hizo observación alguna sobre estas palabras que, sin embargo, fueron expurgadas en los indices españoles del siglo XVII.

I, 3 (Lipsio, 25 [8 líneas desde 'In uerbis etiam', inclusive, hasta el final del capítulo]/ Mendoza, 7 [9 líneas a partir de estas palabras 'el uso y costumbre de la patria' hasta el fin del capítulo]): Las ceremonias exteriores, que cada uno debe respetar según sus costumbres y patria, no son tan importantes como la religiosidad interior.

Peregrino había ya criticado en su informe de 1592 esta idea por estimular la hipocresía en el culto a Dios.[55] Lipsio, en sus versiones autoexpurgadas de 1596 y siguientes, difuminó su defensa de la primacía de la religiosidad interna, suprimiendo tres de las citas más comprometidas,[56] pero la idea no desapareció por completo. Sobre ella, pues, volvieron en 1612 los expurgadores españoles, más severos que los jesuitas romanos, cuyo fundador, San Ignacio ya recibió objeciones por parte de los teólogos dominicos por la relevancia que había dado en sus *Ejercicios espirituales* a la inspiración interior de la fe.

I, 4 (Lipsio, 26-27 [se tachan 41 líneas desde el párrafo que comienza con las palabras 'Mihi quidem' hasta 'Quid ergo? inquies' exclusive] / Mendoza, 8-9 [después de las palabras 'está fijo en la primera causa' se expurgan 54 líneas hasta 'Pues qué? dira alguno' exclusive]): Lipsio expone su doctrina del *Fatum*, que se resume en esta sentencia de Cicéron (*Div.* 2, 7) expurgada ya en los índices españoles: 'Mihi quidem sedet (pio illo sensu) *ab omni aeternitate fataliter omnia destinata*' / 'Yo tengo por cierto que todas las cosas están previstas y determinadas ab aeterno por la divina providencia' [trad. de Mendoza].

En 1592 Lelio Peregrino criticaba que la doctrina del *Fatum* lipsiana estaba demasiado sustentada en autores trágicos, estoicos e impíos, y que, además, parecía menospreciar el libre albedrío.[57] En efecto, las ideas sobre el destino que expone Justo Lipsio están muy cerca de las posturas protestantes sobre el carácter inservible de las obras para obtener la salvación, pues ya todo estaba predeterminado por el 'fatum'. Lipsio intentó superar estas objeciones en su edición corregida de 1596 añadiendo una nota al principio del capítulo, sobre el concepto de *Fatum*: 'Fati vocem hic et alibi veterum more pono, sed non mente. Nil nisi providentiam divinam, idque pio et Christiano sensu intelligere, semel testor'.

Esta aclaración no atajó por completo las dudas sobre la ortodoxia de estas ideas sobre la predestinación. Ya en 1599, el censor español Rafael Sarmiento, encargado por el Consejo Supremo para aprobar la traducción castellana de la obra de Lipsio, rechaza por completo el capítulo en cuestión del manuscrito de Mendoza (que recogía palabra por palabra la última edición de Lipsio) y obliga a que se rescriba una nueva versión de todo el pasaje en la que, por un lado, se traduce sistemáticamente *fatum*

55 'Haec videntur delenda, cum hypochrisin in Dei cultum inducant', en el informe de Peregrino (ms. Roma, ACDF (Indice), Protocolli, I, fol. 584r), editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 713.

56 Lib. I, 3: 1. 'Nec sic, ut externa omnia spreveris. Etsi *pleraque ex iis*, ut ille quidem vult, *magis ad morem quam ad rem pertineant'*. 2. 'Nam *sapiens servabit ea* [externa omnia] *tanquam legibus iussa, non tanquam diis grata*'. 3. 'Nisi si plane impia. Alias, *religioni parendum est, nec patrius mos contumaciter repudiandus*'. El texto completo puede Ieerse en Lipsius, *Politica*, 268.

57 'Multa affert de fati necessitate, quae [...] moderanda vel declaranda [...] fato minime tolli humani arbitrii libertatem' en el informe de Peregrino (ms. Roma, ACDF (Indice), Protocolli, I, fol. 584r), editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 713.

por ‘divina providentia’, y por otro, se suprimen todas las citas clásicas del margen en todo el capítulo.[58] Esta segunda versión censurada, y no la del manuscrito original de Mendoza, es la que ve la luz en la edición de la traducción española de 1604. Pero insistimos, los cautelosos cambios respecto a la traducción de la palabra *fatum* y a la omisión de las citas clásicas fueron instigados por Sar-

58 Archivo Histórico Nacional 4513, nº 2, folios 7 al 9r.

miento, no por Mendoza, como afirman algunos investigadores que no han tenido acceso al manuscrito censurado de la versión española.

A despecho de esta primera expurgación del manuscrito castellano original, todo el párrafo citado fue suprimido tanto en la edición latina como en la traducción castellana desde el índice expurgatorio de 1612, donde, además, se prescribía que al comienzo de los *De constantia libri duo* y de los *Politicorum libri VI* se añadiese la nota siguiente, nota que hemos visto escrita por el censor en la edición latina de la obra que hemos manejado:

> Frequens est Lipsius in libris de Constantia et in libris Politicorum et in aliis suis operibus in usurpatione Fati; et quamvis ipse asserat se Fati nomine nihil nisi providentiam Diuinam pio et Christiano sensu intelligere, at solet ei annectere plures gentilium auctorum sententias obscuras quae ethnico fato potius quam Diuinae providentiae convenire videntur. Proinde caute legendus in his, quae de Fato ubique disserit.

IV, 3 (Lipsio, 79-81 [se expurga todo el capítulo, junto con el título] / Mendoza, 77-80 [se expurga todo el capítulo, junto con el título][59]): Se trata aquí de la necesidad de guardar una sola religión en cada reino y - aun admitiendo la represión de quienes públicamente manifiestan un credo distinto - Lipsio plantea la convenienda de aplazar la represión de los herejes antes que descubrir claramente la flaqueza de no poderlos impedir, lo que causaría un daño mayor en la religión o y en la república.

Con este planteamiento Lipsio venía a postular en último término la sumisión de la religión a la política. Peregrino, en su informe de 1592, había considerado inadmisible que no se persiguiese a quienes actuasen de forma pública y directa 'contra Dei Maiestatem',[60] cosa que prohibía la ley divina, de la que el príncipe era guardián, pero no fundador; por ello no tenía competendas para decidir sobre ella. Pese a la clara objeción del informe de Peregrino, en el que Lipsio basó la autoexpurgación de su obra, la nueva versión de 1596 aprobada según la censura romana no presentaba ni un solo cambio en este capítulo. No es de extrañar, por tanto, que en las reuniones de la *Sancta Congregatio Indicis* de 1611 el censor Marcantonio Peziilo se lanzara sobre este capítulo en el nuevo informe ordenado por la *Sancta Congregatio Indicis* sobre la versión expurgada de las *Políticas*, criticando de forma especial el hecho de que Lipsio afirmara que debía haber una sola religión en un estado, pero que no especificara qué religión.[61] Belarmino, responsable último de la expurgación publicada quince años antes, argüía que difícilmente podía Lipsio mencionar la religión Cristiana, Católica y Romana si sólo citaba fuentes clásicas, que constituían la materia prima de su obra. Las sucesivas expurgaciones que sufrieron en los índices españoles (1612-1632-1640-1667) la obra original de Lipsio y su

59 Se han arrancado algunas páginas del ejemplar *Mendoza*[1] conservado en la bibltoteoa de la Universidad de Sevilla. El ejemplar *Mendoza*[2] conserva todas sus páginas (las tachaduras permiten leer el texto).

60 En el informe de Peregrino (ms. Roma, ACDF (Indice), Protocolli, I, fol. 584r), editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 713.

61 Protocolla Congregationis Indicis (ms.: Roma, ACDF (Indice), Protocolli S 217-220), S 217r: 'Ubi unam religionem tenendam docens nec declarans quam, in medio reliquisse manifestum est, quam quis malit eligendi arbitrium'; editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 717.

versión castellana se hicieron eco de los recelos que en el Vaticano despertó este capítulo desde su versión inicial en 1589 expurgando este pasaje sospechoso.

IV, 4 (Lipsio, 81-83 [se expurgan por completo capítulo y título] / Mendoza, 80-82 [se expurgan por completo capítulo y título]): Lipsio sugiere que es mejor no reprimir ni cas-

tigar, en tiempos revueltos, a qui enes practican otra religión en privado, sin infectar a otros. Considera preferible - inspirándose en la cita de San Bernardo 'fides suadenda est, non imponenda' - enseñarles y reconducirles que portarse como verdugos, pues la fe se puede modificar con persuasión y doctrina, pero no puede imponerse con terror y torturas, que sólo engendran falsas apariencias.

En la edición original de las *Políticas* previa a la expurgación romana, Lipsio enfatizaba su defensa de la libertad de conciencia. El primer informe de Peregrino en 1592 censuraba el capítulo como 'virulentum. Nam haereticus, quantumvis occultus [...] est excommunicatus', así como la idea de que la fe debía ser fruto de la persuasión y no de la imposition.[62] El segundo informe expurgatorio que Lipsio recibió de Roma en 1593 (obra de Benci y Belarmino) proponía al humanista flamenco modificar en el mismo epígrafe del capítulo la idea de 'doctore magis opus esse, non tortore' (que se interpreta directamente como un ataque a la Inquisición) por esta otra de 'si doctor non persuasit, delnde tortore, aut tale quid.'[63]

Lipsio, efecti va mente, rescribió todo el capítulo, pero persistió en varios aspectos que serían más tarde objeto de ataques por parte de los censores eclesiásticos: volvió a utilizar las mismas fuentes dasicas, ignoró por completo la admonición de Peregrino de que la fe sí podía imponerse a la fuerza, y modificó sólo levemente el epígrafe del capítulo ('Doctore magis his [haereticis] opus, quam tortore' pasó a 'Doctore primum opus, quam tortore'), admitiendo sólo de forma partial la objeción de Belarmino en su informe de la segunda mitad de 1593. La nueva version expurgada de 1596 conservaba, en suma, un claro alegato a favor de la libertad de conciencia y en contra de la tortura como medio de modificar las creencias de los herejes. No es de extrañar, por tanto, que en 1611 Pezillo emitiera una severa crítica contra este capítulo, en tanto que albergaba una reprobación directa del Santo Oficio ('non tortore')[64] y que las palabras de San Bernardo sobre la conveniencia de enseñar la fe y no imponerla se refería a la evangelización de los pueblos gentiles. Belarmino, de nuevo, defendió como pudo el texto lipsiano, sustentándose en el adverbio 'primum' incluido por Lipsio en su versión expurgada: '"Doctore primum his opus, non tortore". Ubi vult primum instrui et doceri, quod in S[an]cto Officio fit: et postea, si indociles sint, puniri'.[65] Los índices españoles de 1612, 1632, 1640 y 1667 expurgaron todo este capítulo, junto con su título, materializando las objeciones analizadas en la reunión de 1611 de la *Sancta Congretatio Indicis*.

IV, 13 (Lipsio, 130-133 [se expurgan por completo título y capítulo] / Mendoza, 144-147 [se expurgan por completo título y capítulo]): En un particular tributo a Maquiavelo, Lipsio admite para definir su ideal de prudentia que el príncipe use el fraude y el engaño, siempre que sea en beneficio de la salud pública.

Las ediciones de las *Políticas* anteriores a la expurgación romana contenían al final del capítulo, en el guión de contenidos del margen externo, una defensa explícita de Maquiavelo, quien, según Lipsio, era censurado con demasiada rigurosidad. En

62 Ms. Roma, ACDF (Indice), Protocolli, I, fol. 584V), editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 713.

63 Cf. ILE VI, 93 0731 BEN.

64 'Quo uno verbo multa improbare videtur. Sanctam praecipue Inquisitionem[...]'. Ms. Roma, ACDF (Indice), Diarii II, 217r. Texto editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 717.

65 Ms. Roma, ACDF (Indice), Diarii II, f. 218r, editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 719.

su informe de 1592, Peregrino no admite el uso del fraude, pues Dios siempre requiere una actitud sin dobleces

('sermonem nostrum esse simplicem');[66] tampoco procedía - según Peregrino - la defensa de Maquiavelo, condenado de forma unánime por los teólogos. Benci y Belarmino, a mediados de 1593, sugieren también que todo lo que tuviera sabor a maquiavelismo debía ser condimentado con sal católica. Lipsio, en la línea de cambiar lo menos posible su texto original, sólo elimina la referencia directa a Maquiavelo al final del capítulo, pero poca sal católica añade, pues el fondo y el espíritu de estos pasajes siguieron siendolos mismos. Por esta razón los inquisidores españoles volvieron sobre estas líneas pocos años más tarde.

IV, 14 (Lipsio, 133 [se expurgan el epígrafe del capítulo y las 17 primeras líneas desde 'Nec tamen ita' hasta 'Diffidentiam primo posui' exclusive] / Mendoza, 147-148 [se expurgan el epígrafe del capítulo y las 22 primeras líneas desde 'No soy' hasta 'puse lo primera desconfiança' exclusive]): Se clasifica el fraude en tres tipos: el ligero, que Lipsio recomienda; el mediano, que tolera; y el grande, que condena.

La expurgadón de este pasaje obedece a las mismas circunstancias que se han expuesto en cuanto al libro IV, 13, del que este capítulo 14 es continuación y ampliación. En los informes de Peregrino, Benci ni Bellarmino no se encuentran referencias específicas a estas líneas. La Inquisición española eliminó el titulo del capítulo y las primeras líneas, donde implícitamente se vuelve a admitir el uso del fraude en la gestión política y se definen las distintas clases de engaño (desconfianza, decepción e injusticia).

IV, 14 (Lipsio, 138 [se expurgan 11 líneas desde 'Atque haec' hasta 'Quid tamen, rectam' exclusive] / Mendoza, 153 [se expurgan 16 líneas desde 'Todo lo qual' hasta 'Más qué, si'exclusive]): Se debe admitir el fraude mediano (es decir, la conciliación y decepción), desde la perspectiva de la prudencia humana, si es para el bien público, de la misma forma que se mezcla el veneno con los medicamentos para la salud del enfermo.

Ya en 1592 Peregrino calificó esta idea como 'perniciosa' porque podría dar rienda suelta para incurrir de forma continua en mentiras gravísimas ('mendacia grauissima').[67] Lipsio hizo caso omiso de la recomendación de Peregrino en la edición expurgada de 1596. El pasaje - tanto en su versión latina como en la castellana - fue objeto de censura en los índices españoles de 1612, 1632, 1640 y 1667.

IV, 14 (Lipsio, 139 [se expurgan 6 líneas desde 'In ea classe corruptiunculas' hasta 'Sequuntur magnae fraudes', exclusive] / Mendoza, 154 [se expurgan 7 líneas desde 'de esta manera' hasta 'El que camina con sencillez', exclusive]): Los fraudes medianos (las corrupcioncillas y las decepciones) son faltas ligeras y legítimas para los príncipes si se emplean contra la maldad.

Benci y Belarmino, en el segundo informe que recibió Lipsio en 1592, recomendaban al escritor flamenco que enunciara de forma más clara que se podría admitir la simulación entre los fraudes medianos, pero en ningún caso la decepción

66 Ms. Roma, ACDF (Indice), Protocolli, I, f 585r, editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 714.

67 Ms. Roma, ACDF (Indice), Protocolli, I, f. 585r, editado por Waszink en Lipsius, *Politica*, 714.

y mentira (‘clarius enuntiandum, ut sit locus dissimulationi, non mendacio’).[68] Lipsio tan sólo introduce un leve cambio en su versión expurgada, para enfatizar que es un gran pecado recurrir a estas fraudes

68 Cf. ILE VI, 93 07 31 BEN.

si no es para el bien público, aunque nada elimina de las palabras ‘corruptiunculas’ y ‘deceptiunculas’, que fueron desaconsejadas desde Roma. Sobre elias volvieron los índices españoles de 1612, 1632, 1640 y 1667.

VI, 2 (Lipsio, 206 [se expurga la nota marginal que reza así ‘Fatum et ordo rerum gignit ciuiles turbas’/ Mendoza, 241 [se expurgan las siguientes dos líneas ‘[entre las causas lejanas de la guerra] ay dos, el hado, y el lujo o abundanda. El hado lo primero pues’]). Sobre esta expurgación véase comentario al pasaje del libro I cap. 4.

Tabla de los capítulos: Se expurgan, tanto versión latina como en la traducción castellana el contenido de los capítulos IV 3, IV 4, IV 13 y IV 14.

Mención aparte merece el caso de un pasaje localizado en el libro V, capítulo 16, que, pese a su contenido sospechoso de heterodoxia, no incluyeron - puede que por olvido - los censores españoles en la expurgación de la obra latina de los sucesivos índices del XVII. Lipsio, al enseñar lo que se ha de hacer antes de entablar batalla, sostiene que no se deben despreciar los prodigios del cielo y la tierra, la adivinación y los sueños, sino prestarles atendón, eso sí, ‘con moderación’:

> Quid si et in Divina modice inquiras? Modice dico, et sine superstitione.
> Haud spernenda omnino videntur *caelo terraque prodigia, et fulminum monitus, et futurorum praesagia, laeta, tristia, ambigua, manifesta.*
> Imo nec Somnia. Nam *instantibus curis, agitant saepe per somnum species imminentium rerum: sive illas aegritudo, sive divinatio animi praesagientis accersit.*
> Sane ego te nolim *contemptorem talium, ut fortuitorum.*
> Nam *amat Benignitas numinis, seu quod merentur homines, seu quod tangitur eorum affectione, his quoque rationibus prodere quae impendent.*[69]

Estos párrafos fueron omitidos por Mendoza en la versión impresa de la traducción (Madrid, 1604), a instandas del censor Rafael Sarmiento, que los tachó en el manuscrito original.[70] Curiosamente ese mismo pasaje fue objeto de discusión en la *Sacra Congregatio Indicis* de 1611, donde Marcantonio Pezillo censura que taies prácticas son incompatibles con la doctrina cristiana, tachándolas de ‘pure gentilia et superstitiosa’.[71] Por más que Belarmino saliera en defensa de Lipsio con el argumento de que los prodigios del cielo son signos de la ira de Dios y que, por ello, no habían de ser despreciados,[72] no cabe duda de que este pasaje había despertado dudas desde muy pronto, como demuestra la expurgación sobre el manuscrito original de la versión castellana que realizó en 1599 el censor Sarmiento.

Conclusiones

69 En cursiva como en el texto original. Véase Lipsius, *Politica*, 630.

70 Archivo Histórico Nacional, Inquisición, 4513, nº 2.

71 Roma, ACDF (*Indice*), Protocolli, f. 217v, publieado en Waszink en Lipsius, *Politica*, 718

72 Roma, ACDF (*Indice*), Protocolli, f. 218v, publicado en Waszink en Lipsius, *Politica*, 719-720.

De las *Políticas* de Lipsio critica L. Astrana Marín su falta de originalidad, aunque admite la objeción de Miguel Unamuno de que 'hay quien con sólo juntar citas de otros hombres que escribieron, hace una obra originalisima.'[73] Desde una perspectiva filológica más actual, el

73 L. Astrana Marín, *Obras completas de Don Francisco de Quevedo Villegas. II. Obras en verso*, Madrid 1932, 1175, n. 2.

centón lipsiano sobre política rezuma originalidad si se atiende al sentido etimológico del término.

El desmedido éxito que tuvo el tratado de Lipsio en la mayoría de las cortes europeas - también en la española - se debió más a su contenido como manual para formar a príncipes que a su forma hilvanada por sentencias de autores clásicos. Y ese éxito se materializó en una larga serie de traductiones a diversas lenguas vernáculas que acercaron al humanista flamenco a un amplio público que él, en principio, repudiaba. En efecto, en los prolegómenos de sus *Politicas* Lipsio afirma que sólo deberían emitir juicios sobre su obra quienes atesoraran una larga experiencia en política y un profundo conocimiento de la lengua latina.

La traducción castellana de Bernardino de Mendoza está dedicada a la nobleza española 'que no entiende la lengua latina'. Con vocación expresa de utilidad social, Mendoza traduce para aquellos nobles ayunos en latines el manual de principes de moda en toda Europa. Su ceguera, que arrastraba desde 1590, ya no le permitía prestar otro tipo de servicios a la corona española.

El manuscrito de la versión castellana estaba ya terminado a finales de 1599, fecha de la aprobación del censor Rafael Sarmiento. No obstante, la traducción no ve la luz hasta 1604, en Madrid, si bien los amigos de Mendoza intentaron hasta el último momento acortar los retrasos instando al propio Lipsio a que negodara la impresión en las prensas plantinianas. Habida cuenta de la fecha de la aprobación de Sarmiento (20 de noviembre de 1599), Mendoza sólo pudo haber manejado en su traducción dos ediciones de las *Políticas* de Lipsio: la de 1596 o la de 1599. Las ediciones anteriores quedan excluidas porque el censor español anota que Mendoza ha seguido 'la impression nueva censurada en Roman', es decir la versión autoexpurgada que Lipsio presentó a partir de 1596 tras la revisión de la obra por los jesuitas romanos. Un examen de las escasas variantes entre las ediciones de 1596 y 1599 y de las soluciones que ofrece la versión Mendoza permite concluir que el diplomático español manejó de forma preferente la recién publicada edición de 1599. Así pues, la mayor parte del trabajo traductor de Mendoza se realizó entre la primavera y el otoño de este año.

La versión de Mendoza presenta importantes diferencias de formato con respecto al original latino. La más notoria es que el texto aparece como un tratado coherente, en forma de *scriptura continua*, sin ningún tipo de distinción tipográfica (cursiva o sangrados) entre las palabras del autor y las citas de autores clásicos. Esto, por un lado, facilita al lector castellano seguir el hilo de contenidos del manual lipsiano - intención primera de Mendoza -, pero, por otro, dificulta la identificación de las citas y sentencias grecolatinas que, en último término, conforman la materia prima y la seña de identidad básica de la obra lipsiana. Además de la simplificación formal, se aprecia en la traducción española intentos de adaptación de contenidos paganos a conceptos católicos, como la traducción sistemática de 'deos' por 'Dios' o 'fatum' por 'divina providenda'.

Pese a estas precauciones de Mendoza, y pese a las que el propio Lipsio se vio obligado a tomar en su versión autoexpurgada de 1596, la obra latina y su traducción castellana aparecieron en todos los índices españoles de libros expurgados del siglo XVII: el de Sandoval (1612, con apéndice de 1614), el de Zapata (1632) y los de Sotomayor (1640 y 1667). Un estudio detenido de los pasajes expurgados demuestra que la Inquisición española rechaza en las *Políticas* de Lipsio las mismas ideas que,

pocos años antes, señalaron otros filtros eclesiásticos por los que debió pasar la obra: sobre todo se reprueba la doctrina lipsiana del *fatum* que, además de oler excesivamente a paganismo, parecía menospreciar el libre albre-

drío; pero también se condenan ideas como la sumisión de la religión a la política; el desprecio de las ceremonias exteriores frente a la religiosidad interior; y la legitimación maquiavélica del fraude y del engaño, si es en aras del bien público. Con esta expurgación se consuma la doble y diversa recepción de las *Políticas* de Lipsio en España: por un lado, la adoración entusiasta que cenáculos humanistas repartidos por toda la geografía española sentían por la figura de Lipsio y su manual sobre príncipes, que combinaba erudición, piedad religiosa y sofisticado arte de gobierno;[74] por otro lado, las recelosas precauciones de la Inquisición española ante un texto concebido en territorio protestante, obra de un autor de dudosa ortodoxia, y cuya versión autoexpurgada de 1596 (aprobada por unos suaves censores jesuitas bajo la coordinación de Belarmino) no despejó las dudas que habían llevado a esta obra, un año después de su publicación, al índice romano de 1590.

74 T.G. Corbett, 'The Cult of Lipsius: A Leading Source of Early Modern Spanish Statecraft', in *Journal of the History of Ideas* (1975), 139; cita extraida de B. Antón, *El Tacitismo en el siglo XVII*, 127.

Samenvatting

De auteur analyseert de Spaanse vertaling van Lipsius' *Politicorum siue Ciuilis Doctrinae Libri Sex* door Bernardino de Mendoza en bestudeert de receptie van het origineel en de vertaling in Spanje in de 17de eeuw. Met zijn vertaling wil hij de Spaanse adel die het Latijn niet machtig is de kans bieden om kennis te maken met een van de invloedrijkste politiek-theoretische traktaten van dat moment in Europa. Mendoza baseert zich op de gezuiverde editie verschenen te Antwerpen in 1599. Gezien het beoogde publiek benadrukt hij de inhoud van het traktaat en stelt het voor als een doorlopende tekst, zonder rekening te houden met een van de belangrijkste formele karakteristieken van het werk, het duidelijke onderscheid tussen Lipsius' eigen woorden en de overvloed aan citaten uit doorgaans klassieke bronnen, die in het origineel streng gescheiden bleven. Het laatste deel van de bijdrage is gewijd aan de censuur van Lipsius' *Politica* in de opeenvolgende *Indices* van de verboden boeken in Spanje in de 17de eeuw. De auteur onderzoekt de geschrapte passages en verwijst naar de redenen en de precedenten die het boek in Spanje op de index deden belanden, alhoewel het enkele jaren voordien nog was goedgekeurd, eerst door Lipsius' jezuïeten-vrienden, later officieel door de commissie van de Index in Rome.

Summary

In this contribution the author analyzes the Spanish translation of Lipsius's *Politicorum siue Ciuilis Doctrinae Libri Sex* by Bernardino de Mendoza and studies the reception of both the original treatise and its translation in seventeenth-century Spain. Mendoza's translation was meant for the Spanish nobility who could not read Latin, to make it possible for them to read one of the most prestigious treatises on political theory that circulated in Europe. The edition from which Mendoza makes his translation is the expurged version published in Antwerp in 1599. In accordance to the public he addresses, Mendoza emphasizes the content of the treatise, which appears like a coherent text in *scriptura continua*, and gives up the main formal characteristics of Lipsius's work, viz. the distinction between Lipsius's words and the cornucopia of quotations. The last part of this article deals with the expurgation that Lipsius' *Politica*, both Latin original and Spanish translation, underwent in all the *Indices librorum prohibitorum* of XVII-century Spain; the author examines the censored paragraphs and outlines the reasons and precedents that made this work end up in Spanish indices, although it was approved by Roman Jesuits a few years earlier.

Hugo Peeters

Ontstaansgeschiedenis van Lipsius' *Poliorcetica*, geschreven in aangename herinnering aan zijn verblijf te Luik

Na de problemen die Lipsius had gekend in zijn Leidse periode (maart 1578 - maart 1591) met de publicatie van zijn *De constantia* (1583/4) en zijn *Politica* (1589), richtte hij zijn aandacht op een minder gevoelig onderwerp, namelijk de geschiedenis. Dit project, dat hij *Fax Historica*[1] noemde, werd voor het eerst vermeld in januari 1591 in brieven aan Johannes Moretus en Abraham Ortelius: hij wilde een geordende commentaar opstellen die dienstig zou zijn bij de lectuur van alle geschiedschrijvers, zelfs van alle auteurs van de oudheid.[2] Dit idee was gegroeid vanuit de colleges die hij te Leiden gaf: bij de lectuur van historiografen ondervond hij dat de studenten behoefte hadden aan een praktische handleiding over allerlei onderwerpen om hun teksten behoorlijk te kunnen verstaan. De volgende jaren kwam zijn geplande publicatie nog regelmatig ter sprake. Tijdens zijn verblijf te Luik (juni 1591 - augustus 1592) nam zij grootsere vormen aan: naast een algemene inleidende studie overwoog hij nu om meteen alle Latijnse geschiedschrijvers uit te geven.[3] Hiervoor had hij in augustus-september 1591 zelfs enkele handschriften van Caesar geleend bij Laevinus Torrentius en Abraham Ortelius.[4] Het project viel even stil door Lipsius' verhuis naar Leuven en door enkele andere activiteiten: de editie van *De Cruce* en de herziening van de *Politica.* Pas in het voorjaar van 1594 nam hij de draad van de *Fax Historica* weer op.[5] Intussen waren zijn correspondenten wel blijven informeren naar de vorderingen ervan. In 1595 kwam het project ruim aan bod in Lipsius' briefwisseling, zo verstrekte hij in februari van dat jaar wat meer informatie aan Theodorus Canterus: het eerste deel, *De militia Romana*, in vijf boeken, was ter perse; weldra zou een tweede deel volgen, *De Machinis*, in twee boeken; daarna nog enkele delen over de priesters, de magistraten en miscellanea.[6]

In de 'Inleiding tot de lezer' van zijn *De militia Romana*[7] gaf Lipsius een concreter overzicht van zijn *Fax historica.* Dit project was nu gereduceerd tot drie delen over de Romeinse oorlogsvoering. Het eerste deel, dat de lezer in handen hield, was een commentaar op enkele hoofdstukken van het zesde boek van Polybius' *Historiae* in vijf boeken; het zou een algemene kennismaking met het onderwerp zijn; als er sprake was van een legeropstelling, wapens, wetten, zou Lipsius uitleg en verklaring geven. Het tweede deel, *Poliorcetica sive De machinis*, *tormentis*, *telis*, in evenveel boeken, zou weldra volgen. Het derde deel, *De triumpho*, het aantrekkelijkste deel, zou

1 Over de *Fax Historica*, cf. J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius's De militia Romana: Polybius Revived or How an Ancient Historian was Turned into a Manual of Early Modern Warfare', in *Recreating Ancient History*, 104-106; *Lieveling van de Latijnse taal*, 128-130.
2 ILE [IV], 91 01 13 M; 91 01 13 O; V, 92 02 08 J, 35-41.
3 ILE [IV], 91 09 29 T.
4 ILE [IV], 91 08 20; 91 08 05 O.
5 ILE VII, 94 02 05 M, 5-6; 94 03 09 W, 10-12.
6 ILE VIII, 95 02 12 C, 9-12.
7 Antwerpen, Weduwe C. Plantijn en J. Moretus, 1595.

handelen over het einde van een succesvol gevoerde oorlog. Lipsius heeft uiteindelijk enkel de eerste twee delen gepubliceerd.[8] De wil om ook andere

8 We bezitten wel een concept van enkele hoofdstukken. Cf. Leiden, Universiteitsbibliotheek, ms. Lips. 10, f. 53-56.

onderwerpen aan te snijden was aanwezig, en hij beschikte over het bronnenmateriaal, maar de realisatie van deze plannen was afhankelijk van zijn (wankele) gezondheid.

Wat leert ons Lipsius' inleiding op zijn *Poliorcetica* over de precieze inhoud daarvan in vergelijking met de *De militia Romana*? In zijn opdrachtbrief aan Ernst van Beieren, prinsbisschop van Luik,[9] omschrijft hij die als 'vernuftige uitvindingen van mensen in het verleden voor aanval en afweer'. In het voorwoord tot de lezer als 'wat niet aanwezig was in het algemene deel over *De militia*, namelijk belegeringstuigen, werpapparaten en kleinere werptuigen.' Ook belooft hij desgewenst schrijvers uit de oudheid en de middeleeuwen te citeren.[10] In het werk zelf resumeert hij het onderwerp als 'belegeringstuigen' *(oppugnatio et machinae)*.[11] De definitieve titel van het tweede deel - *Poliorcetica* - komt voor het eerst voor in twee brieven aan Luikse vrienden, Jacques de Carondelet en Petrus Oranus, van 20 maart 1595.[12]

Dit artikel bespreekt enkele aspecten van de *Poliorcetica.* Eerst de dialoogvorm: het onderwerp van dit traktaat is vrij theoretisch. Lipsius heeft het toch op een erg levendige manier behandeld door het voor te stellen als een gesprek tussen hemzelf en enkele Luikse vrienden. Hun reacties die in dergelijke amicale context vanzelfsprekend zijn, breken af en toe de ernstige sfeer en schenken het werk afwisseling. Vervolgens komt het drukproces van de *Poliorcetica* aan bod. Het traktaat was op het einde van 1595 al erg ver gevorderd. De publicatie ervan werd vertraagd, omdat Lipsius ijverig bleef verder zoeken naar etsen die hij voor de illustratie van zijn werk noodzakelijk vond. Dit uitstel schonk hem tijd om extra aandacht te besteden aan de opdracht van zijn werk. Dit aspect was in die tijd erg belangrijk. Het was voor Lipsius niet eenvoudig hierover een beslissing te nemen die voor alle partijen bevredigend was. Deze kwestie wordt als laatste onderdeel behandeld.

De *Poliorcetica* vormt uiteraard de belangrijkste informatiebron voor dit artikel. Maar die kennis wordt in hoge mate aangevuld door de lectuur van Lipsius' correspondentie. Die levert niet alleen bijkomende feiten op in verband met de genese van het traktaat, maar stelt ons ook in staat een meer genuanceerd beeld te schetsen van de elementen die een rol hebben gespeeld bij de dedicatie ervan.

De dialoogvorm

Na zijn terugkeer uit Leiden in 1591 verbleef Lipsius een jaar in Luik: van juni 1591 tot augustus 1592.[13] Daar had hij vele contacten met jezuïeten, die hem steunden en hielpen met formaliteiten, nodig om weer volledig geaccepteerd te worden door de

9 De opdrachtbrief zal gepubliceerd worden als ILE [IX], 96 02 15. Vertalingen in dit artikel zijn van mijn hand.

10 *Poliorcetica*, **2v en **4. Bij de verwijzingen naar de *Poliorcetica* werd gebruik gemaakt van de 1596-editie, tenzij anders vermeld.

11 *Poliorcetica*, 8.

12 Cf. ILE VIII, 95 03 20 C, 8; 95 03 20 HE^2, 12.

13 J. De Landtsheer, 'Le retour de Juste Lipse de Leyden à Louvain selon sa correspondance', in *Juste Lipse (1547-1606) en son temps*, 347-368; Ead., 'From North to South: Some New documents on Lipsius's Journey from Leiden to Liège', in: D. Sacré - G. Tournoy (eds), *Myricae Latinae. Essays on Neo-Latin Literature in Honour of Jozef IJsewijn* (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 16), Leuven 2000, 303-331.

autoriteiten in de Zuidelijke Nederlanden.[14] Daarnaast zag hij er vrienden, juristen, diplomaten, naaste medewerkers van de prins-bisschop zoals Jacques de Carondelet, en jeugdvrienden uit zijn schooltijd te Ath. Hij ontmoette ook geregeld Ernst van Beieren, de Luikse prins-bisschop, die hem uitnodigde in zijn stad te blijven werken. De erkentelijkheid voor die hartelijke ontvangst en

14 Zie onder andere ILE [IV], 91 07 05 H, waarin Lipsius een beroep doet op Johannes Oranus.

voor de rust die hij er vond om te werken, komt duidelijk aan bod in zijn *Poliorcetica* en bepalen de sfeer ervan.

Lipsius gaf aan zijn werk de vorm van een gesprek. In zijn correspondentie komt dit voor het eerst ter sprake in een brief aan Jacques de Carondelet van einde 1595: hij koos voor de vorm van een dialoog met zijn Luikse vrienden Charles de Billehé (Billaeus), Petrus Oranus (d'Heur), allebei raadgever van de Luikse prins-bisschop, Dominicus Lampsonius, zijn privé-secretaris, en Johannes Furius (of Dullard), kanunnik,[15] en situeert het gesprek in Seraing in het buitenverblijf van de Luikse vorsten.[16] De omstandigheden hiervan beschrijft hij in zijn inleiding:[17]

> Toen ik om gezondheidsredenen in de buurt van Luik verbleef, genoot ik de gastvrijheid van Johannes Furius, een aanzienlijk man daar onder de heilige ingewijden en mij en de letteren zeer genegen. Hij behandelde mij erg vriendelijk, we voerden herhaaldelijk aangename gesprekken, zo ook op een dag in juni. We zaten in de tuin, toen hij het gesprek begon: 'Je hebt hier vele vrienden, Lipsius. Dat hoor ik dagelijks en dat verheugt mij.' Ik antwoordde: 'Dat moet ik toegeven. Ze allemaal opnoemen zou te ijdel zijn, slechts enkelen vermelden onrechtvaardig.'

Dit is voor Furius het moment om twee uitzonderlijke vrienden te vermelden, Jacques de Carondelet en Petrus Oranus. Waarop Lipsius de vraag stelt waarom hij Arnold Wachtendonck[18] en de beide Lampsonii, Dominicus en Nicolaus, onvermeld laat, kortom de meeste Luikse vooraanstaanden, en hij besluit: 'Ik moet wel houden van deze stad waarin ik zoveel genegenheid ondervind.' Dit is vanzelfsprekend het moment voor Furius om Lipsius de logische conclusie te doen trekken: 'Wees dan consequent en word één van ons.' Nu moet Lipsius ingrijpen: 'Onder vrienden zou dat ongetwijfeld aangenaam zijn, als ik zou kunnen. Behalve jullie gezelschap trekken ook de bronnen [van Spa] me aan, die ik echt als heilzaam ervaar. Maar je weet goed genoeg wat ik aan mijn vaderland verplicht ben: deze stad is voor mij een gastvrij oord, maar geen thuis.' Furius probeert Lipsius nog tot andere gedachten te brengen door te verwijzen naar de Luikse prins-bisschop, die op dat moment in het Duitse Rijk verblijft en die hem graag in Luik zou houden. Ook schetst hij het weinig aantrekkelijk beeld van Lipsius' vaderland: het ligt er verwaarloosd en onherkenbaar bij, er is geen plaats voor Lipsius' interesses, het is helemaal het toneel van een verschrikkelijke oorlog. Dit zijn echo's van Lipsius' eerste indrukken toen hij in Leuven aankwam; geschokt bracht hij die onder woorden in brieven aan zijn Luikse vrienden. Lipsius geeft dat toe, maar wil zich met alle krachten inzetten voor het herstel. Hierop repliceert Furius door te verwijzen naar de dagelijks negatieve berichten, zoals de inname van Zutphen en Deventer. Wanneer Lipsius informeert hoe hij de snelle inname van deze laatste vesting moet verklaren, zijn we aanbeland bij het onderwerp van de *Poliorcetica*, want er werden daarbij belegeringstaktieken

15 Johannes Furius of Dullardus was aartsdeken van de Kempen en officialis van Luik. Cf. ILE VI, [93] 05 15 D, inleiding.

16 Cf. ILE VIII, 95 12 26 C, 2-4. Over het buitenverblijf in Seraing, zie ILE VII, 94 12 21 C, 12.

17 *Poliorcetica*, 1.

18 Zie over hem BN 27, 1-4; NBW 10, 408 en de bijdrage van T. Van Hal aan deze bundel: 'Het geurtje rond de Wachtendonckse Psalmen: een omstreden bijdrage van Justus Lipsius aan de Germaanse filologie.'

gebruikt die reeds opduiken in historische werken. Voor Furius is het uitzicht en de werkwijze van die machines en technieken echter niet duidelijk en hij vraagt Lipsius om uitleg. Hoewel die een wandeling had verkozen, gaat hij toch in op het voorstel en maakt hij aanstalten om naar zijn bibliotheek te gaan. Precies op dat moment komen de Luikse vrienden aan: Jacques de Carondelet, Petrus Oranus en Dominicus Lampsonius. Zij gooien Lipsius'

plannen dooreen, want zij nodigen hem en Furius uit voor een wandeling naar het buitenverblijf van de Luikse prins-bisschop in Seraing om daar wat te praten en een maaltijd te gebruiken, Lipsius aarzelt natuurlijk geen moment om het aanbod aan te nemen. Ook Furius vergezelt hen en neemt nog gauw enkele boeken mee in de hoop dat het gesprek over belegeringstuigen toch nog zal plaatsvinden. Zo eindigt dialoog een van de *Poliorcetica.*

Ook Adam Leemput maakt deel uit van het gezelschap: deze Utrechtenaar behoorde tot het groepje studenten dat met Lipsius meereisde toen hij uit Leiden vertrok. Terwijl de anderen onderweg afscheid namen, vergezelde Leemput hem tot in Luik en zou pas begin oktober vertrekken naar Würzburg, waar hij een half jaar later promoveerde tot licentiaat in de rechten.[19] Dat Lipsius zijn gezelschap erg op prijs stelde, onderstreept hij in zijn *Poliorcetica.* Wanneer Oranus Leemput aanduidt met *je trouwe gezel*, vult Lipsius aan: 'Zijn toewijding en gedienstigheid tijdens heel die reis kan ik nooit genoeg prijzen. Toen heb ik de waarheid van het oude adagium ervaren: "Voor een mens is niets beter dan de juiste vriend"'[20] Voor Lipsius is dit een voldoende reden om hem een rol te laten spelen in zijn werk. Eerst bescheiden in vergelijking met de anderen. Pas wanneer het gesprek gaat over de wallen, stelt Leemput een vraag naar de stevigheid hiervan als die hoog opgetrokken worden.[21] Dat zijn bijdrage aan het gesprek aanvankelijk gering is, hoeft ons niet te verwonderen gezien zijn vrij jonge leeftijd in vergelijking met de andere gesprekspartners en dus ook zijn gebrek aan ervaring. Een allusie op het verschil in leeftijd treffen we aan wanneer hij tijdens de maaltijd even vooruitblikt naar de toekomst om aan te tonen hoe zinvol zo'n gesprek met eten en drinken is:[22] 'Hoe lang zal een vriendschappelijke ontmoeting als nu mogelijk zijn? Niet lang: de ene trekt naar hier, de andere naar daar. Ik naar mijn familie, een ander naar de onderwereld. Dat zal misschien ook mijn lot zijn.'[23] Een aantal dialogen verder geeft Lipsius aan Leemput de opdracht een uiteenzetting te houden over houten werpspiezen (*iacula lignea*).[24] Die probeert nog te ontkomen door te wijzen op zijn *verecundia* (schroom) *et imperitia* (onervarenheid), maar Lipsius dwingt hem te beginnen. Nadien zal hij ook nog onder gespeelde druk van Lipsius een uiteenzetting houden over de *amenta* (slingerriemen)[25]; en *sagittae* (pijlen)[26]. Het spelen met beelden ontleend aan de militaire context komt in de *Poliorcetica* veel voor. Als Lipsius zich bijvoorbeeld aansluit hij De Carondelet om Leemput ertoe aan te zetten zijn uiteenzetting over de pijlen te beginnen, drukt hij dat uit met: *nunc revoco iterum sub signa* (Nu roep ik je opnieuw onder de wapens). Zo eindigt de laatste tussenkomst van Leemput in de *Poliorcetica.*

Wie onverwachts weinig aan bod komt indit werk, is Marcus Antonius Delrio. Hij maakt geen deel uit van het gezelschap dat met Lipsius als gids spreekt over belegeringstuigen. Enkel in het begin wordt even verwezen naar hem: wanneer het

19 Cf. ILE [IV], 91 12 18 LE; V, 92 01 18, inl.; 92 03 17 S, 20-22.
20 *Poliorcetica*, 3. Het adagium is een citaat van Plautus, *Epidicus*, 423. Zie ook Erasmus, *Adagia*, 4, 1, 75.
21 *Poliorcetica*, 86.
22 *Poliorcetica*, 186-187.
23 Leemputs echtgenote stierf vrij jong in 1598.
24 *Poliorcetica*, 201.
25 *Poliorcetica*, 215-216.
26 *Poliorcetica*, 218.

gezelschap aankomt op het buitenverblijf in Seraing, is Carolus Billaeus daar en hij wil Lipsius uitnodigen voor een maal. Om zijn verzoek kracht bij te zetten, vermeldt hij onmiddellijk dat ook Delrio aanwezig zal zijn en herinnert aan de wederzijdse vriendschap van Lipsius en Delrio. Het is verwonderlijk dat het aandeel dat Lipsius in de *Poliorcetica* aan de jezuïet toekent, zo beperkt is, terwijl hun contacten toch erg frequent waren in 1591. Uit dat jaar zijn er voor de perio-

de van april tot juli een twintigtal brieven bewaard;[27] daarnaast zullen ze elkaar zeker nog bezocht hebben, aangezien ze in elkaars omgeving verbleven. In 1592 blijft hun correspondentie even druk.[28] De volgende jaren daalt het aantal (bewaarde) brieven wel, gezien Delrio's vertrek naar Doornik in de zomer, maar hun contact blijft. Wellicht heeft alles toch te maken met de rol die Delrio in 1591 te spelen had, namelijk Lipsius helpen om zijn plaats in de Zuidelijke Nederlanden en dan vooral in Leuven te herwinnen. En misschien was een jezuïet ook niet de meest aangewezen persoon om over aanvalswapens te spreken.

Tijdens de wandeling naar het buitenverblijf laat Oranus toevallig *Leodium* als Latijnse naam voor Luik vallen. Lipius corrigeert hem: de juiste naam is *Leodicum*. Oranus noemt dit zuivere nieuwlichterij, maar Lampsonius dringt bij Lipsius aan om zijn mening te argumenteren en deze begint aan zijn uitleg over de etymologie en de juiste schrijfwijze ervan.[29] Volgens Lipsius is de lezing *Leodium* eerst in zijn tijd opgedoken, maar is zij fout. Hij beroept zich hierbij op het *Chronicum* van Sigebertus van Gembloers uit de elfde eeuw: uit het adjectief *Leodicensis* dat daarin voorkomt, leidt hij de eigennaam *Leodicum* af. Hij negeert daarbij wel het feit dat Sigebertus zelf een duidelijk onderscheid maakt tussen het adjectief *Leodicensis* en de eigennaam *Leodium*.[30] In dit dispuut met Oranus komt opnieuw Arnold Wachtendonck ter sprake. In verband met de afwisseling van de stam *theo-* met *leo-* verwijst Lipsius naar hem. Zo komen we terecht bij de oudste, ons bekende zelfstandige tekst in het Nederlands. Wat schrijft Lipsius precies over Wachtendonck?

> In uw stad [Luik] wordt een boek bewaard dat niet lang na Karel de Grote werd geschreven. Het bevat het psalterium van David met boven elk woord de vertaling in onze taal. Het berust bij Arnold Wachtendonck, de deken van het kapittel van Sint-Martinus, een man even deugdzaam als geleerd.[31]

Lipsius citeert dan, met Latijnse vertaling, een aantal vormen in de volkstaal die in het vermelde werk nog voorkomen, maar later verdwenen zijn: *Thiado*, gentium; *Thiadon*, nationes; *Thiade*, gente; *Thiat*, gens; *Thiede*, gentes, en besluit: de vormen verschillen in naamval en getal meer dan nu.[32]

Lipsius vermeldt ook de reden waarom Wachtendonck zich niet kon aansluiten bij het gezelschap: blijkbaar had de man last van pijnlijke voeten. Of dit nu een werkelijke of fictieve reden is voor zijn afwezigheid, is niet belangrijk gezien het fictieve karakter van deze dialoog. Pertinenter is de vraag waarom Lipsius de rol van Wachtendonck in de *Poliorcetica* zo reduceert. Lipsius heeft de Luikse kanunnik ongetwijfeld ontmoet tijdens zijn verblijf te Luik in 1591 en had erg veel

27 Cf. GVi, 106-119, 522.
28 ILE V bevat 24 brieven uit hun correspondentie.
29 Het is wellicht niet toevallig dat Oranus de discussie over de Latijnse naam voor Luik opent. Deze had enkele jaren eerder zelf de vraag gesteld of het nu *Leodium* of *Leodicum* was. Over deze discussie en Lipsius' antwoord, cf. ILE VI, 93 01 20 (14), inleiding. Na de publicatie van de *Poliorcetica* geeft ook Scaliger enkele bedenkingen; cf. ILE [IX], [96] 09 14 S.
30 Cf. ILE VI, 93 01 20 (14), inl.
31 Cf. *Poliorcetica*, 3.
32 Het belang van deze codex, de zogenoemde 'Wachtendonckse Psalmen', voor de Germaanse filologie is duidelijk. Spijtig genoeg is dit handschrift nadien verloren gegaan. Over Lipsius' rol hierin; zie T. Van Hal, 'Het geurtje rond de Wachtendonckse Psalmen'.

belangstelling voor de door hem bewaarde codex, omdat hij als taalwetenschapper het belang ervan inzag, zeker ook voor zijn Leidse vriend Jan van Hout. Maar Wachtendonck behoorde niet echt tot de Luikse vriendenkring die Lipsius ten tonele voert in zijn Poliorcetica. Na zijn terugkeer in Leuven is er overigens slechts één brief van Lipsius aan Wachtendonck bewaard.[33] Bovendien laat hij hem nooit zijn groeten overbren-

33 ILE V, 92 08 28 W.

gen in brieven aan bevriende Luikenaren, terwijl hij dit voor de anderen doorgaans wel doet.

Al wandelend bereikt het gezelschap het buitenverblijf. Furius grijpt zijn kans om het gesprek weer terug te brengen op belegeringstuigen en beschrijft de dam errond als een versterkte wal. In de derde dialoog van het eerste boek start Lipsius zijn uiteenzetting. Achtereenvolgens bespreekt hij tuigen om muren te belegeren (*machinae*), werpapparaten (*tormenta*) (vanaf het derde boek) en kleinere werptuigen (*tela*) vanaf de tweede dialoog van het vierde boek. Deze indeling ontleent Lipsius aan Livius, *Ab Urbe condita* 27, 15, 5.[34] Het vijfde boek handelt over alle mogelijke afweermiddelen tegen die belegeringstuigen zowel bij een onverwachte aanval als bij een lange belegering. De laatste dialoog van de *Poliorcetica* stelt de vraag of de besproken tuigen en tactieken nog van enig belang kunnen zijn bij belegeringen in de eigen tijd en zo ja, welke.[35] Billaeus krijgt omwille van zijn kennis en ervaring van Lipsius de opdracht deze kwestie te behandelen. Hij begint onmiddellijk met zijn besluit: 'Mensen die enkel steunen op hun praktijk en ervaring, halen hun neus op voor al die [antieke] tuigen. Zij die erover gelezen hebben en alles aan een ernstig onderzoek onderwierpen, waarderen ze daarentegen meer.' Om dit aan te tonen overloopt hij dan de verscheidene categorieën belegeringswapens en -methodes. Meestal is de conclusie dat aan hun (beperkte) blijvende efficiëntie niet kan getwijfeld worden.

De toelichtingen die Lipsius daarbij in de mond van Billaeus legt, informeren ons over zijn eigen opvatting bij het schrijven van de *Poliorcetica*: inzake belegering doen de Romeinen niet veel onder voor moderne wapentuigen en methodes. Als dit niet onmiddellijk blijkt uit de krijgsverwikkelingen van de zestiende eeuw, dan dient de verklaring daarvan elders gezocht. Zo blijft de aanleg van omsingelingsgordels met wallen en grachten (*vallo et fossis*) bij een belegering volgens Lipsius uiterst nuttig, maar hij vindt het schandelijk en triestig (*piget et pudet*)[36] dat dit element in zijn tijd zo wordt verwaarloosd. De tactiek zelf heeft dus niets van zijn waarde verloren. De fout ligt daarentegen bij de soldaten die haar weigeren toe te passen. Waarom? Dit wordt duidelijk wanneer wordt vastgesteld dat ook een aarden wal (*agger*) nauwelijks nog wordt aangelegd in een oorlog. De verklaring is immers 'de luiheid van de soldaten, die een hekel hebben aan heel dit belegeringswerk en het niet willen uitvoeren.' Op één punt geeft Lipsius zich gewonnen: de Romeinse werpapparaten (*tormenta*) wegen niet op tegen de moderne kanonnen. Zijn uitleg daarvoor is wel heel verrassend. Het gaat hier om een 'uitzonderlijke en ongewone uitvinding van goden, niet van mensen'.[37] En, voegt Lipsius eraan toe, werptuigen behouden toch een zekere doelmatigheid om stenen en andere projectielen binnen de vesting te slingeren. Dat geldt zeker ook voor de werpspiezen en pijlen, vooral dan die met vuur: zij veroorzaken paniek in de gevechtslinies en brengen ernstige schade toe aan vestingen en woningen. Voor een moderne lezer komt dit vertrouwen in de Romeinse erfenis op het gebied van oorlogsvoering op het eerste gezicht overdreven over. Maar dit beeld dient te worden genuanceerd: Lipsius heeft meer

34 Vermeld in *Poliorcetica*, 15.
35 *Poliorcetica*, 260-263.
36 *Poliorcetica*, 261.
37 *Poliorcetica*, 262: *unico illo et eminente Geniorum (non enim hominum) invento.*

aandacht voor de mentaliteit waarmee de soldaten vechten, dan voor de instrumenten die zij hanteren, en in dat geval kan men nog heel wat opsteken van de Romeinen.

Lipsius' opdrachtbrief aan de Luikse prins-bisschop wijst in de richting van die interpretatie. Een van de redenen om het werk op te dragen aan Ernst van Beieren is precies het praktische nut van de kennis van die wapens voor ‘zo'n belangrijke vorst met een zo uitge-

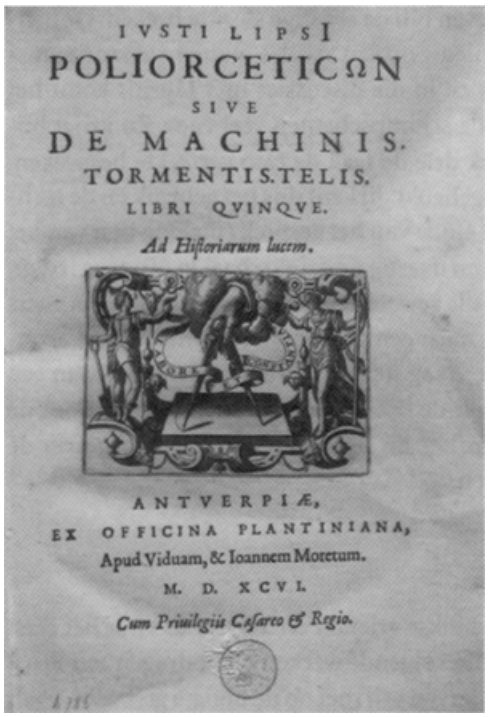
IVSTI LIPSI
POLIORCETICΩN
SIVE
DE MACHINIS.
TORMENTIS. TELIS.
LIBRI QVINQVE.
Ad Historiarum lucem.
ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Viduam, & Ioannem Moretum.
M. D. XCVI.
Cum Priuilegiis Cæsareo & Regio.

Afb. 1: Titelpagina Poliorcetica 1596

strekt territorium' voor verdediging en aanval.[38] Lipsius verwijst daarbij naar de onrustige militaire situatie in de Nederlanden en de ligging van het Luikse prinsbisdom aan de grenzen van die onrustige regio.[39] Bij de verdere lectuur herkennen we veel: ook hier onderstreept Lipsius de relatieve waarde van zijn werk voor de eigentijdse oorlogsvoering met verwijzing - in een gedeeltelijk identieke verwoording - naar de uitzonderlijke kracht van het kanon.[40] In zijn dedicatie plaatst hij zijn werk in een nog ander perspectief, nl. dat van zijn benoeming tot koninklijk historiograaf.[41] Volgens zijn besluit was het begrijpen van het verleden (*intellegere res antiquas*) immers zijn voornaamste opzet bij het schrijven van de *Poliorcetica.* Dat is zijn opdracht door zijn beroep en door zijn recente aanstelling.[42]

38 *Poliorcetica*, **2v., Deze verklaring voor de opdracht van de *Poliorcetica* aan Ernst van Beieren vermeldt Lipsius ook in een brief aan Jacques de Carondelet: 'Illa Poliorcetica ad Principem vestrum paene iam absolvi neque umquam praesagivi tam opportunum munus hoc futurum. En, urbes capiuntur, recipiuntur (ita spero et ominor) aliquid ad has res veterum quoque adiuvent monumenta.' Cf. ILE VIII, 95 03 20 C, 8-11.

39 'Conditio temporum et situs regionum tuarum est, quae, functae aut adsitae ad nostram Belgicam, ex grandi et diuturno eius incendio alibi ignescunt aut scintillant.' Cf. *Poliorcetica*, **2v.

40 'Et quanquam fateor pleraque ex istis abolita iam aut des ita unico invento fulmineae nostrae bombardae [...], tamen et quaedam usum etiam nunc habent aut habere certe possunt, si quis rimabitur, [...].'

41 Lipsius werd op 14 december 1595 benoemd tot *historiographus regius*, nadat hij zijn *De militia Romana* opgedragen had aan de Spaanse kroonprins Filips III. Het officiële document ontving hij op 13 januari 1596; cf. ILE [IX] 96 01 14 D; 96 01 14 S. Zie voor de benoeming en de bijbehorende bezoldiging ook: H. Peeters, in: *Justus Lipsius en Leuven*, 128-130, nr. 34.

42 *Poliorcetica*, 9.

Lipsius omschrijft deze bedoeling ook al op die manier in de eerste dialoog - de *praefatiuncula* - van zijn *De militia Romana.*[43] Hij wil het Romeinse krijgswezen beschrijven in de hoop dat bevelhebbers van zijn tijd daaruit putten om het rendement van hun leger te verhogen. Daarbij gaat het vooral om de lichting (*dilectus*) en de tucht (*disciplina*) van de soldaten en hun gevechtsopstelling (*ordo*). Lipsius wordt helemaal concreet, wanneer hij de retorische vraag stelt: 'Welke legermacht of slaglinie zou opgewassen zijn tegen onze troepen - de context maakt duidelijk dat Lipsius een christelijke troepenmacht bedoeld, gericht tegen de Turken - als die de Romeinse organisatie en oorlogsvoering zou verenigen met eigentijdse wapens?'[44] Een bespreking van de Romeinse belegeringstuigen heeft dus eerder historische waarde.

De toon van de uiteenzettingen over de belegeringstuigen in de *Poliorcetica* blijft vrij zakelijk tot het begin van het derde boek. Lipsius, die tot dan toe vooral zelf aan het woord was, acht het moment gekomen om zijn taak aan de andere deelnemers door te geven: hij zal nog wel de persoon aanduiden aan wie hij de bespreking van bepaalde tuigen opdraagt.

43 Cf. *De militia Romana*, 11.

44 Zie hierover De Landtsheer, 'De militia Romana', 106 en 112-115.

Het zijn vooral die overgangen die aanleiding geven om de ernstige sfeer te breken. De aangeduide personen proberen immers telkens opnieuw op een speelse manier (maar natuurlijk tevergeefs) aan hun opdracht te ontkomen en in die discussies met Lipsius komt het gebruik van legertermen en niet kwaad bedoelde schimpscheuten veel voor. Zo krijgt bijvoorbeeld Oranus in de eerste dialoog van boek drie de taak de ram (*aries*) te bespreken, want, zegt Lipsius: 'Jij hebt de hele dag op mij ingebeukt. Jij kent dus het gebruik en de techniek ervan.'[45] En wanneer De Carondelet op het einde van het gesprek (dialoog tien van het vijfde boek) als een plengoffer op Lipsius drinkt en daarbij de drinkschaal in één teug ledigt, vraagt Lipsius hem verwonderd: 'Vanwaar heb jij die gewoonte? Ik merk dat misbruik immers algemeen op gastmalen: dat is geen uitnodiging, maar een dwang om te drinken.' De Carondelet antwoordt: 'Het is verwonderlijk dat jij die vraag stelt. Wij houden ons trouw aan een antiek gebruik. Volgens jouw gekend devies "blijft de Romeinse staat toch bestaan door de oude tradities en de grote mannen na te volgen."'[46] En hij begint aan zijn uitleg over de drinkgewoonten van de Grieken en de Romeinen.

De opdracht

Eind 1593 vermeldt Lipsius in een brief aan zijn Luikse vriend Petrus Oranus voor het eerst dat hij, als zijn gezondheid het toelaat, één van zijn volgende werken zal opdragen aan Ernst van Beieren.[47] Iemand heeft de prins-bisschop hiervan vrij snel op de hoogte gebracht, zoals blijkt uit een brief van 10 januari 1594.[48] In december 1594 vraagt Lipsius Jacques de Carondelets mening over die dedicatie: het werk bevat dialogen met enkele Luikse vrienden en is gesitueerd rond een wandeling naar het buitenverblijf van de prins-bisschop in Seraing; Lipsius heeft er ook enkele deelnemers bijgevoegd die niet aanwezig waren, 'want', zegt Lipsius, 'jij kent de vrijheid van het dialooggenre.'[49] Het antwoord van Lipsius' correspondent kennen we niet, maar in een brief van enkele maanden later lijkt de opdracht aan de Luikse prins-bisschop vast te staan en, voegt Lipsius eraan toe: 'Ik had nooit kunnen vermoeden dat die opdracht zo passend zou zijn. Want steden worden ingenomen, steden worden heroverd en, zo hoop en voorspel ik, daarbij kunnen ook elementen uit de oudheid nuttig zijn.'[50]

Uit Lipsius' brief aan Abraham Ortelius van juni 1595 blijkt dan plots dat Lipsius onder druk staat van heel wat vrienden om zijn *De militia Romana* aan aartshertog Albrecht op te dragen.[51] Lipsius voegt er wel onmiddellijk aan toe dat hij er niet mee akkoord gaat en dat hij ook geen verkeerd signaal wil geven. Ook al wordt dit discussiepunt nergens anders vermeld in Lipsius' correspondentie, toch toont dit aan dat sommigen bij hem aandringen om zo snel mogelijk een werk aan Albrecht op te

45 *Totum diem in me arietasti: nosti usum et artem.*
46 'Ex scito autem tuo Lipsi, *Moribus antiquis res stat Romana virisque*', het laatste een citaat uit de Latijnse dichter Ennius.
47 Cf. ILE VI, 9312 25 H, 32-33.
48 Cf. ILE VII, 94 01 10, 17-18.
49 Cf. ILE VII, 94 12 21 C, 9-13.
50 Cf. ILE VIII, 95 03 20 C, 8-9.
51 Cf. ILE VIII, 95 06 11 O, 31-32.

dragen. Hier zat wellicht de Spaanse fractie van het bestuur van de Nederlanden achter. Bovendien was het een goede zet om meer geld voor Lipsius te krijgen en ook zijn benoeming tot koninklijk historiograaf te bevorderen. Dit is ook een half jaar later het geval. Maar dan voor de *Poliorcetica.* In een (fragmentaire) brief aan Jacques de Carondelet schrijft Lipsius dat de opdracht aan Ernst van Beieren

definitief is en hij dit besluit niet zal wijzigen, maar dat hij toch aan het wankelen gebracht wordt door gezagsdragers die de opdracht van het werk nastreven voor zichzelf of voor aartshertog Albrecht met het vooruitzicht op onmiddellijk voordeel voor Lipsius. Hij verdedigt zich dat hij niet met deze bedoeling werken publiceert, maar dat hij een dergelijke kans toch moet grijpen, als deze zich voordoet. En daarom vraagt hij zijn correspondent nog eens na te gaan of de Luikse prins-bisschop werkelijk erg gevoelig zou zijn voor de opdracht. De Carondelet moet daarbij voorzichtig te werk gaan en mag er alleen met Lipsius over praten, eventueel ook, als hij dit nodig acht, met Billaeus, die de prins-bisschop grondiger kent en welwillend staat tegenover Lipsius. Deze vervolgt zijn brief met: 'Wat me nog meer doet twijfelen, is het feit dat', maar hier breekt de tekst af.[52] Op die manier wordt ons erg interessante informatie onthouden waarnaar we enkel kunnen gissen.

Begin januari 1596 consulteert Lipsius zelf een andere Luikse vriend, Petrus Oranus. Daarbij verwijst hij naar een andere recente, maar niet bewaarde brief waarin hij handelde over de opdracht van zijn werken: zonder de inhoud ervan te herhalen stipt hij aan dat in brieven niet alles kan geschreven worden. Opnieuw dus een aanduiding dat de kwestie voor hem toch zeer gevoelig ligt en dat hij ook erg behoedzaam moet en wil te werk gaan. Hij gaat verder met een reflectie over zijn levenssituatie: hij begint oud te worden en heeft toch vrij belangrijke werken gepubliceerd met, voegt hij eraan toe, tot dan toe weinig persoonlijk voordeel. Het zou misschien geschikter zijn een werk over de priesterambten aan Ernst van Beieren op te dragen, maar Oranus moet deze bedenking voor zich houden. Het hof te Brussel begint zich immers welwillender op te stellen tegenover Lipsius en het genre van de *Poliorcetica* zou Albrecht ongetwijfeld bevallen met onmiddellijk voordeel voor Lipsius. Maar, besluit Lipsius, hij zal de opdracht van zijn werk niet lichtvaardig veranderen, ook al is er nog niets beslist.[53]

Enkele maanden is het in Lipsius' correspondentie stil over de opdracht van de *Poliorcetica.* Eind april schrijft hij over de kwestie een brief aan Otho Hartius, lid van de Grote Raad te Mechelen. Nu zijn *Poliorcetica* bijna voltooid is, eist de vraag aan wie het werk opgedragen wordt, dringend een antwoord.[54] Op dat moment is Lipsius geneigd zich aan te sluiten bij zijn correspondent en het werk op te dragen aan Albrecht. Hij heeft de opdracht wel beloofd aan Ernst van Beieren en de vorm van het werk, een dialoog tussen Lipsius en zijn Luikse vrienden, wijst natuurlijk in de richting van de Luikse prins-bisschop, maar de recente inname van Calais op 17 april met de hulp van belegeringstuigen pleit dan weer voor de aartshertog. Lipsius heeft toch nog geen beslissing genomen en vraagt Hartius en Oudaert over de zaak nog eens goed na te denken.[55] Het is dan ook niet verwonderlijk dat we dezelfde

52 Cf ILE VIII, 95 12 26 C, 4-15.

53 Cf ILE [IX], 96 01 05.

54 Lipsius' bezorgdheid om een geschikte *patronus* voor zijn werken te vinden maakten dat zijn voorwoord vrij laat aan de drukker bezorgd werd. Cf over de opdracht van Lipsius' werken: J. De Landtsheer, '*Per patronos, non per merita gradus est emergendi*: Lipsius's Careful Choice of Patroni as a Way of Career Planning'.

55 Cf ILE [IX], 96 04 25. In verband met deze brief valt nog een interessant tekstkritisch element te vermelden. Lipsius heeft het slot van de brief aangepast, toen hij de opdracht definitief toewees aan Ernst van Beieren. Het oorspronkelijke einde heeft hij in de kopie van zijn secretaris eigenhandig vervangen. 'Sed hoc non urget et credo inclinabis ad priorem sententiam quo me quoque vides propendere. Si quid velim, si quid debeam, si quid expedit, ponderamus:

overwegingen terugvinden in een brief aan deze laatste correspondent uit dezelfde peri-

praeponderat Albertus. Tamen tu et Oudartus noster cogitate.' veranderde in: 'Itaque vix muto et nostro aliud fortasse gravius erit.' De gedrukte versie klinkt nog beslister: '*Itaque non muto et nostro aliud alias erit.*' Cf. *Centuriae ad Belgas* 3, 30. Lipsius verwacht volgens deze brief voor zichzelf geen concrete gunsten na een brief van Filips II aan aartshertog Albrecht: alles zal wel beperkt blijven tot waardering aan het hof te Brussel. Toch komt de idee van een tastbaar resultaat nog voor in Lipsius' briefwisseling van de volgende maanden. In mei drukt Uwens zijn hoop hierop uit: 'ut fructum voluntatis et benevolentiae regiae, sicut iam scripto, ita reipsa propediem sentias opto'; cf. ILE [IX] 96 05 06 U, 6. In de correspondentie met Hartius is er sprake van een nieuwe financiële gift van minstens duizend florijnen; cf. ILE [IX], 96 07 13 HA, 8; 96 08 01 H, 4. Pantinus denkt zelfs aan een functie (*consiliarius*, lid van de Raad van State) aan het hof van Albrecht; cf. ILE [IX], 96 09 23, 6-10; zie ook ILE [IX], 96 02 19 H. Varicius heeft al eerder deze gedachte uitgesproken tegenover Lipsius, maar deze toont geen belangstelling voor dergelijk ambt (cf. ILE VIII, 94 09 24 V, 9). Hetzelfde onderwerp komt opnieuw aan bod in Lipsius' correspondentie met Pantinus in 1605. In een reactie op diens brief schrijft Lipsius op 6 februari van dat jaar dat hij enkel een erefunctie wil aanvaarden: 'Hoc fine non venio et vel numquam videat me Bruxella. Extra iocum. Honore aliquo externo et imaginario, nec mea sed litterarum causa, si affectu me princeps volet, admitto. Sin onus adiungitur, imo si munus, respuo et vel fuga declino.' Cf. ILE [XVIII], 05 02 06. Een dag later benoemt aartshertog Albrecht hem louter honorair tot lid van de Raad van State. In 1596 heeft Lipsius dus geen benoeming gekregen als reactie op de brief van Filips II aan Albrecht, wel volgde er, met enig uitstel, de financiële schenking waarvan sprake was in de vermelde briefwisseling met Hartius. Op 2 april 1597 kende de Spaanse koning Lipsius eerst duizend dukaten toe; op 29 mei verhoogde hij de som en de aartshertog liet dit geld onmiddellijk uitbetalen; CF. ILE [X], 97 04 23; 97 06 00 C; 97 06 03 H; BBR 3, 887. Uit ILE [X], 97 06 03 H blijkt duidelijk dat deze schenking de uitbetaling van zijn jaarlijks pensioen als *historiographus regius*, waarvan de eerste uitkering nog altijd problemen kende (zie hierover ILE [IX], 96 09 30), niet verving.

ode.[56] Een identieke argumentatie vinden we ook terug in een brief van Lipsius aan iemand uit het Luikse kamp, Petrus Oranus, maar zi jn besluit is anders:

> Stel je in mijn plaats; jij ook zou alles afwegen, opnieuw en opnieuw, en evenmin voldoende zekerheid hebben voor de conclusie. Jouw prins zou de opdracht krijgen, als dit zonder krenking voor de andere partij kon gebeuren. Ik zal zien en de kwestie telkens weer in overweging nemen. En wat als ik erdoor overstu ur geraak? Als ik mijn schuld tegenover Ernst van Beieren niet aflos, dan zal ik hem behouden voor een beter en degelijker werk.[57]

Twijfel over de opdracht blijft dus heersen. Op 2 mei schrijft hij Hartius hem spoedig te willen spreken over enkele kwesties, maar vooral over de opdracht van de *Poliorcetica.* Dit is nu wel echt dringend. Maar dit alleen verklaart niet het mondeling onderhoud waarop Lipsius aanstuurt: we hebben nog al opgemerkt dat hij zich in een brief niet vrijuit wil uitspreken over deze netelige kwestie. Ook wil hij vermijden dat beide partijen en hun omgeving voluit ter ore komt dat de opdracht een probleem vormde voor hem. In zijn brief aan Hartius verwijst hij naar een voorstel dat hij al geformuleerd had in zijn brief aan Oudaert, namelijk dat hij een editie van Caesar zou opdragen aan Albrecht; die zou zich wel achteruitgesteld kunnen voelen, omdat de *Poliorcetica* eerder verschijnt.[58] Waarom dit voorstel? Lipsius beklemtoont dat de druk al te ver gevorderd is om de opdracht nog te wijzigen; ook ziet hij op tegen het werk om noodzakelijke veranderingen aan te brengen.[59] Ook in dit fragment treffen we een intrigerende zin aan die afgebroken wordt op het moment dat we benieuwd uitkijken naar wat gaat volgen. De overgeleverde tekst eindigt met: ‘Vrienden met wie ik overlegd heb, ontkennen hier dat...’.[60] Enkele dagen later gaat Hendrik Uwens, lid van de Raad van Brabant, verder in op het geformuleerde voorstel. Opdat geen van beide personen die voor de opdracht in aanmerking komen, zich verongelijkt zouden voelen, dient ervoor gezorgd te worden dat een ander werk verschijnt op hetzelfde moment als de *Poliorcetica.* Hiervoor komt het geplande *De Triumphis* in aanmerking of de Caesareditie met aantekeningen die Lipsius voorbereidt.[61] Midden mei wordt de knoop doorgehakt. In een brieffragment meldt Lipsius aan Petrus Oranus dat hij de *Poliorcetica* opdraagt aan Ernst van Beieren; ooit zal hij een ander werk opdragen aan aartshertog Albrecht.[62] De Carondelet mag van deze beslissing op de hoogte gebracht worden. Wel dient vermeden dat het

56 Cf. ILE [IX], [96 05 00] O.
57 Cf. ILE [IX], 96 04 28.
58 Cf. ILE [IX], 96 05 02 [H].
59 Cf. ILE [IX], [96 05 02] O.
60 Cf. ILE [IX], [96 05 02] O.
61 Cf. ILE [IX], 96 05 06 U.
62 De autoriteiten in de Nederlanden blijven immers bij hun oorspronkelijk idee dat ze een werk willen voor de landvoogd. In ILE [IX], 96 09 27 en 96 12 15 verklaart Lipsius zijn *Monita et Exempla Politica*, reeds klaar voor de druk, aan de aartshertog op te dragen, maar dit traktaat verschijnt pas in 1605. Eerder nog draagt hij zijn *Admiranda sive de magnitudine Romana* (1538) op aan Albrecht. Zie de bijdrage van M. Jansens aan deze bundel.

nieuws van Lipsius' aarzeling bekend zou geraken.[63] Tien dagen later licht Lipsius zelf Jacques de Carondelet in.[64]

De *Poliorcetica* verscheen dus met opdracht aan Ernst van Beieren. Lipsius wilde vermijden dat de omgeving van het Brusselse hof werd herinnerd aan de voor Albrecht misgelopen opdracht. Op 21 augustus 1596, wanneer hij bezig was met het verzenden van exemplaren, vroeg hij in een brief aan Hartius of het wel passend was de aartshertog een exemplaar te schenken: 'Dat zou onmiddellijk de aandacht vestigen op wat hij [nl. Lipsius] niet had gedaan.'[65]

Het drukproces

Eind maart 1595 heeft Lipsius reeds een concrete kijk op de inhoud van zijn werk, want hij is van plan voor enkele dagen naar Antwerpen te gaan om er met Moretus de uitvoering van de illustraties te bespreken.[66] In september 1595[67] licht hij Josephus Justus Scaliger in over zijn geplande publicatie en vraagt hij zijn correspondent om uitleg bij passages in Vitruvius, respectievelijk over werptuigen en katapulten[68] en over een schutdak met stormram.[69] Ook alle illustraties zijn welkom ter verduidelijking van Lipsius' tekst.[70] Dit laatste verzoek herhaalt hij enkele dagen later aan Abraham Ortelius, die in zijn bibliotheek[71] wellicht over nauwkeurigere afbeeldingen beschikt, hetzij in een Caesareditie, in de Vitruviuseditie van Daniele Barbaro of in een soortgelijk werk.[72] Lipsius meent zich te herinneren dat op de Trajanuszuil te Rome

63 Cf ILE [IX], [96 05 15 H].

64 Cf. ILE [IX], 96 05 25.

65 Cf ILE [IX], 96 08 21 HA.

66 Cf ILE VIII, 95 03 20 HE^2, 11-13.

67 Cf ILE VIII, 95 09 12 S, 13-23.

68 Vitruvius 10, 10-12. Ook in *Poliorcetica*, 146 zegt Lipsius in verband met de werptuigen (hij legt het in de mond van Furius): 'Vitruvius autem omnium plenissime, in Capite proprio aut Capitibus. Sed quid est? Non intellegi haec plene a viris magnis video et qui toti fuerunt in hac cura [allusie op Scaliger?]: quid de me pudeat fateri? Formae exstant in Notitia imperii et ab aliis delineatae, sed illae obscurae, hae parum firmae.'

69 Vitruvius 10, 15, 2-7. In Poliorcetica, 133 geeft Lipsius bij monde van Oranus de vermelde tekst van Vitruivius en een van Athenaeus (de laatste in een editie van Turnebus). Daarnaast geeft hij nog *in fine* (pp. 136-137) apart, los van de dialoog, onder de hoofding AD TEXTUS een passage uit Hero Mechanicus, hoofdstuk 11, in de Latijnse vertaling van Francesco Patrizi (*Liber de machinis bellicis necnon liber de Ceodaesia*, Venetië: Franceschi 1572). Hij leidt die tekst in met de woorden: 'Haud difficile erit e trium istorum collatione perrumpere.' Let op de dubbele bodem van *perrumpere*: als militaire term 'ergens doorheen breken', vandaar (hier) 'begrijpen'.

70 Scaliger reageert niet, zoals blijkt uit Lipsius' brief aan Buytewech: ILE [IX], 96 03 16 BUY. Toch blijft alle informatie of materiaal welkom; die kan hij eventueel elders bijvoegen.

71 Ortelius bezat een rijke collectie *antiquaria.* Zijn *Museum Ortelianum* bestond uit een ruime bibliotheek, een beroemde verzameling oude munten en medailles, verscheidene marmeren beelden en andere voorwerpen uit de oudheid, maar een inventaris ervan is niet bewaard. Cf. J. Depuydt, 'Justus Lipsius and Abraham Ortelius', in: *Iustus Lipsius, Europae Lumen et Columen*, 34-36.

72 Cf ILE VIII, 95 09 21 O, 11-17. Daniele Matteo Alvise Barbaro (Venetië, 5 februari 1514 - 13 april 1570) studeerde en doceerde aan de universiteit van Padua. Hij publiceerde *I dieci libri dell'architettura di M. Vitruvio, tradutti e commentati da Monsignor Barbaro* (Vinegia,

een werptuig op een wagen (*carrobalista*) te zien is. Dit corrigeert hij in zijn *Poliorcetica*: volgens het opschrift bij de afbeelding ervan beweren anderen dat het op een monument uit de oudheid afgebeeld staat, maar hijzelf heeft dat nooit opgemerkt.[73] De oogst is mager: Ortelius bezit de bedoelde Vitruviuseditie niet, evenmin kent hij een Cae-

1556) en *M. Vitruvii De Architectura libri decem cum commentariis Danielis Barbari* (Venetië, 1567); cf. *ibid.*; DBI 6, 89-95.

73 Cf. *Poliorcetica*, 147. Op de Trajanuszuil te Rome staat inderdaad een *carrobalista* afgebeeld. Cf. C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlijn-Leipzig, 1927, 1, 199; I. Richmond, *Trajan's Army on Trajan's Column*, Londen 1982, 16-17; plaat 3; E.W. Marsden, *Greek and Roman Artillery. Technical Treatises*, Oxford 1971, 241.

sareditie met nauwkeurige illustraties; hij kan slechts twee magere schetsjes toesturen.[74] In dezelfde brief schrijft hij ook over *libri notitiarum eiusmodi quaedam* en voegt er onmiddellijk aan toe dat Lipsius dit ongetwijfeld kent. Misschien is dit een verwijzing naar het werk dat Lipsius wel gebruikt heeft voor illustrati es van katapulten.[75] Blijkbaar heeft Lipsius vooral problemen met de afbeeldingen van katapulten en werptuigen. In een brief aan Hendrik Uwens schrijft hij dat de tekst van zijn *Poliorcetica* voltooid is, maar dat hij voor die tekeningen in onze streken vruchteloos zoekt naar iemand met technisch inzicht. Ook zou hij het handiger vinden dat de *Poliorcetica* in Leuven zouden gedrukt worden; dan zou hij het drukproces op de voet kunnen volgen en, indien nodig, onmiddellijk bijsturen. Dat zou hem ook aanzetten om meer werken te schrijven en uit te geven. Maar de samenwerking met het Plantijnse Huis wil hij in geen geval opgeven. Hij zal bij Moretus informeren of het mogelijk is het werk in Leuven te drukken.[76] Hierover wordt verder niet meer gesproken in Lipsius' correspondentie. Het drukproces wordt in ieder geval verder gezet in Antwerpen.[77] Lipsius zal in februari 1596 naar Antwerpen reizen.[78]

Enkele brieven informeren ons over de evolutie van het drukproces. Eind april zijn er ongeveer tien folio's klaar,[79] met andere woorden ongeveer 80 bladzijden, want de *editio princeps* van de *Poliorcetica* werd gedrukt in quarto. Op 6 mei zendt Balthasar Moretus een aantal bladzijden naar Lipsius met het einde van het tweede en het begin van het derde boek. Het derde boek begint op pagina 126: op dat moment waren er dus reeds 16 folio's beschikbaar. Moretus voegt eraan toe dat de druk nu even stil ligt, omdat Lipsius nog een aantal illustraties moet bezorgen; Peeter vander Borcht[80] gaat wel verder met graveren; twee etsen worden bij de brief gevoegd.[81] Dat er precies op deze plaats vertraging optreedt, hoeft niet te verwonderen. Er is immers al op gewezen dat Lipsius vooral op zoek was naar illustraties voor katapulten en werptuigen en die vormen precies het voorwerp van de dialogen twee en drie van het derde boek van de *Poliorcetica.* Informatie over het verdere verloop van de druk vinden we niet in de bewaarde correspondentie.

74 Cf ILE VIII, 95 09 29, met een kopie van de schetsen, J. Depuydt, 'Lipsius and Ortelius', 44 acht het mogelijk dat Peeter van der Borcht de schets van de stormram heeft gebruikt als model voor de *aries simplex* in Lipsius' *Poliorcetica*, 137. Dit lijkt onwaarschijnlijk: de schets is te eenvoudig, terwijl de afbeeldingen van stormrammen in de werken die Lipsius gebruikt heeft voor andere illustraties van zijn werk, zo uitgewerkt zijn dat ze eerder in aanmerking komen om als model beschouwd te worden.

75 Cf. Appendix 3, nr. 8.

76 Cf. ILE VIII, 95 09 21 u, 10-18. Dat de druk van de *Poliorcetica* wordt vertraagd, omdat hij in feite moet aanwezig zijn bij het drukken, beklemtoont hij ook nog in brieven van eind 1595 of begin 1596 aan o.a. Dominicus Lampsonius en Jacques de Carondelet; cf. ILE VIII, 95 12 26 L, 15-17; [IX], 96 02 02 C.

77 Cf. ILE VIII, 95 12 26 L, 15-17.

78 Cf. ILE [IX], 96 02 19 B; 96 03 16 B[1]

79 Cf. ILE [IX], [96 05 02] O.

80 Deze graveur was vele jaren in dienst van de *Officina Plantiniana.* Zie over hem, C. Depauw, *Peeter vander Borcht (1535/40-1608); de kunstenaar als inventor of creator van botanische illustraties*, in: *De Botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15de eeuw - ca. 1650). Tentoonstelling Museum Plantin-Moretus, 13 maart - 13 juni (= Publikaties MPM/PK, 27)*, Antwerpen 1993, 47-49.

81 Cf. ILE [IX], 96 05 06 M.

Onder Lipsius' werken is de *Poliorcetica* het rijkst geïllustreerd: de uitgave van 1596 telt drieëndertig etsen. F. Vander Haeghen[82] en J. Puraye[83] achten het mogelijk dat Lampsonius de tekeningen voor de *Poliorcetica* ontworpen heeft. Zij steunen hiervoor op het slot van dialoog zes uit het eerste boek.[84] Op het einde van Lipsius' uiteenzetting over stormladders repliceert Lampsonius: 'Excuus, Lipsius, ons beeld blijft onvolledig, als je die tuigen alleen maar aan onze oren voorstelt.' En wanneer Lipsius dat niet lijkt te begrijpen, verduidelijkt

82 BBr 3, 1038. Zie ook NBW 17, 419-420.
83 J. Puraye, *Dominique Lampson, Humaniste. 1532-1599*, [Brugge], 1950, 55-57.
84 *Poliorcetica*, 32.

hij: ‘Richt je ook tot onze ogen: met één blik kunnen zij iets sneller vatten en onderscheiden dan onze oren door een lange uitleg.’[85] Lipsius speelt daarop handig in: ‘Ongetwijfeld heb je gelijk. Maar wat gedaan? Mijn handen zijn niet daarvoor geschapen en ik heb me daar nooit op toegelegd. Wil je mijn plaats innemen? Jij kunt dat en je hebt zelfs schilders gevormd, onder anderen onze vriend Otho Vaenius,[86] een jongeman met artistiek talent.’ Waarop Lampsonius gehoor geeft aan het voorstel en begint te tekenen. Ook verder in het werk wordt nog meermaals de indruk gewekt dat Lampsonius het gesprek door tekeningen verheldert.[87] Ongetwijfeld is deze voorstelling ingegeven door de vrijheid die de schrijver van het dialooggenre heeft. Lipsius verwijst ernaar in een brief aan Lampsonius waarin hij zijn nieuw werk voorstelt: ‘Daar zeg jij in een gesprek met mij zaken die je zelfs niet in je droom opdist, Je weet dat liegen in dialogen volkomen toegestaan is, als het maar fatsoenlijk blijft.’[88]

Uit Lipsius' correspondentie blijkt duidelijk dat Peeter vander Borcht,[89] vele jaren in dienst als graveur bij de *Officina Plantiniana*, de etsen voor de *Poliorcetica* bezorgde.[90] Een archiefstuk uit het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen geeft ons daar concrete informatie over.[91] Het geeft de som die hij ontving voor de eerste twee illustraties en ook die voor de andere zonder evenwel het totale aantal ervan toe te voegen. De vermelding van zijn naam als graveur van de *Poliorcetica* maakt het erg waarschijnlijk dat hij in de *Officina Plantiniana* als enige aan de illustraties werkte. Hetzelfde document informeert ons ook dat de letters en opschriften bij de illustraties gegraveerd zijn door Ferdinandus Arsenius. De afbeeldingen van de gevechtstuigen haalde Lipsius voor een groot deel uit bestaande publicaties, zoals kan worden afgeleid uit de bijschriften in de *Poliorcetica.* In dit proces speelde ook Otho Vaenius een rol.[92] Het bovenvermelde document met uitgaven van de Plantijnse drukkerij vermeldt de totale prijs die hij ontving *pour protraire.*[93] Hij maakte de tekeningen die Vander Borcht uitwerkte tot gravures, al wordt het aantal niet vermeld. Vander Borcht was de technische uitvoerder: hij zette de illustraties die Lipsius aanbracht, om in etsen, zodat ze konden gedrukt worden. Appendix 3 biedt een overzicht van de bronaanduidingen die Lipsius geeft in de legende bij de etsen. Hij ontleende vooral

85 Hier legt Lipsius deze woorden in de mond van Lampsonius. In zijn *Saturnalia* (1582) schrijft Lipsius iets gelijkaardigs in zijn inleidende brief aan Plantin: ‘Ik heb niet alleen geschreven over de spelen, ik heb ze ook laten zien.’ Hij vond visualisatie ook belangrijk bij de behandeling van wapentuigen. Daarom is Lipsius' *Poliorcetica* zo rijk geïllustreerd.

86 Voor zijn verblijf in Rome (1575-1580) was Otho Vaenius vanaf 1572 in de leer bij Lampsonius; cf. NNBW 6, 1297-1298; NBW 17, 419.

87 *Poliorcetica*, 44 en 47.

88 ILE VIII, 95 12 26 L, 13-14. Hetzelfde herhaalt hij nog uitgebreider in een brief aan Petrus Oranus bij het verschijnen van de *Poliorcetica*: ‘Daarin [nl. in dialogen] is liegen niet alleen geoorloofd, maar zelfs nodig, als we iets ernstigs of ongewoons willen zeggen. Dialogen bootsen de werkelijkheid na, maar zijn die niet’; cf. ILE [IX], 96 08 21 HE.

89 Cf. ILE VIII, 95 03 20 HE^2, 12 en 95 09 21 O, 14.

90 Cf. ILE VIII, 95 12 26 L, 12-13.

91 MPM, Arch. 1079, *Carnet de dépenses*, 14-15. Zie hierover D. Imhof, ‘The Illustrations of Works by Justus Lipsius published by the Plantin Press’, in: *Iustus Lipsius, Europae Lumen et Columen*, 70-71.

92 Over Otho Vaenius en Lipsius, cf. M. Morford, ‘*Theatrum Hodiernae Vitae*: Lipsius, Vaenius, and the Rebellion of Civilis’, in *Recreating Ancient History*, 57-74.

93 Cf. Imhof, ‘The Illustrations of Works’, 70, n. 34.

aan de Venetiaanse editie uit 1572 van Hero Mechanicus' *Liber de machinis bellicis*, *necnon liber de geodaesia.* Het is erg waarschijnlijk dat Lipsius zich bij zijn zoektocht heeft laten inspireren door de Vegetiusuitgave van Godeschalcus Stewechius.[94] Daarin komen gelijkaardige illustraties als in de *Poliorcetica* voor met verwijzing naar werken die ook Lipsius consulteerde.[95] Bij mijn speurtocht

94 Ik heb de editie 1592 ingekeken: Godeschalcus Stewechius, *Commentarius ad Flavi Vegeti Renati de Re Militari libros*, Leiden: Fr. Raphelengius, 1592. Lipsius bezat de editie Antwerpen: C. Plantijn, 1585; cf. de catalogus van Lipsius' bibliotheek (verder afgekort met *Cat. Bib. Lipsii*) bewaard te Leiden, Universiteitsbibliotheek, ms. 59, f. 6v, nr. 234. De publicatie ervan wordt voorbereid door Marcus de Schepper en Jeanine De Landtsheer.

95 Op p. 368 en 390: R. Valturio; p. 387: *Notitia imperii*; p. 390: de Vitruviusedite van Fra Giocondo van Verona; p. 396: *Baszler Chronick* van C. Wurstisen. Voor meer uitleg, zie appendix 3.

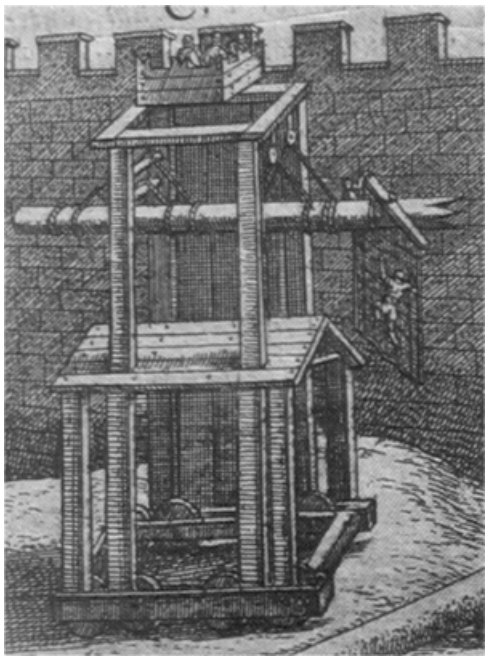

Afb. 2: *Aries testudineus* (uit: Lipsius, *Poliorcetica*, 1596, p. 138)

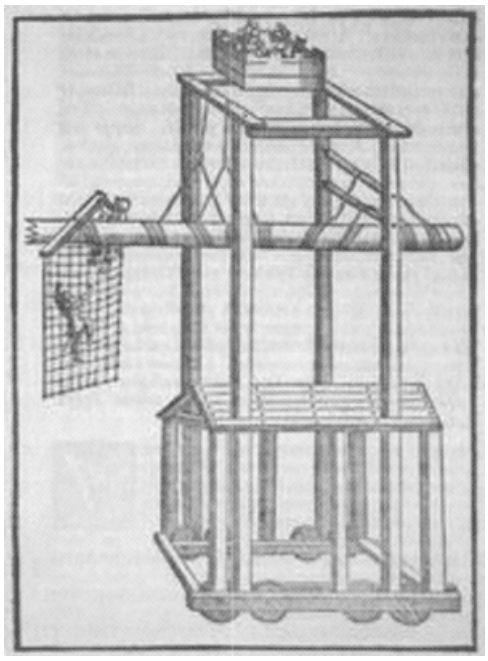

Afb. 3: *Aries testudineus* (uit: Hero Mechanicus, *De machinis bellicis*, ed. F. Barocius, 1572)

naar de bronnen van het illustratiemateriaal heb ik ook twee werken van Francesco Patrizi ingekeken. In zijn *De militia Romana* in zijn brief aan de lezer erkende Lipsius immers schatplichtig te zijn aan hem, ‘die als enige zijn spoor gedrukt heeft op dit pad [nl. Polybius].’ Patrizi's *La militia Romana*, Ferrara: D. Mamarelli, 1583 bevat duidelijk illustraties zoals ze ook in Lipsius' werk met dezelfde titel, niet in zijn *Poliorcetica*, aangetroffen worden: schilden, gevechtsopstellingen en een plan van

een kamp.[96] In diens *Paralleli militari* komen illustraties alleen voor in hoofdstuk twintig van het tweede deel (pp. 343-373).[97] De auteur bespreekt er de manier waarop bevelhebbers in de oudheid met hun leger een rivier overstaken. In totaal zijn er negen gravures. In zeven ervan komen Xenophon, Alexander de Grote en Hannibal aan bod. Om deze bespreking te vervolledigen behandelt Patrizi ook de

96 F. Patrizi, *La militia Romana*, Ferrara, D. Mamarelli, 1583. Ik heb het exemplaar geconsulteerd van de Universiteitsbibliotheek van Leiden (cataloognr. 546 F 27). Cf. ook De Landtsheer, 'Justus Lipsius's De militia Romana', 109.

97 F. Patrizi's *Paralleli militari*, dl. 1: Rome: L. Zannetti 1594; dl. 2: Rome: G. Facciotto 1595. Ik heb twee exemplaren in Antwerpen geraadpleegd: Antwerpse Stadsbibliotheek (cataloognr. 5099; het titelblad van het eerste deel ontbreekt) en Museum Plantin-Moretus (cataloognr. B 723). In beide gevallen zijn de twee delen samengebonden in één volume. In het eerste deel van dit werk (ondertitel: *Ne' quali si fa paragone delle miliiie antiche, in tutte le parti loro, con le moderne*) vergelijkt Patrizi het krijgswezen uit de oudheid met dit van zijn tijd. In het tweede deel (titel: *Della militia riformata. Nella quale s'aprono, i modi e l'ordinanze varie degli antichi. Accomodate a nostri fuoch. Per potere secondo la vera arte di guerra, con pochi vincere in battaglia la gran moltitudine de Turchi e di varie figure militari adorna*) komt het eigenlijke leidmotief van dit werk naar voor: met de Turken kan slechts definitief afgerekend worden als de organisatie en de taktiek van het Romeinse leger nagevolgd wordt. Dit thema komt veelvuldig aan bod in werken over oorlogsvoering in de zestiende en zeventiende eeuw en is natuurlijk best te begrijpen vanuit de continue oorlogsdruk van de Turken op het Westen. Cf hierover A Momigliano, 'Polybius between the English and the Turks', in *Sesto Contributo alla Storia Degli Studi Classici e del mondo antico*, Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi 149, Rome 1980, 125-141. In zijn opdrachtbrief van *La militia Romana* aan hertog Alfonso II d'Este had Patrizi dit onderwerp ook al behandeld; cf. De Landtsheer, 'Justus Lipsius's De militia Romana', 104. Zie hierover ook: C. Vasoli, *Francesco Patrizi da Cherso*, Rome 1989, 229-230, 235-237, 256. De interesse voor dit thema is ook merkbaar aan de samenstelling van een humanistenbibliotheek. Zie bijvoorbeeld L. Dupont, 'La bibliothèque de Torrentius: les livres d'un prélat humaniste du XVIe siècle sur l'empire ottoman', in *De Gulden Passer*, 50 (1972), 100-123.

bruggenbouw en illustreert dit met twee afbeeldingen: de brug van Francesco Sforza I over de Tiber[98] en die van Alexander Farnese over de Schelde in 1585.[99] Waar Lipsius in zijn *Poliorcetica* de bouw van Caesars brug over de Rijn uitvoerig bespreekt en er een ets aan toevoegt,[100] komt dit bouwwerk niet ter sprake bij Patrizi.

Lipsius moet zich tevreden stellen met de afbeeldingen die hij heeft. Op 21 augustus 1596 is de *Poliorcetica* gedrukt. De oplage bedraagt 1500 exemplaren,[101] precies het aantal waarvoor een koperplaat kon gebruikt worden zonder retouches of hernieuwing.[102] Op die dag stuurt hij een aantal exemplaren naar De Carondelet en andere Luikse vrienden - gezien de inhoud ontvangen zij vanzelfsprekend een exemplaar - waarbij hij Carolus Billaeus vraagt een luxueuzer gebonden exemplaar te overhandigen aan prins-bisschop Ernst van Beieren.[103] In de begeleidende brief aan een andere vriend, jurist en schepen Petrus Oranus, verwoordt Lipsius zijn verlangen naar eerlijke kritiek en zegt hij ook waarom. Hij zoekt geen lofbetuigingen die voortkomen uit genegenheid, hij verkiest een eerlijk oordeel. Hij die gewoon is te onderrichten, kan en wil ook leren van anderen, vooral inzake technische materies: die behoren niet tot zijn terrein.[104] Lipsius blijkt echter niet helemaal tevreden over zijn publicatie: zijn zwakke gezondheid belette hem het onderwerp uitvoeriger te behandelen en ook de gravures mochten nauwkeuriger en sierlijker zijn, maar er waren te weinig graveerders en ook de drukkers snoeien op deze kosten.[105] Dergelijke kritiek op de drukker van de *Poliorcetica* is heel uitzonderlijk; meestal heeft de briefwisseling het over de vraag wat hij aan afbeeldingen kan gebruiken. Omwille van het bijzondere karakter van die kritiek en op het moment dat het werk verschijnt, moet zij toch ernstig genomen worden en werpt zij een bijzonder licht op de Plantijnse drukkerij onder Johannes Moretus. Lipsius was toch één van de sterren in hun aanbod.

Op 8 september 1596 stuurt Lipsius exemplaren van zijn *Poliorcetica* naar Gerardus Buytewech[106] in Leiden om ze te bezorgen aan Josephus Justus Scaliger, Carolus Clusius en Cornelis Aerssens, griffier van de Staten-Generaal. Hij is erg benieuwd naar Scaligers reactie op zijn werk, want hij drukt zijn ex-contubernalis op het hart extra zorg te besteden aan het verzenden van Scaligers antwoord, nadat deze het juist verschenen werk heeft doorgenomen.[107] De Leidse hoogleraar reageert erg enthousiast

98 Francesco Sforza I (San Miniato, 1401 - Milaan, 1466), condottiere, speelde een cruciale rol in de Italiaanse politiek van de vijftiende eeuw. Als hertog van Milaan stichtte hij een dynastie die een eeuw aan de macht was. Cf. DBI 50, 1-15.

99 Hieraan wijdt Lipsius ook enkele regels. Cf. *Poliorcetica*, 123.

100 *Poliorcetica*, 117-123, 125.

101 Cf. BBr 3, 1038.

102 D. Imhof (ed.), *De Boekillustratie ten tijde van de Moretussen*, Antwerpen 1996, 77.

103 Cf. ILE [IX], 96 08 21 B; 96 08 21 C; 96 08 21 HE.

104 Cf. ILE [IX], 96 08 21 HE.

105 Cf. ILE [IX], 96 08 21 B.

106 Gerard Buytewech, afkomstig uit Leiden, verbleef van 1592 tot 1594 te Leuven in Lipsius' *contubernium.* Zie over hem: H. Peeters, 'Le contubernium de Lipse à Louvain à travers sa correspondance', in: *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen*, 163-164.

107 Cf. ILE [IX], 96 09 08. Ook na de publicatie van de *De Militia Romana* was Lipsius erg benieuwd naar het oordeel van Scaliger. Deze vond dat Lipsius teveel informatie ontleend had aan Francesco Patrizi, maar hij heeft nooit openlijk zijn mening te kennen gegeven tegenover de Leuvense hoogleraar; cf. *Scaligerana ou Bons Mots, Rencontres agréables et Remarques judicieuses et sçavantes de J. Scaliger*, Keulen 1695, 245; ILE VIII, 95 06 21 S, 2-6; 95 07 30, 5-10; 95 12 05, 28-30.

en drukt zijn hoop uit dat dit werk algemene waardering mag kennen. In zijn brief noteert hij nog enkele inhoudelijke en tekstkritische opmerkingen. Volgens hem wordt zowel *Leodium* als *Leodicum* als Latijnse naam voor Luik gebruikt, alhoewel slechts de eerste juist is.[108] Lipsius vermeldt in zijn briefwisseling nog heel wat personen aan wie hij een exemplaar van zijn *Poliorcetica* zendt: Willem van Bergen, Koenraad van Gavere, Arnold van Wachtendonck, Jan Bernaerts (Mechelen),

108 Cf. ILE [IX], [96] 09 24 SC.

Johannes Vivianus (Aken), Paulus Moneiia (Genua) en Hieronymus Mercurialis (Firenze), Christophorus Roels en Gaspar van Vosbergen (Middelburg), Hendrik van Cuyck (Roermond), Antoon Schetz, Gerard van Hoorn en Filips van Croÿ, Johannes Saracenus (Kamerijk), Juan Martínez de Verastegui en Juan Fernández de Velasco (Milaan).[109]

De editie 1599

Tijdens Lipsius' zoektocht naar illustraties dook onverwachts hulp op uit Italië. Giambattista Sacco, de Milanese stadssecretaris, had Lipsius' *De militia Romana*, in zijn stad aangekomen op kerstdag 1595, ingekeken en bood zijn medewerking aan voor de *Poliorcetica:* hij beschouwde het als een eer wanneer Lipsius een beroep deed op hem ingeval hij informatie wenste uit Milaan, een stad die hij bestempelde als een belangrijk centrum voor de bouw van allerhande tuigen.[110] Dit voorstel van eind februari viel bij Lipsius in goede aarde en in zijn antwoord vroeg hij (opnieuw) vooral inlichtingen over werptuigen in de oudheid. Deze brief bereikte Sacco echter niet,[111] wat Lipsius heel wat tijd kostte in 1596. Sacco's aanbod had geen invloed op de *editio princeps* van de *Poliorcetica*, maar wel op de tweede druk. Uiteindelijk kreeg Lipsius de gewenste tekeningen van katapulten door bemiddeling van Juan Fernández de Velasco, gouverneur van Milaan. Hij had ze laten vervaardigen door Gabrio Busca,[112] de militaire architect van Karel Emanuel I de Grote, hertog van Savoie, naar illustraties in een boek over oorlogstuigen dat de vader van de hertog, Emanuel Filibert, ooit van de hertog van Urbino had ontvangen. De auteur ervan was Francesco di Giorgio di Martino. De British Library te Londen bezit van hem uit de periode 1475-1480 een *Opusculum de architectura*, dat o.a. handelt over antieke en moderne oorlogstuigen.[113] Van dit of van een dergelijk werk is hier wellicht sprake. Alhoewel de informatie erin vrij recent was, twijfelde Lipsius toch niet aan het nut ervan, zeker als illustratiemateriaal.[114] Busca's tekeningen vormden de basis voor de etsen die toegevoegd werden bij de tweede druk van de *Poliorcetica* in 1599.[115] Ze vullen vier bladzijden vanaf pagina 138 en werden ingelast na de derde dialoog van het vierde boek, voorafgegaan door een uitleg van Lipsius over de herkomst ervan

109 Cf. ILE [IX], 96 09 10 B, 96 09 10 V, 96 09 15 M, 96 09 18, 96 09 20 C, 96 09 20 H, 96 09 20 S, 96 12 02, 96 12 04.
110 Cf. ILE [IX], 96 02 29.
111 Cf. ILE [IX], 96 12 02, 6-9.
112 Toen Pedro Enríquez de Acevedo militaire gouverneur van Milaan was, heeft Busca in zijn opdracht in Colico op de plaats waar de Adda uitmondt in het Comomeer, een vesting gebouwd, die de naam draagt van de opdrachtgever. De werken startten in 1603. Het fort Fuentes was erg belangrijk voor de controle over de omgeving die een vitale doorgang vormde voor de route vanuit Spanje en Milaan langs de Alpen naar de Nederlanden. Cf. C. Duty, *Siege Warfare. The Fortress in the early Modern World 1494-1660*, Londen-Henley 1979, 121. Zie over deze militaire architect en over de poliorcetische werker in het bezit van het huis van Savoye: M.V. Davico (ed.), *Fortezza alia moderna. Ingegneri militari del ducato sabaudo*, Turijn 2005, 171-198.
113 Ms. 197. b. 21 (BML).
114 Cf. ILE [X], 97 01 27 SA, 97 05 15 S, 97 06 03 S
115 Cf. ILE [XI], 98 11 27; GV 63, 19-25.

en een dankwoord aan Fernández de Velasco. Dit alles meldt Lipsius ook schriftelijk aan Sacco.[116]

Lipsius' briefwisseling verschaft ons verder informatie over het proces van die tweede druk. Eind augustus 1598 schrijft Balthasar Moretus aan Lipsius dat er nog maar enkele exemplaren van de eerste druk over zijn; de inhoud zou verbeterd en aangevuld moeten worden om, als de activiteiten van de Plantijnse drukkerij het toelaten, zo snel mogelijk een herdruk op de markt te brengen.[117] Hiervoor bezorgt Balthasar Moretus Lipsius enkele dagen later een exemplaar, gebonden in goedkoper perkament en gedrukt op steviger papier van gro-

116 Cf. ILE [XII], 99 01 21 S.
117 Cf. ILE [XI], 98 08 29; GV 58, 11-14.

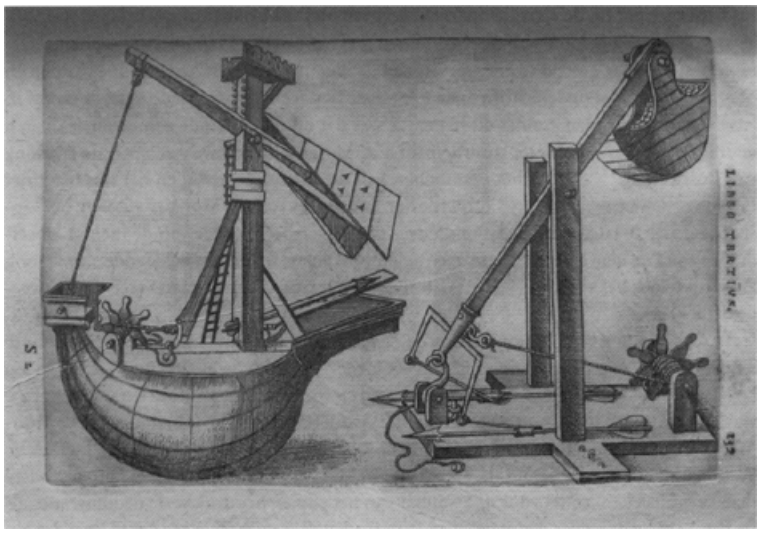

Afb. 4: Twee werptuigen die Lipsius toevoegde aan zijn *Poliorcetica*, 1599

ter formaat, zodat de marges extra breed zijn en ruimte bieden voor verbeteringen en aanvullingen.[118] Lipsius voegt deze correcties vrij snel toe aan het boek en zendt het terug naar Antwerpen. In de tweede editie van de *Poliorcetica* werden niet alle voorstellen van Lipsius voor wijzigingen doorgevoerd. Appendix 4 geeft een overzicht van de tekstverschillen tussen de editie 1596 en die van 1599.[119] Balthasar Moretus vond pas na de terugkomst van zijn broer Johannes van de Frankfurter Buchmesse de tijd om de verbeteringen aan te brengen; ondertussen werden de nieuwe etsen al wel gesneden; ook hierover had Balthasar nog een vraag: moest de bijhorende tekst niet aangevuld worden, zodat de toelichting vollediger was?[120] Dat het hier ging om Busca's tekeningen, wordt duidelijk uit het vervolg van de correspondentie. De nieuwe druk was gestart vóór 14 november, Lipsius ontving op die datum het eerste folium met de eerste afbeelding, die van de belegering van een stad;[121] die illustratie bevindt zich op pagina 25. Ongeveer twee weken later meldde Balthasar Moretus dat de drukkerij goed doorgewerkt had, en zond opnieuw een aantal folia. Verder vroeg hij opnieuw Lipsius' mening over de tekst die als toelichting zou gevoegd worden bij de nieuwe tekeningen van de tweede druk: volstaat het dat eraan herinnerd wordt dat Gabrio Busca de tekeningen uitvoerde en dat Juan Fernández de Velasco ze bezorgd heeft?[122] Lipsius' antwoord kennen we niet, maar hij had blijkbaar nog geen definitieve beslissing genomen in verband met de bijhorende legende. Immers, op 11 december 1598 deelde Balthasar More-

118 Cf. ILE [XI], 98 09 04: GV 59, 3-7. Dit exemplaar wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Leiden. Zie hierover J. De Landtsheer, in: *Lipsius en Leuven*, 108-109.

119 Zie voor een vergelijkingtussen beide edities ook BBr 3, 1039.

120 Cf. ILE [XI], 98 09 00; GV 60, 2-6.

121 Cf. ILE [XI], 98 11 14; GV 62, 10-12 - De afbeelding van een belegerde stad bevindt zich na dialoog 4 van boek 1.

122 Cf. ILE [XI], 98 11 27: GV 63, 2-3 en 19-25.

tus hem mee dat hij de etser de opdracht gegeven had voldoende ruimte te laten voor bijgevoegde tekst en beloofde hij de etsen samen met het origineel van Busca te zenden; daarbij moest de vraag gesteld worden of iets aan de illustraties diende gewijzigd te worden en of er nood was aan onderschriften; de tekst over Busca en Fernández de Velasco moest in letters gedrukt worden, omdat dit het enige was dat op die bladzijde aan de afbeeldingen voorafging.[123] Een week later stuurde Balthasar Moretus de nieuwe etsen met de tekening van Busca terug:[124] de *Officina Plantiniana* had die niet meer nodig en het was beter dat Lipsius ze bewaarde. Begin 1599 vorderde het drukproces volgens Moretus' wensen: om Lipsius daarover te laten oordelen en ook over de gewijzigde volgorde van de nieuwe afbeeldingen zond hij hem enkele drukproeven - de afbeeldingen waren niet voldoende nauwkeurig afgedrukt door het snelle werken.[125] Drie weken later schreef Lipsius aan Sacco dat de tweede druk klaar was.[126]

In 1605 zou nog een derde editie van de *Poliorcetica* verschijnen bij Johannes Moretus te Antwerpen.[127] Aan deze editie werd een ets toegevoegd met de afbeelding van vijf loden kogels die door een katapult dienen afgeschoten te worden. Deze projectielen waren in Lipsius' tijd gevonden in de buurt van het huidige Ascoli (Picenum) in de bedding van de Tronto.[128] Tot slot nog dit: voor deze studie heb ik heel wat werken uit de zestiende eeuw ingekeken. Wat daarbij opvalt, is hoezeer de Plantijnse drukken door hun kwaliteit boven de andere drukkers uitsteken, zowel voor de kwaliteit van het papier, het drukwerk, de illustraties als de band. Als je dan over de uitgave van Patrizi's *Paralleli militari* in 1594-1595 leest dat het uitgegeven is ‘con particolare cura tipografica e arricchiti di non poche illustrazioni’,[129] frons je wel eens je wenkbrauwen. Wij zijn kwaliteit gewend. De *Officina Plantiniana* heeft ons hoge eisen doen stellen. We zijn er haar dankbaar voor.

123 Cf. ILE [XI], 98 12 11; GV 64, 17-23.
124 Cf. ILE [XI], 98 12 19 M; GV 65, 11-13.
125 Cf. ILE [XII], 99 01 02 M; GV 67, 12-13 en 8-12. Blijkbaar is de volgorde van nieuwe afbeeldingen gewijzigd; we bezitten geen brief van Lipsius waarin hij zich daarover uitspreekt.
126 Cf. ILE [XII], 99 01 21 S.
127 Cf. BBr 3, 1039-1040.
128 Cf. Appendix 4.
129 F. Patrizi, *Paralleli militari*, 230.

Appendix 1 Wijzigingen door Lipsius aangebracht in de editie 1599 van zijn *Poliorcetica.*[130]

Liber, dialogus	*Poliorcetica 1596*	*Poliorcetica 1599*
I, 3	Sed et Constantinopoli, locus a Constantino exstructus. **Et** mansit... (p. 11)	Sed et Constantinopoli **Mangana**, locus a Constantino exstructus: **ubi (ait) Glycas omnia bellica instrumenta reposita, et libri de Mechanicis. Nam** mansit... (p. 20-21)
I, 5	Itaque manipulatim in Testudines se conglobabant (p. 20)	Itaque manipulatim *aut centuriatim* in Testudines se conglobabant (p. 27)
II, 3	et cancellat**u**m tignis directis transversisque, varie ligabant. (p. 85)	et cancellatim tignis directis transversisque, varie ligabant. (p. 78)
II, 4	Videatur, an non et hic similis pressio, et tum fulcra et destinae quae sustentarent, tabulato inferiori nixae, (p. 107)	Videatur, an non et hic similis pressio, et tum fulcra et destinae quae sustentarent, tabulato inferiori nixae. **Ista de Turribus. nisi etiam ex Niceta addo, Turres quasdam complendis fossis, et ad scansionem fuisse. Narrat de Iohanne quodam, *eum Varuam opidum obsedisse, et Machinam quadrilateram struxisse, quae latitudine aequaret fossae spatium, et altitudine ipsa moenia. Eum deinde subiectis rotis ad fossae labrum admovisse, et deinde subvertisse atque in ipsam fossam impulisse. Hanc autem utrumque labrum sub finem tetigisse; atque ita eadem illa usos milites, et ad fossam complendam,***

130 De context van elke passage wordt toegevoegd, de verschillen tussen beide edities zijn vetgedrukt.

		et ad moenia scandenda, vice scalarum. (p. 94)
III, 1	Postrema verba de Cylindris intelligenda videntur: de quibus et in Vitruvio legetis. (p. 134)	Postrema verba de Cylindris intelligenda videntur: de quibus et in Vitruvio legetis. **Addit autem subinde, quingentos homines in Cancro illo fuisse occupatos.** (p. 115)
III, 3	Fuerit instrumentum, quo muros fodiebant et deruebant, ut terram sus rostro. **Sed extra iocum**, serio haec nescio, nec nimis inquisivi, non item inquisivi (p. 152)	Fuerit instrumentum, quo muros fodiebant et deruebant, ut terram sus rostro. **LAMPS. Imo *Sues* in Britannicis alibi Chronicis, pro *Vineis* videor legisse. Lips. Et ego, sed obscure memini. Itaque serio tibi dicam**, serio haec nescio, nec nimis inquisivi, non item inquisivi (p. 129)

III, 3	ille sermo, qui a **Lipsio** notatus (p. 153)	ille sermo, qui **ante** notatus (p. 130)
III, 3	*Leodicenses castrum de Argenteal fortiter impugnare coeperunt, iactis lapidibus magnis cum mangonalibus, et fuso metallo in vasculis terreis, ferroque candenti proiecto, tandem stercoribus etiam iniectis.* **Nec dissident quaedam ab iis, quae Lipsius monuit fundis solere in urbes mitti.** Nec vero ista solum, sed et plumbeos globos emissos lego: (p. 155)	*Leodicenses castrum de Argenteal fortiter impugnare coeperunt, iactis lapidibus magnis cum mangonalibus, et fuso metallo in vasculis terreis, ferroque candenti proiecto*, *tandem stercoribus etiam iniectis.* Nec vero ista solum, sed et plumbeos globos emissos lego: (p. 131)
IV, 4	quo sensu? **An ut summis virgis arborum flagellisque insertae fuerint, non duris robustisque stipitibus? An flagellum hic, lorum et amentum? An denique loris revinctas fuisse, sic ut missae recipi possent et redire? cogitare vos volo, si est tanti. Teli quidem** eius mentio etiam inferiore aevi in Claudio Vopisci: (p. 214)	quo sensu? **Servius ait, *esse clavas, cubito semis factas, eminentibus hinc et hinc acuminibus quibusdam: quae ita in hostem iaciuntur, religatae lino vel loro, ut peractis vulneribus possint redire.* Neque certius dixerim: nisi quod teli eius** mentio etiam inferiore aevi in Claudio Vopisci: (p. 178)
V, 5	An si forte ignem Graecum intellegit, quem paullo ante, Constantini **Magni** temporibus inventum esse, Iohannes Zonaras in Vita eius scribit? (p. 239)	An si forte ignem Graecum intellegit, quem paullo ante, Constantini **Pogonati** temporibus inventum esse, Iohannes Zonaras in Vita eius scribit? (p. 197)
V, 10	Abutimur, et apud quosdam profecto, quod Alexis dixit, *λουτρ□ν □στιν, ο□ π□τος*: ***balneum** est, non potio.* (p. 260)	Abutimur, et apud quosdam profecto, quod Alexis dixit, *λουτρ□ν □στιν, ο□ π□τος*: ***lotio** est, non potio.* (p. 212)
V, 11	Tamen *Catapultas, Scorpiones, Ballistas* haud	Tamen *Catapultas, Scorpiones, Ballistas* haud

in totum abdicem: varie possunt esse utiles: et maxime tollenones *Fundibula* illa, quae grandiores molaresque lapides, cadavera, et talia in opida iactant. (p.262)	in totum abdicem: varie possunt esse utiles: et maxime tollenones **sive** *Fundibala* illa, quae grandiores molaresque lapides, cadavera, et talia in opida iactant. (p. 214)

Appendix 2 Overzicht van de onderwerpen die in de *Poliorcetica* aan bod komen

Hierbij wordt vertrokken van de titels die Lipsius aan de dialogen gaf. Dan worden de elementen toegevoegd die bijdragen tot een duidelijk inzicht in de structuur van de *Poliorcetica.* De nummering in de eerste kolom heeft dezelfde bedoeling. Ook de grondiger besproken Griekse en Latijnse teksten worden vermeld; meestal werden die al door Lipsius in de titels weergegeven.

Toegevoegde nummering gevechtstuigen	***Poliorcetica***	
	Dialogen over belegering	**Dialogen over andere onderwerpen**
	Boek I	
		Dial. 1: Gesprekken over uiteenlopende onderwerpen: de oorzaak en de onverwachte aanleiding tot een interessante dialoog.
		Dial. 2: Etymologie en schrijfwijze van de Latijnse naam van Luik: *Leodicum.*
	Daarna het begin van het gesprek over gevechtstuigen	
Algemene inleiding	Dial. 3: de verschillende betekenissen van termen voor oorlogstuigen: *machina*, *machiones*, *mangana.* Oorsprong van oorlogstuigen in het algemeen.	
I. Aanvalstuigen (*oppugnatio*)	Dial. 4: Indeling van de *Poliorcetica*: *machinae* (tuigen om muren te belegeren), *tormenta* (werpapparaten), *tela* (kleinere werptuigen)	
A. *Machinae*		
1.	De plotse belegering (oppugnatio subita)	
a	De *corona* (belegeringslinie)	
b	Dial. 5: Het schilddak (*testudo*). Zijn sterkte en kracht.	

c	Dial. 6: De stormladder (*scala*); enkele soorten ervan. De *sambuca.*[131]
d	Dial. 7: Vlechtwerk ter bescherming of takkenbossen om grachten op te vullen (*crates*), het draagbare schutdak (*vinea*), een scherm als borstwering (*pluteus*, *spalio*, *cattus*; ook *lesa*). Grondige uitleg over dit soort tuigen. Vegetius, *De re militari*, IV, 15, 1-4.
e	Dial. 8: Drie soorten schutdaken op wielen: om te beschermen bij het effenen van het terrein (*testudo aggestitia*), bij het graven van grachten (*testudo fossoria*) en bij het hanteren van de stormram (*testudo arietaria*).
f	Dial. 9: De *musculus* (een soort schutdak) aan de hand van een passage uit Caesar. Caesar, *De bello civili*, 2, 10, 1-11, 4.

131 Een belegeringstuig met neerklapbare brug voor de aanval op muren. Het werd gemonteerd op twee onderling verbonden schepen. Wanneer de brug neergelaten werd, geleek het tuig op een harp (*sambuca*).

2. De langdurige belegering (*oppugnatio diuturna*)	**Boek II**
	Dial. 1: De blokkade (*circumvallatio*). Voorbeelden ervan die uit meer gordels bestaan en met veel inspanning worden volgehouden.
	Dial. 2: Verklaring van de tekst uit de vorige dialoog: Caesar, *De bello Gallico*, 7, 69 en 7, 72-73.
1° Om de vesting af te sluiten.	Enkele termen i.v.m. de blokkade: I.v.m. *vallum: brachia* (armen van een belegeringswerk), *lorica* (borstwering), *cervi* (takken die een versperring vormen), *stili caeci* (verborgen palen), enz. I.v.m. *interior munitio* (tegen de omsingelde vijand): *fossae* (grachten), *cippi* (gepunte palen), *lilia* (wolfskuilen), *stimuli* (voetangels). I.v.m. *exterior munitio* (tegen vijanden buiten de omsingelingsgordel): idem als bij *interior munitio.*
2° Om de vesting te belegeren.	
a	Dial. 3: De wal (*agger*), opgeworpen voor de belegering. Caesar, *De bello civili*, 2,15,1-4.
b	Dial. 4: De belegeringstorens (*turres*). Vroeger onbekend. Wanneer uitgevonden? - Hoogte (*altitudo*), verdiepingen (*tabulata*), ijzeren bekleding (*ferrea tegmenta*) Caesar, *De bello civili*, 2, 8-9.
Uitweiding:	Dial. 5: De bouw van bruggen om troepen over te zetten, rustend op schepen, op zakken (*utres*) met lucht of op vaten (*cuppae*). Caesars brug over de Rijn.

	Caesar, *De bello Gallico*, 4, 17, 1-18, 1.
B. *Tormenta*	**Boek III**
1	Dial. 1: Uiteenzetting over de stormram (*aries*). In het kort over twee vergelijkbare tuigen: de *helepolis*[132] en de *terebra*[133]. Flavius Josephus, *Bellum Judaicum*, 3, 214-217 (Lat. vert.)
2	Dial. 2: Werptuigen (*catapulta*): de naam, verschillende groottes, de projectielen, kracht en vorm.
3	Dial. 3: Werptuigen voor stenen (*ballista* en *manganicum*). Andere namen die daarvoor gebruikt worden. De zwaarte van de stenen en het resultaat. Over de pezen en de haren van die tuigen.
4	Dial. 4: Nog een werptuig: *de scorpio.* Dit schiet werpspiezen af met giftige punt.
Uitweiding 1	Dial. 5: Hoe waren de vestingsmuren in de oudheid? Aparte uiteenzetting over die van de Galliërs. Caesar, *De Bello Gallico*, 7,23,1-5.
Uitweiding 2	Dial. 6: Wie maakten en transporteerden de oorlogstuigen?

132 De *helepolis* is een *testudo* met vooraan drie scherpe spitsen.
133 De *terebra* dient om door muren te boren.

Boek IV

Dial. 1: Een gastmaal met everzwijn; in de oudheid werd een volledig dier opgediend.

C. *Tela*

Dial. 2: Begin v.d. de uiteenzetting over de kleinere werptuigen (*tela*).

1

Eerst over de slingerriem (*funda*): uitvinding, vorm en gebruik.

Dial. 3: Uitleg van drie speciale soorten van de slingerriem; de Griekse (met bolvormige steen), *cestrosphendone* (een kort speeltje wordt afgeschoten), *fustibalus* (de slinger is aan een stok bevestigd).

2

Dial. 4: Indeling en soorten werpspiezen (*iacula*).

a. helemaal uit hout (*rudia*): houten speren met in vuur geharde punt (*sudes*), met brandende punt (*faces*), met afgestompte punt (*praepilata*).

b. met ijzer *(ferrata*): de speer (*hasta, lancea*) en verwante tuigen

Dial. 5: Spies met een riem (*amentum*): definitie en bedoeling.

3

Dial. 6: Beschrijving van bogen (*arcus*) en boogschutters (*sagittarii*).

II. De afweer (*repugnatio*)

Boek V

A. Tegen plotse belegering.

1

Dial. 1: Tegen schilddaken en stormladders: rotsblokken (*saxa*), stangen (*conti*), lansen (i), gaffels (*furcae*)...

2

Dial. 2: Vele andere afweermiddelen tegen vijanden die de muren beklimmen: hete olie (*oleum*), pek (*pix*), zwavel (*sulphur*), aardhars (*bitumen*): dit alles ook geworpen met slingerriemen. Vloeibaar lood

(*plumbum*), gloeiend ijzerpoeder (*ferri pulvis*), zand (*arena*), netten (*retia*).

3 Dial. 3: Uitspreiden van gekookt fenegriek[134] op de aanvalstorens, ook van een bepaald soort zuring (*rumex*) en distels (*tribuli*).

4 Dial. 4: Vaten (*dolia*), stukken boomstammen (*cylindri*), molenstenen (*molares*), zuilen (*columnae*), met stenen gevulde korven (*metellae*) en andere projectielen.

5 Dial. 5: Afweermiddelen tegen belegeringstuigen: rotsblokken (*saxa*) en vuur (*ignes*), Het vuur wordt aangebracht o.a. door brandpijlen die kunnen voorzien zijn van weerhaken (*malleoli, unci, falaricae*) Ammianus Marcellinus, 23, 4, 14-15.

B. Tegen langdurige belegering

1 Dial. 6: Afweermiddelen tegen aarden wallen: onderaardse gangen (*cuniculi*), vuur (*ignes*), een nieuwe wal (*agger*) en verhoging van de muur (*elevatio*)

134 Fenegriek is een plant van het plantengeslacht hoornklaver; de naam is afgeleid van het Lat. *faenum graecum.*

2	Dial. 7: Afweermiddelen tegen belegeringstorens: vuur (*ignes iacti*), met balken de torens rammen (*trabes incussae*), het bouwen van andere torens (*aliae turres structae*).
3.	Dial. 8: Verschillende afweermiddelen tegen de stormram; Vegetius, *De re militari*, 4,23,1-5.
4.	Dial. 9: Afweermiddelen tegen andere aanvalstuigen: dierenhuiden (*coria*), een weefsel van geitenharen (*cilicium*), wielen (*rotae*)
	Dial. 10: Het plengen (*libatio*) aan tafel is een eerbewijs. Aan wie?
Slotbeschouwing:	Dial. 11: Zouden die besproken gevechtstuigen ook nu nog enig nut kunnen hebben en welke?

Appendix 3 Bronaanduidingen[135]

1. Afbeelding 3[136] - *Poliorc.*, 33: *B. Scalae inspectores, ex Herone.*
   De illustratie is ontleend aan Hero Mechanicus' *Liber de machinis bellicis, necnon liber de geodaesia*, Venetië, Franceschi, 1572, 23 (*Cat. Bib. Lipsii*, f. 7r, boek nr. 282).[137]
   In *Poliorc.* 1, 6 (p. 27), vraagt Oranus uitleg over Hero. Lipsius antwoordt: 'Hij leefde onder de Byzantijnse keizers en was christen, zoals blijkt uit zijn geschriften. Hij moet onderscheiden worden van Hero van Alexandrië, die vroeger leefde en eveneens een *Mechanica* schreef.'[138] De tekst van onze Hero is vertaald in het Latijn en uitgegeven door Franciscus Barocius (of Francesco Barocio), een vooraanstaand Venetiaans burger, in 1572. De titel luidt *De machinis bellicis, et de Geodesia.* Lipsius' biografische noot is vrij volledig. Er kan nog aan toegevoegd worden dat hij Hero van Byzantium (of Hero de Jongere) wordt genoemd om hem te onderscheiden van zijn naamgenoot. Hij leefde in de tiende eeuw ten tijde van keizer Constantinus VII Porphyrogenetus.[139] In feite is de auteur anoniem: zijn naam en de oorspronkelijke titels van zijn werken zijn verloren. De auteursnaam Hero werd door sommigen toegevoegd in het manuscript omwille van de inhoudelijke overeenkomst met Hero van Alexandrië.[140]
2. Afbeelding 3 - *Poliorc.*, 33:
   C. Scalae cum ponte, ex Herone.
   Herkomst: Hero Mechanicus, *Liber de machinis*, 82.
3. Afbeelding 4 - *Poliorc.*, 34:
   E. Sambucae Polybii,[141] *quarum alia et levior forma in Herone.*
   Verwijzing naar Hero Mechanicus, *Liber de machinis*, (wellicht) 45.
4. Afbeelding 13 - *Poliorc.*, 108:
   A. Turris mobilis, cum gradibus suis ad tabulata singula, et ostensione velamentorum et tabularum ad latera, ex Herone.

135 Erg praktische en nuttige informate als achtergrond bij de technische uitleg in Lipsius' *Poliorc.* heb ik vooral gevonden in: O. Lendle, *Antike Kriegsmaschinen in poliorketischen Texten*, Wiesbaden 1975 en (idem), *Texte und Untersuchungen zum technischen Bereich der antiken Poliorketik*, Wiesbaden 1983. Ook nog in: J. Kromayer B G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, (*Handbuch der Altertumswissenschaft* 8.3.2) München 1963; E.W. Marsden, *Greek and Roman Artillery. Technical Treatises*, Oxford, 1971; (idem), *Greek and Roman Artillery: Historical Development*, Oxford 1969; J. Peddie, *The Roman War Machine*, Gloucester 1994.

136 We hebben de 33 etsen in de *Poliorcetica* gewoon genummerd volgens hun volgorde.

137 Hero's werk kan ingekeken worden op internet dankzij *The Archimedes project.* - http://archimedes.mpiwg-ber-lin.mpg.de.

138 Hero van Alexandrië, bijgenaamd *Mechanicus*, was ingenieur en mathematicus. Zijn leven kan niet nauwkeurig gesitueerd worden, ergens in de periode van 150 v.C. tot 250 n. C. Cf. RE 8, 992-1069.

139 Byzantijns keizer van 912 tot 959; cf. RE 4, 1, 1033-1040.

140 RE, 8, 1074-1076; H. Martin, *Recherches sur la vie et les ouvrages d'Héron d' Alexandrie et sur tous les ouvrages mathématiques Grecs qui ont été attribués à un auteur nommé Héron*, Parijs, 1854, 243 en 446; *Siegecraft: two tenth-century instructional manuals by 'Heron of Byzantium'*, ed. D.F. Sullivan Washington 2000, 2-4.

141 M. Claudius Marcellus gebruikte dit tuig in 214 v.C. bij zijn aanval op Achradina, een deel van Syracuse; cf. Polybius 8, 6-7.

Herkomst: Hero Mechanicus, *Liber de machinis*, 58.

5. Afbeelding 18 - *Poliorc.*, 138:
   C. Aries Testudineus, aut in turri, ex Herone sumptus.
   Herkomst: Hero Mechanicus, *Liber de machinis*, 40.
6. Afbeelding 18 - *Poliorc.*, 138:
   D. Terebra, item ex Herone.
   Herkomst: Hero Mechanicus, *Liber de machinis*, 30.
7. Afbeelding 19 en 20 - *Poliorc.*, 147: *Duae figurae, quas reperiri aiunt, aut certe alteram, in priscis monumentis, non mihi visam.* De illustratie op p. 147 (bovenaan) van een katapult gelijkt ontegensprekelijk op die van Valturio,[142] 170v, ook al vermeldt Lipsius hem niet als bron, maar verwijst hij naar de mogelijkheid dat dit tuig afgebeeld staat op een antieke monument. Opzoekingswerk heeft ons daar geen aanduiding over gegeven, wel over de afbeelding onderaan op dezelfde bladzijde van een *carrobalista.*[143]

142 Roberto Valturio (Valturius) (Rimini 1405-1475), militair expert, ontwierp gevechtsmachines en forten. Uit zijn *De re militari* (Verona, Johannes ex Verona, 1472) blijkt een grondige kennis van de antieke auteurs over dit onderwerp. Cf. NBG 45, 903-904.

143 Cf. noot 73.

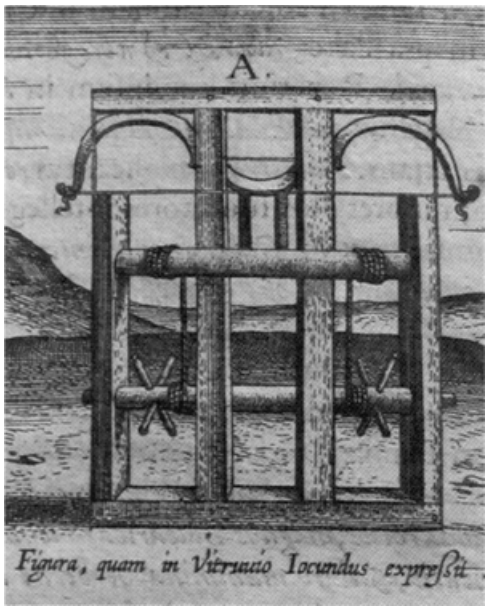

Afb. 5: Een werptuig uit Lipsius, *Poliorcetica*, 1596, p. 162

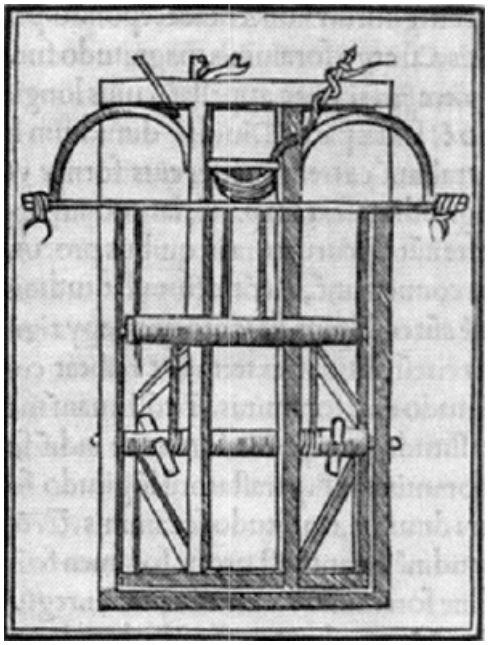

Afb. 6: Een werptuig uit de Vitruviuseditie van Fra Giocondo da Verona, 1511

8. Afbeelding 21-22 - *Poliorc.*, 148:
   Utraque haec in Notita imperii exstat.
   Het gaat hier in beide gevallen om de uitgave van hetzelfde werk door Sigismond Ghelen[144] (Bazel: H. Frobenius en N. Episcopius, 1552) en Guido Panciroli[145]

144 Sigismond Ghelen (Gelen, Gelenius), (Praag, ca.1498 - Bazel, 1554) gaf heel wat antieke auteurs uit en publiceerde vertalingen ervan; cf. NDB 6,173; NBG 20, 374.

145 Guido Panciroli (Regio, Lombardije, 1523 - Padua, 1599), rechtsgeleerde, professor Romeins recht in Padua; cf. NBG 32, 62.

(Venetië: Fr. De Franciscis Senensis, 1593), nl. van *De militia Romani imperii*, beide aanwezig in Lipsius' bibliotheek.[146]
Deze uitgaven bevatten verschillende onderdelen. De verzamelband bevat als eerste werk *Notita utraque dignitatum cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora*, Bazel: H. Frobenius en N. Episcopius, 1552.[147]
Ook een ander werk is in deze band opgenomen, nl. de uitgave door S. Ghelen van *Notitiis vetustus liber de rebus bellicis.* Dit is een anoniem werkje uit de vierde of vijfde eeuw n. C. over nieuwe oorlogstuigen.[148]
De editie van Panciroli (Venetië, 1593) draagt als titel *Commentarium in Notitiam utramque imperii Romani* en bevat ook een uitgave van *De rebus bellicis.*[149].
De afbeelding van een *balista quadrirotis* op p. 203[150] is duidelijk door Lipsius gebruikt voor de onderste afbeelding op p. 148 in zijn *Poliorcetica*, zoals hij zelf aangeeft in het opschrift. Er zijn enkel kleine verschillen: de wielen zijn anders en het paardenspan rijdt bij Lipsius in de tegenovergestelde richting, nl. van links naar rechts.
Ook de afbeelding van een *balista fulminalis* op p. 222 is grotendeels overgenomen op p. 148 (bovenaan) van de *Poliorcetica* met enkele wijzigingen: opnieuw is de richting van illustratie omgekeerd, een soldaat is toegevoegd en het tuig is verplaatsbaar dankzij twee wielen, terwijl het bij Panciroli lijkt gemonteerd te zijn op een schip.[151]

146 *Cf. Cat. Bib. Lipsii*, f. 4r, boeken nrs. 74 en 75. Lipsius vermeldt dit werk ook op pp. 145 en 213 in zijn Poliorcetica. In zijn *De militia Romana* 3, 6 verwijst hij naar dat werk voor de beschrijving van een *tunica loricata.*

147 *Cf. Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque nationale* (Parijs, 1897.) 58, 875.

148 H. Brandt, Zeitkritik in der Spätantike. Untersuchungen zu den Reformvorschlägen des Anonymus De rebus bellicis, München 1988; 150-162; *Anonymi auctoris de rebus bellicis*, ed. R.I. Ireland, Leipzig 1984, V-VIII; RE 1, 2325.

149 Deze editie heb ik niet kunnen inkijken, wel die van Lyon, Ex officina Q.H. a Porta, Joannes de Gabiano 1608 (Leuven, Universiteitsbibliotheek, BTAB 7B275).

150 De paginanummering in de verzamelband loopt gewoon door bij het begin van een ander werk, behalve bij het laatste onderdeel: *De quatuordecim regionibus urbis Romae earumdemque aedificiis tam publicis quam privatis libellus* (ook uitgegeven door Panciroli bij dezelfde drukker en in hetzelfde jaar).

151 De voorstelling van deze twee *ballistae* is erg fantasierijk, zodat men zich kan afvragen of deze tuigen wel bruikbaar waren. Cf. hierover J.H.W.G. Liebeschuetz, *Realism and Phantasy: the Anonymous de rebus bellicis and its afterlife*, in: E. D_browa (ed), *The Roman and Byzantine Army in the East*, Krakau 1994, 125-129.

9. Afbeelding 24 - *Poliorc.*, 162:
   A. Figura, quam in Vitruvio Iocundus expressit.
   Voor deze afbeelding stond de Vitruviuseditie van Fra Giocondo da Verona model.[152] Ze verscheen te Venetië bij Johannes de Tacuino in 1511 onder de titel *M. Vitruvius per Iocundum solito castigatior factus, cum ftguris et tabula, ut iam legi et intellegi possit* met 136 gravures.[153] Fra Giocondo wijzigde de tekst om hem in overeenstemming te brengen met zijn eigen architectonische kennis.[154] De houtsneden zijn interpretaties van soms onduidelijke concepten en werden in vele latere edities nagevolgd.[155]
10. Afbeelding 24 - *Poliorc.*, 162:
    B. E Chronicis Basilaeensibus sumpta, et alibi reperta.
    Hier heeft Lipsius een voorbeeld gevonden in de *Baszler Chronick* van Christian Wurstisen (Urstitius), p. 397.[156]
11. Afbeelding 25 - *Poliorc.*, 163:
    C. Similis priori fere, ex Valturio.
    Hier haalde Lipsius zijn inspiratie in het werk *De re militari* van Roberto Valturio.[157]

152 Zie p. 106v.

153 Deze Vitruviuseditie is ook in te kijken op internet. - http: www.cesr.u niv-tours.fr/Architectura/Traite/

154 Giovanni Giocondo da Verona (Verona, ca. 1435 - Rome, 1515), dominicaan, architect, filosoof, professor Grieks en Latijn; cf. NBG 20, 589-591.

155 *Vitruvius illustratus. Catalogus van een tentoonstelling van Vitruvius handschriften en edities gehouden in de Universiteitsbibliotheek van Leiden van 22 januari tot 2 maart 1987*, Leiden 1987, 19-20.

156 Christian Wurstisen (Bazel, 1544-1588) was professor wiskunde aan de universiteit van Bazel. Zijn kroniek (Bazel: Sebastian Henricpetri, 1580) bestrijkt de periode van het begin van de geschiedenis tot 1580 en beperkt zich niet tot Bazel, maar behandelt ook de geschiedenis van Zwitserland, Bourgondië, de Elzas en Breisgau. Het werk is verlucht met 303 houtsneden van Georg Sikkinger, vooral wapenschilden, slechts enkele belegeringstuigen.

157 *Cat. Bib. Lipsii*, f. 4v, nr. 107: uitgave Parijs, 1534. - Ik heb de editie Verona, Johannes ex Verona, 1472 ingekeken.

Appendix 4 Overzicht van de etsen in Lipsius' *Poliorcetica* 1596 en 1599.

Wij herhalen telkens de verklaring zoals zij voorkomt bij de afbeelding in de edities. Indien zij ontbreekt, wordt tussen haakjes een toelichting toegevoegd die samengesteld werd aan de hand van de tekst van de dialogen. Aan de oorspronkelijke punctuatie en het hoofdlettergebruik werd niets gewijzigd. Tenzij anders vermeld, wordt verwezen naar de editie van 1596.

			Boek I
Na dial. 4	(p. 17)	nr. 1	Oppugnatio subita per coronam.
Na dial. 5	(p. 25)	nr. 2	[Testudo (*schilddak*) bij bestorming van een muur.]
			[Testudo (*schilddak*) in een gevecht.][158]
Na dial. 6	(p. 33)	nr. 3	A. Scalae compactiles aut solutiles.
			B. Scalae inspectores, ex Herone.
			C. Scalae cum ponte, ex Herone.
	(p. 34)	nr. 4	D. Tollenones
			E. Sambucae Polybii, quarum alia et levior forma in Herone.
Na dial. 7	(p. 45)	nr. 5	A. Vineae.
			B. Pluteus.
Na dial. 8	(p. 48)	nr. 6	A. Testudo [*schutdak]* simplex.
			B. Rostrata.
			C. Arietaria.
Na dial. 9	(p. 57)	nr. 7	A. Musculus Caesaris.
			B. Musculus vulgi, falsus.
			Boek II
Na dial. 1	(p. 66)	nr. 8	Plataeensis obsidio.[159]
	(p. 67)	nr. 9	Numantiae obsidio.
	(p. 68)	nr. 10	Carthaginis obsidio.
Na dial. 2	(p. 82)	nr. 11	1. Alesia in colle.

158 Een spectaculaire afbeelding: een paardenspan met strijdwagen rijdt over het schilddak zonder dat dit enige krimp geeft!

159 Hoewel de weergave van de gevechtstuigen erg precies en betrouwbaar is, zitten de voorstellingen van omsingelde steden (Plataea, Numantia, Carthago) vol anachronismen: het lijkt eerder om middeleeuwse steden te gaan die gegroeid zijn rond een christelijke kerk. Cf. *Lipsius en Leuven*, 107.

			2. Fossa infra collem a Caesare ducta. 3. Stimuli. 4. Lilia. 5. Cippi. 6. Fossae duae ad vallum, interior aqua plena. 7. Vallum ipsum e terra, lorica e lingo. 8. Cervi sive rami grandes et densi stipatique eminentes, contra adscensum. 9. Castella in orbem. 10. Turres ligneae.
Na dial. 3	(p. 93)	nr. 12	A. Agger communis, et stellatus: alibi latere aut sepimento clausus, ad varietatem ostendendam. Supra Suggestus e lapidibus, et in eo Turris, ad Massadam [*joodse vesting*]. B. Agger Caesaris e muris latericiis, introrsum vacuus, suffultus etc.
Na dial. 4	(p. 108)	nr. 13	A. Turris mobilis, cum gradibus suis ad tabulata singula, et ostensione velamentorum et tabularum ad latera, ex Herone. B. Turris Vegetii, cum ponte et ariete.[160] C. Turris latericia Caesaris, cum funibus anchorariis praependentibus, dum fit opus. Tectum superne, mobile.[161]

160 Cf. Vegetius, *De re militari*, 4, 17 en 19. Zie ook Lendle, *Texte und Untersuchungen*, 101-106.
161 Cf. Caesar, *De bello civili*, 2, 8-10.

Na dial. 5	(p. 123)	nr. 14	C. Pons e cuppis.
			D. Pons ex utribus.[162]
	(p. 124)	nr. 15	Pons Eunapii[163] et Arriani[164].
	(p.125)	nr. 16	E. Pons Caesaris,[165] eius partes.
			1. Tigna sesquipedalia in flumen dimissa.
			2. Bipedales trabes immissae.
			3. Fibulae binae.
			4. Sublicae obliquae, et cum opere iunctae.
			5. Defensores.
			6. Directa materia ad consternendum.
			Boek III
Na dial. 1	(p. 137)	nr. 17	A. Aries Simplex.
			B. Aries compositus.
	(p. 138)	nr. 18	B. Aries compositus
			C. Aries Testudineus, aut in turri, ex Herone sumptus.

162 De twee bruggen worden aangeduid met C en D. Dit doet vermoeden dat Lipsius hiervoor nog een ets voorzag. Wellicht ging het om de afbeelding (of afbeeldingen) van een *pons navalis*, een brug die steunt op schepen, en werd zij weggelaten omdat de volgende ets (nr. 15) daarvan een illustratie is.

163 Cf. Eunapius, in: Suidas, ed. A. Adler, Stuttgart, 1967-1971, 2, 502. Eunapius van Sardes (ca. 345 B ca. 420) schreef een slechts fragmentair bewaarde Romeinse geschiedenis over de periode 270-404. Cf. RE, 6, 1, 1121-1127.

164 Cf. Arrianus, *Anabasis*, 5,7. Flavius Amanus (ca. 95 - ca. 175) schreef in bewuste navolging van Xenophon o.a. de *Anabasis* over de tocht van Alexander de Grote naar het Oosten; cf. RE, 2, 1230-1247. In de bedoelde passage beschrijft hij hoe de Romeinen een brug bouwen op scheepjes, maar hij voegt eraan toe niet te weten of Alexander zo de Indus is overgestoken.

165 Cf. Caesar, *De bello Gallico*, 4, 17-18.

			D. Terebra, item ex Herone.
Na dial. 2			[Vier afbeeldingen van catapultae.]
	(p. 147)	nr. 19	A.
		nr. 20	A.A. [opschrift bij nrs. 19 en 20] Duae figurae, quas reperiri aiunt, aut certe alteram, in priscis monumentis, non mihi visam.
	(p.148)	nr. 21	B.
		nr. 22	B.B. [opschrift bij nrs. 21 en 22] Utraque haec in Notitia imperii exstat.
	(p.149)	nr. 23	C. Hanc Bruxellae in armamentario repperi, affabre factum: et in ea brachiola seorsim (non continuo ligno) intenta et retrorsum flexa suis nervis. quod valde in tota hac re notandum. Nulla enim curvatio in ligno, sed vis omnis in nervorum renisu.
Na dial. 3			[Vier afbeelding van ballistae.]
	(p. 162)	nr. 24	A. Figura, quam in Vitruvio Iocundus expressit.
			B. E Chronicis Basilaeensibus sumpta, et alibi reperta.
	(p.163)	nr. 25	C. Similis priori fere, ex Valturio.

			D. Bruxellae exstat, exigua, nec nisi forma et exemplar ad fabricandum, provide a maioribus adservatum. Iacet, et funes diffracti sunt: sed et alibi non dubito exstare.

Op deze plaats werden in de editie van 1599 op pp. 138-142 vier etsen met in totaal acht afbeeldingen van werptuigen toegevoegd met de volgende vermelding: ‘Sequentes Figuras, Lector, Gabrius Busschius delineavit effinxitque ex veteri libro, qui Urbinatium Ducis, nunc Allobrogum est. Curavit, et benigne submisit, incomparabilis heros IOANNES VELASCIUS, Comes Stab. PP. Castellae, gubernator ditionis Mediolanensis, idemque per Italiam Regiae militiae supremus praefectus. Illi gratia, tibi fructus esto.’

Na dial. 5	(p. 176)	nr. 26	A. Muri Vegetiani.[166]
			B. Muri Vitruvii.[167]
	(p.177)	nr. 27	C. Muri Carthaginenses, ex Appiano.[168]
			D. Gallicani, ex Caesare.[169]

166 Cf. Vegetius, *De re militari*, 4, 3.
167 Cf. Vitruvius, 1, 5.
168 Cf. Appianus, *Punica*, 8, 95.
169 Cf. Caesar, *De bello Gallico*, 7, 23.

			Boek IV
Na dial. 3	(p. 201)	nr. 28	[Tres funditores.]
	Op deze plaats werd in de editie 1605 ook de volgende afbeelding toegevoegd: ‘Forma faciesque Glandium, quae aliquot nuper repertae sunt prope Asculum, in flumine Triunto, ad veram magnitudinem hic expressae. Vides et inscriptions, unam Imprecationis; alias nescio an Legionum, an belli Italici vel Gallici indices, ut illa Fugitivorum, aut Servilis.’		
Na dial. 4	(p. 215)	nr. 29	[Quattuor milites iacula ferentes.]
	Boek V		
Na dial. 1	(p. 227)	nr. 30	[Repugnatio in testudinem aut scalas]
Na dial. 4	(p. 237)	nr. 31	[Dolia, Cylindri, aliaque talia, quae in Homines ascendentes et in Machinas usurpabant.]
Na dial. 5	(p. 243)	nr. 32	[Ignes in machinas.]
Na dial. 8	(p. 254)	nr. 33	[Varia in arietem.]

Samenvatting

Lipsius' *Poliorcetica* is het vervolg op zijn *De Militia Romana* en behandelt tuigen en tactieken die de Romeinen gebruikten bij belegeringen. Deze twee werken zijn de enige gepubliceerde delen van zijn project *Fax Historica.* Door de Turkse dreiging was de belangstelling voor publicaties over oorlogsvoering erg groot. Hoewel ze beide aspecten van het Romeinse krijgswezen behandelen, is de toon verschillend. De *Poliorcetica* is heel wat gevarieerder. Lipsius heeft dit werk de vorm gegeven van een fictieve dialoog onder Luikse vrienden, gesitueerd in de periode die hij in die omgeving doorbracht (1591-1592). Uit dankbaarheid voor de goede ontvangst in Luik droeg hij het werk op aan Ernst van Beieren, de Luikse prins-bisschop. Hoop op persoonlijk voordeel was daarbij vanzelfsprekend ook een motief. De keuze was voor Lipsius erg moeilijk, want hij had heel wat goede redenen om de nieuwe landvoogd, aartshertog Albrecht, gunstig te stemmen na zijn benoeming tot koninklijk historiograaf De *Poliorcetica* is het rijkst geïllustreerde werk van Lipsius; hij was er immers van overtuigd dat de uitleg in de tekst moest verduidelijkt worden door beelden. De zoektocht naar etsen verliep moeilijk en vertraagde het drukproces. Lipsius haalde zijn inspiratie hierbij voornamelijk in Hero Mechanicus' *Liber de machinis bellicis.* Otho Vaenius ontwierp de tekeningen die Peeler vander Borcht uitwerkte tot gravures. Afbeeldingen van werptuigen vond Lipsius in Italië, maar ze bereikten hem te laat en werden pas toegevoegd in de editie 1599. Ook de tekst werd dan op enkele plaatsen gewijzigd.

Summary

Lipsius's *Poliorcetica* is the sequel to his *De militia Romana* and this book discusses the pieces of equipment and the tactics the Romans used when laying siege. These two works are the only parts of his project *Fax Historica* that were published. Due to the Turkish threat, a keen interest existed in publications dealing with warfare. Although these books deal with both aspects of Roman military practice, their tone is different. The *Poliorcetica* is much more varied. Lipsius has given this book the appearance of a fictions dialogue among friends from Liege, situated in the period that he spent in the principality (1591-1592).

Out of gratitude for his kind reception in Liege he dedicated the work to Ernest of Bavaria, prince-bishop of the city. Evidently, an expectation of personal gain was also his motivation for doing this. The choice must have been rather hard for Lipsius because he had every reason for gratifying the new governor-general, archduke Albrecht, especially after his appointment as *historiographus regius.* The *Poliorcetica* is Lipsius's most lavishly illustrated work; he was convinced that the text needed to be enlightened by illustrations. His search for etchings progressed slowly and delayed the process of printing. Lipsius was mainly inspired by Hero Mechanicus' *Liber de machinis bellicis.* Otho Vaenius drew the sketches that were turned into engravings by Peeter vander Borcht. Lipsius found depictions of throwing devices in Italy, but they reached him too late and they were only inserted in the 1599 edition, which also underwent some emendations in the text.

Résumé

Les *Poliorcetica* de Lipse font suite à son ouvrage *De Militia Romana* et traitent des instruments de guerre et des tactiques utilisés par les Romains lors de leurs opérations de siège. Ce sont les deux seuls ouvrages publiés de son projet *Fax Historica.* La publication de textes exposant des stratégies militaires suscitait un vif intérêt à cause de la menace turque. Le ton des deux ouvrages est très différent bien qu'ils développent tous les deux les affaires militaires des Romains. N'empêche que les *Poliorcetica* sont beaucoup plus variés. Il s'agit d'une conversation fictive avec ses amis liégeois, située à l'époque de son séjour dans la principauté (1591-1592). Très reconnaissant de l'accueil cordial à Liège, il a dédié les *Poliorcetica* à Ernest de Bavière, le princeévêque liégeois. Inutile de mentionner que l'espoir d'en bénéficier personnellement était également un motif. Le choix était très difficile pour Lipse, puisqu'il avait également bien des raisons pour disposer favorablement le nouveau régent, l'archiduc Albert, d'autant plus qu'il avait été nommé historiographe royal par Pilippe II. Les *Poliorcetica* sont l'ouvrage le plus illustré de Lipse; il était convaincu que des images devaient éclaircir le texte. Trouver des estampes appropriées était une longue recherche et a retardé l'impression du livre. Lipse s'est surtout inspiré du livre *Liber de machinis bellicis* de Hero Mechanicus. Otho Vaenius a créé les dessins et Peeter vander Borcht en a réalisé des gravures. Lipse avait découvert en Italie des images d'armes de jet, mais puisqu'il en était entré en possession trop tard, elles n'ont été ajoutées qu'à l'édition de 1599. Même certains passages du texte ont été adaptés dans cette édition.

Tom Deneire

Justus Lipsius's *Admiranda* (1598) and the *Officina Plantiniana*
Mixing Otium with Negotium[*]

> *The most touching epitaph I ever encountered was on the tombstone of the printer of Edinburgh. It said simply: 'He kept down the cost and set the type right'.*
> Gregory Nunn (*1955-, American golfer)

The *Admiranda*: a case study of sixteenth century dealings between author and printer?

Gregory Nunn's interpretation, as quoted above, of the virtue of the Edinburgh printer is probably every bit as truthful as it is witty. Even today, publishing a book is still a rather troublesome affair for both printer and author. While the former has to deal with slipshod typescripts or indecipherable corrections in proof sheets, the latter is exasperated by endless delays, nerve-racking misprints, etc. Yet, if this observation is true for authors and printers of today, one can scarcely imagine the horrors of sixteenth-century humanists and their *typographi.* Quite unsurprisingly, dissension and quarrels between both parties were the rule rather than the exception in Early Modern times. None other than Erasmus, for instance, has written quite vigourously against the bad printers of his time...[1]

The relations between Justus Lipsius and his printing company, the *Offtcina Plantiniana*, are an exception to this 'rule'.[2] The Leuven humanist stayed ever true to his printers, who were also his friends - first Christopher Plantin, then Franciscus Raphelengius sr. and finally Johannes Moretus - and they in turn spared neither trouble nor expense to keep the showpiece of their house happy. This alone seems reason enough to have a closer look at these relations between a highly succesful humanist author and probably the best printing firm between 1550-1650. Moreover,

* I extend my gratitude to Dirk Sacré, who guided my *prima vestigia* on this terrain; Jeanine De Landtsheer for providing me with many texts of the corpus she is currently editing for the series *lusti Lipsi Epistolae* (for instance, the ile 1597-letters) and numerous helpful suggestions; Demmy Verbeke for the co-organisation of a doctoral seminar (Leuven, 01 June 2004) and conference (Antwerp, 17 December 2004) on the relations between author, printer and dedicatee in sixteenth century Neo-Latin texts (see www.arts.kuleuven.be/sph/acta.htm [forthcoming 2006]) and Juan R. Ballesteros (Sevilla), who is currently preparinga Ph D on the *Admiranda* (edition, Spanish translation and commentary), for our fruitful exchange of ideas during the summer of 2004.

1 Erasmus, *Adagia*, 2, 1, 1 (*Festina lente*), esp. II. 280-320, cf. *Opera Omnia*, II, 3, ed. M. Szymański (Amsterdam: Elsevier, 2005).

2 On Lipsius and the Plantin House, see R. Dusoir - J. De Landtsheer - D. Imhof (eds) *Justus Lipsius* (*1547-1606*) *en het Plantijnse Huis* (Publicaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet, 37), Antwerp 1998. I wish not to correct the image of the relations between Lipsius and the Moretuses, as sketched in this publication, but merely to illustrate it with a case study of the *Admiranda.*

in the case of Lipsius and the Antwerp *Officina Plantiniana*, there is a great deal of firsthand material preserved which enables us to study these rela-

tions, since a substantial part of the correspondence of both parties has been preserved in the archives of the Museum Plantin-Moretus or in various editions and manuscript collections all over Europe.

Perhaps one of the best occasions by far to study this theme, is provided by the publication of Lipsius's *Admiranda sive De Magnitudine Romana*[3] in 1598. The sheer size of the extant correspondence between Lipsius and his printers in that year (we have about 30 letters between them in 1598, whereas we know of only 35 from the period 1573-1597)[4] and the large number of references to the *Admiranda* in Lipsius's letters from 1598[5] (almost one in three in some way or another refers to the work)[6] are responsible for this.[7] Moreover, at least three other factors make the publication of the *Admiranda* and the way in which it reflects Lipsius's relations with the Moretuses, a particularly interesting subject of research. Firstly, in 1598 the future head printer Balthasar Moretus visibly takes over the Latin business correspondence from his father and in this capacity represents the *Officina Plantiniana* towards Lipsius.[8] Secondly, the *Officina Plantiniana*'s 1598 cashbook (MPM, Arch. 75, *Journal 1598*) has been preserved, which contains daily and detailed descriptions of all book sales in 1598. And finally, it will be seen that the *Admiranda* is a typically 'Lipsian' work. As a result, the relations between Lipsius and his printers as they emerge from the correspondence about the *Admiranda*, will be fairly representative for the relations between both parties in general.

3 Lipsius's *Admiranda sive De magnitudine Romana libri quattuor* (Antwerp: J. Moretus, 1598), 1500 copies (MPM, Arch. 39, f. 15r. and not '1350' as BBR 3, 883 states). Already in 1598 a counterfeit edition appeared in Paris by Robert Ni*Justus Lipsius* (1547-1606) en hetelle, Marc Orry and Michel Sonnius (cf. M. Laureys - J. Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', in *Justus Lipsius* (1547-1606) *en het Plantijnse Huis*, 137, n. 71 adjusting BBr 3, 892). In 1599 a revised edition (*editio correctior auctiorque*) came off the press in Antwerp by J. Moretus (1500 copies, cf. MPM, Arch. 39, f. 15v. and not '1125' as BBr 3, 892 states), which was reprinted in Antwerp by J. Moretus in 1605 and in Rome by Nicolaus Mutius in 1600 (together with Thomas Stapleton's *Vere Admiranda seu de Magnitudine Romanae Ecclesiae Libri Duo*) as *Admiranda Et Vere Admiranda sive De Magnitudine et Urbis et Ecclesiae Romanae* [...]. An *editio ultima* appeared in Antwerp in 1617 by Balthasar and Johannes II Moretus and was reprinted in 1630 in Antwerp by Balthasar Moretus (cf. BBr 3, 883-884; 892-893).

4 GV, xvii-xviii.

5 Cf. the doctoral research project: T. Deneire, *The Correspondence of Justus Lipsius (1547-1606): 1598. Critical edition with introduction, annotation and stylistic study*, which is to lead to ILE XI (1598).

6 The 'ILE 98' corpus consists of some 150 letters, of which more than fifty contain an explicit reference to the *Admiranda* (by way of comparison: in ILE VII (1594) ca. 65 out of 214 letters deal with Lipsius's *De cruce*, which was published the same year).

7 For a similar appreciation of the ILE 98 corpus, see J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, 94; 103.

8 Cf. J. De Landtsheer, 'Lipsius's Letters of Comfort: a Tribute to *Consolatio* in Cicero and Seneca', in *Iustus Lipsius. Europae lumen et columen*, 17-33 (p. 21, n. 15). De Landtsheer puts that Balthasar acted as his father's secretary since 1598 for the Latin correspondence of the *Officina.* Yet, it is quite probable (but unproven due to the lack of Latin correspondence from before 1598) that he had been doing this for some time already before 1598 (as suggested by De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', p. 83).

Lipsius in the *Admiranda*: ancient history, contemporary politics and eternal Rome

Lipsius's *Admiranda sive De Magnitudine Romana* is a well studied book. Excellent articles by Marc Laureys and Jan Papy[9] have made clear the exact nature of the book, the disposition of its theme and its place within a wide tradition of works on (the greatness of) Rome. It suffices here to repeat that in spite of what has been thought in the past, the *Admiranda* is neither a traveller's guide for Rome nor a reflection of Lipsius's stay in the *città eterna*

9 Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 129-137 [summarised versions are found in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, 179 and *Lipsius en Leuven*, 111-114]; M. Laureys, '"The Grandeur that was Rome": Scholarly Analysis and Pious Awe in Lipsius's *Admiranda*', in K. Enenkel - J.L. de Jong - J. De Landtsheer (eds), *Recreating Ancient History. Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literatures of the Early Modern Period*, Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, 1 (Leiden - Boston - Cologne, 2001), 123-146. See also J. Papy, 'An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome', in *Sixteenth Century Journal. The Journal of Early Modern Studies*, 35/1 (2004), 97-131; K. Enenkel, 'Ein Plädoyer für den Imperialismus: Justus Lipsius' kulturhistorische Monographie *Admiranda sive De Magnitudine Romana* (1598)', in *Daphnis*, 33/3-4 (2004), 583-621; J. Ballesteros, 'Dobles lecturas de fuentes clásicas en las Admiranda (1598) de Lipsio', in *Rivista de Historiographia*, 1 (2004), 170-175 and M. Laureys, 'Justus Lipsius's *Admiranda* and his Vieuws on the Study of History', in Henning Wrede - Max Kunze (eds), *300 Jahre 'Thesaurus Brandenburgicus'. Archäologie, Antikensammlungen und antikisierende Residenzausstattungen im Barock. Akten des Internationalen Kolloquiums Schloss Blankensee, 30.9 - 2.1.2000* (München: Biering & Brinkmann, 2006), pp. 153-166.

when he was a student (1568-1570).[10] The book is a part antiquarian, part historical narrative on the greatness of Rome,[11] mixing humanist fascination for the remnants of the antique world with the Christian belief that the great capital of the Roman Empire lives on in the capital of the Roman Catholic faith.[12] Lipsius's book on Rome is therefore in one respect closely bound with medieval and early humanist 'admiring' works on Rome which treat it as a sort of open air museum of antiques, but in another also with the more Catholic orientation which the Counter Reformation lent to this *mirabilia*- or *miracula*-genre.[13] Yet, Laureys and Papy point out the fact that Lipsius is no mere epigone of this tradition. He integrates this moral and religious undercurrent of the *Admiranda* in his very own views on the purpose of historiography, by making it clear that the greatness of the ancient city of Rome also has to serve as an example for the contemporary (and future) generation of rulers in Europe.[14] This is also the reason why he dedicated the work to Archduke Albert of Austria,[15] who had been occupying the position of governor general for the Spanish king in Brussels since 1596, and who would soon become, by the Act of Cession of 6 May 1598, Sovereign of the Low Countries with his wife to be, Isabella of Spain.[16]

To understand this, Laureys and Papy point at the *Admiranda* as part of a larger project.[17] First of all, the *Admiranda Romana* as published in 1598, was supposed to

10 Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 129-130; Laureys, '"The Grandeur that was Rome": Scholarly Analysis and Pious Awe in Lipsiu's *Admiranda*', 123-127 and Id., 'Justius Lipsius's *Admiranda* and his Views on the Study of History', 154.

11 On the content, themes and structure of the work, cf. Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 132-133; Laureys, '"The Grandeur that was Rome": Scholarly Analysis and Pious Awe in Lipsius's *Admiranda*', 141-143; Id., 'Justius Lipsius's *Admiranda* and his Views on the Study of History', 155 and Enenkel, 'Ein Plädoyer für den Imperialismus', 592-616. See also J. Papy, 'The Use of Medieval and Contemporary Sources in the History of Louvain of Justus Lipsius (1547-1606). The *Lovanium* as a Case of Humanist Historiography', in *Lias*, 29 (2002), 51.

12 Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 130-132 and *Justus Lipsius* (*1547-1606*) *en het Plantijnse Huis,* 179. In july 1601 some Roman cardinals seem to have suggested to Lipsius that he write a sequel to the *Admiranda Romana*, focussing on the praise of Rome as the capital of the Catholic church. Cf. ILE XIV, 01 07 02 (to Johannes Baptista Hansenius of Rome), 27-28: 'At tu et viri ibi magni, ut scribis, ad magnitudinem Ecclesiae me vocatis? Non abhorream ab argumento, fateor, vel pietatis gratia; videbo et siquid decreverim, scies'.

13 For examples of other works in these traditions, cf. Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 130-131 and Enenkel, 'Ein Plädoyer für den Imperialismus', 584-585.

14 Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 131-133 and Laureys, '"The Grandeur that was Rome": Scholarly Analysis and Pious Awe in Lipsius's *Admiranda*', 132-138.

15 See also Laureys, 'Justus Lipsius's *Admiranda* and his Views on the Study of History', 154.

16 On the nature of the sovereignty of the Archdukes and the extent of their independence of Spain, see W. Thomas, 'Andromeda Unbound. The Reign of Albert & Isabella in the Southern Netherlands, 1598-1621' in L. Duerloo - W. Thomas (eds), *Albert & Isabella. Essays* (Turnhout 1998), 1-14.

17 Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 133-134 and Laureys, '"The Grandeur that was Rome": Scholarly Analysis and Pious Awe in Lipsius's *Admiranda*', 138-141.

be followed by *Admiranda Iudaica*, *Aegyptiaca*, *Iberica* and *Gallica*,[18] which Lipsius was not able to fin-

18 ILE [XVI], 03 03 17 GO. Fragments of the *Admiranda Hebraea* (or *Iudaica* or *Sacra*) and the *Admiranda Aegyptiaca* are still preserved, cf. Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 133; 136. On the *Admiranda Hebraea*, see H. Van Crombruggen, 'Een onuitgegeven werk van Justus Lipsius: *De magnitudine Hebraea*', in *De Gulden Passer*, 25 (1974), 280-285.

ish. Yet, they also connect the *Admiranda* with an older and larger project of Lipsius's: the comprehensive and explanatory *Fax Historica*,[19] which was meant to serve as a torch 'illuminating all historiographers, yes even all writers'.[20] Yet, one should not interpret this project in a merely historical or philological way.[21] With Karl Enenkel[22] it should be pointed out that Lipsius's pedagogical program of interpreting ancient historians with students always served a threefold purpose: (1) historical-didactical (*historia*), (2) moral-pedagogical (*mores*) and (3) politological (*prudentia*). The *Admiranda* is therefore not only a storehouse of historical or anecdotal information on ancient Rome (1), it also aims to present its readers with examples worthy of imitation in private (2) and public life (3) alike.

This last element explains why the *Admiranda* can also be linked to Lipsius's *Monita et exempla politica* (1605),[23] a so-called 'mirror-of-princes'-work, written to elucidate and supplement his popular and influential *Politica sive Civilis doctrina* (1589). These *Monita et exempla* are also dedicated to Albert of Austria, but although the work is published after the *Admiranda*, it is known for a fact that Lipsius was considering dedicating his *Monita* to Albert well before the *Admiranda.*[24] Moreover - and this is an aspect which has been hitherto somewhat neglected in the secondary literature[25] - one sees that Lipsius explicitly links the themes of the *Admiranda* and the *Monita et exempla* in his correspondence of 1597. In ILE [X], 97 08 05 C, for instance, he writes to Antonio Covarrubias (not by coincidence a Spaniard):

> I am now thinking of publishing *De Magnitudine Romana* and adding the *Monita et Exempla Politica* later on, a work which is almost finished. Yet, this work is about examples and is therefore secondary to history. It will be a prelude and preliminary exercise to the first one.[26]

19 On Lipsius's ambitious *Fax Historica*, cf. J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius' "De Militia Romana": Polybius Revived or How an Ancient Historian was Turned into a Manual of Early Modern Warfare', in Enenkel - De Jong - De Landtsheer (eds), *Recreating Ancient History*, 104-105 or Papy, 'An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome', 100-102.

20 ILE [IV], 91 01 13 O: '[...] ad illustrationem omnium historicorum, imo omnium scriptorum.'

21 One could get this impression considering the titles of such 'parts' of the *Fax Historica as Leges Regiae et leges Xvirales* (1576), *De Amphitheatro* (1584), *De Militia Romana* (1595), *Poliorcetica* (1596), *De bibliothecis syntagma* (1602), etc.

22 Cf. Enenkel, 'Ein Plädoyer für den Imperialismus', 588-590.

23 Cf. E. De Bom's and M. Janssens's doctoral research project (www.arts.kuleuven.be/sph/Monita.htm).

24 Cf. T. Van Houdt, 'Justus Lipsius and the Archdukes Albert and Isabella' in *The World of Justus Lipsius*, 416-426 (esp. p 423), referring to ILE [IX], 96 12 15 (=GVi 96 12 01 AL). For the date, see J. De Landtsheer, 'Een auteur en zijn drukker: Justus Lipsius en de Officina Plantiniana', in T. Deneire - D. Sacré - D. Verbeke (eds), *De verhoudingen tussen auteur, drukker en gededicaceerde bij Neolatijnse publicaties. Acta selecta van de studiedag voor Neolatijn te Antwerpen, Museum Plantin-Moretus op 17 december 2004* (Leuven: www.arts.kuleuven.be/sph/acta.htm, 2005 [2006]), p. 19.

25 In their discussion of ILE [X], 97 11 15 (cf. n. 27) Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema' (p. 134) hint at a similar interpretation.

26 ILE [X], 97 08 05 C: 'Uti nunc de MAGNITUDINE ROMANA meditabar edere et tum addere MONITA ET EXEMPLA POLITICA, affectum paene opus. Sed hoc de exemplis, historiae accedit scilicet et erit haec scriptio ad illam velut prolusio et progymnasma.'

A few months later he is even more explicit in a letter to Martinus Antonius Delrio:

> The printing of my *Admiranda* or *De Magnitudine Romana* (I gave it this title) has already begun and I even have some quires, if only you could see them! And look, this one subject brings about another, which is akin to it, namely the greatness of other peoples, such as the Jewish, the Egyptian, Persian, Macedonian and others and finally the Spanish. This will be the second part of the *Admiranda.* And because this is a nice title (I am joking here) maybe I will write a third one, *Admiranda* on virtues and vices. Perhaps you see where I am going: I aim to stick to the project I begun about the theme of *Monita et Exempla.*[27]

27 ILE [X], 97 11 15: 'ADMIRANDA mea sive DE MAGNITUDINE ROMANA (sic inscripsi) iam coepta excudi et folia aliquot habeo, utinam a te videnda! [...] illud ecce argumentum alterum geminum traxit, de magnitudine aliarum gentium; in qua sunt ludaei, Aegyptii, Persae, Macedones, alii, et in clausula Hispani. Pars secunda erit ADMIRANDORUM. Et quoniam titulus ille placuit (familiariter tecum garrio) fortasse et tertia accedet, ADMIRANDORUM in virtutibus et vitiis. Vides fortasse quo eam; ut retinerem coeptum de MONITIS ET EXEMPLIS [...].'

The politological range of the *Admiranda* is therefore obviously a very important feature of the work. By dedicating his book to Albert of Austria, a high-ranking representative of the Spanish-Habsburgian establishment in the Netherlands, and by adapting the sources[28] and the very structure[29] of the work to his own purposes, Lipsius makes quite clear that worldly rulers should draw political lessons from the greatness of Rome. However, one should perhaps not pursue this line of thought into an ideological interpretation of the *Admiranda* as propaganda for the Spanish empire.[30] In my mind, Lipsius's conception of the ideal state was undoubtedly an imperialistic one after the ancient Roman model. Yet, this does not necessarily mean that Lipsius really carries on propaganda for the current regime. His work is after all largely historically orientated (cf. supra: 'historiae accedit').[31] More likely, Lipsius's concern is merely to uphold the shining example of the *imperium Romanum* for emulation by the contemporary policy, which happens to be the Habsburgian-Spanish imperialist rule. If his influential dedicatee and his Spanish acquaintances should spontaneously interpret this as propaganda, all the better for Lipsius...[32]

28 See Ballesteros, 'Dobles lecturas de fuentes clásicas en las Admiranda (1598) de Lipsio', 170-175 (p. 170; 174).

29 For similarities between the themes of the four books of the *Admiranda* and the views on the 'greatness' of a state in Lipsius's *Politica*, cf. R. Tuck, *Philosophy and government 1572-1651*, Ideas in context, Cambridge 1993, 61-62. I thank Erik De Bom for bringing this reference to my attention.

30 I would certainly not go as far as Enenkel, 'Ein Plädoyer für den Imperialismus: Justus Lipsius' kulturhistorische Monographie *Admiranda sive De Magnitudine Romana* (1598)', e.g. 583: 'Der Aufsatz sucht darzulegen, daß die der *Admiranda* zugrundeliegende Konstruktion der römischen Kultur kaum anders denn als ideologische Stütze für den zeitgenössischen spanischen Machtanspruch verstanden werden kann.' Ballesteros, 'Dobles lecturas de fuentes clásicas en las Admiranda (1598) de Lipsio', 170 is going in the same direction, but Papy, 'An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome', 125-129 is more cautious. Laureys, 'Justus Lipsius's *Admiranda* and his views on the Study of history', esp. 155-158 and 160 pointedly stresses the close ties between the *Admiranda* and Lipsius's antiquarian studies.

31 Another suggestion of Lipsius's overall antiquarian and historical interests with his Admiranda, is his use of the *Res Gestae Divi Augusti*, as transcribed from the *Monumentum Ancyranum* by Augerius Busbecquius and Antonio Veranzio in 1555 and first published by Andreas Schott in his *De vita moribus imperatorum Romanorum* [= *Epitome de caesaribus*] (Antwerp: Christopher Plantin, 1579). Lipsius's use of the *Res Gestae*, which is clearly a heavily programmatical text justifying the Augustan empire, is exclusively historical and factual. Nowhere does he subject the text to a political interpretation (cf. Paul Nelles, 'The Measure of Rome: André Schott, Justus Lipsius and the Early Reception of the *Res gestae divi Augusti*', in Christopher Ligota - Jean Louis Quantin (eds), *History of Scholarship. A Selection of Papers from the Seminar on the History of Scholarship Held Annually at the Warburg Institute,* Oxford: (Oxford University Press, 2006), pp. 113-114 (131-134)). Nelles has also pointed at similarities in structure between the *Admiranda* and the *Res Gestae* (cf. *ibid.*, p. 131).

32 An additional argument to reject the exclusively 'Spanish' interpretation of Lipsius's imperialism, is that his *Admiranda Hebraea* (cf. n. 17; 94-95) shows completely the same structure as the *Admiranda Romana.* If this structure is politically inspired (cf. n. 29) this points at the idea that in his *Admiranda*-cycle Lipsius is presenting the great empires of the ancient world (Rome, Judea, Egypt, etc.) as examples for contemporary rulers, rather than propagandizing the Spanish empire, which would only be a part of his project (*Admiranda Iberica*).

In this way, it is clear why the *Admiranda* can be dubbed a genuinely 'Lipsian' work. The book is connected with a broad medieval and humanist tradition of works on Rome - Lipsius was very well-read, not only in classics and contemporary works, but also in medieval sources.[33] Also, it is neatly embedded in Lipsius's own humanist program, which embraces philological, historical, moral - or educational - philosophical and political purposes alike. Finally, there is one last element I wish to stress and which could point at the quite Lipsian nature of the *Admiranda.* Ever since his own *peregrinatio academica* to Italy and Rome, Lipsius was

33 Cf. Papy, 'The Use of Medieval and Contemporary Sources in the History of Louvain of Justus Lipsius (1547-1606)'.

very keen on the country and its people (although his attitude changed somewhat over the years as he realised the dangerous enticements of the big city).[34] Yet, even though he received numerous (and attractive) invitations to visit Italy or to occupy a professorship there,[35] Lipsius would never cross the Alps again. Instead he may have wanted to make the *Admiranda* his personal tribute to Rome in particular and Italy in general.[36] When sending his book to Paulo Monelia of Genoa for instance, he wrote:

> Or do you think that I would not like to see my beloved Italy again some time? The many famous men and minds in it? The many monuments of famous deeds or men? I would very much like to and I could not resist expressing this feeling two or three times in my book *Admiranda*, which I have now issued. It deals with the *Greatness of Rome*, which was unknown or discredited but which I have now restored, and I am convinced that I have done my best (forgive me my pride) for your people and land. Which, in any case, I have supported and praised and my book itself will tell you with how much pleasure I did so.[37]

A thematical analysis of ile [XI] (1598): the *Admiranda* issued and reissued

As mentioned before, a close study of the correspondence with regards to the *Admiranda* can be of invaluable importance for a correct understanding of the dealings and relations between Lipsius and his printing house. In the following pages I aim therefore to offer a detailed and comprehensive analysis of the information on the first and second edition of the *Admiranda.* Afterwards I will try to interpret this information with a view of those relations. Evidently the stress will be on the 1598

34 Cf. J. Papy, 'Italiam vestram amo supra omnes terras! Lipsius' attitude towards Italy and Italian Humanism of the Late Sixteenth Century', in *Humanistica Lovaniensia*, 47 (1998), 245-277. See also Laureys, '"The Grandeur that was Rome": Scholarly Analysis and Pious Awe in Lipsius's *Admiranda*', 124-127.

35 E.g. from the University of Bologna in 1595, cf. D. Sacré, 'Filips Rubens aan Justus Lipsius: Een onbekende brief (1603)', in D. Sacré -M. de Schepper (eds), '*Et scholae et vitae*'. *Acta selecta van twee colloquia van Orbis Neolatinus* (*Leuven, 1998-2002*), Amersfoort 2004, 152, n. 64.

36 A related thesis was recently proposed by J. Papy, claiming that Lipsius did not include any illustrations in his *Admiranda*, because he admired Italy and Rome so much that he wished only to express their greatness through the ultimate art, namely literature (cf. Papy, 'An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome', *passim*).

37 ILE [XI], 98 05 19: 'An ego non libens amatam semper et gustatam aliquamdiu Italiam revisam? Tot in ea praeclaros viros et ingenia? Tot monumenta praeclarorum operum aut virorum? Sane quam libens et non potui temperare quin hunc affectum bis terque exprimerem in ADMIRANDORUM libris, quos nunc vulgavi. Ii sunt de MAGNITUDINE ROMANA, quam ignotam aut non creditam hodie adstruxi, et bene meritum me censeo (sine superbia dicam) de gente et solo vestro. Certe illa sustuli et laudavi et, quam ex animo, scriptio ipsa mea tibi dicet [...].' See also ILE [XI], 98 04 21 to Giambattista Sacco of Milan.

correspondence between Lipsius and the *Officina Plantiniana*, although various other correspondents and some 1599 letters will be included to make the story on the first and second edition of the work complete. A survey of all letters (including those written before and after 1598) mentioning the *Admiranda* is beyond my scope and besides, a good summary is available in the paper of Laureys and Papy.[38]

The correspondence of 1598 on the *Admiranda* starts somewhat *in medias res.* Around 14 October 1597 Lipsius had sent the manuscript to the *Officina Plantiniana*,[39] but unfortu-

38 A short version of the *Admiranda* theme in 1598 can be found in De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', 96; D. Sacré, 'Balthasar II Moretus en Justus Lipsius', in *Justus Lipsius* (*1547-1606*) *en het Plantijnse Huis,* 113-114 also discusses several letters. For a more detailed discussion of the 1598 correspondence on Lipsius's other publications in that year (reissues of e.g. *Amphitheatrum*, *Saturnalia*, etc.), see De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', 94-96.

39 ILE [X], 97 10 14: 'Nos nunc DE MAGNITUDINE ROMANA scripseramus et Antuerpiam mittebamus.'

nately we have only one letter between Lipsius and Antwerp until 2 January 1598, which, in addition, does not deal with the *Admiranda.* The printing process, however, which had started at the end of October 1597,[40] seems in January 1598 to proceed less quickly than anticipated and as a result Lipsius must have suggested to print the *Admiranda Romana* first and to leave the second part of the project as it was for the moment ('alteram ADMIRANDORUM partem premere ad tempus').[41] Moretus gladly agrees as this *modus operandi* ensures the availability of the *Admiranda Romana* at the Lent-edition of the *Frankfurter Büchermesse.*[42] In the same letter Balthasar Moretus also writes that he will take some *folia* to Lipsius's Jesuit friend Andreas Schott the next day, who will proofread (parts of) the work. Moreover, all through January the Moretuses send Lipsius galleys to correct[43] and Schott lends Lipsius a book by Ludovicus Demont(i)osius,[44] which could be useful for a second edition of the *Admiranda.*[45] This concern for a second and revised edition of the *Admiranda* is constantly present in Lipsius's mind and returns numerous times in the 1598 correspondence. Also, in January one already notices the eager anticipation of the work by people such as Marcus Welser of Augsburg.[46] This is partly due to Lipsius's own enthusiastic announcements in the second half of 1597,[47] but also because of

40 In MPM, Arch. 786, *Ouvriers 1590-1610*, f. 94 I found evidence that Joris Bergher, Hans Slebus and Peeter van Esch (or 'van Elst', f. 92) worked as printers on the first print of the *Admiranda* (from 31 October 1597 until 21 March).The compositor of the first print was Arnoldus Fabri (MPM, Arch. 786, f. 104).

41 ILE [XI], 98 01 02: 'Quod alteram ADMIRANDORUM partem premere ad tempus desideres, haud ingratum vel incommodum parenti meo est, qui ad nundinas, quae instant, Francfurtenses mittere priorem cogitat, quod non posset, si alterius editionem exspectare oporteret.' This passage has been slightly misinterpreted by Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema' (p. 134) who think that Lipsius had suggested printing only the first (two) books of the *Admiranda Romana.* Yet, *premere ad tempus* means 'delay until a more suitable point in time' (cf. Horace, *A.P.* 388: 'nonumque prematur in annum'). Moreover it is very unlikely that the *Officina Plantiniana* would have presented half a book of its renowned author at Frankfurt. I thank D. Sacré for his insights in this matter.

42 The semi-annual book fair in Frankfurt (*Frankfurter Büchermesse*) was the largest at the time in Europe (Leipzig and Augsburg had similar book fairs). Its Lent-edition (*Fastenmesse*) took place from Passion-Sunday to Easter (08/03/1598 - 22/03/1598?); the Autumn-edition (*Herbstmesse*) two weeks before Saint Michael's Day (15/09/1598 - 29/09/1598?), cf. R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de *Officina Plantiniana* op de Büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw', in *De Gulden Passer*, 50 (1972), 124-145 (p. 124) and J.W. Thompson (ed.), *The Frankfort book fair: the Francofordiense Emporium of Henri Estienne*, Chicago 1991, 45sqq. and 121. Moretus's personal *Catalogus Francfurtensis* shows that the *Admiranda* were available at the Lent-edition (cf. MPM, Arch. 269, f. 109), as well as at the Autumn-edition (cf. MPM, Arch. 75, f. 133r.).

43 E.g. ILE [XI], 98 01 05, 98 01 10, 98 01 19, 98 01 23 M, 98 01 30 M.

44 Louis de Montjosieu (obiit c. 1585), French humanist, author of *Gallus Romae hospes, ubi multa antiquorum monumenta explicantur* (Rome: J. Osmarinus, 1585).

45 ILE [XI], 98 01 10: 'Ludovicum Demontosium, quem usui tibi in ADMIRANDIS futurum credit [sc. Schottus].'

46 ILE [XI], 98 01 21: 'ADMIRANDORUM tuorum mirifico tenebar desiderio.'

47 For instance to Spanish correspondents, cf. ILE [X], 97 06 00 G to García de Figueroa (Madrid), 97 08 05 C to Antonio de Covarruvias y Leiva (Leiva), 97 09 24 W to Roland van Winckele (Madrid) and some people of Liège, cf. ILE 97 08 20 H to Petrus Oranus, 97 08 23 C to Jacques de Carondelet.

Schott, who praised those parts which he had already read to some friends of his (cf. infra).

At the end of January Moretus touches upon a small problem. The *praefatio* which Lipsius is to write to his dedicatee Albert of Austria is being delayed due to the 'dubius hic rerum status'.[48] Lipsius's letter to Martinus Antonius Delrio of 4 February makes clear what is meant exactly:

> You will say: 'Now what about your ADMIRANDA?' They are delayed virtually on the finishing line by our great ruler and charioteer, who is holding the reins. For, I have dedicated the work to him, as I think I have already told you. Now, doubts arise about his titles and about whether or not to omit his *Holy Purple* [i.e. his cardinalship], as the King does in his letters. I have even consulted the oracle of the Court. They responded that we will have to wait a while, until letters from Spain arrive with a clear answer. And so I wait and my printer with me, although not to our lik-

48 ILE [XI], 98 01 30 M.

> ing. You know that precisely in a *praefatio* one has to say or rather not say some things, according to the direction the wind is blowing from.[49]

Lipsius is obviously a bit nervous because of this unexpected turn of events, which causes uncertainty about the correct titling to use for Albert,[50] as the latter would certainly have to renounce his cardinalship in light of his engagement to Isabella, of which rumours were spreading. Lipsius rues the patience he and his printer must exercise, although we know that Moretus would have welcomed some extra time, for his printers could already hardly keep up with the setters, as it was.[51] Eventually the matter is resolved by the end of the month when Lipsius hears for certain that he can still retain Albert's religious title.[52] Presumably, he would have been pleased with this outcome of the matter, as Albert of Austria, Archduke of the Holy Roman Empire, Governor of the Spanish Netherlands and Cardinal of the Roman Catholic Church, represented every secular and religious authority, with which he wanted to stand well.

In the rest of February one sees the impatience of Lipsius's acquaintances to see the publication at hand. The *Officina Plantiniana*, for instance, sends Lipsius an extract of a letter from Henri d'Oultreman, who eagerly anticipates the *Admiranda.*[53] From Antwerp (Heribert Rosweyden) and Augsburg (Marcus Welser) Lipsius also hears very favourable sounds about his work which is yet to be published.[54] He is evidently somewhat bothered by this premature praise, which he correctly assumes has been trumpeted about by Andreas Schott, who must have spoken highly of the work to his friends in Antwerp and Augsburg. Lipsius answers to both Rosweyden and Welser[55] with caution in mind and asks not to count the chickens before they are hatched. To Rosweyden Lipsius already states that he is not that happy with the first edition of the *Admiranda* and that he is looking forward to a reissue. As he mentions

49 ILE [XI], 98 02 04: '"Quid interea ADMIRANDA tua?" dices. Illa sufflaminantur in fine cursus a magno nostro gubernatore vel auriga, cui habenas eorum in manus dedi. Nam ipsi, ut significasse me puto, inscripsi. Ecce autem haesitatio est de titulis et utrum illum *Sacrae Purpurae* omittemus, quod Rex in litteris suis facit. Consului ipsum Aulae oraculum. Dictionem retuli exspectandum aliquamdiu esse, donec ex Hispania confirmantes aliae litterae venirent. Itaque exspecto et typographus mecum, etsi non libens. Scis in ipsa praefatione aliquid dicendum aut non dicendum esse, prout Zephyrus ille adspirabit.' For a similar phrasing, see ILE [X], 97 08 05 C.

50 As for Philip II's omitting of Albert's cardinal title, I was unable to verify this in the original letters (found in the *Archivo General de Simanca*) or in the synopses by J. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, Deuxième partie: recueil destiné à faire suite aux travaux de L.-P. Gachard* (Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire), 4 vols, Brussels 1940-1960, 4: *1592-1598.*

51 ILE [XI], 98 01 30 M: 'Proinde et impressores sino lentius in excudendis foliis progredi, quod modo ex usu operarum esse video, cum praela aegre sufficiunt excudendis quae compositores componunt.'

52 ILE [XI], 98 03 01 S: 'Nostra ADMIRANDA iam prodeunt per me quidem et Aulam, nam et haec sententiam protulit, inde titulis definivit.' Albert renounced his cardinalship on 2 May 1598, cf. E.J. Strubbe - L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerp, 1960), 404.

53 ILE [XI], 98 02 06 M: '*Discrucior enim mora ac dici vix potest quam gestiam principis populi Admiranda.*' [Moretus's italics]

54 ILE [XI], 98 02 06 R.

55 ILE [XI], 98 02 06 R and ILE [XI], 98 02 11 respectively.

this a few times in 1598, the plan for a second edition was quickly known in humanist circles.[56] Still, Lipsius cannot refrain himself from arousing his correspondents' expectations about the first edition, as he also mentions the *Admiranda* to friends in Leiden, such as Gerard Buytewech and Josephus Justus Scaliger.[57] At the very end of February the printing of the work is almost finished.[58] Balthasar Moretus only wishes to see the *prae-*

56 On 24 June 1598 Welser adds in a postscript of a letter to Joannes Vivianus: 'Lipsium secundam Admirandorum editionem parare audio', cf. *Album Joannis Rotarii*, ms. 2465 of the Central Library of Ghent University, f. 75r., see also *Het album J. Rotarii: tekstuitgave van het werk van Johan Radermacher de Oude (1538-1617) in het Album J. Rotarii, handschrift 2465 van de Centrale bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent*, met inleiding en commentaar door K. Bostoen, m.m.v. C.A. Binnerts-Kluyver e.a., Hilversum 1999 and www.dbnl.nl/tekst/rade004albu01/index.htm.

57 ILE [XI], 98 02 22 B and ILE [XI], 98 02 24 respectively.

58 ILE [XI], 98 02 28.

fatio in order to be able to judge if its length will effect the place and character size of the notes.[59]

The dedicatory letter to Albert of Austria, then, is dated 1 March and one can readily assume that the *Admiranda* was available by the end of the month, as Lipsius sent the first copies to Buytewech and Scaliger on 27 March.[60] Furthermore, the *Officina* is already thinking ahead in medio March, as Moretus acknowledges receiving Lipsius's revised *Saturnalia* and *Amphitheatrum* to be reissued.[61] At the same time, Lipsius is most eager to know what the literary world thinks of his *Admiranda.* Apparently, he had asked Moretus to send a copy to Delrio, but when Delrio keeps silent for a while, Lipsius seemingly incidentally asks:

> There has been a lot to do about Britain, even about a reconciliation with the Pope and the Church (yes, don't laugh!). What do you say? Are those not *Admiranda* [i.e. wondrous things], even greater than ours? I thought I had sent you these, but did the messenger or Moretus perhaps make a mistake?[62]

In April Lipsius suddenly falls ill with severe bronchitis which will last until at least medio May.[63] Consequently, his activities come close to a halt. Also, Balthasar Moretus states that because of his brother's absence - Johannes II always went to Frankfurt to represent the *Officina*'s interests - the reissues of Lipsius's *Saturnalia* and *Amphitheatrum* cannot be started for lack of time. Still, he sends Lipsius a copy of the *Admiranda* with a blank page inserted every other page for jotting down corrections or additions.[64] On 22 April Lipsius tells Delrio that it was shortly after he was in Brussels to present Albert of Austria with his *Admiranda* that he fell ill. Lipsius also informs him that he is very much interested in any remarks he might have, as a second edition of the *Admiranda* is already on its way.

59 In Early Modern printing it was customary to write and set the liminary material (*index*, notes, etc.) at the very end of the printing process, as one had to keep in mind the number of quires and the way in which they would be filled up. Evidently printers tried to rule out using halves or quarters of quires when the liminary material proved to be too long or too short to fill up an exact number of quires. The *praefatio* in particular could cause a print to be delayed, as authors would only start writing it at the very end of the printing process, in order to allude to the most recent details of their dedicatees' lives or careers or contemporary politics and so forth.

60 ILE [XI], 98 03 27 B to Gerard Buytewech and ILE [XI], 98 03 27 S to Josephus Justus Scaliger.

61 ILE [XI], 98 03 15.

62 ILE [XI], 98 03 16 D: 'Sed et de Britanna multus sermo, etiam cum Pontifice et Ecclesia (sed tu risum sustine) concilianda. Quid ais? Nonne haec ADMIRANDA super omnia nostra? Quae quidem nostra iam mittere putabam, sed nuntius an Moretus fefellit?' Lipsius is perhaps a bit overly curious here, as the first copy of the *Admiranda* could scarcely have been printed by 16 March (cf. supra and n. 40), let alone that it could have reached Liège from Antwerp!

63 ILE [XI], 98 04 13 W (= GVi 98 04 13) ('Invaletudo me tenet iam decem dierum') until 98 05 18 ('vires recepi serio').

64 ILE [XI], 98 04 18: 'ADMIRANDA mitto cum inserta charta, in qua correctiones suas paret futurae editioni'.

> I send along a copy and I would have liked to discuss it face to face with you and to hear not only your opinion about it, but also your detailed remarks. You will be able to suggest many things or maybe leave out or alter a great deal and I would have liked it better if we could have done this sort of thing in person. Yet, this was not possible, please do what is possible. You see that I would like this very much, as I am revising the work and Moretus is considering a second edition.[65]

Having said this, Lipsius throws in that he is working on the second part of his *Admiranda*,

65 ILE [XI], 98 04 22 D: 'Mitto tibi [...] exemplar ac vellem coram non iudicium tuum, sed et notas audire. Multa vel suggerere potes vel recidere fortasse aut immutare atque meliore meo voto coram hoc fecisses. Non licuit, fac quod licet et vides me valde velle. Nam expolio iterum et Moretus accingitur alterae editioni'. Time and again we see that Lipsius trusts Delrio with vital and personal information and that he sincerely confides in him and views him as a close friend (against W. Thomas, 'Martín Antonio Delrío and Justus Lipsius', in *The World of Justus Lipsius...*, 345-366).

the *Admiranda Austriaca* or *Hispanica.* In the same month he sends copies of his book to some acquaintances in the German empire and Italy, namely Marcus Welser, Johannes Vivianus[66] and Giambattista Sacco.[67]

In May, the first reactions on the *Admiranda* start to pour in. The first to congratulate Lipsius with the work is Josephus Justus Scaliger (10 May).[68] In a letter to Paulo Monelia dated 19 May, Lipsius again mentions the reissue of the *Admiranda* and explicitly adds that he would recommend this edition in the future.[69] Apparently, he was afraid the first edition contained a few mistakes,[70] or perhaps he is just being overly cautious and modest, for fear of criticism, as is his wont sometimes.[71] By chance - or perhaps not?[72] - he is out of copies of the first edition to send to Monelia...

Somewhere in June - the letter is only fragmentarily preserved and not dated - Lipsius hears from his former student, the Scotsman William Barclay, that his *Admiranda* have been pirated in Paris. He does not seem to mind the reprint in itself, but he is disappointed that the printers used the first edition[73] for their illicit reprint and did not wait for the second edition which he had sent in manuscript to Moretus.[74] Lipsius also mentions another part of his *Admiranda*-project again, this time the *De Magnitudine aviarum gentium*, which could have been the working title covering the whole of the second part of the *Admiranda*, namely on other peoples besides the Roman (cf. n. 27). In a letter dated 5 June, Moretus has not yet received Lipsius's corrected *Admiranda*, but observes that he plans to reissue it in *octavo.* The reason for this seems to be that this format would be cheaper and more handy to use than

66 ILE [XI], 98 04 [13] M (= GVi 98 04 00).

67 ILE [XI], 98 04 21: 'Habes hic libros DE MAGNITUDINE ROMANA. Lege et cense, si me amas.'

68 ILE [XI], 98 05 10. Next are Marcus Welser (ILE 98 05 13 W), Carolus Clusius of Leiden (ILE 98 05 25), Jacobus Pontanus of Augsburg (ILE 98 05 27 P) and Juan Fernández de Velasco, governor of Milan (ILE 98 05 31 F).

69 ILE [XI], 98 05 19: 'Exemplar, Deum testor, nullum mihi ad manum est quod mittam, sed recudetur mox liber et malo te correctius uberiusque habere.'

70 A practical example can, for instance, be found when Lipsius sends his work to Scaliger and immediately asks him for corrections in general and any information he might have on the *frumentatio*, the *solia balneorum* and the *capitatio*, all of which he had discussed in his *Admiranda* (in chapters 2, 10; 3, 8 and 2, 2-3 respectively), ILE [XI], 98 03 27 S. Yet, in his answer Scaliger confesses that he has no more information than Lipsius (ILE [XI], 98 05 10). See also J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius en Josephus Justus Scaliger', in P.G. Hoftijzer (ed.), *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609. Catalogus bij de tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 30 juni - 28 augustus 2005* (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 69) Leiden 2005, 81.

71 This careful disposition of Lipsius's towards his works and his wish for quick reprints which could correct any mistakes, is not at all unusual. In ILE VIII, 95 09 13 BU, he notes on his (still to be published!) *De militia Romana* (1595-1596): 'Sane ego quaedam iam nunc noto in altera editione reformanda'.

72 The fact that Lipsius goes somewhat out of his way in his wording ('Deum testor') to assure Monelia that there are no copies left (see n. 69) and the fact that he only recently wrote to Moretus that he had enough copies (ILE 98 03 30) of the *Admiranda* at his disposal is slightly suspicious.

73 Even though Lipsius is quick to add on this occasion that he has no regrets about the first edition of the *Admiranda*, these and other examples (cf. supra) of his apparent dismissal of the work lead me to believe that he really had intrinsic objections against the first edition of the work. Still, at first glance - which is all I can safely vouch for - the 1598 and 1599-editions of the *Admiranda* do not seem to differ much at all.

74 ILE [XI], [98 06 05(?) / 06 12] (=GV i 98 06 00).

the rather large *quarto*.[75] Also, Marcus Welser, who is obviously annoyed with his small *faux pas* from February, even bothers to repeat that people really appreciate the work.[76] On 12 June, then, Moretus acknowledges receiving the revised version of the *Admiranda* and states that he is planning to put it to bed immediately after the *Saturnalia*, because he wants the same compositor, who is currently working on the *Saturnalia*, to set the *Admiranda* too. The latter is said to be not only the most skilled of all the Plantin setters, but also the one who

75 Cf. ILE [XI], 98 06 05: 'In 8° nihilominus quaedam recudenda sint, ut vilioris fecerint pretii et studiosorum manibus commodius gestentur, uti et nunc ADMIRANDA abs te correcta exspectamus in hac statim forma recudenda.'

76 ILE [XI], 98 06 10: 'ADMIRANDA, crede mihi, in deliciis sunt omnibus.'

is most experienced with Lipsius's writing.[77] Unfortunately, a few days later Moretus writes that this compositor, François vanden Bossche, has died after a short illness.[78] As a result, the work on the *Saturnalia* and therefore also the *Admiranda* is temporarily put on hold.[79]

In a letter to Scaliger of 4 July, Lipsius opens by saying that he is currently in Antwerp because of reasons of health.[80] However, it is most likely that he does not tell Scaliger the full reason for his visit. It appears from the correspondence that in 1598 Lipsius lent the *Officina Plantiniana* 4000 florins[81] and it is very probable that he went to Antwerp on this occasion to discuss this loan. Moreover, it seems likely, in view of the printing delay, that Lipsius also went to Antwerp to confer with Johannes Moretus on the current reprints and reissues of a number of his works.

Then, a curious thing comes up in Lipsius's next letter to the *Officina Plantiniana* (20 July), in which he evidently alludes to their agreement on the above mentioned loan:

> About the money, it is as I have written: it remains as yet with the arbitrators and trustees, which turns out to be rather inconvenient, as I had the opportunity to make a good investment quite close to my property at Overijse. Yet, we will see and do what we can, since it is not always possible to do what we want. I will send the *Amphitheatrum* next time, as it was not ready yet. At the same time I will add the *Admiranda*, which I would like to be reissued before the Roman printers (which I fear) beat us to the punch.[82]

77 ILE [XI], 98 06 12: 'quia elegantissimus inter omnes nostros est et scriptionis tuae peritissimus.'

78 ILE [XI], 98 06 26. François vanden Bossche had been working for the *Officina Plantiniana* as early as 1591, possibly even earlier (cf. MPM, Arch. 786, *Ouvriers 1590-1610*, f. 7; his activities can be monitored until f. 86). From 29 May until the week of 13-20 June 1598 he is indeed working on Lipsius's *Saturnalia.* However, in this last week a cross is put next to his name. The next week his name is mentioned, but he does not receive any payment. From 27 June onwards no trace is to be found of him anymore (see also MPM, Arch. 779, *Ouvriers 1594-1602*, f. 81). Therefore, vanden Bossche probably fell ill during the week of 20-26 June and accordingly did not receive any payment. To mark his death, a cross was evidently put next to his name in his last working week. From MPM, Arch. 786, f. 91 and 99 we know that compositor Joos Claes took over vanden Bossche's work on the *Saturnalia* - from 18 July onwards - and that the work was printed by Hans Imhof and Jan Lachere.

79 With regards to the *Saturnalia* there is a small problem to get an *approbatio* for this work which originally appeared in Calvinist Leiden (contrary to the belief voiced by Lipsius in ILE [XI], 98 06 12, 6). Moretus seems to fear that he will have to print a part of the *Saturnalia* all over again. However, the problem is quickly resolved when Lipsius personally confers with the censor Guilielmus Fabricius Noviomagus on the matter (ILE 98 07 20). See also De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', 94-95 and n. 162.

80 ILE [XI], 98 07 04: 'Antuerpia haec ad te, quo cura valetudinis me traxit.' See also ILE 98 07 10.

81 Cf. ILE [XI], 98 10 05 (with receipt, see also GV, 80-81, no 61; 248-249, no 9; 262, no 24) and De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', 93.

82 ILE [XI], 98 07 20: 'De pecunia quod scripsi, ita est: adhuc sub arbitris et sequestribus haeret, quod male cadit, quia occasio mihi erat circa Iscanum meum utiliter ponendi. Sed videbimus et, quod licet, faciemus, cum id, quod volumus, non semper licet. [...] AMPHITHEATRUM proxima vice mittam quia nondum paratum erat. Tunc etiam una ADMIRANDA, quae velim recudi, priusquam et Romani (quod metuo) nos praeveniant.'

It is strange that Lipsius mentions sending his revised *Admiranda* again, as Moretus received the corrected version 12 June (cf. supra). Possibly Lipsius had been somewhat hasty in his revision of the work and had used the printing delay when the compositor died, to revise the work more diligently than he had done the first time. Lipsius and Moretus probably also spoke of these matters when they met in Antwerp a few weeks before. It will eventually take until 10 August for Lipsius to finish this final version of the revised *Admiranda.*[83]

In ILE [XI], 98 07 23 Balthasar Moretus announces that the reissue of the *Saturnalia* has been restarted. In the beginning of August, the edition is next to finished and the *Officina* has received the revised version of the *Amphitheatrum* which Lipsius promised before.[84] Contrary to the previous agreement (cf. supra), but probably according to the new plan,

83 ILE [XI], 98 08 10: 'ADMIRANDA parata sunt [...].'
84 ILE [XI], [98 08 first half] (= GVi 98 08 00).

discussed at Antwerp, this work is then reissued first. Also, as Johannes II is by then again preparing to go to Frankfurt, Balthasar Moretus already anticipates that he will not have enough time during his brother's absence to correct the *Admiranda.*[85] Somewhere during the first half of September, the work on the *Amphitheatrum* is finished, so that finally the way is clear for the reissue of the *Admiranda.*[86] However, yet another two of Lipsius's works threaten to take its place, as Moretus had already asked Lipsius at the end of August to revise his *Poliorcetica* and *Politica* as the *Officina* is almost out of these works.[87]

Apart from some insignificant remarks, it is curiously quiet about the *Admiranda* in October - we possess no letters from Moretus written in October - and the progress that is made with the work (if any) remains in the dark. The same is true for the first part of November, until 14 November when Balthasar Moretus lets Lipsius know that the reissue of the *Poliorcetica* has already begun and that the *Admiranda* will now be reissued after Stephanus Pighius's *Annales*[88] have been finished.[89] From other letters, it is known that Moretus was somewhat troubled with the fact that this edition kept dragging on and this is probably why he wanted to get it out of the way first.[90] Still, it seems as if Lipsius's wish for a quick reissue is being ignored all this time (cf. infra). After all, why start the *Poliorcetica* and not the *Admiranda*?

Also interesting to see is that one finds real evidence in the November letters of someone actually reading Lipsius's *Admiranda.* Hieronymus Mercurialis discovered a reference to his *Ars Gymnastica*[91] in the book[92] and he thanks Lipsius abundantly.[93] I find this significant, as it was not always easy for humanists to keep up with the steady flow of new books being issued.[94] On 27 November, Balthasar Moretus finally announces that the long-awaited second edition of the *Admiranda* is finally in the press.[95] The printing house chose to reissue the work in *quarto* after all (cf. supra) as it would not have been elegant to change this format which had been used in many of his other publications too.

85 ILE [XI], 98 08 29: 'ADMIRANDA commode subsequuntur, sed vereor ut ego correctioni eorum tum temporis vacare possim ob fratris ad nundinas Francfurtenses discessum.'

86 ILE [XI], [98 09 04/10 08] (= GVi 98 09 00): 'SATURNALIA item et AMPHITHEATRUM noviter recusa [...].'

87 ILE [XI], 98 08 29: 'POLIORCETICA item et POLITICA nobis paene deficiunt [...].'

88 S. Pighius, *Annales magistratuum et provinciarum S.P.Q.R. ab urbe condita* (Antwerp: J. Moretus, 1599).

89 ILE [XI], 98 11 14: 'ADMIRANDA, ut scripsi, post absolutos Pighii ANNALES subsequentur.'

90 ILE [XI], 98 04 18: 'nolimus ANNALES istos sero iam inceptos amplius transmittere, ut optimo seni tandem satisfiat.'

91 Hieronymus Mercurialis, *De arte gymnastica libri sex* (Venice, 1573), which Lipsius had in his library, cf. J. De Landtsheer - M. de Schepper, *The Library of Justus Lipsius*, [Leiden, forthcoming], f. 7r (n° 261).

92 Cf. *Admir.*, 3, 7: 'Ecce igitur magnitudinem: et distincte in partibus quaedam, Sidonii epistola tibi dicet (lege, si lubido est) et Hieronymi Mercurialis, eruditi amici nostri, scripta, *Gymnasticae artis.*'

93 ILE [XI], 98 11 22: '[...] in eum incidi locum, ubi Mercurialis tui honorificum mentionem facere coluisti.'

94 Cf. A. Blair, 'Reading Strategies for Coping With Information Overload ca. 1550-1700', in *Journal of the History of Ideas*, 64 (2003), 11-28.

95 ILE [XI], 98 11 27: 'ADMIRANDA it[em] denuo coepimus, quorum primum folium hic habes.'

After that the 1598 correspondence falls silent on the work, although Lipsius does speak of yet another part of the *Admiranda*-project, the *De Magnitudine Sacra sive Iudaica*, which should be available shortly in his mind.[96] This is obviously a bit exaggerated.[97] In April Lipsius mentioned *Admiranda* about the Spanish people, in June he seems to be speaking of a comprehensive work on other peoples, whereas at the end of December, there is talk of a work on the Jews. However, Lipsius would never finish any of these sequels to the *Admi-*

96 ILE [XI], 98 12 25 R: 'brevi de MAGNITUDINE SACRA sive IUDAICA libelli item quattuor erunt.'

97 In 1604, six years later, Lipsius would still mention that he is considering publishing the *Admiranda Hebraea*, cf. ILE [XVII], 04 14 03 (*Cent. Misc.* 4, 91): 'Ego pluscula nunc edo [...] item *Monita et Exempla Politica* libros duos in gustum; item *De Magnitudine Hebraea* libros quattuor.'

randa Romana,[98] according to his biographer Aubertus Miraeus because of his premature death.[99]

In the first stages of 1599 the same *modus operandi* becomes apparent as in 1598 with the first edition of the *Admiranda.* Balthasar Moretus sends Lipsius quires to correct, but the process seems to go quite slowly.[100] Certainly towards the end of February Balthasar explains that he has a lot of work to do, amongst other things a reissue of Bernartius's commentary to Statius, which had already been started in 1598.[101] It is possible that this might have caused some irritation with Lipsius,[102] but his wait would soon be over, for finally on 19 March 1599 - one full year after the first edition - the long awaited second, edition of the *Admiranda* is finished.[103]

Lipsius and the *Officina Plantiniana*: a question of business and pleasure

I choose to break off my chronological survey of the correspondence regarding the *Admiranda* at this point, as a detailed discussion of the rest of the story would lead me too far. Some views on the joint edition of the *Admiranda* that was made in Rome in 1600, together with a reprint of the deceased Stapleton's *Vere Admiranda seu de magnitudine Romanae ecclesiae* (Antwerp: Johannes Moretus, 1599) and the Italian translation made by Filippo Pigafetta in the same year,[104] can be found in other

98 Only the *Admiranda Hebraea* was clearly at an advanced stage. Aubertus Miraeus, *Vita Justi Lipsi sapientiae et literarum antistitis* (Antwerp: D. Martinius, 1609), 65 already testifies: 'Coeperat et *Admiranda Hebraica* [...] itemque *Aegyptiaca*, *Iberica* et *Gallica* adornare, ex quibus sola *Hebraica* paene adfecta posteris reliquit.' Van Crombruggen, 'Een onuitgegeven werk van Justus Lipsius: *De magnitudine Hebraea*', 281 confirms that 48 ff. have been preserved, which comprise the first three books. Furthermore, the plans for a sequel to the *Admiranda Romana* appear to have been well known in the *respublica litteraria*, as already on 12 August 1598 Marcus Welser wrote to Joachim Camerarius: 'Lipsius [...] postremis suis ad me scribit, se [...] ad alia iturum et statim quidem ad ADMIRANDORUM partem II.' *Cf. Marci Velseri... Opera historica et philologica, sacra et profana...* (Nürnberg: W. Mauritius, 1682), 854.

99 'Sibi post redditus (sic) [sc. Lugduno Batavorum] *Admirandorum Imperiorum* florente olim aetate collecta, coepit disponere et vulgare: a *Romana Magnitudine* feliciter exorsus. Atque utinam ceterarum gentium Imperiis eandem lucem ac gloriam mors importuna non invidisset!' Cf. Miraeus, *Vita Justi Lipsi sapientiae et literarum antistitis*, 31.

100 ILE [XII], [99] 01 02: 'Compositor lentus paullum est' (= GV, 88-89, no 67).

101 ILE [XII], [99] 02 27 (= GV, 93-94, no 27). Cf. *P*[*ubli*] *Statii opera quae exstant*, *Ioh*[*annes*] *Bernartius ad libros veteres recensuit et Scholiis illustravit* (Antwerp: J. Moretus, 1595), dedicated to Lipsius and reprinted as: *Ioh*[*annis*] *Bernarti ad P*[*ubli*] *Stati Papini Silvarum libros commentarius* (Antwerp: J. Moretus, 1599). In ILE [XI], 98 06 12 Bernaerts sent the work to the *Officina Plantiniana.* See also ILE VIII, 95 05 27 B, 2 and M. de Schepper, *Catalogus bij de tentoonstelling in de Bibliotheek Stadscampus Universiteit Antwerpen 19 maart - 30 april 2005* (Uitgaven van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Nieuwe Reeks, 2) Antwerp, 2005, 22-23.

102 ILE [XII], [99] 02 27: 'Semifolium in ADMIRANDIS quod miraris te non accepisse, nondum recusum est' (transcription J. De Landtsheer).

103 ILE [XII], 99 03 19 (= GV 74, pp. 95-96): 'ADMIRANDA [...] absolvimus et [...] mittimus exemplaria.'

104 *Della grandezza di Roma et del suo imperio, di Giusto Lipsio, lib. IV, volgarizati da Filippo Pigafetta...* (Rome: S. Paolini, 1600). This was not the only translation into the vernacular of Lipsius's work. There was also [Johannes Valentinus Andreae], *Admiranda oder*

secondary literature on the *Admiranda*.[105] Having analysed the factual information, I will now have a look at the relations between Lipsius his printer(s), which I set out to examine at the start of my paper.

Wundergeschichten... (Strasbourg: L. Zezner, 1620) and *De la grandeur des Romains par luste Lipse*: *ou se void un ample recueil de tout ce qu'ils ont faict de plus admirable*, Divisé en quatre livres, & traduict de Latin en François (Paris: T. du Bray, 1628), which is not mentioned in BBr, 3, 883-895, but discussed in *Lipsius en Leuven*, 114-118. I thank Juan Ballesteros for bringing this French version to my attention, which is apparently heavily biased due to the Spanish - French conflict of those times.

105 Cf. Laureys - Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', 134-135 and ILE XIII, *index nominum* (esp. ILE XIII, 00 04 25 P).

First of all, one notices that Lipsius is characteristically enthusiastic, at times even anxious about his *Admiranda.* It has already been seen that he proudly announced it to many of his friends and correspondents in 1597 and the earlier stages of 1598. Not only the number of correspondents to whom he holds out the prospect of the *Admiranda*, but also the tone in which he does so is telling. To Claudius Ancantherus at the Emperor's court in Prague he wrote:

> I have recently been writing the *Admiranda* or *On the Greatness of Rome*, and I believe that I shall describe *great* things even for learned men from my point of view and even *greater* things for the common man, if he is at least capable of this.[106]

Also the amount of emotional interest which Lipsius invests in, for instance, the seemingly small problem on the correct entitling of Albert of Austria is surely indicative of his commitment to his work. Another sign of his keenness is Lipsius's work rhythm. One sees this, for instance, when he revises the *Admiranda.* The first revision is done between 18 April and 12 June. Quite speedily, if one considers that in the meanwhile Lipsius had travelled to Brussels to present the Archduke with the work (which should at least have taken a few days) and fell ill virtually the same time (beginning of April) until medio May, which prevented him from doing any serious work for a least a week or more.[107] Also Lipsius's concern for a quick reissue by the *Officina* instead of a reprint by some foreign printer or another and his worries over small mistakes in the first edition can be seen in this light.

It is very telling for the general nature of the relationship between Lipsius and his printers[108] that his enthusiasm and dedication is clearly met with the same amount of passion and zeal from their side. Balthasar Moretus, who is only 24 years old at the time and who became very fond of Lipsius during his short (and difficult) stay with him as a *contubernalis*,[109] always treats Lipsius with great respect in his letters and is very eager to do well in his job at the *Officina Plantiniana.*[110] Occasionally, he seems somewhat tense and making a fuss, for instance during the busy times when his brother is away to Frankfurt and he has to manage the emporium himself.[111] But

106 ILE [X], 97 08 27 A: 'Scribebamus nunc ADMIRANDA SIVE DE MAGNITUDINE ROMANA et credo me vel doctis scripturum meo argu[men]to *θαυμστ* [admiranda *add. in marg.*], vulgo vero et *περθαυμαστ* [superadmiranda *add. in marg.*], si tamen sunt capaces.'

107 ILE [X], 98 04 13 W: 'Invaletudo me tenet iam decem dierum et ea gravior, ut vetet scribere aut serium aliud usurpare.'

108 Although Jan Moretus is the official printer of the Antwerp branch of the *Officina Plantiniana* from Plantin's death (1589) until his own (1610), I speak of 'printers' in plural, since Balthasar Moretus (and to a lesser degree) his brother, Johannes II, are also closely associated with the ins and outs of the printing office.

109 From October 1592 to January 1593, cf. J. De Landtsheer, 'Balthasar Moretus's Sojourn in Louvain', in *Ex Officina Plantiniana Moretorum*, 111-129.

110 On Balthasar Moretus's relation with Lipsius, see D. Sacré, 'Balthasar I Moretus en Justus Lipsius'.

111 ILE [XI], 98 04 18: 'Silentium meum mirari D[ominationem] T[uam] haud credo, quae caussam eius facile per se coniecerit, fratris mei Ioannis una cum famulo ad nundinas profectionem, adeo ut taberna totum iam me requirat nec patiatur vel momentum a negotiis liberari. Sed et haec caussa est cur SATURNALIA et AMPHITHEATRUM coepta nondum recudi: neque enim ad correctionem et impressionem eorum recte attendam inter assiduas et necessarias rerum aliarum turbas.' See also ILE [XI], 98 08 29 and 98 09 04.

all in all, Balthasar seems to be doing a fine job. Lipsius congratulates his father with his son's conscientiousness[112] and Balthasar himself seems very keen to work his way through the numerous galleys, notes or corrections. He was a fine scholar of Latin and appears as eager to learn from the great master as to correct any small mistake he might notice:[113]

112 ILE [XI], 98 04 [13] M: 'Gaudeo et gratulor de filio omnia sic serie et honeste transacta.'
113 Cf. D. Sacré, 'Balthasar I Moretus en Justus Lipsius', 113-114.

> I write for almost no other reason than to salute you and I send some galleys, of which two have to be corrected. In these galleys there are one or two things which I am unsure of. I do not understand *Musivum opus*, and, provided that the word is correct, I would like to learn its meaning from you, Sir, if it is not too much to ask. Also, I have corrected *perystilo* in *peristylo*, and with reason, I presume.[114]

This sharp eye for details brings us to the professionalism of the *Officina Plantiniana.* For instance, the way in which they keep Lipsius informed about the various stages of the printing process is exceptional. Also, whenever a decision has to be made about any aspect of the edition, however small, Lipsius is always consulted. Of course, the printers make suggestions of their own about the place of notes, the font size, the paper format,[115] etc. as they have various commercial and technical aspects to take into consideration, but invariably Lipsius is informed about the planned *modus operandi* and there is always room for discussion. Moreover, they are always honest in business matters and without fault inform Lipsius when something will be delayed or cannot go according to plan.[116] Naturally, one has to ask whether this willingness of Lipsius's printers can be explained by professionalism only. The *Officina Plantiniana* was an outstanding printing house, probably the best of the sixteenth century, but can one point at other reasons why the Moretuses are as diligent and keen towards Lipsius as they are?

First of all, one has to realise that Lipsius has always been on excellent terms with the managers of the *Officina Plantiniana*, whether in Antwerp dealing with Christopher Plantin, in Leiden with Franciscus Raphelengius or back in Antwerp with Johannes Moretus and his sons. In virtually every letter (however businesslike) they inform about each other's health, family, or other personal affairs.[117] In this way, Lipsius is kept up to date on what befalls Moretus's family in 1598 (the marriage of his daughter,[118] the (ill) fortune of Melchior,[119] the political situation in Antwerp,[120] etc.). He also received a couple of social invitations to visit Antwerp, which he usually declined for reasons of health, work or due to the unwillingness of his wife.[121]

Still, one ought not to remain blind to more practical reasons for the good relations between Lipsius and his printers. As mentioned above, Lipsius lent the *Officina* a

114 ILE [XI], 98 01 05: 'Aliud fere praeter salutem non scribo et mitto folia impressa cum binis corrigendis. In his unum atque alterum est de quo ambigam. *Musivum* opus non intelligo et, modo purum putumque est vocabulum, desidero eius significationem a D[ominatione] V[estra], ni grave sit, doceri. *Perystilo* in *peristylo* transmutavi, ut opinor haud male.' See also ILE 98 06 05.

115 ILE [XI], 98 01 30 M, ILE 98 02 28 andILE 98 06 05 respectively.

116 E.g. ILE [XI], 98 03 27 M on a delay in the sending of some copies of the *Admiranda.*

117 On the familiar aspect of Lipsius's relationship with Johannes Moretus, see De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', 87-93.

118 Cf. ILE [XI], 98 07 20 and 98 08 10: Catherine Moretus married engraver Theodore Galle on 2 August.

119 Cf. ILE [XI], 98 03 15 on his ordination a few days before and ILE [XI], 98 12 19 M on a short admission to a mental health facility.

120 Cf. ILE [XI], 98 08 10; 98 12 11 and 98 12 19 M on small riots of Spanish soldiers in Antwerp.

121 E.g. ILE [XI], 98 07 20: 'De adventu nostro Antuerpiam, vereor ut non nisi affectu adsimus. Nam scis nec uxorem commode abesse a familia tam grandi posse. Itaque rogandus eris, ut excusemur et voluntate sola tibi satisfaciamus.'

large sum of money in 1598 and if only for this, his printing house will have tried to accommodate the needs and wishes of their prise author. Furthermore, one has to realise that in Early Modern times writers did not make any money out of their publications. They are usually ‘paid’, or rather rewarded for their efforts, with a number of copies which they can disperse according to their wishes. Housing a famous humanist such a Lipsius, whose books usually sold out more than one edition, was therefore a very profitable thing for the *Officina Plantini-*

ana. Therefore, more often than one might think, such commercial motives have an effect on the process of printing and reprinting Lipsius's books. In the above, it was clearly demonstrated that Lipsius looked forward to having his *Admiranda* reissued as quickly as possible. Still, the reissue took a full year to be completed as it was interrupted by other plans, namely the reissues of the *Saturnalia* and *Amphitheatrum*, which are finished before the *Admiranda*, and later on reprints of the *Politica* and *Poliorcetica*, which will also be issued in 1599. In the case of the *Amphitheatrum*, the printers even went back on an explicitly made promise (cf. supra). Yet, one has to keep in mind that having a book (re)issued in just one year is in fact quite swift already.[122] Lipsius's eagerness and insistence is inspired by his worrying and nervous nature. From a printing point of view the *Officina* did everything they could to accommodate his wishes as well as possible.[123] Still, the *Officina* would have had their own business interests which had to be cared for. When one takes a look at Moretus's cashbook from 1598, it is plain that after the publication of the *Admiranda* there was a lot of demand for Lipsius's treatise on the amphitheatre. Since the previous print (reprint of the *editio princeps* of 1584) dated back to 1589 (Leiden: Franciscus Raphelengius) and the second edition of the *Admiranda* could not be ready for the autumn Frankfurt book fair anyway, it is quite reasonable from a commercial point of view to take the *Amphitheatrum* first. Presumably, the reissue of the *Saturnalia* was then sped up in the same spirit of commercial success of Lipsius's antiquarian works.[124] In the case of the *Poliorcetica* and *Politica* similar reasons were explicitly cited (cf. supra). At the end of 1598 the printers must then have realised that the reissue of the *Admiranda* deserved renewed attention. Their cashbook shows that by 24 December more than 1150 copies of the book had been sold.[125]

So what was in the deal for Lipsius, if he was not paid for his books? Firstly, Lipsius was by no means obliged to cover part of the printer's expenses or to ensure a minimum sale of his books, by having to purchase a percentage of the relatively large editions[126] himself, unlike many other authors publishing with the *Officina*

122 Many other authors had to wait much longer, see e.g. J. De Landtsheer, 'The Correspondence of Thomas Stapleton and Johannes Moretus: a Critical and Annotated Edition and Commentary', in *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, 45 (1996), 479-486.

123 Also, the *Officina Plantiniana* monopoly on Bible impressions could cause them at any point in time to be commissioned to print one particular issue or another. Or, not infrequently they were entangled in the printing process of other (sometimes rather demanding) authors, as we have seen with Pighius (cf. supra) or, for instance, Cardinal Baronio, whose third book of his *Annales Ecclesiasticae* is reprinted in 1598 (MPM, Arch. 39, f. 15r.).

124 We also know that Lipsius's *De militia Romana* was reprinted in the second half of 1598. However, we have very little information on this reprint, which Lipsius had foreseen ever since its publication (see n. 71).

125 Arch. MPM, 75, *Journal 1598*, ff. 41 (21 March) - 224 (24 December). If one takes into account that the *Officina Plantiniana* would probably have saved a few copies in stock and for private use, the edition (1500 copies) had to be virtually sold out. However, there was no commercial reason for an immediate reissue in the second part of 1598 as we see that the demand for the book was much higher immediately after the publication (some 1100 copies were sold from 21 March until 31 July [= ff. 41-133]) than from August onwards (only 50 copies were sold from 1 August - 24 December [= ff. 133-224]).

126 On average some 1500 copies were printed of Lipsius's books, which is a fair bit more than other authors could expect. E.g. in Moretus's sales catalogue one finds that all seven 1599 reissues of Lipsius's works (e.g. *Poliorcetica*, *Politica*, *Constantia*, etc.) had been printed in editions of 1500 copies (cf. MPM, Arch. 39, f. 15v.).

Plantiniana.[127] Secondly, he could have as many copies as he wanted,[128] which not every author who was published at the *Officina Plantiniana* could take for granted. Thirdly, the Moretuses always sent him the Frankfurt catalogue[129] and offered to procure any publication that might interest him, quite often

127 E.g. even the famous Benito Arias Montano could not escape a similar arrangement, although his good and wealthy friend Luis Pérez took care of this burden for him, see D. Imhof, 'De Spaanse koopman Luys Perez als financier van Jan Moretus' uitgaven van Benedictus Arias Montanus', in *De Gulden Passer*, 83 (2005), 149-156

128 ILE [XI], 98 03 30: 'Mittit [sc. Johannes Moretus] exemplaria ADMIRANDORUM tuorum quot voluisti.'

129 ILE [XI], 98 05 13 M: 'Indicem accepi [...] Sunt libri quidam boni, titulo saltem, ut [...] et talia, sed pauca.'

without him having to pay for it. Also, they almost act as Lipsius's representatives or agents in Antwerp, taking care of mail and sendings to or from Leiden and other parts of the world.[130] A final and important element has to be the reputation of the *Officina Plantiniana*, from which Lipsius could benefit. Under Christopher Plantin the firm had made its name not only as an excellent printing house, but as a pro-Catholic and pro-Spanish firm in particular with the edition of the famous *Biblia Regia* and their good relations with the Antwerp Jesuits.

In the end, Lipsius seems quite lucky to have had a printer and friend such as Plantin, Moretus and his sons and he surely realised this himself. In September 1598 he wrote to Johannes Moretus:[131]

> I think that you print my scribblings as succesfully as I write them poorly. For, they are not written out and you always get virtually the first version of them. You ask when I will visit you? As quickly as possible. Not only am I happier when I stay with you, I return afterwards as a better man, thanks to my friends and you, who are so nice to me. Thanks to you, whose house and table I use and enjoy: an inherited charge. For it was something that I enjoyed first with Plantin, ah that good friend of ours (he was the beginning of this sacred friendship), then with his wife after he died and now with you, a child of both. My good friend, as an octopus I stick to you; and if you send me out through the front door, I shall sneak in again through the back![132]

130 E.g. ILE [XI], 98 11 21 B to Gerardus Buytewech: 'Ad Moretum quidquid venit tuto et certo, inde ad me venit' or ILE 98 12 11 from Balthasar Moretus; 'Litteras [...] alteras in Hollandiam curavi.' See also ILE 98 12 19 M.

131 Perhaps the letter is fictional, as it is not preserved in the archives of the Museum Plantin-Moretus and speaks of a highly unlikely (second) visit of Lipsius in September to Brussels to present his *Admiranda* to the Archduke. Yet, the fact that Lipsius had the letter - which is full of praise for Moretus - published in his *Centuriae ad Belgas* (*Cent. Belg.* 3, 36) shows us how much value he attached to his high opinion of the *Officina Plantiniana.*

132 ILE [XI], 98 09 24: '[...] arbitror nitide excusa a vobis quam confuse a me scripta. Non enim exscripta et primam fere manum nostram semper habes. [...] Quando? Quam maturrime potero. [...] Semper ego non apud vos solum hilarior, sed a vobis melior redeo. Gratia amicis et tibi, qui sic comiter habetis. Tibi, cuius domo, cuius mensa utor, pascor: an non hereditarium tibi onus? Nam cum Plantino, heu illo nostro, tessera haec mihi sancti hospitii, cum uxore post illum et te liberem, utriusque heredem? Amice, ego tamquam polypus haereo: per anticum emitte, per posticum insinuabo.'

Samenvatting

In dit artikel wordt het drukproces van Justus Lipsius' historisch-antiquarische boek *Admiranda sive De magnitudine Romana* (1598) gebruikt als een *case study* ter illustratie van zijn relatie met het Plantijnse Huis. Naast de diverse professionele aspecten in deze relatie tussen een auteur en zijn drukker (*negotium*), krijgen ook de persoonlijke elementen van het contact tussen beide families aandacht (*otium*).

Ter algemene duiding wordt eerst een korte beschrijving gegeven van de aard, inhoud en structuur van de *Admiranda.* De historische, didactische en politologische inslag van het boek wordt belicht en in perspectief geplaatst. In het bijzonder wordt de typisch lipsiaanse aard van de *Admiranda* in de kijker gezet. Op die manier moet blijken dat deze *case study* representatief kan zijn voor de relatie tussen Lipsius en de *Officina Plantiniana.*

Daarna volgt een gedetailleerde en chronologische analyse van het thema *Admiranda* in Lipsius' correspondentie van 1598. Dit (vooralsnog onuitgegeven) corpus omvat zo'n 150 brieven, waarvan ten minste een vijftigtal op een expliciete manier gewag maken van de *Admiranda.* Uiteraard zijn dit hoofdzakelijk de brieven tussen de Leuvense humanist en de Moretussen, meer bepaald Balthasar Moretus, maar ook materiaal van of aan andere correspondenten wordt bij de bespreking betrokken. Het doel van deze analyse is een zo volledig mogelijk beeld te schetsen van de periode tussen de start van de eerste druk en het voltooien van de tweede druk van de *Admiranda* (oktober 1597- maart 1599).

Tot slot volgt een synthese van de informatie die uit dit brievencorpus kon gepuurd worden. Daarbij wordt aandacht besteed aan het enthousiasme van zowel auteur als drukker, het professionalisme van de *Officina Plantiniana*, de vriendschappelijke band tussen beide partijen, de commerciële motieven van de Moretussen en de praktische voordelen voor Lipsius.

Résumé

Dans cet article, l'histoire de l'édition du livre historico-antiquaire *Admiranda sive De magnitudine Romana* (1598) de Juste Lipse sert d'étude de cas pour éclairer la relation de Lipse avec l'imprimerie plantinienne. Outre les divers aspects de ce rapport d'un auteur avec son imprimeur (*negotium*), nous signalons aussi les éléments de caractère plus personnel traitant les contacts entre les deux familles (*otium*).

En tant qu'explication préliminaire, nous donnons premièrement une description brève de la nature, du sujet et de la structure de l'*Admiranda.* Les tendances historique, didactique et politologique du livre sont éclaircies et estimées à leur juste valeur. En particulier nous attirons l'attention sur la nature caractéristiquement Lipsienne de l'*Admiranda.* De la sorte, nous envisageons de faire apparaître cette étude d'un cas comme représentative de la relation de Lipse avec l'*Officina Plantiniana.*

Ensuite nous faisons une analyse détaillée et chronologique du thème *Admiranda* dans la correspondance de Lipse de l'année 1598. Ce corps de lettres jusqu'à présent inédites comprend autour de 150 lettres, dont au moins une cinquantaine mentionnent explicitement le livre. Naturellement, ces lettres-ci sont pour la plupart des lettres

entre l'humaniste de Louvain et les imprimeurs Moretus, et surtout Balthasar Moretus, mais aussi d'autres correspondants sont associés à cette discussion. Ladite analyse sert à esquisser l'image la plus complète possible du temps entre le commencement de l'impression de la première édition de l'*Admiranda* jusqu'à l'achèvement de la seconde (octobre 1597 - mars 1599).

Finalement, suit une synthèse de l'information obtenue du corps des lettres, dans laquelle on prêtera attention à l'enthousiasme de l'auteur et de l'imprimeur, au professionnalisme de l'*Officina Plantiniana*, aux liens d'amitié entre les deux parties, aux motifs de point de vue commercial des Moretus et aux avantages de nature pratique pour Lipse.

Juan R. Ballesteros

Histoire et utopie dans les *Admiranda* de Lipse*

> *The historian, too, has his secrets. What are the true sentiments behind the narrative, the eloquence, and the drama?* R. Syme, *Tacitus*, II, p. 520.

Début 1598, la première édition des *Admiranda sive de magnitudine Romana libri IV* de Juste Lipse sort chez l'éditeur Plantin. En 1599 et 1605, la même maison publiera deux nouvelles éditions du livre révisées, corrigées et augmentées par l'auteur. Encore bien avant la mort de Lipse, les *Admiranda* seront traduits en italien à l'occasion de l'année sainte (1600), et peu après sa mort en allemand (1620) et en français (1628).[1] Cet ouvrage jusqu'à maintenant, a été envisagé comme un des traités de l'oeuvre antiquaire de Lipse. Dans ceux-ci, il essayait d'accomplir son projet de rassemblement dans un grand ouvrage encyclopédique de toutes les connaissances en rapport avec l'Antiquité romaine.[2] Toutefois, les *Admiranda*, ouvrage complexe et parfois ambigu, sont quelque chose de plus. Dans le texte suivant je me propose de démontrer que ces quatre livres sur la *Grandeur romaine* offrent toute une rédéfinition de la vocation humaniste et érudite de Juste Lipse. Les *Admiranda* présentent une synthèse des avis historiques, philologiques et politiques de l'auteur au moment où celui-ci est sur le point de changer son orientation scientifique pour se dévouer entièrement à l'étude de la philosophie antique. J'ai composé mon commentaire à partir de trois niveaux d'interprétation du texte: celui de l'histoire romaine, celui de la philologie classique et celui de la politique contemporaine.

1 Faute d'une édition critique moderne, je cite le texte de l'édition de 1605 (*auctior et correctior*) qu'on peut considérer comme définitive. J'utilise les éditions d'Anvers de 1598 et 1599, et celle de Rome de 1600 (avec la 'réponse', *le Vere Admiranda*, de Thomas Stapleton) à partir des exemplaires de la Bibliothèque de l'Université de Leyde (1370 C20, 1413 G21 et 180 F28), et celui de 1605 de la Bibliothèque Nationale de Madrid (3/13539). Je n'ai pas vu l'édition pirate française publiée par Robert Nivelle à partir de l' *editio princeps* d'Anvers. La *Bibliographie Lipsienne* analyse et décrit les différentes éditions et traductions des *Admiranda* (sauf la traduction anonyme française), voir BBr 3, 883-895, L-127-134). Pour la correspondance, je fonde mes citations sur le système établi par GVi, même si la lettre en question n'a pas encore été rééditée dans les *Iusti Lipsii Epistolae* (ILE). Les ouvrages lipsiens autres que les *Admiranda* on été consultés dans les *Opera omnia* de Wesel (1675) par la réimpression de Hildesheim, 2003. Sur les *Admiranda* il y a quelques articles monographiques: M. Laureys- J. Papy, '"The grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', dans *Justus Lipsius* (*1547-1606*) *en het Plantijnse Huis*, 129 - 136; M. Laureys,' 'The grandeur that was Rome': Scholarly Analysis and Pious Awe in 'Lipsius's *Admiranda*', dans *Recreating Ancient History*, 121-146; J.R. Ballesteros, 'Dobles lecturas de fuentes clásicas en los *Admiranda* Justo Lipsio', dans *Revista de Historiografía*, 1 (2004), 170-175. Voir aussi l'article de T. Deneire dans le présent volume.

2 Aubertus Miraeus (Le Mire), élève et biographe de Lipse, est à l'origine de cette image, qui a été reprise par C. Nativel, 'Lipse antiquaire', dans *Juste Lipse (1547-1606) en son temps*, 275-293. Les *Admiranda* furent inclus, avec d'autres traités historiques de Lipse, dans le *Roma illustrata, sive Antiquitatum Romanorum Breviarium. Opusculum ad instar Commentarii in Romanarum rerum scriptores*, Leyde 1645. Sur cette question, J. Papy, 'An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualisation of Ancient Rome', dans *Sixteenth Century Journal*, 35 (2004), 97-131.

Les *Admiranda* et l'histoire: projet, éditions et diachronie

Le premier problème à résoudre afin de comprendre les *Admiranda* est celui du genre littéraire de l'ouvrage: les *Admiranda* sont-ils un commentaire historique des auteurs cités? une description de l'Empire romain? un ouvrage érudit? un texte littéraire? Lipse avait la capacité d'étonner ses contemporains par l'originalité de sa création littéraire et scientifique.[3] Dans les genres historiographiques humanistes, les *Admiranda* présentent aussi une certaine dose d'originalité. Évidemment, le livre n'est pas un commentaire comme celui, célèbre, que Lipse avait consacré à Tacite (Anvers, 1581 pour celui des *Annales*; Leyde, 1585 pour les *Histoires* et les *Opera minora*). Individuellement chacun des 48 chapitres qui le composent pourrait passer pour un essai antiquaire comme ceux qu'il avait publiés dans les *Electorum libri I* (Anvers, 1580) et II (Leyde, 1585) avec d'autres notes philologiques. Or, l'ensemble du travail a une toute autre portée. J'ai déjà démontré par ailleurs que les *Admiranda* sont un travail d'historien et non plus d'antiquaire. Ils offrent un récit sur l'Empire romain avec un contenu érudit notable, mais aussi un cadre narratif et théorique très moderne.[4]

Le dessin original du projet peut appuyer ce point de vue. C'est après la publication des *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (Leyde, 1589) qu'on peut trouver les premières mentions d'un projet semblable aux *Admiranda* de 1598 dans la correspondance de Lipse. Dans deux lettres d'août de 1589, Lipse annonce le commencement d'un nouvel ouvrage: 'Nos iam in manu habemus Dialogum D*e magnitudine Romana*' explique-t-il à son ami liégeois, Dominicus Lampsonius,[5] mais le ton du travail reste encore incertain entre le traité antiquaire et la critique philologique.[6] Les *Admiranda*, cependant, ne seront élaborés que dix ans après, à la suite d'un long silence sur le projet. Avant de revenir sur ce projet, Lipse dut réaliser

3 La surprise avec laquelle Casaubon reçut le *De militia Romana* peut illustrer ce fait. G. Tournoy, '"Ad ultimas inscitiae lineas imus". Justus Lipsius and Isaac Casaubon in the Changing World of Classical Scholarship', dans *The World of Justus Lipsius*, 200 cite d'une lettre de Casaubon, son avis à propos du *De militia Romana*: 'cur hanc potissimam rationem tractandi eius argumenti elegerit?'. Apparemment le *De militia Romana* est une traduction commentée des chapitres 19 à 42 de Polybe, mais fut considérée comme un manuel de technique militaire, et est aussi le premier volume d'une série de trois livres sur l'armée romaine. Sur cet ouvrage voir C. Röck, 'Römische Schlachtordnungen im 17. Jahrhundert?', dans *Tradita et Inventa. Beiträge zur Rezeption der Antike*, ed. Manuel Baumbach, Heidelberg 1999, 169 et J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius's *De Militia Romana*: Polybius Revived or how an Ancient Historian was turned into a Manual of early Modern Warfare' dans *Recreating Ancient History*, 101-122. Pour la suite, *Poliorcetica*, apparue un ans plus tard, voir l'analyse de H. Peeters dans le présent volume. La troisième partie, quoique annoncée dans la préface du *De militia Romana*, est restée inachevée (voir les quelques chapitres en manuscrit préservés à la Bibliothèque universitaire de Leyde, ms. Lips. 10, f. 53-56.

4 Ce fut le sujet d'une intervention dans le *IV Congreso Internacional de Humanismo y Pervivencia del Mundo Clásico. Homenaje al profesor Antonio Prieto* (Alcañiz, 9 al 14 de mayo de 2005), qui m'a permis d'élaborer deux textes à apparaître, 'De la filología a la historia: los *Admiranda* de Justo Lipsio (1598)' et 'Del Anticuarismo a la Historia filosófica: Lipsio y el puente sobre el Danubio de Trajano'. Je reviendrai sur les idées historiographiques de Lipse dans les pages suivantes.

5 ILE III, 89 08 14.

6 ILE III, 89 08 11: 'Nos post Politica edita redimus in veterem campum et vel mores Romanos illustrabimus, vel spinas aliquot in eo runcabimus Critica ista falce.'

un voyage ‘du Nord au Sud’ des Pays Bas et d'autres écrits en rapport avec son retour à Louvain.[7]

Généralement on a comblé cette lacune par des réflexions contenues dans la correspon-

7 Sur le voyage de Leyde à Louvain, J. De Landtsheer, ‘Le retour de Juste Lipse de Leyden à Louvain selon sa correspondance (1591-1594)’, dans *Juste Lipse (1547-1606)*, 347-368 et *Ead.*, ‘From North to South: Some New Documents on Lipsius' Journey from Leiden to Liège’, dans *Myricae. Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef IJsewijn*, (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 16), ed. D. Sacré - G. Tournoy, Louvain 2000, 303-331. Après le choix controversé de quiter Leyden par Louvain et de revenir au catholicisme, Lipse publia le *De cruce* (1594) qui a été étudié par F.P. Pickering comme une tentative de concilier foi et verité historique (‘Justus Lipsius' De Cruce libri tres (1593) or the historian's dilemma’, *Festgabe für L.L. Hammerich*, Copenhague 1962, 199-214). Pour un commentaire détaillé du traîté, voir J. De Landtsheer, ‘Justus Lipsius’ *De Cruce* and the Reception of the Fathers, dans *Neulateinisches Jahrbuch*, 2 (2000), 99-124.

dance de Lipse et dans la préface du *De militia Romana* (1595) à propos d'un autre travail historique: la *Fax historica.*[8] Pendant le décennie 1590-1600, Lipse formula à plusieurs reprises ses intentions sur ce projet qui a été rapproché des *Admiranda* en raison de quelque détail significatif.[9] Les *Admiranda* contiennent des chapitres (celui sur les célébrations triomphales des Romains, *Admiranda* 2,8) notamment prévus pour la *Fax.* L'abandon ultérieur de la *Fax*, qui ne fut jamais achevée par Lipse, a permis de voir dans la publication des *Admiranda* l'apparition simplifiée du travail accompli pour la *Fax historica.*

La *Fax historica* fut présentée par Lipse plusieurs fois à ses lecteurs et collègues avant et après la publication des *Admiranda.* Il me paraît fort intéressant pour donner la vraie mesure de la *Fax* dans la production historique de Lipse, de souligner deux caractéristiques du projet. En premier lieu, il a modifié très profondément ce qui devait devenir l'ouvrage au fur et mesure qu'il l'explicitait. Ensuite, il est évident que le projet était encore vivant après la publication des *Admiranda.* Initialement la *Fax* avait l'air d'un grand commentaire historique, une sorte d'histoire romaine fondée sur des sources historiques anciennes.[10] Dans l'exposé placé á l'introduction du *De militia Romana*, la *Fax* devient une description antiquaire des institutions publiques et privées romaines.[11] Finalement, dans la préface de son édition de Sénèque (1605), le vieux projet est présenté comme un lexique des moeurs et des rites antiques classé mot à mot selon un ordre alphabétique.[12] Les *Admiranda*, aussi, ont été envisagés comme un projet encyclopédique, mais sans la volonté d'épuiser les sujets qu'on peut

8 La dimension historiographique de la *Fax historica* n'est pas le sujet de ce travail, mais peut se trouver à l'origine d'autres projets encyclopédiques tels que le *Thesaurus Antiquitatum Romanorum* de J.G. Graevius (1694-1699), 'in quo continentur lectissimi quique scriptores, qui superiori aut nostro saeculo Romanae reipublicae rationem, disciplinam, leges, instituta, sacra, artesque togatas ac sagatas explicarunt et illustrarunt'. Cette vraie encyclopédie de l'Antiquité romaine réédite quatre traités de Lipse: *De amphitheatro liber, De amphiteatris quae extra Romam libellus, Saturnalium sermonum libri duo et De Vesta et vestalibus syntagma.*

9 Après la mort de Lipse, dès 1617, on publia des recueils des traités historiques de Lipse, les *Admiranda* inclus sous le titre de *Facis Historicae compendium*, voir une liste (non-exhaustive) dans BBr 3, 969-971, L 294-298.

10 Voir ILE [IV], 91 01 13 M: 'Sum nunc in alio et maiori opere, quod si perficio, audeo dicere utilius nihil editum in re litteraria a multis annis. FACEM HISTORICAM appello et erit velut Commentarius expedita via atque ordine ad omnes Historicos, imo scriptores antiquos.'

11 Voir *De militia Romana*, *Lectori meo*: 'Cum opus aliquod iamdiu meditarer et solicite quaererem, quod compendio esset tot scriptionibus, et lucem praeferret ad historias, repperi cuius specimen et primitias nunc praebeo, quod FACEM HISTORICAM non ex superbia sed ex proposito, appellavi. Id est, ut mores Romanos publicos et privatosque (alibi et Graecos:) atque eos illustrem, ut simul loca scriptorum veterum, qui alludunt vel tangunt. Hoc cum diffusum, imo et confusum sit (negare non possum) placuit excerpere primum ex omni cumulo quidquid ad MILITIAM facit, et id iunctim proponere, et serie aliqua ac cohaesione rerum. [...] In tres partes totum hoc DE MILITIA divisi: prima est, quam vides, AD POLYBIUM: in qua generalis eius notificatio, et siquid ad ordinem, arma, leges facit, aperimus et revelamus. Sunt libri quinque quos habes. Altera POLIORCETICωN; sive *De machinis, tormentis, telis; libri totidem*, qui parati, et subsequentur. Tertia, DE TRIUMPHO, laetissima pars, et clausula felicis belli. Tum ad reliqua FACIS ordine ibimus, si Auctor ille vitae nostrae dabit vitam, sed et vires.'

12 J'ai consulté cette préface dans la traduction partielle de J. Jehasse, *La Renaissance de la critique. L'essor de l'Humanisme érudit de 1560 à 1614*, Paris 2002, 303, n. 3.

soupçonner dans la *Fax*.[13] En fait les *Admiranda* peuvent être interprétés comme l'abandon explicite de la volonté de faire un travail antiquaire exhaustif. De ce point de vue, la *Fax* et

13 *Admiranda, Ad lectorem*: 'ADMIRANDA in Imperiis, Lector, quae olim colligere coepimus, nunc disponere, ut vides, et vulgare. Orsi sumus a ROMANO, quod quattuor his libellis damus: an totum? Negabit aliquis, et scio esse quae possint addi. Sed an debeant, nescio: non certe pro mea mente, cui propositum fuit eminentia tantum et vere MAGNA colligere, atque eaipsa dumtaxat ostendere in primo vultu, et designare. 'Une lettre de mars 1603, montre que Lipse avait travaillé aussi sur des *Admiranda Judaica, Aegyptiaca, Iberica, Gallica* (ILE [XVI], 03 03 17 GO). Dans les *Admiranda* de 1598, Lipse montre à deux reprises son désir de publier une deuxième partie: à l'introduction *ad lectorem* (*Admiranda*, p. 11: 'Etsi quaedam tamen seposita mihi, non omissa, et in altera ADMIRANDORUM parte opportune reddenda') et dans une note marginale ajoutée dans l'édition de 1599 à propos des triomphes romains (*Admiranda* 2, 8). Une partie des *Admiranda Hebraea* inédits est conservée à la British Library (ms. Harl. 4122), voir H. Van Crombruggen, 'Een onuitgegeven werk van Justus Lipsius: *De magnitudine Hebraea*', in *De Gulden Passer*, 25 (1974), 280-285.

les *Admiranda* sont deux projets historiographiques parallèles, mais indepéndants.[14] Tous les deux étaient ambitieux: leur accomplissement, malgré des différences notables, exigeait sans doute beaucoup plus de temps que celui de la durée d'une vie humaine.

Les *Admiranda* s'écartent des travaux historiques antérieurs de Lipse, fondés sur une érudition savante mais vide et sans substance politique.[15] Déjà dans sa première réflexion publiée sur ce que devait être l'histoire, Lipse avait fait appel à la fonction politique du travail de l'historien:[16]

> Si est ut illae litterae iis qui in rebus gerendis versantur conveniant, certe historia est. Nam poësim, eloquentiam, alias elegantias, quamquam ingenium admittat, negotia fere excludunt, historia nec esse ipsa sine negotiis potuit (rerum enim gestarum narratio omnis est, non otii aut quietis) et amat in primis habitare apud eos qui tractant negotia. Merito. Res enim gerere, provincias, regna administrare, nemo sine prudentia potest: prudentia ex usu est, usus ab exemplis. At si Italia aut Hispania lustrata, paucorum annorum notata exempla (quantulum enim est quod homines vivimus!). Praebere hunc usum censentur: quid de historia, Di boni, sentiemus? In qua non unius aevi aut urbis exempla, sed omnium temporum, omnium gentium, quasi in diffuso theatro res gestae spectantur.

Depuis 1596, l'arrivée en Belgique d'un nouveau gouverneur, l'archiduc Albert d'Autriche, les changements prévisibles dans le système impérial et sur le trône espagnol liés à la succesion de Philippe II, amenèrent Lipse à travailler sur cette façon personnelle de concevoir l'histoire.[17] La rédaction des *Admiranda* dut avoir lieu au cours de l'année 1597, puis aussi au cours des premiers mois de 1598, alors que les premières épreuves sortaient des presses plantiniennes.[18] À Anvers on travaillait sur

14 Je voudrais attirer l'attention sur une lettre adressée à Marcus Welser au moment où Lipse devait commencer le travail de redaction des *Admiranda.* Il s'agit d'ILE [X], 97 02 03: 'Toto animo huc nos damus, et jamnunc in manibus est POLITICUM aliquid, quod videbis. Nam et istud argumentum iterum tangimus aut diffundimus, velificantes alienis iudiciis, quibus nec decore repugnamus. Tum ad FACEM meam redeo, quam velim ante funebres meas faces concinnatam et accensam.' Effectivement les *Admiranda* de 1598 réussirent à revenir sur la politique, mais sous la forme antiquaire de la *Fax.*

15 *Admiranda*, *Ad lectorem*, p. 10: 'Et vere fateor, nimia iam etiam cura an curiositate peccari a plerisque nostrum, qui omnia haec antiqua avide scrutamur, et in maris illo fundo paene dicam arenas. Ah, quis fructus est? Vita et mores praeeant, tum prudentia, sed et elegantia quaedam accedat: tamen ultima haec cum modo. Peccavimus et nos fortasse olim, sed nunc cum aliis annis mens est alia, et clamo libere: quaedam esse quae malo ignorare, quam discere.'

16 *Epistolicarum Quaestionum libri v* (Anvers 1577), 2, *epist.* 14.

17 Sur les rapports de Lipse avec les Archiducs, voir T. Van Houdt, 'Justus Lipsius and the Archdukes Albert and Isabella', in *The World of Justus Lipsius*, 405-432.

18 Dans le texte des *Admiranda* il y a trois arguments pour proposer des *termini post quem* à la rédaction du livre: un hasardeux séjour à Spa ('illam cursus tui palaestram') mentionné dans le premier chapitre du premier livre (*Admiranda* 1,1) faisant allusion à un épisode de début juillet 1595, raconté en détail par Lipse quelques jours plus tard (ILE VIII, 95 07 04); la mort de Pierre Pithou (le premier novembre 1596) dont Lipse se lamente dans le premier chapitre du quatrième livre (*Admiranda* 4,1); et les difficultées que l'humaniste éprouve pour accomplir son désir de visiter Rome vingt-sept ans après son départ de la Ville (*Admiranda* 3, 2). Lipse partit de Rome en août 1570, ce qui nous amène donc à l'été 1597. La

ta première édition, début de janvier 1598; le jésuite anversois Andreas Schottus, ami et correspondant de Lipse, surveillait les épreuves.[19] Les notes de Lipse arrivèrent à Anvers début février, la préface à mi-mars.[20] Finalement, Balthasar Moretus annonçait la conclusion de l'impression par une lettre adressée à Lipse, le 27 mars.[21]

Dans sa correspondance avec la maison Plantin, la première allusion de Lipse à une réédition des *Admiranda* est postérieure d'un mois seulement à la fin des travaux d'impression

correspondence avec Balthasar Moretus, aussi bien que des documents conservés aux archives du Musée Plantin-Moretus à Anvers nous permettent de suivre la rédaction des *Admiranda* de tout près. A propos de cette génèse, voir l'article de T. Deneire au présent volume.

19 ILE [XI], 98 01 02. Ensuite ILE [XI], 98 01 05; 98 01 10; 98 01 19 et 98 01 23 M.

20 ILE [XI], 98 02 06M (sur les notes) et ILE III, 98 03 15 (sur la préface).

21 ILE [XI], 98 03 27M.

de la première édition.[22] En juin 1598, une nouvelle édition est lancée après avoir reçu les corrections et les rajouts de l'auteur.[23] Lipse y ajouta des citations classiques pour nuancer et compléter les affirmations de la *princeps* et remania presque entièrement le chapitre 2, 10 sur la *Frumentatio*.[24] En mars 1599, l'impression de la deuxième édition des *Admiranda* était terminée et prête à la vente.[25] J'imagine que les 300 exemplaires du livre qui restaient en 1602 chez Plantin viennent de cette deuxième édition.[26] Vraisemblablement, ce stock, aussi bien que le travail fort exigeant de l'édition des *Annales Ecclesiastici* de Cesare Baronio, sont les causes principales du retard de la troisième édition envisagée par Lipse. Celle-ci ne verra le jour qu'en 1605.[27] Dans cette édition, Lipse enchâsse des citations nouvelles, corrige les

22 La célérité de cette deuxième édition s'explique par des nouvelles qui annoncent une édition italienne. Lipse conseille à Johannes Moretus dans ILE [XI], 98 07 20: 'Tunc etiam una Admiranda: quae velim recudi priusquam et Romani (quod metuo) nos praeveniant.' Mais même avant la première édition, Lipse envisageait de publier une seconde partie du traité, voir là-dessus la réponse évasive de Balthasar Moretus à Lipse dans ILE [XI], 98 01 02; 'Quod alteram Admirandorum premere ad tempus desideres haud ingratum vel incommodum parenti meo est, qui ad nundinas quae instant Francfurtenses mittere priorem cogitat, quod non posset si alterius editionem exspectare oportet.'

23 ILE [XI], 98 06 12.

24 Pour cette nouvelle édition, Lipse rédigea cinq nouvelles notes: sur la *capitatio* (*Admiranda*, notae, 217); sur les 300 millions d'habitants de l'Empire romain (*Admiranda*, notae, 217); sur une donation militaire d'époque républicaine (*Admiranda*, notae, 217-218); sur les effets du développement urbain de Rome pour les villes des alentours (*Admiranda*, notae, 219); et sur le sens du mot *solia* (*Admiranda*, notae, 219-220). Il modifia aussi la note sur la patrie d'Erinna (*Admiranda*, notae, 216); et celle sur le siège de la flotte de la mer Noire (*Admiranda*, notae, 216). Tous les textes conservés par Photius cités dans les *Admiranda* (Olimpiodore et Phlégon de Tralles) furent ajoutés dans cette deuxième édition (la *princeps* de Photius apparut à Augsbourg, 1601, avec une lettre de Lipse à l'éditeur, D. Hoeschelius, comme preface, ILE [X], 97 12 09 H). D'autres modifications significatives de cette édition sont les citations suivantes: Suet. *Aug.* 46, 1 sur les colonies romaines d'Italie (*Admiranda* 1, 6); Suet. *gram. et rhet.* 3, 2 sur le prix de Laelius Praeconinus (*Admiranda* 2,4); Plin. le J. *Paneg.* 42,1 sur la *lex de maiestatis* (*Admiranda* 2, 4); App. *Bel. civ.* 2, 8 et Plut. *Caes.* 8,2 sur les dettes de Jules César (*Admiranda*, 2, 12); Sen. *Tranq.* 11, 10 et Strab. 10, 2, 13 sur la richesse des Romains (*Admiranda* 2, 15; Oros. 4,17 et Flor, *epit. de Tito Livio* 2 sur l'extension des villes anciennes (*Admiranda* 3, 2); Luc. *Bel. civ.* 1, 510-513 et 7,402 sur l'énormité de la ville Rome et sa population (*Admiranda* 3, 3); Diog. Laer. *Emped.* 8, sur les habitants d'Agrigentum (*Admiranda* 3, 3); Var. *Res rust.* 2, praef. 3 et Luc. *Bel. civ.* 7, 396-402 sur le dépeuplement du pays italique (*Admiranda* 3, 3); Greg. Naz. *Paneg. Const.* 35 sur le rapport des travaux des anciens et des modernes (*Admiranda* 3, 5); Mart. 10, 28, 1-4 et Aur. Vict. 12, 2 sur le plan de Rome (*Admiranda* 3, 7); Apul. *de deo Soc.* 22, Sen. *Epist.* 90, 43, Sen. *Benef.* 7, 10, 5, Mart. 12, 50, 1-6 pour illustrer les maisons romaines (*Admiranda* 3, 14); Mamert. *ad lul.* 1 sur la modération de l'empereur Iulian (*Admiranda* 3, 14); Stat. *Silv* 1, 2, 152 sur les plafonds à caissons romains (*Admiranda* 3, 14); Florus, *de qualit. vit.* (= *Anth. Lat.*), 243 sur la *iustitia* du romain (*Admiranda* 4, 5); Mart. 12, 76, 1-2 sur les prix à Rome (*Admiranda* 4, 9); Suet. *Claud.* 9, 2 sur le sens des *aditiales caenae* (*Admiranda* 4, 9).

25 ILE [XII], 99 03 19.

26 ILE [XV], 02 01 02.

27 Par lettre adressée à Filippo Pigafetta (ILE XIII, 00 07 31), son traducteur italien, Lipse déclarait qu'il fallait améliorer les *Admiranda* avec de nouveaux textes (Plut. *Nicias* 17, 4 sur l'extension d'Athènes et Syracuse; Suet. *Nero* 39, 1, sur une pestilence sous Néron; Sen. *Epist.* 90, 43 et *Benef.* 7, 10, 5, sur les dimensions excessives des maisons romaines). Tous seront effectivement introduits dans l'édition de 1605. Mais deux semaines auparavant, Balthasar Moretus annonçait à Lipse qu'il n'avait pas besoin d'une nouvelle édition à cause des éditons

traductions du grec, ajoutant parfois aussi la citation originale, et rédige de nouvelles notes, notamment la dernière sur le lieu de naissance de l'empereur Constantin.[28]

françaises, italiennes et de la traduction de Pighafetta (ILE XIII, 00 07 07 B). La décision de rééditer les *Admiranda* n'arrivera qu'en 1603. Balthasar Moretus les inclut dans une liste d'oeuvres qui devaient être réimprimées (ILE [XVI], 03 03 17 B).

28 Les citations suivantes furent ajoutées dans cette édition: Claud. *Paneg. Honorio quartum cos.* (= *carmina maiora*, 8), 41 sur les frontières de l'Empire (*Admiranda* 1, 3); Strab. 17, 1, 30 sur la garnison d'Egypte (*Admiranda* 1, 4); Tert. *De anima* 33 sur la croissance économique au monde romain (*Admiranda* 2, 3); Sen. *Epist.* 89, 20, *Benef.* 3, 8, 3 et 7, 10, 5 sur des exemples d'opulence romaine (*Admiranda* 2, 15); Sen. *Cons. Helv.* 6, 2 sur l'abondance d'esclaves chez les Romains (*Admiranda III.* 3, p.115); Stat. *Silv.* 4, 3, 4 sur le temple de Janus (*Admiranda* 3, 7); Mart. 1, 2, 5 sur le temple de Minerve (*Admiranda* 3, 7); Var. *Ling. lat.* 6, 6 sur les tombeaux romains (*Admiranda* 3, 10); Hor. *Car* 5, 49 sur les clientèles romaines (*Admiranda* 3, 14); Vitruv. 6, 5, 2 sur les grandes maisons privées romaines (*Admiranda* 3, 14). Lipse a aussi introduit trois corrections à des textes latins: Tac. *Ann.* 4, 5, 3 (*antiquitus Romanis au lieu de antiquis romanis*, *Admiranda* 1, 4; cette correction a été retenue dans les éditions modernes de Tacite); Sen. *Benef.* 4, 28, 2 (*quisquis civis* au lieu de *quisquis incisus*, *Admiranda* 2, 10 lecture aussi retenue dans les éditions modernes de Sénèque) et Sen. *Cons. Helv.* 10, 4 (*quo mediocrium* au lieu de *quomodo, Admiranda* 4, 7, aujourd'hui *quomodo trium*). Il a donné une nouvelle traduction, à mon avis plus correcte, à l'expression grecque *τ□ν □μορον κα□ □ν□μητων □σχλον* de Plut. *Cat.* 26, 1 (*Admiranda* 2, 10): egenum et non distributum populum (éd. 1598: egenum et indivisum populum; éd. 1599: egenum et infinitum populum). L'édition de 1605, enfin, contient cinq nouvelles notes: sur une correction de chiffres au *lapis ancyranus* (*Admiranda*, notae, 218); sur la dotation économique asignée aux proconsuls romains (*Admiranda*, notae, 218); sur le tribut africain (*Admiranda*, notae, 218-219); sur la confusion fréquente aux manuscrits des notes de 1000 (?) et 10 (X) (*Admiranda*, notae, 219); sur le lieu de naissance de l'empereur Constantin (*Admiranda*, notae, 220-223).

Les différentes éditions modifièrent parfois d'une façon notable le contenu érudit du texte, mais ne touchèrent point la portée théorique et politique de l'ensemble. Les *Admiranda* furent dédiés à Albert d'Autriche comme un récit historique sur la majesté et l'éclat de Rome, mais aussi sur l'essor et la décadence de ce modèle.[29] Lipse se proposait de mettre en relief les erreurs qui avaient fait s'écrouler la grandeur romaine. Cela sera l'objet du dernier point de mon travail. Pour l'instant, je voudrais souligner la dimension diachronique des *Admiranda*, comme un des aspects les plus significatifs et originaux du texte.

Les *Admiranda* sont par les sujets qu'ils traitent, et par les méthodes d'analyse et d'exposition qu'ils emploient un travail d'érudit antiquaire. La façon de reconstruire le monde romain de Lipse se fonde sur la classification de sujets ponctuels et la hiérarchisation des citations anciennes selon une logique, j'oserai dire lipsienne. De fait, il met souvent de côté l'évolution interne de l'institution qu'il décrit. Lipse avait fait de ce type d'analyse une marque d'identité, la raison de son originalité.[30] Mais dans son ensemble, les *Admiranda* ont eu besoin d'un cadre chronologique global, bien que cela n'ait pas été le sujet du livre. Lipse a élaboré un cadre évolutif sur l'essor et la décadence de Rome, sur les changements significatifs de l'État et la société romaine qu'il fallait retenir pour comprendre les institutions, objets de son étude.[31] On peut repérer ce cadre chronologique à partir d'annotations ponctuelles, glanées sur tout le texte. Les rassembler peut fournir un tableau évolutif de ce type.[32]

29 La dédicace à Albert est une lettre du premier mars 1598 (ILE [XI], 98 03 01 A).

30 Par exemple, dans ILE [XVI], 03 06 06, une révision épistolaire de sa trajectoire: 'Alii philologi aut litterati (audacter dicam, et anima) meo aevo, a vano multum traxerunt: ego strinxi, et interius adduxi; et ad utilia profutura, non ad splendida aut famosa tantum respexi. Raro scripsi, cui non sapientiae aut prudentiae, etiam ubi locus vix videbatur, monita aut praecepta sint inspersa. Hanc laudem mecum feram; et illam optimae conscientiae, publico elaborasse, nullius famam minuisse, aut per obtrectatiunculas auctum meam ivisse. Amplius dicam: pauci an nemo, meo aevo singularia argumenta aggressi sunt aut pertractarunt; ego feci, in Constantia, in Politicis, Saturnalibus, Militia, Admirandis, et sparsim etiam materias, quae usui aut oblectationi generi humano essent, disposui et ordine digessi. Ordine, quem in omnibus scriptis amavi, et super novos, atque adeo (an non superbum erit?) super veteres usurpavi.' Cette fierté par sa propre méthode de recherche, Lipse la montre aussi dans les *Admiranda* plusieurs fois, par exemple dans le dialogue initial ou l'Auditor convainc Lipse de lui expliquer la grandeur romaine: '*Lips.*- Quid istud est? captas me? *Aud.*- Non nego. utinam ceperim! Iam diu est quod DE MAGNITUDINE ROMANA polliceris aliquid dicere, sive scribere. Si hoc nondum potes, illud fac quod potes. *Lips.*- Hoccine agebas, et eo ibas? Et hoc illud otium quod suadebas? *Aud.* - Agebam, ibam, suadebam. Et quid tibi hic magni negotii? scio iamdiu talia et observata tibi, et prompta. *Lips.*- Prorsus. Ecce, os aperiam! Sponte se effundent. O te bellum! scilicet memoria, dispositione, ad eas res non opus, etiam quas notas iam habeas et paratas. *Aud.*- Non nego, sed priorem Deus tibi dedit, alteram iudicio semper assumpsisti. In scriptis tuis hoc me delectat, ordinem et seriem rerum videre, interdum earum, quarum nec ordo videbatur.' (*Admiranda*, 1, 1).

31 L'apparition et la centralité de cette *macronarrative* dans l'oeuvre de Edward Gibbon a été saluée par John Pocock comme un des éléments décisifs pour la naissance de la science historique moderne à l'Illustration, voir J.G.A. Pocock, 'Classical and Civil History: the transformation of Humanism', *Cromohs*, 1 (1996), 1-34; et *Id.*, *Barbarism and Religion*: *Narratives of Civil Government*, Cambridge 1999.

32 Au moins en ce qui concerne aux *Admiranda*, je ne peux donc pas partager l'avis de David Halsted, 'Distance, Dissolution and Neo-Stoic Ideals: History and Self - definition in Lipsius', *Humanistica Lovaniensia*, 40 (1991), 269: 'It is not at all clear that, for Lipsius, history forms anything like a continuous narrative.' Cet article est d'ailleurs fondamental pour comprendre

La Rome républicaine, à partir de la seconde guerre punique est l'époque d'épanouissement de la société romaine (*Admiranda* 4, 6: ‘a Bello Punico Secundo, cum Republica moribus legibusque vel maxime floruisse censetur’). C'est la Rome de la conquête et de la colonisation du monde. La République libre fut construite par une société qui sut conserver son intégrité morale pour accomplir un destin universel (*Admiranda* 1, 6):

> Divina Providentia hoc fine Graecos olim in Asiam, Europam hanc nostram, usque in Hispani-

le processus de sélection et de reconstruction auquel Lipse soumettait les sources, et la nature fragmentaire et analytique de son travail.

> am, per maritima loca misit et disposuit: ut rudes ferocesque humanitate et elegantia percolerent, atque ad mitiora studia et mores transferrent. Quod idem Romani mox fecere: et iis cultum hunc omnem debet pulcherrimus noster Europae tractus.

Elle eut une constitution équilibrée où chacun avait sa place. Mais les succès de cette société en croissance constante ont entraîné l'expansion territoriale et l'enrichissement de la société. Ceci explique, selon Lipse, la décadence morale des Romains. Avec Sylla, 'homo nequam, et natus ad disciplinam militarem dissolvendam' (*Admiranda* 4, 6), surgit la crise de la République et la disparition de cette ancienne société (*Admiranda* 4, 3: 'antiquis illis Romanis, et ante Sullam civili bello nondum infectis et, ut sic loquar, decoloratis. pleraque omnia tunc pura et iusta'). Après, on assista à la lutte pour récupérer la pureté originaire et empêcher la dégénérescence de la nation romaine (*Admiranda* 4, 3: 'At postea degenerarunt, Avaritia et Ambitio quaedam dictarunt, ad hoc Rationis examen non dirigenda'). Lipse ne veut pas étudier les causes, mais dans les *Admiranda* il fournit des aperçus pour les suivre à la piste: l'inertie du temps (*Admiranda* 1, 7: 'lapsu temporis'); l'intégration des orientaux (*Admiranda* 1, 7: 'cum iam Syri, Cappadoces, Asiatici, Graeci, Barbari in servos recepti; et multi ex iis facinorosi et perditi; qui pretio, blanditiis, aut et foedis obsequiis libertatem meriti, quam colluviem in civitatem non invexerunt? Imo per eos effectum, ut egregia illa animi ac morum, Romana olim plebs, vilissima facta hominum sit, et uno verbo, cloaca ac sentina vitiorum'; l'oubli de la censure du peuple (*Admiranda* 4, 2: 'Vita etiam Censura permissa, quam tamen neglexisse postea (malo sane publico) Imperatores video, contentos duplicem illum priorem ordinem recognosse'); l'apparition du pouvoir tribunicien qui ruina la constitution et l'État (*Admiranda* 4, 5: 'Adderem Modestiae laudem, et reverentem et procerum suorum populum: nisi Tribuniciae interdum procellae turbassent, quam ego pestem unicam et labem reperio in re Romana'). Le sommet du pouvoir romain, cependant, fut atteint pendant l'Empire: dans la période d'Auguste jusqu'à Trajan (*Admiranda*, 1, 3: 'cum imperium maximum et in culmine suo fuit, ut ab Augusto ad Traianum'). Auguste, 'qui valde rem Romanam auxit' (*Admiranda* 2, 4), fut le fondateur de la structure impériale en perfectionnant les institutions républicaines après l'époque des guerres civiles. À Trajan, le meilleur général, on doit l'éclat de la beauté de la Ville (*Admiranda* 3, 5: 'culmen pulchritudini urbanae), qui eut son *floruit* sous Hadrien. Le quatrième siècle, l'époque de saint Jérôme, est une période de langueur plus que de crise, un *aevum iam inclinans* (*Admiranda* 1, 2). La chute de Rome se situe à l'époque d'Arcadius et Honorius: 'inferiore aevo, rebus et imperio labentibus' (*Admiranda* 2, 15). Lipse ne parle pas des invasions barbares, ni de crise économique. Tout au contraire, il évoque pour l'Empire byzantin, 'imperio iam tenui, diviso et sic minuto' (*Admiranda* 2, 7) la possibilité de percevoir de quantités extraordinaires d'impôts, Il explique la décadence de la ville de Rome par la création de Constantinople, lorsqu'on détourna grains et ressources vers la nouvelle capitale (*Admiranda* 4, 11: 'Etsi autem mutatio aliqua status intervenit, tamen imperium mansit: primo sub Regibus, tum Consulibus, tum Principibus et sub istis, scissum divulsumque, et caput alterum in Thraciam aut Graeciam translatum. Constantinus id fecit, quod non ignoras, et caussam dedit ruinae

aut inclinationi deinde rerum'). Ce point peut marquer la fin de l'histoire des Romains, mais non pas celle de l'Empire. Celui-ci se perpétuera jusqu'aux Habsbourg.[33]

33 Sur la continuité de l'Empire sous les Habsbourg, une formulation de l'idée de la *translatio imperii* classique, voir la lettre dédicace des *Admiranda* à l'archiduc Albert (*Admiranda*, p. 5): 'Romani imperii descriptio cui potius aut iustius debebatur, quam Principi e tot ROMANIS Imperatoribus nato? Res certa et inter ADMIRANDAS est, ex una AUSTRIA, vere aurea, stirpe vestra, decem Imperatores, intra hos trecentos circiter annos, orbe Christiano affulsisse, atque id sanguinis et natalium serie, sine ullo fulcro adoptionis. Quid in omni retro Principum classe simile? Duo, tres, in una domo, et vix fuerunt: in prima ipsa lulii nec ultra sextum etiam adoptio prorogavit. Iterum dico, mirabile.'

Les *Admiranda*, donc, prouvent l'existence pour Lipse d'un cadre général, très simple d'ailleurs, sur l'histoire romaine. Cela n'est qu'une question très secondaire dans les interêts historiographiques de Lipse. Ses *a priori* historiques que je viens de résumer n'ont qu'une fonction utilitaire pour son discours. Or l'histoire romaine de Lipse est plutôt un travail d'érudition et philologie, qu'un récit évolutif. Je voudrais aborder dans le point suivant cette dimension du livre.

Les *Admiranda* et la philologie: structure, méthode et sources

Lipse avait pleine conscience de l'existence de la République littéraire des humanistes et, bien sûr, il se percevait comme membre. Dans ses écrits on trouve des descriptions de l'Humanisme philologique comme une affaire dure et exclusive, reservée à une élite intellectuelle et savante.[34] Je reviendrais plus tard sur la question de l'élitisme de Lipse, je me contenterai pour l'instant de présenter les *Admiranda* comme fiction littéraire consacrée à la critique philologique de textes et auteurs anciens.

L'exposé historique des *Admiranda* prend la forme d'une rencontre érudite entre Lipse et un élève: l'*Auditor*.[35] L'action suit la trame de trois rendez-vous estivaux au jardin de Lipse.[36] Pendant trois jours successifs, Lipse et son jeune partenaire parcourent les différents aspects de la grandeur romaine. La première journée est

34 Il est possible de repérer cette sensibilité dans trois textes des *Epistolicarum Quaestionum libri V* (Anvers 1577). Je pense que ce n'est pas par hasard que tous les trois soient adressés a Joseph Juste Scaliger: 'Scripta tua paucorum hominum sunt. Nec omnes capiunt, nec omnes capiuntur' (1, *epist.* 2); 'Ego ita sentio. Livium, si quem alium scriptorem varie interpolatum, et oblitum esse glossis. Multitudo correctorum hoc fecit, jam inde a Petrarcha, qui primus, ut opinor, avorum aevo sudavit in hac palaestra' (1, *epist* 21); 'Qui his litteris se dediderunt, Scaliger, ii sunt profecto quod dici solet, muli Mariani. Sentis ipse. Noctu, diu habitandum in libris, pervolutandum omne genus scriptorum. Et levia ista. Quanto nobis ambitu conquirendi libri scripti? Quod taedium illud conferendi? Nam quod vicarium ponas et alienis oculis istaec agas, proinde est, quasi alieno ore comedas, bibas. Itaque amemus ipsi nos: tamen qui haec negligunt vulgi doctrina contenti, non dicam verius, certe beatius docti sunt. [...] Ergo tibi haec, mi Scaliger, canem. Collegae nobis in eodem vel studio, vel morbo.' (3, *epist.* 6)

35 La personnalité de cet *Auditor* est assez anodine jusqu'au livre IV. Dans les trois premiers livres des *Admiranda*, l'*Auditor* n'est que le partenaire parfait qui pose les questions pertinentes afin que le discours puisse suivre l'évolution prévue par Lipse. Mais dans le dernier livre il a une fonction plus complexe. Il se montre très critique à propos de la structure politique de l'Empire romain et oppose des arguments contre ceux pour les Empires de Lipse. D'ailleurs Lipse a octroyé à ce personnage un intérêt spéciale pour les étrangers et les voyages (*Admiranda* 2, 3: '*Lips.*-Si ferre non vis, deiice; per me licet. Tamen rem tuam iam sum dicturus. *Aud.*- Rem meam? *Lips.*-Tuam. Peregrinos traduco Romam. *Aud.* - Hem, hem maneo, o siste me illic'; *Admiranda*, 4, 12: '*Lips.* - [...] In animo tuo cogita, si tuto nunc Byzantium, Persarum aut Sinarum regionem videre liceret: quam tu ipse fortasse atque alii libenter et avide iretis? Per tot terras et maria oculos pedesque ferretis? *Aud.*- Affectum meum tangis. capior unice peregrinatiunculis, et animum innovat ac vires novitatum ille aspectus'), mais supposer que dèrriere l'*Auditor* se cache un personnage concret est, pour l'instant, trop risqué. Je l'interpréterai, donc, comme un *alter ego* de l'auteur (voir ci-dessous). Lipse a utilisé un *Auditor* comme partenaire dans d'autres dialogues érudits: *De militia Romana* (1595), *De bibliothecis syntagma* (1602) et *Lovanium* (1605).

36 Sur le jardin de Lipse comme *locus amoenus* pour l'érudition, voir N. Dauvois-Lavialle, 'Juste Lipse et l'esthétique du jardin', dans *Juste Lipse (1547-1606) en son temps*, 215-232.

consacrée à éclairer les parties sombres de la *Potentia* romaine (*Admiranda* I: l'extension spatiale de l'Empire, son armée, sa population), à l'ombre d'une belle tonnelle. Le deuxième entretien commence très tôt, le matin suivant. l'élève est avide de connaissances et Lipse n'a même pas trouvé l'occasion de nous décrire le context de la conversation. Ce jour-là, Lipse explique les *Opes* et les *Opera* romaines

(*Admiranda* II et III: les ressources de l'Empire, les impôts, les frais publiques, les cadeaux des empereurs, les monuments de la Ville, quelque exemple des infrastructures publiques hors de Rome). Finalement, le dernier jour, il sera question des *Viri* et *Virtutes* romaines (*Admiranda* IV: l'organisation sociale romaine, les vertus morales des Romains). Pour les décrire, Lipse propose à son élève une promenade dans les allées de son jardin. Il récupère ainsi le plaisir de flâner en parlant de l'Antiquité.[37]

La charpente des *Admiranda*, donc, n'est pas différente de celle d'autres ouvrages érudites où la conversation amicale et libre a une portée savante en même temps que pédagogique. Ici aussi, des rencontres apparemment oisives sont consacrées à corriger des textes, à analyser les sources et décrire le langage des auteurs. Mais les *Admiranda* parlent particulièrement des historiens et des sources historiques. Le maître et l'élève recherchent la valeur historique de chacune, et font une sélection des plus importantes pour l'histoire romaine. Il ne m'est pas possible ici de mentioner les à peu près mille citations explicites sur lesquelles Lipse a construit son récit. En revanche, je me bornerai à faire une description sommaire de ces sources et à recueillir quelques passages où Lipse expose son avis sur des auteurs particuliers.

Les textes anciens sont cités en italique. Parfois, ces textes sont introduits après une parenthèse explicative ou, plus rarement, avec des *marginalia* qui précisent et identifient la source. D'habitude, cependant, Lipse fournit ces informations au fil de la narration. Il s'agit d'auteurs latins et grecs non exclusivement classiques, car on peut trouver aussi des auteurs tardifs (Symmaque, Prudence, Beda), byzantins (Procope, Sozomène, Suidas) et du Moyen Age (Aimonius Floriacensis, l'itinéraire de Benjamin). Lipse cite quelques auteurs humanistes contemporains comme Budé, Arias Montano ou Andreas Schott, et plusieurs antiquaires italiens (Paulo Giovio, Biondo Flavio, Onufrio Panvino, Bartolomeo Marliani, Hieronymus Mercurialis, Alberto Leandro). Les historiens représentent les auteurs classiques plus utilisés (Ammien Marcellin, Appien, Dion Cassius, Tite-Live, les auteurs de l'*Histoire Auguste*, Suétone, Tacite), mais aussi il y a des citations isolées de l'*Antologia graeca*, de Cornélius Népos, d'Hygin, de Lucrèce, de l'Evangile selon Saint Mathieu, de Plaute, de Tibulle, de Végèce... La citation d'inscriptions aussi est assez abondante.[38]

37 Il y a maintes autres promenades érudites dans l'oeuvre de Lipse; nous nous bornons à quelques exemples. Dans les *Antiquae lectiones*, Anvers 1575 (3, 1) Lipse marche en lisant Plaute: 'Inambulabam a meridie in hortis, otiosum otium meum Plauti forte lectione oblectans, cum accurrit puer nuncians Deinium ex Morinis revertisse.' Dans les *Poliorcetica*, 1596 (1, 2) Lipse accepte volontiers une autre promenade: '*Oran.*- Imo ambulemus. Nam paullula via est, nec plus passuum mille. *Fur.*- Quid tamen Lipsio videtur? *Oran.*- Ambulare, quo nos Licinii Crassi pervenerimus, facile hic Licinus *Macer. Caron.*- Poteris, Lipsi? *Lips.*- Admodum, nam a capite et pedibus satis valeo, media modo sunt in caussa. Tum et loca haec magis videbimus, mihi hercules aspectu amoena, qui inaequalitate illa delector. En colles, en valles; en alternatim prata, pomaria, segetes, silvas.' La suite de la conversation se situe d'ailleurs dans un beau parc, jardin d'agrément des princes évêques liégeois. Le chapitre 4 de la *Lipsiani horti lex* établisait: 'Siquid AMOENIUS tamen in STUDIIS;/ Inter AMBULANDUM/ Dissere, doce, disce./ Et MUSARUM hic locus est.' (ILE II, 87 06 19). Là-dessus, voir Dauvois-Lavialle, 'Juste Lipse et l'esthétique du jardin', 215-232.

38 Toutes recueillies dans Martinus Smetius, *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber. Accessit Auctarium a Iusto Lipsio* (Leyde 1588). Lipse a attribué à tort à marins de la flotte de Misène trois inscriptions funéraires militaires. Il a interprété l'abbréviation N comme N[avis], mais, en fait, il s'agit de de N[atio], comme, par exemple dans CIL X, 1759.

Des epigraphes sont utilisées surtout au sujet de l'armée, mais l'inscription la plus mentionnée est le *lapis ancyranus*: les *Res Gestae Divi Augusti.* Le chapitre 2, 13 *sur les dons de l'empereur Auguste* lui est presque entièrement consacré.[39]

39 Dans ce chapitre Lipse suit le texte du paragraphe 15 de l'inscription qu'il avait établi dans son *Auctarium* au corpus épigraphique de Smetius (p. 20). Après la citation, il ajoute de petits commentaires *ad locum.* Sur le rapport de Lipse avec l'epigraphie et les RGDA, voir Ginette Vagenheim, 'The *Res publica litterarum* of Smetius, Clusius and Lipsius', dans *Omslag* (2005, 1), 8-9; et Jeanine De Landtsheer, 'Inscriptions and coins in Lipsius's works, 1588-1603', dans *Lias*, 31 (2004), 119-139. Lipse connassait le texte de l'inscription grâce à Augerius Busbequius et Carolus Clusius. Ce dernier est remercié explicitement pour avoir envoyé une copie de ce texte, voir ILE III, 88 01 14 LE. Lipse a d'ailleurs ajouté son nom dans la marge de son *Auctarium* comme provenance de cette inscription.

Les citations implicites sont plus difficiles à découvrir. Elles sont présentées sans aucune différence typographique avec le reste du texte. Il s'agit de textes qui ne sont pas cités pour illustrer un sujet, mais pour argumenter sur lui. J'ai repéré deux sortes de ces citations: une expression de Tacite et plusieurs *Adagia* d'Erasme. La première peut être expliquée par la familiarité de Lipse avec 'son Cornelius'. Tacite a une valeur essentielle dans le discours politique de Lipse, comme on le verra tout de suite, et parfois la pensée lipsienne est difficile à différencier de celle de Tacite.[40] Les *adagia* sont introduits par des expressions comme 'ut ait ille'. Ces expressions rendent plus vivant et agile le discours de Lipse, mais parfois elles peuvent aussi avoir le sens profond de la réflexion lipsienne.[41]

Lipse avertit son partenaire contre les traductions, particulièrement quand celles-ci ajoutent des contenus.[42] Les textes grecs sont inclus normalement à côté d'une traduction latine, mais il y a des exemples de citations d'un auteur grec seulement par sa traduction latine (par exemple, Strabon, duquel on retrouve 18 citations, dont seulement 2 avec le texte grec; Aelius Aristide est cité 8 fois, mais toujours en latin).

Pour Lipse, le critère fondamental pour juger la valeur des sources historiques réside dans la fiabilité. La beauté de l'expression est souhaitable, mais elle n'est pas du tout nécessaire.[43] Étant donnée la portée historique des *Admiranda*, Lipse apprécie par la *historica fides* de ses sources,[44] même plus que par la qualité littéraire. Par conséquent, il faut équilibrer littérature et véracité: la beauté et la poésie d'un texte d'Aristide sur les bâtiments romains doit être pondérée par le témoignage 'verus et severus' de Pline l'Ancien.[45] De là l'importance des inscriptions qui fournissent des données directes. Lipse estime très important de dater ses sources avec une certaine précision pour les placer dans un ordre chronologique. Ainsi, Aelius Aristide

40 *Admiranda* 4, 3: 'Nam talia non desunt, nec umquam deerunt, magnis imperiis obiectari', reprenant Tac. *Hist.* 4, 68.

41 C'est le cas de l'adage 3, 7, 12 ('boni pastoris est tondere pecus, non deglubere') puisé de Suet. *Tib.* 32, 2 et utilisé comme conclusion des chapitres consacrés au système fiscal romain: 'Tondeant accidantque nostri Principes, renascemur' (*Admiranda* 2, 7).

42 Par exemple, à propos de Plut. Pomp. 45, 1 où on voyait une description de *tous* les revenus romains (*Admiranda* 2, 2): 'Nullum tale in Graeco Plutarcho verbum est: quod moneo, ne temere interpretibus qui addunt, hoc accredas.' Lipse corrige des traductions de Flavius Josèphe (*Admiranda* 2, 3), Appien (*Admiranda* 2, 13) et Dion Cassius (*Admiranda* 3, 6). Il avait exposé sa théorie sur la traduction dans une lettre adressée à Johannes Moretus à propos de sa version au néerlandais du *De constantia* (ILE III, 89 09 11 M): 'Vidi enim specimen, et probo, illud vellem, plus aliquid tibi permitteres, nec vestigia usquequaque sermonis Latini premeres pede tam certo. Arta per hanc curam versio, adstricta, tenuis, saepe obscura. Est suus videlicet cuique linguae Genius, quem non avellas, nec temere migrare jusseris in corpus alienum. Quam multa Latine breviter scripserim; quae si totidem verbis transferas, sententia nec plana satis, nec plena sit! Quam multa recte et alte: quae in alia lingua jaceant, aut vacillent! Quod iis praesertim evenit, quorum stilus paullo magis ab eruditione habet et a cura. Jam allusiones illas, annominatiories, flexus, et in uno saepe verbo imagines, quae tam dextra mens vertat, ut eadem vis iis aut Venus? Exorbita igitur: et hoc erit rectam in vertendo viam tenere, viam nor tenere.' Voir la traduction néerlandaise dans l'article de H. Meeus dans le présent recueil.

43 C'est quelque chose qu'il avait déjà souligné dans son propre style: voir ci-dessous la note 15.

44 *Admiranda* 2, 15, bien qu'attribuée à Vopiscus.

45 *Admiranda* 3, 4; 'Belle et *ποιητικω*□*ς*, non nego, attollit, sed hae figurae originem a re habent, nec quisquam putet elationes istas, nisi cum caussa et basi esse. Itaque et Plinius, verus et severus talium, cum de magnitudine dixisset [...].'

appartient à l'époque d'Hadrien[46], et Denys d'Halicarnasse, historien de bonne foi caractérisé par l'intelligence de ses jugements, écrit sous Auguste.[47] Vopiscus, un des auteurs de l'*Histoire Auguste*, a écrit sous Constantin.[48] Dion Cassius, un des auteurs plus cités, sous Alexandre Sévere.[49] Suétone,[50] Frontin,[51] Sénèque,[52] le byzantin Aghatias,[53] Dion Cassius,[54]

46 *Admiranda* 3, 3: 'cum urbs in summo flore'. Aristide est cité 8 fois.
47 *Admiranda* 1, 3: 'historicum bonae fidei'; 3,10: 'Scriptor ille sub Augusto Romae fuit, et per viginti annos circiter vixit: ergo bene eam vidit, novit, et (ut viri ingenium) diiudicavit.' Denys d'Halicarnasse est cité 25 fois.
48 *Admiranda* 2, 10. L'*Histoire Auguste* est cité 36 fois.
49 *Admiranda* 1, 4. Dion Cassius est cité 50 fois.
50 *Admiranda* 2, 11: 'O res [Neronis donos] vix Suetonio fidissimo testi credendas!' Suétone est cité 63 fois.
51 *Admiranda* 3, 11: 'Credamus hoc ergo iam Frontino, paucis fidisque verbis effanti', à propos de ses 'pulcherrimos libellos' sur les aqueducs. Frontin est cité 8 fois.
52 *Admiranda* 3, 3: 'cape certum et fidei notum testem, iterum Senecam, de suo aevo.' Sénèque, le philosophe, est cité 36 fois.
53 *Admiranda* 1, 5: 'Haec [summam totius praesidii sub Iustiniano aevo] ille scriptor, et credo vera atque explorata (cum tam curiose numeret) attulisse'. Une seule citation.
54 *Admiranda* 3, 13: 'vir ille insignis peritia rerum et honoribus.'

malgré leurs différences, sont des auteurs fiables. Cicéron et Strabon doivent être préférés à Diodore de Sicile sur le sujet des ressources d'Egypte.[55] Florus, l'épitomiste, est trop passioné dans ses affirmations, ses exagérations doivent être considérées avec circonspection.[56] Lipse souligne aussi l'avis de Tite-Live sur les outrances de Valerius Antias.[57] Par contraste avec la plupart des anciens, notamment avec Dion Cassius, Lipse définit la méthode de travail historique de Paulo Giovio (1483/6-1552) comme un exemple d'écrivain élégant, mais dépourvu de rigueur historique.[58] La fiabilité de la source dépend de la qualité de l'auteur et de sa propre expérience des affaires publiques.[59] Elle réside aussi dans sa capacité à renoncer à s'impliquer personnellement dans le thème de son étude. Lorsqu'on traite de l'intégrité morale des Romains, les auteurs grecs témoignent de façon plus crédible que les auteurs latins.[60] Pour la même raison, les auteurs britanniques ne sont pas crédibles dans la polémique sur la patrie anglaise de Constantin.[61]

La méthodologie historique de Lipse se fonde sur ses sources: c'est une histoire d'ambitions encyclopédiques et de rigueur scientifique et morale. Lipse s'intéresse particulièrement aux auteurs qui font preuve d'une vision large. Il se lamente de la disparition de livres de l'histoire de Dion Cassius et cite l'exposé initial d'Appien où celui-ci faisait mention du livre, qui ne nous est pas parvenu, sur l'état général de l'Empire romain.[62] Il apprécie aussi la tonalité morale sévère de Sénèque,[63] de Lucrèce,[64] de Pline, le style ‘gravis atque eruditus’ de Frontin,[65] l'érudition grave de Tertullien.[66] Du point de vue méthologique, donc, Lipse plaide pour des principes critiques modernes et rigoureux. Il propose l'usage de toutes les sources anciennes, même la poésie et la fiction, car elles peuvent fournir de données inattendues et dévoiler des points de vue anciens. Les poèmes de Stace doivent être étudiés par les antiquaires.[67] Claudien, profond et ardent,[68] et Rutilius Namatianus[69] fournissent les

55 *Admiranda* 2, 3: ‘et denique Ciceroni ac Straboni lubet merito, prae Diodoro, credere atque adhaerere.’ Cicéron est cité 23 fois, Strabon 18.
56 *Admiranda* II. 8, p. 66: ‘scriptor affectuum aut excessum.’ Florus est cité 9 fois.
57 *Admiranda* II. 8, p. 68: ‘qui omnia augere solet, et supra verum saepe evehere.’ Tite-Live est cité 42 fois.
58 Giovio est un ‘florentis ingenii et stili scriptor’, quoique un peu plus loin, aussi ‘auditionum facilis, et parum diligens examinis aut veri’ (*Admiranda*, 3, 13).
59 Fait souligné a propos d'Appien (*Admiranda* 2, 4: ‘ipse in Respublica fuit’), Dion Cassius (*Admiranda* 3, 13: ‘Praeses fuerit Dalmatiae, Pannoniaeque’) ou Pline l'Ancien (*Admiranda*, 1, 5: ‘qui ipse fuit classis Misenatium Praefectus).
60 *Admiranda* 4, 5: ‘Qua in re alienum testimonium audiamus, et Polybii, id est hominis Graeci.’
61 *Admiranda*, notae, 220-223.
62 *Admiranda* 1, 5 (sur des livres de Dion cités par Jornandes non conservés); *Admiranda* 2, 4: (sur le *pulchrum* et *desiderabilem librum* annoncé par Appien sur l'armée, la flotte et les ressources romaines).
63 *Admiranda* 4, 7: ‘acer ille talium [morum] quaesitor et censor.’
64 *De rerum natura* est cité une seule fois.
65 *Admiranda* 1, 2.
66 *Admiranda* 2, 2: ‘eruditissimus scriptor’. Tertullien est cité 5 fois.
67 *Admiranda* 3, 7 (*Silvae* 1.1). Stace est cité 10 fois.
68 *Admiranda* 1, 2: ‘versibus iis [de consulatu Stilichonis] ab alto et animoso poeta.’ Claudien est cité 8 fois.
69 Le *De redito suo* est cité 9 fois.

plus belles descriptions de l'Empire. Pétrone, ‘ex more, si non ex vero’ décrit ‘pulchre et floride’ le monde romain.[70]

La correction des textes classiques est une partie fondamentale des *Admiranda*, et de toute l'historique de Lipse. Dans les *Poliorcetica* (Anvers, 1596), le traité historique lipsien antérieur

70 *Admiranda* 2, 15 (à propos de la richesse des Romains) et 4, 7 (à propos de la gourmandise romaine). Il y a une ‘Petronii laus’ dans les *Epist. Quaest.* 3, *epist.* 2. Pétrone est cité 5 fois.

aux *Admiranda*, Lipse s'était rendu compte des limites d'une telle érudition ‘subtile, mais vaine’.[71] Dans les *Admiranda* cette méthode dépend d'une intention politique plus profonde, exposée dans l'introduction: offrir à l'archiduc Albert la description d'un Empire, et les secrets du pouvoir. La description de l'Empire romain comme modèle politique sera l'objet du dernier point de ce travail.

Les *Admiranda* et la politique: État, Empire et utopie

Les idées politiques de Juste Lipse ont été étudiées fondamentalement à partir de son manuel politique: les *Politica*, publié à Leyde par Franciscus Raphelengius, père en 1589. Dans ce texte, on a repéré toute une théorie néo-stoïcienne sur l'État moderne et sur l'exercice du pouvoir baroque, sur l'exaltation de l'autorité de la monarchie absolue et de la discipline sociale.[72] Les *Admiranda*, cependant, peuvent ouvrir de nouvelles perspectives.

L'histoire de la pensée politique élaborée par l'école allemande, certainement celle élaborée depuis Carl Schmitt (1888-1985),[73] est aujourd'hui remise en question. Celle-ci établisait un lien étroit et fort entre Tacite, ses commentateurs humanistes, la *raison d'état* et une morale soumise au bien publique.[74] Ce point de vue pourrait être aussi un épisode de l'histoire compliquée du *tacitisme.*[75] À mon avis, on peut considérer les idées de Lipse sous un angle nouveau, et laisser de côté le lien avec le *Machtstaat* moderne.[76] On peut les analyser en se fondant sur le contexte historique de l'époque, celui des Pays Bas et de l'Empire espagnol dans la transition du XVIème au XVIIème siècles.

71 *Poliorcetica* 3, 1: ‘Sed quid istis insistimus? Subtilia, et hodie inania sunt, nec alio fine sciantur quam ut sciantur.’

72 Sur les *Politiques* G. Oestreich, ‘Die antike Literatur als Vorbild der praktischen Wissenschaften im 16. und 17. Jahrhundert’, in *Classical Influences on European Culture a.D. 1500-1700. Proceedings of an International Conference held at King's College, Cambridge, April 1974*, ed. R.R. Bolgar, Londres - New York - Melbourne 1976, 322; A. Moss, ‘Vision fragmentée et unitaire: les “Politiques” et les recueils de lieux communs’, dans *Juste Lipse (1547-1606) en son temps, 471-478*; *Ead.*, ‘*The Politica of Justus Lipsius and the Commonplace-Book*', in *Journal of History of Ideas*, 59 (1998) 421-436; J. Waszink, ‘Instances of Classical Citations in the *Politica* of Justus Lipsius: their Use and Purposes’, in *Humanistica Lovaniensia*, 46 (1997), 240-257, qui a aussi fait une édition critique du livre (Assen 2004).

73 *Die Diktatur* (1921) cite à deux reprises l'oeuvre de Juste Lipse. La première dans le premier paragraphe du premier chapitre.

74 Par exemple, dans la monographie de Richard Tuck, *The Rights of War and Peace. Political Thought and the International Order from Grotius to Kant*, Oxford 1999.

75 Les livres plus importants sur la reception de Tacite ne dépassent pas le XVIIIème siècle: E.-L. Etter, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Bâle-Stuttgart 1966; K.C. Schellhase, *Tacitus in Renaissance Political Thought*, Chicago 1976; B. Antón, *El tacitismo en el siglo XVII en España. El proce so de* ‘*receptio*’, Valladolid 1992. Il y a d'autres contributions sur le tacitisme dans deux autres monographies sur Tacite: Raymond Chevalier-Rémy Poignault, eds., *Présence de Tacite. Hommage au professeur G. Radke*, Tours 1992 et T.J. Luce - A.J. Woodman, eds, *Tacitus and the Tacitean Tradition*, Princeton 1993.

76 Gerhard Oestreich,‘Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates’, in *Hist. Zt.*, 181 (1956), 31-78, est déjà un article classique.

Récemment, un article de Karl A.E. Enenkel a analysé les *Admiranda* sous l'angle de l'apologie de l'Empire universel.[77] Ce modèle, décrit par Lipse qui s'appuie sur l'exemple de l'Empire romain est, sans doute, le modèle politique utopique que Lipse veut pour son siècle. Or, Lipse a laissé aussi des critiques sur ce paradigme politique dans les *Admiranda.* Quoique la description de l'utopie politique lipsienne soit le sujet des quatre livres des *Admiranda*, toutefois, le dernier contient les arguments d'une controverse. Je voudrais présenter les *Admiranda* comme un discours à double sens, où il est possible de trouver jugements pour et contre le modèle impérial.

77 'Ein Plädoyer für den Imperialismus: Justus Lipsius' Kulturhistorische Monographie *Admiranda sive de Magnitudine Romana* (1598)', in *Daphnis*, 33 (2004), 583-621.

Les *Admiranda* développent une image classique du pouvoir impérial. Lipse puise des arguments en faveur de l'Empire dans Cicéron, Pline le Jeune, Aelius Aristide, Claudien ou Rutilius Namatianus, dont l'exposé systématique offre aux contemporains l'utopie d'un modèle politique supranational. L'Empire romain est un espace de sécurité et paix, de prospérité et culture, d'ordre et civilisation.[78] Un monde de gestion publique exemplaire fait de rigueur et discipline permet une augmentation des revenus publics.[79] Clos, protégé par l'existence des colonies dans tous les coins de l'Empire, l'Empire romain était aussi sûr et puissant grâce à un dispositif militaire implanté depuis Auguste.[80] L'Empire était aussi un espace où régnait la stabilité sociale et politique offrant des possibilités de promotion sociale grâce à l'intégration des élites étrangères dans le réseau sociale romain 'ut e provincialibus honestissimos, hoc beneficio civitatis obligarent.'[81] L'ordre impérial a toutes les raisons de se sentir supérieur. Du point de vue quantitatif toutes les données chiffrées sont présentées en termes superlatifs, comme on peut le voir dans l'exposé des revenus romains du deuxième livre. Du point de vue qualitatif, l'Empire est un État prospère fondé sur un système fiscal développé et actif, qui peut faire face à des projets ambiteux. Les Romains ont joui d'un État qui leur fournissait des infrastructures et plusieurs services publics gratuits: les *alimenta*, les jeux, l'eau des aqueducs, un réseau routier, les

78 *Admiranda*4, 12: 'Nusquam arma, hostis, praedo; arabant, serebant, metebant; convivia, coniugia inibant; liberos gignebant, educabant: omnia secure, et nec auribus quidem laesis rumore belli'; *ibid.*: 'Iam vero alterum bonum, quanti est, Communicatio inter se hominum et rerum, viis undique liberis commerciisque? In animo tuo cogita, si tuto nunc Byzantium, Persarum aut Sinarum regionem videre liceret'; *ibid.*: 'Visere illic licebat magna aut nobilia illa opida, clara et inclyta ingenia; Athenas, Alexandriam, Rhodum; disertos aut sapientes ibi viros; denique ad alia terrarum se conferre, disciplinae aut animi caussa. At mercatores, et quibus aliarum opum cupiditas, ii per maria omnia navigabant, ii per terras circuibant: unicos praedones aut piratas placantes, sive metuentes, Publicanos. Sed uno et certo pretio placantes, nec eo gravi sub Principe aliquo moderato et aequo. Itaque res longinquae advehebantur, ignotae antea ostendebantur: et totus orbis ea communione, quasi una civitas, fiebat.'

79 Le deuxième livre des *Admiranda* est tout un recueil des ressources romaines. Lipse conseille d'imiter des taxes comme la *vicesima hereditatium* (*Admiranda* 2, 4: 'Atque ut verum fatear, hoc Tributi genus imitabile videatur, nec grave etiam pendentibus: cum laetitia magni et inopinati saepe proventus obruat vel minuat sensum inferendi'). Dans son commentaire au *Panégyrique* de Pline le Jeune cite à Tacite pour défendre les impôts, note 324: 'Dissolutio enim imperii sequitur (*verba Taciti*) si fructus quibus respublica sustinetur, diminuantur: *quid*, *si tolluntur*?'. Sur ce commentaire, publié avec une *Dissertatiuncula apud Principes*, adressée aux Archiducs Albert d'Autriche et Isabelle lors de leur Joyeuse Entrée à Louvain en novembre 1599, voir J. Jehasse, 'Juste Lipse et le *Panégyrique de Trajan.* Un bilan de la pensée politique lipsienne', dans *Juste Lipse (1547-1606) en son temps*, 503-515. Il est possible de trouver dans un érudit andalou au service du Consejo de Hacienda de Castille (Juan de Córdova, 1615?-1665) la même image de rigueur impositif convenable à un Empire, dans ce cas l'espagnol, mais toujours à partir du modèle romain: 'Ni aún en los libros de los romanos se hallará memoria de los lugares que les contribuían de España como aora están en el Consejo de Hacienda hasta el último cortijo', voir J.R. Ballesteros, *La Antigüedad barroca: libros, inscripciones y disparates en el entorno del III Marqués de Estepa* (Séville 2002), 227.

80 *Admiranda* 1, 3 (Empire fermé), 1, 6 (la 'coloniarum deductio').

81 *Admiranda* 1, 7. L'intégration, comme on l'a vu, a des dangers ('ne plures suspiciantur aut traducantur, quam coercere possis'), mais Lipse est pour, et explique l' 'apertio asyli' et la 'receptio civitatis'; il cite à ce propos le discours de Claude dans Tacite (*Ann.* 11, 24, 4).

égouts, des bâtiments pubiques...[82] L'hégémonie presque mondiale de Rome lui a permis d'exporter ces avantages.[83] L'Empire fut dirigé par une élite riche, mais austère. Agrippa fut le modèle de gouverneur dévoué et engagé dans les affaires publiques.[84] Mais il n'était pas le seul. Tous les Romains, à l'exception de quelques uns, présentaient le profil moral du citoyen idéal. Leurs vertus ont garanti la continuité de l'Empire, leur disparition a entrainé sa décadence.[85]

82 *Admiranda* 2, 10 (les *frumentationes*); 2, 11 (les spectacles publics); 3, 6 (les temples); 3, 7 (les *fora*); 3, 8 (les thermes); 3, 10 (les routes); 3, 11 (les aqueducs); 3, 12 (les égouts).

83 Alexandrie atteignit sa plus grande extension sous les Empereurs romains (*Admiranda* 3, 3).

84 *Admiranda* 3, 6 (Agrippa bâtisseur du Panthéon); 3, 11 (Agrippa responsable du service publique de l'eau qui entraina une assignation économique fixe et la formation d'un cadre de specialistes à temps complet).

85 Les *Admiranda* décrivent les vertus romaines suivantes: Justice et Clemence en époque de guerre (4, 3: *Iustitia et Clementia*); le Courage militaire (4, 4: *Fortitudo militaris*); la Pitié, la Bonne Foi et la Constance (4, 5: *Pietas, Probitas et Constantia*).

Dans le cadre historique dans lequel il s'inserre, l'oeuvre peut apparaître comme une justification des effets potentiellement négatifs du système impérial. La dédicace au gouverneur espagnol des Pays-Bas, très empressé sans aucune doute auprès du beau-fils de Philippe II, et une lecture rapide de la biographie de Lipse, pourraient laisser entrevoir Lipse comme un apologiste de plus de l'Empire espagnol. L'utopie lipsienne, cependant, ne se résume pas à une simple louange, elle est plus nuancé. Sa pensée est indubitablement la conséquence d'une réflexion profonde et mature sur les formes, les limites et les possibilités de la vie collective.[86] De ce point de vue, Lipse, 'moins espagnol qu'impérial',[87] fait partie des humanistes qui ont contribué à la définition de l'imperialisme espagnol du début du XVIIème siècle, au moment où celui-ci avait besoin de plus d' 'imagination politique'.[88] Le miroir romain doit être le modèle pour l'Empire universel, car ni l'espagnol, ni le turc, ni le chinois sont comparables.[89] L'Empire comme forme politique unitaire et universelle est l'objectif. Or ce sont les Pays Bas de Lipse qui ont enduré directement ses exploits au cours du XVIème siècle. Je pense que de ce fait Lipse exprime un rapport ambivalent vis à vis le modèle impérial. Dans le *Admiranda*, Lipse a su cacher l'ambiguité idéologique de son discours en gardant les formes officielles, sans oublier, toutefois, une intention critique.

Tous les arguments contre l'Empire romain sont exposés par le partenaire de Lipse. L'*Auditor* prend la parole à partir du livre IV.[90] À ce moment-là, il cesse de jouer le rôle de l'élève attentif, avide et étonné, et devient un acteur incisif qui exprime des opinions personnelles oposées à celles de Lipse, mais fondées aussi sur des textes. Elles sont parfois très convaincantes. L'*Auditor* montre les aspects négatifs du gouvernement impérial. L'établissement du pouvoir romain le long de la

86 La sociologie lipsienne se fonde sur le mépris des institutions démocratiques comme le tribunat et sur un élitisme social et politique.

87 Jehasse, *La Renaissance de la critique*, 209.

88 A. Pagden, *Spanish Imperialism and the Political Imagination* (1990), que j'ai lu par la traduction espagnole (*El imperialismo español y la imaginación politica. Estudios sobre teoría social y política europea e hispanoamericana (1513-1830)*, Barcelona 1991.

89 L'Empire espagnol n'a pas d'unité ni cohésion entre ses provinces, il a aussi peu de soldats et hommes (*Admiranda* 1, 3, 22: 'Sed de Hispanico imperio quod aiebas, id sane, spatia terrarum si consideras, praesertim in Novo illo orbe et insulis, Romanum longe vel superat, sed iunctio et devinctio provinciarum, viri et copiae, quam deficiunt et delinquunt? Nunc quidem, nam postea quid futurum sit, nescio: florebunt, crescent fortasse', les provinces de l'Empire turc ne sont plus dans son splendeur économique ni démographique (ibid.: 'De Turcico, fatendum est, in Asia et Africa late se extendisse, sed in validissima Europa nostra quid habet, aut potius non habet? Certe vel sola Italia, Hispania, Gallia iunctae, opibus viribusque pares sint, aut superent illum hostem, O si Deus daret! Adeo nec provinciae illae Orientales pro opibus et frequentia prisca sunt; et nostrae istae florem nunc habent et vigorem. Quid de Germania dicam? Illa olim horrida et rerum inops, quam artibus, opidis, copiisque exculta est, et abundat!') et a de mauvaises lois (4, 12: 'Omitto gubernationem et leges fere eadem; pondera, et mensuras, et nummos: et plura, quorum bonorum sensus etiam hodie aliquis in Turcarum imperio est; et esset maior, si leges et politica illic meliores'); même s'il y a des villes extraordinaires comme Quinzai, les chiffres et les dimensions de l'ensemble de l'Empire chinois ne sont pas comparables à celles du romain (*Admiranda*, notae, 217: 'Et Sinas aliquis ad totum Romanum orbem comparabit?''.

90 Particulièrement dans *Admiranda* 4, 6 et 7. Avant d'aboutir à ce point, l'*Auditor* a montré sa mefiance vis à vis des Romains seulement au sujet des colonies (*Admiranda* 1, 6: '*Aud.*-Tune? In tam aperta iniuria? Nam certe aliena eripiebant, possidebant, posteris tradebant!).

Mediterrannée s'explique pour le desir des Romains de satisfaire leur ambition et leur avarice.[91] La gestion des provinces peut ouvrir la porte au fraude et à la corruption.[92] Les colonies, qui ont été très louées par Lipse, signifient la disparition des anciennes communautés propriétaires des terres et l'aplication de la terreur sur les nations vaincues. La violence collective et la guerre sont les moyen de l'expansion romaine.[93] Les

91 *Admiranda* 4, 3: 'Bella quaedam iusta, non nego: plura a duobus malorum stirpibus nata, Ambitione et Avaritia. quod nec ipsi Romani scriptores negent', où Lipse suit une citation de l'êpitre à Mithridate attribuée à Salluste (*epist. Mit.* 20).

92 *Admiranda* 4, 6: 'miseri provinciales non nisi praeda et spolium Praesidibus suis erant.'

93 *Admiranda* 4, 6. L'*Auditor* y présente des exemples de la cruauté romaine en Italie et ailleurs avant de conclure: 'Heu, heu clementiam, candorem, probitatem, et omnia, quae dixi, inter ADMIRANDA!'

Romains ont oublié la justice et se sont montrés cruels et pervers. Avec l'expansion, ils ont perdu leur sens ancestral de la mesure, leur austérité proverbiale, la bonne foi et le courage qu'ils avaient exhibé devant Pyrrhus et Annibal. La décadence romaine est la conséquence d'une volonté d'hégémonie impériale.

Ce bilan négatif est critiqué dans les derniers chapitres du livre par Lipse qui reprend le discours. Il conclut par une nouvelle description des avantages de l'Empire. Lipse revient dans cette partie des *Admiranda* aux arguments antiquaires et philologiques pour s'opposer à son adversaire qui avait utilisé citations incorrectes ou fragmentaires et faussé le sens des sources. Le fond de la critique, néanmoins, reste.

Je me demande si les *Admiranda* ne présentent pas une version contraire à celle identifiée jusqu'à maintenant. Pourraient-ils être une *oratio obliqua* qui veut rendre présent les dangers d'un pouvoir impérial inconscient et sans autocritique? Peut-être Lipse a-t-il voulu exposer une utopie et la critiquer ensuite pour montrer la faiblesse des Empires?[94] Dans ce cas là, l'humaniste aurait choisi la voie la plus difficile et dangereuse au moment où un Empire veut s'imposer, celle de rester juste au milieu.

94 Lipse, après le debat avec son *Auditor*, revient sur les dangers de l'Empire dans le dernier chapitre: *Admiranda* 4, 12: ‘Fueritne utile gentibus sub tam magno illo esse? An non nimia et aspera ista servitus, sine vindice et domino quem appellares?’ Il faut répondre oui, si on voit les avantages que L'Empire comporte.

Samenvatting

De auteur van dit artikel beschrijft eerst en vooral de drie uitgaven van de *Admiranda* die tijdens het leven van Justus Lipsius bij het Plantijnse Huis verschenen (1598, 1599 en 1605). Verder weidt hij uit over de structuur en de voornaamste bronnen van het werk, en vat hij samen wat er over de geschiedenis van Rome te lezen valt in de verschillende hoofdstukken van de *Admiranda.* En ten slotte geeft hij het verband aan tussen Lipsius' denkbeelden over het Romeinse imperialisme en de historische en politieke context van de Spaanse Nederlanden bij de aankomst van aartshertog Albrecht.

Summary

The author of his paper describes the three editions of Justus Lipsius's *Admiranda* (1598, 1599, 1605) published before his death by the Officina Plantiniana. Next, he gives an overview of the structure of the work, of its main sources and of the outline of Roman history provided for by the various chapters of the book. Finally he demonstrates the close relationship between the ideas about Roman imperialism in the *Admiranda*, and the historical and political context of the Spanish Low Countries at the time of the arrival of Archduke Albert of Austria.

Résumé

L'auteur de cet article décrit les trois éditions des *Admiranda* que Juste Lipse publia chez l'Officine plantinienne avant sa mort (1598, 1599, 1605). Ensuite, il résume la structure du livre, ses sources principales et les lignes de l'Histoire romaine qu'on peut glaner dans les chapitres des *Admiranda.* Finalement, il met en rapport les idées sur l'impérialisme romain exposées dans l'ouvrage avec le contexte historique et politique des Pays-Bas espagnols à l'arrivée de l'Archiduc Albert d'Autriche.

Gilbert Tournoy & Harald Deceulaer

Justus Lipsius and his unfinished *Monita et Exempla Politica* The Royal Privilege of 1597*

Before Lipsius finally published his two books of the *Monita et Exempla Politica* al the Plantin press in 1605, the work had been in gestation for quite some time. It was designed as a commentary[1] on his first and most important political treatise, the *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, which had come out at Leiden in 1589.[2] The fourth book especially, in which he focused upon the relationship between Church and State, freedom of religion and the way the State should deal with heresies, immediately met with strong opposition. Dirck Volckertsz. Coornhert, after having polemicized with Lipsius for a few months, brought their controversy into the open by publishing at Gouda in August 1590 his vernacular treatise *Proces vant Ketterdoden ende Dwang der Conscientien.* Within a few weeks Lipsius retaliated with his *De una religione*, *in quo tria capita libri quarti Politicorum exponuntur* (Leiden: F. Raphelengius, 1590).[3] After his return to the Catholic fold in 1592 he started the reworking of his *Politica*, which - according to his Jesuit friend Francesco Benci in Rome - risked being put on the *Index librorum prohibitorum.*[4] The new

* We want to express our gratitude to Dr. R. Truman for his thorough revision of the English, to Dr. M. Oosterbosch for his help in matters palaeographical, to Dr. J. De Landtsheer for her valuable suggestions and to H. Peeters who is currently preparing a critical edition of Lipsius's correspondence of the year 1596 and generously put a transcription of the relevant letters at our disposal.

1 See Lipsius's letter to Nicolaas Oudaert of 27 September 1596 (Leiden, Univ. Lib., ms. Lips. 3(18), f. 72, no 169 and ms. 3(19), f. 8): 'Quod equidem faciam aut potius iam facio totus in MONITIS ET EXEMPLIS, quae *vicem iusti commentarii* POLITICS nostris erunt.' Similarly in his letter to Juan Fernández de Velasco of 4 December 1596 (Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 3(18), f. 80-80v, no 188, printed in A. Ramírez, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles*, 182-186, no 43): 'Sed praemittimus MONITA ET EXEMPLA POLITICA, quae velut *iustus laxusque commentarius* ad POLITICA nostra vetera sunt Excellentiae tuae fortasse visa.' [our italics]

2 Modern edition: Justus Lipsius, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction.* Edited,with translation and introduction by J. Waszink, (Bibliothecae Latinitatis Novae), Assen 2004. On Lipsius's political ideas, see the introduction of this book, and further: K. Enenkei, 'De Neolatijnse Politica: Justus Lipsius' *Politicorum libri sex*' in *Lampas*, 18 (1985), 350-362; C. Oestreich - N. Mout, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547-1606). Der Neustoizismus ais politische Bewegung*, Göttingen 1989; R. Bireley, *The Counter-Reformation Prince. Anti-Machiavellianism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe*, Chapel Hill - London 1990, 72-100.

3 On this controversy see F. de Nave, 'De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirk Volckertsz. Coornhert, hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)', in *De Gulden Passer*, 48 (1970), 1-39; H. Bonger, *Leven en werk van D.V. Coorhert*, Amsterdam 1978, 143-157; A. Vanhassel, 'La liberté de conscience selon Juste Lipse et Dirck Coornhert' in D. Letocha (ed.), *Aequitas*, *Aequalitas*, *Auctoritas. Raison théorique et légitimation de l'autorité dans le XVIe siècle européen. De Pétrarque à Descartes*, 54, Paris 1992.

4 See Lipsius, *Politica*, ed. Waszink, 173-178 and ILE VI, 93 05 13.

version was ready in May 1593,[5] but it was nearly another three years before it came off the Plantin press, at the very beginning of 1596.[6]

Meanwhile Lipsius had realized that the best way to clarify his position and to disseminate his political ideas was to illustrate them by composing yet another treatise, which would serve as a commentary on the *Politica.* In his *Letter to the Reader* Lipsius confirmed his inten-

5 ILE VI, 93 05 30 BEL and 93 05 30 BEN.

6 Copies were sent to a small number of friends and acquaintances in the middle of February 1596, cf. ILE [IX], 96 02 12; 96 02 19 B; 96 02 19 H.

tion to maintain in this supplementary work the same order and structure as in the *Politica*: 'Est scilicet eadem divisio et ordo, qui in Politicis nostris fuit, quorum luci aut assertioni haec scribuntur.' At some point in the summer of the year 1596 he started upon this Herculean labour, to which he was soon devoting all his energies, as one can read in his letter to Jacques de Carondelet of 22 October 1596:[7]

> Sum nunc totus in libro atque opere grandiore, cui titulum facio *Monita et Exempla Politica*, et erit quasi flos et excerptio, per locos suos certos salubrium monitionum aut historiarum ex vetere, medio et nostro aevo. Videbis, cum perfecero, si Deus perficere dabit. Strenue quidem pergo. Equidem hoc quasi Herculaneum opus, ut sic dicam, inter mea fore confido et quod aevum vitamque ferre possit.
> I am completely taken up with a sizeable undertaking, a book which I am calling *Monita et Exempla Politica.* It will be a selection - the finest flower, one could say - of profitable admonitions or stories from Antiquity, Middle Ages and our own time, all set out in proper order. You will see, after I finished it, whether God has indeed granted completion. I am certainly pressing vigorously ahead. For my part, I am confident that this Herculean labour - to put it so - is within my reach and can be accomplished within my lifetime.

His work proceeded so well that only a few weeks later Lipsius was writing to Archduke Albert of Austria, recently appointed Governor of the Netherlands, to tell him that the *Monita et Exempla Politica* was already finished and that he was dedicating the treatise to him.[8] This original letter, with autograph signature by Lipsius and dated by a Spanish hand 'Bruselas, a 15 de xbre 1596 / Consejo Privado', is kept at Brussels, Algemeen Rijksarchief, *Audiëntie* 1855/2.[9]

As he did not wish to trouble the Archduke every time with the same request, he furthermore applied for a privilege not only for this particular work but generally for all his works in the future, provided that they had already been approved by the Ecclesiastical and the Royal Censor. In order to strengthen his case he attached a copy of a similar privilege granted to him by the Archduke's brother, Emperor Rudolph II.[10] To the Archduke he wrote (in the third person):

7 Burmannus, *Sylloges*, I, 474, ep. 448.
8 The letter to Oudaert mentioned in n, 1 gives evidence that Lipsius already at that moment had it in mind to dedicate this work to the Archduke.
9 An undated copy of this letter is found in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 3(18), f. 79v, no 186.
10 Concerning the entire process of the petition addressed to the Emperor, see ILE V, Index, s.v. Lipsius - privilege; D. Sacré, 'An Overlooked and Unpublished Letter from Balthasar Moretus to Justus Lipsius', in *Lias*, 22 (1995), 163-173, and especially J. De Landtsheer, 'An Author and his Printer: Justus Lipsius and the *Officina Plantiniana*', in *Quaerendo*, 37 (2007), 1-19. More generally, see P. Verheyden, 'Drukkersoctrooien in de 16de eeuw', in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 8 (1910), 203-226 and 269-278; M. Baelde, 'De toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw', in *De Gulden Passer*, 40 (1962), 19-58.

[Justus Lipsius] has, even now, in hand now some writings ready for publication, namely the *Monita et Exempla Politica*, which he dedicates to Your Highness not out of an excess of boldness but moved, rather, by feelings of deepest respect and devotion. It has become customary in these and similar matters, and the proper thing to do, to apply for a Privilege to be granted by the King's Majesty. In order, therefore, to avoid that the same humble petitioner should be compelled on each occasion to present the same petition, his desire now is to be granted, by the generosity and benevolence of Your Highness, a single general Privilege for all his works, provided that they are previously approved and permitted by the Papal and Royal Censor, for neither the law nor his own desire would allow him to seek such a thing in any other fashion. In order that he may the more readily obtain such a Privilege from Your Highness, and with the aid of a dis-

> tinguished precedent, he has attached a copy of the Imperial Privilege which - it should be said - he did not so much seek from Your Higness's illustrious brother, the Emperor Rudolph, as accept as something readily bestowed in response to the good offices of his friends.

Lipsius's request was readily accepted and was approved in less than three months. In the *editio princeps* of the *Monita et exempla politica*, a shortened version of the Royal Privilege is printed, referring to the official letter patent of 14 February 1597 which granted the privilege.[11] This letter patent was sent to Lipsius himself, but has not come to light yet. The minute of the letter patent, however, has recently been unearthed during a systematic cataloguing of the archival holdings of the *Audiëntie* in the *Algemeen Rijksarchief* at Brussels, carried out by Harald Deceulaer.

The three-page document starts, exactly as Lipsius's letter to the Archduke, by mentioning that he has over the past thirty years been devoting himself to the study of letters, of history and philosophy, and has done so in writing as well as by lecturing. Next, in both texts it is said that Lipsius has some further works ready for publishing, and especially the *Monita et exempla politica*, which he wishes to dedicate to the Archduke. Thirdly, since Lipsius does not want to bother the Archduke every time he has something ready, he is applying for a general patent, so that his manuscripts can go directly to the printer, after having been seen and approved by the Ecclesiastical and Royal Censor.

In order to understand the nature of this document, some information about the administrative procedure and the archival context maybe useful. Most letters patent were issued 'on demand', in other words, after a request had been submitted.[12] The Governor-General or one of his Councils (the Privy Council, the Council of State and the Council of Finance) received letters or requests from private individuals or from local or regional institutions. One or more councils then discussed the request. In the case of Lipsius's privilege, we can assume that it was discussed in the Privy Council, as this institution was the one responsible for issuing privileges for the printing of books.[13] During the discussion of requests, third parties were often asked for advice, but there is no trace that this happened in Lipsius's case. When a request was granted, the *audiencier*, the most important Secretary of State in this period, or

11 SUMMA PRIVILEGII REGII. Philippus Dei gratia Hispaniarum, etc. Rex Catholicus, diplomate suo sanxit, ne quis, Iusti Lipsii Historiarum in alma Universitate Lovaniensi Professoris et item Historiographi sui, libros quoscunque, a Censoribus legitimis approbatos, praeter ipsius heredumve eius voluntatem, intra triginta annos a prima singulorum librorum editione computandos imprimat, aut alibi terrarum impressos, in has inferioris Germaniae ditiones importet venalesve habeat. Qui secus faxit, praeter librorum confiscationem triginta marcharum auri puri illatione mulctabitur, uti latius patet in litteris, datis Bruxellae XIV. Febr[uarii] M.D.XCVII. Signat. *Verreycken.*

12 M. Baelde, *De Collaterale raden onder Karel V en Filips II* (1531-1578). *Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, Brussels 1965, 134-135; G. Parker - H. de Schepper, 'The Formation of Government Policy in the Catholic Netherlands under the Archdukes, 1596-1621', in *English Historical Review*, 359 (1976), 251.

13 References to documents in the Privy Council about printing in the seventeenth century can be found in M. Soenen, *Inventaire analytique des documents relatifs à l'impression et au commerce des livres (1546-1702) contenus dans les cartons 1276 à 1280 du Conseil privé espagnol*, Brussels 1983.

one of the other secretaries of the Collateral Councils, received the assignment to draft the minute of the letter patent. The *audiencier* or the secretaries sometimes passed this task to a clerk in their service. As a rule, parts of the argument presented in support of the request and recorded in the minute were copied into the letter. This explains why the first part of the minute contains almost all the terms and phrases used by Lipsius in his letter to the Archduke. After the minute was drafted, the President or a jurist of the Privy Coun-

cil checked it and made corrections if necessary. These corrections were made in the lefthand part of the document, as the secretary or clerk used only the right-hand part of the page. Then, a secretary or a clerk copied out the minute into the official letter patent. This document was then sealed, signed by the Governor-General, registered if necessary, and sent to the petitioner.[14] The latter had to pay stamp duties and a fee to the secretary who had drafted the document.

The minute was to be kept in the archives of the *audiencier.* Minutes of letters patent were threaded on a string in chronological order (which explains the hole in the middle of the minute under consideration here). Every half year, they were bundled up and a piece of parchment containing the dates and a reference number was attached as a label. Down to the present day these bundles have continued to form part of the archives of the *Audiëntie.* This large holding (345 metres) is one of the most important for the history of the Low Countries in the sixteenth and early-seventeenth centuries. In this period, the *audiencier* held a pivotal position in the administration. As a secretary performing administrative tasks for the three Collateral Councils, he was situated at the confluence of several 'data flows'. At the same time, he kept the archives, and therefore the memory, of the central government.[15] Accordingly, it is not surprising that some *audienciers* became men of influence, or even important politicians. This is the case with the man who signed Lipsius's privilege, Louis Verreycken.[16] Verreycken was *audiencier* between 1578 and 1621, and the fact that he was involved in the negotiations of the peace of Vervins (1598) and the peace of London (1604) amply indicates the weight he carried in matters of government.[17] The records in the *Audiëntie* reflect both the activities of the *audiencier*, and the contents of the archives of the Council of State before 1632.

Unfortunately, in the course of the next centuries, the original order of this fonds was dramatically disturbed. Especially in the nineteenth century the National Head Archivist Louis-Prosper Gachard and his collaborators irreversibly broke up the order of the *Audiëntie.*[18] The chronological series of minutes were re-ordered thematically in successive phases. In the nineteenth century, several minutes were removed from the chronological series and bound together into artificial, incomplete collections of 'important' documents. In the earlytwentieth century, the remaining minutes were rearranged rather inconsistently using several categories which did not exclude one

14 For more details see Baelde, *Collaterale raden*, 131-149.

15 A detailed discussion of the responsibilities of the *audiencier* is given by C. Henin, *La charge d'audiencier dans les Anciens Pays-Bas (1413-1744)*, Brussels 2001, and J. Houssiau, *Les Secrétaires du Conseil privé sous Charles Quint et Philippe II (c. 1531 - c. 1567)*, Brussels 1998.

16 His signature does not appear in the minute itself, but is mentioned in the shortened version of the Royal Privilege cited in the *editio princeps* of the *Monita et exempla politica.*

17 On this person and his family dynasty in the administration see L. Lefevre, 'Les Verreycken', in *Intermédiaire des généalogistes*, 45 (1953), 401-408.

18 The historical, scholarly and political background of his archival policy is studied in E. Aerts - L. De Mecheleer, '"Le César des Archives": archivistiek en historiografie in de eeuw van Gachard', in *Bibliotheek & Archiefgids*, 79 (2003), 24-35 and H. Deceulaer, 'Uit de 19de-eeuwse kooi? Naar een betere ontsluiting van de Audiëntie in het Algemeen Rijksarchief, *Archief- en Bibliotheekwezen van België* [in press)].

another.[19] As a result, minutes of more or less similar privileges, nominations or gifts to Lipsius can today be found in many different places.[20]

19 Harald Deceulaer will publish a detailed discussion of the matter in his new catalogue of the *Audiëntie*.

20 The minute recording his nomination as 'chroniste et historiographe' in 1595 is kept in *Audiëntie* 1357 (described in the catalogue as 'Commissions diverses de 1493 à 1721') and that relating to his appointment as 'conseiller aux honneurs' in 1605 can be found in *Audiëntie* 1358 (until very recently wrongly labelled as 'Commissions de fonctionnaires divers au Franc de Bruges de 1551 à 1741'). The privilege of 14 February 1597 discussed in this article, and two gifts of respectively 400 guilders (7 January 1594) and 3000 guilders (29 May 1597) to Lipsius are preserved in *Audiëntie* 2551(9) (a file with minutes of letters patent concerning the universities, 1559-1597). Minutes of gifts to Lipsius of 800 and 1000 guilders (3 June and 29 November 1595) are preserved in *Audiëntie* 2560(2) ('minutes of letters patent to official personalities, 1595-1597').

Conclusion

After his return to Louvain Lipsius very quickly succeeded in acquiring a position of trust in his relationship with the authorities of the Low Countries. On 14 December 1595 he was appointed Royal Historiographer by King Philip II. No wonder then that his application for a general privilege was granted within only some ten weeks. There was, however, as things turned out, no need for such a haste: Lipsius never finished the planned six books of his *Monita et exempla politica*, and it is very likely that, at the time of this application, he had only one third of the entire work ready, apart from a few scattered chapters.[21] He may have hoped for some years to finish it, but he grew ever older and contracted a serious illness. And since he had taken the firm decision that after his death nothing further of his should be published, his desire was to bring out at least that first part of the *Monita et Exempla Politica*, that is, its two first books.[22]

1. Lipsius's request: Brussels, Algemeen Rijksarchief, 1855/2[23]

Ser[enissi]me Gubernator,

Supplex ad Cels[itudinem] Tuam venit Justus Lipsius et significat, quod iam ab annis circiter triginta pro copia virium suarum et ingenii studia litterarum, historiae et philosophiae adiuverit promoveritque, et id publice, voce ac stilo. Qua in re dum sedulo versatur, et putat a Deo decretum in hoc stadio sibi cursum, ecce etiamnunc quaedam in manibus habet scripta sua editioni parata, et nominatim MONITA ET EXEMPLA POLITICA, quae non ex confidentia, sed ex cultu et devotione animi Cels[itudini] Tuae dicat. In his igitur talibusque cum de more obtineat receptumque sit Privilegium a Regia Ma[iesta]te peti, ne idem ille supplex adsidue iterare petitionem hanc cogatur, semel vellet liberalitate et benignitate Cels[itudinis] Tuae commune omnibus Privilegium impetrare, ea lege, si iam ante a Censore Pontificio et Regio approbata ea et admissa sint. Neque aliter sane peti id aut ius fert aut eius voluntas. Quo magis id et sub magno exemplo a Cels[itudine] Tua impetret, adnexuit Exemplar Privilegii Caesarei, quod ab Augusto Cels[itudinis] Tuae fratre, RUDOLFO

21 A manuscript at the British Library (ms. Harley 4122) containing a few chapters of the unfinished last two books of Lipsius's *Monita et exempla politica* has recently been studied, and its text published, by J. Papy, 'An Unpublished dialogue by Justus Lipsius on Military Prudence and the Causes of War: the *Monita et Exempla Politica De Re Militari* (1605)', in *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 65 (2003), 135-148.

22 Cf. his letter to the reader, introducing the *editio princeps* of 1605: 'Ecce duos istos libros, Lector, trientem operis destinati, et addam, affecti. Nam duo alii sequuntur, qui CIVILEM PRUDENTIAM habent, itemque duo, qui MILITAREM. Est scilicet eadem divisio et ordo, qui in Politicis nostris fuit, quorum luci aut assertioni haec scribuntur. Sed cur non confeci igitur? aut certe cur non distuli? Utrumque ab eadem caussa. Fatebor enim ingenue: postremus ille gravior morbus me deiecit, et a stilo arcuit; atque idem impulit vel incohata haec sic edere, quia post me nihil edi, adamantinum est meum decretum.'

23 Marginal note in the upper left corner 'Relacion faicte a son Alteze / icelle accorde le priviliege / etc comme il est requis. Aprez / neantmoins que les livres de/ ce suppliant seront visitez / et approuvez par tes examinateurs/ ad ce auctorisez par sa Majeste en la / maniere accoustumee. faicte a Bruxelles / le 14 febvrier /1597.'

CAESARE, non tam impetravit (res dicenda est) quam opera amicorum ultro delatum accepit. Ille vero tanto magis sperat Cels[itudinem] Tuam benigne hoc largituram, quo et propior nostri cura eam tangit, praesidentem his terris hominibusque et gubernantem, tum etiam, quo magis palam professa semper est amorem et patrocinium ingeniorum artiumque. Ac tempora Deus dabit (speramus) tum Regis tuaque fortuna et industria, ut a bellicis curis aliquo laxamento civiles etiam et pacis has artes, otium et voluntas suble-

vandi sint, nunc sane per Martis hanc diutinam tempestatem pressas. Ita Deus, ita Rex, ita Cels[itudo] Tua faciat; nec solum praeclara vobis gerere cupiditas sit, sed et ad posteros ea propagare, in gloriam vestram, in alienum exemplum. Id vovet Ser[enissi]mae Cels[itudini] Tuae

Humilis et devotus servus I[ustus] Lipsius.

2. The minute of the letter patent: Brussels, Algemeen Rijksarchief, *Audiëntie*, 2551(9)

The text presented here includes the additions and corrections proposed by the official in charge; the original passages which were unacceptable for one reason or another can be read in the *apparatus criticus.*

Abbreviations are expanded and resolved between brackets. One single oblique stroke marks the end of a line, two the end of a page. A few French accents have been added to avoid confusion.

Octroy g[e]n[er]al de faire imprimer pour / le professeur Justus Lipsius 1597[24]/

Ph[i]l[ipp]e, etc. A Tous ceulx qui ces p[rese]ntes / verront salut. De la part de n[ost]re bien amé Juste / Lipsius professeur en n[ost]re Université de Louvain / nous a esté remonstré com[m]e ia passez trente / ans il auroit faict profession publicque de /l'estude des bonnes l[ett]res, signam[m|ent des / histoires, et de la philosophie, tant à enseigner / qu'à escripre. En quoy com[m]e il s'exerce du tout / (si qu'il tient dieu l'at appellé a ceste profession),/ il a p[rese]ntement es mains aulcunes oeuvres ia / prestes a mectre en lumiere, no[m]meement celles / intitulees monita et exempla politica / lesquelles il desireroit voluntiers dedier a / nostre treschier et tresamé bon frere nepveu et /cousin Albert Cardinal Archiduc etc. Lieutenant / Gouverneur et Cap[itai]ne General de nos pais de pardeca. /

Mais comme a cest effect il a besoing de nostre / octroy et previlege afin de ne retourner si / souvent a demander une mesme grace, il a tres humblement supplié qu'il nous pleuist luy / accorder previlege g[e]n[er]al de povoir faire / imprimer toutes les oeuvres qu'il vouldra / mectre en lumiere, pourveu que premierement / icelles soient veues et admises par les censeurs / des livres estabiiz en nosd[icts] pays de pardeca tant / de la part de n[ost]re S[ainc]t Pere le Pape que la n[ost]re / et sur ce luy faire despescher noz l[ett]res patentes en tel cas pertinentes. Scavoir faisons que / nous les choses susd[ictes] considerees, inclinant favorablem[ent] / a la supplica[ti]on et req[ues]te dud[ict] Juste Lipsius / suppliant, luy avons par la delibera[ti]on de nostred[ict] / bon frere nepveu et cousin le Cardinal Archiduc,/ octroyé permis et accordé, octroyons permectons /et accordons en lui donnant congé et licence / de grace especialle par ces p[rese]ntes qu'il puist et // pourra faire imprimer vendre et distribuer / en et par tous nosd[icts] pais de pardeca, signamment en cestuy n[ost|re pays et ducé de Brabant et d'Oultremeuze[25], tant lesd[ictes] / oeuvres intitulees Monita et exempla / politica, que toutes aultres qu'il vouldra / encoires mectre en lumiere à

24 Octroy... 1597: *in columna sinistro adscriptum.*

25 signamment... d'Oultremeuze: *in columna sinistra adscriptum.*

l'advenir, / pourveu qu'icelles soient preallablem[ent| visitees / et approuvees par le censeur et visitateur des / livres resident en nostred[icte] université de Louvain / ou en celle de Douay et / faisant au commenchement ou / fin des[26] livres qu'il fera[27] / i[m]primer note de la / visita[ti]on d'iceulx p[ar] les ce[n]seurs et examinateurs / les ayant approuvés./ En[28] / conformité de noz ordonnances sur ce faictes et publiees / et ce par telz typographes et / imprimeurs que bon luy semblera; mesmes pour / aulcunem[ent] recompenser led[ict] suppl[ian]t de ses paines, / travaulx et despens avons interdict et / defendu, interdisons et defendons par cesd[ictes] p[rese]ntes, / à tous typographes, imprimeurs libraires ou /aultres de quelque estat, qualité ou condition / qu'ilz soyent de durant le temps et terme de / trente ans apres l'édition de ch[asc]une desd(ictes] oeuvres / contrefaire, distribuer ou vendre icelles en / tout ou en partie en nosd[icts] pays de pardeca / sans consentem[ent] de celluy ou ceulx, qui par / led[ict] Juste Lipsius ou ses heritiers seront à ce / deno[m]mez ou aucthorisez, A paine de confisca[ti]on / et perte desd[icts] livres, Et oultre ce d'encourir / l'amende de trente marcqz d'or, A appliquer la / moictié a n[ost]re prouffict, et l'aultre moictié / au prouffict

26 des: *add. s.l.*, *verbo* desd. *deleto.*
27 fera: *add. s.l.*, sera *verbo deleto.*
28 ou en celle... En: *in columna sinistra adscriptum, et verbum en in textu deletum.*

dud[ict] suppl[ian]t et sesd[icts] heritiers. / Si[29] donnons en mandement à nos amez et feaulx les /[30] chancelliers et gens de n[ost]re conseil / de Brabant, mayeur de Louvain,/ amman de Bruxelles, escoutettes / d'Anvers et de Boisleducq et / à tous aultres noz iusticiers, officiers / et subiectz tant de nous que de / noz vassaulx et sei[gneu]rs bassains / de cestuy n[ost]red[ict] pays et ducé / de Brabant et d'Oultremeuze / cui ce regardera[31] // que de ceste n[ost]re p[rese]nte grace, octroy et permission / et de tout le contenu en cesd[ictes] p[rese]ntes pour le / temps[32] aux conditions selon et en la forme / et maniere que dit est ilz facent seuffrent / et laissent led[ict] Juste Lipsius[33] suppliant et sesd[icts] heritiers / plainement et paisiblement joyr et user / sans leur faire mectre ou donner, ny / souffrir, estre faict, mis ou donné aulcun / trouble, destourbier ou empeschem[en]t au contr[air]e./

Car ainsi nous plaist il. En temoing etc./

Donné en n[ostr]e ville de Bruxelles le quatorziesme de febvrier l'an de grace mil cincq cent nonante sept, de noz regnes etc.

29 Si: *deletum et iterum scriptum.*

30 *sequitur*, *linea subducta*: Chief President et gens de noz privé et grand / consaulx, chancellier et gens / de n[ost]re conseil en / Brabant, Gouverneurs, Presidentz et gens de noz consaulx provinciaulx de Luxembourg,/ Artois, Flandres et Namur, Grandbailly de / Haynnau et gens de n[ost]re conseil a Mons, / Gouverneur, Chancelier et gens de n[ost]re Conseil / en Geldres et Overijssel et a tous aultres noz // iusticiers, officiers et subiectz cui ce regardera.

31 chancelliers et gens... regardera: *in columna sinistra adscriptum.*

32 *post* temps *deletum est verbum* selon.

33 led[ict] Juste Lipsius: *add. supra* ledict *deletum.*

Samenvatting

Deze bijdrage bestudeert de historische, administratieve en archivistische context van het privilege dat Lipsius had aangevraagd zowel voor de *Monita et exempla politica* als voor al zijn andere toekomstige werken. Justus Lipsius verkreeg dit privilege op 14 februari 1597. Het rekwest en de minuut van het privilege worden in appendix uitgegeven.

Summary

This contribution discusses tire historical, administrative and archival context of the privilege for the *Monita et exempla politica* by Justus Lipsius, as well as for all his other future works. This privilege was granted on 14 February 1597. The request and the minute of the privilege are published in the appendix.

Résumé

Cet article étudie le contexte historique, administratif et archivistique du privilège pour les *Monita et exempla politica*, et pour tout ouvrage futur de Juste Lipse. Lipse obtint ce privilège le 14 février 1597. La requête et la minute du privilège sont publiées en annexe.

Marijke Janssens*

De *Monita et exempla politica* (1605) en Lipsius' humanistische programma

Historia est vitae quaedam magistra, et civilis atque moralis Philosophiae speculum aut exemplum. De geschiedenis is als het ware een leermeesteres voor het leven en een spiegel van of voorbeeld voor de politiek en de moraalfilosofie.

Lipsius' correspondentie van 1596 tot 1605 als interpretatiekader voor de *Monita*

Toen Lipsius in 1605 de *Monita et exempla politica. Libri duo qui virtutes et vitia principum spectant* publiceerde, had hij al internationale befaamdheid vergaard als politiek denker met de publicatie van zijn *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (Leiden: F. Raphelengius, 1589). Deze Leidse publicatie heeft recent veel aandacht gekregen in het wetenschappelijke onderzoek.[1] De *Monita et exempla politica*, het politieke traktaat dat Lipsius vervaardigde na zijn terugkeer naar Leuven in 1592, wordt echter systematisch over het hoofd gezien. Deze vorstenspiegel, opgedragen aan aartshertog Albrecht, vanaf 1596 gouverneur voor de Spaanse kroon en vanaf 1599, door zijn huwelijk met Isabella, soeverein heerser van de Zuidelijke Nederlanden, wordt door Lipsius voorgesteld als een illustratie van de meer

* Deze bijdrage is het resultaat van onderzoek uitgevoerd in het kader van het Leuvense FWO - OT-project, getiteld 'Macht en moraal, vorst en volk: Justus Lipsius' *Monita et exempla politica* (1605) als brug tussen politieke filosofie en het ideaal van de christelijke vorst' (FWO G 0344.06 - OT 05.18), onder leiding van J. Papy en T. Van Houdt. Voor meer informatie over het project zie de website <http://www.arts.kuleuven.be/sph/Monita.htm> of nog M, Janssens - E. De Bom, 'Power and Passion, Prince and People. Justus Lipsius' *Monita et exempla politica* (1605) as a Bridge between Political Philosophy and the Ideal of the Christian Ruler', *Lias*, 32 (2005), 217-221 en *Id.*, *Neulateinisches Jahrbuch*, 8 (2006), 373-377. Onze dank gaat uit naar J. Papy, T. Van Houdt en E. De Bom voor hun aandachtige lectuur van een eerste versie van deze tekst. Verder danken wij voor het ter beschikking stellen van hun transcripties: H. Peeters (1596), J. De Landtsheer (1597, 1604 en 1605) en T. Deneire (1598). Een inspiratiebron voor deze bijdrage waren V.A. Nordman, *Justus Lipsius als Geschichtsforscher und Geschichtslehrer. Eine Untersuchung*, Helsinki 1932 en D. Halsted, 'Distance, Dissolution and Neo-Stoic Ideals: History and Self-definition in Lipsius', *Humanistica Lovaniensia*, 40 (1991), 262-274. Het citaat onder de titel is afkomstig uit ILE [XVIII], 05 12 01.

1 Een recente uitgave van de Politica is J. Waszink (ed.), Justus Lipsius, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction.* Edited, with Translation and Introduction (Assen 2004). Het werk werd daarnaast hoofdzakelijk bestudeerd door G. Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State*, ed. B. Oestreich - H.G. Koenigsberger, transl. by D. McLintock, Cambridge 1982; *Id.*, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius* (1547-1606): *Der Neustoizismus als politische Bewegung.* Herausgegeben und eingeleitet von N. Mout (Göttingen 1989); B. Lindberg, *Stoicism och stat*: *Justus Lipsius och den politiska humanismen* (Stockholm 2001) en R. Bireley, *The Counter-Reformation Prince: Anti-Machiavellianism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe* (Chapel Hill 1990), 72-101.

theoretische *Politica* aan de hand van concrete historische voorbeelden. Hoewel Lipsius van plan was alle zes boeken van de *Politica* te verduidelijken met voorbeelden, voltooide hij dit project nooit en beperkte hij zich tot de eerste twee boeken. In deze bijdrage willen we de ontstaansgeschiedenis van dit 'vergeten' werk kort toelichten, alsook de bedoelingen die Lipsius bij de

publicatie voor ogen stonden. Verder wensen wij het werk ook te plaatsen in het oeuvre van de humanist en in het bredere historische en intellectuele kader waarin het ontstaan is.

Een goed (en noodzakelijk) uitgangspunt voor dergelijk onderzoek is de briefwisseling van Lipsius. Zoals vele van zijn tijdgenoten, correspondeerde de Brabantse humanist zijn leven lang met de meest vooraanstaande geleerden, geestelijken en politici van zijn tijd. Een deel van deze brieven gaf Lipsius zelf reeds uit.[2] Het was een manier om bepaalde werken of opvattingen te verduidelijken, te verantwoorden, extra in de verf te zetten of juist te maskeren.[3] Zo wordt in Lipsius' brieven ook de *Monita et exempla politica* reeds in 1596, negen jaar voor de eigenlijke publicatie, aangekondigd en toegelicht aan een hele groep geletterden. Een blik op de correspondentie van de jaren 1596 tot en met 1605 geeft niet alleen een duidelijk beeld van de ontstaansgeschiedenis van de *Monita*, maar ook van de bedoelingen die Lipsius bij de publicatie voor ogen stonden en de plaats die het werk inneemt in zijn oeuvre. Uit de brieven komt immers een zeer specifieke visie naar voren over de taak van de humanist en over de studie van geschiedenis, waaraan Lipsius ook in de *Monita* zelf en andere werken uiting geeft.[4] Volgens Lipsius bestaat de maatschappelijke functie van de humanist erin om intellectuelen van zijn land, vorst en volk op te voeden op basis van zijn kennis van de geschiedenis, die hij beschouwt als een spiegel voor het heden. De gedachte dat het verleden richtlijnen kan bieden voor het handelen in de eigen tijd, is diep ingebed is in de humanistische pedagogie. In deze bijdrage willen wij aangeven hoe deze typisch humanistische visie aan de basis ligt van Lipsius' oeuvre in zijn geheel, en van de *Monita* in het bijzonder. We zullen dit doen door in een eerste fase aan te tonen hoe deze opvatting centraal staat in de correspondentie die voorafgaat aan de publicatie van de *Monita* en vervolgens de aanwezigheid ervan in de *Monita* en in andere (politieke) werken van Lipsius toe te lichten. Verder zullen we Lipsius' visie kaderen in de humanistische traditie en aangeven hoe hij zijn humanistische programma realiseert in de praktijk. Ten slotte bespreken we hoe Lipsius de geschiedschrijving in een laatste fase in dienst stelt van de Habsburgse dynastie en de aartshertogen.

2 Er zijn ruim 4300 brieven van of aan Lipsius bewaard. Zowel tijdens zijn leven als postuum werden er verscheidene bundels van honderd brieven (*Centuriae*) uitgegeven. Zie hierover J. De Landtsheer in *Lipsius en Leuven*, 271-272 en *Ead.*, 'Justus Lipsius (1547-1606) and the Edition of his *Centuriae Miscellaneae*, 1586-1615. Some Particularities and Practical Problems', in *Lias*, 25 (1998), 69-82.

3 Over dit medium, dat zeer populair was in de Renaissance, zie T. Van Houdt - J. Papy - G. Tournoy - C. Matheeussen (eds.), *Self-Presentation and Social Identification. The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*, Leuven 2002.

4 Humanisten uitten vaak gedachten over geschiedenis en geschiedschrijving in hun brieven, en verder ook in opdrachtbrieven en inleidingen van (moraalfilosofische, pedagogische, historische en politieke) werken. Cfr. R. Landfester, *Historia magistra vitae*: *Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Genève 1972, 32-36; H.B. Lathrop, *Translations from the Classics into English from Caxton to Chapman 1477-1620*, Madison 1933, 80.

Analyse van de correspondentie van 1596 tot 1605: de *Monita* van in de wieg tot aan de druk

De *Monita* als historische commentaar bij de *Politica*

Een eerste brief die onze aandacht verdient, richtte Lipsius op 10 september 1596 aan Guillaume d'Assonleville.[5] Lipsius verstrekt hier zijn correspondent richtlijnen en advies over diens studie, die hij wil aanvangen met het oog op een politieke loopbaan. Volgens Lipsius moet een toekomstige politicus zich vooral toeleggen op de studie van de ethiek en van de geschiedenis. De basis voor de politiek, die hij beschouwt als het belangrijkste en meest nuttige onderdeel van de filosofie, moet volgens hem worden gevormd door de ethiek (*ethica*). Een studie van de belangrijkste ethische werken moet dus steeds aan de studie of beoefening van de politiek (*politica*) voorafgaan; zij zal de ziel onderdompelen in heilzame levensregels. Pas nadat men zo heeft geleerd om het eigen leven te beheersen, kan men raad aan anderen geven voor het publieke leven. Nadat men ethische en politieke werken heeft bestudeerd, moet men de aandacht richten op historische studie (*historica*). Geschiedenis wordt door Lipsius in de brief vergeleken met een veld, waarin men oneindig veel 'bloemen van deugden' kan vinden.[6] Op het einde ervan benadrukt hij het nut van geschiedenis (studie) voor de politiek: bij het lezen van verhalen uit het verleden kan men raadgevingen en voorbeelden selecteren en noteren, die nuttig kunnen zijn voor het domein van de politiek(e filosofie): 'Sed et hoc facile (cum lectio multa accedet) subnotare et seligere ex historiis MONITA AUT EXEMPLA, quae huc et ad quamque partem conducent' (Maar het is ook gemakkelijk (aangezien het materiaal zich door lectuur ophoopt) wenken en voorbeelden te selecteren en te noteren uit de geschiedenisverhalen, die op politiek of ethiek betrekking hebben).

Ook elders uit Lipsius gelijkaardige gedachten over de praktische waarde van de geschiedenis voor de politiek. Omwille van de *similitudo temporum*, de gelijkenissen die het verleden vertoont met het heden, kan de geschiedenis ons concrete richtlijnen geven en een gedragsmodel bieden voor zowel het persoonlijke als het publieke optreden in de eigen tijd, een opvatting die wijd verbreid was onder humanisten.[7] Lipsius formuleert zijn visie op een zeer treffende manier in de opdrachtbrief van zijn Tacitus-commentaar (1581) aan de Staten-Generaal van de Nederlanden:

> Memorias legere prisci aevi, bella inter summos reges, populorum casus et occasus, dignitatem cum voluptate habet, nec pascitur solum ea lectione animus, sed adsurgit. Notare autem in historia varietates exemplorum,

5 ILE [IX], 96 09 10 A. Over deze brief, zie o.a. Nordman, *Justus Lipsius als Geschichtsforscher*, 44.

6 'Post haec [= *Politica*] autem ad *Historica* descende; ad amoenum illum et ridentem campum, in quo tot virtutum, tot consiliorum velut flores aut stirpes.'

7 Cf. Halsted, 'Distance, Dissolution and Neo-Stoic Ideals', 263-266; T. Hampton, *Writing from History: The Rhetoric of Exemplarity in Renaissance Literature*, Ithaca - London 1990, 8-9; Landfester, *Historia magistra vitae*, 132-136 en F. Gilbert, 'The Renaissance Interest in History', in C. Singleton (ed), *Art*, *Science*, *and History in the Renaissance*, Baltimore 1967, 377-382. Over deze opvatting als basis voor het onderwijs in de politica aan de universiteit van Leiden, zie H. Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse Universiteit 1575- ±1650* (Utrecht 1981), 42-63 (over Lipsius zie in het bijzonder pp. 67 e.v.).

causas eventorum, et ex iis fontibus praecepta derivare ad vitam privatam communemque, utilitas est.
Het lezen van de herinneringen uit vervlogen tijden, de oorlogen tussen de machtigste koningen, de tegenslagen en belevenissen van volkeren, is een waardige en aangename bezigheid.[8] De ziel wordt

8 Cf. Cicero *Fin.* 5,51; Leonardo Bruni, *Epist.* 7, 6 en zijn inleiding op *De bello Italico adversus Gothos*, geciteerd bij B.L. Ullman, 'Leonardo Bruni and humanistic historiography', in *Id.*, *Studies in the Italian Renaissance*, Rome 1973), 329, n. 29 en 30.

> niet alleen gevoed door dergelijke lectuur, maar ze wordt er ook beter van. Het is immers nuttig om de verscheidenheid aan voorbeelden en de oorzaken van gebeurtenissen in historische werken op te merken en om uit die bronnen voorschriften af te leiden voor het private en het publieke leven.[9]

Vandaar dat elk zichzelf respecterend volk bekommerd is om de neerslag van de eigen geschiedenis. Niet alle geschiedenissen zijn echter even geschikt, aldus Lipsius. Men moet vooral die geschiedenissen lezen waarin de gelijkenis met de eigen tijd het sterkst aanwezig is.[10] Een voorbeeld daarvan zijn de werken van Tacitus, waarin we niet eenvoudigweg feitenmateriaal terugvinden over oorlogen, opstanden en wetten, zonder dat er verder iets uit te leren valt, maar waarin de auteur de psychologie van de verschillende actoren schetst en de oorzaken en gevolgen van bepaalde gebeurtenissen analyseert.[11] Omdat er zich gelijkaardige gebeurtenissen voordoen in de eigen tijd, vormt het verleden op die manier een schouwspel van het heden:

> Cuius generis si ulla est fuitque, inter Graecos aut Latinos: eam esse Cornelii Taciti Historiam adfirmate apud vos dico, Ordines illustres. Non adfert ille vobis speciosa bella aut triumphos, quorum finis sola voluptas legentis sit; non seditiones aut conciones Tribunicias, agrarias frumentariasque leges, quae nihil ad saecli huius usum: reges ecce vobis et monarchos, et velut theatrum hodiernae vitae.[12]
> Als zo een geschiedenis bestond bij de Grieken of Romeinen, bevestig dan dat het de Historia van Cornelius Tacitus was, zeg ik jullie, roemrijke

9 *Iusti Lipsi Ad Annales Corn. Taciti liber commentarius, sive notae*, Antwerpen: C. Plantijn, 1581, *Dedicatio*, fol. *2r (= ILE I, 81 00 00 H, 2-7).

10 *Ad Annales Corn. Taciti liber commentarius*, *Dedicatio*, fol. *3r: 'Nec utiles omnes nobis pari gradu, ea, ut censeo, maxime, in qua similitudo et imago plurima temporum nostrorum. Ut in pictura faciem praevisam facilius agnoscimus, sic in Historia noti moris exempla.' [= ILE I,81 00 00 H, 24-27].

11 De nadruk op het blootleggen van oorzaken als functie van geschiedschrijving vinden we terug bij vele antieke auteurs, waaronder Polybius (*passim*) en Cicero *De or.* 2, 15 en 63), en humanisten zoals Leonardo Bruni (*Hist. Flor.*, 3, r 33 en 247, r 9, ed. E. Santini *et al.*, *Leonardo Bruni Aretino Historiarum Florentini populi libri XII e Rerum suo tempore gestarum commentarius*, Città di Castello - Bologna 1914-1926.

12 *Ad Annales Corn. Taciti liber commentarius, Dedicatio*, fol. *3r en v. Vergelijk hiermee de redevoering die Lipsius in 1572 te Jena hield over de Annales van Tacitus, geciteerd door Nordman, *Lipsius als Geschichtsforscher*, 48-49: 'Iam vero quam multa in eo, ad res civiles, ad motus communes, ad jurisprudentiam pertinentia, ut in similitudine similis Tyrannidis, quam multa exempla temporum nostrorum?' (Hoeveel voorbeelden voor onze tijd kunnen we bij hem [= Tacitus] niet vinden met betrekking tot het politieke leven, opstanden en rechtspraak, zoals in de gelijkenis van een gelijkaardige tirannie?). Een gelijkaardige gedachte leest men in de opdrachtbrief van zijnTacitus-editie aan keizer Maximiliaan II, *C. Corneli Taciti Historiarum et annalium libri qui exstant* (Antwerpen: C. Plantijn, 1574), *Dedicatio*, p. 5. Cfr. Nordman, *Lipsius als Geschichtsforscher*, 48-51; M. Morford, '"Theatrum Hodiernae Vitae": Lipsius, Vaenius and the Rebellion of Civilis', in *Recreating Ancient History*, 62-63; M. Laureys, 'Lipsius and Pighius: The Changing Face of Humanist Scholarship', in *The World of Justus Lipsius*, 338-339 en M. Morford, 'Tacitean Prudentia and the Doctrines of Justus Lipsius', in T.J. Luce - A.J. Woodman (eds.), *Tacitus and the Tacitean Tradition*, Princeton 1993, 136-139.

leden van de Staten. Hij brengt jullie geen geweldige oorlogen en triomfen, die enkel geschreven worden om plezier aan te beleven bij de lectuur; ook geen opstanden of bijeenkomsten van de tribunen, akker - en graanwetten, die geen nut hebben voor deze tijd; maar kijk voor jullie wel koningen en monarchen, en als het ware een schouwspel van het leven van vandaag.

Ook in de opdrachtbrief aan de Spaanse kroonprins, de toekomstige Filips III, van Lipsius' *De militia Romana* (1595) kunnen we een gelijkaardige opvatting terugvinden over het nut van de (Romeinse) geschiedenis voor de eigen tijd in het algemeen en de contemporaine oorlogsvoering in het bijzonder.[13] Op het einde van 1595 werd Lipsius, naar aanleiding van

13 Cf. ILE VIII [95 04 21] p (= *De militia Romana Libri quinque, commentarius ad Pobybium* (Antwerpen: Weduwe C. Plantijn en J. Moretus, 1595), *Dedicatio*): 'O si mens tibi sit, Princeps, [...] vagandi per eorum annales et gesta, quos flores virtutum colligas, quae praecepta paci et bello! Sed huic maxime, in quo excelluisse eos super omnes gentes, dicere possumus cum gentium consensu.' (Als u het verstand hebt, prins, [...] om door hun [= van de Romeinen] jaarboeken en geschiedenissen te bladeren, welke uitmuntende voorbeelden van deugd zult u dan verzamelen, welke raadgevingen voor vredes- en oorlogstijd! Maar u zult vooral raad over de oorlogsvoering vinden, waarin zij uitblonken boven alle volkeren, wat we met instemming van alle volkeren kunnen zeggen).

de opdracht van dit werk aan de Spaanse kroonprins, door Filips II benoemd als Koninklijk Geschiedschrijver (*Historiographus Regius*).[14]

Omstreeks hetzelfde tijdstip waarop we deze raadgevingen omtrent de didactische waarde van de geschiedenis voor de politiek terugvinden in de correspondentie - ongeveer een half jaar na Lipsius' benoeming tot Koninklijk Historiograaf - duiken ook de eerste verwijzingen op naar de *Monita et exempla politica.* In deze eerste verwijzingen naar het werk wordt dit omschreven in termen die sterk doen denken aan de eerder geciteerde brief aan Guillaume d'Assonleville en het lijkt wel of Lipsius de eigen raadgevingen in de praktijk brengt. Aanvankelijk had hij zich jarenlang gewijd aan allerlei filologische verzamelingen, waarin hij zich beperkte tot het verbeteren en verduidelijken van probleempassages. In de vroege jaren tachtig begon hij, wellicht onder invloed van vragen en noden die rezen tijdens zijn colleges, ook traktaten over oudheidkundige onderwerpen te schrijven, terwijl hij tegelijkertijd ook zijn persoonlijke interesse in filosofie (*ethica*) meer en meer aan bod liet komen. Dit leidde tot de publicatie van zijn *De constantia* (1583/4), Deze dialoog in neo-stoicijnse trant, die een leidraad bood voor het leven van de individuele burger, werd gevolgd door de *Politica* (1589), een werk dat op zijn beurt vorsten wenken gaf voor het besturen van de staat (*politica*).[15] In het najaar van 1596 dan - het jaar waarin ook een herwerkte editie van de *Politica* verschijnt - vat Lipsius het plan op om verder te bouwen op de theorieën ontwikkeld in de *Politica* en die praktisch te illustreren aan de hand van geschiedkundige voorbeelden (*historica*). Op 27 september kondigt hij het werk als volgt aan in een brief aan Nicolaas Oudaert:

> Iniicis de lucubratiuncula aliqua ad nostrum Serenissimum. Quod equidem faciam, aut potius iam facio totus in *Monitis et Exemplis*, quae vicem iusti commentarii politicis nostris erunt. Florem et medullam excerpturum me veteris philosophiae et totius historiae, id opinor aut scio.
> Je suggereert me een studie op te dragen aan onze vorst. Dat zal ik zeker doen, of beter gezegd, dat doe ik al, aangezien ik volop bezig ben met de *Monita et Exempla*, die zullen fungeren als een uitgebreide commentaar

14 Over Lipsius' benoeming tot *Historiographus Regius* zie H. Peeters in *Lipsius en Leuven*, 128-130 en de daar opgenomen bibliografische referenties; ILE VIII, Index, *s.v.* Lipsius, Justus, appointm. *hist. reg.* Over het ambt van koninklijk en aartshertogelijke geschiedschrijver zie B.A. Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over de opstand*, Leeuwarden 1981, 202-223 en diens 'Het ambt van historiograaf in de Bourgondische Nederlanden', in *Tijdschrift voor geschiedenis*, 59 (1941), 258-273.

15 Deze twee werken worden door Lipsius aan het begin van de *Politica* ook expliciet met elkaar in verband gebracht. *Politica, Prelim.*, 4 (=*De consilio et forma nostri operis*) (ed. Waszink, 230): 'Quod nunc tibi damus, POLITICA esse vides. In quibus hoc nobis consilium, ut quemadmodum in Constantia cives formavimus ad patiendum et parendum, ita hic eos qui imperant, ad regendum' (Zoals u ziet is het geschrift dat wij u nu voorleggen een politiek-theoretisch werk, waarin het onze bedoeling is om de heersers te leren regeren, precies zoals we in *De constantia* de burgers leerden om lijdzaam en gehoorzaam te zijn). Over beide werken, zie G. Oestreich, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius* (*1547-1606*); *Id.*, *Der Neustoizismus als politische Bewegung.* Herausgegeben und eingeleitet von Nicolette Mout, Göttingen 1989.

bij onze *Politica.* Ik zal de mooiste bloemen en het merg verzamelen uit de antieke filosofie (!) en de gehele geschiedenis, denk ik, neen, weet ik.[16]

16 ILE [IX], 96 09 27. Lipsius uit zich in gelijkaardige termen over de *Monita* in een brief aan Juan Fernández de Velasco (ILE [IX], 96 12 04): 'De MILITIA iterum recudere parabamus exactius paullo (nam dies quaedam docet) auctiusque. Sed praemittimus *Monita et exempla politica* quae velut iustus laxusque commentarius ad politica nostra vetera sint Excellentiae tuae fortasse visa. Mittam, cum edidero' (We bereidden een herdruk voor van de *De militia*, die wat nauwkeuriger is (want de tijd leert ons bepaalde zaken) en uitgebreider. Maar we leggen eerst de *Monita et Exempla Politica* ter perse, die als het ware een volledige en uitvoerige commentaar vormen bij onze vroegere *Politica* die Uwe Hoogheid misschien heeft gezien. Ik zal u het werk toesturen zodra ik het heb uitgeven).

Door het schrijven van deze commentaar neemt Lipsius naar eigen zeggen afstand van de filologie en oudheidkunde en legt hij zich eerder toe op wat hij werkelijk waardig en nuttig acht: de (politieke) filosofie en de geschiedschrijving. Enkele dagen na het schrijven van de brief aan Oudaert verantwoordt hij deze keuze als volgt in een brief aan Franciscus Raphelengius:

> Nos satis in tranquillo vivimus, aedificamus, hortum colimus, *Politica* quaedam *monita* meditamur, *et exempla.* Sane meus interior affectus et inclinatio iamdiu ad Philosophica a Philologis his vocat. Quidni pream? Non minor gloria, minor materies calumniae: et novi isti Critici, parum docti vel acuti sibi videntur, nisi si dentati. Sed praecipuum, maior publico, maior mihi fructus ex illo genere.
> Ik leef hier in alle rust, verbouw mijn huis, verzorg mijn tuin, en denk na over wat *politieke raadgevingen en voorbeelden.* Al lang immers roepen mijn gevoel en mijn natuurlijke aanleg mij weg van die filologen, naar de filosofie. Waarom zou ik er geen gehoor aan geven? Daar is niet minder roem te vinden, maar wel minder venijnige kritiek: die critici van tegenwoordig vinden zichzelf namelijk te weinig geleerd of scherpzinnig, tenzij ze hun tanden kunnen laten zien. Maar het belangrijkste van al is dat dat genre zowel voor het algemeen welzijn als voor mij persoonlijk meer oplevert.[17]

Een gelijkaardige reden wordt aangevoerd in een brief aan Lambert van der Burch, waarin Lipsius bovendien het historische karakter van zijn project benadrukt:

> Hortaris ad Historiam, quod ago equidem, si Deus vitam dat, sed prius aliquid Politicum praemitto: cum exemplis t[ame]n, et ut velut stilum ad historiam formam. Videbis brevi, ut spero, specimen. Nam priorum eiusmodi antiquitatum, non nego, satias habere me incipit, sive quia alii haec possunt et volunt, sive quia pro aevi et animi mei gustu magis sunt illa seria historiae aut philosophiae argumenta.
> Je spoort me aan een geschiedkundig werk te schrijven: wat ik zeker doe, als God me laat leven. Maar eerst ga ik me bezighouden met een politiek werk, met voorbeelden weliswaar, om zo als het ware mijn stijl voor te bereiden op de geschiedschrijving. Je zult binnenkort, zo hoop ik, een staaltje te zien krijgen. Want ik moet toegeven dat ik genoeg begin te krijgen van het soort van antiquarische thema's dat ik vroeger behandelde, hetzij omdat anderen dat kunnen en willen doen, hetzij omdat onze tijd en mijn karakter beter passen bij die serieuze historische en filosofische onderwerpen.[18]

Mogelijk was het Lipsius' benoeming tot *Historiographus Regius* die hem aanspoorde om het historische karakter van zijn werk zo te benadrukken. Meermaals stelt hij de *Monita* voor als een vingeroefening voor een geschiedkundig werk. In een brief van

17 ILE [IX], 96 10 02 R. Analoog in ILE [IX], 96 11 30 L (Lipsius aan Janus Lernutius); ILE [IX], 96 10 16 U (Lipsius aan Hendrik Uwens) en ILE [IX], 96 12 01 C (Lipsius aan Theodorus Canterus).

18 ILE [IX], 96 12 01 B.

1597 aan Antonio de Covarrubias stelt Lipsius zich expliciet de vraag welk soort werken hij verondersteld wordt te schrijven in de hoedanigheid van Koninklijke Historiograaf. Hij uit daarbij de hoop dat hij de weinige geschriften die hij gereed heeft voor publicatie, zoals de *Monita*, kan voltooien. De *Monita* is immers een werk met voorbeelden en komt zo in de buurt van de geschiedschrijving en is als het ware een voorbereidende oefening.[19] Ook zijn geschiedenis van Leuven en de Leuvense universiteit, *Lovanium* (1605), zou Lipsius op die manier presenteren. Terwijl dit werk nog ter perse lag, was hij namelijk benaderd door de Staten van Brabant om een geschiedenis van het hertogdom te schrijven, een taak die hem niet meteen lag, maar

19 ILE [X], 97 08 05 C; zie verder ook ILE [XVII], 04 09 21.

die hij als Koninklijk Geschiedschrijver moeilijk kon weigeren. Aangezien Lipsius op dat moment net zijn *Lovanium* had afgewerkt, haastte hij zich dit werk voor te stellen als een eerste stap naar de gevraagde geschiedenis, die hij echter nooit zou schrijven, omdat hij enkele maanden later overleed.[20]

Lipsius is dus van plan om uit de geschiedenis heilzame raad en verhalen te puren, die in het politieke leven van pas kunnen komen. Dat hij daarbij niet enkel aan de oudheid dacht, maar ook aan middeleeuwse en contemporaine geschiedenis, blijkt uit een brief aan Jacques de Carondelet, waarin we de duidelijkste omschrijving terugvinden van Lipsius' plan:

> Addis torquatum fore me; age, fiat cum bono Deo, et sit testimonium labores et studia nostra Principibus viris non displicere. Sum nunc totus in libro atque opere grandiore, cui titulum facio *Monita et exempla politica*, et erit quasi flos et excerptio per locos suos certos salubrium monitionum aut historiarum ex vetere, medio et nostro aevo. videbis cum perfecero, si Deus perficere dabit. Strenue quidem pergo. Equidem hoc quasi *Herculeum opus*, ut sic dicam, inter mea fore confido, et quod aevum vitamque ferre possit.
> Je voegt eraan toe dat ik een halsketting zal ontvangen. Moge dat gebeuren, met Gods hulp. Het zou een bewijs zijn dat ons werk en onze studie de hoge heren bevallen. Ik ben nu volop bezig aan een nieuw boek, een groot werk, waaraan ik de titel *Monita et exempla politica* geef, en dat als het ware een welgeordende bloemlezing zal zijn van nuttige raadgevingen en verhalen uit de geschiedenis van de oudheid, middeleeuwen en onze tijd. Wanneer ik het voltooid heb, zal je het te zien krijgen, als God het ons gunt het af te werken. Het schiet in elk geval goed op. Ik vertrouw erop dat dit Herculeswerk, om het zo te noemen, binnen mijn mogelijkheden ligt en dat het een lang leven beschoren is.[21]

De *Monita* worden hier door Lipsius bestempeld als een Herculeswerk. Toch boekt hij snel vooruitgang en in december 1596 meldt hij dat het werk klaar is voor publicatie. Lipsius heeft ook reeds een patroon voor ogen: vanaf de eerste toespelingen brengt hij het werk in verband met aartshertog Albrecht, de landvoogd van de Spaanse Nederlanden. In een brief van 15 december van dat jaar, die besproken wordt door G, Tournoy en H. Deceulaer elders in dit nummer, laat hij aan de aartshertog persoonlijk weten dat de *Monita* op het punt staan te verschijnen en dat het werk aan hem wordt opgedragen. Lipsius schrijft, in de derde persoon: ‘Ecce etiamnunc quaedam in manibus habet scripta sua editioni parata, et nominarim *Monita et exempla politica*, quae non ex confidentia, sed ex cultu et devotione animi Cels[itudini] Tuae dicat’ (Bovendien heeft hij [= Lipsius] een aantal geschriften in handen die klaar zijn voor publicatie, met name de *Monita et exempla politica*, die hij niet uit zelfzekerheid,

20 Cf. *Justus Lipsius*, *Leuven: Beschrijving van de stad en haar universiteit.* Latijnse tekst met inleiding, vertaling en aantekeningen door J. Papy, Leuven 2000, 15-18 en *Id.*, ‘The Use of Medieval and Contemporary Sources in the History of Louvain of Justus Lipsius (1547-1606): the *Lovanium* (1605) as A Case of Humanist Historiography’, in *Lias*, 29 (2002), 47.

21 ILE [IX], 96 10 22.

maar uit respect en toewijding aan Uwe Majesteit opdraagt).[22] Hij voegt er verder aan toe dat hij de aartshertog niet steeds opnieuw lastig wil vallen met hetzelfde verzoek en dat hij daarom een privilege aanvraagt, niet enkel voor de *Monita*, maar ook voor al wat hij in de toekomst zal uitgeven. Lipsius' voorstel werd zonder meer goedgekeurd en zijn verzoek werd in een minimum van tijd ingewilligd. Dit hoeft niet te verbazen, aangezien de

22 Voor meer gedetailleerde informatie en de volledige tekst van deze brief, verwijzen wij naar G. Tournoy en H. Deceulaer, 'Justus Lipsius and his unfinished *Monita et Exempla Politica*: the Royal Privilege of 1597', elders in deze bundel.

Spaanse koning Filips II in het begin van 1596 zijn *Historiographus Regius* aan Albrecht had aanbevolen en hem de opdracht had gegeven Lipsius met respect te behandelen en te belonen voor zijn inspanningen op literair gebied.[23]

De *Monita* als onderdeel van de *Admiranda*

In tegenstelling tot wat Lipsius beweerde in de brief aan de aartshertog was zijn nieuwe traktaat echter nog lang niet persklaar, zoals blijkt uit de correspondentie van de daarop volgende periode. Hierin blijft hij naar het werk verwijzen als 'bijna voltooid' en aan Giambatista Sacco laat hij zich zelfs ontvallen dat er nog zo veel werk aan is, dat hij eerst wat anders zoekt te publiceren: '*Militia* nostra nunc recudebatur alibi melior vel auctior et efficiam ut ille Princeps ac tu exemplar habeatis. Sunt in manibus etiam *Monita et Exempla Politica*, sed opus grandius est et fortasse aliud interponam' (Een hier en daar verbeterde of uitgebreide versie van onze *De militia* werd nu opnieuw gedrukt en ik zal ervoor zorgen dat jij en je vorst een exemplaar krijgen. We zijn ook nog bezig met de *Monita et Exempla Politica*, maar het is een tamelijk grote onderneming en misschien geef ik intussen wel eerst wat anders uit).[24] Een brief aan Antonio de Covarrubias maakt duidelijk dat hiermee de *Admiranda sive De magnitudine Romana* wordt bedoeld, dat in 1598 voor het eerst verschijnt en eveneens opgedragen wordt aan Albrecht: 'Uti nunc DE MAGNITUDINE ROMANA meditabar edere et tum addere MONITA ET EXEMPLA POLITICA, affectum paene opus' (Zoals ik eraan dacht om nu de *De magnitudine Romana* uit te geven en daarna de *Monita et exempla politica* toe te voegen, een werk dat bijna voltooid is).[25]

In de *Admiranda* beschrijft Lipsius de aspecten waarin volgens hem de grootheid van Rome gelegen is, namelijk in de macht (*potentia*), deugd (*virtus*) en duurzaamheid (*diuturnitas*) van het rijk. Het werk maakte deel uit van een groots project: Lipsius plande Admiranda te schrijven van zowat alle grote rijken.[26] Zoals reeds aangetoond door J. Papy, M. Laureys en K. Enenkel, heeft het werk een uitgesproken politieke betekenis. Rome wordt in dit werk immers als voorbeeld gepresenteerd voor contemporaine Europese heersers zoals de aartshertog, die, aangezien hij een telg

23 Archives Générales du Royaume, Audience, Registre 196, fol. 82°.

24 ILE [X], 97 06 03 S.

25 ILE [X], 97 08 05 C.

26 Welke volkeren Lipsius precies voor ogen had, is niet duidelijk. Zo heeft hij het in ILE [X], 97 11 15 over een 'de magnitudine aliarum gentium; in qua sunt ludaei, Aegyptii, Persae, Macedones, alii, et in clausula Hispani' (vergelijk ILE [XI], 98 04 22 D en ILE [XI], 98 06 05/12]), terwijl hij in ILE [XVI], 03 03 17 GO spreekt van '*Admiranda Iudaïca*, *Aegyptiaca*, *Iberica*, *Gallica*' (cf. de bijdrage 'Justus Lipsius's *Admiranda* (1598) and the *Officina Plantiniana*: mixing *otium* with negotium' van T. Deneire in dit nummer). Deze werken zullen echter nooit verschijnen. Wel is er een manuscript bewaard in de British Library (ms. Harl. 4122) met (een deel van) de *Admiranda sive de magnitudine Hebraea.* Zie hierover H. Van Crombruggen, 'Een onuitgegeven werk van Justus Lipsius: *De magnitudine Hebraea*', in *De Gulden Passer*, 25 (1949), 280-285. Zoals aangegeven door Papy, Laureys en Ballesteros lijkt dit *Admiranda*-project sterk op een gelijkaardig historisch project van Lipsius, de *Fax historica*, dat hij omschreef als een commentaar op alle antieke geschiedschrijvers, ja zelfs op alle auteurs en waarin hij alle aspecten van de antieke cultuur wou toelichten.

was van de Habsburgse dynastie, als erfgenaam van het Romeinse Rijk bestempeld wordt.[27] De *Admiranda* biedt de lezer een inspiratiebron

27 M. Laureys -J. Papy, '"The Grandeur that was Rome": Lipsius' variaties op een oud thema', in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, 129-137; M. Laureys, '*The Grandeur that was Rome*: Scholarly Analysis and Pious Awe in Lipsius' *Admiranda*', in *Recreating Ancient History*, 123-145; K.A.E. Enenkel. 'Ein Plädoyer für den Imperialismus: Justus Lipsius' kulturhistorische Monographie *Admiranda sive de Magnitudine Romana* (1598)', in *Daphnis*, 33 (2004), 583-621 en M. Laureys, 'Justus Lipsius's *Admiranda* and his views on the study of history', in 300 *Jahre Thesaurus Brandenburgicus* [te verschijnen in 2006]. Zie hierover ook Deneire, 'Justus Lipsius's *Admiranda*' en J.R. Ballesteros, 'Histoire et utopie dans les *Admiranda* de Lipse', elders in deze bundel.

voor het juiste handelen en ligt zo volledig in de lijn van Lipsius' opvatting over het nut en het doel van de geschiedschrijving, zoals die tot nu toe naar voren gekomen is. Dit laat Lipsius toe om ook de *Monita* ermee in verband te brengen:

> Admiranda mea sive de Magnitudine Romana (sic inscripsi) iam coepta excudi et folia aliquot habeo, utinam a te videnda! Sed non potest: hoc tamen potest, ut in aliis consulam, et quae nunc sunt in manu. Nam illud ecce argumentum alterum geminum traxit, de magnitudine aliarum gentium; in qua sunt Iudaei, Aegyptii, Persae, Macedones, alii, et in clausula Hispani. Pars secunda erit Admirandorum. Et quoniam titulus ille placuit (familiariter tecum garrio) fortasse et tertia accedet, Admirandorum in virtutibus et vitiis. Vides fortasse quo eam; ut retinerem coeptum de Monitis et Exemplis.
> Men is al begonnen met de druk van mijn *Admiranda sive De magnitudine Romana* (die titel heb ik eraan gegeven) en ik heb al enkele folia. Ik wou dat je ze kon zien! Maar dat kan niet. Wat echter wel kan, is dat ik je raad vraag over andere dingen, waar ik nu mee bezig ben. Want hetzelfde onderwerp heeft een tweefingsbroer met zich meegebracht, een werk over de grootheid van andere volkeren, waaronder de joden, Egyptenaren, Perzen, Macedoniërs en anderen, en ten slotte de Spanjaarden. Dat zal een tweede luik van de *Admiranda* vormen. En aangezien die titel me wel aanstaat (ik zeg je dit in alle vertrouwen) komt er misschien nog een derde deel *Admiranda*, over deugden en ondeugden. Je ziet misschien waar ik op aanstuur: dat ik het begonnen werk aan de *Monita et exempla* niet opgeef.[28]

Er bestaat niet alleen een duidelijk verband tussen de *Monita* en de *Admiranda* qua opzet; maar er lijkt ook een (wederzijdse?) beïnvloeding te hebben plaatsgevonden qua inhoud. Dat is niet verwonderlijk, aangezien beide werken omstreeks hetzelfde tijdstip tot stand zijn gekomen en nauw verbonden zijn qua thematiek. Zo is er in de *Admiranda* bijvoorbeeld een heel boek gewijd aan de deugden en ondeugden van de Romeinen en hun leiders, waarvan we er vele terugvinden in de *Monita.*[29]

Een laatste brief uit 1597 die aandacht verdient, is een brief van Lipsius aan Hieronymus a Francia, één van zijn studenten. Hierin raadt hij de student aan om uit de lectuur van teksten raadgevingen te puren voor een deugdzaam bestaan, zoals ook Lipsius steeds in zijn colleges doet.[30] Ook diens geschiedenisonderricht was er dus

28 ILE [X], 97 11 15, een brief van Lipsius aan Martinus Antonius Delrio.

29 Ook dezelfde voorbeelden keren terug, cfr. infra n. 92.

30 ILE [X], 97 12 23 F (= *Cent. Belg.* III,39); 'Interea in sacro illo otio, non ambigo quin studiis et optimorum librorum tractatione saepe te delectes. Quod hortor ut facias et monita ex iis haurias ad prudentiam et virtutem. Enimvero et in meis libris esse te significas: qui utinam eodem conducant ac iuvent! Conati sumus certe et hunc finem scriptionis mihi fuisse atque etiam esse Deum testor. [...] Conamur idem in docendo, ut scis, et vocem ac praecepta dirigimus ad animos formandos et firmandos' (Ik twijfel er niet aan dat jij intussen, in al die zoete vrije tijd, vaak plezier schept in je studie en in het lezen van de beste boeken. Ik raad je aan dat te doen en ook om er raadgevingen over wijsheid en deugd uit te putten. Je geeft bovendien te kennen dat je ook mijn geschriften aan het lezen bent. Mogen die in dat perspectief nuttig zijn en je erbij helpen! Dat heb ik zeker en vast geprobeerd en ik verzeker je bij God dat dat de bedoeling van mijn schrijven was en nog steeds is. Zoals je weet, probeer

op gericht de studenten richtlijnen te bieden voor het private en publieke leven op basis van de lectuur van historische werken. Zoals aangegeven door K. Enenkel, wordt de methode die Lipsius hanteert bij zijn geschiedenisonderricht, helder uiteengezet aan het begin van zijn editie van Velleius Paterculus (1591). Daar verklaart hij dat zijn lessen bestaan uit de verklaring van de historische achtergrond van teksten (kort samengevat als *historia*), toelichting van de morele betekenis van de tekst (*mores*) en de richtlijnen voor het politieke leven die uit de tekst afgeleid kunnen worden (*prudentia*).[31]

ikook hetzelfde te doen in het onderwijs, en onze woorden en raadgevingen zijn erop gericht de ziel te vormen en te versterken). Vergelijk hiermee ILE [X], 97 12 11 A (= *Cent. Belg.* III, 38).

31 Enenkel, 'Ein Plädoyer für den Imperialismus', 588-589.

Tijdens het volgende jaar zullen de *Admiranda* Lipsius' volledige aandacht opeisen. Wanneer het werk in maart 1598 van de pers komt, begint Lipsius al vrij snel aan een tweede, herziene editie, die op het einde van het jaar naar de drukker gaat.[32] Eens die de herziene versie in handen heeft, heeft Lipsius weer tijd om zich toe te leggen op de *Monita*, zoals hij op 20 november 1598 schrijft aan Garcia Figueroa:'ADMIRANDA iamdiu ad te misi [...]. Nunc parabam me dare ad MONITA ET EXEMPLA POLITICA, si Deus tamen aevum et otium dabit' (Ik heb je een tijdje geleden de *Admiranda* toegestuurd. Nu maak ik mezelf klaar om me toe te leggen op de *Monita et exempla politica*, als God me tenminste zal laten leven en vrije tijd geeft).[33]

Lipsius lijkt echter zijn voornemen niet te (kunnen) realiseren en er valt een diepe stilte over de *Monita.* Of, zoals hij het zelf formuleert in een brief van 3 december 1600 aan Nicolas de Hacqueville, één van zijn studenten: hij heeft het werk in zijn boekenkist aan de kant gelegd en het staat te popelen om uitgegeven te worden.[34] Deze beroemde brief, waarin Lipsius raad geeft aan Nicolas de Hacqueville over diens studie, werd opgenomen in het derde volume van de *Centuriae miscellaneae* en werd na de dood van de humanist tot driemaal toe apart uitgegeven.[35] Lipsius' opvatting over de studie van geschiedenis die aan de basis ligt van de *Monita* wordt hierin verduidelijkt en bevestigd. De humanist biedt namelijk een gedetailleerde definitie en onderverdeling van geschiedenis en suggereert welke (antieke en contemporaine) schrijvers men voor iedere fase best leest. Tot slot krijgt de student de raad om tijdens zijn lectuur van geschiedkundige werken vier notitieboeken aan te leggen, één met als thema de gedenkwaardige daden, gebeurtenissen en lotswisselingen die van de macht van een heerser of volk spreken (*memorabilia*), een tweede over gebruiken en gewoonten (*ritualia*), een derde over de organisatie van het publieke leven (*civilia*) en een vierde over de deugden en ondeugden van privé-personen (*moralia*). In elk van deze boeken kan men ofwel zinspreuken (*sententiae*) opnemen met betrekking tot het onderwerp, ofwel voorbeelden (*exempla*).[36] Van deze eerste strategie zegt Lipsius dat hij ze toegepast heeft in zijn

32 Een gedetailleerd overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de *Admiranda* vindt men bij Deneire, 'Justus Lipsius's *Admiranda*'.

33 ILE [XI], 98 11 20.

34 ILE XIII, 00 12 03 H (= *Cent. misc.* III, 61). Over deze brief zie o.a. Nordman, *Justus Lipsius als Geschichtsforscher*, pp. 52-59; Laureys, 'Justus Lipsius's *Admiranda* and his views on the study of history'; P. Nelles, 'Lipsius, Scaliger and the Historians', in Laureys et al. (eds.), *The World of Justus Lipsius*, pp. 234-237 en Morford, 'Tacitean Prudentia and the Doctrines of Justus Lipsius', pp. 133-134.

35 F. Vander Haeghen, *Bibliographie lipsienne*, 3 vol., Gent 1886-1888, 1, 457-461.

36 Ook in ILE XIII, 00 12 01 K (M. Kerll aan Lipsius) is er sprake van dergelijke notitieboekjes, waarin echter naast *sententiae* en *exempla* ook *dicta* opgenomen worden, en verder ook in ILE VIII, 95 04 21 B, geciteerd en geanalyseerd in Laureys, 'Justus Lipsius's *Admiranda* and his views on the study of history' en H. Peeters, 'Le Contubernium de Lipse à Louvain à travers de sa correspondance', in *Iustus Lipsius. Europae lumen et columen*, 150. Over de gelijkenis tussen Lipsius' lectuurmethode en die van Bodin, zie Nordman *Justus Lipsius als Geschichtsforscher*, 60-62 en Laureys, 'Justus Lipsius's *Admiranda* and his views on the study of history'.

Politica. Ook de tweede heeft hij echter niet links laten liggen: hij heeft een werk klaar dat gebaseerd is op zulke voorbeelden![37]

Toch zouden de *Monita*, zoals gezegd, nog een tijd op zich laten wachten. Kort voor 1600 bleken heel wat van Lipsius' werken namelijk niet meer in voorraad en moesten ze opnieuw worden nagelezen en herdrukt,[38] al bleef de publicatie van de *Monita* intussen in Lipsius'

37 ILE XIII, 00 12 03 H, 178-180: 'Hanc postremam partem non neglexi equidem, et habeo sepositam, imo paratam in scriniis et avidam exire' (Ik heb ook dit laatste deel [= behandeling aan de hand van voorbeelden] zeker niet over het hoofd gezien; ik heb het aan de kant klaarliggen in mijn boekenkist en het wacht ongeduldig om tevoorschijn te komen).

38 Cf. *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag*, Leiden 2006, 162-169.

achterhoofd spelen. Ze zijn bijvoorbeeld terug te vinden op een lijst van te verschijnen werken in een brief aan Baltasar Gomez de Amescua.[39] Vervolgens werd Lipsius' tijd volledig opgeslorpt door de selectie en publicatie van zeshonderd van zijn brieven, de Seneca-editie en de handleidingen van de stoïcijnse filosofie die hij daaraan vooraf liet gaan.[40] Begin 1604 beloofde hij echter aan Casaubon om na zijn Seneca-editie de *Monita* terug ter hand te nemen.[41]

Begin 1604 heeft Lipsius dus eindelijk het werk aan de *Monita* hervat. Het is niet duidelijk hoever Lipsius op dit moment al gevorderd was en of hij nog steeds van plan was om alle boeken van de *Politica* met voorbeelden te illustreren.[42] In elk geval zullen slechts de eerste twee boeken naar de drukker gaan. In het voorwoord aan de lezer en in een brief aan Carolus Clusius na het verschijnen van het werk, verklaart Lipsius dat gezondheidsredenen hem voorlopig verhinderden het werk te voltooien en hem ertoe brachten de eerste twee boeken alvast op de markt te brengen.[43] In september begint Moretus het werk te zetten,[44] zodat Lipsius op 29 september kan bevestigen dat hij volop bezig is met het corrigeren en aanvullen van de drukproeven van zijn Seneca-editie en van de *Monita.*[45] Vanaf dan stuurt Moretus regelmatig folia op om te corrigeren, maar het is niet altijd duidelijk of het om drukproeven van de Seneca-editie dan wel van de *Monita* gaat. Toch zal het werk nog een tijdje bij de drukker liggen. Op 21 december maakt Henri d'Oultreman zelfs een opmerking over het trage tempo van de *Officina.*[46] Moretus had volgende verontschuldiging klaar: 'Ita est; qui in *Seneca* operatur, sat sedulus et manu promptus est; qui in *Monitis*, paullo lentior. Restant in his ei peragenda folia circiter octo, quae promittit ad Kalendas fere Ianuarias se absoluturum' (Het zit zo: diegene die aan Seneca werkt is tamelijk ijverig en snel van hand; die van de *Monita* daarentegen, is een beetje trager. Hij heeft nog ongeveer acht folia te gaan, die hij belooft zo tegen 1 januari klaar te hebben).[47] De opdrachtbrief aan aartshertog Albrecht, die Lipsius doorgaans schreef wanneer het werk ongeveer helemaal gedrukt was, is gedateerd op 18 januari

39 ILE [XIII], 03 03 17 GO (= *Cent. misc.* IV, 64): '*Monita et Exempla Politica* affecta etiam habebam'.

40 De *Manuductio ad stoicam philosophiam en de Physiologiae stoicorum libri tres* zouden beide in het voorjaar van 1604 verschijnen. Over het eerste werk, zie de bijdrage van J. Papy elders in deze bundel.

41 ILE [XVII], 04 02 14: 'Alia quaedam edo, et post Senecam, Monita et Exempla Politica, quae nunc me habent' (Ik geef een aantal andere dingen uit, en na Seneca volgen de *Monita et Exempla Politica*). Vergelijk ILE [XVII], 04 03 14 C aan Andrea Chiocco.

42 In ILE [X], 97 02 14 aan Remaclo Roberti zegt Lipsius weliswaar dat hij al twee boeken voltooid heeft, maar het feit dat dit onderdeel van de brief geschrapt is, zou erop kunnen wijzen dat Lipsius deze uitspraak toch al te voorbarig vond.

43 ILE [XVIII], 05 02 08 L. Wel kunnen we met zekerheid zeggen dat Lipsius ten minste aan de laatste twee boeken *Monita* over de *prudentia militaris* begonnen is. Cfr. J. Papy, 'An Unpublished Dialogue by Justus Lipsius on Military Prudence and the Causes of War: the *Monita et exempla politica de re militari* (1605)', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 65 (2003), 135-148.

44 MPM, Arch. 786, fol. 164.

45 ILE [XVII], 04 09 29 M: 'Accessit denique propria mea occupatio, quia nunc *Senecam* totum edo, itemque *Monita et exempla politica*: in quibus vel corrigendis vel alibi augendis, ut fit, sic occupor, ut aegre ad aliam curam me donem.'

46 ILE [XVII], 04 12 21 H: '[...] ac post Senecam illum tuum, *Monitorumque et Exemplorum libros duos* - sed quam lentus in illis Moretus noster! - feriari lubeat iam.'

47 ILE [XVII], 04 12 10.

1605;[48] veertien dagen later had Moretus de publicatie voltooid.[49] Lipsius wil naar Brussel gaan om persoonlijk een exemplaar aan de aartshertog aan te bieden,[50] maar omdat hij begin februari nog steeds geen kopie ontvangen heeft, laat hij dat over aan zijn relaties in Brussel.[51] Een aantal dagen later kan Lipsius dan toch exemplaren

48 ILE [XVIII], 05 01 18.
49 MPM, Arch. 786, fol. 172.
50 ILE [XVIII], 05 01 28 (Lipsius aan Oliverius Manaraeus).
51 ILE [XVIII], 05 02 06 (Lipsius aan Petrus Pantinus (Brussel) (=*Cent. misc.* V, 60): 'Bruxellam sic cito, ut destinaveram, non venio. Est libelli munusculum, quod dedicatum Principi offerre volebam: sed non venit. quid si, cum venerit, per te facio? Nam fugio iam Bruxellam venire, aut valetudo potius me vetat Utinam tu cum Oudarto huc! Facite me compotem huius voti, et in caelo me collocate. Salve.'

sturen naar vrienden en kennissen in binnen- en buitenland[52] en tegen het einde van de februari beginnen de eerste reacties binnen te stromen.[53] Het werk lijkt zich snel te verspreiden en in april kan Puteanus zich al een exemplaar aanschaffen in Rome.[54] De verkoop blijkt goed te gaan en op het einde van het jaar legt Moretus de *Monita* opnieuw ter perse;[55] begin 1606 drukt hij daarbovenop nog eens 1500 exemplaren in *octavo*.[56]

De *Monita* en Lipsius' visie op geschiedenis en de taak van de humanist

Lipsius' historiografische visie in de *Politica* en de *Monita*

In een brief van 1 december 1605 aan Nicolaas Oudaert vat Lipsius de opvatting die aan de basis ligt van de *Monita* op treffende wijze samen. In deze brief definieert Lipsius geschiedenis namelijk als 'een leermeesteres voor het leven en een spiegel van en voorbeeld voor politieke filosofie en moraal'.[57] De geschiedenis kan volgens Lipsius soelaas bieden in een tijd die gekenmerkt wordt door een sterk verval van zeden. Aan een dergelijk cultuurpessimisme geeft Lipsius niet alleen uiting in zijn correspondentie, maar ook meermaals in de *Monita*.[58] Zo formuleert hij aan het begin van het werk zijn twijfels over het effect dat de voorbeelden zullen hebben op zijn tijdgenoten. Het verstrekken van raadgevingen aan zijn tijdgenoten, is als het aanbieden van medicijnen aan stervenden of van licht aan blinden. Dat neemt echter niet weg dat zij nuttig kunnen zijn voor toekomstige generaties. Parels, die voor de zwijnen geworpen worden, verliezen immers hun glans niet. Dit uitermate cynische argument overhaalt Lipsius om zijn werk toch te schrijven. Met een even duistere noot sluit hij het laatste hoofdstuk af. Daar stelt hij dat een periode van vrede gekenmerkt wordt door een bloei van de letteren. Hij realiseert zich dat dit echter

52 ILE [XVIII], 05 02 08 aan Carolus Clusius; ILE [XVIII], 05 03 17 (zonder naam van de adresaat); ILE [XVIII], 05 04 04 C aan Isaac Casaubon; ILE [XVIII], 05 04 14 S aan Robert Schilders.

53 ILE [XVIII], 05 02 26 van Karel-Filips van Croÿ; ILE [XVIII], 05 04 30 van Isaac Casaubon; ILE [XVIII], 05 05 25 van Erycius Puteanus; ILE [XVIII], 05 09 01 van Johann Decker; ILE [XVIII], 05 09 10 b van Marc-Antonio Bonciari aan Lipsius) en ILE [XVIII], 05 10 31 van Martinus Antonius Delrio.

54 ILE [XVIII], 05 05 25.

55 MPM, Arch. 786, fol. 179.

56 MPM, Arch. 786, fol. 164.

57 ILE [XVIII], 05 12 01: 'Historia est vitae quaedam magistra, et civilis atque moralis philosophiae speculum aut exemplum.' Het gaat hier om een topos, dat in zijn meest bekende formulering terug te vinden is bij Cicero, *De* or. 2, 36). Zie bijvoorbeeld ook Leonardo Bruni, *Epist.* 6, 6, zoals geciteerd bij Ullman, 'Leonardo Bruni and humanistic historiography', 329.

58 Over Lipsius' *Kulturpessimismus* en *Zeitkritik*, die hij deelde met vele van zijn tijdgenoten, zie T. Van Houdt, 'Justus Lipsius and the Archdukes Albert and Isabella', in *The World of Justus Lipsius*, 416-423 met verdere bibliografie en K.A.E. Enenkel, *Kulturoptimismus und Kulturpessimismus in der Renaissance: Studie zu Jacobus Canters Dyalogus de solitudine mit kritischer Textausgabe und deutscher Uebersetzung*, Bern 1995.

nooit zal gebeuren in zijn tijd, aangezien die wordt bedreigd door een nevel en duisternis van onwetendheid.[59]

In dergelijke omstandigheden richt Lipsius zijn hoop op een betere toekomst voor het zwalpende Europa op de jonge generatie van intellectuelen en vorsten. Zelf investeert hij onder andere in deze 'intellectuele adel' door *contubernales* in huis te halen, jonge intellectuelen die met Lipsius als mentor een veeleisend studieprogramma doorliepen, dat hen in staat moest stellen om in de toekomst een leidende functie in de staat of de kerk te vervullen. Zoals we vaststelden in de bestudeerde briefwisseling, gaf Lipsius zijn studenten de raad

59 Monita, I, 1 (pp. 2-3) en II, 18 (p. 213). Referenties zijn steeds naar de *editio princeps*, die in 1605 verscheen in Antwerpen bij Jan I Moretus.

geschiedkundige werken te lezen en daaruit mooie uitspraken en nuttige voorbeelden te selecteren en te noteren, een proces waarin hij hen zelf begeleidde tijdens zijn lessen.[60] Dat hij deze techniek ook zelf hanteerde, blijkt uit de schriften met citaten en voorbeelden die van hem bewaard zijn in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.[61] In deze notitieschriften vinden we, overeenkomstig Lipsius' raad aan zijn studenten, citaten en voorbeelden terug die onder verschillende lemma's geordend zijn. Lipsius trad hierbij in de voetsporen van vele pedagogen en humanisten zoals Francesco Guarino, Desiderius Erasmus en Juan Luis Vives.[62]

Naast de intellectueel is voor Lipsius ook de vorst een lichtpunt in deze donkere tijden, die een belangrijke voorbeeldfunctie te vervullen heeft ten aanzien van het volk. Hij moet uitblinken in de deugden, opdat zijn hoogstaande manier van leven zou afstralen op alle lagen van de bevolking en orde, stabiliteit en morele vooruitgang zou brengen. Door hém gedragsregels voor te houden, zegt Lipsius in de opdrachtbrief van de *Politica*, kan men alle burgers opvoeden door middel van één man.[63] In een kort hoofdstukje speciaal gewijd aan de voorbeeldfunctie van de vorst (*Politica* II, 9) werkt Lipsius dit thema verder uit en illustreert hij het aan de hand van citaten. Het gedrag van de vorst, zo beklemtoont hij, is een effectiever middel om de deugdzaamheid van de samenleving te verzekeren dan wetten. De verklaring hiervoor is duidelijk: onze ogen zijn steeds gericht op het hogere en daar zoeken we voorbeelden voor het eigen gedrag. Het voortreffelijke gedrag van de vorst inspireert aldus de onderdanen en zet hen aan tot *imitatio* en zelfs *aemulatio.* Dit thema wordt opnieuw opgenomen in de *Monita*, uitgewerkt aan de hand van een aantal voorbeelden en verduidelijkt door twee vergelijkingen: zoals een lat waarnaar andere dingen zich richten, recht moet zijn, zo moet ook de vorst dat zijn en zoals in het lichaam de ziekten die vanuit het hoofd verspreid worden het ergst zijn, zo ook de ‘ziekten’ die

60 Cf. M. Morford, *Stoics and Neostoics*, 14-51 (31-32 voor het studieprogramma van de *contubernales*) en Peeters, ‘Le Contubernium de Lipse à Louvain à travers de sa correspondance’, 141-168. Beide benadrukken dat de jongeren afkomstig waren uit vooraanstaande katholieke families, die sterke banden hadden met het Spaans-Habsburgse en aartshertogelijke regime.

61 Voor een beschrijving van deze boekjes, zie J. Papy in *Lipsius en Leuven*, 165-167 en Waszink, *Politica*, 54-55.

62 Cf. A. Moss, *Printed Commonplace-books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford 1996.

63 *Politica*, *Prelim.* 2 (ed. Waszink, 227): ‘Nam ita profecto est. Arcta quadam cathena devincti sumus, qui imperamur, cum imperante. Et ut in corpore mens sana aut insana esse non potest, nisi ut pariter vigeant aut langueant eius functiones, non item in hac societate Princeps. Ad virtutem ille praeit? sequimur. Ad vitia? inclinamus. Bene beateque agit? floremus. Improspere? labimur aut ruimus cum illo. Atque ut a sole in subiecto hoc orbe lux aut tenebrae, sic a Principe apud subditos prava pleraque aut recta’ (Want zo is het inderdaad. Wij, die geregeerd worden, zijn door een strakke ketting gebonden aan onze heerser. En zoals in het lichaam de geest niet gezond of ongezond kan zijn zonder dat tegelijkertijd ook de functies van het lichaam sterker of zwakker worden, zo kan ook de prins in deze samenleving niet goed of slecht zijn zonder gelijkaardige gevolgen. Gaat hij ons voor naar de deugd? We volgen. Naar ondeugd? We slaan dezelfde richting in. Handelt hij op een goede en gezegende manier? We kennen voorspoed. Handelt hij zonder succes? We vallen of gaan samen met hem ten onder. En zoals deze aardse wereld voor zijn licht en de duisternis afhankelijk is van de zon, zo leiden ook de onderdanen een verdorven of rechtgeaard leven naargelang hun vorst).

uitgaan van de vorst.[64] Deze visie op de voorbeeldfunctie van de vorst is gebaseerd op Lipsius' uiterst pessimistische opvatting over de aard van het volk. Het volk - jaloers, irrationeel, wisselvallig, goedgelovig en egoïstisch - is niet in staat om zichzelf onder controle te houden. Daarom moeten de onderdanen verenigd worden onder het gezag van één vorst, die hen op het rechte pad moet houden door een voorbeeld voor hen te zijn.[65]

64 *Monita* II, 8. De eerste vergelijking is reeds terug te vinden in de *Notae* bij hoofstuk II, 9 van de *Politica* (ed. Waszink, 744).

65 Cf. *Pol.*, IV, 5 (pp. 401-409 ed. Waszink) en J. Lagrée, 'Le sage, le prince et la foule', in G.M. Cazzaniga - Y.C. Zarka (eds.), *L'individuo nel pensiero moderna*, *secoli XVI-XVIII*, Pisa 1995, 513-526 (517-518).

Richtlijnen voor een correcte uitvoering van die (voorbeeld) functie kan de vorst opnieuw vinden in de geschiedenis. In de *Politica* stelt Lipsius dat de vorst politieke wijsheid of *prudentia* kan verwerven op drie manieren: door ervaring, door studie in het algemeen, maar vooral door het lezen van geschiedkundige werken.[66] Geschiedenis maakt het immers mogelijk voor de vorst om 'zoals in een spiegel, het eigen leven in te richten en te modelleren naar andermans deugden' (In hac [= historia) enim tibi fas, tanquam in speculo, ornare et componere vitam tuam ad alienas virtutes).[67] Uit de vele voorbeelden die de geschiedenis biedt, kan de vorst er die uitkiezen die het beste aansluiten bij de eigen situatie. In de *Monita* werkt Lipsius de spiegelmetafoor van de *Politica* nog verder uit in een inleidend hoofdstuk dat volledig gewijd is aan het nut van voorbeelden. Het voordeel dat een heerser uit de geschiedenis kan halen wordt er bovendien nog verduidelijkt met twee andere vergelijkingen. Het loont de moeite om deze (langere) passage in zijn geheel te citeren:

> Sicut, qui gubernandi parum peritus est, ubi plures naves, cursum temperat et sequitur priores. Ita vada et scopulos vitat et sine magna sua arte portum cum prioribus petit, et tenet. Vidistine etiam, qui ad speculum se comunt, faciem et cultum recte disponere? prorsus hic idem: aliena vita et facta speculum sunt et imago in qua te videas et ad eam decore componas. Quod magis fit, ubi varia et multiplex lectio Exempla varia et multa suppeditat, ut eligere sit et ad rem talem aut talem appositum aliquid semper applicare. Ita sicut Zeuxis ille pictor olim, Iunonem effigiaturus, virgines Agrigentinorum pulcherrimas conduxit et e singulis aptavit quod praestantissimum in quaque esset, ita, inquam, Princeps, et politici viri, ab exemplis factisque illustribus potentiam (ea Iuno est) et prundentiam suam forment.
>
> Zoals wie weinig ervaring heeft in het sturen, vaart mindert waar er veel schepen zijn, en die voor hem volgt in hun kielzog. Zo weet hij ondiepe wateren en klippen te mijden, en zonder veel vaardigheid van zijn kant zet hij samen met zijn voorgangers koers naar de haven en bereikt die ook. Heb je gezien dat diegenen die zich fatsoeneren voor een spiegel, hun gezicht en kledij juist schikken? Zo gebeurt het hier ook: andermans leven en daden zijn een spiegel en een beeld waarin je jezelf kunt zien en op gepaste wijze vormen naar dat voorbeeld. En dat geldt nog meer wanneer een gevarieerde en uitgebreide lectuur veel verschillende voorbedden in overvloed verschaft, zodat je kan kiezen en altijd wel iets kunt toepassen dat geschikt is voor deze of gene zaak. Zoals de beroemde schilder Zeuxis vroeger, toen hij van plan was om Juno af te beelden, de mooiste meisjes van Agrigentum bijeenbracht, en van elk van hen overnam wat het mooiste was, zo, zeg ik, moeten de vorst en de politici, naar de voorbeelden en

66 Vergelijk Leonardo Bruni, *Hist. Flor.*, 3, r 16 (ed. Santini) en zijn inleiding op *De bello Italico*, zoals geciteerd bij Ullman. 'Leonardo Bruni and humanistic historiography', 329; Pierre Charron, *De la sagesse*, III, 1, 7 en Isaac Casaubon, *Pol. hist. lib.*, 3a (ongenummerde pagina's), zoals geciteerd bij Landfester, *Historia magistra vitae*, 150-151.

67 *Politica* I, 9 (ed. Waszink, 289).

daden van beroemde voorgangers hun macht (dat is Juno) en wijsheid vormen).[68]

In datzelfde hoofdstuk benadrukt Lipsius het vermogen van de geschiedenis om theoretische voorschriften zoals die van de *Politica* aanschouwelijker te maken door middel van historische voorbeelden, die (vorst en intellectueel) kunnen aanzetten tot handelen.[69] Ook elders in de *Monita* wordt uitgebreid ingegaan op het nut van geschiedenis voor de vorst. De studie van geschiedenis is volgens Lipsius, naast ervaring, de manier bij uitstek voor de vorst om politieke wijsheid te verwerven. Waar die echter slechts gedurende een beperkt aantal jaren ervaring kan opdoen in één bepaalde regio, omvat de geschiedenis de gebeurtenissen van alle tijden en streken van de aarde.[70] Hij kan dus veel leren als hij de ogen van

68 *Monita* I, 1 (p. 2).
69 De gedachte dat de geschiedenis aanschouwelijker maakt door historische voorbeelden is een topos. Cfr. Landfester, *Historia magistra vitae*, 140-142.
70 Over deze topos zie Landfester, *Historia magistra vitae*, 136-140.

de geest richt op de geschiedenis als op een spiegel van voorbeelden en de heilzame wenken eruit weet te puren, die de geschiedschrijvers hebben ingelast.[71]

Lipsius' humanistische programma[72]

Het is duidelijk dat in Lipsius' visie de taak van de humanist erin gelegen is om dit alles voor de intellectueel en vorst mogelijk te maken door de roemrijke en deugdzame daden uit het verleden te selecteren, te overleveren en te interpreteren. Het is zijn opdracht om de lichtende voorbeelden en uitspraken die hij bij verschillende auteurs vindt, te verzamelen en opnieuw uit te zaaien onder de lezers ('sparge, sparge salutaria haec velut semina').[73] In de *Politica* luidde het:

> [...] vere possim dicere, omnia nostra esse et nihil. Cum enim inventio tota et ordo a nobis sint, verba tamen et sententias varie conquisivimus a scriptoribus priscis. idque maxime ab Historicis: hoc est, ut ego censeo, a fonte ipso Prudentiae Civilis. Nec huc ambitio nos aut novitatis ventus impulit (ingenue id testor), sed tuus fructus. Quid utilius potui quam tot sententias in unum conducere, pulchras, acres, et, ita me Salus amet, ad salutem natas generis humani?
> Ik zou waarlijk kunnen zeggen dat alles en tegelijk niets van mij is. Want hoewel ik de selectie en de schikking volledig voor mijn rekening heb genomen, heb ik toch de woorden en zinnen op verschillende plaatsen verzameld bij de schrijvers van weleer, en wel vooral bij de geschiedschrijvers, dat wil zeggen, bij wat volgens mij de bron zelf is van politieke wijsheid. En ik liet me daarbij niet leiden door ambitie of door de zucht naar iets nieuws (ik vertel de waarheid), maar door uw voordeel. Want had ik iets nuttigere kunnen doen dan zoveel aforismen op één plaats bijeen te brengen; mooie aforismen, scherp geformuleerd, en, God beware me, geschapen voor het heil van de menselijke soort?[74]

Als de humanist de daden van beroemde personages uit het verleden niet overlevert, kunnen zij nooit een voorbeeld zijn voor de eigen tijd: '*Exempla enim omnia iacerent in tenebris*, *nisi litterarum lumen accederet*'[75] Door de oudheid toegankelijk te maken door kritische edities en monografische studies en door op basis van zijn kennis van

71 *Monita* I, 8 (p. 58). Vergelijk hiermee ILE [XVIII], 05 12 01 en Guarino da Verona, II, epist. 796 (ed. Sabbadini, 458), zoals geciteerd bij D.R. Kelley, 'Theory of history', in C.B. Schmitt *et al.* (eds.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge 1988, 749.

72 Over Lipsius' humanistische programma, zie o.a. J. Papy, 'Virtue and Doctrine: the humanist Programme of Justus Lipsius'. in S. Ur (ed.), *Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok*, *1998*, *Annales Societatis litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis*, Uppsala 1999, 197-215; Morford, 'Tacitean Prudentia and the Doctrines of Justus Lipsius', 129-151 en Laureys, 'Lipsius and Pighius: The Changing Face of Humanist Scholarship', 329-344.

73 *Monita* I, 1 (p. 2). Vergelijk ILE [XVIII], 05 12 01: 'satis multa documenta dedi, et semina sparsi salubrium monitorum'.

74 *Politica*, Prelim., 4 (ed. Waszink, 233).

75 *Politica* I, 9 (ed. Waszink, 289). Lipsius citeert Cicero *Pro Arch.*, 14.

het verleden richtlijnen te formuleren voor de heerser, vervult de humanist zijn maatschappelijke functie en dient hij het algemeen welzijn:

> Merito laudandi Sapientes, quibus olim et nunc haec cura, ut salutarium monitorum face praelucerent imperanti. Qua enim in re melius mereantur de genere humano? In moribus aut scientiis aliquid praecepisse, laudem et usum habet: et non magis in regno et administratione civili? Terecht moeten wijzen geprezen worden, wier taak het is, eertijds en nu, om met een fakkel van heilzame voorbeelden het pad te verlichten voor de heerser. Op welke manier zouden zij een betere dienst kunnen bewijzen aan de menselijke soort? Iets bijbrengen over moraal of wetenschappen, is prijzenswaardig en nuttig, maar geldt dat niet nog meer voor raadgevingen in verband met regering en beheer van de staat?[76]

76 *Politica*, Prelim., 2 (ed. Waszink, 227).

Het is belangrijk hierbij op te merken, zoals we reeds kort aangaven, dat dit helemaal geen originele of unieke opvatting was van Lipsius, maar dat ze integendeel diep geworteld was in de humanistische pedagogie. In navolging van Cicero en andere klassieke auteurs prezen ook humanisten als Coluccio Salutati, Leonardo Bruni, Lorenzo Valla, Guillaume Budé, Desiderius Erasmus, Josephus Scaliger, Isaac Casaubon en Jean Bodin de geschiedenis in brieven, inleidingen op historische werken en in pedagogische traktaten, om haar unieke combinatie van plezier en nut en om haar praktische, vooral politieke, waarde.[77] Dit stijgende succes van geschiedenisstudie in de late vijftiende eeuw uitte zich in een stijging van het aantal geschiedkundige werken, waaronder kritische edities en vertalingen van antieke historiografen, het inrichten van geschiedenisonderricht aan de universiteiten en het begin van theorievorming rond de historische discipline - er duikt een geheel nieuw genre op van *ars historica.*[78]

Lipsius heeft het echter niet gelaten bij het formuleren van theoretische bedenkingen over zijn taak, maar heeft die ook in de praktijk toegepast, zowel in zijn geschiedenisonderricht als in het merendeel van zijn werken. In de inleidingen en opdrachtbrieven van zijn werken, en in de correspondentie benadrukt Lipsius herhaafdelijk dat hij eruditie als doel op zich verwerpt,[79] en dat hij zijn antiquarische en filologische werken slechts beschouwt als een opstapje naar de filosofie. Een grondige kennis van de antieke auteurs - Lipsius had zich vooral toegelegd op het uitgeven van geschiedschrijvers - en van verscheidene aspecten van de antieke cultuur, vormde de onontbeerlijke basis voor zijn ethisch- en politiek-filosofische werken.[80] Daarin wil hij aan de hand van de geschiedenis zijn pedagogische doeleinden verwezenlijken. Op die manier maakt Lipsius van de geschiedenis als het ware een sociale discipline. Zo wil hij in de *De militia Romana* de Spaanse kroonprins een dienst bewijzen door de Romeinse krijgskunst van onder het stof op te delven, opdat ze van pas zou kunnen komen bij de contemporaine oorlogsvoering. Er is trouwens reeds herhaaldelijk op gewezen hoe *De militia Romana* ook effectief mee aan de

77 Cicero *De or.*, II, 36; Fin. V, 51.

78 Cfr. Kelley, 'Theory of history', 746-761; Landfester, *Historia magistra vitae*; Wansink, *Politieke wetenschappen*, 44-51; Gilbert, 'The Renaissance Interest in History'; Lathrop, *Translations from the Classics*, 80; D.R. Kelley, *Foundations of modern historical scholarship*: *language*, *law and history in the French Renaissance*, New York 1970; M.P. Gilmore, *Humanists and Jurists*: *Six Studies in the Renaissance*, Cambridge 1963, 1-37 en A. Buck, *Das Geschichtsdenken der Renaissance*, Krefeld 1957.

79 Cfr. Justus Lipsius, *C. Cornelii Taciti Opera quae exstant* (Antwerpen: J. Moretus, 1607), *Adlocutio iterata et novissima*, fol. *7r: 'te uti frui cupio, Lector, sed inprimisTacito ipso, et altius aliquid firmiusque, quam Criticorum sive et Grammaticorum has curas, spirare. *Non enim ad ista*, *sed per ista*, *imus*' [onze cursivering]. Cfr Morford, 'Tacitean Prudentia and the Doctrines of Justus Lipsius', 130.

80 In ILE [XVI], 03 11 03 W (= *Cent. Misc.* IV, 84) schrijft hij: 'At tertium et praecipuum, quod iudicii, ingenii, eloquii, stili quidquid in me fuit, in publicum contuli, et usui, non pompae, volui servire. Vide mea vel a iuvenilibus annis, semper scintillae aliquae ad Virtutem aut Prudentiam praelucentes; semper animus ille apertus, amans generosi et honesti. At grandior paullo, non iam occulto aut obliquo tramite, sed palam et recta illuc ivi. *Ego ad Sapientiam primus vel solus mei aevi Musas converti*: *Ego e philologia philosophiam feci.* Vide *Constantiam* meam, dicet: vide *Politica*, idem: et hoc utrumque opus est, cui vita fortasse cum Latinis litteris manebit. Quid in *Tacito*, *Plinio*, *Epistolis*, *Militia*, *Admirandis*, *Seneca*, nonne finis idem et fructus apparet?' [onze cursivering]. Cf. Morford, *Stoics and Neostoics*, 136 e.v. en A. Grafton, 'Portrait of Justus Lipsius', in *The American scholar*, 56 (1987), 389.

basis heeft gelegen van legerhervormingen in de Nederlanden en elders.[81] Ook in de *De constantia* en in de *Politica* formuleerde Lipsius, op basis van zijn eigen kennis van de antieke cultuur, filosofie en geschiedenis, richtlijnen voor het private leven van de individuele burger en voor het publieke leven.

81 W. Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier. Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen* (Wiesbaden 1973); *Id.*, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike*, Berlin 1941 en G. Oestreich, 'Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates', in *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*: *ausgewählte Aufsätze*, Berlin 1969, 11-34.

In dienst van de Aartshertogen

Dezelfde ideologisch-pedagogische doelstellingen liggen ook aan de basis van de *Monita.* Hier vervult Lipsius zijn maatschappelijke functie als humanist door een gedragsmodel voor te stellen aan de vorst, gebaseerd op historische voorbeelden uit de oudheid, middeleeuwen en Lipsius' eigen tijd. We kunnen daarbij duidelijk de verscheidene thema's (*memorabilia*, *ritualia, civilia* en *moralia*) terugvinden die Lipsius beschreef in de brief aan De Hacqueville.[82] In het politiek-historische traktaat worden memorabele daden en lotswisselingen van vorsten, religieuze rituelen van verschillende volkeren, de beste staatsvorm en de deugden en ondeugden van koningen, koninginnen en andere historische personages beschreven. Aan deze daden en deugden van illustere voorgangers kan en moet de vorst zich spiegelen, tegen hun ondeugden moet hij zich afzetten. De vorst kan de voorbeelden kiezen die het beste aansluiten bij de eigen situatie om er zich bij het regeren door te laten leiden. Op die manier zal hij tegelijk ook een voorbeeld vormen voor het volk.

In de opdrachtbrief van de *Monita* stelt Lipsius echter dat Albrecht zich al die deugden al lang heeft eigengemaakt. Op die manier schildert hij tegelijk ook een bepaald (onbereikbaar ideaal)beeld van de vorst, waaraan de intellectuele burger zich kan en moet spiegelen:[83]

> VIRTUTES ET VITIA Principum; illas formamus aut suggerimus, et haec amolimur: at tu illarum grande exemplar es, qui eximias habuisti et habes; et horum (quantum homini licet) paene expers, in omni aetate aut nescivisti ea, aut sprevisti.
> De deugden en ondeugden van de vorst. Deze eerste, de deugden, geven we vorm of raden we aan, de tweede breken we af. Maar u bent een prachtig toonbeeld van deugd: u had en hebt uitzonderlijk goede kwaliteiten en slechte heeft u bijna niet (voor zover dat mogelijk is voor een mens): op welke leeftijd dan ook, had u er geen of verachtte u ze.

Op het einde van diezelfde opdrachtbrief spreekt Lipsius Albrecht aan met de titel *optimus princeps*. Op die manier vereenzelvigt hij hem met keizer Trajanus, die dezelfde titel droeg.[84] Dit is het begin van een hele reeks (grotendeels onuitgesproken) vergelijkingen tussen de aartshertog en zijn roemrijke voorgangers. Terwijl elk van hen echter uitblonk in één eigenschap, incarneert Albrecht al deze kwaliteiten. Hij

82 Op die manier was het voor intellectuelen en studenten gemakkelijk om uit Lipsius' traktaat nuttige informatie te selecteren en te noteren per categorie (*loci communes*). Dit geldt uiteraard ook voor andere werken van Lipsius, zoals de *Politica* en de *Admiranda.* Dat dit ook Lipsius' bedoeling was blijkt uit ILE [X], 97 12 23 F (= *Cent. Belg.*, III, 39), zoals geciteerd in n. 30. Dat Lipsius' werken zich daar bij uitstek toe leenden, blijkt ook uit *loci communes*-boeken die gepubliceerd werden door o.a. Franciscus Sweertius en Joachim Nisaeus op basis van het oeuvre van Lipsius. Cfr. E. De Bom,'Wandering through the *copiosum librorum campum*: Franciscus Sweertius reading Justus Lipsius' Political Works', te verschijnen in D. Sacré - J. De Landtsheer (eds.), *Lipsius and His Heritage* [in druk].

83 Zie T. Van Houdt in *Lipsius en Leuven*, 237-239; *Id.* 'Justus Lipsius and the Archdukes Albert and Isabella', 428-429 en 'Politics and Passion in the Spanish Low Countries: Lipsius' Model of Princely Conduct', voordracht gehouden te Boedapest op het 13e congres van de International Association for Neo-Latin Studies (5 tot 13 augustus 2006).

84 Morford, *Stoics and Neostoics*, 126.

is een levend voorbeeld, waaraan andere vorsten, leden van het hof en intellectuelen zich kunnen spiegelen.

Enkele jaren na zijn terugkeer naar de Zuidelijke Nederlanden (1592), richt Lipsius al zijn hoop op Albrecht om de vrede in dit door oorlog geteisterde gebied te herstellen. Hij moet de nieuwe Trajanus, de nieuwe *optimus princeps* worden.[85] Lipsius droeg aan de aartshertog niet enkel de *Admiranda* op, waarin hij Albrecht bombardeerde tot erfgenaam van het

85 Cf. *Monita*, *Dedicatio*, fol. *2r: 'Ille idem Deus, SER[ENISSI]ME ET POTENTISSIME PRINCEPS, longaevum Te nobis servet, et donet aliquando sub OPTIMO PRINCIPE optimum statum, id est, desideratam diu tranquillitatem et PACEM.'

Romeinse Rijk, maar ook de *Dissertatiuncula apud principes.* Dit was een licht gewijzigde versie van een les van Lipsius, die de aartshertogen op hun verzoek hadden bijgewoond tijdens hun Blijde Intrede in Leuven (november 1599). Deze lezing werd door Lipsius uitgegeven samen met een commentaar op de *Panegyricus ad Traianum* van Plinius de Jongere.[86] In deze werken spaart Lipsius geen moeite om te benadrukken dat Albrecht en de Habsburgers door God uitverkoren waren om te regeren. Het feit dat God hun dynastie uitgekozen had om te regeren werd door de Habsburgers aanzien als cruciaal voor de legitimatie van hun macht en ze lieten dan ook geen kans onbenut om hun uitverkoren positie in het licht te stellen.[87] Ook de aartshertog zelf liet geen gelegenheid onbenut om het eigen vrome karakter (*pietas albertina*) te (laten) promoten. Zoals aangetoond door L. Duerloo[88], zette Albrecht daartoe een multimediaal offensief in. Zowel in de *Monita*, als in de *Admiranda*, de *De militia Romana* en de *Panegyricus*, stelt ook Lipsius herhaaldelijk dat een vorst zijn macht van God gekregen heeft, dat hij door God uitverkoren is om naar zijn voorbeeld te heersen op aarde, en dat hij zo de plaatsvervanger van God op aarde is.[89] Zoals vele schrijvers en kunstenaars van zijn tijd, droeg Lipsius dus met het schrijven van de *Monita* bij aan de beeldvorming van de aartshertogen en aan de sacralisatie van hun gezag. Onlangs werd door T. Van Houdt en J. Papy de hypothese geformuleerd dat het beeld dat Lipsius in de *Monita* van de aartshertog ophangt zelfs bepalend was voor de verdere hagiografische traditie rond de aartshertog.[90] Dat hij

86 *Iusti Lipsi Dissertatiuncula apud principes: item C. Plini Panegyricus liber Traiano dictus, cum eiusdem Lipsi perpetuo commentario* (Antwerpen; J. Moretus, 1600). Voor een beschrijving en analyse van deze lezing, zie Van Houdt, 'Justus Lipsius and the Archdukes Albert and Isabella', 405-432; L. Van den Broeck, *Het beeld van de vorst in de Zuidelijke Nederlanden bij de Blijde Intrede van Albrecht en Isabella in Leuven en Antwerpen* (onuitgegeven licentiaatsthesis KULeuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Departement Geschiedenis, 1988). Over de commentaar, zie J. Jehasse, 'Juste Lipse et le "Panégyrique de Trajan": un bilan de la pensée politique lipsienne', in *Juste Lipse (1547-1606) en son temps*, 503-515.

87 Zie L. Duerloo, 'Archducal Piety and Habsburg Power', in W. Thomas- L. Duerloo (eds.), *Albert & Isabella 1598-1621, Essays*, Turnhout 1998, 267-279 en de daar opgegeven bibliografische referenties.

88 L. Duerloo, '*Pietas Albertina.* Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 112 (1997), 1-18.

89 Zie in het bijzonder de hoofdstukken over *Pietas* (I, 2), *Fatum* of *Providentia divina* (I, 5) en verder II, 7 en II, 18 in de *Monita*, de opdrachtbrief van de *Admiranda* aan Albrecht en van *De militia* aan de toekomstige Filips III, evenals *Panegyricus*, n. 31, 46 en 557 (Cf. Jehasse, 'Juste Lipse', 511). De bekommernis van de Habsburgers om het uitverkoren karakter van hun dynastie te benadrukken, komt sterk tot uiting in de legendes rond het leven van Rudolf I, de eerste Habsburger die koning werd van het Roomse Rijk. Volgens de traditie zou Rudolf, toen slechts hertog van Habsburg tijdens een jachtpartij een priester hebben ontmoet, die de communie bracht naar een stervende man. Rudolf zou zijn paard afgestaan hebben aan de priester, die zo aangedaan was door het gebaar, dat hij voorspelde dat Rudolf en zijn geslacht voorbestemd waren om de wereld te regeren. Negen jaar later werd Rudolf verkozen tot koning van het Roomse Rijk. Het hoeft niet te verwonderen dat dit verhaal, kenmerkend voor de *pietas austriaca*, ook door Lipsius opgenomen wordt in *Monita* I, 2.

90 Cf. T. Van Houdt-J. Papy, 'Eulogizing Rulers and the Rules of Eulogy. Neo-Latin Funeral Literature in Honour of the Archduke Albert (1621-1622)', in *Eranos*, 95 (1997), 108-124 en J. Papy -T. Van Houdt, 'The Image of Archduke Albert in Seventeenth-Century Funeral Literature', in Thomas - Duerloo (eds.), *Albert & Isabella*, 319-334.

een belangrijke rol kan spelen in de beeldvorming rond de aartshertog, wordt meermaals door Lipsius benadrukt. Een dergelijke gedachte, die reeds in de klassieke oudheid een topos was, uitte Lipsius bijvoorbeeld in de brief aan de aartshertog waarin hij hem om een privilege verzocht naar aanleiding van het verschijnen van de *Monita.* In die brief schrijft Lipsius dat figuren als de aartshertog niet enkel schitterende daden moeten stellen, maar dat die daden ook ter boek gesteld moeten worden door schrijvers, opdat zij een voorbeeld zouden kunnen zijn voor toekomstige generaties. Dit wordt door Lipsius ook benadrukt in de *Monita.* Op een strategische plaats in de *Monita*, namelijk in het laatste hoofdstuk, benadrukt Lipsius hoe belangrijk het is voor een vorst om op te treden als beschermheer van de letteren en kunsten. Hij somt daarbij een hele reeks vor-

sten op, die Albrecht hierin zijn voorgegaan en vermeldt telkens de precieze beloningen en honoraria die zij toekenden aan schrijvers en kunstenaars.[91] Albrecht begreep deze boodschap maar al te best. De aartshertogen hadden Lipsius al herhaaldelijk een extra beloning geschonken, naast zijn officiële bezoldiging als *Historiographus Regius*;[92] na de dedicatie van de *Monita* aan Albrecht en de *Diva Sichemiensis sive Aspricollis* (Antwerpen: J. Moretus, 1605) aan Isabella, wordt Lipsius bovendien benoemd tot lid van de Raad van State. Op die manier bevestigde Albrecht de persoonlijke band die al geruime tijd tussen hem en Lipsius bestond.

Een andere figuur die volgens Lipsius het voortouw kon nemen voor de toekomst van zijn streek, was hertog Karel III van Aarschot en Croÿ, wiens familie onder de Spaanse kondigen een belangrijke politieke en economische rol speelde. Aan deze liefhebber van de oudheid en verzamelaar van boeken en andere kunstvoorwerpen, droeg Lipsius zijn traktaat over antieke bibliotheken op, *De Bibliothecis Syntagma* (Antwerpen: J. Moretus, 1602) en zijn geschiedenis en beschrijving van Leuven en de Leuvense universiteit, *Lovanium* (Antwerpen: J. Moretus, 1605) met de duidelijke bedoeling de hertog te stimuleren in zijn functie van mecenas. Het luisterrijke verleden van Leuven, waar de letteren en kunsten bloeiden, moest een voorbeeld zijn voor Karel van Croÿ en diens tijdgenoten. Lipsius hoopte dat de bibliotheekcollectie van Karel de basis zou vormen voor de universiteitsbibliotheek en dat hij in Karels domeinen in Heverlee een studie- en cultuurcentrum naar het model van Alexandrië zou kunnen onderbrengen.[93] Van Lipsius' vertrouwen in de familie van Croÿ, getuigt ook het feit dat hij aan Karels oom, Karel-Filips van Croÿ, een kopie van de *Monita* stuurde, opdat ook deze baat zou hebben bij zijn politieke wenken.[94]

Concluderend kunnen we stellen dat Lipsius' oeuvre doordrongen was van zijn humanistische (opvoedings) programma en dat ook de *Monita* daar een duidelijke plaats in hebben. In de *Monita* vervult Lipsius op voortreffelijke wijze zijn maatschappelijke taak als humanist, door een gedragsmodel en ideaalbeeld aan te reiken voor de vorst en de intellectueel, op basis van voorbeelden uit de geschiedenis, die hij beschouwt als een leerschool voor het leven, als een spiegel van en voorbeeld voor het private en publieke leven (*vitae magistra et civilis atque moralis Philosophiae speculum aut exemplum*). Opmerkelijk is dat Lipsius zich in de *Monita* niet enkel tot Rome en de antieke oudheid wendt om voorbeelden te zoeken voor de eigen tijd, zoals hij tot dan toe steeds gedaan had, maar zich nu ook tot de middeleeuwse en eigentijdse (Europese, Oosterse, Amerikaanse en Afrikaanse) geschiedenis richt om zijn humanistisch programma te realiseren.[95] Dacht Lipsius dat de aartshertog zich

91 Vele van deze voorbeelden zijn ook te vinden in *Admiranda* IV, 10.

92 Cf. *Lieveling van de Latijnse* taal, 188; ILE [IX], 96 10 22.

93 Cf. *Justus Lipsius*, *Leuven: Beschrijving van de stad en haar universiteit*, 18-23.

94 Cf. ILE [*xviii*], 05 02 26 (brief van Karel-Filips van Croij aan Lipsius na ontvangst van de *Monita*).

95 Cf. ILE [IX], 96 09 27: 'Florem et medullam excerpturum me veteris philosophiae et *totius historiae*, id opinor aut scio [onze cursivering].' Na het schrijven van de *Monita*, zal hij op de ingeslagen weg verdergaan, weliswaar op kleinere schaal, met zijn *Lovanium*, waarin de roemrijke geschiedenis van Leuven en de daden en deugden van de Leuvense burgers Karel van Croÿ en diens tijdgenoten zouden moeten inspireren. Deze verruimde blik is ook zichtbaar in Lipsius' plannen om *Admiranda* te schrijven van zowat alle volkeren ter wereld (waaronder ook de Spanjaarden). Over de algemene verruiming van het historische blikveld op het einde

eerder geïnspireerd zou weten door zijn onmiddellijke voorgangers en tijdgenoten? In elk geval liet het hem toe de deugdzaamheid van de verschillende leden van de Habsburgse dynastie, die voortdurend als voorbeeld voor Albrecht en zijn tijdgenoten opgevoerd worden, extra in de verf te zetten.

van de Renaissance, zie Gilbert, ‘The Renaissance Interest in History’, 386 en Laureys, ‘Justus Lipsius's *Admiranda* and his views on the study of history’.

Samenvatting

Lipsius' *Monita et exempla politica* (Antwerpen 1605) kende een merkwaardige ontstaansgeschiedenis, die goed te achterhalen is dankzij de briefwisseling. Een analyse van de correspondentie van 1596 (wanneer de *Monita* voor de eerste maal ter sprake komt) tot 1605 (het jaar van publicatie), levert bovendien interessante aanwijzingen op over de opvatting die ten grondslag ligt van Lipsius' oeuvre in het algemeen en van de *Monita* in het bijzonder. Volgens Lipsius wordt zijn tijd gekenmerkt door een sterk verval van de zeden en bestaat de maatschappelijke functie van de humanist erin om intellectuelen, vorsten en burgers op te voeden op basis van zijn kennis van de geschiedenis, die hij beschouwt als een spiegel voor het heden. In de bijdrage wordt aangetoond hoe deze typisch humanistische opvatting centraal staat in de briefwisseling die voorafgaat aan de publicatie van de *Monita* en in Lipsius' (politieke) werken, waaronder de *Monita* zelf.

Lipsius heeft het echter niet gelaten bij het formuleren van theoretische bedenkingen over zijn taak, maar heeft ze ook in de praktijk toegepast, zowel in zijn geschiedenisonderricht als in het merendeel van zijn werken. Door de oudheid toegankelijk te maken in kritische edities en monografische studies en door op basis van zijn kennis van het verleden richtlijnen te formuleren voor de heerser en de burger, tracht hij zijn sociale functie te vervullen. Het is duidelijk dat dezelfde pedagogisch-ideologische doeleinden ook de aanleiding vormden voor het schrijven van de *Monita*, waarin hij de vorst opvoedt aan de hand van historische voorbeelden.

Toch valt een zekere evolutie waar te nemen in Lipsius' humanistische programma. Na zijn terugkeer naar Leuven richt hij duidelijk al zijn hoop voor vrede en welvaart in de Nederlanden enerzijds op de vooraanstaande intellectuelen uit zijn land, zoals Karel van Croÿ en zijn eigen pupillen of *contubernales*, en anderzijds op aartshertog Albrecht van Oostenrijk, wiens religieuze en politieke programma Lipsius duidelijk steunt in de *Monita*, dat aan de aartshertog opgedragen is, en in andere werken uit dezelfde periode. Bovendien maakt hij in zijn vorstenspiegel niet enkel gebruik van voorbeelden uit de antieke geschiedenis om zijn humanistische boodschap te verkondigen zoals tevoren, maar richt hij zich nu ook tot de middeleeuwse en contemporaine geschiedenis om zijn landgenoten aan te sporen tot correct handelen.

Summary

The genesis of Lipsius's political treatise, *Monita et exempla politica* (1605), is very remarkable. It can be reconstructed through his correspondence. An analysis of the letters from 1596 (when the work was first mentioned) until 1605 (when it was published), also offers interesting observations on the views and purposes that underlie his oeuvre in general, and the *Monita* in particular.

In Lipsius's view, his time is marked by moral decay and it is the humanist's task to educate and guide intellectuals, princes and people by means of his knowledge of history, which he considers as a mirror for his own time. In the contribution it is shown how this typical humanist view occupies a central position in the

correspondence until the publication of the *Monita* and in the *Monita* itself, as well as in other (political) works.

However, we do not only find theoretical statements of Lipsius's views on his task and on the study of history. He also puts it into practice while teaching and writing. By rendering Antiquity accessible by means of critical editions of ancient writers and monographic studies of the Ancient World, and by providing contemporaries with advice based on his knowledge of ancient history, culture and philosophy, Lipsius completes his social duty. Clearly the same pedagogical and ideological intentions also inspired him to write the *Monita*, in which he educates the prince by means of historical examples.

Nevertheless a certain development can be observed in Lipsius's humanist programme. After his return to the Southern Netherlands, he directs his hopes for peace and welfare in the Netherlands to local intellectuals from leading families, like Charles de Croÿ and his own pupils or *contubernales*, and to Archduke Albert, the dedicatee of the *Monita*, who's religious and political agenda he supports in the *Monita* and elsewhere. Moreover he does not only use examples from Antiquity to convey his humanist message, as he did prior to writing the *Monita.* In this mirror-for-princes he also employs examples from medieval and contemporary history to inspire his contemporaries, thus changing both the audience *and* the means.

Jan Papy

Lipsius as 'Master of Order'. The True Face of Lipsius's Stoicism in the *Manuductio ad Stoicam philosophiam* (1604) and Leiden, U.B., ms. Lips. 6*

If recent scholarship on Lipsius's 'philosophical oeuvre' is still mainly and arguably focused on his widely read and successful *De constantia* of 1583/4 or his *Politica* of 1589, anyone intending to consider the whole of his so-called Neostoic programme cannot escape to direct equal attention to the *Manuductio ad Stoicam philosophiam* and *Physiologia Stoicorum*, both published with Johannes Moretus in the Antwerp *Officina Plantiniana* in 1604 as a sort of introductory manual to the annotated edition of Seneca's philosophical works which Lipsius had been preparing for years.[1] Fearing that his poor health would prevent him from completing this planned edition and commentary on Seneca - it would finally appear, yet without a complete commentary in 1605[2] -, he decided to publish first this introduction to Stoic moral doctrines and this exposition of Stoic physical theory so as to 'illustrate' his Seneca.[3]

* I am most grateful to the Scaliger Institute at Leiden University Library for generously offering me a Scaliger Research Fellowship enabling me to finish the central part of this study dealing with Lipsius's autograph manuscript of the *Manuductio ad Stoicam philosophiam.* The other parts have been presented as a paper at the Annual Meeting of the Renaissance Society of America in San Francisco (23-25 March 2006). I would like to express my gratitude to my colleagues J. De Landtsheer, M. Janssens, E. De Bom and T. Deneire for various corrections and helpful suggestions.

1 A general analysis of Lipsius's Stoic manuals is offered in: L. Zanta, *La Renaissance du stoïcisme au XVIe siècle*, Bibliothèque littéraire de la Renaissance, 5, Paris 1914 (= Genève 1975); J.L. Saunders, *Justus Lipsius*: *The Philosophy of Renaissance Stoicism*, New York 1955; M. Isnardi Parente, 'La storia della filosofia antica nella *Manuductio in stoicam philosophiam* di Giusto Lipsio', in *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, Classe di Lettere e Filosofia, s. III, 16 (1986), 45-64; and J. Lagrée, *Juste Lipse et la restauration du stoïcisme. Etude et traduction des traités stoïciens De la Constance, Manuel de philosophie stoïcienne, Physique des stoïciens (extraits)*, Philologie et Mercure, Paris 1994. Recently Lipsius's *Manuductio ad Stoicam philosophiam* in particular received new attention; see J. Papy, 'Lipsius's (Neo-)Stoicism: Constancy between Christian Faith and Stoic Virtue', in H.W. Blom and L.C. Winkel (eds.), *Hugo Grotius and the Stoa*, *Grotiana*, N.S. 22-23 [2001-2002], Assen 2004 47-72; *Id.*, 'Neostoizismus und Humanismus: Lipsius' neue Lektüre von Seneca in der *Manuductio ad Stoicam philosophiam* (1604)', in G. Bóros (ed.), *Der Einfluss des Hellenismus auf die Philosophie der frühen Neuzeit*, Wolfenbütteler Forschungen, 108, Wiesbaden 2005, 53-80; and *Id.*, 'O *Manuductio ad Stoicam Philosophiam* (1604) de Lipsius e a Recepção do Estoicismo e da Tradição Estóica no Início da Europa Moderna', in *Revista Portuguesa de Filosofia*, 58 (2002), 859-872.

2 On Lipsius's 1605 edition of Seneca, see the article by M. Morford in this volume, and *Id.*, *Stoics and Neostoics*, 171-179. See also J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius (1547-1606) and Lucius Annaeus Seneca', in *Annales Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis - Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala Årsbok 1998*, Uppsala 1999, 217-238, and J. Papy, 'Erasmus's and Lipsius's Editions of Seneca: A "Complementary" Project?', in *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook*, 22 (2002), 10-36.

3 *L. Annaei Senecae Philosophi Opera, quae exstant omnia: a Iusto Lipsio emendata, et Scholiis illustrata* (Antwerp: J. Moretus, 1605): *Introductio lectoris*, p. iiii: 'Atqui Philosophica etiam, inquies, parce et stillicidium de situla donas. In Notis, agnosco, sed alibi nonne affatim et pleno sinu a me factum? Profudi quidquid eius opus erat in tribus Manuductionis, totidem

Lipsius's treatises introducing a new reading of Seneca did not pass unnoticed in the seventeenth and eighteenth century because, for the very first time, they offered a clear histor-

Physiologiae libris [...] Atque eos libros sic institui, ut quamquam a capite sectam sensusque Stoicos ordine exsequar, nihil tamen inseram, quod proprie non sit Senecae illustrando.' Compare also with Lipsius's sub-title of his *Manuductio*: *Manuductionis ad Stoicam Philosophiam Libri Tres, L. Annaeo Senecae aliisque scriptoribus illustrandis.*

ical and philosophical interpretation of the Stoa.[4] Moreover, Lipsius's penetrant defense of Senecan style in the first book of the *Manuductio* - the classic Stoic schoolbook for more than one and a half century - directly influenced intellectuals and literators from France, England, Germany, Spain, and Italy. Yet, however important these treatises appear to be for a proper and nuanced answer to the question *which* 'Stoicism' Lipsius actually propagated in his *Guide to Stoic Philosophy* and *why* he did so,[5] Anthony Long, criticizing Lipsius's Stoic studies, recently argued that the humanist had distorted the original Stoic doctrines by neglecting the evidence of Galen, Sextus Empiricus, the Aristotelian commentators, and Marcus Aurelius.[6] True it may be, it is our conviction that Long misread Lipsius's *Manuductio ad Stoicam philosophiam* as if Lipsius's only purpose was to offer a sort of modern 'Cambridge History of Stoic Philosophy'. In order to demonstrate that Lipsius's *Manuductio* calls for a different reading, I will both look into Lipsius's 'Stoic construction' in the *Manuductio ad Stoicam philosophiam* which he published in 1604, and into the autograph manuscript of it, part of which is preserved in the Leiden University Library as ms. Lips 6(5).

Entering Lipsius's Stoic House

Introducing Seneca, Cicero, Plutarch, Diogenes Laertius?

A first important preliminary observation concerns our modern reading activity. How do we enter Lipsius's introductory treatise dealing with the history of the Stoic school and its representatives? Or, to rephrase this question, did Lipsius actually want us to read his book on Stoic philosophy, filled up with carefully selected and ordered ideas and arguments, in a specific way or a precise order? Is there just one correct way to walk through the different rooms of the author's building? Is his architectural planning imperative or, on the contrary, inviting to individual tours? And if so, how did Lipsius operate to direct or even misdirect our reading and consequent interpretation, thus showing or hiding his true Stoic face? Or did Lipsius actually prefer to leave all this open to the reader and to make his book into a house full of erudite discoveries?

These questions, general and overemphasized they may (seem to) be, may open our eyes for our own reading activity and our own approach of erudite dialogues or monographs written by an author who envisaged readers who shared his education and cultural background, and who grasped his strategies and intentions much easier than we ever can. For, how should one read Lipsius's history of the Stoic school, its representatives and its respective views, a history which was compiled by an author who claimed to be the 'Master of Order'? How do we read such a 'Manual to Stoic

4 See my forthcoming article 'Lipsius as Historiographer of Philosophy: a First Investigation into the Reception of Lipsius's *Manuductio ad Stoicam philosophiam* (1604)', in D. Sacré - J. De Landtsheer (eds.), *Lipsius and his Heritage*, [forthcomming].

5 A first attempt has been made in J. Papy, 'Sanctifying Stoic Virtues? Justus Lipsius's Use of Clement of Alexandria in the *Manuductio ad Stoicam Philosophiam* (1604)', in G. Partoens - G. Roskam - T. Van Houdt (eds.), *Virtutis Imago: The Conceptualization and Transformation of an Ancient Ideal*, Collection d'Etudes Classiques, 19, Leuven 2004, 507-527.

6 A.A. Long, 'Stoicism in the Philosophical Tradition: Spinoza, Lipsius, Butler', in B. Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge 2003, 365-392 (esp. 379).

philosophy' intended to be, as already indicated on the title page, a torch (*fax*) guiding and illustrating the reading itself of Seneca as

well as Cicero, Plutarch, Diogenes Laertius and the best of ancient writers?[7] Is this reading of ours thus not compromised front its very beginning by our expectations or specific scholarly needs, changing true reading into consulting and extracting in order to arrive at that final conclusion which seems satisfactory?

Let us return to Lipsius himself, for in his *Letter to the Reader* he first wanted his readers to be well aware of the philological and philosophical achievement made in the *Manuductio*, but he also felt the need to explain the structure of his two manuals, the *Manuductio ad Stoicam philosophiam* and the *Physiologia Stoicorum*:

> From the start you will have the divisions and beginnings of the sects, also from the Stoic one; then the latter's principal doctrines and those most enchanted Paradoxes. The remaining things have been delayed for the *Physiologia*, so that no confusion would arise. To unearth and arrange this material was arduous, I confess (no one, up to this time, had done it), and I do not know whether it will appear worthwhile. Only this: I did these things not only to illustrate Seneca, but also Cicero, Plutarch, Diogenes Laertius and the best of ancient writers. Do love or esteem my work for this reason, and do also excuse me if I have erred somewhere or faltered. I have gone through dark and rugged places, on a road hitherto impassable. The old saying may be held out as an excuse that 'no man's ability has ever been approved without something being pardoned'.[8]

In a letter to Petrus Scriverius, written on 7 May 1603, Lipsius explains that all his (planned or completed) introductory manuals devoted to Stoic philosophy will have a tripartite division:

> Sum, aut eram potius in Stoica Philosophia totus, sine qua operam ludat qui Senecam interpretatur. Tres libros ei rei scripseram aut conceperam, Manuductionis, Physicorum, Ethicorum, et singuli iterum tripertiti erant.[9]

The intriguing question that occupies us here is, most obviously, *how* Lipsius arranged his material, *how* he presented it to his readers, and why he did so?

7 See note 3. A similar phrasing can be read in ILE [XVI], 03 01 17 P (= *Cent misc.* IV, 54) to Erycius Puteanus): 'Stoica Philosophia valde nunc exercet, quam Senecae illustrando praemitto et seorsim edo', in [XVI], 03 01 18 (= *Cent. misc.* IV, 58) letter to Charles of Cro ÿ: 'In meis totus in philosophia sum, sed in Stoica, et Senecam, utilem vitae magistrum, conor illustrare', and in [XVI], 03 02 15 T (letter to Friederich Taubmann): 'Fieri potest, et durior fortasse iam fio a virili secta, quam tracto, Stoicorum. Nam scita eius sive consulta sapientiae habeo cottidie in mente et manibus Senecae meo illustrando.'

8 See the *Ad Lectorem* of Lipsius's *Manuductio*: 'Habebis autem a capite Sectarum divisiones et initia, item Stoicae, tum praecipua huius dogmata et maxime decantata illa Paradoxa. Reliqua in Physiologiam, ne confusio sit, sunt dilata. Haec eruere et disponere (nemini adhuc factum) arduum fuit, fateor, nec scio an pretium operae apparebit. Illud tamen: haec non facere solum Senecae illustrando, sed Ciceroni, Plutarcho, Laërtio et optimis veterum scriptorum. Hoc fine ama aut aestima, et me quoque, siquid lapsus sim aut titubavi, excusa. Per tenebras et salebras ivi, perviam adhuc inviam, et vetus illud liceat praetendere: *Nullum sine venia placuit ingenium.*' The quotation at the end is from Seneca, *Epist. ad Luc.* 114, 12.

9 ILE [XVI], 03 05 07 S^2. Lipsius's planned *Ethica* have never been completed.

Structuring knowledge: Lipsius as an Architect

More than once Lipsius underlines that ‘order’ was his prime concern. As early as *Manuductio*, I, 7 one reads ‘But I love order and I rightly make this distinction’, an allusion to the author's deliberate choice to divide Greek philosophy into three parts - viz. the ‘poetical’, the Ionic and the Eleatic - whereas others confine themselves to one school only (viz. the

Ionic).[10] This 'historical' habit of sorting philosophers into schools seems to have been applied first to Aristotelian philosophers by Francesco Patrizi (Cherso, 1529 - Rome, 1597), the first professor of Platonic philosophy at Ferrara, in his *Discussiones peripateticae* (1581), a history and critique of the Aristotelian tradition,[11] Yet, Lipsius not only boasted on his 'mastery in order' in his *Manuductio*, a history which he had couched into a dialogue as many others of his works, such as his philosophical consolation *De constantia* (1583/4) and most of his historical-antiquarian treatises on ancient Rome where the setting is a dialogue between master and pupils.[12]

Lipsius's *Manuductio*, however, is not to be compared to his *De constantia* in which he sought alliance with the Senecan dialogue. Nor can one just compare it to his *Politica*[13] or his antiquarian and historical dialogues which seem to have a close resemblance to Macrobius's *Saturnalia*, in which - following the tradition of the symposium - learned subjects are dished up in the form of a dialogue.[14] Nor can the structure and order of Lipsius's *Manuductio* be equated to his structuring of the *Admiranda sive de magnitudine Romana*, a dialogue from 1598 on the greatness of Rome and its objects and places of interest. Here, Lipsius had followed the structural principles adopted by Varro in his *Antiquitates* (47 B.C.) who had ordered his subject according to the questions *Who? Where? When? Why?* This diaeretic subdivision of the subject 'greatness' (*magnitudo*)[15] as adopted in the *Admiranda* can, however,

10 *Manuductio ad Stoicam philosophiam*, I, 7: 'Sed nos ordinem amamus et discrimen hoc iure adnotamus.'

11 See M.J. Wilmott, *Francesco Patrizi da Cherso's Humanist Critique of Aristotle*, PhD diss. University of London 1984; *Id.*, '"Aristoteles exotericus, acroamaticus, mysticus": two interpretations of the typological classification of the corpus Aristotelicum by Francesco Patrizi da Cherso', in *Nouvelles de la République des Lettres* (1985), 67-95; M. Muccillo, 'La storia della filosofia presocratica nelle *Discussiones peripateticae* di Francesco Patrizi da Cherso', in *La cultura*, 13 (1975), 48-105; *Id.*, 'La vita e le opere di Aristotele nelle *Discussiones peripateticae* di Francesco Patrizi da Cherso', in *Rinascimento*, ser. II, 21 (1981), 53-119.

12 On the use of the dialogue in the Renaissance, see P. Burke, 'The Renaissance Dialogue', in *Renaissance Studies*, 3 (1989), 1-12, and D. Marsh, *The Quattrocento Dialogue. Classical Tradition and Humanist Innovation*, Harvard Studies in Comparative Literature, 35, Cambridge Mass. 1980.

13 Lipsius's special care for 'order' is often mentioned in the *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex Qui ad principatum maxime spectant* (Leiden: F. Raphelengius, 1589); see, for instance, *Politica* IV, 1 (ed. Waszink, 384): 'Itaque (verum fateamur) ego et alii hic caligamus; nec est quisquam qui ad plenum praecepta Prudentiae non dicam tradiderit, sed tentarit. Quid ergo? Quiesco, et sileo? Res et ordo vetant: et faciam potius quod in Syrtium aliquo aequore deprehensus. Et quoniam clausum directumque iter tenere non possum, confuse viam aliquam signabo, velut astris', and *Politica* V, 1 (ed. Waszink, 534): 'Quid enim hic meum? Ordo aliquis et contextus fortasse: at verba sensusque mihi praeeunt illi, quos in hac ipsa re (fidenter dicam) Annibal aliquis audire nihil abnuat, aut ipse Caesar.' I thank Drs. E. De Bom (K.U. Leuven) for kindly drawing my attention to these two instances.

14 C. Zintzen, 'Bermerkungen zur Nachwirkung des Macrobius in Mittelalter und Renaissance', in M. Wissemann (ed.), *Roma Renascens. Beiträge... Ilona Opelt... gewidmet*, Frankfurt am Main 1988, 415-439. On Macrobius and table talks in the Renaissance, see M. Jeanneret, *A Feast of Words. Banquets and Table Talk in the Renaissance.* English transl. by J. Whiteley and E. Hughes, Cambridge 1991.

15 M. Laureys-J. Papy, '*The Grandeur that was Rome*: Lipsius' variaties op een oud thema', in *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, 129-137, and M. Laureys, '"The Grandeur that was Rome": Scholarly analysis and pious awe in Lipsius's Admiranda', in *Recreating Ancient History*, 123-146.

partly be connected to Lipsius's general method of subdivising the Stoic school and all aspects related to it in his *Manuductio.* As he had ordered and structured his *Lovanium* (1605), a dialogue on the history of the city of Louvain and its university, into a logical sequence ot chapters covering all aspects so as to shed light on Brabantine greatness (*magnitudo*)[16] - history to him was a lesson in philosophy and a mirror of past morals -, the structure of the *Manuductio ad Stoicam philosophiam* reveals a similar intention of our self-elected 'Master in order'.[17]

16 See J. Papy, 'The Use of Medieval and Contemporary Sources in the History of Louvain of Justus Lipsius (1547-1606): the *Lovanium* (1605) as A Case of Humanist Historiography', in *Lias*, 29 (2002), 45-62.

17 See *Lovanium sive apidi et academiae eius descriptio. Libri tres* (Antwerp: J. Moretus, 1605) I, 2, where Lipsius has his pupil or interlocutor answering in the following revealing way: 'LIPS.: Ordinem amo [...]. AUD.: Certe ordinem amas, gloriari potes, et ea re palmam non aufert haec, fortasse nec prior aetas.'

Socratic diaeresis and philosophical truth in the *Manuductio ad Stoicam philosophiam*

Even a simple look at the table of contents is revealing in more than one sense. First, this *Index dissertationum* seems to have been put at the very start of the *Manuductio* deliberately, in a way functioning as a true *Index rerum.* Second, this table of contents immediately shows how Lipsius starts and ends his *Manuductio* with an exhortation to practise philosophy (an *Adhortatio ad philosophiam* in I, 1, and an *Ad exercitium adhortatio* in III, 24). Moreover, a closer look at this table of contents proves that the classical and erudite scholar Lipsius - comparing, so it appeared, information stored up in Diogenes Laertius, Clement of *Alexandria's Stromata*, and Eusebius's *Praeparatio evangelica* - does not limit himself to a simple introductory and panoramic account of the main philosophical schools which existed in Antiquity, including the origin and succession of the Stoic schools, and their different views on the parts and definitions of philosophy. After a detailed survey of all Greek philosophical schools, Dissertation I, 10 offers a praise of Stoic philosophers and Dissertation 1, 18 forms a eulogy of Seneca's writings and life, whereas Dissertation I, 19 is conceived as a similar chapter now devoted to Epictetus. Further, before entering into the subject matter of the second book, viz. the various definitions and kinds of philosophy and the main goal of Stoic philosophy, Lipsius opens this book with a general praise of philosophy (II, 1) and ends it with a practically oriented dissertation (II, 24) demonstrating how someone trained in philosophy by means of Stoic precepts copes with wealth and luxury. His third book, finally, opens with a general dissertation on fear and vain hopes which misdirect human souls and how Stoic paradoxes, all explained in great detail in this third book and seen as explicitly connected the one with the other, are to be seen as therapeutic and effective as long as three kinds of spiritual exercises are repeated daily. It is with this adhortation to 'exercise oneself' that Lipsius ends his *Manuductio.*

Yet, there is more to it than this general and logical ordering of the subsequent *Dissertationes.* Following an age-old tradition, going back to Plato's dialogue *Phaedrus* in which Socrates (at 265e sqq.) outlined what he would consider to be a true art or *techné* of rhetoric and in which he described the method of *diairesis* or the divisive method, Lipsius subdivided his work into well-ordered chapters, chapters into subject matters, subject matters into different aspects, aspects into elements, elements into definitions.[18] It is important to call to mind Lipsius's letter addressed to Nicolas de Hacqueville in December 1600 on the method of reading history. In this famous letter he stressed that he deliberately and consciously followed the diairetic method proclaimed by the 'divine' Socrates in Plato's *Phaedrus.*.[19] Similarly, in a letter written to Johannes Woverius three years later, he praised Woverius's *Eucharisticum* while he did not omit to praise his own talents and, above all, his own

18 Also in the *Politica* Lipsius exposed and explained the 'Ordo et index librorum singillatim et capitum' (The order of, and index to individual books and chapters) at the very beginning of his work; see ed. Waszink, 240.

19 ILE XIII, 00 12 03 H, 159-160: 'Itaque Socratem sequor, divisioni amicum, et cum illo divinum virum habeo, qui commode et opportune utetur.' Reference to Plato, *Phaedrus*, 265e sqq.

‘divine’ mastery of order in which, Lipsius humbly added, he had surpassed most of the ancients.[20]

20 ILE [XVI], 03 11 03 W (= *Cent. misc.* IV, 84): ‘Iudicium inprimis Deo acceptum refero, et ab eo ordinem in scribendo et dispositionem, vel paucis veterum ubique sic usurpatum. In sparsa quavis et confusa materia servavi, et partiri semper apte studui, quod Socrates alibi apud Platonem *divini viri* censet, ego *divini doni*.’

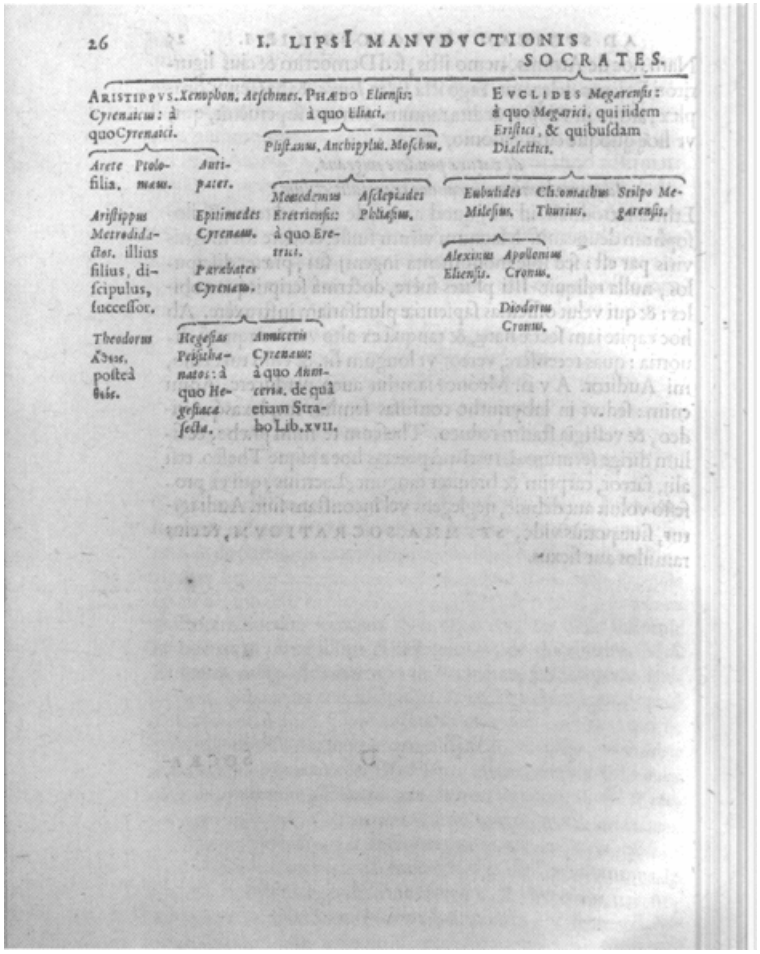
26 I. LIPSI MANVDVCTIONIS

SOCRATES.

ARISTIPPVS. Xenophon, Aeschines. PHAEDO Elienſis: à quo Eliaci. EVCLIDES Megarenſis: à quo Megarici, qui iidem Eriſtici, & quibuſdam Dialectici.

Cyrenaicus: à quo Cyrenaici.

Pliſtanus, Anchipylus, Moſchus.

Areteſilia. Ptolomæus. Antipater.

Moneclemus Eretrienſis: à quo Eretrici. Aſclepiades Phliaſius. Eubulides Mileſius. Chrysippus Thurius. Stilpo Megarenſis.

Ariſtippus Metrodidactus, illius filius, diſcipulus, ſucceſſor. Epitimedes Cyrenæus. Paræbates Cyrenæus.

Alexinus Elienſis. Apollonius Cronus. Diodorus Cronus.

Theodorus Atheus, poſteà Deus. Hegeſias Peiſithanatos: à quo Hegeſiaca ſecta. Anniceris Cyrenæus: à quo Annicerea, de quâ etiam Strabo Lib. XVII.

Ill. 1. Lipsius's STEMMA SOCRATICUM in *Manuductio ad Stoicam philosophiam*, I, 8 (ed. 1604, pp. 26-27).

Yet, Lipsius's preoccupation with this divisive method is not to be seen as lip service to his Socratic image with posterity. Several autograph versions of different works, preserved at Leiden University Library, show sheets on which Lipsius drew and wrote diaeretic structures, either as a basic structure of a work intended to be written or as a schematic visualization of his text. Similar structures or schemes which one encounters in the printed version of the *Manuductio* are also to be found in the autograph manuscript version still preserved at Leiden University Library as Ms. Lips 6(5). Even if Lipsius is certainly not the only one to insert diaeretic structures in his *Manuductio*, it deserves attention that the first schematic structures included in the *Manuductio* are intended to visualize a 'STEMMA SOCRATICUM' - a scheme which is strikingly dependent on the one published with Christopher Plantin in

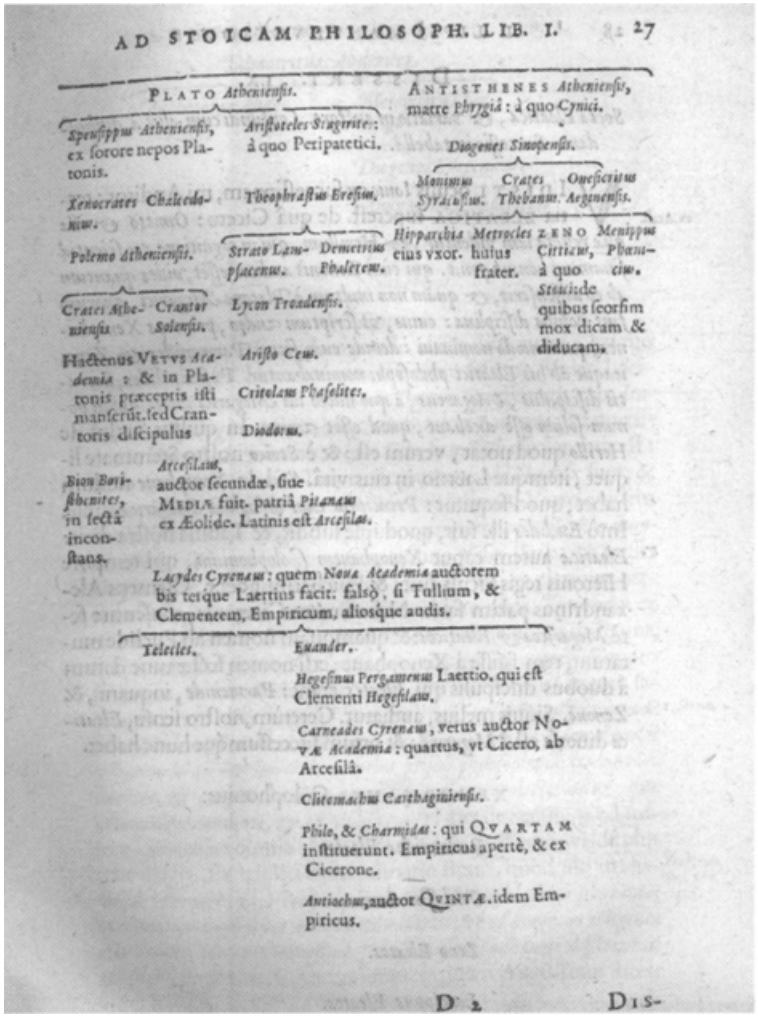

AD STOICAM PHILOSOPH. LIB. I. 27

PLATO Atheniensis. — ANTISTHENES Atheniensis, matre Phrygiâ: à quo Cynici.

Speusippus Atheniensis, ex sorore nepos Platonis. — Aristoteles Stagirites: à quo Peripatetici. — Diogenes Sinopensis.

Xenocrates Chalcedonius. — Theophrastus Eresius. — Monimus Syracusius. — Crates Thebanus. — Onesicritus Aegynensis.

Polemo Atheniensis. — Strato Lampsacenus. — Demetrius Phalereus. — Hipparchia eius vxor. — Metrocles huius frater. — ZENO Citticus, à quo cive Stoici de quibus seorsim mox dicam & diducam. — Menippus Phanicius.

Crates Atheniensis — Crantor Solensis. — Lycon Troadensis.

Hactenus VETUS Academia: & in Platonis præceptis isti manserũt. sed Crantoris discipulus — Aristo Cius. — Critolaus Phaselites. — Diodorus.

Bion Borysthenites, in sectâ inconstans. — Arcesilaus, auctor secundæ, siue MEDIÆ fuit. patriâ Pitanæus ex Æolide. Latinis est Arcesilas.

Lacydes Cyrenæus: quem Nouæ Academiæ auctorem bis terque Laertius facit. falsò, si Tullium, & Clementem, Empiricum, aliosque audis.

Telecles. — Euander.

Hegesinus Pergamenus Laertio, qui est Clementi Hegesilaus.

Carneades Cyrenæus, verus auctor NOVÆ Academiæ: quartus, vt Cicero, ab Arcesilâ.

Clitomachus Carthaginiensis.

Philo, & Charmidas: qui QVARTAM instituerunt. Empiricus apertè, & ex Cicerone.

Antiochus, auctor QVINTÆ. idem Empiricus.

D 2 DIS-

1575 by Gulielmus Canterus in his Latin translation of Stobaeus's *Eclogues* (see Ill. 1 and 2) and other similar 'STEMMATA' illustrating various schools and their successive representatives. All other six schemes in the *Manuductio* could be labelled as 'technical' and 'pedagogical', and they only occur in the second book (viz. II, 22 and 23: on the different divisions of *bona* and *adiaphora* proposed by various Stoic thinkers). While Lipsius has a clear predilection for a divisive method, it has to be emphasized that pedagogical concerns and intentions predominate. If a subdivision of philosophy tends to become too detailed so as to lose its pedagogical or philosophical value, he invokes Seneca's view, explained in Letter 89 to Lucilius, on the parts of philosophy: to divide philosophy into parts, not into scraps. For it is useful that philosophy should be divided, but not chopped into bits. [...] Over-analysis is faulty

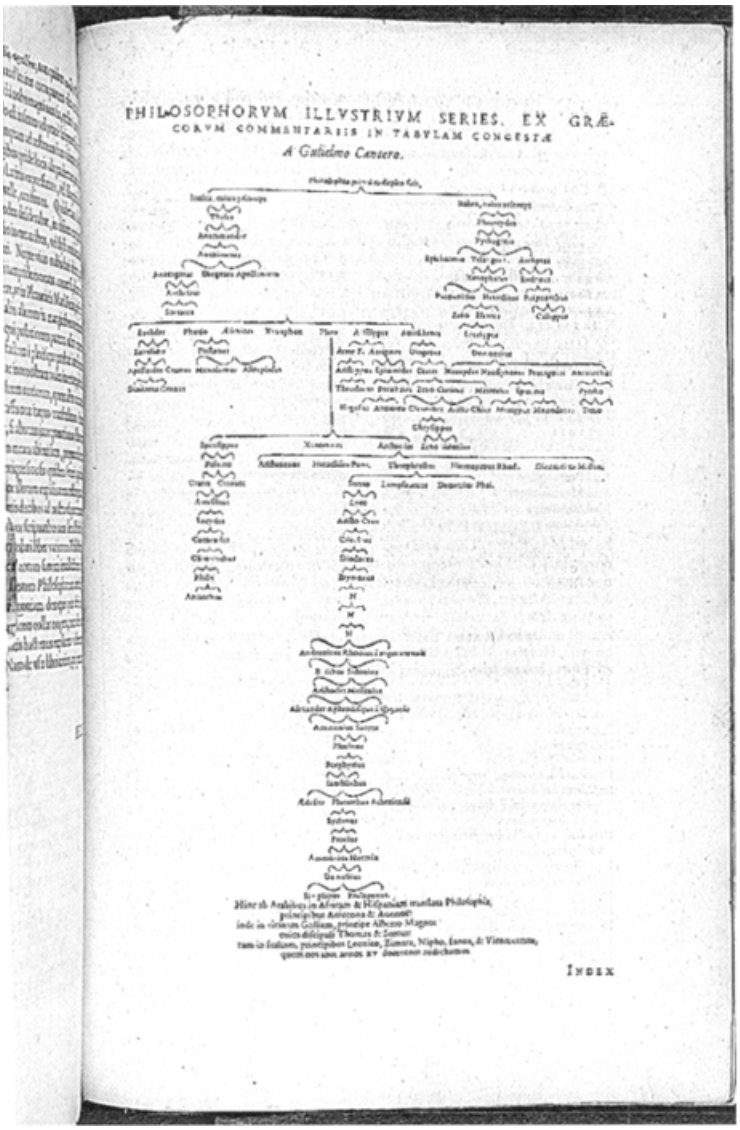
PHILOSOPHORVM ILLVSTRIVM SERIES, EX GRÆ-
CORVM COMMENTARIIS IN TABVLAM CONGESTA
A Gulielmo Cantero.

Ill. 2. *Ioannis Stobaei eclogarum libri duo*, *quorum prior Physicas*, *posterior Ethicas complectitur*, *nunc primum Graece editi*, *interprete Culielmo Cantero* (Antwerp: C. Plantin, 1575), f. [*5r].

in precisely the same way as is no analysis at all.[21] Above all, Lipsius reveals in *Manuductio* III, 1, philosophical truth is equal to geometrical truth: order and coherence, a true Stoic accomplishment which Cato in Cicero's *De finibus* called *consectaria* ('logically consequent'), should be waterproof.[22]

21 *Manuductio* II, 5, where Lipsius quotes Seneca, *Epist. ad Luc.* 89, 2-3: 'Faciam ergo quod exigis, et philosophiam in partes, non in frusta, dividam. Dividi enim illam, non concidi, utile est. [...] Idem enim vitii habet nimia quod nulla divisio.'

22 *Manuductio* III, 1: 'Faciamus, et ad decreta nostra redeamus: quorum radicem heri vidimus et truncum. Iam ex isto ecce rami et ramuli adsurgunt, mira serie nexi. Proprium hoc Stoicorum, vincire omnia, et quasi anulos nectere in catena: ut non ordo solum sed sequela et cohaesio sit rerum. Tullii super ea re iudicium: *Hercules fatendum est quod sentio: mirabilis est apud Stoicos contextus rerum. Respondent extrema primis*, *media utrisque*, *omnia omnibus. Quid sequatur*, *quid repugnet*, *vident: et ut in Geometria*, *prima si dederis*, *danda sunt omnia.* Haec caussa, cur apud eumdem Cato *consectaria* appellet: *Consectaria me*, inquit, *Stoicorum brevia et acuta delectant.* Quia nempe mutuo sese consequuntur et devincta haerent, ipsum

Although expressing his disdain for Ramism in a letter to Paulus Buys, in which he pro-

illud grande argumentum Veritatis; nam falsa discordant.' Lipsius quotes Cicero, *De fin.* 5, 28, 83 and 4, 18, 50.

moted a re-introduction of Aristotle's philosophical writings,[23] and at the same time expressing his support for Isaac Casaubon's critique of Ramism,[24] Lipsius's predilection for logical coherence and, as a direct consequence of this, truth, is remarkably different in scope. As he had likened himself to an architect bringing new materials to shore up the antique structure of Philosophy in the *Praescriptio* to the 1585 edition of his *De constantia*,[25] and as he had considered himself an architect again in the writing of the *Politica*,[26] Lipsius in his *Manuductio* equally builds his own logical truth. His reconstruction of Stoic wisdom is a pedagogical and philosophical one based on historical research and philological acumen.

Lipsius's Stoic Laboratory: Leiden, UB, Ms. Lips. 6(5)

Lipsius's historical, philological and philosophical reconstructing of Stoic wisdom can be followed in a unique way, since we are able to enter the humanist's study and look over his shoulders while at work. First and foremost we can trace Lipsius's architectural work by the autograph manuscript of his *Manuductio ad Stoicam philosophiam*, which is actually preserved at Leiden University Library as ms. Lips. 6(5). This autograph manuscript was the final version of the *Manuductio ad Stoicam philosophiam* as it was used by the compositor. Lipsius himself made carefull indications about the final lay-out of his text (e.g. the titles and numbers of *Dissertationes* in small capitals, their *argumenta* in italics), as he usually did, whereas the compositor added marginal markings, in ink or, starting from f. 114r, in red pencil, to point out the beginning of a new quire or page in the printed 1604 edition. Though incomplete now, this autograph manuscript still contains:

23 ILE I, 83 07 12 (= *Cent. misc.* I, 89), letter to the newly elected Curator of Leiden University, Paulus Buys: 'Numquam ille magnus erit, cui Ramus est magnus'. On Lipsius's attitude towards Ramism, see also P. Dibon, *La philosophie néerlandaise au siècle d'or. Tome I: L'enseignement philosophique dans les universités à l'époque précartésienne (1575-1650)*, Amsterdam-Paris 1954, 72-74, and E. Garin - E. Kessler, *Geschichte und Dokumente der abendländischen Pädagogik. II: Humanismus*, Reinbek 1966, 294-297.

24 ILE III, 90 08 22 C: 'Valde probo quae in retorridum illum spargis et infelicem Ramum. Ubi philosophia vetus et vera, si locum haec novitia invenit? Et apud multos iam invenit, sed dii porro arcete hanc pestem.'

25 Lipsius, *De constantia* (Antwerp: C. Plantin, 1585), *Ad Lectorem pro Constantia mea praescriptio*, p. *2v: 'In domo exstruenda architecti maximam laudem et usum, tollesne operas igitur et administros? Idem hic cense. Divinae illae litterae veri roboris, verae virtutis et constantiae, solidae effectrices, nec tamen humanam prorsus Sapientiam sperne. Eam dico quae non se effert, sed servit placide et ancillatur. Lapides, caementa, calcem, ex veteri et diu lapso aedificio illo Philosophiae comportamus, ne invide lucellum hoc architecto, et patiare materiam hanc substerni saltem in fundamentis.' See also Morford, *Stoics and Neostoics*, 161.

26 Lipsius, *Ad I. librum Politicorum Notae*, In Caput I (*in marg.*: *Forma scriptionis*): 'Lapides et ligna ab aliis accipio, aedificii tamen exstructio et forma tota nostra. Architectus ego sum, sed materiam varie undique conduxi' (I have taken the stones and rafters from others; but the construction and shape of the building are mine entirely. I am the architect, but I have collected material from everywhere around).

f. 32r-60v (= *Manuductio* I, 17-II, 13; ed. 1604, pp. 55-95);[27]
f. 76r-f. 80v (= *Manuductio* II, 22-23; ed. 1604, pp. 119-127);
f. 114r-116v (= *Manuductio* III, 17-19; ed. 1604, pp. 186-192);
f. 121r-124v (= *Manuductio*, III 22-23; ed. 1604, pp. 200-209).

27 In ms. Lips 6(5), f. 38r-v are lacking: they contained the final part of *Manuductio* I, 19. The text on f. 60r-v has been deleted in the manuscript and was not included in *Manuductio* II, 13.

Second, I was able to retrieve some of the folia, lacking in ms. Lips. 6(5), elsewhere in Lipsius's files. Whereas ms. Lips. 6(6), containing *Dissertationes argumenti philosophici*, only offers various (previous versions of?) chapters of Lipsius's *Physiologia Stoicorum*, ms. Lips. 6(8) did contain the lacking f. 54r-v of ms. Lips. 6(5).[28] Moreover, ms. Lips. 6(7) holds an interesting (unnumbered) folium containing the *approbatio* for Lipsius's *Manuductio ad Stoicam philosophiam* (see Ill. 3):

> Tres isti in Stoicam philosophiam Manuductionis Libri, quatenus A. Senecae facem praeferunt, utiliter imprimentur. In cuius tamen Senecae et similiter philosophantium lectione est ita versandum, ut inconcussa interim fide teneantur qu□od□ae de Beatitudine script □um□ a reliquit Beatus Aug. lib. 19 de Civit. Dei cap. 4 etc. dat. 6 Mar[tii] 1603.

Next to the slight change of *quod* into *quae* and *scriptum* into *scripta*, the word *Senecae* and the date have been added in a different hand. The final printed version of this *approbatio* by Guilielmus Fabricius, Apostolicus ac Archiducalis Censor, kept to these manuscript changes, but it also reads: 'Tres isti ad Stoicam philosophiam Manuductionis libri', 'B. Augustinus lib. 19 de Civit. Dei cc. 4 et 25', and simply has 'VI. Mart. M.DC.III.' without the preceding abbreviation 'dat.' (for *datum*).

At the bottom this same (unnumbered) folium also shows how Lipsius tried out different titles for his work and various combinations of words and cases, the major alternative of MANUDUCTIO AD STOICAM PHILOSOPHIAM there being PRAEPARATIO AD STOICAM PHILOSOPHIAM. Besides, a similar try out can be discerned in ms. Lips. 6(5) itself, where on f. 39r the very title of the second book has been changed several times: the initial title I. LIPSI AD VETEREM PHILOSOPHIAM et maxime STOICORUM MANUDUCTIO, is changed into I. LIPSI IN STOICAM MANUDUCTIO and into I. LIPSI IN STOICAM MANUDUCTIONIS LIBER II, all of which is finally moulded into I. LIPSI MANUDUCTIONIS AD STOICAM PHILOSOPHIAM LIBR. II, DISSERT. I.

More important, however, are Lipsius's major changes in the construction and elaboration of his text. It can be observed that Lipsius's arrangement of *Dissertationes* was not wholly fixed. On f. 49v, for instance, he first intended to start a new *Dissertatio* in book II, but, obviously realizing that II, 7 dealing with the distinction between wisdom (*sapientia*) and philosophy (*philosophia*) would then be too short and unequal when compared to other *Dissertationes*, he crossed out the word DISSERT. and continued his exposition on wisdom. Similarly, on f. 55v Lipsius had in mind to change 'DISSERTATIO XI' (*De Notionibus, quae ad Doctrinam faciunt. Quid, et quotuplices eae, accurate dictum*) into 'DISSERTATIO X', for on f. 56r he wanted to rewrite this *Dissertatio* 11, a chapter which he also gave a new and different title: *De Notionibus*, *quae eo ducunt. Quid eae sint*, *quomodo fiant*, *quomodo Rationes dirigantur ad Scientiam et Virtutem.* Yet, after having written 26 lines of this new *Dissertatio* 11, Lipsius had second thougths and deleted f. 56r almost entirely in order to continue the previous version of Dissertatio XI. On f. 76r the manuscript numbers *Manuductio* II, 22 of the printed edition as II, 21, and, consequently, on f. 78v *Dissertatio* 23 of the printed edition as DISSERTATIO XXII, although title and text

28 Dr. A.Th. Bouwman, Curator of the Western Manuscripts Department of Leiden UB, allowed me to replace and add this missing folium to ms. Lips. 6(5), where it belongs.

is the same in both versions. Unfortunately, the lacuna in the manuscript between f. 60v and 76r does not allow to see what did happen

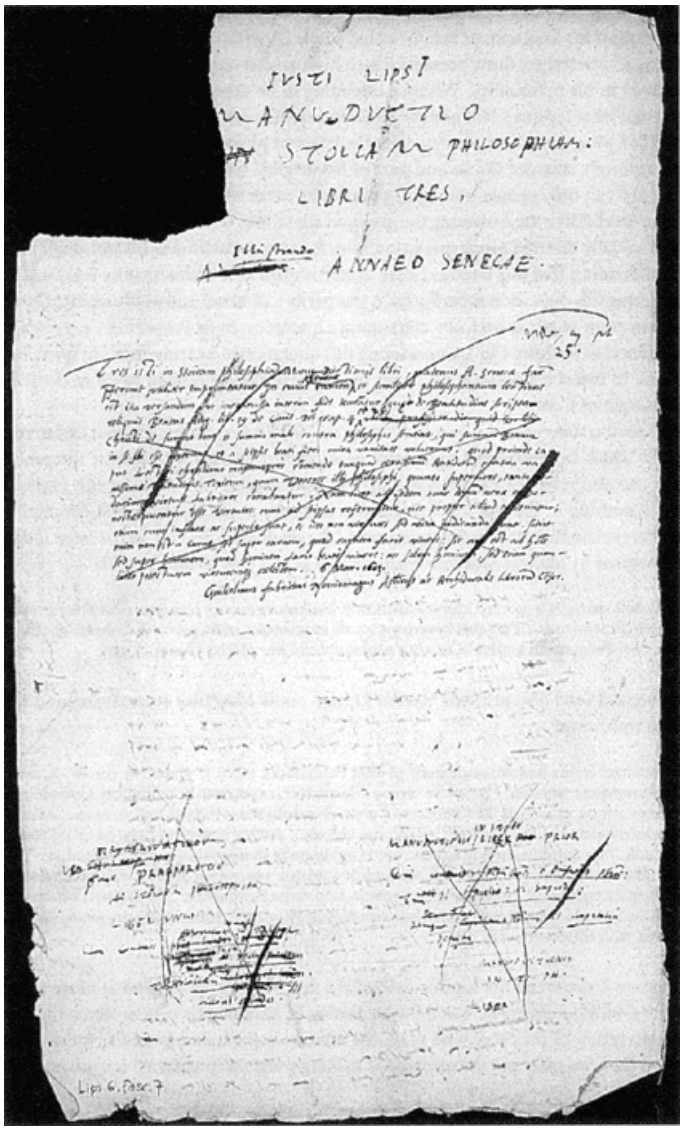

Ill. 3. Lipsius's draft of the *approbatio* for the *Manuductio ad Stoicam philosophiam* (Leiden, Univ. Libr., ms. Lips. 6 (7), unnumbered folium).

precisely in the previous *Dissertationes*, but one can easily imagine that Lipsius renumbered or rearranged his final text, or simply added a new *Dissertatio* to it.

Of equal interest are those passages which Lipsius afterwards decided to omit and which he deleted in his manuscript. Without intending to be exhaustive here,[29] a few examples may reveal what Lipsius's *Manuductio ad Stoicam philosophiam* was all about. In *Manuductio* II, 1 (ed, 1604, pp. 65-67), dealing with the effect of philosophical study and meditation, Lipsius entirely changed the second part of his original text, as can be seen on f. 40r-v of ms. Lips. 6 (5): only people trained in philosophy make true progress in life; all others in fact remain children. In answering the question who those 'erudite' and 'trained' people are, Lipsius initially inserted a long quotation from Isocrates's *Panathenaikos*, although he himself had to admit that this famous Greek orator is *extra haec castra*, that he is no real Stoic. Considering this digression superfluous, it was partly scored out and partly replaced by sticking a new piece of paper on f. 40v containing a quotation from Propertius (4, 3, 38; 'Qualis et haec docti sit positura Dei'). Considering this quotation to be truly 'Stoic' in spirit, he had intended to insert it originally on f. 40r, but he nevertheless deleted twice in the left and right margin of f. 40r.

Fol. 45v too shows how Lipsius added new strips with a rewritten text that had to replace a passus which he considered unsuitable or incorrect: dealing with sceptic utterances by Pyrrho, he also refers to Parmenides's saying, also testified in Plato's *Sophist* (237a), that 'there is nothing in the Universe' (*Nihil esse in Universum*). Lipsius's first comment was meant to explain that this dictum relies on a false reading of the text, as has been indicated and corrected by Marcus Antonius Muretus and as was easy to understand:

> Quia falsa dictio et lectio, et a Mureto substituta. Nam antea erat: *in Universo*, sicut et scripti libri habent. Emendenda vix est quia in verbo adsimili latuit atque, ut fit, periit: *in Universo diversum.* Ipsa haec Parmenidis sententia, ut mox adiungit: *Nihil esse praeter Unum.* [f. 45v]

In his second (and also printed) version Lipsius omits Muretus's emendation and refines his first reasoning:

> Si vera haec lectio, dixerim respectum ad illud Parmenidis, *o□δαμη□ ε□□ναι τ□ μ□ □ντα. Nullo modo esse quae non sunt.* Platoni bis terque, illo auctore, expressum et refutatum. Quo voluisse videtur, *νοητ□* et aeterna illa solum esse, haec visibus subiecta et fugacia, nec vere esse. Sed arbitror interpolata ista et verba haec 'ex iis quae videntur' prave e superiore linea translata, itaque delenda. Tum amplius, cum in optimo meo Codice nulla sit negativa illa *Nihil*; legendum: 'Parmenides ait esse unum Universum'. Nam periit aut latuit ista vocula in principio sequentis. Res quidem ita habet et est germana ipsa sententia, imo verba Parmenidis: '*□ν τ□ πα□ν*, *Unum universum.* Seneca adfirmat cum statim hoc repetens ait *Parmenidi nihil esse praeter unum.* [*Manuductio*, II, 4; ed. 1604, 74-75]

29 I refer the reader to the critical edition which I am currently preparing with Jill Kraye (Warburg Institute London): *Justus Lipsius*, *Manuductio ad Stoicam philosophiam/Guide to Stoic Philosophy.* Edition, introduction, commentary, and English translation, Warburg Studies & Texts, London [2007].

Further, on f. 52r-v and 53v Lipsius deleted the first, shorter yet somewhat more technical version(s) of *Manuductio* II, 8 and the beginning of *Manuductio* II, 9, in which the important description of the Stoic wise man, the *sapiens*, is given and in which the distinction between the wise man and the one who is making progress (*proficiens*) is explained. Strik-

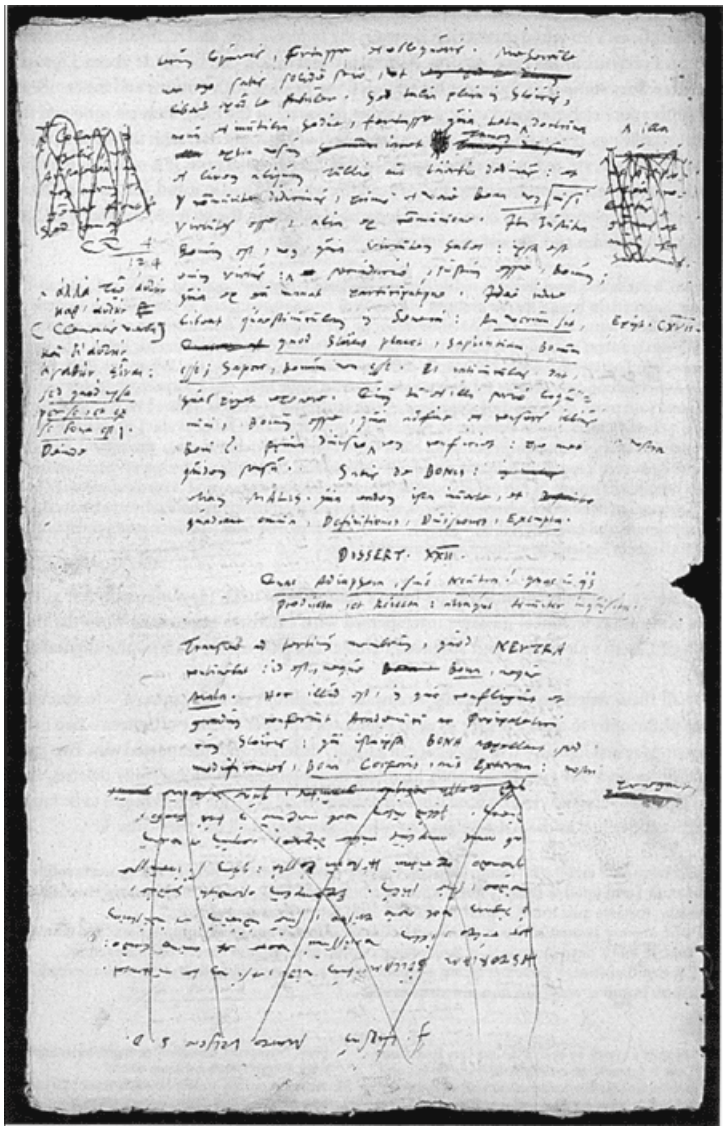

Ill. 4. Lipsius's marginal notes in his autograph manuscript: Leiden, Univ. Libr., ms. Lips. 6 (5), f. 78v.

ingly, Lipsius decided to leave aside Seneca's prolix comparisons from *De beneficiis 7*, 1, 5, and Simplicius's threefold distinction between the *indoctus*, *tiro*, and *rectus* in his commentary on Epictetus in his final version. A similar observation can be made about Lipsius's rewritten *Dissertatio* II, 11. Whereas his text on f. 56r, dealing with notions and innate ideas, is slightly more elaborate and went into a short rehearsal of the Stoic view on *ratio* and the divine sparklings, it also phrased Lipsius's promise that he would deal with this issue in more detail elsewhere, viz. *in Logicis*, as he explained it in his marginal note. It is not clear whether Lipsius here refers to another introductory treatise which he had in mind, just as he planned but never completed a third manual, to be entitled *Ethica*, in the series *Manuductio ad Stoicam philosophiam* and *Physiologia Stoicorum.*[30]

> AUD. Iuvat, fateor, haec dissertio, sed de *Igniculis* illud, saepe dictum[31], quale sit, et unde n□o□ascantur, haud etiam novi. Operae pretium videtur rem tam aestimabilem, et caussam aut fontem nobis Boni, latius aperire.
> Lips. At enim vereor ne a re longius, aut certe instituto ordine eamus. □Quam is autem mihi ubique placeat, non ignoras□. Tamen, quia vis,breviter hic habe: alibi (*in marg.*: In Logicis} fortasse[32] a principiis diffusius et subtilius tractandum. In homine *Ratio* est, ut Stoici volunt, pars divinae substantiae sive spiritus: atque in ea, etsi a corpore, et deinde opinione □aut prava censione diu□ oppressae, rectae sententiae et decreta. □Haec□ Hi sint igniculi, de quibus dicimus, qui se exserunt in *Notionibus*, quas appellant: □et quas aliis□ praesertim iis, quae *Communes* et *Insitae* dicuntur. Ita enim Graeci passim *κοιν□ □vvo□ας*, *προλ□ψεις*, itemque *□μφ□τους* □appellant□ dicunt. Quid ita? Quia scilicet congenitae videntur, et communiter in hominibus insunt, et □ab iis□ efferuntur. Plutarchi libellus exstat, *περ□ κοινω□ν □vvοι*, *De communibus notionibus*, *adversum Stoicos*, et vult eorum inopinata Dogmata subvertere istas aut oppugnare, audiendum □nobis□[33] □vere□, non credendum. Hae tales Notiones, sunt principia et fundamenta Sapientiae: et Stoici ita habuerunt. [f. 56r]

On f. 60r-v, originally intended to be part of *Manuductio* II, 13, Lipsius equally left aside a long and rather technical passage, interspersed with extensive quotations from the third book of Cicero's *De finibus* and Stobaeus's ethical *Eclogues* on the philosophical good and end.

If all these deletions are speaking examples of Lipsius's double concern - to elucidate Stoic philosophy to such a degree so as to guarantee a proper reading of Seneca - two other omissions reveal Lipsius's true Stoic face in a totally different

30 See again ILE [XVI], 03 05 07 s^3 (= *Iusti Lipsi Epistolarum (Quae in Centuriis non extant) Decades XIIX. Quibus accedunt Poematia eiusdem*, Harderwijk 1621, 36; letter to Petrus Scriverius): 'Sum, aut eram potius in Stoica Philosophia totus, sine qua operam ludat qui Senecam interpretatur. Tres libros ei rei scripseram aut conceperam, Manuductionis, Physicorum, Ethicorum, et singuli iterum tripertiti erant. Pergenti morbus manum iniecit.'

31 saepe dictum: *add. in marg.* I cordially thank J. De Landtsheer for all her corrections to my transcriptions of Lipsius's manuscript.

32 fortasse: *add. in marg.*

33 □nobis□: *add. in marg.*

and unexpected way. Two marginal notes on f. 78v (see Ill. 4), both identical in content and both carefully deleted, conceal Lipsius's personal view on Stoicism as a philosophical doctrine which ought to be taught at universities just as the Aristotelian one which dominated all the curricula:

> Cui bona ista? iam [f. 78v] tecum loqueris, fortasse et obloqueris. Mehercule nec ego satis solide scio, ut □rem apud te dicam□ libere apud te fabuler. Sed talia plura in Stoicis, nova et inutilia hodie, fortasse quia tota illa doctrina □illa□[34] extra usum □hominum□ iacet.*
> **add. in marg. laeva*: Colatur in scholis, ut Aristotelea, an non aurum et gemmae fient? Sed tamen **add. in marg. dextera*: quae si, ut Aristotelea, colatur, gem[m]as et aurum ista haberemus.
> □Tamen divisiones□ Tamen et lucem aliquam Tullio aut Laertio dedimus: et communiter didicimus, primo et vere bona non nisi virtutes esse...

34 □illa□: *add. in marg.*

As early as July 1583 Lipsius had openly opposed Ramism and the commentaries of Philip Melanchthon. Besides, he had argued that it was necessary to return to Aristotle himself - especially to his writings on Politics and Metaphysics - and urged to incorporate Plato, Epictetus, Plutarch, Seneca and the sixth book of Lucretius in the educational program of Leiden University.[35] Nevertheless, in the printed edition of the *Manuductio* this open defense of Stoicism as being equal to Aristotelian philosophy for university teaching (cf. *Manuductio* II, 22; ed. 1604, p. 123), was omitted considerately.

The 'Fax philosophica'?

One of Lipsius's main goals was to open up Antiquity for his own time in composing a true *Fax historica* - a comprehensive and well-ordered synthesis of Roman and Greek, history, together with their institutions and customs. In the Preface to his edition of Seneca (1605), Lipsius explained his major project as such:

> My old project more and more recedes; I had resolved on a *Fax historica*: to write books on religious practice and collect there all obscure passages on the customs and rites of Antiquity. In that way I started to light my 'torch', in which I wanted to include the more important rites, involving the priests, the magistrates, the public games, the army, marriages, funerals and other such things [...] Such was my resolve. Over the last twenty five years I had collected material, but my old age and still more my poor health prevent me from ordering and imposing a structure on it.[36]

35 See note 22.

36 *L. Annaei Senecae Philosophi Opera*, *quae exstant omnia: a Iusto Lipsio emendata*, *et Schollis illustrata* (Antwerp: J. Moretus, 1605): *Introductio lectoris*, p. iiii: 'Itaque vetus meum consilium magis magisque sedet, quo institueram Facem Historicam, tum et Ritualium libros scribere et in eos congerere quidquid esset in moribus ritibusque priscis obscurum. Et facem quidem coepi accendere, in quam grandiores illos ritus, De Sacerdotibus, De Magistratibus, De Ludis, De Militia, De Nuptiis, De Funeribus et qui tales volebam includere... Haec, inquam, institueram, et materiem ab annis XXV iam paraveram; disponere et exstruere aetas, et magis valetudo, me vetant', also quoted in Laureys - Papy, '*The Grandeur that was Rome*: Lipsius' variaties op een oud thema', 137, n. 50. See also ILE [IV], 91 01 13 0 (= J.H. Hessels, *Abrahami Ortelii et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum epistolae*, Cambridge 1887, I, 454-455, n° 189): 'sum in eo ut Facem Historicam conscribam, quae serviet bono et facili ordine ad illustrationem omnium historicorum, imo omnium scriptorum. Continebit omnes antiquitates, ritus privatos et publicos, divinos et humanos, militares et legales, praeterea verba etiam et phrases rariores.' On Lipsius's *Fax historica*, see H.F. Bouchery, *Waarom Justus Lipsius gevierd?*, in Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 11/8, Brussels 1949), 19; Saunders, *Justus Lipsius: The Philosophy of Renaissance Stoicism*, 45-47; Laureys - Papy, '*The Grandeur that was Rome*: Lipsius'; variaties op een oud thema', 133-134; J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius's *De militia Romana*: Polybius Revived or How an Ancient Historian was Turned into a Manual of Early Modern Warfare', in *Recreating Ancient History*, 101-122 (esp. 105); and J. Papy, 'An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome', in *Sixteenth Century*

Lipsius's *Manuductio* reveals a similar goal: to open up all extant testimonies, quotations and fragments on Stoic philosophy in collecting and ordering them into a '*Fax philosophica*'. This 'torch', conceived and fabricated in Lipsius's humanist manufacture, was a 'Manuductio', a guide to 'illustrate' the new reading of Seneca and others. In this way, Lipsius deliberatly built a room with a view, though this view, due to the architect's blind spots and humanist agenda, was incomplete and partly overexposed.

When entering Lipsius's neo-Stoic house, Anthony A. Long observed Lipsius's architectural interventions which had sligthly changed Stoicism into something more acceptable

journal, 35 (2004), 97-131. A manuscript version of what was to become the *Fax historica* is preserved at Leiden, University Library, ms. Lips. 14, although only the letter A and part of the letter D (viz. Deus) is worked out properly. The main part of the manuscript is blank!

for Christianity.[37] Yet, whereas this critique had been heard before, it is more striking to read that Lipsius's correspondent Kaspar Schoppe, who himself published the *Elementa philosophiae Stoicae moralis* in 1606, not only criticized Lipsius for not even having dealt with 20% of the history of the Stoic school, but also, and more important to our subject, for lacking order in his discussion of Stoic philosophy.[38] However much personal reasons might have inspired Schoppe for uttering this critique, it demonstrates that Lipsius's neo-Stoic and humanist building was not visited in one and the same way. For, although he wanted his friend Dionysius Villerius to believe that his writings were always ordered and composed so as to be utmost useful for his own time and leading towards wisdom or prudence,[39] Lipsius, in writing a guide for a proper reading of Seneca, apparently omitted to provide his readers with a guide for his own writing. Or did he not? Modern readers such as Anthony Long, criticizing Lipsius for having distorted the original Stoic doctrines,[40] may be right if they consider Lipsius's building to be one of the many storehouses full of *realia*, a building typical of nineteenth-century *Altertumswissenschaft.* A proper reading of Lipsius's *Ad Lectorem*, however, and a full visit of Lipsius's Stoic dwelling, both in manuscript and in print, learn that this house which Lipsius was the first to rebuild since Antiquity for reasons which were not those of Von Arnim and others, is a frontal extension indispensable to enter Lipsius's new Seneca in a proper way.[41] Not entering Seneca through this Lipsian frontal extension, would be a waste of time and an intellectual failure.[42]

The modern reader, attracted by Lipsius's neo-Stoic building because of its erudite looks and fascinating material, must be aware that every step might indeed open up

37 Long, 'Stoicism in the Philosophical Tradition: Spinoza, Lipsius, Butler', 380.

38 See J. Kraye, 'Teaching Stoic Moral Philosophy: Kaspar Schoppe's Elementa philosophiae Stoicae moralis (1606)', in E. Campi et aL (eds,), *Scholarly Knowledge: The Transmission of Social Practice in Academic Textbooks 1450-1650*, *Geneva* [forthcoming], who refers to *Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et ses oeuvres*, *publiés*, *traduits*, *annotés par Ch. Ruelens. Tome premier: 1600-1608* (Antwerp 1887), 265.

39 See ILE [XVI], 03 06 06 (= *Cent. misc.* V, 26): 'Alii philologi aut litterati (audacter dicam, et examina) meo aevo a vano multum traxerunt; ego strinxi et interius adduxi, et ad utilia aut profutura, non ad splendida aut famosa tantum respexi. Raro scripsi, cui non sapientiae aut prudentiae, etiam ubi locus vix videbatur, monita aut praecepta sint inspersa. Hanc laudem mecum feram, et illam optimae conscientiae, publico elaborasse, nullius famam minuisse aut per obtrectatiunculas auctum meam ivisse. Amplius dicam: Pauci an nemo, meo aevo, singularia argumenta aggressi sunt aut pertractarunt; ego feci in Constantia, in Politicis, Saturnalibus, Militia, Admirandis, et sparsim etiam materias, quae usui aut oblectationi generi humano essent, disposui et ordine digessi. Ordine, quem in omnibus scriptis amavi, et super novos atque adeo (an non superbum erit?) su per veteres usurpavi.'

40 Long, 'Stoicism in the Philosophical Tradition: Spinoza, Lipsius, Butler', 379.

41 See the *Ad Lectorem of the Manuductio*: 'Habes Manuductionem et finem ex ipsa vides fructumque: id est facem aliquam ad Annaeum Senecam tibi praelucentem.' Lipsius expresses a similar view in ILE [XVI], 03 03 17 GO (= *Cent. misc.* IV, 64) to Balthasar Gomez de Amescua: 'Hunc [sc. Senecam] avide et iucunde illustrabam brevi commentario, sed et seorsim Philosophiam Stoicam. Qua tenebrosa, frustra facem alluxerim illi.'

42 ILE [XVI], 03 01 19 W (= *Cent. misc.* IV, 59) to Johannes Woverius: 'Ego ad Senecam aliquid molior et Manuductionis in Stoicam Philosophiam libros tres praemitto. Item Physica Stoica libros tres. Opus istis, aut totus Seneca seponendus'; and ILE [XVI], 03 05 07 s^2 (letter to Petrus Scriverius): 'Sum, aut eram potius in Stoica Philosophia totus, sine qua operam ludat qui Senecam interpretatur.'

new ways of discovery, new corridors and rooms. Yet these steps, however exciting they may be, are not always the ones traced out by the neo-Stoic Architect Lipsius.

Samenvatting

Om te peilen naar de effectieve draagwijdte van Lipsius' neostoïcijnse programma is een diepere analyse van zijn theoretische traktaat over de Stoa, de *Manuductio ad Stoicam philosophiam* (1604) een noodzaak. Werden in het verleden vaak conclusies getrokken op basis van een eenzijdige studie van Lipsius' succesrijke dialoog *De constantia* (1583/4), dan blijkt zijn behandeling van de voor zijn tijd vaak problematische Stoa in de *Manuductio* een verhelderende aanvulling. Meer nog, door de tekst door Lipsius bij Moretus in druk gegeven te vergelijken met het autografe handschrift, nog bewaard in de Leidse Universiteitsbibliotheek, kan worden aangetoond wat Lipsius uiteindelijk heeft weggelaten en wat hij wel voor publicatie geschikt achtte. Men mag immers niet vergeten dat de stoïcijnse filosofie niet zomaar op alle vlakken ‘compatibel’ was met het Rooms-katholieke gedachtegoed van Lipsius' dagen.

Summary

In order to grasp the true face of Lipsius's Neostoic programme, an in-depth analysis of his theoretical treatiste on Stoic philosophy, the *Manuductio ad Stoicam philosophiam* (1604), seems necessary. Whereas in the past most, if not all scholarly attention was attracted by Lipsius's succesful dialogue *De Constantia* (1583/4), a new interest in Lipsius's own theoretical treatise on Stoicism, the *Manuductio*, is more than welcome. Moreover, a comparison of the text which Lipsius handed over to his printer Moretus and the autograph manuscript preserved at Leiden University Library reveals what Lipsius considered fit for publication and what he thought to be too dangerous or unsuitable to publish.

Unlike Aristotelianism, Stoicism, one should not forget, was not overall accepted nor was it ‘compatible’ with Roman Catholicism in all aspects.

Mark Morford

Lipsius's 1605 Edition of Seneca □

Lipsius's edition of Seneca's prose works was the climax of thirty-seven years' involvement with Seneca.[1] He prepared for it by publishing his *Manuductio ad Stoicam Philosophiam* and *Physiologia Stoicorum*, each in three books, in 1604, to which he could make reference in the commentary of his edition.[2] Its importance was signified by the dedication to Pope Paul V, dated 27 June 1605, and by the presentation of the dedicatory copy to the Pope in person by Philip Rubens, probably in December 1605, since the Pope's reply, signed by M. Vestrius Barbianus, was dated 7 January 1606.[3] Lipsius died on 23 March 1606, but he was able to begin revising the 1605 edition, for he was especially dissatisfied with the images of Seneca, on the title page, in the full-page portrait of Seneca that followed the dedication, and towards the end of the introductory *De Vita et Scriptis Senecae*.[4] The editor of the second and third edition, Woverius (spelled Waverius in his *Breve alloquium* in the third edition) quoted Lipsius's instructions for the second edition, which he had written on the cover (*involucro codicis*) of his copy of the 1605 edition:

> Hic Seneca corrigi a me coepit (et spero perficiam) ad alteram editionem, si quid ergo humanitus eveniet, eo servetur: et Moreto eiusve liberis detur, quibus iam nunc lego. malus improbusque qui intervertet.
> I began to correct this [copy of] Seneca for a second edition, and I hope I will complete it. So if anything mortal happens, let this copy be kept for that purpose: and let it be given to [Jan] Moretus or his children, to whom I now leave it. Anyone who defrauds them is evil and immoral.[5]

Woverius said that he had fulfilled Lipsius's wishes and immediately handed over the revised text to Johannes Moretus, who died in 1610. Balthasar, his son, head of

1 For the relationship of Lipsius's editions of Seneca to those of Erasmus (Basel 1515 and 1529) see J. Papy, 'Erasmus' and Lipsius' Editions of Seneca: a 'Complementary Project?', in *Yearbook of the Erasmus of Rotterdam Society* 22 (2002), 10-36, and 'Les points de vue d'Érasme et de Lipse sur la philologie: continuité ou rupture?', in *Romanica Gandensia*, Genève 2005, 599-620. For the relationship of Lipsius's edition to that of Muretus see J. Kraye, 'The Humanist as Moral Philosopher: Marc-Antoine Muret's 1585 Edition of Seneca', in J. Kraye - R. Saarinen (eds.), *Moral Philosophy on the Threshold of Modernity*, *Dordrecht* 2005, 307-30. I am most grateful to Professors Papy and Kraye for their generous help. See also Morford, *Stoics and Neostoics*, 3-13, 157-80; *Lipsius en Leuven*; J. De Landtsheer, 'Justus Lipsius & Lucius Annaeus Seneca', in *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala*, Årsbok 1998, Uppsala 1999, 217-38; F. Niutta - C. Santucci (eds.), *Seneca: Mostra bibliografica e iconografica*, Rome 1999.

2 The *De constantia* was not a formal part of the programme for the edition of Seneca.

3 Cf. ILE [XIX], 06 01 07.

4 They were engraved by Theodore Galle, based on the image in Fulvio Orsini's *Illustrium Imagines*, Antwerp, 1598. Lipsius (p. XXIV) remarked, *imago [...] vix praefert dignum illo animo vultum.* Cf. Moretus, in his *Ad Lectorem* (1615): *eleganti magis quam fida amici manu pictam.*

5 The copy with Lipsius's autograph corrections is still preserved in Antwerp, MPM, R 26.4.

the firm 1610-1641, published the second edition in 1615, the successor to a limited reprint in 1614, which did not have the new illustrations that distinguished the 1615 and subsequent editions.[6] A third

6 The 1614 edition is described in BBr. 5, S-253.

edition, again prepared by Woverius (who died in 1636), appeared in 1632, and was reprinted in 1652. These were splendid folio volumes, printed (as Woverius wrote in his *Breve alloquium*) *emaculatissimis vereque regiis typis*, with print-runs of 1550 (1605), 1250 (1615), and 1525 (1632), substantial by any criterion and guaranteeing a good return to the publishers on their investment. Their physical aspect alone contributed to their success, quite apart from the merits of their contents, for the editions of Erasmus, Muretus, and Gruter - the predecessors and competitors of Lipsius - were less spacious (although Froben's printing for Erasmus, even in the unsatisfactory 1515 edition, was distinguished by its clarity), and in the 1593-94 edition the commentaries of Muretus and Gruterus were set in crowded type and separated from the text of Seneca.[7] These editions were not illustrated, except for the portrait of Muretus in the 1585 edition, and Balthasar Moretus, like Lipsius, realised how important illustrations would be. Here was a case where a picture was indeed worth a thousand words. But the four *imagines* of the first edition (1605) were unsatisfactory. The first, the frontispiece portrait of Lipsius at the age of 58 engraved by Theodore Galle, was based on a type of him at the age of 38 (reproduced in *Lipsius en Leuven*, no 116). He is set in an oval frame with *IVSTVS LIPSIVS* at the top and, above it, a cartouche with his motto, *Moribus Antiquis*. His left hand rests on the head of a dog and his right on a dosed book. The portrait emulates the memorial portrait in Muretus's 1585 edition, in which he was set in an oval frame with an inscription running around it and above it a *titulus*.[8] It was hardly a stirring invitation to the reader to join Lipsius in studying Seneca.

There were three portrait-busts of Seneca in the 1605 edition, all based on Orsini's bust. The first, at the bottom left of the title-page was not a fit companion for the other Stoic luminaries (Ulysses, Hercules, Zeno, Cleanthes, and Epictetus) on the same page. It lacks the full philosopher's beard and the dignity of the other figures, and hardly conveys the suffering and inspiration of Seneca's death. The third portrait (on p. XXIV) was kept in the 1615 edition, despite Lipsius's criticism. Most problematic was the frontispiece portrait, set in an oval frame with the title, *L. SENECAE IMAGO*, at the top.[9] Surrounding the frame is an inscription in two lines describing the portrait as one of Seneca at the moment of his death, expressing (in the words of Lipsius, which were included in the inscription) 'something lively, forceful, and fiery' (*vividum*, *acre*, *igneum aliquid refert*). Below is *INVITATIO AD SENECAM* in 22 Latin

7 Muretus's edition was published in Rome by Grassi (1585, the date of the title-page) and Zanetti (1586, the date of the colophon). Its text and commentary were reissued by Gruterus (Heidelberg; Commelin, 1593-1594), with the *Castigationes* of Pincianus and Gruterus's commentary, which was textual and philological and avoided philosophical and theological debate. Muretus's notes on the *Naturales Quaestiones* were printed in Lipsius' editions of 1605, 1614, 1615, and replaced by Libertus Fromondus's commentary for the third edition, 1632.

8 Reproduced in Niutta - Santucci (eds.), *Seneca. Mostra bibliografica e iconografica*, 166 (188, no. 159 in the catalogue). The inscription round the frame reads (in Roman capitals): *M. ANTONIVS MVRETVS PRESBYTER ET CIVIS ROMANVS OBIIT ANNUM ACENS LX (MDLXXXV)*. The *titulus* reads: *M. ANTONII MVRETI TVMVLVS*. Below (also in capitals) is Muretus's epitaph.

9 See J. De Landtsheer in *Lipsius en Leuven*, 198-99, no. 59; D. Imhof in D. Imhof (ed.), *The Illustration of Books Published by the Moretuses [De boekillustratie ten tijde van de Moretussen]*, Antwerp 1996, 139-40, no. 43, quoting Lipsius: *nasus auctior quam deceat et facies nimis iuvenilis*. Cf. D. Imhof in *Justus Lipsius en het Plantijnse Huis*, Antwerp 1997, 165-67, nos. 27-28.

scazons composed by Lipsius, inviting the reader to enter the book and to ‘learn more than I [Lipsius] have said’. Theodore Galle's engraving fell miserably short of the ideals so elegantly expressed by Lipsius, and the general composition of the portrait, with its busy ornamental details and crowded printing of the framing description and (in small italics) the *Invitatio* itself, was hardly encouraging for the prospective reader. The intention was

clear: the two portraits, of Lipsius and Seneca, were to be the gateway entering into the precinct of philosophy. So the inadequacies of Theodore Galle's engravings undercut the ambitious intent of Lipsius's Propylaea (to the temple of Seneca). The first words of his address to the reader, are *Aedificium enim vides* (‘now you see the edifice’), but essential features of the Propylaea were not equal to the vision of Lipsius and his publisher. Balthasar Moretus brilliantly remedied this by inviting Peter Paul Rubens to supply new portraits, which were engraved by Cornelis Galle. Moretus's *Ad lectorem* for the 1615 edition explains precisely why these three engravings (for Rubens supplied two portraits of Seneca) succeeded where Theodore Galle had failed:[10]

> It most excellently represents the leader of a manly school of philosophy, a man of powerful intellect and great courage, a man almost worn out by sleepless nights spent in study. Thus even the likeness of his face itself should attract the viewer to the noble writings of his most wise intellect.

The words ‘should attract’ (*ut alliciat*) are crucial: the Latin word, *allicere*, has connotations of persuasion and enticement, precisely the purpose of Lipsius's Propylaea.

Seneca, however, was only one part of the programme: equally important for this edition of his works was the image of the editor, and here again Rubens achieved the goal that Theodore Galle could not reach.[11] He dispensed with the dog, the book, and the decorative ornaments, and showed Lipsius as he was in 1605, still in an oval frame but now surrounded by laurel garlands and cornucopias, with fillets naming the works that displayed his *doctrina atque sapientia* (learning and wisdom). Lipsius's motto, *MORIBVS ANTIQVIS*, was prominently inscribed on the plinth, and the couplet referring to Timanthes' veil appeared in the cartouche at the bottom. The *Invitatio ad Senecam* was printed in spacious type on the reverse of the portrait-bust of Seneca. Moretus commented:

> You [reader] should be inspired by the pleasure of looking upon the solemn features [of Lipsius] to look deep into the immortal monuments of his divine intellect. In them you should willingly embrace the image of every sort of ancient Learning and better Wisdom.

Thus the images were the approach to the temple of philosophy: the sequence was significant - first, Lipsius; next, title-page with images of the patron-goddess and heroes of Stoic wisdom and constancy, of Honour and Virtue, and of the four great Stoic philosophers; finally, the portrait (two portraits in 1615) of Seneca, with the *Invitatio* printed (in 1615) on the reverse of the second. The way was prepared for the reader's entry into the temple, and Lipsius proudly began his address to the reader: ‘Aedificium enim vides: via munienda est, ut adeas, et me et Senecam cum fructu legas’ (Now you see the edifice: I must construct the road for you to approach, so that you may read me and Seneca with profit).

10 The bust of Seneca in the 1615 title-page was drawn by someone other than Rubens, but it was also based on the bust that Rubens owned and used for his second portrait of Seneca.

11 See C. Coppens in *Lipsius en Leuven*, 360-63, no. 120.

This impressive sequence of images, however, was interrupted by the dedication, from which most readers have turned away with distress, contempt, or at best neutrality.[12] Yet

12 See C. Ruelens, *Correspondance de Rubens et Documents epistolaires*, 6 vols, Antwerp 1887-1909, 1, 299-302, who justly observes that the dedication ‘dépasse en hyperbole tout ce que l'on connait en ce genre.’

this, too, was a necessary part of the Propylaea, for it associated Lipsius with the Catholic church and its head, the pope. This was no mere flattery, but a preemptive move against the inevitable criticism that Lipsius favoured the pagan philosopher over the church and its fathers,[13] and, a statement that his edition had (and deserved) the patronage of the Vicar of Christ. Just as his Tacitus had been dedicated to the temporal head of the empire, the emperor Maximilian II, so his Seneca was dedicated to the spiritual head of the earthly kingdom of Christ. One could go no higher! There were serious political purposes in the dedication, for Lipsius had been the object of criticism, temptation, and pressure from the Catholic church ever since he had 'defected' to Calvinist Leiden. Once he had returned to the Catholic fold and to Leuven, he was never free from supervision, real or imagined, and everything that he wrote was coloured so as to avoid criticism from his ecclesiastical supervisors.[14] A dedication to the pope, then, needed exceptionally diplomatic language. Flattering references to Seneca's correspondence with St Paul, and the coincidence that the pope's ecclesiastical title was Paul V, meant little.[15] Far more significant was Lipsius's appeal to the pope to use his authority and prestige in order to influence temporal leaders to make peace in a Europe racked by religious divisions and war. *Pacem*, *Pacem ingeminamus*, were the concluding words of his appeal, and they were followed by the gift of the edition of Seneca, *laudatissimum inter omnes scriptorem*, *et virtutis studio paene Christianum.* Thus Seneca was to be brought into the world of contemporary Europe and he was to be read *ad usum vitae.* The dedication, then, was consistent with the unchanging goal of Lipsius, to make the classical texts relevant to contemporary life.

Paul V died in 1621 and was succeeded by the short-lived Gregory XV (1621-23). Urban VIII then reigned as Pope until 1644, and Balthasar Moretus addressed a new dedication to him for the third edition in 1632. It was printed in yet more spacious type than its predecessor,[16] and made essentially the same political argument: that the pope, aided by the philosophy of the quasi-Christian Seneca, could bring peace to Europe, by bringing the 'discordant minds of those in power into concord'. Thus the purpose of the first edition was confirmed.

The engravings and dedication had brought pilgrim-readers within view of the temple: now Lipsius constructed the road by which they might approach the temple itself. His road had six parts, the first three of which were important for the favourable presentation of Seneca: 1. *Introductio Lectoris*; 2. *Iudicium super Seneca eiusque Scriptis*; 3. *De Vita et Scriptis L. Annaei Senecae*; 4. *De L. Annaeo Seneca Veterum*

13 Lipsius had already experienced such criticism from Laevinus Torrentius, then still vicar of the prince bishop of Liège, when his *De constantia* was published. See ILE II, 84 04 05 T and Lipsius's answer, ILE II, 84 05 06. From the second edition of *De constantia* on (Leiden: C. Plantijn 1585) he would also add a second preface to the reader resuming his refutation of Torrentius's criticism.

14 Lipsius's tergiversation perplexed Isaac Casaubon, aroused the contempt of Josephus Scaliger and Petrus Burmannus, and has prejudiced modern critics, for example, A.A. Long, in B. Inwood (ed.), *The Cambridge Companion to the Stoics* [Cambridge 2003], 379): 'Lipsius' works were a disaster for the interpretation of Stoicism as systematic philosophy.'

15 Erasmus had proved that the correspondence was spurious in his 1529 edition.

16 The 1605 dedication was printed in Ascendonica type (22 point double pica in English typography); the 1632 one in the Kanon or Moyen Canon (32 point double pica). See L. Voet, *The Golden Compasses*, Antwerp 1972, 2, 56; D.B. Updike, *Printing Types: Their History*, *Forms*, *and Use*, Cambridge [Mass.] 1922, 1, 27.

Auctorum Loci, 5. *Elogia Auctorum de L. Annaeo Seneca*, twenty quotations favorable to Seneca; 6. 41 fragments from lost works, including the passages in Augustine (nos. 34 & 35: *Civ. Dei* 6. 10-11) that Lipsius had dis-

cussed in *Electorum Libri* 2, 18. These fragments were differentiated from the *Excerpta quaedam e libris Senecae* (pp. 791-95 in 1605, and 837-40 in 1632), which Lipsius 'would gladly have omitted, for even a blind man could dearly see that they are not by Seneca'.[17]

The most important part of Lipsius's introductory material was the *Introductio Lectoris*, in two parts. Firstly, he acknowledged the work of his predecessors, listed his goals and methods, and discussed his innovations. He was generous towards Erasmus, who, he acknowledged, was the first to make a serious effort to edit the text of Seneca. 'If he had not been my predecessor and had not made the text level, we would still have rough and difficult places.'[18] Of Erasmus's successors he had no argument with Pincianus or Gruterus (who had been his own student in Leiden), but he was critical of Muretus's emendations and corrections. While Lipsius was proud of his contributions to the establishment of correct punctuation and division of words and phrases (*Interpunctio et Distinctio*), his most significant innovations were the summaries prefacing each work (*Argumenta*) and the commentary in the form of brief notes (*Notae perpetuae*). Erasmus had limited his critical commentary to his Prefaces, especially that to the 1529 edition, which is written in lucid Latin and is more critical of Seneca than the Preface of the 1515 edition. Scaliger thought that it was superior to Lipsius's Introduction.[19] Scaliger, like many of Lipsius's critics to this day, did not approve of his purpose of relating Stoic philosophy, and above all the doctrines of Seneca, to contemporary problems, which is the focus of the *Introductio lectoris.*[20] Erasmus, then, made no effort to reconcile Stoicism with Christianity: Muretus understood Stoicism better, but again did not believe that reconciliation was possible. Lipsius, who *did* understand Stoicism and could refer to his already-published treatises for support, made an effort to reconcile it with Christianity, as his dedication to the pope showed. Despite these limitations, Lipsius intended his edition to be a practical help to contemporary readers.

Thus the *Introductio lectoris* repeatedly emphasized the usefulness of Seneca, and therefore Lipsius did not make philological and textual matters the primary focus of the commentary. The purpose of the *Argumenta* (summaries), was to help the reader, who was invited to share Lipsius's enthusiasm and follow his judgements and exhortations. A work is *inter optima* (of the *De Constantia*); *libellus inter utiles* (of the *De Tranquillitate*); *aureus hic libellus* (of the *De Providentia*); *O pulchram altamque epistolam!* (of Letter 41); *O bona hic* [*sic*], *O aurea! Legite iuvenes senesque* (of Letter 88). Lipsius defends the *Argumenta* thus:

> I have placed *Argumenta* before each book and each single one of [these] writings, and I have set forth their structure and substance in a kind of summary. How useful [*usui*] this is for the reader, and how suitable an introduction, it will itself say: I will only say this, that it has been more

17 In fact these are Muretus's words taken from his edition.

18 The metaphors are typical of Lipsius' style, and his use of *explanare* is typical for its double meaning, 'to expound' and 'to make level'.

19 *Scaligerana* [1695], 141: 'Erasmi praefatio in Senecam est praestantissima. Optime de eo iudicavit, melius adhuc quam Lipsius'.

20 See Kraye, 'The Humanist as Moral Philosopher', 323-25.

> difficult for me than anyone would believe. For Seneca is complicated and many-sided, and he is often disorganised or unsystematic.

The crucial word here is *usui*: the *argumenta* were essential to the didactic purpose of the edition. Because Seneca is a difficult writer for the occasional reader to understand, it was

necessary for Lipsius to present Seneca's arguments in lucid and concise Latin. Here again, Lipsius parted company with Erasmus and Muretus. His boast, fundamental to his whole life as a scholar, can be seen as the foundation of his edition: 'ego e Philologia Philosophiam feci'.[21]

Lipsius's quarrel was with the narrow-minded (in his view) classical philologists, to whom the establishment of the text and provision of a learned commentary were ends in themselves. For Lipsius (as for Seneca) these things were but the foundation upon which a practical philosophy of life was to be built. Hence the repeated emphasis on practicality, *usus*, in the *Introductio lectoris*, and the jabs at *Philologi* in the *argumenta* and commentary, for example, the *argumentum* to Letter 108: 'legite atque audite vos O Philologi'. Indeed, Seneca's *Ep.* 88 and 108 are the proof of the arguments put forward in the *Introductio lectoris*, for in both these commentaries Lipsius takes Seneca's arguments against the study of liberal arts as an end in itself to their extreme conclusion. Such study, Lipsius repeatedly emphasizes, is worth while only if it. leads to Philosophy, that is, a rational system that leads to a good life. This is the argument of Seneca's Letter 88, the best known of his letters in the Renaissance and, as Lipsius mentions in his first note on the text, p. 564, one that had been published separately, or printed separately after the other letters. Referring to the teaching of the *grammatici*, Seneca asks (p. 565), 'quid horum ad virtutem viam sternit?' The study of the classical text was not to be an end in itself: it 'paved the road that leads to virtue'. Later in the same letter (p. 567), Seneca asks: '"Why then do we educate our children in liberal studies?" Not because they can bestow virtue, but because they prepare the mind for accepting virtue.' On this Lipsius commented by quoting Philo: 'Just as there are vestibules in front of doors [...] so liberal arts lie in front of virtue. They are the road that leads to virtue.' In Letter 108 Lipsius did not even need to comment on Seneca's 'itaque quae fuit philosophia, facta philologia est'. And Seneca's peroration to his discourse in this same letter could have been written by Lipsius (p. 637):

> Illud admoneo, auditionem Philosophorum lectionemque ad propositum beatae vitae trahendam: non ut verba prisca aut ficta captemus, et translationes improbas figurasque dicendi, sed ut profutura praecepta, et magnificas voces, et animosas, quae mox in rem transferantur. Sic ista ediscamus ut quae fuerint verba sint opera.
> This is the charge that I lay on you: draw to yourself, to reach your goal of the happy life, the lectures and writings of the Philosophers. Do this not to make a quarry of striking metaphors and figures of speech, but that you may catch salutary precepts, lofty and inspiring words, which immediately maybe transferred into real life. Let us learn them well, so that what once were words may become action.

Lipsius could not have said it better! The hunting (or fishing) metaphor in *trahendam* and *captemus* is typical of his style, and the substance of Seneca's words is consistent

21 Quoted from the letter to Woverius of 3 November 1603 (ILE [XVI], 03 11 03 W = *Ep.. Misc.* 4, 84). It is a reference to Seneca, *Ep.* 108, 23: 'itaque quae philosophia fuit facta philologia est'. Lipsius explained how philosophy had degenerated into philology in his *Monuductio ad Stoicam philosophiam*, Antwerp: J. Moretus 1604, 2, 6.

with all that Lipsius taught as a scholar and professor. Philology was not to be an end in itself, and philosophy was to lead to practical results in living a better life: words must lead to action. In the final words of his *Adlocutio iterata et novissima* for the 1607 edition of Tacitus he enunciated the same principles:[22]

22 The goal for the student of the historian was *prudentia.* See M. Morford, 'Tacitean *Prudentia* and the Doctrines of Justus Lipsius', in T.J. Luce - A.J. Woodman (eds), *Tacitus and the Tacitean Tradition*, Princeton 1993, 129-151, esp. 137-39

> Te uti frui cupio, lector: sed inprimis Tacito ipso, et altius aliquid firmiusque, quam criticorum sive Grammaticorum has curas, spirare. Non enim ad ista, sed per ista, imus.
> I want you to use and enjoy (this edition). But above all use and enjoy Tacitus himself and breathe in something deeper and firmer than my labours in criticism and grammar. For these things are the means, not the goal, of our journey.

Lipsius turned next to the *notae perpetuae.* Here again his purpose was practical, 'to throw light on Seneca, not on myself', that is, to give enough explanation or cite enough parallels to make Seneca's text fully meaningful for his readers, and so to be as practical a help as possible towards living a good life. Thus the notes are short, and they are not padded with information irrelevant to the overall purpose of the edition. Lipsius was on strong ground here, for he could (and did) refer to his already-published work, including his treatises on Roman history and institutions, as well the *Manuductio* and the *Physiologia.* He concludes by once again emphasizing that he always was looking out for the interests of the reader, so as to lead him into to the Porch [*Porticus*], that is, Stoic philosophy.

Lipsius still had much to say to the reader: 'I have told you what I have provided: now follows what I am going to ask from you.' He had four precepts for the reader: 1. to choose the works of Seneca that would be the most useful for his life, to read them frequently and reflect on them; 2. to read 'with the eyes of a Philosopher, not a Grammarian'; 3. to select and commit to memory select passages; 4. to be a generous critic of Lipsius's work, and, above all, make practical use of this edition.

Lipsius's edition was dated 27 June 1605, while the final *Adlocutio iterata* of his Tacitus (published posthumously in 1607) was dated 18 August 1605. He was, to use favourite metaphors of Seneca's, gathering his baggage before coming into harbour for the last time.[23] His legacy was above all his two great editions of the authors with whom he had spent 36 years (as he says in the *Adlocutio* of the Tacitus) of his scholarly life, that is, since his time in Rome in 1568-1570. And in estimating the importance of his work for posterity, he put first the utility of Seneca, whose *sapientia* was a practical guide to life, and of Tacitus, whose *prudentia* was a guide to political life. In 1605 he could not have made these estimates without the foundation of good texts: for Tacitus, his own, and for Seneca, those of Erasmus and Muretus.

After the *Introductio lectoris* Lipsius turned to his *Indicium super Seneca eiusque scriptis*, his final estimate of Seneca, as author, man, and philosopher. 'I have praised him elsewhere', he begins (the reference is to *Manuductio* 1, 18): 'now', he says, 'we come to judgement and we will hear the critics'. Continuing the legal metaphor,

23 Seneca, *Ep.* 19, 2 (p. 419): 'Incipiamus in senectute vasa colligere [...] in freto viximus, moriamur in portu'; 25, 4 (p. 432): 'sarcinas contrahe'. Lipsius's notes on p. 419 are subtle and suggestive: 'vasa colligere: quod milites discessuri et castra mutaturi, faciunte; on the etymology of freto: 'cui nomen a fervore: quod in fretum, ait Varro, saepe concurrat aestus, atque effervescat'. Military and marine metaphors are frequent in Lipsius and Seneca.

he says ‘we will make known our sincere vote’ (*EX ANIMI SENTENTIA tabellam dimittemus*).[24] Lipsius, as both judge and advo-

24 The metaphor comes from Seneca, *De Ben.* 3, 7, 7 (p. 293), where Lipsius proposed the correct reading, *demittere tabellam*, that is, ‘to drop (*demittere*) one's vote into the ballot-box’ rather than ‘make known (*dimittere*) one's vote’, the judge's vote (for acquittal or condemnation) being written on a tablet (*tabella*).

cate, defends Seneca against the well-known criticisms of Caligula, Quintilian, and Aulus Gellius.[25] Caligula, who called Seneca's prose 'undiluted show-pieces and sand without lime', and Gellius, who called Seneca 'a writer of little use, whose books are not worth the effort of reading', were easy enough to answer, and in this Lipsius had been anticipated by Erasmus.[26] As Lipsius wrote, Caligula's criticism came from a man who contemplated abolishing Homer's poetry and removing the works of Virgil and Livy from all libraries.[27] He dismissed Gellius more directly: 'the first [part of his criticism] conveys not criticism but hatred'. But Erasmus had agreed with several of the criticisms of Quintilian, and Lipsius needed to answer him. His method was to take Quintilian point by point, showing that what Quintilian disliked was actually praiseworthy. It is interesting, however, that he did not deal with Quintilian's most serious charge, that Seneca was 'in the hands of the young'. Quintilian fairly said that he did not try to remove Seneca altogether from students' reading-lists, but that he would not allow them to prefer Seneca to 'stronger' (*potioribus*) authors. Lipsius admitted that Quintilian often played the role of 'a critic of good and right judgement' (*boni rectique plurimum iudicii Censorem agere*), and his own programme of introducing his students gradually to the style of Seneca and Tacitus was in some respects similar to Quintilian's curriculum of reading 'stronger' authors (he means Cicero, above all) before submitting to the allurements of Seneca. He had published his ideal curriculum in a letter to Busius (Paul Buys, Curator of the University of Leiden, 1581-1591) dated 12 July 1583 [?] (ILE I, 83 07 12), and published in 1586, focusing on the moral and philosophical aspects of education.[28] In his *Epistolica Institutio* of 1591, he had made detailed proposals for a gradual expansion of Latin models to be read over a four-year period: while this proposal was primarily concerned with models for letter-writing, it is applicable also to prose style in general (*Ep. Inst.* 11-13). In the letter to Busius, Seneca was to be one of the centurions and tribunes in the legion of philosophers, whose standard-bearer was to be Aristotle. In the *Epistolica Institutio* Cicero was to be the foundation of Latin style, the sole model for the first year of the curriculum and still to be read every day and excerpted in the later years. Not until the final two years were students allowed to read Sallust, Seneca, and Tacitus, whose terseness would be 'a sharp pruning-hook to prune for a short time the luxuriant growth [of the Ciceronian style]'. Since Lipsius's own style was by this time aggressively Senecan and Tacitean, he had warned that the young should not try to imitate him, but that did not stop them, as Daniel Heinsius lamented,[29] In 1605, then, Lipsius was on record as agreeing, to some extent at least, with Quintilian's most serious argument against Seneca's style - that it corrupted the young - and so he chose not to deal with it in his *Iudicium.* The foundation of his proposals, both in the letter to Busius and in the *Epistolica Institutio*, was that the study of classical

25 Suetonius, *Caligula* 53, 2; Quintilian, *Inst. Orat.* 10, 1, 125-131; Aulus Gellius, *Noct. Att* 12, 2.

26 Preface to the 1529 ed. (W. Trillitzsch, *Seneca im literarischen Urteil der Antike*, 430-31; P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi*, Oxford 1906-1958, no. 2091. Cf. Papy, 'Erasmus' and Lipsius' Editions of Seneca', 15-17.

27 Lipsius is quoting Suetonius, *Caligula* 34, 2.

28 See M. Morford, 'Life and Letters in Lipsius's Teaching', in *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen*, 107-123.

29 *Ep. Inst.* 7; D. Heinsius, *Orationes*, Leiden 1612, 1, 15-17.

texts was inseparable from the development of character. Lipsius's final judgement followed his answers to the critics (p. XI):

> And so I boldly cast my vote for you, Seneca. In Philosophy, and especially in moral philosophy, you are the best - better than all who have been and will be. Receive the victor's palm, never to be wrested from you (let all men try as they will) any more than his club from Hercules.

It does not matter if this is inconsistent with the ranking of Seneca as a 'centurion or tribune' in the philosophical army of the letter to Busius. Taking stock of his intellectual and moral legacy in 1605, Lipsius felt free to express his love for Seneca and his conviction that Senecan philosophy was the best for practical use, whether in developing moral character in the young or in dealing with the dangers and distresses of contemporary life. He concluded by instructing the reader: 'Senecam ama' (Love Seneca).

Next follows *De Vita et Scriptis L. Annaei Senecae*, largely factual and more substantial than anything attempted by earlier editors.[30] It is in ten chapters, the tenth being an appendix listing Seneca's works that were no longer extant. Its purpose, contents, and *color* (tone) are set in the first two sentences:

> Virorum illustrium vitam prodere, vetus institutum est: et quorum ingenia, scripta, aut facta miramur, iuvat alia nosse, quae adhaeserunt. De Seneca igitur, quatenus potest, dicam: & colligam ac disponam, ex ipso & variis scriptoribus, quod huc facit.
> To tell the life of distinguished men is an ancient custom, and it is pleasing to know other details which have adhered to [the lives of] those whose intellects, writings or deeds we admire. Therefore I shall speak of Seneca, as far as is possible, and I will collect and arrange that which achieves this purpose [*quod huc facit*] from his own writings and those of different authors.

The greatness of his subject, Seneca, is reinforced by the rhetorical majesty of the first seven words, with their assonance (of *v* and *i*), balance (the infinitive *prodere* centrally placed), and by the weighty announcement in the first two words that his biography is one of a *vir illustris*. Lipsius did not disguise his prejudice in favour of Seneca, but he based his narrative on ancient and trustworthy texts. In fact, the biography is comparatively straightforward and it gathered, for the first time, all the known facts of Seneca's life. Its fifth chapter (*Privata vita*, *uxores*, *liberi*, *exilium*) required some careful navigation through the dangerous shoals of Seneca's exile, and Lipsius declined to speculate on the truth of the charge of adultery, for which Seneca was exiled: 'I will not say if the charge was true: I would wish it were not, and perhaps Tacitus agrees with me.' In the sixth chapter (*Opes eius*, *villae*, *agri*, *faenus*) he was equally evasive on the charge that Seneca's personal wealth and austere ethical precepts were inconsistent. He appealed, instead, to his defence of Seneca in *Manuductio* 1, 18, where 'in passing I weakened the charge.' For the death of Seneca (Chapter VIII) he transcribed the narrative of Tacitus, *Ann.* 15, 60-64, supplemented by brief explanatory comments: the *color* of the chapter is indicated in the heading: 'Mors eius, fortis, constans, e Tacito narrata'.

The ninth chapter of the *Vita* was Seneca's *corpus*, *morbi*, *forma*, in other words the physical *imago vitae*, complementing Seneca's own words when the death sentence

30 The anonymous *Senecae Vita* in Erasmus' 1529 edition is a deplorable effort, written later than 1375. The author tried to prove that Seneca died when he was 114 years old or more, on which Erasmus commented, *senectus incredibilis.* The narrative of Seneca's death is a summary of Tacitus, *Ann.* 15, 61-64, on which Erasmus commented 'totum locum de morte perturbate nec satis bona fide describit.'

was brought by the centurion, who forbade him to call for a copy of his last will and testament (Tacitus, *Ann.* 15, 62):[31]

31 The text and translation given here follow the punctuation of Lipsius's text in the 1605 Seneca. In his 1607 Tacitus, however, the comma was placed after *artium* rather than after *essent* ('if they kept in mind his virtuous way of life'). Koestermann's Teubner text (1965) agrees with the 1607 edition, explained in his commentary (Heidelberg 1968), pp. 301-02. Lipsius did not find the passage to be a *locus vexatus*, and the change in punctuation in the 1605 Seneca may have been accidental.

> Conversus ad amicos, quando meritis eorum referre gratiam prohiberetur, quod unum tamen & pulcherrimum habebat, imaginem vitae suae relinquere testatur, cuius si memores essent, bonarum artium famam tam constantis amicitiae laturos.
> He turned to his friends and testified that, since he was being prevented from returning thanks for their good deeds, he was leaving to them his unique and most beautiful possession, the portrait [*imago*] of his life. If they kept it in mind, they would gain the fame of a good life defined by such steadfast friendship.

Seneca's portrait was composed of words: Lipsius understood that a picture can be a powerful complement to the verbal portrait, and so he added the reproduction based on Orsini's bust, although he also realised it fell miserably short of what he had in mind: 'imago... vix praefert dignum illo animo vultum'.

The preliminary material to the 1605 Seneca was essentially Lipsius's response to Erasmus and Muretus, and its shortcomings were rectified by Woverius and Moretus, with the support of Rubens, in the 1615 edition and its successors. The analogy with a Propylaea is apposite, and Lipsius encouraged such a quasi-religious colouring in his metaphor of the road leading to the edifice: 'aedificium enim vides: via munienda est ut adeas', to which he adds its purpose, '[ut] et me et Senecam cum fructu legas (that you may profitably read both me and Seneca). This indeed was something new: the editor as interpreter or (if the religious symbolism is maintained) hierophant, whose utterances made clear to the enquirer the meaning and practical value of the text. Erasmus and Muretus were hardly shrinking violets, but even they stood aside as the editors of Seneca. Not so Lipsius: he claimed to be the essential means by which the study of Seneca could bear fruit in the conduct of life. It was a stupendous claim, but Lipsius supported it by his earlier publications (especially the *Manuductio* and *Physiologia*), by his unique knowledge of Stoic philosophy, and by his familiarity with the whole range of classical literature and the literature of late Antiquity. Thus his *argumenta* and *notae perpetuae* drew on a huge range of references, which he deployed selectively to further his ultimate goal of making Seneca *useful* for contemporary readers.[32] The technique of selective quotation was the basis of Lipsius's *Politica*, and its more subtle application was a significant feature of the 1605 Seneca.[33] The criticism of Antony Grafton, however, is valid, that Lipsius abdicated his responsibility as a humanist 'to understand the past on its own terms.'[34]

One intractable problem faced Erasmus, Muretus and Lipsius, that is, how to reconcile Senecan philosophy with Christian doctrine. Erasmus did not attempt to solve it, and Muretus was uncompromisingly hostile to Stoicism in this respect,

32 Kraye, 'The Humanist as Moral Philosopher', 318 has pointed out that Lipsius's intended audience (the *vulgus*) was limited to those 'who could read Latin and afford a folio edition of 800 pages.' This is true, but the print-runs were larger than many modern scholarly editions, and Moretus knew his market. Lipsius's *vulgus* was the affluent civic, military, and ecclesiastical leaders like those who had been members of his *contubernium* at Leuven.

33 Of the *Politica* Lipsius said, 'mine is the selection and organization, but I have gathered the words and opinions from ancient authors.'

34 A. Grafton, 'Portrait of Justus Lipsius', in *American Scholar* (1987), 382-390, especially 387-389.

although he understood better what the Stoics were saying. Lipsius did make the attempt, and has been constantly and not unjustly criticised for it. Nevertheless, the *Approbatio* of the Catholic censor, allowed him to make Seneca available to as wide an audience as possible.[35] I have chosen three con-

35 Undated and signed by Gulielmus Fabricius, it reads: 'Hoc Annaei Senecae opus doctissimis Iusti Lipsi Historiographi Regii Notationibus illustratum magna legentium utilitate in lucem proferetur.' The words *magna legentium utilitate* confirmed Lipsius's intentions.

texts to illustrate the problem: the introductory matter to the *De Providentia*; the introductory matter to Letter 41; the Preface and first chapter of the *Naturales Quaestiones*.

The correct title of the *De Providentia*, as given in the Ambrosian manuscript, is *Qua re aliqua incommoda bonis viris accidant*, *cum providentia sit* (changed by Lipsius to *Quare bonis viris mala accidant*, *cum sit providentia*). The problem of why bad things happen to good people leads to questioning the limitations of divine providence. Muretus lectured on this dialogue in 1575, introducing his lectures with an oration delivered on 3 June 1575.[36] His focus was on Seneca's style and wisdom, and his discussion of the central questions was evasive. Indeed, a great part of the oration is a summary of the twelve arguments of John Chrysostom in support of a Christian interpretation of the problem. Muretus postponed until the two days later his interpretation of Seneca: 'perendie, si Deus volet, disputantem Senecam audietis'. The second (and subsequent lectures were not published separately but (presumably) became the substance of the 1585 commentary.

Lipsius introduced the dialogue boldly: *Aureus hic libellus est.* His summary is elegant and, with one exception, not inconsistent with Christian doctrine. There and in his commentary he could appeal to the *De Constantia* and the *Physiologia.* He had already discussed the problems fully in *Physiologia* 1, 11-16, particularly 1, 16, *De Malis Externis*, concluding that God was not the source of bad events, and that his divine providence was not limited by their occurrence (*Physiologia* 1, 12). Instead, the good man would endure adversity as a testing of his virtue. At the end of *Physiologia* 1, 16, Lipsius appealed to the *De Providentia* as the authority for dismissing arguments that diminished the providence of God. So far, then, Lipsius did not find it hard to reconcile Stoic and Christian doctrine, but he was evasive when he came to the end of the *De Providentia*, where Seneca recommends suicide as a way out of adversity. In the summary Lipsius says, 'Stoice in fine. Si piget et ferre taedet, quis tenet? Patet ianua, exi' (at the end the argument is Stoic. If it is burdensome and unpleasant to endure, who holds on? The door is open: leave.) Yet even his note on Seneca's *in proximo mors est* (note 189 on p. 143) avoids saying that this is contrary to Christian doctrine: rather he writes that 'another' (*alius*) says 'that [the means of] death are everywhere.' 'Don't admit him and leave,' he replies. In his summary he relied on the adverb *Stoice*, implying *neque autem sensu Christiano.* Earlier, in *De Providentia* 6 commenting on *hoc est*, *quo Deum antecedatis* (p. 142, note 178), he found it necessary to debate whether Seneca's suggestion that human beings might 'anticipate God', could be interpreted in a Christian sense, that is, that Seneca was drawing a distinction between human and divine power, or in a Stoic sense, that is, that human decisions could anticipate God, which to a Christian would be impious. The latter interpretation was Seneca's intention, and Lipsius's appeal to his discussion in *Manuductio* 3, 13 (which continued in 3, 14) hardly covers the weakness of his argument here. Muretus's commentary (p. 235 of the 1585 edition) is a complete contrast: he refers to 'the intolerable arrogance of the Stoics', and

36 Muretus included it in his edition of Seneca to introduce his commentary, pp, 218-23 of the 1585 edition. It follows the text in Gruterus's edition, 513-516. See Kraye 'The Humanist as Moral Philosopher', 311-312. A separate edition (*non vidi*) of the *De Providentia* was published *cum licentia superiorum* at Rome by J. de Angelis in 1575, Niutta - Santucci (eds.), *Seneca: Mostra bibliografica e iconografica*, 92-93, no 38.

concludes that ‘these monstrous opinions ought to terrify us, lest we ever dare to trust in our own abilities and make rash conclusions or pronouncements concerning divine matters’. It is small wonder that the censor's *Approbatio* to

the *Physiologia*, added the cautionary clause, 'in quibus multa non Auctoris sed Stoico sensu asserta' (in which many things are asserted that are not the author's views but those of the Stoics).

Letter 41 is one of the most explicit statements in Seneca of the divinity of the *sapiens.* Here are the passages that chiefly offended Muretus:

> Prope est a te Deus, tecum est, intus est. Ita dico, Lucili, sacer intra nos spiritus sedet, malorum bonorumque nostrorum observator et custos [...]. Bonus vir sine Deo nemo est.
> God is close to you, he is with you, he is within you. Yes, Lucilius, a divine spirit has its dwelling in us, who sees and guards all [that we experience], good and bad [...] A good man is nothing without God.
> Si hominem videris [...] ex superiore loco homines videntem, ex aequo deos, non subibit te veneratio eius?
> If you see a man [...] who sees human beings from a higher place and the gods from the same level (as they), will you not be filled with reverence for him?

Muretus comments on the words in the first sentence (p. 222 of the 1585 edition), *quam stultum est optare [cum possis a te impetrare];* his long note is passionate and important:[37]

> This doctrine of the Stoics is full of impiety and foolishness. They heard the unanimous opinion of all peoples that the gods are called givers of good things. But they said that, except for virtue, a good mind, perfect reason, and things like that, nothing should be considered amongst good things, and they said that those things were not given by the gods. They said that each man obtained them through his own efforts. And so, if they wanted to be consistent, it was necessary for them to say that the gods are not givers of any good things. Indeed, that the gods gave things that they themselves called *preferable* or *having value*:[38] wealth, power, physical strength, and the like, but that truly good things were not given by the gods. The poet Horace, steeped in this foolishness, wrote [*Epist.* 1, 18, 111-12]:
> 'This is all we need to pray for from Jupiter, who gives and takes away: let him give life, let him give wealth: I myself will provide an untroubled mind for myself.' Rather, you fool, this 'untroubled mind' is indeed the greatest gift of God, and you could only achieve it as a benefit given by God. We [i.e., Christians] are sure, and have proved, that God is the fount of all good things. The philosopher himself [Seneca], so great is the power of truth, confesses this very thing a little later, that noble and upright thoughts are the gifts of God, and that no one can rise above fortune, unless with the help of God.

37 See Kraye 'The Humanist as Moral Philosopher', 326 and note 100.

38 Muretus is using two terms, *praeposita aut producta*, for the Stoic category of 'preferred things' (*προηγμ□να*), which, although they belong to the category of 'indifferents' (*□δι□φορα*), have some intermediate value below that of good things.

In this vigorous passage Muretus uses Seneca's inconsistencies to refute Stoic doctrines that were unacceptable to Christians.[39] He had little choice: he was in Rome, and anything he published was *superiorum permissu.* Lipsius had the advantage of distance, something that he noted in the opening words of the dedication to Pope Paul V: 'a longinquis Belgarum oris stilo et affectu Romam venio'. He could see as well as Muretus that Letter 41 was inconsistent with Catholic orthodoxy, but he wrote his comments in such a way, as to earn the censor's *approbatio.* Even in a work dedicated to the pope, he could not abandon Stoic doctrine.[40]

39 Kraye, 'The Humanist as Moral Philosopher', 321, remarks: 'It emerges from Muret's edition of Seneca that for a philologist, he was a pretty good philosopher.' In Muretus's 1585 edition, Julius Roscinus prefaced his index by warning to 'test [Seneca's doctrines] against the rock of the Roman church as if it were against a touchstone' (ad Ecclesiae Rom[anae] petram, tanquam ad Lydiam lapidem probet). See Kraye, 'The Humanist as Moral Philosopher' 326-327.

40 The pope was not deceived, as his reply shows. See note 3 above.

So his notes to Letter 41 are both a reply to Muretus and an example of his life-long dilemma. First, the *argumentum* (p. 453), which is a direct response to Muretus:

> O PVLCHRAM, altamque epistolam! Deum in nos habitare, & bonum virum sine eo nullum esse. Colamus ipsum, & animum, qui ab illo descendit. In eo propria nostra bona sunt: alia omnia aliena. Bonum autem, recta Ratio.
>
> O what a beautiful and lofty letter! [Saying that] God has his dwelling in us, and that the good man is nothing without him. Let us revere him [*i.e.*, God] and the mind that descends from him. In it are all the good things that are appropriate for us: everything else is irrelevant. The good, however, [is] right Reason.

The pronouns *ipsum*, *illo*, *eo*, in the third line are ambiguous, for Lipsius interpretes them as referring to *Deum*, whereas the development of Seneca's argument makes it obvious that *ipsum* and *illo* refer to the good man, and *eo* to his mind. Seneca gives a list of examples of natural objects that excite awe and reverence: old and tall trees; sacred groves; a deep cave; sources of mighty rivers; deep and dark pools. The good man is to be revered like these numinous features:

> Si hominem videris interritum periculis, intactum cupiditatibus, inter adversa felicem, in mediis tempestatibus placidum, ex superiore loco homines videntem, ex aequo deos, non subibit te veneratio eius?
> If you see a man who is is not terrified by dangers, untouched by desires, happy in the midst of adversity, calm in the centre of tempests, seeing human beings from a higher place, and the gods from the same level (as they) - will you not be filled with reverence for him?

On *ex aequo deos* Lipsius notes (p. 456): ‘Id est, qui homines superat, Deos aequat. Gloriatio haec Stoicorum crebrae’ (that is, he is more lofty than human beings, he is equal to the Gods. This is a common boast of the Stoics). Taken with the strong approval expressed in the *argumentum*, this could hardly be called a rousing defence of Christianity. So Lipsius seems to be consciously ambiguous, but nevertheless steering his reader to a Christian understanding of the text.

Lipsius confronted Muretus more directly in his first note to this letter, glossing [*stultum est optare*, *cum possis*] *a te impetrare*, the same text that Muretus had criticised: ‘A voluntate tua pendet. Velis esse bonus, eris: ut Stoici quidem censebant. Ita et Horatius’, adding the same couplet from Horace, *Epist.* 1.18 (It depends on your will. If it is your will to be good, you will be good: as the Stoics indeed believed. So also Horace ‘This is all we need to pray for [...]’).The words *ut Stoici censebant* hardly distinguish Stoic doctrine from Lipsius's own beliefs, while his neutral quotation of the very passage of Horace that Muretus had attacked hardly conceals disagreement with Muretus.

More substantial is the note on *sacer intra nos spiritus sedet.* ‘Animus ille ab aethere avulsus, pars Animae mundi, id est Dei, et ipse Deus. Vide *Manuduct.* II. *Dissert. XIX. et Physiol. III.* [*sic*]’ (This mind is a fragment broken off from the upper air, part

of the World-Soul. See [the references to my *Manuductio* and *Physiologia*]). Here Lipsius refers to orthodox Stoic doctrine, which could be made acceptable to Christians thanks to the ambiguity of the word *Dei*, to the Stoics the divine world-spirit, to the Christians, God. In *Manuductio* 2, 19 he states (but hardly *proves*) that the *Stoic Natura* is God: *tu magnus ille*, *Natura communis es*! This God is defined with a mixture of quotations from pagan and Christian authors. Develop-

ing the argument that it is right to obey God and Reason, Lipsius adds that one must imitate and become like God, that is by the process of □*μο*□*ωσις* (*assimilatio*), in support of which he quotes Paul, *imitatores mei estote sicut et ego Christi* (1 *Cor.* ii, i), extending this to mean that whoever imitates Christ is imitating God. By now Lipsius has (intentionally, no doubt) confused the Stoic and Christian gods, so that the reference to *Manud.* 2, 19 in the commentary on Seneca's Letter 41 leaves him room to praise Seneca's remarks without being openly unfaithful to Christian doctrine. This ambivalence is a significant aspect of Lipsius's Neostoicism and it goes to far to explain why his commentary on Seneca is so different from the forthright criticism of Erasmus and Muretus. It is worth adding that in *Manuductio* 2, 19 he quotes this letter (*Bonus virsine Deo [deo* in modern texts*] nemo est*): reference to this passage, then, in his commentary on the letter is a circular argument. The reference, incomplete as printed, to the *Physiologia* is probably to 1,8 (I. *Diss.* VIII, but only III is printed), which is also referenced in the Preface to the *Naturales Quaestiones* (p. 679, note p).[41] It is Lipsius's most explicit discussion of the relationship between God, Nature, the World, and the World-soul (*anima mundi*). Here again, there is a typical lack of clarity: the *argumentum* to the chapter says: *Mundum ipsum Deum etiam Stoicis dici*, *sed proprie tamen eius Animam*, a definition that blurs the distinctions between the Stoic *deos* and the Christian *Deus*, and between the *Mundus* and the *anima mundi.* In this chapter, also, Lipsius explains the Stoic *aether* (the origin of the *sacer spiritus* which he was glossing in Letter 41), in which, he says, the supreme mind of God (Stoic and Christian) is located.

Lipsius stopped writing at the end of the first chapter of Seneca's *Naturales Quaestiones* (p. 681, reprinted in the third edition, p. 677, as part of Libertus Fromondus's *ad lectorem*). It is a poignant farewell to his readers and to an author whom he had studied for forty years: 'Abstineo, Lector, et calamum pono, illum tuis commodis quadraginta iam annos operatum'. In the 1605, 1614 and 1615 editions Muretus's notes were added at the end of each book and Lipsius's notes were printed with the text of the first pages of Book I. (His *argumentum* to the *Naturales Quaestiones*, however, was printed in the third edition, p. 678). Except for the Preface to Book I, Muretus's notes were thin,[42] and were replaced in the third edition (1632) by the commentary of Libertus Fromondus, Professor of Philosophy at Leuven, whose learned commentary unintentionally makes clear how concise and subtle were the notes of Lipsius. The subject-matter of Book I is *De Caelestibus ignibus*, and therefore it begins with a declaration of the relationship between Stoic theology and meteorology (that is, the study of anything to do with the heavens), the latter being that part of philosophy *quae ad ad deos pertinet.*[43] Thus the problem of the difference

41 Note t, p. 680, refers to *Physiologia* II *Dissert.* III, possibly the intended reference in *Ep.* 41.

42 According to the dedicatory letter by Franciscus Bencius, Muretus died *in Naturalibus quaestionibus.* He did write a Preface, however, to Book I.

43 See the Preface to A. Gercke's Teubner edition of the *Naturales Quaestiones* (Leipzig, 1907 [repr. 1970]) for the order of books: for the manuscript tradition see also H.M. Hine in L.D. Reynolds (ed.), *Texts and Transmission*, Oxford, 1983, 376-78. In the order of writing Book III is earliest and Book I latest. The *editio princeps* (Venice, 1490) followed a manuscript of the group that put Book VII first as Book I, and the printed tradition has kept to this order. Before Erasmus the only critical editor was the Hungarian scholar Matthaeus Fortunatus,

between Stoic and Christian ideas of the divine was inescapable. Here again, Muretus was forthright and Lipsius more subtle.

On p. 678, line 13, Seneca poses a series of dilemmas, beginning:

whose text was published by Aldus at Venice in 1522 and included by Erasmus in his 1529 edition.

> [cum disco] quae universa materia sit, quis auctor aut custos, quid sit deus, totus in se tendat an ad nos aliquando respiciat, faciat cottidie aliquid an semel fecerit, pars mundi sit an mundus [...]. [when I learn] what is the universal substance, who is its creator or guardian, what is god, whether god is concerned wholly with himself or whether he has some regard at times for human beings, whether he acts daily or has acted once and for all, whether he is part of the universe or is the universe [...].

On *quis auctor* Muretus noted *Idem et auctor et custos Deus* ('the same God is both creator and guardian'). Lipsius (note b) noted: *Deus sive Ratio*, thus obliterating Muretus's clear distinction between the Christian creator and the Stoic almalgamation of god, Reason, and Nature. Later (note p), on *quid est Deus* (p. 679) Lipsius referred back to his discussion in *Physiologia* 1, 8. Muretus, however, commenting on *quid sit deus* was content to say merely, 'Hoc maius est quam ab homine aut quaeri debeat, aut percipi prosit' (this is too great an enquiry for human beings to make, or for them to perceive with profit). Lipsius at least was not contented with avoiding the problem, even if his solution was unconvincing.

On *an totus in se intendat an ad nos aliquando respiciat* Muretus noted:

> Et perpetua sui cognitione fruitur, et humana respicit, ut qui propter hominem aha condiderit omnia.
> [God] both enjoys knowledge of himself and has regard for human affairs, as one who because of human beings has hidden everything else.

Again, Muretus focuses on the distance between the Christian God and human beings, as he had done in the note on *quid sit Deus*. Lipsius, who had discussed this at great length in *Physiologia* 1, 3-8, did not need to comment further. Instead he focused on the Epicureans, the real subject of Seneca's dilemma. So on *an totus in se intendat an ad nos aliquando respiciat*, Lipsius (notes c and d) said:

> Vt Epicurei. qui Deum nihil alienum agere, sibi vacare et acquiescere tantum volebant. [*Note d*] Imo semper, et opus suum assidua, et nulla cura, curat.
> Like the Epicureans, who wanted God to do nothing except for himself, to be at leisure for himself, and only to be at rest. [*Note d*] Rather *always* does he care for his creation with constant care and no effort.

This comment could be taken to be as much Stoic as Christian, and Lipsius's deliberate ambiguity is amplified by the antithesis and play on words in *assidua / nulla* and *cura / curat.*

Finally, on *pars mundi sit*, *an mundus*, Muretus's note reads: 'Neutrum. Neque opifex opus suum, aut operis sui pars est ('Neither. The creator is neither his creation nor part of his creation'). Lipsius again needed two notes: [f] (on *pars mundi sit*) *anima ipsa illa Mundi* (the very soul of the Universe); [g] (on *an mundus*) *An et totus (ut Stoicis) veniat in hoc nomen* ('or whether [God] can wholly be called this [i.e., the Universe], as the Stoics say'). Here Lipsius does distinguish between Stoic and Christian doctrine, and he does not answer Muretus's argument. But he had discussed

at length (in *Physiologia* 1, 8) the Stoics' concept of *Deus* as *Mundus*. He found their definition incorrect (*parum sane*) and improved it by defining God not as *Mundus* but as *Anima mundi.*[44] Thus his brief notes here again refer

44 Fromondus was rather hesitant to endorse *Physiologia* 1, 8, adding to his reference to it (1632 ed., p. 682, note 36), 'Lipsium consule, si placet' (read Lipsius, if you want to).

back to material that he had already published, in which he made clear that he needed to make but a small adjustment to reconcile the Christian and Stoic doctrines.

Jill Kraye has concluded (‘The Humanist as Moral Philosopher’, p. 328) that ‘the 1605 edition of Lipsius was the end result of a humanist re-evaluation of Seneca, beginning with Erasmus and carried forward by Muret.’ Lipsius made it clear in his *Introductio lectoris* that he valued Erasmus for his work on the text, and Papy, in his ‘Erasmus’ and Lipsius' Editions of Seneca', has argued that Lipsius's edition was a complement to the 1520 edition of Erasmus. Yet the 1605 edition was more than a complement or re-evaluation, for it asserted Lipsius's conviction that Seneca's works were, as Kraye has said, ‘an invaluable moral tract for his own times’, and that their Stoic doctrine could be (and, indeed, had to be) reconciled with Christian doctrine if they were to be of practical use for Catholic readers in post-Reformation Europe. Thus his Seneca, in addition to its value as a commentary about and on Seneca (undervalued by modern classical scholars and philosophers), is a complex monument to the struggle for intellectual freedom despite the demands of Catholic orthodoxy.

Samenvatting

Ter voorbereiding van zijn Seneca-editie publiceerde Lipsius in 1604 zijn *Manuductio ad Stoicam Philosophiam* en *Physiologia Stoicorum.* Deze uitgave was bedoeld als de kroon op het Seneca-onderzoek, die kon wedijveren met de edities van Erasmus (2de druk van 1529) en Muretus (1585). Naast deze *aemulatio* zag Lipsius zijn Seneca ook als een praktiche gids voor het leven van elke dag. Ook de materiële presentatie van het boek, met zijn verzorgde vormgeving en de illustraties (die er nog aanzienlijk op vooruitgingen dankzij de medewerking van Rubens aan de postume editie van 1615), moest bijdragen tot een beter begrip van Seneca. Een portret van Lipsius, vanaf 1615 vervangen door een van Rubens' hand, gaf te kennen dat de uitgever een essentiële rol speelde voor een goed begrip van de Romeinse filosoof en dat beiden de sleutel vormden tot de stoïcijnse filosofie. De inleiding was ‘de toegangsweg die naar de tempel leidde (*aedificium*)’, een echte Propylea.

Zelfs de dedicatie, door Lipsius' tegenstanders geringschattend van de hand gewezen, was belangrijk om het nut van Seneca voor de hedendaagse lezer te onderstrepen, samen met de veel relevantere *Introductio Lectoris* waarin Lipsius de gekozen werkwijze uiteenzette en verdedigde, een biografie en evaluatie van Seneca, een verzameling getuigenissen van antieke auteurs, en een lijst van 41 fragmenten van werken die verloren waren gegaan. Wat de uitgave zelf betreft liet Lipsius iedere dialoog of brief voorafgaan door *argumenta* (samenvattingen) en de *notae perpetuae* (commentaar) verwezen keer op keer naar een uitgebreidere toelichting in de traktaten van 1604. In deze bijdrage neemt de auteur een aantal passages onder de loep om Lipsius' principes en werkwijze te verduidelijken, en besteedt hij ook aandacht aan zijn pogingen om de stoïcijnse filosofie te verzoenen met de christelijke doctrine. Het besluit stelt dat deze uitgave, ondergewaardeerd door geleerden van de klassieke oudheid en filosofen, een monument is in de strijd voor intellectuele vrijheid, ondanks de eisen van katholieke orthodoxie.

Summary

Lipsius prepared for his 1605 edition of Seneca by publishing the *Manuductio ad Stoicam Philosophiam* and *Physiologia Stoicorum* in 1604. It was intended to be the final achievement in Senecan scholarship, rivaling and replacing the editions of Erasmus (2nd edition, 1529) and Muretus (1585). Beyond the obvious *aemulatio*, Lipsius intended to present Seneca's works as as a practical guide to contemporary life. His means included the physical presentation of the edition, whose printing types and illustrations (the latter vastly improved for the posthumous second edition of 1615, designed by P.P. Rubens) were integral to the proper evaluation of Seneca. A portrait of Lipsius (replaced by Rubens in 1615) indicated that the editor was essential to the understanding of Seneca, and that he and Seneca together were the gateway to Stoic philosophy. The introductory matter was ‘the road that leads to the temple [*aedificium*]’, truly a Propylaea. Even the dedication (universally despised by Lipsius's critics) played its part in making Seneca *useful* to contemporary readers, along with the far more significant *Introductio Lectoris* (in which Lipsius explained and defended

his methods), the biography and evaluation of Seneca, a collection of ancient *testimonia*, and texts of 41 fragments from lost works. In the text the *argumenta* (summaries) preceding each work were important, while the *notae perpetuae* (commentary) were supported by reference to the Stoic works of 1604. This paper examines a number of passages to elucidate Lipsius's principles and methods, and illustrates his efforts to reconcile Stoic philosophy with Christian doctrine. It concludes that the edition, undervalued by Classical scholars and philosophers, it is a monument to the struggle for intellectual freedom despite the demands of Catholic orthodoxy.

Dirk Sacré

Aubertus Miraeus' brief over de dood van Justus Lipsius
Twee onbekende edities □

Zoals bekend, heeft Justus Lipsius zelf voor een flink deel het beeld van zijn leven en werk voor het nageslacht vastgelegd. In 1600 schreef hij een autobiografische brief die hij richtte aan zijn Antwerpse oud-*contubernalis* Johannes Woverius (1576-1636).[1] De bestemmeling was niet lukraak gekozen: Lipsius rekende erop dat diegene die hij zich voorgenomen had als zijn testamentuitvoerder aan te duiden en zijn literaire nalatenschap te laten beheren, zijn biografie zou redigeren. Daarvan is niets in huis gekomen. Woverius heeft weliswaar aanzetten gegeven tot een levensschets van zijn vereerde leermeester, maar die bescheiden proeven hebben weinig invloed uitgeoefend. Zo heeft de Antwerpenaar in 1603 bij Joachimus Trognaesius in Antwerpen een plaquette van een dertigtal bladzijden gepubliceerd, waarin hij de verdiensten van Lipsius als filosoof en kenner van de oudheid in de verf zette en zijn dankbaarheid uitte voor het onderricht in Leuven, voor de vriendschap van Lipsius die hij er had genoten en voor de aanbevelingsbrieven die Lipsius Woverius voor zijn *peregrinatio academica* doorheen Europa had meegegeven; deze in een zeer on natuurlijk en gewrongen Latijn geschreven panegyriek kreeg de titel mee *Ioannis Woverii Antverpiensis Eucharisticum clarissimo et incomparabili viro Iusto Lipsio scriptum.* Daarnaast heeft hij in 1605 een begeleidende tekst geschreven bij een portretgravure van Lipsius, gestoken naar een schilderij van Abraham Janssen, portretgravure die hij zelf bekostigd had;[2] die Latijnse *laudatio*, die nauw aansluit bij het *Eucharisticum* van twee jaar eerder, bespreekt in nogmaals uitermate lovende termen de fysiognomie van de Leuvense geleerde, prijst de bescheidenheid van de internationaal gereputeerde wetenschapper en verheerlijkt hem als een nieuwe Varro (de geleerdste man van zijn tijd) en een nieuwe Socrates (het icoon van wijsheid).[3] Na de dood van Lipsius dan heeft Woverius nog enkele maanden met het idee gespeeld om het leven van zijn idool te beschrijven, zoals die dat gewenst had.[4] Het is gebleven bij een bescheiden verweerschrift tegen de criticasters van het devote werk van de oudere Lipsius en van de schenking van zijn toga aan het altaar van Maria in de Leuvense Sint-Pieterskerk tijdens zijn fatale ziekte, de *Assertio Lipsiani donari adversus gelastorum suggillationes*, Antwerpen: J. Moretus, 1607.

1 Zie over Woverius elders in deze bundel de bijdrage van D. Sacré, 'De allerlaatste? Iohannes Woverius in plaats van Iustus Lipsius: een onuitgegeven en onbekende brief aan Federico Borromeo (1606)'.
2 Diezelfde gravure werd in 1613 door Woverius aan Cornelis Galle bezorgd en zou als basis dienen voor Rubens' schilderij van Lipsius.
3 Zie voor het portret *Lipsius* en *Leuven*, 358-360, en voor de tekst K. Enenkel, 'Humanismus, Primat des Privaten, Patriotismus und Niederländischer Aufstand: Selbstbildformung in Lipsius' Autobiographie', in *Lipsius in Leiden*, 13-45 (pp. 43-44).
4 Cf. C. Ruelens (ed.), *Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et ses oeuvres publiés*, *traduits*, *annotés*, 1: *1606-1608*, Antwerpen 1887, 343 en 351 (Balthasar Moretus aan Filips Rubens, 28 juli 1606: 'D. Woverius doctoris nostri vitam scribere cogitavit [...]'; 17 november 1606: 'Woverius vitam et mortem eius meditatur perscribere, quorum alteram vivus ipse incepit').

De fakkel werd evenwel overgenomen door Aubertus Miraeus (Aubert Le Mire, 1573-1640),[5] een andere oud-student van Lipsius, die zich heeft opgeworpen als zijn feitelijke biograaf. Miraeus, die in de jaren negentig van de zestiende eeuw met Lipsius had kennisgemaakt toen hij in Leuven theologie studeerde, bleef ook na zijn studies in contact met de Leuvense hoogleraar. Inmiddels was hij kanunnik van de Antwerpse kathedraal geworden en besteedde hij zoveel mogelijk tijd aan zijn onderzoek en zijn historische, biografische en diplomatieke publicaties. Op het vlak van de biografische literatuur verdiende Miraeus zijn sporen met een honderdtal korte en encomiastische levensschetsen van katholieke geleerden en kunstenaars uit de Nederlanden, de *Elogia illustrium Belgii scriptorum*, *qui vel Ecclesiam Dei propugnarunt*, *vel disciplinas illustrarunt. Centuria decadibus distincta* (Antwerpen, 1602), in feite het eerste van een reeks van *Who's Who* in de (Zuidelijke) Nederlanden, reeks die vervolmaakt zou worden door de werken van Valerius Andreas (1623), Antonius Sanderus (1624) en Franciscus Sweertius (1628). Miraeus had de haast afgewerkte tekst in augustus 1601 voorgelegd aan Lipsius, die het werk prees en het met een liminair vers vereerde.[6] Deze eerste reeks van *Elogia* bevatte geen item over Lipsius, omdat Miraeus alleen overledenen opnam; toch werd Lipsius reeds zijdelings opgehemeld doordat aan zijn uitlatingen over of verzen op andere geleerden een ruime plaats werd toebedeeld.[7] In die jaren moet Miraeus alvast ijverig alle gepubliceerde werken van Lipsius gelezen hebben. In 1604 werd Aubertus Miraeus secretaris van zijn oom Johannes Miraeus, toen die tot bisschop van Antwerpen was gewijd. Hij correspondeerde nog af en toe met Lipsius over zijn geliefde historiografie, de Maria-traktaten van de Leuvense geleerde en de negatieve reacties die ze in bepaalde kringen losweekten.

5 Zie over Miraeus C.-B. De Ridder, *Aubert Le Mire*, *sa vie*, *ses écrits. Mémoire historique et critique*, Mémoires couronnés et mémoires des savants etrangers, publiés par l' Ac. R. des Sc., des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, 31 (Bruxelles, 1863); BN 14, 882-895; NBW 9, 535-537; C. Flanagan, 'Aubertus Miraeus, an Early Belgian Librarian', in *Journal of Library History*, 10 (1975), 341-353; *Lipsius en Leuven*, passim; T. Van Houdt - J. Papy, 'Eulogizing Rulers and the Rules of Eulogy. Neo-Latin Funeral Literature in Honour of Archduke Albert (1621-1622)', in *Eranos*, 95 (1997), 108-124; J. Papy - T. Van Houdt, 'The Image of Archduke Albert in Seventeenth-Century Funeral Literature', in W. Thomas - L. Duerloo (eds.), *Albert & Isabella 1598-1621. Essays*, Turnhout 1998, 319-334; K. Enenkel, 'Het Nederlandse "nationale bewustzijn" in biografische reeksen: Miraeus' *Elogia Belgica* en Meursius '*Athenae Batavae*', in K. Enenkel, S. Onderlinden, P.J. Smith (eds.), *Typisch Nederlands. De Nederlandse identiteit in de letterkunde*, Voorthuizen 1999, 27-54; Id., 'Lipsius als Modellgelehrter: die Lipsius-Biographie des Miraeus', in *Iustus Lipsius Europae lumen et columen*, 47-66; M. Cloostermans (ed.), *Zichtbaar zeldzaam. Hoogtepunten uit de Antwerpse stadsbibliotheek*, Gent-Antwerpen 2005, passim; C. Dionisotti, 'La galleria degli uomini illustri', in *Lettere italiane*, 33 (1981), 482-492; J. De Landtsheer-D. Sacré-C. Coppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606): Een geleerde en zijn Europese netwerk. Tentoonstelling naar aanleiding van de vierhonderdste verjaardag van zijn dood*, Supplementa Humanistica Lovaniensia 21, Leuven 2006, nr. 46.

6 Cf. ILE XIV, 01 08 24 MI.

7 Zoals Lipsius de tekst van de eerste editie voor publicatie kon inzien en keuren, 20 deed Miraeus voor de tweede, verbeterde en sterk uitgebreide editie (Antwerpen 1609) een beroep op de assistentie van Lipsius' opvolger Erycius Puteanus. Zie Miraeus' brief aan Puteanus (Leuven, 15 november 1608, onuitgegeven; bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel, hs. 19110, z.f): 'Sunt nunc sub praelo *Elogia* nostra *Belgica.* Habes, ni fallor, primam editionem. Quaeso, per otium percurre et si quid mutandum aut addendum occurret, libere mone.'

In de nacht van 22 op 23 maart 1606 overleed Lipsius, kort na middernacht, in de loop van het eerste uur van Witte Donderdag. Voor de bijzetting van Lipsius' stoffelijk overschot in de minderbroederskerk, in de namiddag van paaszaterdag 25 maart, waren ook goede vrienden uit Antwerpen overgekomen: Aubertus Miraeus, Johannes Baptista Perezius Baronius[8] en Johannes Wovertus, Lipsius' belangrijkste testamentuitvoerder. Ze waren zeker al op 24

8 Over Perezius Baronius, kleinzoon van een Antwerps koopman, oud-*contubernalis* van Lipsius (1596-1600), licentiaat in de rechten (1600), zie H. Peeters, 'Le *contubernium* de Lipse à Louvain à travers sa correspondance', in *Iustus Lipsius Europae lumen et columen*, 141-168.

maart in Leuven bij Lipsius' weduwe: op die dag bracht Woverius vanuit Leuven Erycius Puteanus te Milaan schriftelijk op de hoogte van het overlijden van de Leuvense hoogleraar.[9] Perezius Baronius stond op het ogenblik van Lipsius' verscheiden zelfs bij zijn doodsbed, terwijl Woverius en Miraeus waarschijnlijk in de loop van Witte Donderdag de reis naar Leuven aanvatten.[10] Op de bijzetting volgde nog een plechtige herdenkingsdienst in de Sint-Pieterskerk op donderdag 30 maart.

Kort na de begrafenis besloot kanunnik Miraeus, die uit de mond van Lipsius' weduwe, van Perezius Baronius en de geestelijken die Lipsius tijdens zijn laatste dagen hadden bijgestaan het relaas van zijn agonie in detail had vernomen en ze ook tijdens de plechtige uitvaartmis door Gerardus Corselius (1568-1636)[11] had horen commemoreren, aan het heengaan van de grote humanist een plaquette te wijden. Onder meer omdat Lipsius zijn autobiografie onder de vorm van een brief had gepubliceerd, opteerde ook Miraeus voor de briefvorm. Hij redigeerde een *De obitu Iusti Lipsii epistola* en stuurde die naar een aantal vrienden en bewonderaars van Lipsius, kennelijk met de bedoeling dat het verslag van de vrome en standvastige dood van Lipsius verder zou circuleren. Zelf gaf hij de brief niet in druk, maar hij mocht snel constateren dat de nieuwswaarde ervan zo groot was, dat de tekst kort daarop op de pers werd gelegd. Miraeus heeft met andere woorden op de actualiteit ingespeeld en zeer kort na het heengaan van Lipsius zijn lovende brief over de vrome en standvastige doodsstrijd van zijn bewonderde leermeester rondgestuurd. De eerste druk (waarvan de exemplaren overigens niet zo zeldzaam zijn als de *Bibliotheca Belgica* laat uitschijnen)[12] bevat geen liminaire stukken of colofon aan de hand waarvan we kunnen uit maken in welke maand hij is uitgekomen. We kunnen wel een hypothese formuleren. In de bibliotheek van Perugia vinden we een handschriftelijke samenvatting van, of beter een uittreksel uit de brief (de verwoording

9 Cf. Woverius' brief aan Puteanus, hs. 19112 van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel, z.f: 'Cras Lipsi quod fuit terrae mandabimus; animam vero (pie vovemus) caelum recepit. Salve, mi amicissime, e tristissima domo heu quondam summi viri. Lovanii, MDCVI. VIIII Kal. Apriles.' Zie voor de integrale tekst Sacré, 'De allerlaatste?', elders in deze bundel.

10 De *De obitu Iusti Lipsii epistola*, waarover hieronder wordt gehandeld, noemt Perezius Baronius als zijnde aanwezig bij zijn dood (naast drie jezuïeten, een minderbroeder, de huisbedienden, en Nicolaas Oudaert); de minderbroeder die op 9 mei 1606 een verslag over Lipsius' overlijden redigeerde (zie GV, 256-261) noemt daarnaast ook nog een buurman van Lipsius (Blijleven), een kanunnik uit Cassel (Johannes Didier), Gulielmus Wargnirtus (kanunnik van Sint-Pieters te Leuven en testamentuitvoerder van Lipsius) en enkele niet gepreciseerde vrienden (*amici aliqui*). Het is onwaarschijnlijk dat Miraeus en Woverius bij de dood van Lipsius aaanwezig waren: Miraeus zou dat in zijn brief beslist vermeld hebben. Overigens schreef Jan Moretus, die uiteraard wist van Lipsius' kritieke toestand, op 23 maart nog een brief aan Mevrouw Lipsius, brief die Woverius moest meenemen naar Leuven ('[...] aen den brengher onsen goeden vriendt D[ominus] Wauwerius'), cf. GV, 241.

11 Corselius was sinds 1596 hoogleraar in de rechten aan de Leuvense universiteit; hij sprak de lijkrede over Lipsius uit in de Leuvense Sint-Pieterskerk. Zie over hem BN 4, 421-424.

12 BBR 4,380. Er wordt gerefereerd aan C.-B. De Ridder, *Aubert Le Mire*, 45-46. Het exemplaar van de Gentse universiteitsbibliotheek wordt als het enig bekende genoemd. Men vindt echter ook exemplaren in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (K 1026; zonder portretgravure), de universiteitsbibliotheek te Leiden (20643 F 11), de Bibliothèque Mazarine te Parijs (4° 18778/1; zonder portretgravure), de universiteitsbibliotheek van Frankfurt en de universiteitsbibliotheek van Greifswald. Met dank aan Dr. A. van der Lem, die ons een kopie van het Leidse exemplaar bezorgde.

is nagenoeg identiek aan die van Miraeus) die gedateerd is op 29 april 1606.[13] Waarschijnlijk had Miraeus een kopie van zijn brief naar Lipsius' bewonderaar Marcus Antonius Bonciarius (1555 - 1616)[14] in Perugia gezonden, die een samenvatting ervan binnen zijn kring verspreidde. Miraeus moet zijn brief uiterlijk rond 10 april 1606 hebben rondgestuurd; het feit dat Bonciarius hem samenvatte, wijst er misschien op dat de brief toen nog niet in druk was verschenen of althans dat Bonciarius daarvan niet op de hoogte was, en dat Mirae-

13 De tekst volgt in appendix.

14 Zie over Bonciarius, die, na een eerste poging tot toenadering in 1593, vanaf 1603 regelmatig met Lipsius correspondeerde en aan het *Collegia internazionale di S. Bernardo* te Perugia doceerde van 1592 tot zijn dood, DBI 11, 676-678.

us Bonciarius allicht niet had geïnformeerd

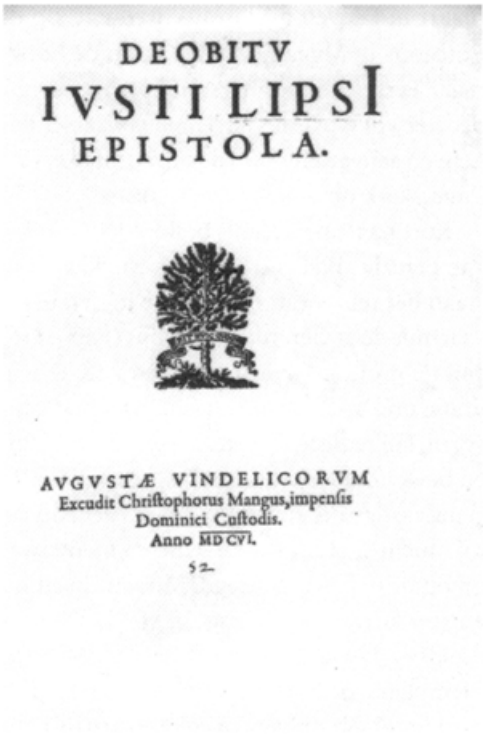
DEOBITV
IVSTI LIPSI
EPISTOLA.

AVGVSTÆ VINDELICORVM
Excudit Chriſtophorus Mangus, impenſis
Dominici Cuſtodis.
Anno MDCVI.

52.

over een mogelijke of snelle publicatie ervan.

De informatie die de *Bibliotheca Belgica* over Miraeus' brief biedt, laat enigszins te wensen over en dreigt de gebruiker op het verkeerde been te zetten. Er wordt daar getwijfeld aan de oudere literatuur, waarin te lezen staat dat Miraeus' brief aan Marcus Velserus of Welser (1558-1614), een goede vriend van Lipsius, gericht is: de Latijnse tekst bevat immers geen enkele verwijzing naar Velserus. Miraeus' brief noemt de bestemmeling inderdaad niet; de tekst is duidelijk voor een algemeen en internationaal lezerspubliek bedoeld. Maar het lijdt geen twijfel dat Velserus de brief in handen heeft gekregen en hem heeft laten drukken. Daarvoor pleit vooreerst het feit dat de plaquette (zonder auteursnaam of naam van de adressaat) te Augsburg, de stad van Velserus, werd gedrukt (op de persen van Christophorus Mangus);[15] het ligt voor de hand dat Velserus, die tot de intimi van Lipsius had behoord,[16] de brief heeft laten drukken. Vervolgens biedt de briefwisseling van Velserus zelf een onomstootbaar bewijs van deze gang van zaken. Op 2 juni 1606 schreef die namelijk aan hoogleraar Robertus Titius (1559-1609)[17] te Bologna dat hij zich verbaasde over het feit dat

15 *De obitu Iusti Lipsi epistola*, Augsburg 1606. Christoph Mang was actief als drukker in Augsburg van 1603 tot 1624: J. Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. 2., Verbesserte und ergänzte Auflage*, Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 12, Wiesbaden 1982, 21.

16 Zie over deze katholieke patriciër uit Augsburg, filoloog, historicus en antiquaris o.a. B. Roeck, 'Geschichte, Finsternis und Unkultur. Zu Leben und Werk des Marcus Welser (1558-1614)', in *Archiv für Kulturgeschichte*, 72 (1990), 115-141; J. Papy, 'Lipsius and Marcus Welser; the antiquarian's life as *via media*', in *Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome*, 68 (1998), 173-190; De Landtsheer - Sacré - Coppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606): Een geleerde en zijn Europese netwerk*, nr. 51.

17 Zie voor de excentrieke classicus Titius (docent in Bologna, 1596-1606, en Pisa, 1606-1608) o.a. L. Simeoni, *Storia della Università di Bologna*, II: *L'età moderna (1500-1888)*, Bologna 1947, 45; M.E. Cosenza, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian*

Titius blijkens zijn laatste brief[18] nog niet op de hoogte was van de dood van Lipsius, terwijl Velserus Hieronymus Mercurialis zovele weken eerder daarover had ingelicht, met de bede het nieuws aan Titius te melden. Tevens had Velserus hem een brief over de dood van Lipsius bezorgd die hij uit Vlaanderen had ontvangen, brief die Velserus in Augsburg had laten drukken en die zijns inziens intussen al herdrukt was in Italië:

> Resto maravigliato, che V.S. il giorno della data dell'ultima sua non havesse ancora notizia della morte del Sig. Lipsio buona memoria. Poiche sono passate tante settimane che io ne diedi avvi-

Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, *1300-1800*, 4: *Pi-Z*, Boston 1962, 3419; A. Grafton, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*, II: *Historical Chronology*, Oxford-Warburg Studies, Oxford 1993, 368-71 en 384-85; *Storia dell'Università di Pisa*, 1**: *1343-1737.* A cura della commissione rettorale per la storia dell'Università di Pisa, Pisa 2000, 536 en 566.

18 Die ons onbekend is.

> so al Sigr. Mercuriale pregandolo di communicarla con V.S. Et insieme le mandai una lettera havuta di Fiandra in questo proposito, quale feci stampare in questa Città e credo sia ristampata in Italia.[19]

Hieruit blijkt niet alleen dat Miraeus' brief (de auteur wordt weer niet genoemd) reeds geruime tijd voor juni 1606 door toedoen van Velserus in Augsburg was gedrukt, maar ook dat er inmiddels een tweede druk in Italië was verschenen. Van die heruitgave is in de *Bibliotheca Belgica* geen spoor terug te vinden. Toch klopt de informatie van de humanist uit Augsburg. Er is zelfs meer dan een Italiaanse herdruk bewaard. In de Biblioteca Angelica (D.S.S. (15)) en de Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele (35.10.C.21 (ins. 11)) te Rome vonden we nog een andere Italiaanse editie van Miraeus' brief, nu met een licht gewijzigde titel: *De pio*, *simul et catholico Iusti Lipsii obitu epistola. Primum Augustae Vindelicorum*, *& nunc denuo Florentiae impressa per Sanctem Bacciolinium. In studiosorum gratiam; ut qui aegregiam tanti viri in ipsius scriptis admirantur doctrinam*, *eiusdem eximiam in Morte possint venerari pietatem. Admodum illustri D. Curtio Pichenae Magni Ducis Etruriae a Secretis dicata. Florentiae*, *apud Iunctas. MDCVI. Cum licentia superiorum.* In deze eerste Italiaanse editie treft men geen portret van Lipsius, liminaire stukken, colofon, of een verwijzing naar de auteur van de brief aan. Deze brochure verscheen bij de beroemde uitgeverij der Giunti te Florence.[20] De wending 'per Sanctem Bacciolinium' heeft voor verwarring gezorgd in de moderne beschrijvingen van de plaquette: de amper bekende Bacciolini trad op als drukker voor verscheidene uitgevers,[21] maar wordt zowel in de catalogus van de Biblioteca Angelica, als in de *National Union Catalog*[22] beschouwd als de eigenlijke auteur van de tekst; de recente bibliografie van de Giunti schrijft het werkje zelfs toe aan de pen van Sante Bracciolini (kennelijk gehouden voor een verwant van de befaamde humanist Poggio Bracciolini). Velserus stelde in zijn brief van 2 juni 1606 dat hij het bericht van Lipsius' dood aan Hieronymus Mercurialis had meegedeeld; met Mercurialis onderhield de Duitser goede contacten. De Italiaanse arts (1530 - november 1606)[23] was een vriend van Lipsius geweest - ze hadden elkaar ontmoet bij kardinaal Granvelle tijdens Lipsius' verblijf in Rome (1568-1570), toen Mercurialis lijfarts van kardinaal Alessandro Farnese was, en hadden nadien regelmatig gecorrespondeerd. Mercurialis had een academische carrière uitgebouwd die hem van de universiteiten van Padua (1569-) en Bologna (1587-), naar die van Pisa had gevoerd, waar hij vanaf 1592 geneeskunde doceerde; hij pendelde sindsdien regelmatig tussen Pisa en Florence. De in Rome ontstane vriendschap bleef tot het einde van Lipsius' leven duren; steeds weer

19 *Marci Velseri*, *Matthaei F.*, *Ant. N.*, *Reip. Augustanae quondam duumviri*, *Opera historica et philologica*, *sacra et profana* [...], Nürnberg 1682, 876-877.

20 Cf. L. Silvestro Camerini, *I Giunti tipografi editori di Firenze 1571-7625. Annali inediti con un appendice sui bibliografi dei Ciunti*, Firenze 1979, 149.

21 Zie b.v. *Jacobi Mancini Politioni De restituto Pisanorum templo oratio*, *Florentiae*: apud Sanctem Bacciolinum pro Iohanne et Antonio Ciansis bibliopolis Pisanis, 1604) (exemplaar in de Bibliothèque Mazarine te Parijs).

22 *The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints* [...], 28; *Ayala*, *E. - Bach*, *J.S.*, Londen-Chicago 1969, 585. Een exemplaar van deze Florentijnse editie van Miraeus' brief wordt bewaard in de Newberry Library te Chicago.

23 Zie over hem A. Hirsch (ed.), *Biographisches Lexicon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*, 4, München-Berlijn 1962, 171-172.

betuigden de twee hoogleraren hun achting en affectie voor elkaar. In de ogen van Mercurialis was Lipsius één van de grootste filologen en oud-historici van zijn tijd; de Italiaan ijverde dan ook in 1591-1592 bij Ferdinando de' Medici, groothertog van Toskane, voor een benoeming van Lipsius aldaar; maar Lipsius gaf te kennen dat hij dat aanbod sowieso zou afslaan. Het was dan ook waarschijnlijk de grote Lipsius-bewonderaar Mercurialis die de

brief over Lipsius' dood in Florence opnieuw

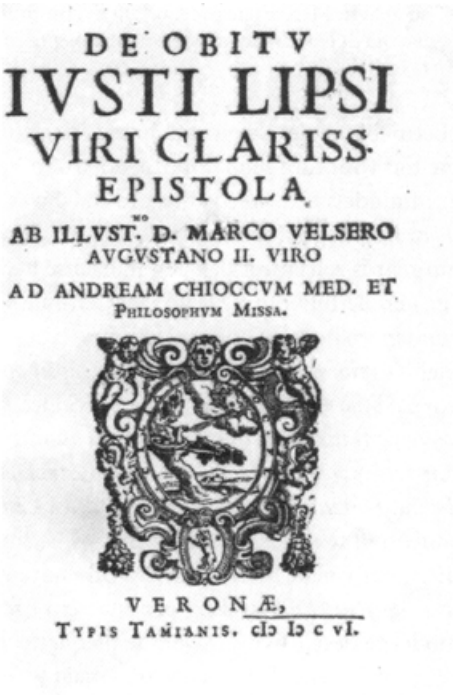
DE OBITV
IVSTI LIPSI
VIRI CLARISS.
EPISTOLA
AB ILLVST.mo D. MARCO VELSERO
AVGVSTANO II. VIRO
AD ANDREAM CHIOCCVM MED. ET
PHILOSOPHVM MISSA.
VERONÆ,
TYPIS TAMIANIS. CIↃ IↃ C VI.

op de pers liet leggen. Hij droeg bet werkje op aan een vriend die raadsheer van de groothertog van Toskane was en bovendien met Lipsius in betrekking had gestaan: Curtius Pichena (1553-1626) was immers net als Lipsius een gereputeerd specialist van Tacitus en had in 1603 toenadering gezocht tot Lipsius, toen hij had geconstateerd dat de Leuvenaar zijn filologisch werk naar waarde schatte en hem met lof had vermeld.[24] De tekst van deze Florentijnse editie van Miraeus' brief verschilt niet van de Augsburgse; de titelpagina maakt duidelijk dat de Duitse editie en niet een handschrift als basis heeft gediend; de evidente drukfout in het begin van het relaas (in de Augsburgse editie 'MMVI' in plaats van 'MDCVI') werd in deze Italiaanse uitgave rechtgezet.

In de Bibliothèque Mazarine (4° 18778/4) te Parijs berust *De obitu Iusti Lipsi viri clariss. epistola ab Illust. mo D. Marco Velsero Augustano II. Viro ad Andream Chioccum med. et philosophum missa. Veronae*, *Typis Tamianis. MDCVI.* Hier wordt de naam van de briefschrijver evenmin vermeld en bevat de plaquette net als de eerste editie noch liminaire stukken noch colofon noch portret, terwijl de titelpagina zelfs het vermoeden wekt dat het Velserus zelf was die een brief over de dood van Lipsius schreef aan Andrea Chiocco (1562-1624)[25] - Velserus heeft alleen maar Miraeus' tekst doorgestuurd aan die Veronese correspondent van Lipsius. Vermoedelijk betreft het hier ook een herdruk van de Augsburgse uitgave, al maakt de titelpagina dat niet duidelijk. Vreemd is bovendien het feit dat een woord uit het archaïserende, door de preklassieke dichter Ennius geïnspireerde slotvers blijkbaar niet gelezen kon worden

24 Zie over Pichena (die in 1600 in Hanau zijn belangrijke *Ad Cornelii Taciti opera notae* had gepubliceerd) J. Ruysschaert, *Juste Lipse et les Annales de Tacite. Une méthode de critique textuelle au xvie siècle*, Humanistica Lovaniensia, 8, Turnhout 1949, passim; *Lipsius en Leuven*, 74; *Lieveling van de Latijnse taal*, 173.

25 Zie over Chiocco DBI 25, 11-12. De arts en dichter Chiocco had een praktijk in zijn geboortestad, waar hij ook geneeskunde onderwees. Lipsius had met hem gecorrespondeerd vanaf 1603.

door de Veronese drukker en vervangen werd door enkele puntjes. Voor het overige is deze Veronese editie op één zetfout, een kleine wijziging (hier staat ergens *advolarunt* in plaats van *advolarunt*) en één orthografische variant na identiek aan de tekst zoals Velserus hem heeft, gepubliceerd. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat de druk zou berusten op een handschriftelijke kopie van Miraeus' brief, die Velserus aan Chiocco zou bezorgd hebben voordat de plaquette in Augsburg gedrukt was. De drukker die achter de 'typi Tamiani' schuilgaat, is Angelo Tamo, die in Verona actief was tussen 1598 en 1630.[26]

26 Cf. L. Carpané - M. Menato, *Annali della tipografia Veronese del Cinquecento. Con un contributo di Daniela Brunelli*, 2 vols, Bibliotheca bibliographica Aureliana, 126 en 139, Baden-Baden 1992-1994, I, 41-42; het drukkersvignet van de plaquette beantwoordt inderdaad aan het gebruikelijke van Tamo (II, 662); C. Fahy (ed.), *Printing a Book at Verona in 1622. The Account Book of Francesco Calzolari Junior* (Paris, 1993), passim.

In 1606 werd de brief over het overlijden van Lipsius nogmaals gedrukt; deze vierde editie was wel bekend. Sebastianus Rolliardus († 1639),[27] advocaat bij het Parijse parlement en Latijns dichter, evenals een groot bewonderaar van de Leuvense hoogleraar, die hij in de *Fama postuma*, Antwerpen, 1607, de bundel funeraire poëzie ter ere van Lipsius, zou bewieroken, publiceerde in 1606 *V.C. Iusti Lipsii nunc inter beatos agentis*, *aeviternitas. Ad Academiam Lovaniensem. Auctore Sebastiano Rolliardo Melodunensi j.c. et in suprema curia Franciae advocato*, Parisiis: Ex Typographia Philippi à Prato, via Amygdalina ad Veritatis insigne, 1606, een bundel ter nagedachtenis van de overleden Lipsius, waarin hij zich als een goede vriend van de overledene profileerde en de kwestieuze brief opnam (pp. 56-57). Ditmaal werd Aubertus Miraeus, de auteur van de brief, expliciet vermeld: onder de tekst verschijnt zijn afgekorte naam (AUB. MIR.). Dit boekje kwam later in 1606 op de markt, allicht kort na 1 juni 1606, datum van de dedicatie aan de Leuvense universiteit. Ten opzichte van de voorgaande edities bevat deze versie vrij veel varianten en inzonderheid bijkomende details, die niet van Rolliardus' hand kunnen stammen; inhoudelijk en tot in de verwoording toe komen ze overeen met het relaas van Miraeus zoals dat in latere versies, inz. in zijn Lipsiusbiografie, werd geïncorporeerd. Daaruit kunnen we voorzichtig besluiten dat Rolliardus de brief die hij van Miraeus ontvangen had, niet zonder meer heeft willen publiceren, maar voor hij naar de drukker ging, teruggekoppeld heeft naar de auteur, die hem een herwerkte versie ter hand heeft gesteld. Een van de toegevoegde elementen betreft het feit dat Corselius' lijkrede inmiddels in druk beschikbaar is.[28] Over de dood zelf van Lipsius lezen we in de Augsburgse en de twee Italiaanse edities als volgt: ‘Summa itaque cum testificatione pietatis Christianas, X. Cal. Aprileis, post noctis medium, anno aetatis nono et quinquagesimo, placide ac leniter expiravit.’

In de versie bij Rolliardus daarentegen luidt het:

> Summa itaque cum testificatione pietatis, Christi crucifixi imaginem frequenter amplectens, et nunc Iesu, nunc Mariae nomen ingeminans, X. Cal. Aprileis, post noctis medium, anno aetatis nono et quinquagesimo, placide ac leniter expiravit.[29]

27 Zie over hem ILE XIII, 00 09 01 R, inl.

28 Helaas kunnen we evenmin uitmaken in welke maand van het jaar 1606 Corselius' lijkrede te Leuven werd gepubliceerd, al ligt het voor de hand dat de uitgave niet zo lang na de plechtige uitvaart tot stand kwam, Corselius' opdracht aan Karel van Croÿ is niet gedateerd; er staat wel in dat de lijkrede *proximis diebus* werd gehouden, wat in latere edities van het werkje veranderd werd in het vage *nuper*. Zie voor deze uitgave BBR 3, 1122 en D. Van Daele, *Gerardus Rivius*, *drukker te Leuven & pedel van de theologische faculteit (1597-1634)* (onuitg. licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 1987), 84.

29 De toevoeging (vasthouden van het kruis, herhaaldelijk aanroepen van Jezus en Maria) kan teruggaan op mondelinge getuigenissen, maar het is waarschijnlijk dat Miraeus een kopie in handen heeft gekregen van het uitvoerige relaas van Lipsius' dood dat de minderbroeder Franciscus Paludanus († 1631) ten behoeve van zijn overste opstelde op 9 mei 1606, dus nadat Miraeus zijn eigen relaas had geredigeerd en rondgestuurd (GV, 256-261); bij Paludanus (*ib.*, 261) las hij dat Lipsius vlak voor zijn dood herhaaldelijk een kruisbeeld kuste en de naam van Jezus en Maria mompelde, hij paste dit in zijn eigen relaas in en signaleerde het aan Rolliardus toen die hem liet weten dat hij Miraeus' brief graag wou publiceren. In zijn lijkrede van 30 maart had Corselius het kruisbeeld niet vermeld.

Letterlijk dezelfde zin staat in Miraeus' elogium van Justus Lipsius, zoals dat opgenomen is in de tweede editie van zijn *Elogia Belgica* (Antwerpen, 1609).[30] Zeven jaar na de eerste editie van de *Elogia illustrium Belgii scriptorum* bracht Miraeus inderdaad een herwerkte en

30 Aubertus Miraeus, *Elogia Belgica sive illustrium Belgii scriptorum*, *qui nostra patrumque memoria*, *vel Ecclesiam Dei propugnarunt*, *vel disciplinas illustrarunt*, *vitae breviter commemoratae*, Antwerp en 1609, 137-174 (met op pp. 160-164 de lichtjes gewijzigde tekst van de brief over de dood van Lipsius). In verhouding tot de rest van de notities is het levensverhaal van Lipsius buitensporig lang. Miraeus recycleerde zijn afzonderlijk uitgegeven biografie van Lipsius en wilde alleen al door de omvang van de notitie over deze humanist duidelijk maken hoezeer die alle geleerden uit de Nederlanden overvleugelde.

uitgebreide uitgave op de markt (waarbij hij overigens rekening hield met de suggesties die Lipsius hem in 1601 al had bezorgd); Lipsius kreeg daarin een ereplaats. Inmiddels had hij een uitgebreide biografie van Lipsius geredigeerd, waarin hij het verhaal van de dood zoals hij dat in de lente van 1606 had geschreven, met enkele kleine wijzigingen had ingelast. De tekst van het elogium van Lipsius werd in datzelfde jaar 1609 nog driemaal als zelfstandige publicatie te Antwerpen uitgebracht, eenmaal als *Vita sive Elogium Iusti Lipsii*, tweemaal als *Vita Iusti Lipsii*;[31] de tweede editie van de *Vita Iusti Lipsii* uit 1609 bevatte een klein aantal varianten in de verwoording en enkele detailtoevoegingen. Die grondige biografie, die in feite het stramien van Lipsius' autobiografische brief van 1600 volgde, maar enkele eigen accenten legde,[32] werd op haar beurt ingelast in de tweede editie van de *Fama postuma* (Antwerpen; Balthasar Moretus 1613)[33] en in verscheidene edities van de Verzamelde Werken van Lipsius.[34] Miraeus' biografie is dus zeer invloedrijk geweest; ze is organisch gegroeid uit een omstandig verslag van de dood van de humanist, dat omgeturnd werd tot een uitvoerige levensbeschrijving toen bleek dat Woverius, de gedoodverfde biograaf van Lipsius, zijn project niet zou kunnen realiseren; doordat ze nauw aansloot bij de autobiografische brief van Lipsius zelf, bleef ze fundamenteel trouw aan het beeld dat de humanist van zichzelf had uitgedragen. Miraeus bleef al die tijd schaven aan zijn tekst. In de loop van 1606 werd Rolliardus al een licht bijgestelde tekst ter hand gesteld, waarin Miraeus rekening had gehouden met de gepubliceerde lijkrede van Corselius en allicht met het handschriftelijke verslag van een minderbroeder van 9 mei 1606. In de latere edities werden sommige details toegevoegd, andere weggelaten. Geen moeite was de Antwerpse kanunnik teveel als het erom ging recht te laten wedervaren aan zijn vereerde leermeester en met woorden een fraai monument voor hem op te richten.

Verscheidene exemplaren van de eerste, Augsburgse druk van Miraeus' brief zijn voorzien van een fraaie portretgravure van Lipsius, waaronder twee archaïserende disticha ter ere van de humanist prijken.[35] Het portret werd gegraveerd door Dominicus Custodis († 1612), een uit Antwerpen afkomstige graveur die werkzaam was te Augsburg. Lipsius' portret verschijnt er in een medaillon, dat door twee hoorns des overvloeds wordt geflankeerd; bovenaan verschijnt de zonnegod Apollo in een vierspan dat over de wolken wordt geleid; boven Apollo prijkt een aureool met daarin het motto *Iam omnia illustravit* (Hij heeft alles reeds verhelderd). Het portret wordt traditioneel in of kort voor 1606 gedateerd, maar stamt in feite uit 1600. Op vraag van Velserus had Lipsius enige tijd voor 16 juni 1600 een ‘aardig portret’ van zichzelf opgestuurd. Op 19 juli bevestigde Velserus dat hij het ontvangen had en er kopies van had laten maken; hij kondigde ook aan dat lokale kunstenaars aan de hand van het portret een gravure met een flatterend embleem zouden vervaardigen. In september

31 Zie voor deze edities BBR 4, 380-383.
32 Zie daarover Enenkel, ‘Lipsius als Modellgelehrter’.
33 Cf. BBR 3, 1113-114; *Lipsius en Leuven*, 297-300.
34 Cf. BBR 3, 1018-1029.
35 Vgl. A.-M. Berryer, ‘Essai d'une iconographie de Juste Lipse’, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles fondée à Bruxelles en 1887*, 43 (1939-1940), 5-71 (pp. 16-17, nr. 18); *Lipsius en Leuven*, pp. 254-256 (met afbeelding); ILE XIII, 00 06 16 S (p. 176), 00 06 21 (pp. 177-178), 00 07 19 (pp. 189-190), 00 09 13 (pp. 224-226) en 00 09 25 W (pp. 234-235); ILE XIV, 01 02 25 B. Met dank aan dr. J. De Landtsheer voor de hulp.

kon hij een exemplaar van de gravure aan Lipsius bezorgen, die minder dan twee weken later repliceerde dat het poëtische onderschrift, dat hij aan Velserus toeschreef, wel erg vleiend was. In febru-

IAM ILLVSTRAVIT OTA
IVSTVS LIPSIVS
Anle exorientis supera Macetidi' pluder,
Nem'est huic scriptor quo coqueruare queat:
Si qz scribendo cœlestia scandere quisquam est:
Huic soli cœlo maxima porta patet.

ari 1601 schreef een Italiaan aan Lipsius dat hij van Velsems een fraai portret van Lipsius met een motto erboven en vier lofverzen eronder had ontvangen. Het vormde voor de correspondent de aanleiding om een Italiaans sonnet te schrijven, waarin hij het heeft over Apollo die de zonnewagen bestuurt en waari n sprake is van de verheldering van het duistere:[36] het gaat dus duidelijk om hetzelfde portret. De gravure, die erg gelijkt op het moeilijk te dateren portret door de kopersnijder Pierre Aubry,[37] toont de trekken van een 'eeuwig jeugdige' Lipsius. Het model dat Custodis in Augsburg volgde, had dezelfde kenmerken, zoals blijkt uit een fragment van een brief van Velserus aan Erycius Puteanus (1574-1646), die dateert van 21 juli 1600:

> Fasciculum ad Lipsium curavi. Qui cum superioribus diebus imaginem mihi suam coloribus pictam mitteret, iuvenescere visus est, ad eam contendenti, quae ante annos puto XIII aere vulgata.[38]
> Je bundeltje voor Lipsius heb ik laten bezorgen. Voor enkele dagen ontving ik een portret in kleur van hem; het kwam me voor dat hij verjongd was, vergeleken bij het gravureportret dat een dertiental jaar geleden werd verspreid.

De portretgravure van dertien jaar eerder zou het werk van Goltzius kunnen geweest zijn, waarop het jaar 1587 verschijnt;[39] het portret dat Velserus in 1600 ter hand werd gesteld, misschien een kopie van of een portretgravure gebaseerd op een verloren schilderij van Otho Vaenius uit ca. 1599.[40] Voor ons betoog is het belangrijker dat Lipsius' brief van 25 september 1600 insinueert dat de verzen die onder Custodis'

36 Cf. ILE XIV, 01 02 25 B.
37 Cf. *Justus Lipsius(1547-1606) en het Plantijnse Huis*, 219 (nr. 95); Berryer, 17 (nr 19).
38 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 19112bis, z.f.
39 Berryer, 17-18 (nr. 20); *Lipsius en het Plantijnse Huis*, 217-218 (nr. 92).
40 Cf. Berryer, 60 (nr. I).

portret van Lipsius zijn afgedrukt, van de hand van Velserus moeten zijn; ze vormen haast een cento van verzen van Lipsius' geliefde Ennius.[41] Op de tekst van Miraeus' brief volgen in de Duitse en Italiaanse edities van de brief nog een epigram van Ennius en een lofdicht ter nagedachtenis van Lipsius, dat even-

41 'A sole exoriente supra Maeotidi' pludes,/ Nem'est hunc scripteis quei exuperare queat./ Si fas scribendo caelestia scandere quoiquam est,/ Hunc solei caelei maxuma porta patet.' Vgl. Ennius, *Epigrammata* 4 V: 'A sole exoriente supra Maeotis paludes/ Nemo est qui factis aequiperare queat./ Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam est,/ Mi soli caeli maxima porta patet.'

eens in een archaïsch-enniaanse stijl is geschreven en de titel *Memoriae Iousti Lipsii* draagt,[42] Het ligt voor de hand dat ook dit laatste gedicht van Velserus stamt. De Enniaanse fragmenten en imitaties geven een eenheid aan de plaquette. Het feit dat van de verzen onder het portret, het Ennius-citaat en het enniaanse lofdicht op Lipsius geen spoor meer terug te vinden is in de edities waarin Miraeus' naam verschijnt, dus vanaf de uitgave van de zomer van 1606 in Rolliardus' boekje ter ere van Lipsius, suggereert zeer sterk dat deze stukken niet van Miraeus' hand zijn. Indien deze hypothese klopt, is het een bijkomend argument voor de stelling dat de Florentijnse en Veronese drukken van Miraeus' brief, waarin het finale Ennius-citaat en het gedicht *Memoriae Iousti Lipsii* wel zijn opgenomen, teruggaan op de Augsburgse druk en niet op een handschriftelijke kopie van Miraeus' brief.

Miraeus' *De obitu Iusti Lipsii epistola* was niet het eerste in de reeks van berichten over de dood van Justus Lipsius. Tijdens de plechtige herdenkingsdienst die op donderdag 30 maart in Leuven werd gehouden, sprak Gerardus Corselius de lijkrede uit, waarin hij het leven en de verdiensten van Lipsius overliep en de diepgewortelde katholieke overtuiging van de betreurde hoogleraar in de kijker plaatste. Vanzelfsprekend schonk Corselius aandacht aan de vroomheid die Lipsius aan de dag had gelegd in zijn laatste dagen en uren, het moment waarop alle maskers afvallen. Miraeus heeft deze dienst bijgewoond en liet zich in zijn relaas duidelijk inspireren door de krachtlijnen van Corselius' betoog - de lijkrede werd korte tijd later ook gepubliceerd. Net als Corselius beklemtoonde Miraeus de sereniteit van de stervende, die zich niet langer om zijn wetenschappelijke werk bekommerde, maar zich overgaf aan een *meditatio mortis* en zijn aandacht uitsluitend aan God en de hemel wijdde. Corselius' mededeling dat een bronchitis Lipsius ‘het bed deed houden en op enkele dagen tijd in de armen van de dood dreef’ (destillatio te dat in lectum et paucis diebus in letum) inspireerde Miraeus tot een uitlating die hij in de mond van Lipsius legde om diens onthechting te illustreren met een typisch Lipsiaans woordenspel: ‘Met een montere gelaatsuitdrukking zong hij als het ware zijn zwanenzang met deze woorden: “Naar het ziekbed, naar het doodsbed”’ (vultu alacri cygnaeam hanc vocem *Ad lectum & letum* [...] emisit', f. A2r) - een uitspraak die Miraeus later heeft weggelaten.

We beschikken daarnaast over een langer handschriftelijk verslag van een minderbroeder, Franciscus Paludanus of Van den Broeckius, dat dateert van 9 mei 1606.[43] Paludanus was zelf aanwezig bij Lipsius' ziekbed op 22 maart 1606, maar was in de loop van de namiddag vervangen door zijn medebroeder Johannes Huberti, die samen met Lipsius' goede vriend en testamentuitvoerder Nicolaus Oudaert (1541-1608)[44] de ogen van de overledene zou sluiten. Paludanus' verslag is gebaseerd op zijn eigen ervaringen, en de woorden van zijn confrater, van Lipsius' weduwe en

42 ‘Ingenio, quoi nulla malum sententia suasit,/ Ut faceret facinus, levis aut malu', doctu', fidelis,/ Suavis homo, facundu', suo contentu', beatus;/ Non ponebat enim rumores ante salutem;/ Sceitu', secunda loquens in tempore, commodu', verbum/ paucum, molta tenens anteiqua, sepolta, vetusta,/ quai faciunt mores veteresque novosque tenentem,/ Moltarum veterum legum, divomque hominumque/ Prudentem, quei molta loqueive tacereve posset./ Ergo magisque magisque virei nunc gloria claret,/ Omnibus endo locis ingens apparet imago.’

43 Zie noot 10.

44 Zie over hem *Biographie nationale* (...) *de Belgique*, 16 (Bruxelles, 1901), kk. 382-383 (P. Berghmans); W. Geerts, *De tumulus honorarius voor Nicolaus Oudaert* (1541-1608) (onuitg. licentiaatsverhandeling K.U. Leuven, 2001).

van een dienstbode. Het beschrijft de twee laatste weken van Lipsius' leven. De geestelijke heeft veel aandacht voor de vrome levensavond van de humanist en beschrijft in detail de gebeden en rituelen van de laatste dagen, maar zijn ver-

slag maakt een waarachtige indruk; het stipt bijvoorbeeld aan dat Lipsius op 14 maart (overigens de laatste dag waarop hij brieven heeft geschreven) nog met lectuur en met zijn werk bezig was, spreekt over het bezoek dat Lipsius heeft ontvangen en het ogenblik (20 maart) waarop de humanist besefte dat zijn einde nakend was. Miraeus' relaas, waarvan de eerste redactie voorafging aan het verslag van Paludanus, is minder gedetailleerd; in zijn stilering legt het, in de lijn van Corselius' lijkrede en ten behoeve van de leden van de Republiek der Letteren, de klemtoon op de filosofische gelatenheid en vooral de religieuze beginselvastheid, alsook de doorleefde katholieke vroomheid van Lipsius, terwijl het eveneens voor de buitenwacht het buitengewone prestige van Lipsius aan de Leuvense universiteit en in de Zuidelijke Nederlanden accentueert. Nog meer gestileerd en ideologisch sterker gekleurd is het korte verslag dat de Leuvense jezuïeten opstelden voor het jaarlijkse activiteitenverslag, de *Litterae annuae*, waarin doorgaans enkel aan de jezuïeten zelf aandacht werd besteed. Door over Lipsius te spreken, onderstreepten ze zijn aanzien en lieten ze het tevens op zichzelf afstralen. Daarnaast was het uiteraard een feit dat Lipsius ooit in de Sociëteit was ingetreden, dankzij de Sociëteit zonder al te veel problemen uit het calvinistische Leiden naar het katholieke Zuiden was kunnen terugkeren, sinds zijn terugkeer nauw verbonden was geweest met het Leuvense college, deel had uitgemaakt van een Mariacongregaties van de jezuïeten, eerst in Luik en daarna in Leuven, in zijn laatste ziekte veel steun had gekregen van Pater Leonardus Lessius[45] en anderen, in het uur van de dood was bijgestaan door drie jezuïeten en een deel van zijn bibliotheek aan het Leuvense college van de Orde had gelegateerd, allemaal voldoende redenen om hem een plaatsje te geven in hun jaarverslag, dat op het einde van 1606 of in het begin van 1607 moet tot stand gekomen zijn en schatplichtig was aan Corselius' lijkrede.[46] Het korte verslag over Lipsius' dood in het kader van de acitiviteiten van de Maria-congregaties van de Leuvense jezuïeten staat haast volledig in het teken van Lipsius' mariale devotie.

45 Zie over Lessius o.a. T. Van Houdt m.m.v. W. Decock, *Leonardus Lessius: traditie en vernieuwing* (Antwerpen, 2005) en De Landtsheer - Sacré - Coppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606): Een geleerde en zijn Europese netwerk*, nr. 35. Het feit dat Miraeus in zijn brief over de dood van Lipsius expliciet zegt dat de jezuïet en theoloog Leonardus Lessius de auteur is van een belangrijk werk met de titel *De iustitia et iure*, illustreert treffend dat zijn relaas voor een internationaal publiek bedoeld is. Daarop wijzen ook details over de Leuvense Sint-Pieterskerk (die de hoofdkerk van Leuven wordt genoemd en tot tweemaal toe als *basilica* wordt voorgesteld).

46 Zie voor de tekst D. Sacré, ‘Mortis Lipsianae relatio inedita’, in *Melissa*, 77 (1997), 6-8; Id., ‘Mortis Lipsianae relatio critice edita’, in *ibid.*, 78 (1997), 7-9.

Appendix Bonciarius' uittreksel uit Miraeus' brief, 29 april 1606

Deze Latijnse brief van 29 april 1606 met Italiaanse vertaling vindt men in een handschrift dat de uitgaande correspondentie van Marcus Antonius Bonciarius bevat en wordt bewaard in de Biblioteca comunale di Perugia, hs. 1318, ff. 58v-59r.[47] De brief neemt vrijwel letterlijk het begin van Miraeus' brief over (maar vermeldt dus niet de eigenlijke dood van Lipsius, waarvan wordt geïnsinueerd dat die niet op 23, maar op 20 maart 1606 plaatsvond).

Het excerpt wordt zelf als een volledige brief voorgesteld en gedateerd op 29 april 1606. Bonciarius maakte het ten behoeve van zijn Italiaanse relaties; Miraeus' naam wordt niet vermeld. Van Bonciarius weten we dat hij op 18 april 1606, dag waarop hij nog een brief aan Lipsius schreef, nog niet op de hoogte was van het overlijden van de humanist. Hij moet de brief van Miraeus kort voor 29 april 1606 ontvangen hebben. Miraeus' brief kan dus bezwaarlijk na ca. 10 april 1606 naar Perugia verstuurd zijn.[48]

De Justi Lipsij V.C. Obitu Epistola

De extremo Justi Lipsij celeberrimi viri vitae actu, atque excessu, commemorare haec libuit. Cum in febrim anno MDCVI circa id. Martias incidisset, fatalem lectulum conscensurus, vultu alacri cignaeam hanc vocem, Ad lectum et letum, mortem animo praesagiens, emisit. Morbo ingravescente R.P. Leonardum Lessium Societatis Jesu Theologum eximium, cuius eruditi de Jure et Justitia extant commentarij, sibi familiarem advocavit, atque in procurandis Christiano ritu sacris, et animo expiando eluendoque totus fuit. Ceterarum itaque rerum omnium curis abiectis, sacrosanctum Christi corpus XIII Cal. April., qui dies in Dominicam Palmarum tunc incidit, pie suscepit, et sacro oleo, more Christiano, die sequenti inunctus est. Porro ad [*correxi ex* ex] extremum usque spiritum firma atque integra mente constitit, tanta animi constantia ac tranquillitate, ut nihil uxoris aut amicorum undique affluentium lacrymis ac suspiriis [*correxi e* suspiris] commoveretur. Itaque nec ullam quaerimoniae vocem, nec ullum repugnantis, aut trepidantis animi signum edidit, utque in vita, sic et in obeunda morte constantissimus extitit: et certe non scriptis modo, sed et factis philosophum se, eumque Christianum mirifice comprobavit. Perusiae, III Cal. Maij MDCVI.

celeberrimi viri] viri clarissimi in de editie
excessu, *commemorare] excessu*, *in quo sunt omnia*, *commemorare* in de editie
familiarem] perfamiliarem in de editie
Christiano ritu] ritu Christiano in de editie

47 Cf. A. Bellucci, *Inventario dei manoscritti della Biblioteca di Perugia*, Forlì 1895, 218: 'Liber epistolarum M.A. Bonciarii Perusiae 1605-1606 (sec. XVII)' (ook in G. Mazzatinti, *Inventari dei manoscritti delle Biblioteche d'Italia*, 5, Forlì 1895, 271). De 'brief' wordt vanzelfsprekend niet vermeld in GVi, maar een afdruk van de microfilm bevindt zich onder de datum [06 04 00] in de kaften die de professoren Gerlo en Vervliet ter voorbereiding van de kritische editie van Lipsius' correspondentie hebben aangelegd.

48 Afwijkingen ten opzichte van de eerste editie van Miraeus' brief over Lipsius' dood worden onder de tekst opgenomen.

Lettera intorno alla morte di Giusto Lipsio

Circa l'ultimo atto, e fin della vita, del famosissimo Giusto Lipsio, mi è parso di raccontare le cose qui sotto scritte. Essendo incorso nella febre circa i 15 di Marzo de l'anno 1606, dovendo entrar nel mortifero letto, disse con allegra faccia queste parole agguisa di cigno, Al letto, al cataletto. Aggravando il male chiamò a se il Reverendo P. Leonardo Lessio della Compagnia di Giesù, Theologo eccellente, di cui si leggono commentarij molto dotti Della Giusticia, e del dovere, suo grand'amico; et attese totalmente a prendere i sacramenti, purgando, e lavando l'anima sua, secondo il costume della Chiesa Catolica. Per tanto pose tutte l'altre cose da banda, prese devotamente il santissimo sacramento del'Altare il di 20 di Marzo, che fù la Domenica delle Palme, et il giorno seguente conforme al'usanza Christiana si cinse col' olio santo. Indi stette sempre in ottima disposition d'animo per insino al'ultimo fiato, con tanta costanza, e tranquillità di mente, che non mai puntosi commosso [correxi e *commosse*] per le lagrime, o suspiri della moglie, e degl'amici, che da ogni banda concorrevono. Laonde non mandò fuori voce alcuna di lamenti, ne diede segno alcun d'animo rinchrescevole, o pauroso. E sicome fù in vita, fù così anche in morte costantissimo. Et invero maravigliosamente mostrò non solo con le scritture, ma etiam dio coi fatti, che esso era filosofo e filosofo Christiano. Di Perugia il di 29 di Aprile 1606.

Samenvatting

Slechts een tweetal maanden na de dood van Lipsius († 23 maart 1606) circuleerde reeds een biografie van hem. De auteur ervan was niet de Antwerpenaar Johannes Woverius, aan wie Lipsius in 1600 al een uitvoerige autobiografische brief had geschreven (die hij opnam in zijn *Centuriae*), maar een andere oudleerling en vriend, de Antwerpse kanunnik Aubertus Miraeus, die zich o.m. in het genre van de biografie had gespecialiseerd. Steunend op Lipsius' eigen brief, het relaas van intimi die de humanist tijdens zijn laatste uren hadden bijgestaan, en de lijkrede van Lipsius' collega Corselius, stelde Miraeus zijn *De obitu Iusti Lipsii epistola* samen. Hij stuurde geschreven kopieën naar een aantal vrienden en bewonderaars van Lipsius, o.m. Marcus Antonius Bonciarius in Perugia en Marcus Welser in Augsburg. Deze laatste zorgde ervoor dat de brief nog voor begin juni werd gepubliceerd; weldra doken nog meer gedrukte versies op, in Florence, Verona en Parijs, al dan niet met de vermelding van Miraeus' naam. Een aantal van de Augsburgse exemplaren bevatten een fraaie portretgravure van Lipsius, het werk van Dominicus Custodis.

Summary

Only a couple of months after Lipsius's death († 23 March 1606), a biography was circulating. Its author was not Johannes Woverius from Antwerp, whom Lipsius had sent an extensive autobiographical letter in 1600 (afterwards included in one of the *Centuriae*), but another former student and friend, Aubertus Miraeus, a canon of the Antwerp cathedral, who had already devoted himself to the genre of the biography. Miraeus based himself on Lipsius's own letter, on the accounts of friends who had been at Lipsius's side throughout his fatal illness, and on the funeral eulogy held by Lipsius's colleague Corselius. Manuscript copies of this *De obitu Iusti Lipsii epistola* were addressed to friends and admirers of Lipsius, such as Marcus Antonius Bonciarius in Perugia and Marcus Welser in Augsburg. The latter had Miraeus's *De obitu* published already before June 1606; soon afterwards printed versions came from the press in Florence, Verona and Paris, some of them explicitely mentioning its author's name. A number of the Augsburg copies contain a handsomely engraved portrait of the humanist, the work of Dominicus Custodis.

Dirk Sacré

De allerlaatste?
Johannes Woverius in plaats van Justus Lipsius: een onuitgegeven en onbekende brief aan Federico Borromeo (1606)

Het laatste stuk dat in de onmisbare *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse*[1] vermeld wordt, is een brief die de latinist Marcus Antonius Bondarius uit Perugia op 18 april 1606 aan de Leuvense hoogleraar Justus Lipsius schreef: Bonciarius wist toen nog niet dat Lipsius in de nacht van 22 op 23 maart 1606 het tijdelijke met het eeuwige had verwisseld. De brief die we hier presenteren, werd nog een maand later, op 17 mei 1606, geschreven: het was een antwoord op een zending van kardinaal Federico Borromeo (1564-1631) aan Lipsius; die zending zelf was uit Milaan vertrokken op 29 maart 1606, ongeveer een week na de dood van de Leuvense humanist: het duurde natuurlijk langer dan zeven dagen voor de mare van diens dood Italië bereikte. Woverius' antwoord, dat tot dusverre onbekend is gebleven, verdient ons inziens een plaats in de *Iusti Lipsi Epistolae.*

Woverius' autografe brief berust in de Biblioteca Ambrosiana te Milaan, hs. G 256 inf., ff. 42v-43r. (nr. 21) in een van de bundels correspondentie van kardinaal Federico Borromeo. We laten hier eerst de tekst en een Nederlandse parafrase volgen.

[f. 42r] ILLUSTRISSIME ET REVERENDISSIME DOMINE,

Utinam quas misisti accipere immortalis nunc sanè LIPSIUS potuisset! Sed luce exivit nostra, ILL[USTRISSI]ME, et superam illam ingressus, inter meliora sidera aeterni luminis splendore enitescit. Quam dolor iste non haec Belgica tantum pectora percussit! Omnibus et humano generi decessit, qui publicis commodis omnem praestantis ingenii laborem consecraverat. Sed vel saltem in conspectum optimae et inclytae tuae institutionis, ILL[USTRISSI]ME Domine, durare potuisset! Lubentius, credo, laetiusque post se tantam in terris virtutem reliquisset. Nihil blandior. A Musarum ad homines reditu illustrius exemplum vel apud summos et amicissimos Principes nullum exstitisse affirmare ausim. Ego mirum quam exultavi Ambrosianae scholae felicitate et gloria! Sileo tamen nec divulgo hoc secretum, quod ex necessitate muneris et LIPSIANI testamenti curatoris officio ad me dimanavit. Si iusseris, ipsas illas uti accepi leges remittam, vel etiam ijs meum sensum adscribam, et quas emendare non possum, unius alteriusque cogitationis accessione producam. Eia, enitere, ILL[USTRISSI]ME D[omi]ne, et gloriae duraturum decus splendidissimae genti tuae, nomini vero meritisque tuis aeternam laudis et famae celebritatem assere. Ab istis suavissimi gaudij verbis ad Herois nostram memoriam relabor; cuius iconem cum elogio meo istis apposui;

1 Cf. GVi, 403.

contra iam vulgatas imagines ista vivit et viventis effigiem probè refert. Abrumpo aut potius amarissimis lacrimis permixti singultus ulteriori intercedunt scriptioni. Unum addo, te scilicet, ILLUSTRISSIME et REVER[ENDISSI]ME D[omi]ne, colere me et venerari. Antverpia, M.DC.VI. XVI Kal. Iunias.

ILL[USTRISSI]MAE et Rev[erendissi]mae D[ominationis] T[uae]
Addictissimus cliens
Joannes Woverius Antverpiensis

[f. 43v] [*Adres*:] ILLUSTRISSIMO et REV[ERENDISSI]MO D[OMINO],
D[OMIN]O FREDERICO BORROMAEO
S[anctae] R[omanae] E[cclesiae] Cardinali Archiepiscopo Mediolanensi
[*samenvatting in een andere hand*:] 17. Maggio 1606/ Anversa/ S[ignor] Giovanni Woverio/ l'avvisa della morte del Lipsio, del quale/ manda il ritratto coll'elogio; et li/ accusa ricevuta delle leggi della scuola Ambrosiana./ Lat[in] a.

Antwerpen, 17 mei 1606.

Eminentie,

Had Justus Lipsius, die nu zeker onsterfelijk is, Uw laatste brief maar mogen ontvangen! Maar hij heeft dit aardse licht verlaten, Eminentie, en is nu binnengetreden in het hemelse, waar hij in de schittering van het eeuwige licht tussen de betere sterren fonkelt. Ach, hoe heeft de smart ons overmand! En niet alleen ons, zijn landgenoten, blij, die zich met hart en ziel, met zijn buitengewone intellect aan het gemeenschappelijke welzijn had gewijd, is ontvallen aan iedereen, aan de gehele mensheid. Eminentie, had hij maar lang genoeg mogen leven om Uw voortreffelijke, Uw schitterende instelling te kunnen zien! Mijns inziens had hij dan geredelijker en opgewekter de aarde verlaten, in de wetenschap dat hier zoveel deugdelijks na hem bleef bestaan. Zonder U te willen vleien, durf ik te stellen dat sinds de Muzen weer met de mensen verkeren, geen schitterender voorbeeld het licht heeft gezien, ook niet bij de machtigste en de meest toegedane vorsten. U kunt zich amper voorstellen hoe ik het haast uitjubelde van vreugde toen ik U las en dacht aan het geluk en de reputatie die het Ambrosiaanse college te beurt zouden vallen! Maar ik houd me stil en verklap dit geheim niet, geheim dat me onthuld werd uit hoofde van mijn verantwoordelijkheid als uitvoerder van Justus Lipsius' testament en de vereisten van mijn taak. Als U erom verzoekt, zend ik U die verordeningen terug zoals ik ze ontvangen heb; ik kan er desgewenst ook mijn appreciatie aan toevoegen. Al kan ik Uw voorstellen niet verbeteren, ik kan ze U terugbezorgen met een kleine suggestie links of rechts. Moed nu, Eminentie: doet U Uw uiterste best en verovert U nu voor de hoogedele familie Borromeo het onvergankelijke goed van het aanzien, voor Uzelf en Uw prestatie blijvende roem, lof en faam. Nu ik deze woorden van opperste vreugde boekstaaf, moet ik onwillekeurig terugdenken aan onze Feniks. Bij deze brief voeg ik een afbeelding van hem, met een eloge van mijn hand.[2] In tegenstelling tot de portretten die thans circuleren, is dit levensecht en weerspiegelt het trouw de

2 Vgl. noot 16. Zie voor de tekst van Woverius' eloge K. Enenkel, ‘Humanismus, Primat des Privaten, Patriotismus und Niederländischer Aufstand: Selbstbildformung in Lipsius' Autobiographie’, in *Lipsius in Leiden*, 13-45 (pp. 43-44).

trekken van Lipsius zoals hij tijdens zijn leven was. Hier breek ik af, of beter, snikken en overvloedige tranen van droef-

heid maken het me onmogelijk verder te schrijven. Nog één iets voeg ik toe, Eminentie: mijn gevoelens van grote eerbied en bijzondere hoogachting.

De betrekkingen tussen Justus Lipsius en kardinaal Federico Borromeo,[3] die een volle neef was van de H. Carolus Borromeus (1538-1584), namen een aanvang toen Lipsius uit Leiden naar het katholieke Zuiden (1592) was teruggekeerd. In januari 1594 schreef Borromeo, die toen nog in Rome leefde, waar hij uitstekende contacten had met de jezuïeten, onder wie Lipsius' goede vriend Francesco Benci (1542-1594), voor het eerst de Leuvense hoogleraar aan; in zijn epistel ventileerde hij zijn bewondering voor hem en zegde hem zijn steun toe. Lipsius, wiens positie in het Zuiden nog niet geconsolideerd was, kon de steun van Borromeo beslist gebruiken. Er ontspon zich een vriendschappelijke briefwisseling[4] die tot de dood van Lipsius zou duren en vrij intensief zou zijn in de periode waarin Borromeo in zijn diocees werkzaam was (augustus 1595 - maart 1597; herfst 1601-1606, met een lange onderbreking voor de twee conclaven van 1605) en niet in Rome leefde. Borromeo was een veelzijdige studax en publicist met een grote passie voor de antieke letteren, de oud-christelijke literatuur, de christelijke oudheden en de epigrafie van het vroege christendom. Daarnaast stelde hij zich als een ware mecenas voor kunstenaars en geleerden op. Het valt op dat nogal wat mensen uit onze contreien, die een *peregrinatio academica* naar Rome ondernamen en wier reisweg vaak over Milaan liep, gastvrij door kardinaal Borromeo werden onthaald; ongetwijfeld had dit zeer veel te maken met de immense bewondering van de kardinaal voor hun landgenoot Lipsius. Borromeo was overigens niet de enige persoon die een sleutelpositie in Milaan bekleedde en hoog opliep met Justus Lipsius: ook in het wereldlijke bestuur van de stad had onze humanist een vurige verdediger in de persoon van de staddsecretaris Giovanbattista Sacco, een man met een passie voor de humanistische studies en een elegant briefschrijver, die van 1593 tot 1603 met Lipsius correspondeerde.[5] Sacco werd een boezemvriend van Lipsius' oud-leerling Erycius

3 Deze betrekkingen worden meer in detail behandeld in J. De Landtsheer - D. Sacré - C. Coppens (eds.), *Justus Lipsius (1547-1606). Een geleerde en zijn Europese netwerk*, Supplementa Humanistica Lovaniensia, 21, Leuven 2006, nr. 61 en in R. Ferro, 'Un dialogo tra intellettuali: la creazione di una grande biblioteca (Federico Borromeo e Giusto Lipsio)' in F. Buzzi - R. Ferro (eds.), *Federico Borromeo fondatore della Biblioteca Ambrosiana. Atti delle giornate di studio 25-27 novembre 2004*, Studia Borromaica, 19, Milaan 2005, 311-349, een bijdrage waarin ook de correspondentie tussen Borromeo en Lipsius wordt uitgegeven.

4 Zie Ferro, 'Un dialogo'. Roberta Ferro vond een bijkomende brief, te verschijnen als ILE [XVIII], 05 01 11 van Lipsius aan Borromeus, die, zoals ze stelt, inderdaad niet in de *Inventaire* wordt vermeld; hij is echter wel opgenomen in het inlegvel met *corrigenda et addenda* dat de uitgevers van de *Inventaire* hebben samengesteld. Lees in Ferro's editie (pp. 344-346) op r. 11 *D[ominatione] tua iri instructum* in plaats van *D[ominationi] tua iri instructam*; op r. 14 *meruerunt* in plaats van *manerunt*; op r. 15 *opis* in plaats van *op[er]is*; op r. 21 *D[ominatio] tua* in plaats van *D[ominationi] tua*; op r. 22 et in plaats van *at.*

5 Zie over Sacco ILE VI, 93 10 02. Stippen we in dit verband aan dat we recentelijk stootten op de autograaf van een brief van Lipsius aan Sacco van 8 mei 1601, die de samenstellers van de *Inventaire de la correspondance* (p. 314) en de uitgeefster van ILE XIV, 01 05 08 s (waar in regel 9 *halitu* in plaats van *habitu* dient gelezen) onbekend is gebleven; hij wordt bewaard in het Archivio di Stato di Milano, cart. 154, fasc. 40. In de inventaris van de autografen aldaar wordt de brief niet vermeld onder Lipsius, maar onder Saccus (met de verkeerde aanduiding 'F. Lipsius').

Puteanus (1574-1646), die van 1597 tot 1606 in Lombardije, hoofdzakelijk in Milaan, leefde.

Op het einde van de zestiende eeuw reeds broedde Borromeo onder invloed van zijn humanistische belangstelling, zijn contacten in Rome en de rijke privébibliotheken die hij in de Eeuwige Stad leerde kennen, op het project[6] om in zijn vaderstad een belangrijke openba-

6 Dit project wordt voortreffelijk behandeld in verschillende bijdragen in Buzzi - Ferro, *Federico Borromeo*; zie verder DBI 13, 33-42; Th. Simar, *Etude sur Erycius Puteanus (1574-1646) considéré spécialement dans l'histoire de la philologie belge et dans son ensiegnement à l'université de Louvain*, Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 23, Leuven-Parijs-Brussel 1909, 257-262 en passim; J.A.F. Orbaan, 'Kardinaal Federico Borromeo en eenige Belgen', in *De Gulden Passer*, 7 (1929), 32-37 en 83-99; M. Lanza (ed.), *Storia dell' Ambrosiana. Il Seicento*, Milaan 1992, passim; P.M. Jones, *Federico Borromeo and the Ambrosiana. Art Patronage and Reform in Seventeenth-Century Milan*, Cambridge 1993; J. Papy, '*Italiam vestram amo supra omnes terras!* Lipsius' Attitude towards Italy and Italian Humanism of the Late Sixteenth Century', in *Humanistica Lovaniensia*, 47 (1998), 245-277; F, Borromeo, *Musaeum*, Commento di G. Ravasi. Note al testo e traduzione di P. Cigada, Volti e anime, 1, Milaan 1997; A. lurilli, 'Erycius Puteanus: dalla Biblioteca Ambrosiana alla Lovaniense', in *Accademie e biblioteche d'Italia*, 65, 3 (1997), 5-21; D. Sacré, 'Ab oblivione vindicetur Lamberti Vossii Belgae (? 1602-1648) Ode ad Fridericum Card. Borromaeum inedita', in *Melissa*, 57 (1993), 8-9; Id., 'A Forgotten *Somnium*: Philippus Wannemakerus (15861-1630) and His *Triumphus litteratorum*, 1611', in *Lias*, 31 (2004), 141-164.

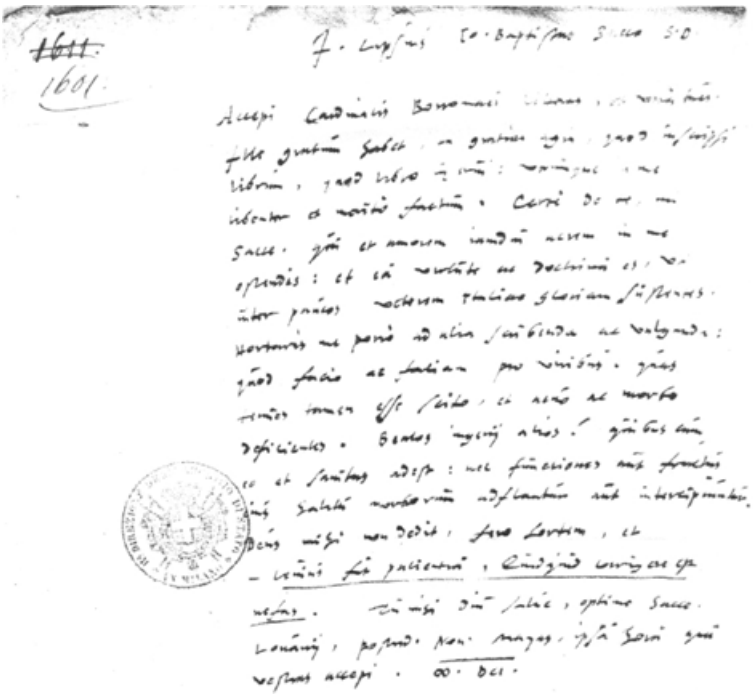

re bibliotheek uit te bouwen. Gaandeweg rijpte het idee om daaraan een *Collegium Ambrosianum*, een onderzoeksinstituut te verbinden, waarvan de *fellows*, betaald met fondsen die de kardinaal ter beschikking zou stellen en gebruikmakend van de in de bibliotheek aanwezige boeken en handschriften, hooggespecialiseerde toppublicaties moesten produceren. Het ging er hem immers niet alleen om het publiek de toegang tot goede boeken te verschaffen, maar ook het onderzoek aan te zwengelen, geheel in contrareformatorische geest de triomf van de 'katholieke' wetenschap te bewerkstelligen en het orthodoxe geloof te beschermen tegen de leugens van zijn tegenstanders. Jarenlang dacht Borromeo na over de modaliteiten van het project: wie het instituut zou bevolken (aanvankelijk dacht hij ook aan leken, uiteindelijk zouden het oblaten worden), hoe groot het aantal onderzoekers minimaal moest zijn (het zouden er ten slotte een tiental worden), hoe het instituut georganiseerd en gestructureerd moest worden (met een wisselende prefect), welk onderzoek geprioriteerd diende, of er een 'Ambrosiaanse pers' moest komen (op een bepaald ogenblik wilde men een beroep doen op de *Officina Plantiniana* te Antwerpen)[7], hoe het voortbestaan van het *Centre of excellence* na de dood van zijn stichter kon gewaarborgd worden, enz. Het project kwam in een stroomversnelling toen de jonge humanist Erycius Puteanus (1574-1646), een getalenteerde en vooral welbespraakte en een zeer elegante Latijnse pen voerende oud-student van Lipsius op het einde van de zestiende eeuw in Milaan neerstreek en er in 1600 hoogleraar werd aan de hogeschool, de *Scuole Palatine*.[8] Puteanus profileerde zich in zijn veelbelovende publicaties als een kwekeling van Lipsius, met wie hij bleef corresponderen, aldus regelmatig als *go-between* fungerend tussen Borromeo en Lipsius. In december 1601 deelde Puteanus aan Lipsius mee dat hij Borromeo had ontmoet en dat de kennismaking bijzonder hartelijk was verlopen, uiteraard omdat Puteanus uit de school van Lipsius kwam. In de loop van diezelfde maand aten Borromeo en Puteanus wel eens samen en onderhielden zich over literatuur en hun geliefde studies. Ze konden het zo goed met elkaar vinden, dat Puteanus (die toen nog plannen had om priester te worden) hoopte tot de *famiglia* van de kardinaal te kunnen toetreden; Lipsius beval Puteanus in die zin aan bij de kardinaal.[9] Tevens vernam de Leuvense hoogleraar via Puteanus, aanvankelijk op een eerder vage manier, diens plannen met betrekking tot de bibliotheek en een onderzoeksinstituut. Op 12 december 1603 liet Puteanus aan Lipsius weten dat Borromeo

> bezig is met een groots project met eeuwigheidswaarde: voor de bloei van de wetenschap gaat hij een openbare bibliotheek stichten en daar zelf twintigduizend goudstukken in investeren. Hij

7 Vgl. daarvoor Iurilli, 'Erycius Puteanus'. We hopen dit project, waarbij o.a. Puteanus, Woverius en de jezuïet Andreas Schottus betrokken waren, bij een andere gelegenheid aan de hand van nieuwe documenten te kunnen uitdiepen.

8 Zie over hem nu De Landtsheer - Sacré - Coppens, *Justus Lipsius (1547-1606), Een geleerde en zijn Europese netwerk*, nr. 36.

9 ILE [XV], 02 04 01 (uitgegeven door Ferro, 'Un dialogo', 342-343).

> gaat naar oude gewoonte voordrachten organiseren en een aantal niet te jonge, wetenschappelijk goed onderlegde mensen bijeenbrengen die stuk voor stuk over een jaarinkomen zullen beschikken mits ze jaarlijks publiceren; Een project op maat van die man, dat wellicht een stimulans zal zijn voor heel wat mensen om zich op de wetenschap toe te leggen! Meer details volgen bij gelegenheid, neen, binnenkort, wanneer de kardinaal zich duidelijk over zijn plannen uitspreekt, (ILE XIV, 03 03 12).

Borromeo zelf sprak zich pas in december 1604 op een erg vage manier over zijn project uit ten overstaan van Lipsius:

> Sarò ben forsi atto a ricever favore; in certe cose nostre massimamente, spettanti alle lettere buone; intorno alle q[ual]i, io mi credo, che da lei et da ogn'altro, si potrà più tosto vedere il buon desiderio, et il volere, che alcun effetto, et l'opera. Tuttavia, quel niente che è per nascere, io desidero anzi voglio, che in tutto dipenda dal maturo giuditio di V[ostra] S[ignoria] al quale a suo tempo con ogni confidenza ricorerò.[10]

Inmiddels had Borromeo ongetwijfeld van Puteanus vernomen dat Lipsius een boek over bibliotheken had uitgebracht; hij had het ongetwijfeld in handen gekregen en daarin met genoegen gelezen dat Lipsius de oude bibliotheek van Alexandrië annex haar onderzoeksinstituut als een na te volgen voorbeeld had bewierookt; vandaar het vaste voornemen van de kardinaal om Lipsius bij zijn project te betrekken eens het vastere vorm had gekregen.[11] Lipsius zelf was inmiddels via Puteanus wat beter geïnformeerd over Borromeo's plannen.[12] Op 11 januari 1605 schreef de Leuvense geleerde aan Borromeo dat Puteanus hem over het project van de kardinaal had ingelicht, dat hij het volop steunde en graag bereid was de kardinaal op welke manier ook te helpen. De daaropvolgende conclaven waaraan Borromeo had moeten deelnemen (Clemens VIII Aldobrandini was op 3 maart 1605 gestorven en de volgende paus, Leo XI de' Medici, overleed na een pontificaat van amper vier weken), maakten dat Borromeo zich amper met zijn project 'intorno alla libraria'[13] kon inlaten en dat de correspondentie even stokte. Op 25 september 1605 wist Lipsius nog niet goed wat Borromeo eigenlijk van hem verwachtte.[14] Hij moet kort daarop brieven van

10 Borromeo aan Lipsius, 14 december 1604, ILE [XVII], 04 12 14 B, uitgegeven door Ferro, 'Un dialogo', pp. 343-344.

11 J. Lipsius, *De bibliothecis syntagma* (Antwerpen: J. Moretus, 1602). Vgl. D. Sacré in *Justus Lipsius en Leuven*, 118-119 (nr 29) en T.D. Walker, 'Ancient Authors on Libraries: An Analysis and Bibliographic History of *De bibliothecis syntagma* by Justus Lipsius', in *Iustus Lipsius Europae lumen et columen*, 233-247.

12 Nl. via ILE [XVI], 03 03 12, niet, zoals Ferro (pp. 344-345) meent via Puteanus' rede *De usu fructuque librorum*, *et Bibliothecae ac Musaei Ambrosiani* die pas in 1606 eerst in Milaan en daarna te Hanau verscheen (E. Puteanus, *Suada auspicalis* (Hanoviae, 1606), 101-108, met dedicatie van 21 augustus 1605). In deze rede komt het project van een onderzoeksinstituut slechts zijdelings en bedekt ter sprake. Overigens is het niet waarschijnlijk dat Puteanus zijn tekst naar Lipsius heeft gestuurd voor hij gepubliceerd was.

13 Borromeo aan Lipsius, 9 juli 1605; ILE [XVIII], 05 07 09, uitgegeven door Ferro, 'Un dialogo', 346-347.

14 'Quid sit quod Card[inalis] Borromaeus a me exspectet, non tu aperis.' Zie voor ILE [XVIII], 05 09 25 P M. Verweij, 'Lipsiana Bruxellensia. Nieuw ontdekte brieven en teruggevonden

Puteanus en Borromeo ontvangen hebben, maar die zijn niet bewaard. Op 23 december 1605 zette Lipsius ten behoeve van de Milanese kardinaal enkele gedachten op papier, die niet zozeer de bibliotheek als het op te richten onderzoeksinstituut betroffen. Hij hamerde op de stelling dat een degelijk reglement broodnodig was; zoniet dreigde het instituut na de dood van zijn grondlegger te verdwijnen. De disciplines waaraan Borromeo volgens Lipsius voorrang diende te verlenen waren de taal- en letterkunde en de wijsbegeerte, die zijns inziens in een neerwaartse spiraal waren terechtgekomen.[15] Het logische gevolg van dit alles was dat Borromeo het ont-

originelen van Justus Lipsius in de Koninklijke Bibliotheek van België', *De Gulden Passer*, 82 (2004), 95-101.

15 Die brief bereikte Milaan pas kort voor 1 maart 1606, dag waarop Puteanus aan Lipsius meldde dat de kardinaal de brief in zijn bijzijn had geopend en voorgelezen, en zich gesterkt had gevoeld in zijn voornemens; Puteanus van zijn kant voegde eraan toe dat hij de kardinaal in dezelfde zin stimuleerde, ILE [XIX], 06 03 01.

werp van organiek reglement aan Lipsius voorlegde. In het voorjaar van 1606 vond hij dat het als sneuveltekst kon worden voorgelegd aan enkele experten, onder wie Lipsius.

Hij zond die sneuveltekst naar Leuven op 29 maart 1606 en drong er sterk op aan dat Lipsius hem grondig onder handen zou nemen. Lipsius was evenwel enkele dagen eerder gestorven. Op 23 maart (de dag zelf van Lipsius' dood) of 's anderendaags reisde Lipsius' grote vriend Johannes Woverius[16] uit Antwerpen naar Leuven af; als uitvoerder van het testament van Lipsius moest hij allerlei praktische zaken behartigen, waaronder ook het toezicht op de papieren van de overledene en de afhandeling van de binnenkomende correspondentie. Op Goede Vrijdag, daags voor de teraardebestelling van Lipsius, meldde hij de dood van Lipsius aan Puteanus en vroeg hij hem het nieuws aan kardinaal Borromeo mee te delen.[17] Toen Borromeo op 29 maart zijn ontwerp van reglement naar Lipsius stuurde, had Woverius' brief Milaan vanzelfsprekend nog niet bereikt. Borromeo's pakje, dat niet voor half april in Leuven besteld kon worden, werd allicht met iemand meegegeven naar Antwerpen, waar Woverius, die overigens bekend was met de kardinaal, de zaak verder zou afhandelen.

Woverius besefte dat hij Lipsius niet kon vervangen. Hij vroeg de kardinaal of die de tekst meteen wenste geretourneerd te zien dan wel een suggestie links of rechts van Woverius zou appreciëren. Hij wist niet of Borromeo's ontwerp mocht uitlekken en hield het voor zich. Uit de brieven van Lipsius wist hij hoe de overledene tegenover de plannen van de kardinaal had gestaan; in die lijn uitte hij dan ook zelf zijn algemene waardering voor het bibliotheek- en onderzoeksproj eet. Vanzelfsprekend beklemtoonde de Antwerpenaar in zijn brief hoezeer hij Lipsius had gewaardeerd; hij maakte van de gelegenheid gebruik om een portret van Lipsius met een kort elogium, dat hij een jaar eerder had geschreven, aan Borromeo te bezorgen. Voor zover we weten, is er geen antwoord van Borromeo aan Woverius bewaard. Toch verdween Woverius niet helemaal uit het blikveld van de kardinaal. Een vijftal jaar

16 Zie over Woverius (Antwerpen, 1576 - ib., 1635/1636) BN 27, 408-410; NBW 13, 889-891, BBr 5, 872-876; J. Papy in *Lipsius en Leuven*, 148-150 en C. Coppens, *ibid.*, 358-360; Morford, *Stoics and Neostoics*, 41-51. Woverius was voorbestemdom in de administratie van Antwerpen te werken, waar zijn vader al schepen was geweest. Johannes studeerde bij de jezuïeten en trok dan naar Leuven, waar hij (waarschijnlijk in 1594-1595) bij Lipsius logeerde als *contubernalis.* Hij studeerde verder in Orléans en maakte, gewapend met een lovend getuigenis van Lipsius (1599) een grand tour door Frankrijk, Spanje, Italië en het Duitse rijk (1599-1602). In 1603 huwde hij Maria Clarisse. Zijn administratieve loopbaan nam een aanvang in 1613; vanaf 1620 zetelde hij in de Raad van Financiën. Hij was een van de lievelingsstudenten en -vrienden van Lipsius, die hem als zijn toekomstige biograaf beschouwde. In 1603 publiceerde hij een eloge van Lipsius. In 1605 liet hij een portret van de geleerde maken dat hij weer van een lovende tekst voorzag en internationaal verspreidde (hij schonk bijvoorbeeld een exemplaar aan Josephus Justus Scaliger en aan kardinaal Borromeo); dit portret diende als onderlegger voor het bekende Lipsius-schilderij van Rubens. Hij was één van de drie testamentuitvoerders van Justus Lipsius en gaf in die hoedanigheid (alleen) de vierde en (met de andere testamentuitvoerders) de vijfde postume centurie van Lipsius' brieven uit; daarnaast behartigde hij ook de postume Tacitus- en Seneca-edities (1607 en 1615) van Lipsius; hij nam ook de verdediging op van de laatste, vrome geschriften van Lipsius (1607) en liet in Antwerpen een commemoratieve steen ter ere van de grootmeester aanbrengen (1606). Hij was ook goed bevriend met Filips Rubens (bij wiens dood hij een troostschrift richtte aan diens broer Pieter-Paul (1611)), met Pieter-Paul Rubens en met Balthasar 1 Moretus. Zijn relatie met Lipsius' opvolger Puteanus kende ups en downs.

17 Onuitgegeven brief van Woverius aan Puteanus, 24 maart 1606. Zie appendix.

later schakelde de Milanees de hulp van de Antwerpenaar in om er de *Officina Plantiniana* toe te bewegen op te treden als exclusieve uitgever van de wetenschappelijke edities die door de *doctores Ambrosiani* zouden gepubliceerd worden.[18] Die pogingen liepen op niets uit.

18 Vgl. een onuitgegeven brief van Woverius aan Borromeo, 22 juni 1611 (Milaan, Biblioteca Ambrosiana, hs. S.P. II 124, f. 243r).

De eerste steen van de Biblioteca Ambrosiana was in juni 1603 gelegd. Het door de paus Paulus v Borghese in 1606 erkende college van (acht geestelijke) *doctores Ambrosiani* of gespecialiseerde wetenschappers op het gebied van de theologie, de klassieke talen, de geschiedenis, de christelijke oudheden en de oosterse talen ging officieel van start in september 1607, nog voor de bibliotheek geopend was; tijdens zijn regelmatige bijeenkomsten nabij de kerk van het H. Graf te Milaan finaliseerde het o.a. zijn eigen reglement. De Ambrosiaanse bibliotheek zelf werd met de nodige luister officieel geopend op 8 december 1609, in aanwezigheid van wereldlijke en geestelijke prominenten. De bibliotheek bevatte toen zowat 6.000 manuscripten en 30.000 boeken, die op een nieuwe manier werden gerangschikt, nl. niet volgens de inhoud, maar volgens het formaat. Tijdens de inauguratie werden de (toen negen) wetenschapsspecialisten een voor een aan de genodigden voorgesteld, kregen ze een gouden medaille, waarop het naar de nood aan specialisatie verwijzende motto *singuli singula* prijkte, en werden ze in Latijnse verzen bewierookt.[19] Wellicht enige weken later opende de bibliotheek daadwerkelijk haar deuren. Een notariële acte van september 1610 legde de constituties van het college vast; ze werden vanaf 1616 verschillende malen gepubliceerd.[20]

Ook al heeft Lipsius het ontwerp van reglement van het Ambrosiaanse onderzoeksinstituut niet meer in concreto kunnen bijsturen, zijn werk over de bibliotheken, zijn belangstelling voor Borromeo's projecten en de expliciete steun die hij er in zijn brieven aan verleende, hebben kardinaal Federico ongetwijfeld gestimuleerd. Lipsius was niet de enige. De rol van Lipsius' leerling Erycius Puteanus, een intimus van de kardinaal, mag wellicht niet onderschat worden. Hij werd daarvoor rijkelijk beloond en mocht zich een van de medestichters van de Ambrosiaanse bibliotheek noemen.[21] Trots en met enige overdrijving liet hij zich in zijn levensavond nog tegenover Nicolaus Heinsius ontvallen dat de Ambrosiaanse bibliotheek er eigenlijk op zijn initatief gekomen was.[22] Tijdens de jarenlange voorbereiding van zijn bibliotheek en onderzoeksinstituut ging de kardinaal evenwel bij heel wat geleerden te rade. Het is best mogelijk dat Puteanus medeverantwoordelijk was voor de redactie van het ontwerp van reglement,[23] al wekt het verbazing dat Borromeo dit

19 Onder hen Antonio Olgiati, die tevens de eerste prefect van de bibliotheek werd (en wiens naam men vandaag nog in vele boeken en handschriften van de Ambrosiana vindt), en de Latijnse dichter Benedictus Sociacus (Sossago). Zie voor de ceremonie en het college van onderzoekers o.a. P.P. Boscha, *De origine et statu bibliothecae Ambrosianae hemidecas*, Milaan 1672, 50-59; in dit boek werden ook brieffragmenten van Lipsius, Puteanus en Schottus met betrekking tot de bibliotheek opgenomen.

20 Cfr. F. Borromaeus, *De absoluta collegii Ambrosiani in litteris institutione libri XVI*, Milaan 1616, met daarin o.a. de *Constitutiones Collegii ac Bibliothecae Ambrosianae.* Latijnse tekst met Italiaanse vertaling in *Costituzioni del Collegio e della Biblioteca Ambrosiana* volgarizzate dal dottore Francesco Bentivoglio (...), Milaan 1835.

21 Simar, *Puteanus*, 189-190.

22 Zie een brief van Nicolaus Heinsius aan J.F. Gronovius, Parijs 31 december 1645, uitgegeven in P. Burmannus 3, 164-165 (nr. 132); 'Mediolani menses duos tresve morabor propter Ambrosianam, de cuius bonitate salivam mihi movit Erycius Puteanus, cum anno proximo Lovanii essem, qui suo potissimum consilio a Cardinali Borromaeo eam instructam volebat.'

23 Zie Puteanus' brief aan Borromeo (uitgegeven door Simar, *Puteanus*, 258; ongedateerd, maar o.i. in 1605 of begin 1606 te plaatsen): 'Lego tamen, immo scribo, ne iners otium morbi sit, ac jam denuo ad Lipsium nescio quid meditor; si quid volueris, scribam; immo, si quid volueris, mittam. Quid, si leges musei sive scholae? Voluntati tuae et simul prudentiae morem geram.'

niet vermeldt in zijn brief van 29 maart 1606 aan Lipsius. Andere geleerden die in die periode werden geconsulteerd, waren de Duitse humanist Marcus Welser (1558-1614) in 1606 en de jezuïet Andreas Schottus (1552-1629) in 1608.[24]

24 Zie de brieven van Borromeo aan Schottus, 2 januari en 4 maart 1608, uitgegeven door L. Maes, 'Lettres inédites d'André Schott publiées et annotées', in *Le Muséon*, n.s. 9 (1908), 368-411 (pp. 379-380). De kardinaal schrijft hier heel duidelijk hoe hij zijn onderzoeksinstituut ziet. Voor Borromeo's raadpleging van Welser: F. Buzzi, 'Il progetto culturale milanese di Federico Borromeo', in Buzzi-Ferro, *Borromeo*, 203-245 (p. 210).

Appendix Woverius meldt de dood van Lipsius aan Erycius Puteanus te Milaan, 24 maart 1606

Brussel, Kon. Bibliotheek van België, hs. 19112 bis, z.f. (onuitgegeven)

Een pathetische brief van Woverius, die het verscheiden van Lipsius aan Erycius Puteanus te Milaan meldt. Woverius schrijft ten huize Lipsius op 24 maart 1606. Puteanus moet zich sterk houden en het onverbiddelijke lot aanvaarden. De grootmeester Lipsius is op 23 maart 1606 omstreeks middernacht ontslapen, rustig, vroom en standvastig. De verslagenheid is groot in de kring van de overledene en in heel het land. Woverius is overmand door verdriet; hij kan nu geen omstandige brief schrijven. Daar komt bij dat hij door Lipsius als testamentuitvoerder is aangeduid en allerlei praktische zaken moet behartigen. Morgen zal Lipsius ten grave worden gedragen. Wil Puteanus kardinaal Borromeo van de dood van Lipsius op de hoogte brengen?
De brief toont aan dat het Woverius was die Puteanus informeerde over de dood van Lipsius, en niet Filips Rubens (Ch. Ruelens, *Correspondance de Rubens et documents épistolaires* [...], 1:*1600-1608*, Antwerpen 1887, 341).

D[OMINO] ERYCIO PUTEANO
moestissimam paginam mitto
Joannes Woverius

et scribo moestiori corde et calamo. Te obfirma, mi Amice, et supremae fatorum necessitati animum doloremque submitte. Sed ante vulnus remedia concipio et praesenti luctui haud par solatia etiam aliijs praescribo? Quibus verbis? SOL noster, mi PUTEANE, occidit, et XI Kal[endas] Apriles[25] adulta nocte pie, constanter placidissimam mortem cum vita commutavit Maximus mortalium lipsius. Iam suspiria (video) et lacrimas misces. Nos vero nec hisce adfectibus publico privatoque luctui pares sumus. Ignosce, lacrimae ubertim substillant et scriptionem interpellant. Alias pluribus. Me enim inter curatores supremae voluntatis scripsit et sic supra summum dolorem officijs etiam erga defunctum distrahor. Cras LIPSI quod fuit terrae mandabimus; animam vero (pie vovemus) caelum recepit. Salve, mi amicissime, e tristissima domo heu quondam SUMMI viri. Lovanii MDCVI VIIII Kal[endas] Apriles.
ILL[USTRISSI]mum Dominum meum CARDINALEM animitus salvere iubeo et per te luctifici huius fati necessitate participo. Ignosce, iterum scribo.

25 Hier en op het einde van de brief schreef Woverius eerst Mortals, 'XI Kalendas Apriles' correspondeert aan 22 maart 1606. Lipsius was omstreeks middernacht, volgens Miraeus (zie elders in deze bundel D. Sacré, 'Aubertus Miraeus' brief over de dood van Justus Lipsius (1606): twee onbekende edities') kort na middernacht, dus op 23 maart 1606 overleden.

Samenvatting

Een week na de dood van Lipsius richtte Federico Borromeo vanuit Milaan een verzoek tot de humanist. Beiden hadden reeds een twaalftal jaar regelmatig met elkaar gecorrespondeerd, waarbij de kardinaal zijn bewondering niet onder stoelen of banken stak, een bewondering die hij deelde met stadssecretaris Giovanbattista Sacco. De talrijke goed voorziene privébibliotheken te Rome als voorbeeld nemend, zinspeelde Borromeo al een aantal jaren op het plan om ook in zijn vaderstad een bibliotheek uit te bouwen, met daaraan verbonden een soort onderzoekscentrum. Lipsius' latere opvolger te Leuven, Erycius Puteanus, die dankzij de aanbevelingen van zijn oud-professor einde 1600 hoogleraar was geworden aan de Milanese *Scuole Palatine*, steunde de kardinaal in zijn opzet en hield zijn oud-professor op de hoogte van het project. Op vraag van Borromeo zette Lipsius enkele ideeën op papier, eerder over de uitbouw van het studiecentrum dan van de bibliotheek. In zijn reactie, geschreven na de dood van de humanist, stuurde de kardinaal hem de ontwerptekst van het reglement, met het verzoek die grondig na te lezen en te verbeteren. Johannes Woverius, een van Lipsius' testamentuitvoerders, ontfermde zich over het pakketje van Borromeo en zorgde ervoor dat het werd teruggestuurd naar Milaan, vergezeld van een begeleidende brief en een portret van Lipsius. Dit antwoord bleef bewaard in de Ambrosiana en wordt hier gepubliceerd.

Summary

About one week after Lipsius died, Federico Borromeo wrote him a letter from Milan. Both had been keeping up a lively correspondence for some twelve years. In his letters the cardinal often expressed his esteem and admiration for the Leuven humanist, feelings he shared with the town's secretary Giovanbattista Sacco. Keeping in mind the well-provided humanist libraries he had consulted in Rome, the cardinal had been dreaming for some years of establishing a similar library, open to the scholarly public, in his native town, endorsed with a kind of research centre. Lipsius's successor-to-be, Erycius Puteanus, who had been appointed to lecture at the *Scuole Palatine* in Milan thanks to letters of recommendation from his former mentor, supported Borromeo's project and kept his former mentor informed about its progress. On the cardinal's demand Lipsius wrote down his views on how such a research centre should be organized. In his reaction, written when his correspondent was no longer among the living, Borromeo sent him the rules and regulations of the institution, inviting him to read and correct the text thoroughly. Johannes Woverius, Lipsius's main executor, took care of the parcel and had it returned to Milan, togeher with a portrait and a covering letter. This letter, preserved in the Ambrosiana, is published here.

Erik Breuls

De *Büchermessen* van Frankfurt en de internationale verspreiding van Lipsius' werken door de Moretussen*

Symbiose tussen humanist en drukkershuis

In de late jaren zestig van de zestiende eeuw probeerde een jong humanist uit Overijse contacten te leggen met wat één van de belangrijkste drukkershuizen uit die tijd was. Met succes. De Officina Plantiniana, in 1555 in Antwerpen gesticht door Christoffel Plantijn (Tours, ca. 1520 - Antwerpen, 1 juli 1589), was in de voorgaande jaren uitgegroeid tot een internationaal bedrijf dat opereerde van Scandinavië tot Noord-Afrika, en van Polen tot de Spaanse kolonies in Zuid-Amerika.[1] Het was een strategische zet van de ambitieuze Justus Lipsius (1547-1606), mogelijk onder invloed van zijn leermeester Cornelius Valerius ab Auwater,[2] om via dit kanaal zijn werken en ideeëngoed verspreid te krijgen over de vroegmoderne wereld en zo de erkenning te verwerven van de heersende intellectuele klasse.[3] De samenwerking tussen Plantijn en Lipsius werd op zakelijk gebied voor beiden een schot in de roos. In 1568 aanvaardde de Officina Plantiniana de eerste publicatie van Lipsius, de *Variarum lectionum libri iiii*, die in 1569 van de drukpers kwam.[4] Plantijn was vol lof over zijn nieuwe auteur. Ook Lipsius was opgetogen, en zou alle verdere publicaties of heruitgaven voortaan toevertrouwen aan Plantijn en zijn opvolgers, Franciscus Raphelengius in Leiden en Johannes I Moretus in Antwerpen.[5] De symbiose tussen Lipsius en de Officina Plantiniana zorgde ervoor dat de humanist slaagde in zijn opzet en erkenning genoot in de intellectuele wereld van zijn tijd en nog eeuwen daarna. Lipsius groeide uit tot een internationale bestsellerauteur, die de faam van de Officina Plantiniana als uitgeverij van humanistische publicaties bevestigde - een

* Met dank aan dr. J. De Landtsheer, prof. dr. P. Delsaerdt, dr. K. Bowen, G. Daems en het personeel van het Antwerpse Museum Plantin-Moretus

1 L. Voet, *The Golden Compasses*, 2, 392-393.

2 Lipsius volgde de colleges Latijn van Cornelius Valerius aan het *Collegium Trilingue* te Leuven. Zijn leraar had zelf enkele werken bij de Officina Plantiniana gepubliceerd, en zette Lipsius wellicht aan om hetzelfde te doen: J. De Landtsheer, 'An Author and his Printer' in *Quaerendo*, 37 (2007), 1-19.

3 F. de Nave, 'Amicitiae et constantiae. Christoffel Plantijn, Justus Lipsius en de eerste Moretussen, vrienden voor het leven', in *Justus Lipsius en het Plantijnse Huis*, 16; Morford, *Stoics and Neostoics. Rubens and the Circle of Lipsius*, Princeton NJ, 1991, 56.

4 PP3, 1372-1373, nr. 1547; H.D.L. Vervliet, *Lipsius' jeugd 1547-1578*, 17; *Lipsius en Leuven*, 55-58.

5 Een overzicht van Lipsius' werken gedrukt onder leiding van Christoffel Plantijn door de Officina Plantiniana vindt men in *The Plantin Press.* De werken die door de Officina Plantiniana in Leiden werden gedrukt vindt men terug in *Typografia Batava*, 2, 499-501; 514-524. Een overzicht van (inter-)nationale publicaties van Lipsius, alsook postume publicaties vindt men in BBr 3, 883-1115, L-126 -L-552.

reputatie die ze reeds bezat als religieuze uitgeverij.[6] In de daaropvolgende decennia groeide uit deze samenwerking een diepe vriendschap tussen Lipsius en Plantijn.

6 L. Voet, *The Golden Compasses*, 1, 386; *Idem*, 'Some Considerations on the Production of The Plantin Press', in F. Vanwijngaerden e.a. (eds), *Liber amicorum Herman Liebaers*, Brussel 1984, 361.

Beiden voerden een hartelijke briefwisseling en bezochten elkaar regelmatig, zowel voor zaken als louter uit vriendschap.[7]

Toen Lipsius zich vanaf 1578 in Leiden vestigde bleef hij zijn Antwerpse uitgever trouw. Vanaf 1583 verliep de samenwerking echter vlotter dankzij het vertrek van Plantijn naar de jonge Noord-Nederlandse universiteitsstad. Het Leidse filiaal van de Officina Plantiniana werd aangeduid als drukkerij van de opkomende universiteit en nam ook de druk van Lipsius' werken voor zijn rekening. Na de terugkeer van Plantijn naar Antwerpen in 1585, bleef de Leidse vestiging, nu onder leiding van Raphelengius, instaan voorde publicaties van Lipsius. Maar het Antwerpse moederbedrijf kreeg telkens een dee! van de oplage toegezonden, voorzag deze exemplaren van een eigen titelpagina en verkocht ze vervolgens voor eigen rekening. In 1591, enkele jaren na de dood van Plantijn, zegde ook Lipsius Leiden vaarwel; zodra hij in de Zuidelijke Nederlanden was neergestreken, wendde hij zich als vanzelfsprekend tot Johannes I Moretus, die inmiddels het Antwerpse filiaal van zijn schoonvader had overgenomen.

Vóór 1591 waren de contacten tussen Johannes I Moretus en Justus Lipsius eerder sporadisch te noemen.[8] Tot 1589 was het vooral Plantijn zelf die de belangen van Lipsius ter harte nam en met hem correspondeerde. Hij bezorgde hem regelmatig de catalogus van de boekenbeurs van Frankfurt am Main. Aan de hand van deze *Messkatalog* kon Lipsius titels opgeven, die de Antwerpse meesterdrukker dan na de volgende *Messe* voor hem meebracht. Daarnaast anticipeerde de Officina Plantiniana op de wensen van Lipsius door hem recent verschenen publicaties van de *Messe* cadeau te doen. Vaak gebeurde dit op initiatief van Joannes I Moretus, zodat gesteld mag worden dat de toenadering tussen Lipsius en Moretus een gevolg was van de *Büchermessen* van Frankfurt.[9]

Lipsius terug op de Antwerpse drukpers

7 J. De Landtsheer, Lipsius en Christoffel Plantijn, in *Justus Lipsius en het Plantijnse Huis*; A. Gerlo - H.D.L. Vervliet, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus. Introduction, Correspondance et Commentaire, Documents, Bibliographie*, Antwerpen 1967.

8 J. De Landtsheer, Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus, in *Justus Lipsius en het Plantijnse Huis*. Uit de zakelijke relatie tussen Johannes I Moretus en Lipsius zou net zoals bij Plantijn en de humanist een vriendschap ontstaan die zich uitte in een regelmatige en vriendschappelijke correspondentie en bezoeken over en weer. Lipsius' genegenheid uitte zich ook in de vaderlijke zorgen voor Moretus' zonen tijdens hun verblijf in Leuven. Lipsius stuurde geregeld brieven naar Antwerpen om zijn bezorgdheid te laten blijken over Melchior Moretus. Daarnaast bood hij Balthasar I onderdak in zijn eigen huis toen deze aan de Leuvense universiteit ging studeren. Dit verblijf duurde echter slechts een viertal maanden, aangezien Balthasar I ernstig ziek werd en gedwongen was om terug naar Antwerpen te keren. J. De Landtsheer, Balthasar Moretus's sojourn in Louvain, in *De Gulden Passer*, 74 (1996), 112-129; J De Landtsheer, *Lieveling van de Latijnse taal: Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag (catalogus van de tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek Leiden 16 maart - 28 mei 2006)*, Leiden 2006. Na zijn terugkeer in de Scheldestad ging Balthasar steeds meer de zakelijke correspondentie tussen de Officina Plantiniana en de Leuvense hoogleraar op zich nemen, en controleerde hij nauwlettend de kwaliteit van de Lipsiusuitgaven.

9 De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', 83.

Vanaf zijn terugkeer naar Leuven (1591) tot zijn dood in 1606 werd Lipsius opnieuw de huis-auteur van het Antwerpse moederhuis. Nog meer dan zijn schoonvader ging Moretus de werken van de Leuvense hoogleraar uitgeven en heruitgeven.[10] Als hoofd van de Officina

10 Johannes I Moretus ging Lipsius' werken in een veel sneller tempo drukken dan zijn schoonvader. Voor een overzicht van de productie onder Christoffel Plantijn, zie PP 3, 1347-1395, nr. 1530-1566; PP 5, 2150-2157, nr. 2276-2281. Voor een overzicht van de productie onder de Moretussen moet men momenteel gebruik maken van de productielijsten van de Officina Plantiniana, bewaard in het archief van het Museum Plantin-Moretus, Ms. 39, *Catalogue des éditions plantiniennes 1590-1651* en Ms. 321, *Catalogue des éditions plantiniennes 1580-1655.*

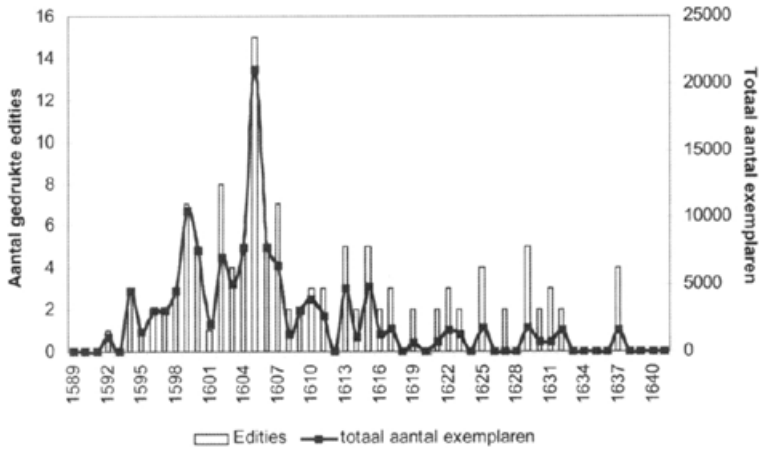

Grafiek 1: Werken van Lipsius gedrukt door de Officina Plantiniana in de onderzoeksperiode 1589-1641

Bron: MPM, Ms. 39; MPM, Ms. 321.

Plantiniana van 1589 tot 1610 gaf hij 76 werken van Lipsius uit in een totale oplage van ongeveer 127.000 exemplaren. Uit de grafiek blijkt dat het Plantijnse Huis vooral in de laatste levensjaren van Lipsius en kort na zijn dood zijn werken op grote schaal drukte. In 1605 kwamen maar liefst vijftien titels van de pers - nieuwe titels of heruitgaven - in een totale oplage van c. 21.075 exemplaren.[11] De meeste individuele titels verschenen op 1500 exemplaren; alleen de filosofische werken van Seneca, vuistdikke en dus dure folianten, verschenen slechts op 100 exemplaren. Met de dood van Lipsius in 1606 verloor de Officina Plantiniana haar succesauteur. Ter nagedachtenis van de grote Zuid-Nederlandse humanist, maar waarschijnlijk vooral uit commerciële overwegingen, bleef ze zijn werken niettemin heruitgeven. Hiervoor kon ze in een aantal gevallen gebruik maken van de verbeteringen die Lipsius zelf in vroegere versies had aangebracht. Dat gebeurde bijvoorbeeld met *De Vesta et Vestalibus* (verschenen in 1603 en vervolgens in 1609), met *Lovanium* (verschenen in 1605 en vervolgens in 1610) en met de editie van Seneca (verschenen in 1605 en vervolgens in 1610).[12]

De Officina Plantiniana bleef dus nog lange tijd heruitgaven op de markt brengen, maar de frequentie waarmee en de oplage waarin dit gebeurde, namen geleidelijk af. In de periode 1610-1641, onder Balthasar I (1574-1641) en Johannes II Moretus (1573-1618), werden in totaal nog zo'n vijftig titels heruitgegeven, de meeste daarvan in oplagen van minder dan 1000 exemplaren, een totaal van 30.761 exemplaren.[13] Een verklaring hiervoor vindt men enerzijds in de geleidelijke verschuiving in het aanbod van de Officina Plantiniana. Reeds aan het

11 MPM, Ms. 39, f. 18v; MPM, Ms. 321, f 40v-42v.

12 Van de genoemde werken bleef het exemplaar van de *editio princeps* bewaard, waarin Lipsius zijn bemerkingen met het oog op een heruitgave noteerde. Hiervoor kreeg hij blijkbaar altijd een niet geïllustreerd exemplaar met extra brede marges ter beschikking. De bewerkte *editio princeps* van *De Vesta et Vestalibus* en deze van *Lovanium* maken deel uit van de collectie Lipsiana van de Universiteitsbibliotheek Leiden, resp. ms. Lips. 765 B18 en 765 B 20. De verbeterde Seneca bevindt zich in Antwerpen, MPM, R 26.4.

13 MPM, Ms. 39; MPM, Ms. 321.

einde van de zestiende eeuw, na de val van Antwerpen in 1585, was het Antwerpse drukkershuis zich meer gaan toeleggen op religieuze publicaties, liturgische en devotion ele werken.[14] De Moretussen continueerden deze keuze en gingen zich in de loop van de zeventiende eeuw indirect manifesteren als drukkers van de contrareformatie. Anderzijds leidde de dood van de humanist Lipsius ook tot praktische problemen. Dankzij privileges toegekend door keizer Rudolf ii (augustus 1592), de Spaanse koning Filips II (februari 1597 en overgenomen door zijn opvolger) en later ook de Franse koning Hendrik IV (juli 1605), had Lipsius het absolute zeggenschap verworven over de publicatie en verspreiding van zijn werken in de betreffende gebieden. Hij had hierbij steeds de voorkeur gegeven aan Johannes I Moretus. Na Lipsius' dood kon deze laatste zich echter niet langer op die bescherming beroepen. Steeds meer buitenlandse concurrenten legden edities ter perse, vooral van *De Constantia* en de *Politica.*[15] De Franse drukker Horace Cardon kwam in 1613 met het verzamelde werk van Lipsius op de markt, een lumineus idee dat de Officina Plantiniana was ontgaan.[16] Het Antwerpse drukkershuis zou pas een jaar later, in 1614, met zijn *Opera omnia* op de markt komen.[17]

Uiteindelijk zou Balthasar I Moretus nog een ultiem eresaluut aan de Leuvense humanist brengen, namelijk de schitterende uitgave van de *Opera omnia* in vier lijvige folianten - eventueel tot zes aan te vullen met de edities van Tacitus en Seneca - die in 1637 verscheen. De publicatie was een grootse onderneming waarbij zowel de Antwerpse als de Leidse officinas betrokken waren. Het titelblad werd verzorgd door Peter Paul Rubens, naar een ontwerp van Balthasar; diens neet Franciscus Raphelengius junior, die als kind nog enkele jaren bij Lipsius had ingewoond, zorgde voor een uitvoerige index, en las mee de drukproeven na.[18]

In het vervolg van mij n artikel wil ik een beeld schetsen van de relatie tussen de eerste Moretussen - Jan I (1589-1610) en Balthasar I (1610-1641), deze laatste tot 1618 in samenwerking met zijn broer Jan[19] - en Justus Lipsius op de *Büchermessen* van Frankfurt am Main, en dit in de periode 1589-1641. Hiermee beoog ik enerzijds het (tot nu toe onderschatte) belang van dit distributiecircuit voor de internationale verspreiding van Lipsius' werken aan te tonen. Anderzijds wil ik ook onderzoeken welke weerslag het verminderde aandeel van Lipsius' publicaties in de totale productie van de Moretussen gehad heeft op de zendingen naar de *Büchermessen* van Frankfurt.

14 Vóór 1585 had ca. 33% van de gedrukte werken in de Officina Plantiniana een humanistisch onderwerp. Na 1585 lag dit aantal beduidend lager. L. Voet, The Golden Compasses, 1, 362-395; Idem, 'Some Considerations', 361.

15 J. De Landtsheer, 'An Author and his Printer' *in Quaerendo*, 37 (2007), 1-19.

16 BB r 3, 1018-1020, L-405.

17 BB r 3, 1020-1024, L-406.

18 Zie *Lipsius en Leuven*, 315-319; D. Sacré, Balthasar I Moretus en Justus Lipsius, in *Justus Lipsius en het Plantijnse Huis*, 109-128.

19 Balthasar I en zijn broer Jan II Moretus namen in 1610 samen de Officina Plantiniana over van hun vader. Aan de samenwerking kwam echter plots een einde doorbet overlijden van Jan II op 11 maart 1618. Balthasar vond zichzelf niet in staat om alleen het bedrijf voort te zetten. Hijzelf was kinderloos en de kinderen van Jan II waren te jong om mee te helpen in de zaak. Daarom ging hij nog hetzelfde jaar in zee met de schoonbroer van de weduwe van Jan II, Johannes Meursius (Jan van Meurs), Deze samenwerking duurde elf jaar, en liep spaak door onenigheid tussen beiden. Cf L. Voet, 'Het geslacht Moretus en de Plantijnse drukkerij', in Ex Officina Plantiniana Moretorum, 17-18.

Frankfurt als internationale boekenmarkt

Mede dankzij de Officina Plantiniana kenden de werken van Justus Lipsius een sterke internationale verspreiding, en genoot de Zuid-Nederlandse humanist erkenning in heel Euro-

pa. Tot 1575 had Christoffel Plantijn zich vooral op Spanje als afzetmarkt gericht, maar door de godsdienstperikelen kwam er een einde aan deze gouden tijd. De Officina Plantiniana verkeerde in crisis en de meesterdrukker moest op zoek gaan naar nieuwe internationale afzetmarkten.[20]

De *Buchmesse* van Frankfurt ging in de internationale distributie van de Antwerpse firma een centrale rol spelen. Frankfurt had zich vanaf de veertiende eeuw ontplooid tot een belangrijke jaarmarktstad op het gebied van textiel en metaal. Met de ontdekking van de drukpers ontwikkelde het zich in de loop der jaren tot de belangrijkste boekenmarkt in vroegmodern Europa. De *Messen* vonden tweemaal per jaar plaats. De *Fastenmesse* begon op de tweede zondag vóór Pasen en de *Herbstmesse* startte twee weken voor Sint-Michielsmis (29 september).[21] Gedurende acht dagen trad Frankfurt dan op als typografisch centrum van de wereld. Naast boekhandelaars en drukkers trok de jaarmarkt ook verwante ambachtslui aan, zoals papier- en prenthandelaars en lettergieters.[22] Ze ontmoetten elkaar in hun verkoopstalletjes aan de *Büchergasse*, waar ze niet alleen hun zaken behartigden maar ook nieuwtjes en nuttige informatie over personen, afzetmarkten en drukwerken uitwisselden. Daarnaast fungeerden de *Messen* als betalingstermijn van de onderling verleende kredieten.[23] Behalve als typografisch centrum gold Frankfurt in die weken ook als een ontmoetingsplaats van intellectuelen en geleerde au teurs uit heel Europa. Zij gebruikten de *Messe* als een plaats om persoonlijk met elkaar van gedachten te

20 L. Voet, *The Golden Compasses*, 2, 401-407; F. de Nave, 'Een typografische hoofdstad in opkomst, bloei en verval', in J. Van Der Stock, H. Devisscher e.a. (eds), *Antwerpen, verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw*, Gent 1993, 93.

21 A.H. Laeven, 'The Frankfurt and Leipzig book fairs and the history of the Dutch book trade in the Seventeenth and Eighteenth centuries', in C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer (eds), *Le Magasin de l'Univers. The Dutch Republicas the Centre of European Book Trade* (Brill's Studies in Intellectual History, 31) Leiden, e.a. 1992, 186. Verdere informatie over de *Büchermessen* van Frankfurt am Main vindt men in A. Dietz, *Zur Geschichte der Frankfurter Büchermesse* 1462-1792 (Schriften des Frankfurter Messamts, 5) Frankfurt am Main 1921; *Idem, Frankfurter Handelsgeschichte*, 3, Frankfurt am Main 1921, 1-178; A. Ruppel, 'Die Bücherwelt des 16. Jahrhunderts und die Frankfurter Büchermessen', in *De Gulden Passer*, 34 (1956), 20-39; P. Weidhaas, *Geschichte der Frankfurter Buchmesse*, Frankfurt am Main 2003. Voor de activiteiten van de Officina Plantiniana op de Messen, zie R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIE eeuw', in *De Gulden Passer*, 50 (1972), 124-145 en 51 (1973), 70-105; E. Breuls, *Inpakken en wegwezen. De* Officina Plantiniana *op de Büchermesse van Franfurt am Main (1589-1640)* (Universiteit Antwerpen. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Departement Geschiedenis, onuitgegeven licentiaatsverhandeling o.l.v. B. De Munck en K. Bowen), Antwerpen 2005.

22 Ondanks de internationale uitstraling van de *Messen* bestond het koperspubliek voornamelijk uit Duitse drukkers en boekhandelaars. Vooreen overzicht van de handelaars die de boekenmarkt bezochten gebruikt men G. Schwetske, *Codex Nundinarius literatae biscularis* (= *Mess-Jahrbücher des Deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Mess-Kataloges im Jahre 1564 bis 1765*), Halle 1850. Deze verhoudingen zijn in grote mate gelijk aan het klantenbestand van de Officina Plantiniana op de *Messe*, die werden bijgehouden in de *Cahiers de Francfort.* MPM, Arch. 967-1052, *Cahiers de Francfort 1589-1639.* In de onderzoeksperiode handelde de Officina Plantiniana in de eerste plaats met Duitse drukkers en boekhandelaars. Op de tweede plaats kwam Frankrijk (voornamelijk uit Lyon en Parijs), gevolgd door Zwitserland, de Noordelijke Nederlanden, Italië en Engeland, cf. Breuls, *Inpakken en wegwezen*, 106.

23 R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana', 126.

wisselen, voor het doorspelen van correspondentie of geschenken van of aan collega's thuis, het uitbreiden van hun bibliotheken en het zoeken naar potentiële uitgevers voor oud en nieuw werk. Dit veelzijdige karakter van de *Messen* bepaalde in belangrijke mate het succes ervan.[24] Het zal niet verwonderen dat Justus Lipsius zelf enkele malen Frankfurt en zijn *Messe* bezocht.[25]

Het belang van de *Messen* ten tijde van Plantijn werd in het verleden reeds vluchtig behandeld door L. Voet en R. Lauwaert. In zijn *The Golden Compasses* nam Voet het jaar 1579 als steekproef om de internationale distributie van de Officina Plantiniana te onderzoeken. In

24 E. Breuls, *Inpakken en wegwezen*, 96.

25 Tijdens zijn reis van Leiden naar Luik in 1591 verbleef Lipsius van 10 tot 13 april in Frankfurt. Hij was netop tijd om de *Fastenmesse* mee te maken, en de aanwezige handelaars en geleerden te ontmoeten, zie *Lipsius en Leuven*, 39.

dat jaar verzond het Antwerpse drukkershuis 67 publicaties, een totaal van 5212 exemplaren, naar de Duitse Rijksstad; daarmee vormde ze de belangrijkste buitenlandse afzetmarkt.[26] Lauwaert concludeerde na onderzoek van het aanbod van Plantijn in de *Messkatalogen* van Frankfurt dat de Officina Plantiniana de grootste deelnemer in het veld was.[27]

Onder de eerste Moretussen bleef de *Büchermesse* van Frankfurt een vooraanstaande internationale afzetmarkt, waarmee ze overigens zeer vertrouwd waren.[28] Ten tijde van Plantijn was het Johannes I Moretus die de zendingen naar Frankfurt regelde en begeleidde. Later zou Jan II zowel onder zijn vader als tijdens de samenwerking met Balthasar I de belangen van de Officina Plantiniana in de Duitse rijksstad behartigen.[29]

Uit mijn onderzoek naar de activiteiten van de Officina Plantiniana op de *Büchermessen* van Frankfurt voor de periode 1589-1641 blijkt dat Justus Lipsius zijn rol als bestsellerauteur kon bestendigen op de internationale markt. De werken van de Zuid-Nederlandse humanist vormden een belangrijk deel van het totaal aantal verzonden exemplaren in deze periode.[30] Deze bevindingen bleven echter vrij summier en onvolledig; via comparatief onderzoek is het mijn bedoeling om het beeld aan te vullen en te verfijnen, en om het belang van de *Messen* in de internationale verspreiding van de werken van Lipsius te volgen.

Lipsius' edities getraceerd naar de Messe

Er werd voor gekozen om de onderzoeksperiode 1589-1641 (de jaren van activiteit van Johannes I en Balthasar II Moretus) in tweeën te splitsen, met als scheidingslijn het jaar van Lipsius' overlijden. Zo kunnen we de periode waarin de werken van de Leuvense hoogleraar door de Officina Plantiniana veelvuldig gedrukt werden (1589-1606) stellen tegenover de periode waarin men teerde op de nagedachtenis van de bestsellerauteur (1607-1641). Uit een analyse van de totale productie van de Officina Plantiniana bleek dat het Antwerpse drukkershuis geleidelijk minder edities van Lipsius op de markt ging brengen, en in kleinere oplages. Had zijn dood ook een invloed op de distributie, en daaraan gekoppeld het belang van de *Messen?*

Vervolgens werden werken van Lipsius geselecteerd die in beide periodes werden (her-) uitgegeven. Dit gebeurde met behulp van de zendingslijsten, die gedurende heel de onderzoeksperiode in de journalen van de Officina Plantiniana werden bij gehouden en nog steeds geraadpleegd kunnen worden in het waardevolle archief van

26 Wellicht nam Voet het jaar 1579 als steekproef omdat dit het eerste jaar was dat de Officina Plantiniana een *Cahier de Francfort* bijhield van de *Messen.* Zie L. Voet, *The Golden Compasses*, 2, 500-506; R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana', 135.

27 R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana', 124.

28 E. Breuls, *Inpakken en wegwezen*, 81-82.

29 Na de dood van Jan II Moretus in 1618 zou Johannes Meursius de reizen naar Frankfurt voor zijn rekening nemen, zie L. Voet, *The Golden Compasses*, 1,210.

30 De publicaties van de Leuvense hoogleraar namen in de periode 1589-1641 ca. 13% in van het totaal aantal verzonden exemplaren. Dit percentage werd berekend met gegevens verkregen door steekproeven in de onderzoeksperiode. Per decennium werden drie steekproeven genomen. E. Breuls, *Inpakken en wegwezen*, 151.

het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen. Het beeld van Lipsius als intellectuele duizendpoot vormde de basis voor de selectie van de titels. De Leuvense hoogleraar begaf zich op meer dan één terrein. Met zijn Tacitusuitgave bijvoorbeeld, die in 1574 voor het eerst verscheen, verwierf Lipsius zich eeuwige roem als filoloog; later onderscheidde hij zich ook als historicus van de oudheid en als filosoof. Door de selectie van een werk uit elk gebied moet Lipsius als veelzijdig figuur in het

onderzoek overeind blijven. De afbakening van de verschillende domeinen volgt de indeling die uitgewerkt werd in de publicatie *Justus Lipsius en het Plantijnse Huis:* uitgaven van klassieke auteurs, antiquarische werken, filosofie, brieven, publicaties op religieus vlak, strikt filologische werken en verzameld werk.[31] Brievenedities, de *Opera omnia* en werken ter herdenking van Lipsius werden niet in de selectie opgenomen.[32]

Uit de vertalingen van klassieke auteurs werd gekozen voor de Tadtusuitgave, meer bepaald de *C. Cornelii Taciti opera omnia quae exstant* (1600 en 1627). Naast de Officina Plantiniana publiceerden ook vele buitenlandse drukkers dit werk in de onderzoeksperiode: Commelin uit Heidelberg (1595), Gesselin uit Parijs (1599), Chouet uit Genève (1619) en Elzevier uit Amsterdam (162.1).[33] Uit de groep filosofische werken selecteerden we *De constantia libri duo* (1599 en 1615). *De editio princeps* kwam volgens het titelblad in 1584 van de persen in het Leidse filiaal - de correspondentie bewijst dat het werk eind september van dat jaar in omloop was - en kende net zoals de Tacituseditie een enorm internationaal succes.[34] Een hele reeks buitenlandse uitgevers, onder wie Johann Wechel (1590 en 1591) en Egenolph Emmel (1615) uit Frankfurt am Main, brachten dit filosofische werk doorheen de onderzoeksperiode op de markt.[35] Omdat Lipsius' bibliografie vooral veel antiquarisch-historische werken telt werd ervoor gekozen om hiervan *twee* titels te selecteren:[36] *De cruce* (1597 en 1629) en *De militia Romana* (1598 en 1614). *De cruce*, waarvan de eerste uitgave eind januari 1594 beschikbaar was - het titelblad van de *editio princeps* vermeldt 1593-1594 - handelt over de kruisiging als straf in de Oudheid; het kende vele herdrukken, zowel bij de Officina Plantiniana als in het buitenland.[37] Het tweede traktaat, waarbij Lipsius enkele hoofdstukken van de Griekse geschiedschrijver Polybius als uitgangspunt nam, onderzoekt de organisatie van het Romeinse leger.[38] Het verscheen voor het eerst midden juni 1595. Ik heb het voornamelijk bij mijn onderzoek betrokken tegen de achtergrond van de toenmalige politieke toestand in Europa: de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) woedde reeds enkele decennia en de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) was niet ver af. Bovendien geloofde men lange tijd dat een goed functionerend leger, geschoeid op Romeinse leest, het meest efficiënte verweermiddel was tegen de troepen van de Sultan[39] In

31 Zie Justus Lipsius en het Plantijnse Huis, 146-209.

32 De brievenverzamelingen van Lipsius werden herhaaldelijk uitgegeven. In de productie en zendingslijsten worden de verschillende brievenverzamelingen echter onduidelijk aangegeven, waardoor het haast onmogelijk is om specifieke edities te identificeren en een juiste berekening te maken. Daarom worden ze niet verder besproken, De herdenkingswerken worden niet onderzocht omdat het geen publicaties zijn van de hand van Lipsius. Het verzameld werk vormt een belangrijk postuum sluitstuk, maar komt slechts in de laatste periode voor, en kan dus niet worden vergeleken.

33 BBr 5, 292-304, T-69 - T-88.

34 *Lipsius en Leuven*, 185-186

35 BBr 3, 904-910, L-155 - L-176.

36 MPM, Ms. 39; MPM, Ms. 321.

37 *Lipsius en Leuven*, 92-95; BBr 3, 918-925, L-200 - L-212.

38 *Lipsiusen Leuven*, 98-103; BBr 3, 1002-1005, L-369-L-373.

39 De janitsaren, de keurtroepen van het Ottomaanse leger, beschouwde men lange tijd als de nazaten van de troepen van Alexander de Grote. Aangezien Alexanders opvolgers door de Romeinen waren verslagen, hoopte men dat een leger dat geïnspireerd was op de organisatie

tegenstelling tot de voorgaande werken werd *De militia Romana* bijna uitsluitend door de Officina Plantiniana uitgegeven. Op religieus vlak heeft Lipsius slechts twee publicaties op zijn actief, die dateren uit de laatste jaren van zijn leven, namelijk de traktaatjes over de bedevaartsoorden Halle en Scherpenheuvel. Toch beschouwde hij deze publicaties uitdrukkelijk als historisch, niet als theologisch werk. Ik koos de *Diva Sichemiensis* (1605 en 1623),[40] dat handelt over Scherpenheuvel en via de Aartshertogen een grote bekendheid ging genieten.[41]

en de praktijken van het Romeinse leger wellicht de troepen van de Sultan zou kunnen overwinnen.

40 De eerste uitgave van de *Diva Sichemiensis* verscheen bij Moretus in 1605 in quartoformaat, in een oplage van 1550 exemplaren, nog hetzelfde jaar zagen 1500 exemplaren in octavoformaat het licht, MPM, Ms. 39.

41 Scherpenheuvel werd in 1604 door de Aartshertogen als bedevaartsoord aanvaard. Het kende in het eerste kwart van de 17de eeuw een enorme explosie omdat het werd uitgebouwd als een bolwerk van de Contrareformatie op de grens met de Noordelijke Nederlanden, zie L. Duerloo en M. Wingens, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen*, Leuven 2002.

Tabel 1: De geselecteerde werken in de totale productie van de Officina Plantiniana

Titel	Verwijzing naar BBT	Jaar van uitgave	Formaat	Oplage	Prijs van deoplage in stuivers
Taciti opera omnia	V, T-75	1600	4º	1500	90.000
	V, T-85	1627	2º	-*	-*
De constantia	III, L-162	1599	4º	1500	10.500
	III, L-171	1615	4º	1000	7600
De cruce	III, L-203	1597	8º	1500	16.500
	III, L-208	1629	4º	500	7600
De militia	III, L-370	1598	4º	1500	60.000
	III, L-372	1614	4º	1050	38.000
Diva Sichemiensis	III, L-394	1606	4º	1550	9300
	III, L-395	1620	4º	1000	-*
De recta pronunc.	III, L-485	1599	4º	1500	7500
	III, L-486	1609	4º	1050	6300

De Latijnse versie werd enkel door de Officina Plantin iana uitgegeven, maar al spoedig waren Franse en Nederlandse vertalingen in omloop. Duitse en Hollandse uitgevers waren door het controversiële onderwerp minder geneigd om het werk te publiceren.[42] Van de filologische werken werd een kleiner traktaatje van Lipsius onderzocht, namelijk *De recta pronuntiatione Latinae linguae dialogus* (1599 en 1609), over de uitspraak van de Latijnse taal.[43] Deze keuze werd gemaakt om ook de zending van minder bekende werken te kunnen observeren. Net zoals de twee vorige werken werd het bijna uitsluitend door het Antwerpse drukkershuis gepubliceerd[44].

* geen gegevens terug te vinden in de productielijsten
Bron: MPM, Ms. 39; MPM, Ms. 321

* geen gegevens terug te vinden in de productielijsten
Bron: MPM, Ms. 39; MPM, Ms. 321

* geen gegevens terug te vinden in de productielijsten
Bron: MPM, Ms. 39; MPM, Ms. 321

42 *Lipsius en Leuven*, 256-258; BBr 3,1012, L-394 - L-395.

43 *Lipsius en Leuven*, 170-173; BBr 3, 1061-1064, L-483 - L-488.

44 De eerste druk van de *De recta pronuntiatione Latinae linguae dialogus* kwam in 1586 in het Leidse filiaal van de Officina Plantiniana van de pers. PP 3, 1380-1382, nr. 1553.

De tabellen 1 en 2 geven een gedetailleerd overzicht van de productie en verzending van de geselecteerde werken door de Officina Plantiniana. Zoals reeds eerder vermeld zien we in tabel 1 voor de geselecteerde werken een groot verschil in oplage tussen de periode vóór en na de dood van Lipsius in 1606. Het werk *De Cruce* werd in 1597 op 1500 exemplaren gedrukt, maar in 1629 was dit nog slechts 500 exemplaren. Uit de vermelding van de geselecteerde werken in de zendingslijsten blijkt dat de Officina Plantiniana gedurende de hele onderzoeksperiode publicaties van Lipsius naar de *Messen* bleef sturen.[46] Meestal werden er reeds in het

46 Haast elk jaar was Lipsius in de zendingen naar Frankfurt vertegenwoordigd; enkel voor de jaren 1632 tot 1637 vinden we niets terug, omdat er geen zendingslijsten in de journalen vermeld staan, wat doet vermoeden dat de Officina Plantiniana in deze jaren niets zond, al betekent dit nog niet dat ze wegbleven van deze Messen. De Officina Plantiniana beschikte over een opslagplaats in Frankfurt waar zich een aanzienlijkfortuin aan boeken bevond, cf. MPM, Arch. 240-245 *Journal 1632-1637*.

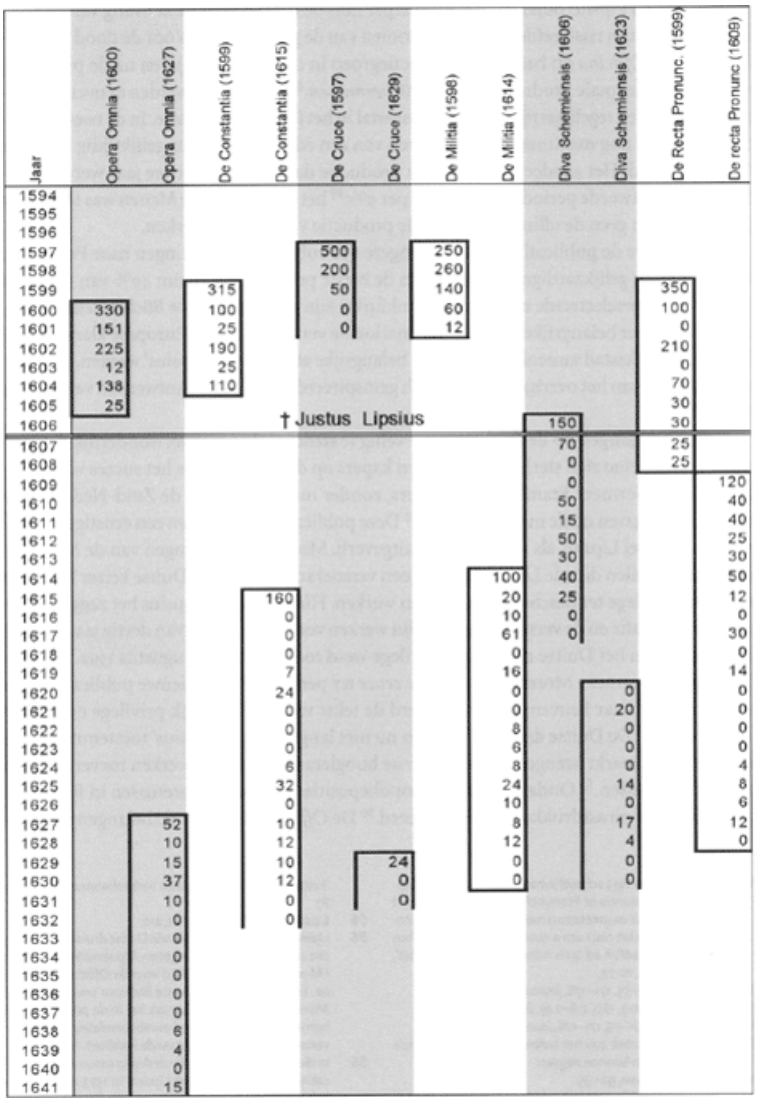

Tabel 2: De verzending van de geselecteerde werken naar de Büchermesse van Frankfurt (1589-1641)[45]

Bron: MPM, Arch. 71-74, 171-180, 216-249, *Journal 1594-1641*.

45 De tijdspannen waarin de geselecteerde werken in hun zending naar de *Büchermessen* van Frankfurt werden gevolgd, houden rekening met het volgende jaarvan uitgave van een nieuwe editie (tijdspanne wordt dan afgesloten met een dikke lijn). Maar soms werd een werk pas na een zeer lange periode opnieuw ter perse gelegd; de tijdspanne stopt dan wanneer er blijkbaar geen werken meer naar de Messen werden gezonden (wordt niet afgesloten met een dikke lijn).

jaar van verschijnen exemplaren naar Frankfurt gezonden. Uit de briefwisseling tussen de Moret ussen en Lipsius blijkt dat het Antwerpse huis de maand voor de aanvang van de *Messen* als einddatum nastreefde voor het voltooien van de publicaties.[47] Vóór de dood van Lipsius zond de *Officina* op basis van de selectiegroep in de eerste twee jaren na de publicatie zo'n 31% van de totale productie naar de *Büchermessen.*[48] Regelmatig werden er over de honderd exemplaren tegelijkertijd gezonden, meestal in het jaar van publicatie. In de tweede periode werden er nog maximaal 50 exemplaren van een editie van Lipsius gelijktijdig naar een *Messe* gestuurd. Het aandeel van de totale productie dat in de eerste twee jaar werd gezonden liep in de tweede periode terug tot amper 9%;[49] het tijdstip van de *Messen* was toen voor de Moretussen geen deadline meer voor de productie van Lipsius' werken.

Wanneer we de publicaties voor een langere tijd volgen in de zendingen naar Frankfurt, krijgen we een gelijkaardige tweedeling. In de eerste periode blijkt ruim 49% van de totale oplage van de geselecteerde edities naar Frankfurt te zijn verzonden.[50] De *Büchermessen* speelden dus een zeer belangrijke rol in de internationale verspreiding. De Europese klandizie die in de Duitse rijksstad samenkwam was een belangrijke afnemer van Lipsius' werken, en waarschijnlijk ook van het overige humanistisch geïnspireerde werk dat in Antwerpen van de pers kwam.[51]

Om hun belangen op de *Büchermessen* veilig te stellen, is het niet verwonderlijk dat Lipsius en de *Officina* zich sterk weerden tegen kapers op de kust. Wegens het succes van Lipsius gingen ondermeer Frankfurtse drukkers, zonder medeweten van de Zuid-Nederlandse humanist, uitgaven op de markt brengen.[52] Deze publicaties betekenden een ernstige bedreiging voor zowel Lipsius als zijn 'officiële' uitgeverij. Mede om de belangen van de Moretussen veilig te stellen diende Lipsius daarom een verzoekschrift in bij de Duitse keizer Rudolf II voor een privilege ter bescherming van zijn werken. Hiermee kreeg Lipsius het zeggenschap over de publicatie en de verspreiding van zijn werken voor een periode van dertig jaar, binnen de grenzen van het Duitse rijk.[53] Het privilege werd toegekend op 1 augustus 1592. Een jaar later legde Johannes I Moretus Lipsius' *De cruce* ter perse, de eerste nieuwe publicatie sinds zijn terugkeer naar Leuven; achteraan werd de tekst van het keizerlijk privilege onverkort opgenomen[54] De Duitse drukkers konden nu niet langer zonder Lipsius' toestemming zijn werken op de markt brengen en de Leuvense hoogleraar kon al

47 Op 27 februari 1599 schreef Johannes I Moretus aan Lipsius: 'De Constantia et Pronunciatione brevi abs te aut censore potius exspectamus nam etsi paene forte progredi in ijs licebit nisi cum a nundinis Francfurtensibus frater meus redibit ad quas intra tres septimanas ibit', zie GV, 93-94, nr. 72.

48 MPM, Arch. 71-75, 171-178 *Journal 1594-1606.*

49 *Ibidem*, Arch. 179, 180, 216-249, *Journal 1606-1641.*

50 *Ibidem*, Arch. 71-75, 171-178 *Journal 1594-1606.*

51 Verder onderzoek zou het belang van de verschillende nationaliteiten kunnen nagaan.

52 *Lipsius en Leuven*, 92-95

53 Lipsius bepaalde met het privilege zelf wie er in aanmerking kwam voor het publiceren en verspreiden van zijn werken. Hij kreeg hierdoor greep op piraatdrukken, die dikwijls niet beantwoordden aan de wensen en de kwaliteitsvoorwaarden van de humanist. De Landtsheer, 'Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus', 87.

54 *Lipsius en het Plantijnse Huis*, 210.

zijn werken toevertrouwen aan de Moretussen[55] Ondanks deze monopoliepositie werden de Moretussen in Frankfurt soms toch met piraatdrukken geconfronteerd.[56] De *Officina* bewaakte de belangen van Lip-

55 Lipsius kreeg van verschillende Duitse drukkers de vraag om zijn werk te mogen uitgeven. Op aandringen van Jan I Moretus koos Lipsius altijd voor de Officina Plantiniana. Een belangrijke motivatie hiervoor was het feit dat Moretus Lipsius veel inspraak liet in de publicatie. De humanist genoot een voorkeu rsbehandeling en was hier verzekerd van een hoogstaande kwaliteit. *Ibidem*, 86.

56 In 1600 verscheen de *Oratio de duplici concordia*, de publicatie van een betoog dat Lipsius in 1573 zou hebben gehouden aan de universiteit van Jena. De uiteenzetting was lutheraans getint en gedrukt zonder dat de humanist er ook maar iets van afwist. Jan II Moretus ontdekte de piraatdruk op de Messe van Frankfurt. Zowel Lipsius als de Moretussen namen stappen om de publicatie uitde handel te halen. Jan II kon zo'n honderd exemplaren bemachtigen. In een brief van 17 oktober 1600 kwam Lipsius uitgebreid op de zaak terug, zie GV, 116-117, nr. 92; 119, nr. 94. Lipsius kaartte ook zelf bij het stadsbestuur van Frankfurt de kwestie aan en op 29 september 1600 schreef hij hen een dankbrief, omdat ze een uitgave van de *Orationes* van Jena hadden ingetrokken. ILE XIII, 00 09 29.

sius en deed gouden zaken. Zowel de geselecteerde historische, filosofische, filologische werk(en) als de uitgaven van de klassieke auteurs werden in grote aantallen naar de *Messen* gestuurd. Enkel van de religieus geïnspireerde *Diva Sichemiensis* (1606) werden minder exemplaren naar Frankfurt verzonden, al ging het toch nog om 26% van de totale oplage. Het verschil valt wellicht te verklaren door het controversiële onderwerp, dat slechts een beperkt gedeelte van het internationale koperspubliek aansprak. Jan Materné bestudeerde enkele jaren geleden de verspreiding van de *Diva Hallensis* en de *Diva Sichemiensis* van 1604 en 1605. De Messen van Frankfurt speelden volgens hem een cruciale rol in de internationale verspreiding van deze twee werken;[57] na verder onderzoek lijkt dit echter nog meer het geval te zijn voor de andere werken van Lipsius, althans vóór 1606.

Na de dood van Lipsius daalde het gemiddeld aantal verzonden exemplaren van de geselecteerde werken tot zo'n 17%,[58] terwijl de totale productie van de werken van Lipsius met drie kwart afnam.[59] Het aantal exemplaren dat de Officina Plantiniana in de tweede fase van de onderzoeksperiode naar de *Messen* zond lag beduidend lager, en de *Büchermessen* boetten als verspreidingskanaal van Lipsius' werken aan belang in. De achteruitgang is bij al de geselecteerde werken merkbaar: *De recta pronuntiatione* deed het met 34% nog relatief goed, maar dit werk, uitgegeven in 1609, lag natuurlijk nog dicht bij Lipsius' sterfdatum.

Het verminderde belang van de *Büchermessen* voor de verspreiding van Lipsius' edities door de Officina Plantiniana kent volgens mij verschillende oorzaken. Met de dood van Lipsius in 1606 verviel het privilege dat de Duitse keizer Rudolf II hem in 1592 had verleend, maar het bleef geldig voor de drukken die nog tijdens het leven van Lipsius verschenen waren. De Officina Plantiniana bleef dat privilege wel gebruiken bij haar heruitgaven van Lipsius, maar dat belette andere drukkers niet om de werken van de humanist op de markt te brengen. Toen Balthasar I Moretus in december 1635 bezig was met de prestigieuze *Opera Omnia*, besefte hij dat het oude privilege meer dan tien jaar vervallen was. Hij achtte het dus wijs om voor dit verzamelwerk een nieuw privilege aan te vragen.[60] Bijkomend onderzoek naar de aanwezigheid van Lipsiusedities van andere drukkers op de *Büchermessen* zou een gedetailleerder beeld moeten schetsen van de mogelijke concurrentie die de Officina Plantiniana ondervond na het vervallen van het privilege, en die ze al dan niet deed besluiten minder exemplaren naar Frankfurt te zenden.

Een tweede verklaring voor het dalende belang van Lipsius - maar ook van andere uitgaven van de Officina Plantiniana - op de *Büchermessen*, moet men zoeken in de onstabiele politieke toestand in Europa, met de Tachtigjarige en later de Dertigjarige Oorlog. De opkomst van de Boheemse calvinistische adel in 1618 tegen hun katholieke vorst Ferdinand 11 betekende het begin van de Dertigjarige Oorlog. De

57 J. Materné, 'De contrareformatorische boekbusiness in Antwerpens nazomertijd. De eerste losse Moretus-drukken van Lipsius' controversiële Mariatraktaten op de Europese boekenmarkt', in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 84 (2001), 160.

58 De *Taciti opera omnia* werden in de berekening van het percentage niet opgenomen, omdat de totale productieoplage niet in de productielijsten werd vermeld, MPM, Ms. 39; MPM, Ms. 321.

59 MPM, Ms. 39

60 In januari 1636 verleende keizer Ferdinand II te Wenen de Officina Plantiniana het privilege, zie *Lipsius en Leuven*, 318.

Duitse gebieden vormden gedurende decennia een strijdtoneel, waarin verschillende Europese mogendheden zich zouden mengen.

Frankfurt am Main bleef grotendeels gespaard, net zoals de andere Duitse handelssteden Keulen, Leipzig en Nuremberg.[61] Maar dat belette niet dat de handelsactiviteiten in de Duitse Rijksstad zwaar onder de oorlog te lijden hadden. Het omringende platteland ging gebukt onder plunderende legerbendes. De zendingen van de Officina Plantiniana en andere internationale huizen liepen meer dan ooit het risico om overvallen te worden.[62] Vele internationale uitgevershuizen weigerden daarom nog langer naar Frankfurt te reizen. Het krimpende koperspubliek maakte dat de winsten beperkt bleven. Bovendien verloor Frankfurt zijn positie als internationale ontmoetingsplaats van boekverkopers, drukkers en geleerden. In de loop van de zeventiende eeuw begonnen de Moretussen daarom naar nieuwe, veiliger afzetmarkten te zoeken. In zijn recente publicatie over de wijzigende distributie- en productiepatronen bij de laat-zeventiende-eeuwse Brabantse boekverkopers stelde Gerrit Verhoeven vast dat ondermeer het Plantijnse drukkershuis zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw ging herstructureren door meer te gaan werken met hoofdcorrespondenten voor de Europese distributie. Het Antwerpse drukkershuis zond de werken naar verschillende contactpersonen, die dan voor verdere verdeling zorgden.[63] De Officina Plantiniana werkte reeds in het laatste kwart van de zestiende eeuw met buitenlandse vennoten: Michel Sonnius in Parijs, Jan Poelman in Salamanca, Jan Dresseler in Frankfurt en Arnold Mylius in Keulen.[64] Uit onderzoek van de journalen blijkt dat de Officina Plantiniana bij de zendingen naar Frankfurt samenwerkte met de Keulse handelaars Michiel Demen en Jan van Egmond om hun publicaties vanaf Keulen via de Rijn naar de Messe te transporteren.[65] Verder onderzoek zou de samenwerldng tussen de *Officina* en vaste contactpersonen op de Duitse markt moeten nagaan. Brachten de Moretussen niet langer via de *Messen*, maar via contactpersonen hun werken, waaronder die van Lipsius, op de Duitse markt?

Besluit

In deze bijdrage onderzocht ik het belang van de *Büchermessen* van Frankfurt am Main voor de internationale verspreiding van de publicaties van de Zuid-Nederlandse humanist Justus Lipsius door de Moretussen in de periode 1589-1641. Het onderzoek gebeurde aan de hand van titels die werden gekozen op basis van het onderwerp en het jaar van uitgave (vóór en na de dood van Lipsius). Zes boeken werden gevolgd: het verzameld werk van Tacitus (1600 en 1627); het filosofische *De constantia libri*

61 K. Bussmann, H. Schilling (eds), *1648: War and peace in Europe* (*Exhibition catalogue Münster/Osnabrück, 24.10.1998-17.1.1999*), [s.l.] 1998, 53.

62 In 1644 werd bijvoorbeeld Balthasar II Moretus op weg naar Frankfurt overvallen. M. Sabbe, 'Balthasar Moretus II naar de Vasten-Messe te Francfort in 1644', in *Jaarboek van Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, 8 (1932), 31-53.

63 G. Verhoeven, Grondslagen en veranderingen. Assimilatie en differentiatie van het Antwerpse boekbedrijf in de tweede helft van de zeventiende eeuw [te verschijnen in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*].

64 C. Clair, *Christopher Plantin*, Londen 1960, 204-207; 215. Voor Jan Poelman zie, F.M A. Robben Jan Poelman, boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca 1579-1607, in *De Gulden Passer*, 71-72(1993-1994).

65 E. Breuls, *Inpakken en wegwezen*, 85.

duo (1599 en 1615); de antiquarisch-historische werken *De Cruce* (1597 en 1629) en *De militia Romana* (1598 en 1614); het religieuze werk *Diva Sichemiensis* (1605 en 1623); en tenslotte het filologische traktaat *De recta pronunciation Latinae linguae dialogus* (1599 en 1609).

Door middel van de zendingslijsten in de journalen van de Officina Plantiniana kunnen we constateren dat de boekenmarkt van Frankfurt vóór de dood van Lipsius een prominen-

te rol speelde in de internationale verspreiding van zijn werk. Tussen de verschillende onderwerpen zijn in deze periode geen grote verschillen te constateren. Ongeveer de helft van de totale productie van uitgaven en heruitgaven van Lipsius werd naar de Duitse rijksstad gestuurd. Na de dood van Lipsius in 1606 is er echter een duidelijke verandering waarneembaar. In vergelijking met de voorgaande periode legden de Moretussen minder titels van hun bestsellerauteur op de pers, en ze deden dit in kteinere oplagen. Van deze kleinere aantallen werd een geringer aan deel (rond de 17%) naar Frankfurt gezon den. Deze daling is bij de verschillende geselecteerde werken duidelijk vast te stellen, met uitzondering van *De recta pronuntiatione* (1609), waarvan er ongeveer 34% naar de Messen werd gestuurd.

De redenen voor het geringere aanbod van Lipsiusedities door het Antwerpse drukkershuis op de *Messen* zijn velerlei: een belangrijke factor is het verdwijnen van het privilege van keizer Rudolf II na de dood van Lipsius in 1606. Er ontstond een scherpe internationale concurrentie op de markt voor heruitgaven; ook niet-Antwerpse heruitgaven van Lipsius' werk vonden voortaan hun weg naar de *Messen.* De troebele politieke toestand in Europa, met de Tachtigjarige en later de Dertigjarige Oorlog bemoeilijkte het economische verkeer in Europa en verminderde de internationale aantrekkingskracht van de *Messen.* Het gevaarlijke vervoer doorheen Duits gebied en een dalend koperspubliek in Frankfurt heroriënteerden de Officina Plantiniana naar nieuwe, meer winstgevende afzetmarkten en producten.

Het nagaan van het belang van de *Büchermesse* in de verspreiding van de Lipsiusedities door de Officina Plantiniana is een eerste stap in het verdere onderzoek naar de activiteiten van de Moretussen op de boekenmarkt van Frankfurt. De bijdrage toont aan dat de *Messen* een belangrijke rol hebben gespeeld in de distributie van onder meer humanistische werken. Een volgende stap in mijn onderzoek is na te gaan op welke wijze de Moretussen de distributie van religieuze drukwerken naar de *Messen* organiseerden. Een vergelijking van deze laatste resultaten met de bevindingen in dit artikel zou de grotere tendensen over de activiteiten en marktinzichten van de Moretussen op de *Messen* in een breder perspectief kunnen plaatsen.

Het publicatieritme, de grootte van de oplage en het aantal verzonden exemplaren van de edities van Lipsius kunnen anderzijds nieuwe inzichten bieden over het belang van de Zuid-Nederlandse humanist voor de Officina Plantiniana en andere drukkers. Kon Lipsius enkel als levende bekendheid zijn rol als bestsellerauteur bestendigen, en veranderde dit na zijn dood? Verder onderzoek zou deze denkpistes moeten uitdiepen, en het beeld van de samenwerking tussen de Officina Plantiniana en auteurs als Lipsius verfijnen.[66]

66 De Moretussen zouden enkele decennia na de dood van Lipsius nauw samenwerken met de Chifflets, een belangrijke Franse familie van auteurs. Met hen probeerde de Officina Plantiniana weer sterauteurs in huis te halen. Mare Jacobs, *Parateksten, netwerken en conventies in de Spaanse Nederlanden en Franche-Comté (1621-1678): de familie Chifflet uit Besançon*, 4 vols, (Vrije Universiteit Brussel. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Departement Geschiedenis, onuitgegeven proefschrift), Brussel 1999, bestudeerde de eerste edities van de Chifflets bij de Moretussen.

Samenvatting

Dit artikel handelt over het belang van de boekenbeurs van Frankfurt am Main voor de internationale verspreiding van de publicaties van de humanist Justus Lipsius (1547-16o6) door de Antwerpse Officina Plantiniana, meer bepaald onder Johannes I en Balthasar I Moretus en in de periode 1589-1641. Het onderzoek gebeurde aan de hand van enkele werken van de humanist, die werden geselecteerd op basis van het jaar van publicatie (vóór en na de dood van Lipsius op 23 maart 1606) en het onderwerp van het werk: Tacitus' *Opera omnia* (1600 en 1627), *De constantia libri duo* (1599 en 1615), *De cruce* (1597 en 1629), *De militia libri quinque* (1598 en 1614), *Diva Sichemiensis* (1606 en 1620), *De rectapronunciatione Latinae linguae dialogus* (1599 en 1609). Met behulp van de zendingslijsten in de journalen van de Officina Plantiniana, waarin al de werken bestemd voor de boekenbeurs gedetailleerd werden genoteerd, komen de *Büchermessen* van Frankfurt vóór de dood van Lipsius als een belangrijk centrum voor de internationale verspreiding van Lipsiusedities naar voren. De helft van de totale productie van de geselecteerde werken werd door het Antwerpse drukkershuis naar de *Messen* gezonden. Na de dood van Lipsius is een duidelijke ommekeer merkbaar.

Er kwamen beduidend minder werken van de humanist van de Antwerpse persen, en dit in kleinere oplagen. Hierbij werd een kleiner deel van Lipsius' werken (ongeveer 30%) verspreid via Frankfurt, Na de dood van Lipsius verloor de beurs van Frankfurt voor de Officina Plantiniana duidelijk aan belang als distributiecentrum van de werken van hun bestsellerauteur. Er zijn verschillende oorzaken voor deze ommekeer aan te halen. De belangrijkste zijn: de internationale concurrentie voor de productie van Lipsius' werken (door het vervallen van het privilege van Rudolf II); de Tachtigjarige en later de Dertigjarige Oorlog, die de *Messe* internationaal minder attractief maakten; en het feit dat de Officina Plantiniana voor meer winstgevende buitenlandse markten en distributietechnieken ging kiezen.

Summary

This article documents the importance of the book fairs of Frankfurt am Main for the international distribution of the publications of the humanist Justus Lipsius (1547-1606) by the *Officina Plantiniana* in Antwerp under Johannes I and Balthasar I Moretus (1589-1641). It is based upon a representative selection of works by Lipsius, which were chosen on the basis of the date of publication (before and after the death of Lipsius on 23 March 1606) and the subject of the work: *C. Cornelii Taciti opera omnia quae exstant* (1600 and 1627), *De constantia libri duo* (1599 and 1615), *De cruce* (1597 and 1629), *De militia libri quinque* (1598 and 1614), *Diva Sichemiensis* (1606 and 1620), *De recta pronunciatione Latinae linguae dialogus* (1599 and 1609). By studying the shipment lists in the account books of the *Officina Plantiniana*, in which all the works which were sent to Frankfurt were written down, I discerned that the *Büchermessen* of Frankfurt, before the death of Lipsius, were an important centre for the international distribution of his work by the Moretuses. Half of the total run of the selected editions where sent to the German city. After the death of

Lipsius there was a noticeable transformation. In comparison with the preceding period, the *Offtcina Plantiniana* printed fewer works by their bestselling author, and in smaller quantities. A smaller part (around 30%) of these editions were distributed at the *Messen.* The book fairs of Frankfurt lost their importance for the *Officina Plantiniana* as a distribution centre of the works by Lipsius. There are various reasons for this transformation requiring additional study. The most important are: the international competition for the production of Lipsius's texts, the Eighty and Thirty Years' War, which resulted in the decline of the book fairs of Frankfurt, and the fact that the *Officina Plantiniana* switched to other profitable foreign markets, distribution techniques and products.

Kasper van Ommen
Met in bont afgezette toga en gepijpte kraag
Over enkele minder bekende portretten van Justus Lipsius

Toen op 8 januari 1872 de grote negentiende-eeuwse verzamelaar van kaarten en atlassen Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872) overleed, ontving de Universiteitsbibliotheek Leiden als legaat het zogenaamde *Museum Geographicum Bodellianum*. Deze collectie staat tegenwoordig bekend als de collectie Bodel Nijenhuis en bevat naast geografisch en topografisch materiaal, waaronder 300 atlassen, 50.000 kaarten, een enorme hoeveelheid portefeuilles met in totaal 22.000 topografische afbeeldingen. Daarnaast werd de ongeveer 1700 bladen omvattende collectie portretten van Leidse hoogleraren en curatoren aan de universiteit gelegateerd.[1] Bodel Nijenhuis, kleinkind van de bekende Leidse uitgever Samuel Luchtmans, verzamelde tijdens zijn leven een grote hoeveelheid boeken, kaarten en portretten. In zijn woning aan het Rapenburg richtte hij een boeken- en platenkamer in waar hij zijn collectie beschreef en toonde aan geïnteresseerde wetenschappers. Na zijn dood werd in de jaren 1873-1874 het grootste deel van zijn verzameling boeken geveild bij E.J. Brill te Leiden en Frederik Muller te Amsterdam. Nog tijdens zijn leven had Bodel Nijenhuis al delen uit zijn bibliotheek geschonken aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Ook deze boeken zijn nog steeds terug te vinden in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden. De verzameling historieprenten kwam via veiling terecht bij Frederik Muller. Bovendien zou een uitgebreide collectie van 15.000 Nederlandse portretten op 18 november 1874 onder de hamer komen, maar deze veiling werd op het laatste moment afgekst. Die collectie achtte men echter dermate belangrijk dat de Nederlandse regering besloot haar als geheel aan te kopen (voor 10.000 gulden) en onder te brengen in het Leidse Prentenkabinet. Zoals bij elke grote verzamelaar en zijn of haar verzameling, heeft ook deze collectie zijn spoken: een unieke verzameling portretten van boekhandelaren, drukkers en bibliothecarissen die Bodel Nijenhuis in zijn bezit had, werd ‘en bloc’ door een verzamelaar uit Hamburg gekocht en is sindsdien spoorloos of verspreid geraakt. Dit zelfde lot leek enige tijd geleden beschoren te zijn voor de collectie portretten van Leidse hoogleraren. In een artikel over de portrette van Josephus Justus Scaliger door bibliothecaris W.N. du Rieu uit 1881 werden steevast de door hem besproken portretten voorzien van een BN-nummer.[2] Deze prenten bleken echter niet terug te vinden in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Prentenkabinet. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat de toenmalige conservator

1 R.E.O. Ekkart, ‘De verzameling portretprenten van Bodel Nijenhuis’, in J.F. Heijbroek (ed.), *Het Leidse prentenkabinet. De geschiedenis van de verzamelingen*, (Lerds Kunsthistorisch Jaarboek, 9), Baarn 1994, 311-320.

2 W.N. du Rieu, *De portretten en het testament van Josephus Justus Scaliger*, Leiden 1881. Voor een geactualiseerd overzicht van de portretten van Scaliger in het bezit van de Universiteit leiden zie; K. van Ommen, ‘“In imagine picta”. De portretten van Josephus Justus Scaliger’, in P. Hoftijzer e.a. (red.), *Adelaar in de wolken. De Leidsejaren van Josephus Justus Scaliger*, (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, nr. 69), Leiden 2005, 138-164.

van de collectie Bodel Nijenhuis ze in 1972 heeft overgebracht naar het Leidse Academisch Historisch

Museum, waar ze de afgelopen decennia een slapend bestaan hebben geleid. Het is niet verwonderlijk dat bij deze prenten ook een grote hoeveelheid portretten is te vinden van de vermaarde geleerde, hoogleraar en rector Justus Lipsius.[3]

Al tijdens het leven, maar vooral daarna, is een grote hoeveelheid portretten van de geleerde Justus Lipsius gemaakt. Anne-Marie Berryer heeft in haar artikel 'Essai d'une iconographie de Juste Lipse'[4] als eerste de toen bekende afbeeldingen van Lipsius op een rijtje gezet, beginnend bij de portretten van Lipsius op 36-jarige leeftijd en eindigend bij de fantasieportretten. Berryer beschrijft in haar artikel ongeveer 100 verschillende types, van schilderijen tot penningen en bustes. Ook bij de tentoonstelling en in de catalogus *Lipsius en Leuven*[5] in de Centrale Bibliotheek te Leuven werd aandacht besteed aan de iconografie van Lipsius, waarbij voornamelijk werd geput uit het bezit van de Universiteit Leuven zelf. Meer recentelijk werden acht van de meer bekende portretten (Crispijn De Passe, Bartolomeus Dolendo, Cornelis Galle, Schelte Adamsz. Bolswert, Adolf van der Laan en Ferdinando Gregori) uit het bezit van de Universiteit Leiden getoond op de tentoonstelling *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag.*[6] Natuurlijk heeft Berryer niet gepretendeerd volledig te zijn met deze lijst en dat is ze ook niet. In de portrettencollectie van Bodel Nijenhuis is een aantal prenten te vinden, die ontbreken in haar lijst. Het gaat hier niet om grote namen, maar ze bieden niettemin een aardige aanvulling op het beeld dat we ons van Justus Lipsius kunnen vormen.

In de portretten wordt Lipsius over het algemeen bejubeld en geprezen, maar - gezien de controverse om zijn persoon, die zeker na zijn dood nog sterk is toegenomen - ook beschimpt. Het ons eerst bekende portret, dat ook tot de collectie Bodel Nijenhuis behoort, geeft Lipsius weer op 36-jarige leeftijd. De gravure door Lucas Vorsterman uit 1583 beeldt de humanist af getooid met een hoed en reeds gekleed in de toga met bontkraag, een geleerde waardig. Dit kledingstuk, samen met het hemd en de gepijpte kraag, zou het 'handelsmerk' van Lipsius in zijn portretten worden. Lipsius verbleef ten tijde waarin het portret van Vorsterman tot stand kwam, te Leiden. Het type hoed dat hij draagt, is vrij algemeen in de Hollandse dracht van de zestiende eeuw. Het portret is gemaakt naar een schilderij dat mogelijk in Leiden is ontstaan. Zowel het schilderij als de schilder is ons niet bekend. Bijna alle prenten na deze datum volgen

3 Lipsius werd vier jaar tot rector aangeduid, van februari 1579 tot februari 1581 door Willem van Oranje, en opnieuw van februari 1587 tot februari 1589 door diens zoon Maurits. Zoals blijkt uit de aanstellingsbrief van Thomas Sosius van februari 1591 voelde Maurits er veel voor om die functie na een onderbreking van twee jaar opnieuw toe te vertrouwen aan Lipsius, maar koos hij uiteindelijk voor Sosius, omdat Lipsius inmiddels een aanvraag had ingediend voor enkele maanden verlof om gezondheidsredenen. Zie Leiden, UB, A.S.F. 283, f. 101.

4 A.-M. Berryer, 'Essai d'une iconographie de Juste Lipse', in *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 43 (1939-1940), 5-71.

5 Zie C. Coppens, in G. Tournoy, J. Papy, J. De Landtsheer (ed.), *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bib/iotheek te Leuven, 18 september -17 oktober 1997*, (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 13), Leuven 1997.

6 Zie K. van Ommen, 'Lipsius in beeld', in J. de Landtsheer, *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag*, (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, nr. 72), Leiden 2006. Deze tentoonstelling blijft te bezichtigen op de website *http://ub.leidenuniv.nl/index.phpg?m=53&c=328&garb=0.351 94768167880225&session=*.

de kleding van Lipsius in toga en gepijpte kraag, met variaties in attributen: boeken, honden en heraldische of symbolische toevoegingen. Tot in de negentiende eeuw worden portretten met deze beeldconventie van Lipsius gemaakt, zij het dit keer als uiting voor de trotsheid van de eigen Belgische geschiedenis. Gravures als *Une leçon de Juste Lipse devant Albert et Isabelle* uit *Les Belges illustres* (1845) van Jean Jacques Altmeyer geeft

uiting aan een dergelijk gevoel. Er zijn prenten van Lipsius bekend op verschillende leeftijden: 36 jaar, 38 jaar, 40 jaar, 43 jaar, 50 jaar, 52 jaar en 58 jaar. Lipius was, gezien het grote aantal portretten dat ons is overgeleverd, een dankbaar onderwerp voor prentenmakers en uitgevers. Het is niet onmogelijk dat de faam van Lipsius in het toenmalige Europa niet alleen aan zijn geschriften is te danken, maar ook aan de afbeeldingen van hem die de ronde deden. De opvolger van Lipsius als hoogleraar in Leiden, Josephus Justus Scaliger, moet de kracht van het beeld goed hebben begrepen toen hij eiste dat er eerst een beeltenis van hemzelf en zijn vader in prent zou worden gemaakt en verspreid onder de humanistenwereld in Holland en daarbuiten, voordat hij ook maar zou peinzen om naar Leiden af te reizen. Het portret werd in 1593 door niemand minder dan Henricus Goltzius gegraveerd, wellicht niet zonder toeval want Goltzius had 6 jaar daarvoor ook een portret van Lipsius bezorgd. De propaganda in beeld heeft voor Lipsius gedurende zijn leven onophoudelijk bestaan en niet de minste kunstenaars bemoeiden zich met deze beeldvorming: naast Goltzius onder andere ook Theodoor en Cornelis Galle, Bartolomeus Dolendo en de virtuoze Peter Paul Rubens, wiens broer Filips een van Lipsius' lievelingsleerlingen was geweest en door de humanist als zijn opvolger werd gezien.

Het beeld van de humanist Lipsius in de met bont afgezette toga en gepijpte kraag heeft ook heden ten dage nog niet aan kracht ingeboet: de postzegel met het portret van Lipsius (ontworpen door Guillaume Broux naar het schilderij van Anthony van Dyck uit ca. 1626-1640) die ter viering van de vierhonderdste verjaardag van het overlijden door de Belgische posterijen werd uitgegeven, toont ons Lipsius zoals het zestiende-eeuwse publiek hem ook heeft kunnen zien.

Beschrijvingen prenten

1. Anoniem, Portret van Lipsius
Lithografie, 19de eeuw
Portret van Lipsius met de hoed naar de gravure door Lucas Vorsterman uit 1583 (cf. Berryer, 1), maar dan in spiegelbeeld.
Onder het portret staat de naam Juste Lipse.
Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden inv.nr BN 845

2. Anoniem, Portret van Lipsius in een ovale omlijsting met florale motieven in de hoeken
Gravure, 16de eeuw
In de ovale lijst de tekst HAEC IMAGO I. LIPSII IN CATHEDRA DOCENTIS. AETAT 43.
De kleding komt overeen met de gravure van Lucas Vorsterman.
Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden inv.nr BN 851

MORIBUS ANTIQUIS. AE 43. A° 1591. IUSTUS LIPSIUS.
Musarum Genius, prisci stirps aurea saecli,
Romam orbi, Romae ludos, ludisq; Theatra,
Verbaq; restituit Latio, verbisq; sonorem,
Et Regno Sophiam, & Sophiae sua pristina regna.

3. Anoniem, Portret van Lipsius in een ovale omlijsting
Gravure, 16de eeuw
Portret van Lipsius naar het portret van Lucas Vorsterman uit 1583 (cf. Berryer, 1), maar dit keer zonder hoed weergegeven.

In de lijst de tekst IUSTUS LIPSIUS. MORIBUS ANTIQUIS[7] AE 43. Ao 1591. met daaronder vier dactylische hexameters:

Musarum Genius, prisci stirps aurea saecli, //
Romam orbi, Romae[1] ludos,
ludisq[ue][2] Theatra, //
[3]Verbaq[ue] restituit Latio,
verbisq[ue][4] sonorem, //
Et [5] Regno Sophiam, & [6]Sophiae sua pristina regna. //

1 Saturnalia[8]
2. De amphitheatro[9]
3. Critica[10]
4. De pronuntiat[ione][11]
5. Politica[12]

7 *Moribus antiquis*, een citaat uit de Romeinse dichter Ennius, werd door Lipsius als motto gekozen. Hij liet het ook aanbrengen op een gevelsteen boven de ingang van zijn huis te Leuven.
8 *Saturnalium sermonum Libri Duo, qui de gladiatoribus* (Antwerpen: C. Plantijn, 1582).
9 *De amphitheatro liber. In quo forma ipsa loci expressa, et ratio spectandi* (Leiden: C. Plantijn, 1584).
10 *Opera omnia quae ad criticam proprie spectant. Quibus accessit Electorum liber secundus, novus nec ante editus. Cetera item varie aucta et correcta* (Antwerpen: C. Plantijn, 1585).
11 *De recta pronunciatione Latinae linguae dialogus* (Leiden: F. Raphelengius, 1586).
12 *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. Qui ad principatum maxime spectant* (Leiden: F. Raphelengius, 1589).

6. Constantia[13]

Vertaling:[14]

> Als Genius van de Muzen, gouden telg van de antieke tijd,
> Gaf hij Rome aan de wereld, de spelen aan Rome, aan de spelen de theaters,
> Aan Latium de woorden, aan de woorden de uitspraak,
> Aan het Rijk de Wijsheid, en aan de Wijsheid haar voormalige rijken terug.

1 Saturnalia
2. De amphitheatro
3. Critica
4. De pronuntiat[ione]
5. Politica
6. Constantia

Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden inv.nr BN 852

13 *De constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis* (Leiden: C. Plantijn, 1584).

14 Vertaling Chris Heesakkers.

4. Anoniem, Portret van Lipsius
Gravure, 17de eeuw

Portret van Lipsius op 38-jarige leeftijd naar de gravure van Theodoor Galle (cf. Berryer, 12) maar dan in spiegelbeeld. Het portret in een ovaal medaillon. In de rand de naam Justus Lipsius. Bovenaan, tussen de figuren van FAMA en GLORIA, is de spreuk *Moribus antiquis* door een lauwerkrans omgeven. FAMA, met loftrompet, houdt Lipsius een lauwerkrans boven het hoofd, terwijl GLORIA hem een kroon aanreikt. Aan weerszijden van Lipsius zijn DOCTRINA en VIRTUS afgebeeld. Onder het portret ziet men MODESTIA, gezeten op INVIDIA (Afgunst), een verwijzing naar een van de deugden die Lipsius het meest op prijs stelde, zoals herhaaldelijk ter sprake komt in zijn correspondentie, en naar de vele aantijgingen, verdachtmakingen en kritiek waarmee hij voortdurend af te rekenen kreeg en die na zijn dood nog toenamen. Daaronder vier elegische disticha:

Cum peteret VIRTUS, DOCTRINA, MODESTIA sculpi, //
Mente, animo, vultu LIPSIUS instar erat:
LIPSI animum, mentem, vultum dum coela laborant //
Exprimere, in coelum se TRIAS ista dedit //
Quid faceret sculptor, quem ludit amabilis error? //
Sedula, ne erraret, sculpsit vtrumque manus. //
Plectite secure nunc, GLORIA, FAMA, coronas, //
Invidiam pedibus VIRGO MODESTA premit

Ondertekend met H.R.

Vertaling:

Toen Deugd, Geleerdheid, *Bescheidenheid*
verzochten in beeld te worden weergegeven,
was Lipsius ze door zijn geest, gemoed en gelaat alledrie gelijk.
Toen de beitels zwoegden om gemoed, *geest en gelaat van Lipsius*
vorm te geven, *legde dat drietal zichzelf in de beitel.*
Wat moest de beeldhouwer, *door deze*
beminnelijke vergissing bedrogen, *nu maken?*
Om zich niet te vergissen, *beeldde zijn naarstige hand beide.*

Vlecht nu, *Roem en Reputatie*, *zorgeloos kransen*,
De bescheiden maagd zal de afgunst met voeten treden.

Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden inv.nr BN 872[15]

15 Vertaling Chris Heesakkers.

GIUSTO LIPSIO
Tedesco infaticabile erudito
Molto scrisse e dettò con legge e rito.
Forse in sua nazion non ebbe eguale:
Istorico, politico, morale.

5. Anoniem, Portret van Lipsius
Stippelets, Italië, 18de eeuw

Portret van Lipsius naar de prent van Cornelis Galle met het onderschrift:

Giusto Lipsiuo
Tedesco infaticabile erudito
Molto scrisse e dettò con legge e rito.
Forse in sua nazion non ebbe eguale:
Istorico, politico, morale.

Vertaling:

Justus Lipsius
Onvermoeibare en erudiete Duitser
Heeft veel geschreven met autoriteit volgens wet en traditie
waarschijnlijk had hij in zijn land geen gelijke:
als historicus, politicus en ethicus.[16]

Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden inv.nr BN 853

6. Anoniem, Portret van Lipsius
Gravure, 18de eeuw

16 Vertaling Pierluigi Lanfranchi.

Portret van Lipsius in een ovale omlijsting met aan weerszijden putti met bazuinen die hem een lauwerkrans boven het hoofd houden; festoenen en een schelp aan de onderzijde van de omlijsting. In de omlijsting is de naam Justus Lipsius aangebracht.
Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden inv.nr BN 882

7. Anoniem, Portret van I.ipsius op 58-jarige leeftijd
Mezzotint
Portret van Lipsius (?) staande met schrijfgerei aan een tafel met de tekst *ann lviii*
Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden inv.nr BN 868

8. Portret van Lipsius op de titelpagina van de *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum Bibliothecae Publicae Universitatis Lugduno- Batavae* (**Leiden: Pieter van der Aa, 1716**) *Gravure, 1716*
Op de allegorische titelpagina is op de sokkel van het beeld van Minerva centraal het portret van de stichter van de Leidse universiteit, Willem van Oranje, voorgesteld. Links en rechts daarvan zijn in kleine ovaaltjes vier portretten afgebeeld van hoogleraren uit de beginjaren van de Leidse

Universiteit: Bonaventura Vulcanius en Lipsius (links), Willebrordus Snellius en Rembertus Dodonaeus (rechts). In de achtergrond zijn de portretten te zien van de professoren Franciscus Raphelengius, Daniel Heinsius, Johannes Meursius, Petrus Scriverius, Claudius Salmasius, Johannes Fredericus Gronovius, Johannes Coccejus, Friedrich Spanheim, Petrus Cunaeus, Gerardus Johannes Vossius, Paulus Merula en Petrus Bertius. Deze laatste was ook de samensteller van de *Nomenclator*, de eerste catalogus van de universiteitsbibliotheek die in 1595 verscheen. Op de voorgrond de verpersoonlijkingen van *Religio* (links) en *Prudentia.* Leiden, UB, 988 A 7

9. Anoniem, Portret van Lipsius
Gravure,1720
Klein portret van Lipsius in een ovaal. Rechts het cijfer 15 en onder het portret de naam Iustus Lipsius.
Uit: Constance de La Rivière, *Portraits des plus illustres papes, empereurs, rois, princes, grands capitaines* [...] (Leiden: Pieter van der Aa, [ca. 1720])
Leiden, UB, 191 A 13

10. Lipsius achter een schrijftafel en een beeld van Vrouwe Constantia met haar attributen
Gravure, 1640
Gravure ter vervanging van het drukkersvignet op de titelpagina van J. Lipsius, *Twee edele en trefflijcke philosophische boecken vande stantvastigheyd. Waer in de mensch, t'samensprekenderwijse, geleerdelijck wordt onderwesen*, *hoe hy [...] sijne hertztochten moet breydelen* (Amsterdam: D.P. Pers, 1640), een late heruitgave van de Nederlandse vertaling die Jan Moretus in 1584 bezorgde van Lipsius' *De constantia.*[17]
Leiden, UB, 731 F 12

17 Zie over Moretus' vertaling de bijdrage van H. Meeus aan deze bundel.

10. Student P.C.A. Sichterman verkleed als Justus Lipsius, Professor in de Historiën in de Maskerade van 1875
Kleurenlitho, 1875
Uit: Gerardus Johannes Bos, *Maskerade gehouden door de leden van het Leidsche Studenten-corps den 15den Juni 1875*, *ter viering van den 300sten verjaardag der Leidsche Hoogeschool* (Leiden, 1875) [1225 A 3].

11. Ferdinando Gregori, *De vier filosofen Gravure naar een schilderij van Rubens. Gravure, ca, 1750, 433 × 327 mm.*

Het schilderij *De vier filosofen*, tegenwoordig in het Palazzo Pitti te Florence, werd in 1611-1612 door Peter Paul Rubens geschilderd, naar men algemeen aanneemt ter nagedachtenis aan zijn op 28 augustus 1611 gestorven broer Filips en de op 23 maart 1606 gestorven Justus Lipsius. Filips werd door Lipsius als zijn meest geliefde leerling en toekomstige opvolger beschouwd. Lipsius is gezeten aan een tafel met boeken en schrijfgerei en wordt geflankeerd door Filips aan de linkerzijde (met de pen in de aanslag) en door zijn vriend en leerling, de Antwerpse koopmanszoon Johannes Woverius (Jan van de Wouwer), bladerend in een boek, aan zijn rechterzijde. Uiterst links heeft de schilder zichzelf geportretteerd met als pendant ter rechterzijde de marmeren buste van Seneca. Deze buste is geïnspireerd op een kopie van de sculptuur uit het bezit van kardinaal Farnese die Rubens in Rome had gekocht en in zijn kunstenkamer bewaarde. Rubens had een kopie van deze buste laten aanbrengen in de voorgevel van zijn huis en

zou ze ook gebruiken als model voor een illustratie in Lipsius' editie van Seneca vanaf 1615. Niet geheel onbelangrijk is het zesde portret in het schilderij van de hond Mopsus, een van Lipsius' trouwe viervoeters. Met Mopsus worden de vier deugden waakzaamheid (*vigilantia*), kracht (*robur*), intelligentie (*integinum*) en trouw (*fides*) uitgebeeld die Lipsius als wetenschapper en mens kenmerkten. In de achtergrond van het schilderij is een klassiek landschap te zien, waarop de Palatijnse heuvel in Rome is te herkennen. De twee zuilen ter weerszijde van het landschap vormen een klassieke portico of *Stoa* en symboliseren dus de stoïcijnse filosofie.
De uit Florence afkomstige graveur, Ferdinando Gregori (1743-ca. 1804) vervaardigde de prent met een Franstalige opdracht aan Theodoor Orlow, luitenant-generaal en kamerheer in dienst van de Russische tsaar. Daarbij werd ook het wapen van de graaf d'Orlow afgebeeld. Het onderschrift *Ugo Grozio* (Hugo de Groot), bij Woverius rechts op deze prent, is uiteraard foutief.

Collectie Prentenkabinet inv. nr. PK-P-I 174 Gre/1

12. Guillaume Broux, Postzegel met het portret van Lipsius, 2006
Deze postzegel, met het portret van Lipsius naar het schilderij van Anthony van Dyck uit ca. 1626-1640 en de daarvan afgeleide gravure van Schelte Adamsz. a Bolswert uit ca. 1640 (cf. Berryer, 52) werd ter viering van de 400ste verjaardag van het. overlijden door de Belgische posterijen uitgegeven.

Samenvatting

In de tentoonstelling *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag* in het voorjaar van 2006 werd o.a. aandacht besteed aan portretten van Lipsius uit het bezit van de Universiteit Leiden. Het merendeel hiervan is afkomstig uit de collectie die in de 19de eeuw werd bijeengebracht door Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872). Deze firmant van uitgeverij Luchtmans (later EJ. Brill) legateerde zijn verzameling van Leidse hoogleraren en curatoren aan de universiteit en de collectie Nederlandse schrijversportretten aan respectievelijk de Universiteitsbibliotheek en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Vandaag de dag bevindt de verzameling geleerdenportretten zich in het Academisch Historisch Museum.

In 1940 verscheen in de *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* een bijdrage van Anne-Marie Berryer, over de iconografie van Lipsius met de titel ‘Essai d'une iconographie de Juste Lipse’. In dit artikel geeft zij een overzicht van de toen haar bekende portretten, geordend naar de leeftijd waarop Lipsius op de prenten, schilderijen en sculpturen is afgebeeld. Een dergelijk overzicht is natuurlijk nooit compleet en Berryer pretendeerde dat ook niet te zijn. In de bijdrage *Met in bont afgezette toga en gepijpte kraag* worden enkele minder bekende en bij Berryer ontbrekende portretten van Lipsius afgebeeld en besproken.

Summary

In the exhibiton *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag* [Darling of the Latin Language. Justus Lipsius' 400st day of death commemorated at Leiden] held at Leiden University Library in the spring of 2006 attention was given, among other subjects, to the portraits of Lipsius in the collections of Leiden University. Most of the engraved portraits in Leiden were brought together in the nineteenth century by the collector Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872). This former director of the publishing firm Luchtmans (predecessor of the present E.J. Brill) bequeathed his collection of portraits of Leiden professors to the curators of the University, while donating his collection of writer's portraits to the University Library and the Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. The collection of professorial portraits today is kept in the Academisch Historisch Museum.

In 1940 Anne-Marie Berryer published an article in the *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* on the iconography of Lipsius, entitled ‘Essai d'une iconographie de Juste Lipse’. In this contribution she presents an overview of the portraits - engravings, paintings and sculptures - known to her at that time, classified according to Lipsius's age. In this contribution *Met in bont afgezette toga en gepijpte kraag* [‘With a fur lined gown and piped collar’] Kasper van Ommen adds some lesser known portraits of Lipsius, lacking in Berryer's article. Photos of all portraits discussed are included.

Boekbesprekingen

Jan Pauwels [red.], *Gheprint tAntwerpen. Het boek in Antwerpen van de vijftiende tot de twintigste eeuw.* Kapellen: Pelckmans, 2004. 139 p., ill.- isbn 90-289-3563-0. €13,95

Ter gelegenheid van Antwerpen Wereldboekenstad werd in 2004 aan de Universiteit Antwerpen een dag gewijd aan het boek in Antwerpen door de eeuwen heen. Vijf boekwetenschappers en één literatuurhistoricus bogen zich over een spraakmakend of opmerkelijk boek uit zes eeuwen Antwerpse drukgeschiedenis. *Gheprint tAntwerpen* vormt er de tastbare herinnering aan. Aangevuld met een voorwoord van Ludo Simons, een inleidend opstel van David McKitterick en een herdrukt opstel van Max Rooses over hoe de woordenboeken van Plantijn en Kilianus tot stand kwamen, geeft dit sympathieke boekje een aardige kijk in hoe gevarieerd boekhistorisch onderzoek kan zijn. De auteurs behandelen elk een ander facet van de productie, distributie of consumptie van het boek en bieden daardoor onafhankelijk van elkaar instructieve demonstraties van wat boekhistorisch onderzoek vermag.

Zo stelt Elly Cockx-Indestege aan de hand van *Tboeck vanden leven Ons Heeren Ihesu Christ* (Antwerpen: Gheraert Leeu, 1487) op heldere wijze het zetten, het drukken, het gebruik van houtsneden en de verspreiding van deze indrukwekkende foliant uiteen. August den Hollander laat aan de hand van *Dat nieuwe Testament*, *dwelck alle boecken te bouen gaet* (Antwerpen: Adriaen van Berghen, 1533) zien hoe analytisch-bibliografisch onderzoek verwantschap aan het licht brengt tussen het door Van Berghen gedrukte nieuwe testament en een eerdere editie uit 1532 (Leiden: Peter Jansz.). Duidelijk wordt ook, naast het feit dat drukkers en uitgevers samenwerkten, dat Van Berghen onder kerkpolitieke druk in de tekst heeft ingegrepen. Daarmee vormt deze casus een mooi voorbeeld van de invloed van de overheid op de producten van de drukpers. Dat nauwgezette analyse van de materiële vorm van een boek (titelpagina, formaat, typografie, illustraties, etc.) ons evenzeer kan inlichten over het beoogde publiek ervan laat Hubert Meeus zien aan de hand van een 'populair' boekje als *Dienstich ende Ghenuchelijck Tyt-verdryf voor Siecken* (Antwerpen: Francoys Fickaert, 1654).

Leescultuur is het onderwerp van de bijdrage van Pierre Delsaerdt die aan de hand van een onooglijk exemplaar - 'het is niet veel zaaks' - van de *Catalogue des livres du cabinet litteraire de M.C. Carpen* (Antwerpen, 1804-1805) het fenomeen winkelbibliotheken in Antwerpen exploreert. Illustratietechnisch biedt het *Album op de Leeuw van Vlaenderen* (1851) van de illustrator Edward Dujardin aan Jan Pauwels de gelegenheid de introductie van de zogenoemde omtrektekening te demonstreren. Het betreft een uit het buitenland overgewaaide manier van literaire boekillustratie die naderhand in andere werken van Conscience op grote schaal is geïmiteerd. Ten slotte voert de literatuurhistoricus Geert Buelens *Bezette Stad* (1921) van Paul van Ostaijen op als 'het opvallendste Vlaamse literaire boek' uit de twintigste eeuw. Als typografisch experiment in zijn eigen tijd een commerciële flop, tegenwoordig vraagt

men voor een exemplaar van de eerste druk tussen de 1500 en 3100 euro. Maar of het nog gelezen wordt...

Gheprint tAntwerpen is, zoals gezegd, een boekje met casussen die stuk voor stuk de moeite waard zijn, en niet alleen voor ervaren lezers. Ze vormen eigenlijk een must voor studenten boekwetenschap. Als die dan tot slot, en niet om mee te beginnen, het inleidende stuk van McKitterick lezen, vallen de casussen op de juiste plaats. Op indringende wijze maakt McKitterick immers duidelijk dat één boek, één drukker, één plaats (bijvoorbeeld Antwerpen) eigenlijk geen zaligmakend uitgangspunt kan zijn. Een bredere context - 'commercieel, sociaal en intellectueel, rekeninghoudend met de technieken en de materialen waarmee gewerkt werd' - is altijd noodzakelijk, waarbij we ons moeten realiseren dat elke generatie lezers haar eigen betekenis aan het boek geeft. Dat daarbij het boek als object in verschillende eeuwen verschillende signalen afgeeft, maakt de interpretatie ervan en het achterhalen

van die interpretaties alleen nog maar fascinerender.

BERRY DONGELMANS

Benito Arias Montano, *Correspondencia conservada en el Museo Plantin-Moretus de Amberes. Estudio introductorio, edición críitica, traducción annotada e índices a cargo de Antonio Dávila Pérez. Prólogo de Eustoquio Sánchez Salor.* Alcañiz / Madrid: Instituto de Estudios Humanísticos / Ediciones del Laberinto, 2002. 2 dln., cxxiii, 967 p., ill.-(Palmyrenus. Colleccioón de Textos y Estudios Humanísticos, iii.1-2) - isbn 84-8483-079-9. €80

De Spaanse theoloog en Neolatijnse auteur Benito Arias Montano (1527-1598) is vooral bekend omwille van zijn aandeel in de totstandkoming van Christoffel Plantijns monumentale *Biblia Regia* (1568-1573). Hij werd door Filips II naar Antwerpen gestuurd om toezicht te houden op de inhoud en het drukken van de nieuwe polyglotbijbel, die bestemd was om de onvindbaar geworden en sterk verouderde *Biblia Complutensis* van Alcalá de Henares (1514-1517) te vervangen. De Spaanse koning bepaalde 'que vos [sc. Montano], como sacerdote y theólogo tan curioso y versado en la Sagrada Escriptura y como criado nuestro, fuéssedes a estar presente y asistir en la impressión de la dicha Biblia por la satisfacción que tenemos de vuestra persona, ingenio, letras y zelo christiano' (p. XXIII). Van mei 1568 tot mei 1575 verbleef Montano in Antwerpen om deze koninklijke opdracht uit te voeren. Elk vel van de nieuwe bijbel moest door hem worden nagelezen en goedgekeurd: 'pasando y visitando vos mismo por vuestra persona la corrección de las pruebas en todas las lenguas, y señalándolas con vuestra firma o señal después de pasadas y aprobadas, para que salgan con la verdad, correctión y perfection que la calidad de la obra requiere' (p. XXIII). Daarbovenop voerde hij nog andere boekentaken uit: hij redigeerde voor de Hertog van Alva de Index van verboden boeken en kocht handschriften en drukken voor de bibliotheek van het Escoriaal. Vanaf 1571 superviseerde hij tevens (het drukken van) de boeken van de 'nuevo rezado' (brevieren, missalen, diurnalen en getijdenboeken waarvan Plantijn het monopolie had verworven voor Spanje en de Nieuwe Wereld).

In Antwerpen waren Plantijn en Luis Pérez zijn intimi (zie Jeanine De Landtsheer, 'Benito Arias Montano and the friends from his Antwerp sojourn', *De Gulden Passer* 80, 2002, p. 39-62). Vooral de roi van Pérez is tot nog toe onderbelicht gebleven (zie nu echter Dirk Imhof in *De Gulden Passer* 83, 2005). Even belangrijk, en nog steeds intrigerend, is de belangstelling van de Spaanse theoloog voor de mysterieuze Hendrik Jansen Barrefelt alias Hiel, de inspirator en 'leider' van het beroemde Huis der Liefde. Deze spiritualistische sekte wilde de eenheid van het christendom bevorderen, los van het wereldse gezag van paus en andere kerkstructuren, maar met hulp van de netwerken van het opkomende kapitalisme.

Uiteraard is de uitvoerige briefwisseling van Benito Arias Montano een belangrijke bron, niet alleen voor diens biografie, maar ook voor die van zijn correspondenten

en voor de (boek)geschiedenis van de Nederlanden en Spanje in de zestiende eeuw, De omvang van het materiaal is nog steeds indrukwekkend (zie Antonio Dávila Pérez, 'El epistolario de Benito Arias Montano. Catálogo provisional', *De Gulden Passer* 80, 2002, p. 63-129). Naast de talloze verspreide documenten zijn drie grote verzamelingen van essentieel belang:

1. Archivo General de Simancas, sección Estado
2. Koninklijke Bibliotheek, Stockholm, Hs. A 902
3. Museum Plantin-Moretus, Antwerpen.

De (bijna allemaal Spaanse) brieven, bewaard in Simancas, zijn in de negentiende eeuw voor het grootste deel uitgegeven door T. González Carvajal (1832) en in deel 41 van de *Collección de documentos inéditos para la Historia de España* (1842-1914). De documenten uit Stockholm zijn beschikbaar in een editie door B. Macías Rosendo in diens *La Biblia Políglota de Amberes en la correspondencia de Benito Arias Montano* (Huelva 1998). Het derde (en grootste en moeilijkste!) pakket is dat van het Museum Plantin-Moretus. Een gedeelte van het materiaal is uiteraard - niet geheel volledig of foutloos - opgenomen in de editie door M. Rooses en J. Denucé van de *Correspondance de Christophe Plantin* (Antwerpen, 1883-1918; *Supplément* door M. van Durme in 1955).

Het is de grote verdienste van Antonio Dávila Pérez dat hij de hele verzameling van het Plantijnmuseum nu in één editie heeft bijeengebracht. En dat is niet zonder moeilijkheden verlopen: de (on)leesbaarheid van de kladjes van Jan Moretus was er allicht oorzaak van dat die nog niet eerder waren uitgegeven. Gelukkig beschikken we nu over een kritische editie, mét Spaanse vertaling, van het hele Antwerpse corpus (overzichten op p. LXIV-LXVIII en 901-931). Na de uitvoerige inleiding (CXXIII pagina's) over Arias Montano en Antwerpen, met ook aandacht voor de drukgeschiedenis van diens talrijke werken, volgt de kritische editie, met integrale Spaanse vertaling, van

149 documenten (van 14 februari 1568 tot 22 juni 1598; p. 1-865!). Daarop sluiten bijlagen aan met documenten over Montano, over diens financiële en andere zakelijke transacties, en een overzicht van de correspondentie. Een uitvoerig namenregister ontsluit deze schatkamer.

Kortom: een editie die onze grote bewondering ten volle verdient. Wie de facsimiles op p. LXXXIII-CX vergelijkt met de teksteditie verderop kan alleen maar waardering opbrengen over de filologische prestatie van de jonge tekstbezorger. Een minieme correctie: de brieven van Hadrianus Junius verschenen te Dordrecht in 1652 en niet in '1672' (p. LXI). Hopelijk mogen we van deze auteur ook het resterende deel van Montano's correspondentie verwachten. Het is hem toevertrouwd. Antonio Dávila Pérez heeft met bewonderenswaardige ijver en acribie een belangrijk corpus brieven en documenten met betrekking tot Arias Montano, Plantijn, Jan Moretus en de (boek)geschiedenis van de zestiende-eeuwse Nederlanden in een definitieve uitgave beschikbaar gesteld. Boek- en cultuurhistorici uit de Nederlanden en Spanje zijn hem grote dank verschuldigd. Deze editie hoort thuis in elke wetenschappelijke bibliotheek die zich richt op de geschiedenis van de Nederlanden, van Spanje, van het intellectuele en religieuze leven in Europa, en natuurlijk ook van het gedrukte boek. A fortiori geldt dit voor al wie zich uit wetenschappelijke of bibliofiele belangstelling bezighoudt met Plantijn en de Moretussen.

MARCUS DE SCHEPPER

Karl A.E. Enenkel & Arnoud S.Q. Visser [eds.], *Mundus Emblematicus. Studies in Neo-Latin Emblem Books.* Turnhout: Brepols, 2003. ix, 383 p., ill. - (Imago Figurata. Studies, 4) - isbn 2-503-51202-x. €75

Het allereerste embleemboek, Andreas Alciatus' *Emblematum libellus* (Augsburg, 1531) was een *Neolatijns* embleemboek. Het gaf niet alleen leven aan een typisch renaissancistisch en barok genre en aan een erg symbolische beeldbeleving in de beeldende kunsten en literatuur, maar ook aan een stroom van Neolatijnse embleembundels. Die zijn tot nog toe ten onrechte wat onderbelicht in de hausse van 'volkstalige' embleemstudies in de laatste decennia van de twintigste eeuw. Hoofddoel van de artikels in *Mundus Emblematicus* (een perfecte titel!) is aandacht te vragen voor de tekstuele kant van de minder bestudeerde Neolatijnse embleemproductie. Neolatinisten zijn ex officio gewend aan contextuele benaderingen en dat maakt dat de dertien artikels uit deze bundel veel verder gaan dan een puur 'literaire' analyse. Natuurlijk komt de wisselwerking tussen woord en beeld ruim aan bod, maar ook de eigen structuur van de bundels en hun eigenheid in vergelijking met de volkstalige productie. Boeiend is ook de aandacht voor verwante literaire genres als citatencollecties ('commonplace-books'), fabels en de geleerde commentaren op oudere teksten. De lezers van dit tijdschrift zullen uiteraard belangstelling hebben voor studies over graveurs (De Passe) en belangrijke drukkers van embleemboeken (Plantijn en Hadrianus Junius bv.), maar ook over de weerklank van bepaalde (types van) embleemboeken (Herman Hugo's *Pia Desideria*).

De rijkdom van de bundel kan allicht best worden geïllustreerd door een overzicht van de inhoud. De editeurs introduceren het onderwerp op een heldere manier in hun inleiding (p. I-IX). Ann Moss ontleedt het weinig bestudeerde maar zo typische renaissancegenre van 'citatenboeken' in 'Emblems into Commonplaces: The Anthologies of Josephus Langius' (p. 1-16). Daniel S. Russell bespreekt het opduiken van uitvoerige commentaren op Alciatus' bundel in 'Claude Mignault, Erasmus and Simon Bouquet: The Function of the Commentaries on Alciato's Emblems' (p. 17-32) met onder meer aandacht voor Plantijns rol in de editiegeschiedenis (p. 23-24). Plantijn komt ook uitvoerig aan bod in een fraaie contextuele studie van één van zijn belangrijkste embleemdrukken, 'Hadriani Iunii Medici Emblemata (1565)' door Chris L. Heesakkers (p. 33-69). Een andere 'humanistische' bundel van een auteur die vooral als theoloog wordt herinnerd, is het onderwerp van Alison Adams 'The *Emblemata* of Théodore de Bèze (1580)' (p. 71-99). Poëticaal van belang zijn 'Achille Bocchi's *Symbolicae Quaestiones*', toegelicht door Anne Rolet (p. 101-130). Neolatijnse emblemen in Duitsland zijn het onderwerp van 'How to Gild Emblems. From Mathias Holtzwart's *Emblematum Tyrocinia* to Nicolaus Reusner's *Aureola Emblemata*' van Elisabeth Klecker en Sonja Schreiner (p. 131-172). Voor de Nederlanden is Paul J. Smiths 'Arnold Freitag's *Mythologia Ethica* (1579) and the Tradition of the Emblematic Fable' (p. 173-200) van belang. Hij gaat in op de ingewikkelde (uitgave)geschiedenis van de Neolatijnse bewerkingen van het spectaculaire fabelboek van Edward de Dene en Marcus Gheeraerts (*Warachtighe fabulen der dieren*, Brugge, 1567). Dat boek werd in het Frans (*Esbatement moral des animaux*) en Latijn (*Mythologia ethica* en *Viridiarium moralis philosophiae* - ten onrechte soms aan Cornelis Kiliaan toegeschreven) nagevolgd en ook die bewerkingen werden op hun beurt geïmiteerd om uit te

lopen op Vondels *Vorsteliicke warande der dieren* (1617). Een ander 'natuurboek' is 'Joachim Camerarius' *Symbolorum et Emblematum Centuriae Quatuor*: From Natural Sciences to Moral Contemplation', toegelicht door Jan Papy (p. 201-234). De emblematische uitbeelding van de Zeven Vrije Kunsten is het onderwerp van Lubomír Konečcný en Jaromír Olšovský in 'The Seven Liberal Arts into Emblems, in Olomouc, 1597' (p. 235-266). In 'The Painter and the Poet: The *Nucleus Emblematum* by De Passe and Rollenhagen' van Ilja Veldman en Clara Klein (p. 267-299) wordt de sleutelrol van graveur en uitgever Crispijn de Passe aangetoond aan de hand van een embleemboek, dat door niemand minder dan Zacharias Heyns werd vernederlandst. György Endre Szo□nyi onderzoekt 'Occult Semiotics and Iconology: Michael Maier's Alchemical Emblems' (p. 301-323). Een typisch barok jezuïetenembleemboek is 'Hieremias Drexel's Emblem Book *Orbis Phaëthon* (1629): Moral Message and Strategies of Persuasion', onderwerp van het artikel van Toon van Houdt (p. 325-350). Het laatste woord is dan gewijd aan dé bundel van de Zuidelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw 'Herman Hugo's *Pia Desideria*', gepresenteerd door G. Richard Dimler (p. 351-379).

Deze verzorgde uitgave is in de eerste plaats bestemd voor literatuur- en kunsthistorici. Maar ook de boekhistoricus en de ernstige lezer en verzamelaar die wil weten wat er in die fraaie bundels echt te lezen en te bekijken valt, kan hier een boeiende invalshoek vinden. De artikels zijn leesbaar geschreven en alle Latijnse teksten zijn vertaald. Het woord is aan de lezer. *Tolle*, *lege*!

MARCUS DE SCHEPPER

Ronald Breugelmans, *Fac et spera. Joannes Maire, Publisher, Printer and Bookseller in Leiden 1603-1657. A Bibliography of his Publications.* With a cd-rom containing the images of the title-pages. 't Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2003. x, 758 p., ill. - (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, 39) - isbn 90-6194-229-2. €350

De ontwikkeling van grote nationale (STCN, STCV) en internationale databanken bevordert de studie van het oude boek in hoge mate. Die zijn echter niet alomvattend (in de STCN ontbreken o.m. plano's) en exhaustief (een beperkt aantal publieke collecties), en kunnen derhalve nooit de diepgang en volledigheid bereiken van wat een individuele onderzoeker jarenlang doelgericht kan bewerken. Monografieën over belangrijke personen en plaatsen blijven nodig omdat juist zij kennis van het gedrukte boek kunnen koppelen aan uitgebreide analyses van de particuliere, sociale, economische, religieuze en culturele context. Wat zou onze kennis van het boek in de Nederlanden zijn zonder Voets *The Golden Compasses* en *The Plantin Press*, of zonder Valkema Blouws *Typographia Batava* en Willems' *Les Elzevier*? Het zijn de grondige studies over invloedrijke personen (Plantijn, Elzeviers) en plaatsen (Amsterdam, Antwerpen, Leuven, Leiden) die de boekgeschiedenis echt vooruithelpen. Dat Maire tot deze categorie behoort was bij de specialisten bekend, maar is thans door Breugelmans' grondige fondsreconstructie overtuigend aangetoond

voor een internationaal publiek. Eén Maireboek hoort bovendien bij de topwerken van het genre ‘Printing and the Mind of Man’: in 1637 bracht hij de *editio princeps* op de markt van *Discours de la méthode* van René Descartes...

Breugelmans' monografie is in essentie een fondsreconstructie - een helaas veel te weinig (want arbeidsintensief!) beoefend fundament van de boekgeschiedenis - en is gebaseerd op een gedetailleerde analytisch-bibliografische beschrijving van Mairedrukken en -uitgaven. De resultaten daarvan zijn overzichtelijk verwerkt in een uitvoerige inleiding (76 pagina's). Daarin worden Maires achtergrond en levensloop beschreven, zijn activiteiten als uitgever en drukker, zijn drukkersmerk en gebruik van illustraties, de keuze van auteurs en onderwerpen, zijn activiteiten als boekhandelaar en zijn bezittingen. In bijlage (p. 717-741) volgen overzichten van drukkers van Maire-uitgaven tot 1627, zijn handelsbetrekkingen met de Officina Plantiniana (mogelijk dankzij het onschatbare Moretusarchief), Maires privébezit (met onder meer schilderijen van Frans Hals en Jan van Goyen), uitgaven van Antoine, Abraham en Dirck Maire. Een uitvoerig namenregister ontsluit het hele boek.

Kern van bet onderzoek is de bibliografie van Maire-uitgaven (p. 79-715!). Geheel in de goede (en strenge) traditie van Bowers is gekozen voor volgende onderdelen: nummering (per jaar), korte titel enz.; identificatie van het beschreven exemplaar; collatieformule; paginering of foliëring; inhoudsoverzicht; sprekende hoofdregels (‘running titles’), want distinctief element; ‘vingerafdruk’ (volgens STCN-gebruik); verwijzing naar beurscatalogi van Frankfurt en Leipzig; annotatie (waar nodig). Een steekproef op Mairedrukken in eigen bezit heeft ons duidelijk gemaakt dat de beschrijvingen relevant én foutloos zijn. Wie veel krijgt, wil soms nog meer: zo is er geen lijst van bewaarde exemplaren (jammer voor antiquaren, maar gezien de grote hoeveelheden - denk maar aan de Erasmuspocketjes - zeer wel te

begrijpen) of ontbreken de gebruikelijke bibliografische referenties (niet strikt nodig, want Breugelmans' beschrijvingen zijn veel diepgaander en gebaseerd op autopsie). Overigens zijn alle titelpagina's en enkele belangrijke tekstpagina's integraal te zien op de handige CD-ROM.

Maire stamde uit een protestantse boekhandelsfamilie te Valenciennes, werd circa 1576-1578 (vermoedelijk) in Londen geboren en kwam in 1584 in Leiden terecht. In 1603 nam hij de uitgeverij en boekhandel van zijn vader Antoine over en vestigde zich in *De werckende hoope.* Op 3 maart 1606 werd hij volwaardig poorter van Leiden. Joannes Maire was actief in de Waalse Kerk, maar koos tijdens de Hollandse godsdiensttroebelen de kant van de Remonstranten. Hij ontwikkelde zich al snel tot een welgesteld zakenman. Bij zijn overlijden in 1666 kregen zijn zes erven ieder onder (veel) meer 40.000 gulden in effecten! Een succesvolle uitgeverij was inderdaad ‘big business’ (kijk maar naar de Moretussen...).

In 1626 werd Maire de bezitter van een eigen drukpers, zodat hij niet meer afhankelijk was van andere drukkers. Meteen begon een stroom van publicaties te vloeien. Van 1626 tot 1657 publiceerde hij 323 titels - dat is ongeveer de helft van wat de hele Elzevierfamilie in diezelfde jaren uitbracht (666). Maires bekende merk was *De spittende man* (Adam?).

Deze belangwekkende monografie was ook een Leids proefschrift (20 november 2003). Daar hoorden de gebruikelijke stellingen bij. Enkele daarvan zijn zo nuttig voor de boekgeschiedenis dat wij ze hier nog eens graag onderschrijven:

1. Boekhandelaren en -drukkers zijn en waren, ook in de zeventiende eeuw, in de eerste plaats zakenlieden.
5. Onderzoek naar hen die werkelijk de ‘revolutie van het gedrukte woord’ mede mogelijk maakten, de bouwers van de drukpersen, is, ondanks de vooronderstelde schaarste der bronnen, toch uitvoerbaar.
6. Bibliografieën, zeker van drukwerk uit de handpersperiode, kunnen slechts door hen die beschikken over kennis van de analytische bibliografie met goed resultaat worden samengesteld.
8. De uitsluiting van alle planodrukken van de Short-Title Catalogue, Netherlands (STCN) is onjuist.
9. Dat conclusies, gebaseerd op de huidige gegevens uit de Short-Title Catalogue, Netherlands (STCN), een slechts voorlopig karakter hebben, wordt onvoldoende beseft.

Breugelmans' fondsreconstructie is een werkstuk dat getuigt van vakkennis, accuratesse, gedrevenheid en volharding. Al deze kwaliteiten staan dan ook borg voor een andere grote fondsreconstructie die hij reeds jaren op het getouw heeft - en die de lezers van dit tijdschrift met meer dan gewone belangstelling tegemoet zien - namelijk die van de *Officina Plantiniana Raphelengii*, de uitgeverij van de Leidse erfgenamen van Plantijn. Beide werken horen thuis op de planken van elke wetenschappelijke bibliotheek en elke boekhistoricus en -verzamelaar, niet enkel in de Nederlanden, maar overal waar de keurige Maireboekjes hun thuis hebben gevonden.

MARCUS DE SCHEPPER

Marinus van Hattum, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar: een uitgeversdocumentatie.*
Amsterdam / Münster: Stichting Neerlandistiek Vrije Universiteit / Nodus Publikationen, 2004. 275 p. - (Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU, 44).- isbn 90-72365-82-8; isbn 3-89323-745-3. €35,50

'Sedert lang koesterde ik den wensch, om ook eenige lettervruchten van UEd. Gestr. uittegeven; maar ik aarselde in het uiten van dat verlangen, omdat ik het zoude moeten doen zonder de aanbeveling, die een goed bekende met zich brengt', zo opende de jonge uitgever Gerard Tjaard Nicolaas Suringar (1804-1884) uit Leeuwarden in 1829 zijn eerste brief aan Willem Bilderdijk (1756-1831), op dat ogenblik de grootste nog levende schrijver in het Nederlandse taalgebied. Ondanks het gebrek aan aanbeveling en mits enig aandringen kreeg hij toch een positief antwoord en zou hij tussen 1831 en 1847 vier Bilderdijkedities uitgeven: de *Beginsels der Woordvorsching*, de tweede en derde druk van *De ondergang der Eerste Wareld* en de *Nagelaten gedichten* van schrijvers echtgenote K.W. Bilderdijk-Schweickhardt. Het onbetwiste belang van deze titels - en met name van het onvoltooid gebleven epos *De ondergang der Eerste Wareld* in 3.000 alexandrijnen - legitimeert een uitvoerige reconstructie van hun complexe publicatiegeschiedenis. Literair- en boekhistorisch interessant is bovendien dat de grotendeels postume uitgaven tot stand kwamen zonder betrokkenheid van de auteurs, maar onder begeleiding van Bilderdijks intimus Isaäc da Costa (1798-1860), ambteloos burger maar productief schrijver en pleitbezorger van zijn antirevolutionaire leermeester. Zoals de titel aangeeft, vormt hij de hoofdpersoon van het boek: *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar*, bemiddelende instantie tussen auteur en uitgever. De ondertitel verduidelijkt wat de lezer precies kan verwachten: geen studie of betoog, maar een documentatie. Van Hattum bezorgt namelijk een editie van 359

relevante bronnen - volgens de inleiding ‘naar alle schijn de eerste die gewijd is aan het materiële totstandkomen van enige negentiende-eeuwse titels'. Dat is wellicht iets te sterk uitgedrukt, men denkt bijvoorbeeld aan bet al uit 1953 daterende boek van Gilbert Degroote en Jan De Schuyter, *Hendrik Conscience en zijn uitgevers: brieven met inleidingen toelichting*, maar een overdaad aan ‘harde’ informatie over het negentiende-eeuwse boekbedrijf is inderdaad niet beschikbaar.

De stukken zijn hoofdzakelijk afkomstig uit het archief van Suringar, dat wordt bewaard in de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (ondergebracht in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam). Een eerste deel omvat de uitgaande brieven uit de kopieboeken van de uitgeverij, een tweede deel betreft de inkomende brieven die in 1990 werden geïnventariseerd maar nog niet uitgegeven, en tot slot werd een derde deel verzameld uit losse mappen en verspreide archivalia. In bijlage volgt voor elke titel nog een transcriptie van een aantal financiële gegevens en een editie van recensies uit literaire tijdschriften. Het boek bevat een katern illustraties buiten tekst en sluit af met een register van persoonsnamen.

De relevante fragmenten uit deze rijke oogst worden in chronologische volgorde geëditeerd, zodat voor de lezer de suggestie van een doorlopende kroniek ontstaat. Daaruit blijkt hoezeer de postumiteit van Bilderdijk vorm kreeg door het optreden van Da Costa. De hoogbejaarde en geïsoleerde dichter was nog slechts een schim van zichzelf en liet de zorg om de publicatie over aan zijn zoon Lodewijk Willem (1812-1888), die echter getrouw de instructies van Da Costa opvolgde. Hij herhaalde diens inzichten - vaak woordelijk - tegenover Suringar en beiden traden geheel eigenmachtig op in een aantal kwesties in verband met de kopij en zelfs over ingrepen in de tekst. De onverschilligheid van Bilderdijk spreekt trouwens sterk uit zijn negatieve reacties op de verschijning van zijn eigen *Beginsels der Woordvorsching* (1831): twee maanden vóór zijn dood stuurde hij presentexemplaren rond met de mededeling dat hij zelf niet wist wat er in het boek stond en waarom het eigenlijk was gedrukt! Na het overlijden van Bilderdijk en toen zijn zoon een militaire loopbaan nastreefde, kreeg Da Costa de vrije hand. Hij onderhandelde voortaan zelf met Suringar en dat leidde - niet zonder de gebruikelijke moeilijkheden inzake honoraria, drukproeven, intekenaren, enz. - tussen 1845 en 1847 tot de publicatie in afleveringen van *Bilderdijks Epos*. In feite ging het om de derde druk van *De ondergang der Eerste Wareld*, maar dan vermeerderd met de varianten van Bilderdijk uit een handschrift in privébezit, het geheel geannoteerd door Da Costa en tevens aangevuld door diens tekstanalyses, die hun oorsprong vonden in een populaire reeks lezingen uit 1836-1837. (Van een index werd om commerciële redenen afgezien.) De uitgave was nadrukkelijk bedoeld als een typografisch monument voor Bilderdijk, ‘beter dan een standbeeld’, en werd ook als dusdanig ontvangen. Niet ten onrechte hebben twee van de drie brieven uit Van Hattums boek betrekking op de moeizame totstandkoming van deze editie.

De meeste documenten werden voorzien van een accurate, maar soms zuinige annotatie. De toelichting ‘vooraanstaand Réveil-figuur’ bij Hendrik Jacob Koenen (1809-1874) volstaat voor de leden van de Vereniging ‘Het Bilderdijk-Museum’, maar niet voor de doorsnee (Vlaamse) literatuur- of boekhistoricus. Naar mijn smaak had ook een bibliografische analyse van de vier titels een plaats verdiend in de bijlagen. De levendige onderhandelingen over de samenstelling, de uitvoering, de

illustratie enz. in de briefwisseling wekken bij de lezer nieuwsgierigheid naar een materiële beschrijving van het eindresultaat: waartoe hebben die 200 bladzijden correspondentie precies geleid? Maar deze beperking is inherent aan de keuze voor een strikt documentaire benadering: de open plekken zijn niet allemaal ingevuld, de editeur houdt zich veeleer op de achtergrond. Het resultaat is per definitie een boek dat van de nietingewijde lezer een volgehouden inspanning vergt, inclusief de raadpleging van literatuur en naslagwerken. Levert dat in wetenschappelijke zin winst op, of verlies? De roeping van de boekgeschiedenis is natuurlijk ambitieuzer, maar wie vertrouwd is met de stand van het onderzoek weet dat sweeping statements over het negentiende-eeuwse boekbedrijf zelden steunen op empirische gegevens. Van Hattums positivistische aanpak is dus bescheidener (boekhistorisch dan, want voor de Bilderdijkstudie vormt het een doel op zich), maar stelt wel het ruwe materiaal over de postume uitgave en de receptie van een belangrijk oeuvre beschikbaar. Althans ten dele, want na de hier behandelde periode bezorgde Da Costa nog de vijftiendelige *Dichtwerken van Bilderdijk* (1856-1859) bij A.C. Kruseman te Haarlem en schreef hij aansluitend een merkwaardige biografie (1859). Misschien neemt Van Hattum nu de publicatiegeschiedenis hiervan ook eens onder handen? Intussen kan de lezer alvast plezier beleven aan de lectuur van een flink aantal pittige brieven uit het archief van Suringar. Mijn persoonlijke favoriet is nr. 231, waarin de oudste broer van de uitgever een vernietigend oordeel uitspreekt over de naar honorarium hengelende Da Costa: ‘Ik ben bevestigd dat uw tijd en uwe rust veel te kostbaar

zijn om u een oogenblik te verontrusten over zulk een hoogmoedigen man. Gij moet hem geen langen brief en ook geene verdediging schrijven. Maar weinige magtige regels en uit de hoogte. [...] Overigens is dat weder eene bijdrage tot menschenkennis. Zoo zult gij er nog een aantal hebben, want zelfs die schijnende zonnen zijn soms zeer flaauwe lichten. [...] Men leert die lieden hoe langer zoo meer van nabij kennen. En dat zijn dan de afgoden mijner eigene dochter!'

JAN PAUWELS

Jeanine De Landtsheer, *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag.* Met bijdragen van Hans W. Blom, Chris Heesakkers, Robert-Jan van den Hoorn, Nicolette Mout & Kasper van Ommen en een catalogus van de tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek, Leiden 16 maart-28 mei 2006. Leiden: Universiteitsbibliotheek / Scaliger Instituut, 2006. 285 p., ill. - (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 72) - ISSN 0921-9293. €17,50

De Vlaamse geleerde Justus Lipsius (1547-1606) reisde in zijn jonge jaren naar het katholieke Rome, doceerde twee jaar aan de Lutherse Universiteit te Jena en was vervolgens dertien jaar verbonden aan de jonge universiteit in het calvinistische Leiden (1578-1591). Uiteindelijk keerde hij daarna Leiden de rug toe en toog weer zuidwaarts, waar hij zich in Leuven zou vestigen, niet nadat zijn herintrede in de schoot van de moederkerk onder zekere voorwaarden bewerkstelligd was. Deze wending vormt de belangrijkste breuklijn in Lipsius' leven: het contact met veel protestantse geleerden werd subiet verbroken, en vaak dacht Lipsius met weemoed terug aan zijn Leidse periode. Confessionele verschillen hadden een definitieve stempel gedrukt op Lipsius' carrière. De Leidenaren hadden de bloei van hun universiteit, de professionalisering van haar organisatie en haar internationale aantrekkingskracht allemaal aan Lipsius te danken, dus al te harde verwijten waren niet op hun plaats. Verslagenheid overheerst, bijvoorbeeld in de indringende brief van Janus Dousa's echtgenote Elizabeth van Zuylen aan Lipsius (in zijn geheel opgenomen op p. 113). In zijn laatste vijftien jaar verlegde Lipsius zijn werkterrein van de teksteditie en stoïsche filosofie steeds meer naar antiquarische en historische studies. Met zijn literaire en creatieve behandeling van het materiaal uit de oudheid oefende Lipsius een maatschappelijke invloed uit die zijn grote tijdgenoten Scaliger en Casaubon nooit zouden hebben, hoeveel meer die ook in het Grieks bedreven geweest mogen zijn. Het is daarom begrijpelijk dat aan Lipsius inmiddels vele congressen en tentoonstellingen zijn gewijd, en nu dan ook de eerste biografie.

Een volledige intellectuele biografie kan eigenlijk pas vervaardigd worden als de uitgave van zijn correspondentie compleet is (men is ongeveer op de helft), maar *Lieveling van de Latijnse taal* biedt tot die tijd een toegankelijk en sympathiek overzicht van deze boeiende persoonlijkheid. Het boek is buitengewoon goed leesbaar, mede door de talloze rechtstreekse vertalingen van fragmenten uit de correspondentie

van Lipsius, die dit boek sieren ais gekonfijte vruchtjes op een cake. De Landtsheer is als geen ander thuis in het labyrint van Lipsius' correspondentie en doordat vele wetenswaardigheden onbemiddeld toegankelijk gemaakt zijn, heeft de lezer de fascinerende ervaring dat hij zeer nabij inzoomt op Lipsius' dagelijkse leven. De methodologische keuze om brieven als veruit de belangrijkste bron voor dit levensverhaal te nemen heeft als gevolg dat het boek op vrij passieve wijze het bronnenmateriaal volgt. Enerzijds doet dat recht aan de contingentie van een mensenleven, anderzijds blijft het relaas dicht op het materiaal en wordt er weinig samengevat en geïnterpreteerd, zodat er geen totaalbeeld ontstaat. Tekenend zijn de eerste twee hoofdstukken. Bij gebrek aan brieven uit de eerste twee decennia van Lipsius' leven wordt vooral gebruikgemaakt van een biografische brief van Lipsius uit 1600. De stijl van deze brief echoot in alle toonaarden door in de tekst: een uitbundig gebruik van verkleinwoordjes en uitroeptekens wekt de indruk van een ideale jeugd, waarin hartelijke vriendschap en ijverige studie de twee sleutelbegrippen zijn in een voorbeeldige carrière, in de loop van het boek maakt de idylle echter plaats voor de onloochenbaar harde werkelijkheid van oorlog en godsdiensttwisten.

Een uitgebreide contextualisering van Lipsius' werk in de intellectuele traditie was ook geenszins het doel van dit boek: het gaat om een ‘eresaluut’. De tweehonderd pagina's biografie worden immers opgetopt door enkele korte bijdragen van andere auteurs, een opzet dat de lezer eraan herinnert dat deze bundel verscheen naar aanleiding van een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek in het voorjaar van 2006. Dat deze auteurs soms informatie herhalen is geen bezwaar, want ze brengen verdieping aan op belangrijke deelaspecten. Een catalogus van de tentoonstelling (te bezichtigen op http://ub.leidenuniv.nl onder ‘Tentoonstellingen’), een selectieve bibliografie en een handig namenregister, maken dit rijkelijk geïllustreerde boek zowel tot

een zeer aantrekkelijke inleiding voor een breed publiek als tot een onmisbaar vademecum voor vaklieden die met Lipsius of zijn correspondenten geconfronteerd worden.

DIRK VAN MIERT

Hildegard Van de Velde e.a., *Rockox' huis volgeboekt. De bibliotheek van de Antwerpse burgemeester en kunstverzamelaar Nicolaas Rockox (1560-1640).* Brussel: KBC Bank NV, 2005. 189 p., ill. - €19,50

In het kader van het festival 'Antwerpen Wereldboekenstad' (2004-2005) werd in het Museum Nicolaas Rockox een fraaie tentoonstelling georganiseerd rond de (gereconstrueerde) privébibliotheek van de bekendste Antwerpse burgemeester uit de zeventiende eeuw. Een verzorgde catalogus begeleidde de tentoonstelling. Ook na het evenement blijft dit een boetend boek over het verzamelen van boeken. Het kan onder meer gelezen worden als een welkome aanvulling op de door de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen uitgegeven studie *De bibliotheek van Pieter Pauwel Rubens: een reconstructie* (2001), die op haar beurt tot een tentoonstelling in het Museum Plantin-Moretus leidde.

Net zoals voor de bibliotheek van Rubens is het geen triviale opdracht om de boekenverzameling van zijn vriend Rockox te reconstrueren. Een veilingcatalogus is blijkbaar niet bewaard (werden de boeken eigenlijk wel geveild?) en in zijn post mortem-inventaris heeft de notaris zich beperkt tot de vage vermelding van 'twee hondert ende drye boecken soo groodt als cleyn, gebonden soo in horen, leeder als andersins van diversche autheurs ende diversche talen.' Gelukkig kan Rockox' koopgedrag worden gevolgd in de journalen van de Plantijnse boekenwinkel. Van 1594 tot 1631 bezat hij er een lopende rekening; in die tijd kocht hij bij de Moretussen 165 boeken. Sommige daarvan kocht hij voor anderen, al dan niet naast een tweede exemplaar voor zichzelf. De meerderheid van deze aankopen waren eigen publicaties van de *Officina Plantiniana*, maar daarnaast schafte hij zich ook tientallen boeken uit Duitsland en Frankrijk aan.

Rockox ontving ook boeken van zijn talrijke relaties in de Republiek der Letteren, Soms, zoals in het geval van Justus Lipsius, lieten deze schenkingen ook een spoor na in de Plantijnse journalen, omdat Lipsius op de firma een beroep deed om zijn auteursexemplaren te verspreiden.

Dirk Imhof, die deze sporen van Rockox' aankopen systematisch onderzocht, wijst er in zijn inleidende bijdrage terecht op dat deze informatie met de nodige voorzichtigheid moet worden benaderd. De journalen maken immers geen onderscheid tussen de boeken die hij voor zichzelf kocht en de bestellingen van zijn vrienden en kennissen binnen en buiten Antwerpen. Niettemin (en gelukkig) heeft Imhof de aankopen nauwgezet uitgegeven (p. 42-55).

Twee categorieën van boeken krijgen in de catalogus extra aandacht. Ria Fabri stelt het *liber amicorum* voor dat Nicolaas en zijn jongste broer Adriaan Rockox, voornamelijk in hun studententijd, samen aanlegden. Het legt een deel van hun netwerk van geleerde contacten bloot en bevat voornamelijk wapenschilden en

kostuumafbeeldingen. Vandaag maakt het deel uit van de verzameling van het Rubenshuis; over de pedigree is tot op heden amper iets geweten. Daarnaast gaat Hildegard Van de Velde in op Rockox' bijzondere belangstelling voor oude Romeinse munten, op de boeken die hij in dit verband aanschafte en op de numismatische publicaties waaraan hij zijn medewerking verleende - en die daarom vaak aan hem werden opgedragen.

Ria Fabri leidt het geheel nog in met een overzicht van ‘aspecten van het Antwerpse privé-boekenbezit in Rockox' tijd.’ Ze maakt daarbij gebruik van de door E. Duverger uitgegeven Antwerpse kunstinventarissen en van ‘steekproeven van andere niet-gepubliceerde inventarissen uit het fonds *notariaat* en *weeskamers* in het Antwerpse stadsarchief en [van] steekproeven naar boedellijsten en testamenten van geestelijken uit het archief van de O.-L-Vrouwkathedraal’ (p. 14). Dat overzicht is zeker lezenswaardig, maar de wat impressionistische benadering en de weinig precieze referenties naar de geraadpleegde bronnen laten de gespecialiseerde onderzoeker wat in de kou staan. Naar de resultaten van het aangekondigde ‘diepgaand onderzoek’ wordt met belangstelling uitgekeken.

Na de inleidende bijdragen volgt ten slotte het eigenlijke catalogusgedeelte, met een rijkdom aan reproducties van archivalia, bladen uit het liber amicorum en gedrukte werken waarvan in de journalen een spoor werd teruggevonden. Deze laatste zijn niet de exemplaren uit Rockox' bibliotheek, maar hebben een grote illustratieve waarde. Toch zijn er twee uitzonderingen. Er is namelijk het exemplaar van Joannes Bochius' verslag van de Blijde Inkomst van de aartshertogen Albrecht en Isabella (Antwerpen: Joannes I Moretus, 1602) dat op een van de schutbladen de handtekening van Rockox draagt. Dit boek is vandaag eigendom van een privéverzamelaar. Dan is er ook het getoonde exemplaar van Aubertus Miraeus' wereldkroniek (Antwerpen: Hieronymus Ver-

dussen, 1608; thans eigendom van het Museum Rockox) met een handgeschreven ex dono van de auteur aan Nicolaas Rockox. Het zal duidelijk zijn: ondanks het ontbreken van bronnenmateriaal dat de *integrale* boekenverzameling van de Antwerpse patriciër laat zien, zijn de auteurs er toch in geslaagd om er een representatief beeld van te schetsen, en dit in een elegante, rijk geïllustreerde publicatie.

PIERRE DELSAERDT

Bertrand Federinov, *Quatre siècles d'imprimerie à Mons. Catalogue des éditions montoises ((580-1815) du Musée royal de Mariemont.* Morlanwelz: Musée royal de Mariemont, 2004. LX, 98 p., ill. - (Monographies du Musée royal de Mariemont, 12) - €15,00

In 1580 vestigde de Leuvense drukker Rutger Velpius zich in Bergen (Mons), in het kielzog van landvoogd Alexander Farnese, die er zijn hofhouding vestigde en van daaruit de herovering van de opstandige Nederlanden aanvatte. Velpius bleef er maar tot 1585, maar zijn atelier betekende de start van de typogafie in de hoofdstad van het graafschap Henegouwen. Sindsdien telde de stad steeds ten minste één drukker onder haar inwoners. Vóór 1580 deden lokale boekverkopers af en toe een beroep op drukkers uit andere steden.

Bergen was een stad van ambtenaren, juristen en kloosterlingen. Eeuwenlang waren zij het die bepaalden wat er op de plaatselijke drukpersen werd gelegd: verzamelingen van wetteksten, vroomheidsliteratuur, handboekjes met richtlijnen voor broederschappen en overzichten van de lokale geschiedenis. Slechts af en toe verscheen er werk dat van dit patroon afweek. In de jaren 1660-70 zagen verschillende polemisch-religieuze titels het licht. Soms werd ‘Mons’ ook als schijnadres gebruikt. Het beroemdste geval is het zogenaamde ‘Nouveau Testament de Mons’, de Franse, jansenistisch getinte vertaling van het Nieuwe Testament door Louis Lemaistre de Sacy, waarvoor het adres van Gaspard Migeot werd geüsurpeerd. En zoals elders zorgde de Brabantse Omwenteling er voor dat de drukpersproductie van de jaren 1780-90 sterk door de politieke actualiteit gekleurd werd.

In de bibliotheek van het Museum van Mariemont, in Morlanwelz, wordt een aparte collectie oude drukken uit Bergen bewaard, het *Fonds montois*, dat in 2003 nauwkeurig werd gecatalogiseerd. Van de 442 titels uit de periode 1580-1815 werd ongeveer 90 procent bijeengebracht door Raoul Warocqué (1870-1917), een nakomeling van de stichter van Mariemont, de industrieel en bibliofiel Nicolas Waroqué (1773-1838). Voor zijn bibliofiele collecties (handschriften, autografen, oude en moderne boekbanden en kunstenaarsboeken) was hij doorgaans erg kieskeurig voor de staat van de exemplaren. Maar daarnaast verzamelde hij dus zoveel mogelijk drukken met het impressum Bergen, en in die meer heemkundig gerichte verzameling maakte hij zich veel minder zorgen over de bewaringstoestand: hier waren volledigheid en representativiteit de eerste bekommernis.

Van oktober 2004 tot januari 2005 werd over dit fonds een tentoonstelling gehouden en bij die gelegenheid verscheen ook deze publicatie. In de uitgebreide inleiding

behandelt B. Federinov de oorsprong en groei van de collectie, de geschiedenis van de boekdrukkunst in Bergen (met een interessante overzichtstabel van de drukkers en hun onderlinge verwantschappen) en de thema's die in de lokale typografische productie te onderscheiden zijn. In het catalogusdeel worden de veertig drukkers uit Bergen voorgesteld met een keuze uit hun fonds. De titelbeschrijvingen bevatten telkens een transcriptie van de titel, het impressum, de collatieformule, de vingerafdruk en het catalogusnummer; indien mogelijk zijn ook de herkomstgegevens opgenomen. De behandelde werken zijn vaak gereproduceerd en een algemene index nominum sluit het geheel af. Wie met een druk uit Bergen geconfronteerd wordt, zal voortaan dit overzichtwerk als eerste hulp kunnen raadplegen.

PIERRE DELSAERDT

Signalementen

Johan Hanselaer, *Kroniek van het gedrukte boek in de Nederlanden (1971-2003): een sleutel tot 33 jaar boek- en bibliotheekgeschiedenis.* Registers. Onder redactie van Marcus de Schepper en Jan Pauwels. Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 2005. 306 p., reg. - (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 75) - issn 0775-0722. €20

Al meer dan 33 jaar verschijnt in het tijdschrift *Archief- en Bibliotheekwezen in België* jaarlijks de *Kroniek van het gedrukte boek in de Nederlanden*, een kritische bibliografie over boekhistorische publicaties die de Nederlanden aanbelangen. In 2002 bezorgde Johan Hanselaer een elektronische versie van deze *Kroniek*; de jaargangen 1971 tot en met 1999 zijn sindsdien integraal online raadpleegbaar via de website van de Vlaamse Werkgroep Boekgeschiedenis (www.boekgeschiedenis.be). Johan Hanselaer is ook de samensteller van de registers op de *Kroniek* die in dit boek, onder redactie van Marcus de Schepper en Jan Pauwels, worden gepresenteerd. In een inleidende bijdrage (p. 7-10) geven de redacteurs toelichting bij de publicatiegeschiedenis en de opbouw van de *Kroniek* en verklaren ze de afkortingen waarmee in deze index naar de kritische notities wordt verwezen. Daarnaast bevat de bundel een artikel van Pierre Delsaerdt (p. 11-18) waarin hij de geschiedenis en evolutie van de *Kroniek* beschrijft, en die aspecten tegelijk als opstap gebruikt om het profiel van de boekgeschiedenis in Vlaanderen te bevragen.

Deel drie van dit boek is met zijn 288 pagina's het meest omvangrijk, het bevat de eigenlijke registers. In het totaal wordt de inhoud van de *Kroniek* door middel van zes registers ontsloten: er is een register van chroniqueurs, auteurs van de besproken publicaties, bibliografische referenties, bibliotheeksignaturen en van persoonsnamen en plaatsnamen die in de notities voorkomen. Deze ingangen reiken de lezer - net zoals de titel belooft - de broodnodige sleutel tot 33 jaar *Kroniek.*

MAARTJE DE WILDE

Steven van Impe, Stijn van Rossem, Goran Proot, *Handleiding voor de Short Title Catalogus Vlaanderen.* Tweede, herziene uitgave. Antwerpen: Erfgoedbibliotheken Vlaanderen, 2005. 182 p., ill. - (Armarium, Publicaties voor erfgoedbibliotheken, 1) - isbn 90 807079 3 7, issn 1782-1789. €10

De Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV) bruist van ambitie. Dit project stelt zich immers tot doel om ‘alle drukwerken [te] beschrijven die vóór 1801 binnen de grenzen van het huidige Vlaanderen (inclusief Brussel) tot stand kwamen’ (p. 15) en dat is een enorme klus. Hoewel er nog veel werk verzet moet worden vooraleer de STCV dat streefdoel bereikt, is deze retrospectieve bibliografie sinds 2004 inmiddels wel

in een nieuw stadium terechtgekomen. In een eerste fase (2000-2004) hadden zes Vlaamse bibliotheken hun deuren wagenwijd opengezet zodat STCV-ers de collecties konden ontsluiten. In de beginjaren namen zij louter zeventiende-eeuws Nederlandstalig drukwerk op, maar in de tweede fase (2004-2007) is dat taalcriterium niet meer van toepassing. De online catalogus ontsluit nu dus ook anderstalig drukwerk en die uitbreiding was één van de redenen om in een herdruk van de eerste *Handleiding STCV* (Antwerpen, 2002) te voorzien.

Deze herdruk werd samengesteld door Steven van Impe, Stijn van Rossem en Goran Proot en verscheen als het eerste boek in de nieuwe reeks *Armarium. Publicaties voor erfgoedbibliotheken.* Dit is een initiatief van het overlegplatform 'Erfgoedbibliotheken Vlaanderen' dat met deze publicatie laat zien waartoe een vruchtbare samenwerking tussen bibliotheken kan leiden.

Voor wie is zo een *Handleiding voor de Short Title Catalogus Vlaanderen* nu eigenlijk bestemd en welke informatie vindt de lezer er in terug? Het boek richt zich tot meerdere doelgroepen. Het doet dienst als leidraad voor de gebruikers van de STCV, het is een handleiding voor de projectmedewerkers zelf en tegelijk een nuttig hulpmiddel voor andere bibliografen en catalografen (p. 7). Een inleidende bijdrage (p. 13-37) bevat informatie van algemene aard: over het ontstaan

van de STCV, over de selectiecriteria waaraan drukwerk (althans in deze fase van het project) moet voldoen om in de catalogus te belanden en over de verschillende bibliografische eenheden die door de STCV worden ontsloten. Daarnaast bevatten de 'preliminiria' een zeer beknopt overzicht van de in de handleiding en STCV gehanteerde terminologie (editie, druk, uitgave, staat) en besluit dit hoofdstuk met een bijdrage over Brocade, het softwaresysteem waarin de catalogus is verwerkt. De hoofdmoot van de handleiding spitst zich vanzelfsprekend toe op de bibliografische beschrijving (p. 39-149). De auteurs nemen er verschillende facetten van zo'n beschrijving onder de loep, zoals de taal of talen waarin een werk is opgesteld, de titel, de auteur, de editievermelding en het impressum. Ze gaan nader in op de samenstelling van de collatieformule en de vingerafdruk, op de informatie in de noten en de onderwerpsontsluiting, op de lijst van typografische kenmerken en tot slot wordt stilgestaan bij de exemplaarinformatie. Daarna volgen nog enkele bijlagen (p. 151-182) met lijsten van bijbelboeken en populaire anonieme werken, een handleiding om het formaat van drukwerk te bepalen, een controlelijst in verband met katernopbouw en paginering, een overzicht van bibliografische referenties, een bijlage over inhoudsontsluiting in de STCV en over typografische kenmerken - beide met bijbehorende codes uit Brocade, en tot besluit, een verklaring van Griekse lettertekens. De handleiding is mooi en heel overzichtelijk vormgegeven door Frederik Hulstaert. Hoewel het boek vanuit een milieuvriendelijk oogpunt werd gedrukt op ongebleekt en chloorvrij papier en zich zeer aangenaam laat lezen, is de volledige handleiding ook raadpleegbaar via www.stcv.be. Een handig extraatje voor onderzoekers die de handleiding in boekvorm niet overal bij de hand hebben.

Voor wie meer wil weten over de STCV en diens Nederlandse grote broer, de STCN, is het kritische en zeer verhelderende artikel van Piet Verkruijsse met als titel 'Kortetitelcatalogi of kortetitelbibliografieën? De STCV en de *stcn* onder de loep' (*De Boekenwereld* 22 (juli 2006) 5, p. 358-365) een must.

MAARTJE DE WILDE

Marcusde Schepper, *ABC Antwerpse Bibliofiele Collecties.* Catalogus bij de tentoonstelling in de Bibliotheek Stadscampus Universiteit Antwerpen 19 maart - 30 april 2005. Antwerpen: Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, 2005. 80 p., ill. - (Uitgaven van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen. Nieuwe reeks, 2) - isbn 90-808855-2-5, issn 1780-7808. €20

In het voorjaar van 2005 organiseerde Marcus de Schepper in de Bibliotheek Stadscampus van de Universiteit Antwerpen een gevarieerde expositie op basis van 'Antwerpse' bibliofiele collecties. Daar waren bijzondere drukken en handschriften te zien uit de privécollectie van verscheidene leden van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen. Alles bij elkaar selecteerde de samensteller 84 stukken, gaande van zeer luxueus en hoogstaand drukwerk tot verfomfaaide gebruiksliteratuur, van lijvige

volumes tot eenbladdrukken en brieven. Bekende topstukken en nobele onbekenden lagen, hingen en stonden zij aan zij.

De tentoonstellingscatalogus presenteert alle geselecteerde stukken in chronologische volgorde, van de vijftiende tot de twintigste eeuw, en laat de lezer net zo goed kennismaken met preciosa uit de Nederlanden en Europa als uit China en Nepal. Bij elk nummer in de catalogus verstrekt Marcus de Schepper (hier en daar met medewerking van anderen) een bibliografische beschrijving, een notitie met opgave van relevante secundaire literatuur én een vermelding van de collectie waaruit het stuk afkomstig is. Deze publicatie bevat achteraan ook nog een register op persoonsnamen en titels.

Dit boek over bibliofiele collecties is vormgegeven door Louis Van den Eede en verlucht met tal van scherpe kleurenfoto's van de hand van Frederik Hulstaert.

MAARTJE DE WILDE

Index nominum

Acevedo Pedro Enriquez de, graaf Fuentes, xiv, 142
Achilles, 74
Aerssens, Cornelis, 141
Agathias, 186
Agrippa, 189
Agustín, Antonio, 47, 49-51, 61
Albrecht van Oostenrijk, aartsh., xiii-xiv, 72, 134-137, 161-163, 165-167, 172, 180, 182-183, 188, 194-195, 201, 207-208, 211, 217-219
Alexander de Grote, 74, 140, 155, 287
Alexander Severus, Rom. keizer, 186
Alfonso II d'Este, 140
Alvarez de Toledo, Fernando, hertog Alva, 1, 88, 94, 103
Amescua, Balthasar Gomez de, 211, 236
Ammianus Marcellinus, 149, 185
Ancantherus, Claudius, 172
Andreas, Valerius, 258
Apianus, Petrus, 54-55, 63
Apollo, 264-265
Appianus, 155, 181, 185-187
Apuleius, 181
Arcadius, Rom. keizer, 183
Arias Montano, Benito, 81, 105, 174, 185
Aristides, 186, 189
Aristophanes, 98
Aristoteles, 70, 235
Arrianus, 155
Arsenius, Ferdinandus, 139
Assonleville, Christophe d', xiii
Assonleville, Guillaume d', 203, 205
Athenaeus, 137
Aubry, Pierre, 265
Augustus, Rom. keizer, 183, 186, 189
Aulus Gellius, 246
Aurelius Victor, 181

Barbaro, Daniele, 137
Barocio, Francesco, 151
Barclay, William, 18-19, 24-25, 168
Baronio, Cesare, 174, 181
Baronius, Johannes Baptista Perezius, 258-259
Barreda, F. de, 103
Beda Venerabilis, 185
Bellarmino, Roberto, s.j., 117-118, 120-123, 125

Bellonius, Petrus, 55
Benci, Francesco (Plautus), s.j., 118, 121-122, 184, 193, 252, 273
Bergen, Willem van, xiv, 141
Bergher, Joris, 165
Bernardus, 121
Bernartius, Johannes, 141, 171
Bertius, Petrus, 19, 43, 203
Beza, Theodorus, 22
Biondo, Flavio, 185
Billaeus (de Billehé), Carolus, 129-130, 132, 135, 141
Bodel Nijenhuis, Johannes Tiberius, 295
Bodin, Jean, 210, 216
Boethius, 100
Bolswert, Schelte Adamsz., 296, 305
Bonciarius, Marcus Antonius, 212, 259-260, 268, 271
Borcht, Peeter vander, 138-139
Borromeo, Carlo, 273
Borromeo, Federico, xiii, 257, 271-279
Bossche, François vanden, 169
Brantius, Johannes, 104
Brinck, Ernts, 42
Broux, Guillaue, 297
Bruni, Leonardo, 203-204, 212, 214, 216
Budé, Guillaume, 185, 216
Burch, Lambertus vander, 206
Burghley, Thomas Cecil, xii
Burmannus, Petrus, 20, 242
Busbequius, Augerius, 38, 63, 79, 163, 186
Busca, Gabrio, 142-144
Buys Gryphius, Bartholomeus, 91
Buys (Busius), Paulus, 14, 56, 228-229, 246-247
Buytewech, Gerardus, 137, 141, 166-167, 175

Caesar, 127, 136-137, 147-148, 154-155, 181
Caligula, Rom. keizer, 246
Camerarius, Joachim, jr., 171
Campion, Edmund, s.j., 70-71
Canterus, Guilielmus, 227
Canterus, Theodorus, 3, 127, 206
Cardon, Horace, 284
Carondelet, Jacques de, 128-130, 133-138, 141, 165, 194, 207
Casaubon, Isaac, 178, 211-212, 216, 229, 242 zoon Mericus, 42
Caselius, Johannes, 10
Castricomius, Pancratius, 38, 40
Castro, Alfonso, 50-51, 53-54, 61, 63
Castro, Caspar, 51
Cato Maior, 229
Catullus, 15-16
Cavalieri, Tomaso, 47

Ceres, 95
Céspedes, Baltasar de, 110
Chiocco, Andrea, 211, 262
Christianus, Florens, 16
Cicero, 6, 16, 73-74, 97, 119, 187, 189, 203-204, 212, 216, 223, 228-229, 234, 246
Claes, Joos, 169
Claeszoon, Cornelis, 97
Claudianus, 181, 187-189
Claudius, Rom. keizer, 189
Claudius Marcellus, 151
Cleanthes, 240
Clemens VIII Aldobrandini, paus, 276
Clemens van Alexandrië, 225
Clusius, Carolus, 55-56, 61-66, 141, 168, 186, 212
Coccejus, Johannes, 302
Colocci, Angelo, 47
Commelinus, Hieronymus, 287
Constantijn, Rom. keizer, 181-182, 186-187
Constantinus VII Porphyrogenetus, Byz. Keizer, 151
Coornhert, Dirck Volckertsz., xii, 11, 82-86, 88, 96, 193
Cornelius Nepos, 185
Corselius, Gerardus, 259, 263-264, 266-267
Coster, Samuel, 96
Covarrubias, Antonio de, 162, 165, 206, 208
Croÿ, Filips van, 142
Croÿ, Karel van, hertog Croÿ en Aarschot, xiii-xiv, 219, 223, 263
Croÿ, Karel-Filips, markies Havré, 212, 219
Cunaeus, Petrus, 302
Custodis, Dominicus, 264-265
Cuyck, Hendrik van, 142

Decker, Johann, 212
Delbenius, Petrus, xii, 57, 79
Delfini, 47
Delrio, Martinus Antonius, 130-131, 162, 165; 167, 209, 212
Demen, Michiel, 292
Demont(i)osius, Ludovicus, 165
Denique, Aegidius, 95
Didier, Johannes, 259
Dio Cassius, 185-187
Diogenes Laërtius, 181, 223, 225
Dionysius van Halicarnassus, 186
Dodonaeus, Rembertus, 302
Dolendo, Bartolomaeus, 296-297
Donellus Hugo, 11
D'Oultremannus, Henricus, 166, 211
Dousa, Janus sr., xi-xii, 1-19, 22, 24-25, 33, 40-41, 56
vrouw Elisabeth van Zuylen, 12-16, 18

zoon Franciscus, 13, 16, 18-21, 24-25
zoon Georgius, 18, 24
zoon Janus jr., 11, 13-18, 20, 24, 100
zoon Stephanus, 16

Drenckwaert, Jan van, xiii
Dresseler, Jan, 292
Drexelius, Jeremias, 100
Du Bartas, 80
Dudith, Andreas, xii
Dudley, Robert, graaf Leicester, 10-11
Dullardus (Furius), Johannes, 129, 137
Duyck, Franco, 9
Dyck, Anthony van, 297, 305

Echter von Mespelbrunn, Julius, Egio, Benedetto, 46, 49
Egmond, Jan van, 292

Elizabeth I, kon. van Engeland, 71-72
Elzevier, Louis, 95
Emmel, Egenolph, 287
Ennius, 262, 265-266, 299
Epictetus, 225, 234-235, 240
Erasmus, Desiderius, 5, 97, 100, 130, 159, 186, 213, 216, 240, 242-248, 252, 254
Ernst van Beieren, prinsb. v. Luik, xiii, 71, 128, 132-137, 141
Esch (Elst), Peeter van, 165
Eunapius van Sardes, 155
Eusebius van Caesarea, 225
Everaerts, Maarten, 82

Fabri, Arnoldus, 165
Fabricius Noviomagus, Guilielmus, 169, 230, 248
Falkenburgius, Gerardus, 2
Farnese, Alessandro, kard., 47, 261
Farnese, Alexander, hertog Parma, 10, 71, 141
Ferdinand II, keizer, 291
Ferdinand I de' Medici, grooth. Toskane, 261
Figueroa, García de, 165, 209
Filips II, kon. v. Spanje, xiii, 10, 63, 71-72, 81, 94, 103-105, 135-136, 166, 180, 189, 196, 205, 208, 284
Filips III, kon. v. Spanje, xiii, 133, 204-205, 218
Filips van Hohenlohe, 11
Flamenco, Juan, 103
Florus, 181, 187
Florentius, Nicolaus, 47, 54-55, 57-58, 66
Fortunatus, Matthaeus, 252
Francia, Hieronymus a, 209
Franco, Juan Fernández, 63
Frangipani, Ottavio Mirto, kard., xiii
Froben, Johann, 240
Fromondus, Libertus, 240, 252-253
Frontinus, 186-187

Gaesbeeck, Daniel van, 101
Galenus, 222
Galle, Cornelis, 241, 257, 296-297, 301
Galle, Theodoor, 173, 239-241, 297, 300
    echtg. Catharina Moretus, 173

Gamans, Johannes, s.j., 29
Garret, graaf Kildare, 70
    vader Fitzgerald, 70

Gavere, Koenraad van, 141

Geesteranus, Petrus, 101
Gentil, Juan Bautista, 106
Gerards, Balthasar, 89
Ghelen, Sigismond, 152
Gioconda van Verona, 139, 153
Giorgio di Martino, Franscesco di, 142
Giovio, Paolo, 185, 187
Giraldus Cambrensis, 73
Giselinus, Victor, xix, 1-2, 7, 9
Goltzius, Henricus, 265, 297
Goropius Becanus, Johannes, 38, 49-50
Granvelle, Antoine Perrenot de, xi, 261
Graswinckel, Theodoor, 101
Gregori, Ferdinando, 296, 305
Gregorius XV, paus, 242
Gregorius van Nazianze, 181
Gronovius, Johannes Fredericus, 302
Grotius, Hugo, 8, 305
    vader Janus, 8-10

Gruterus, Janus, 92, 94-95, 97-98, 240, 243, 250
Guarino da Verona, Francesco, 213, 215

Hacqueville, Nicolas de, 210, 217, 225
Hadrianus, Rom. keizer, 183, 186
Hannibal, 140, 189
Hansenius, Johannes Baptista, 161
Harduinus, Dionysius, 53, 61
Hartius, Otho, 135-137
Heinsius, Daniel, 246, 278, 302
Hendrik III, kon. V. Frankrijk, 105
Hendrik IV, kon. V. Frankrijk, xiv, 284
Hercules, 240
Hero van Alexandrië, 151
Hero Mechanicus (van Byzantium), 137, 139, 151
Heurnius, Johannes, 10, 18
Hieronymus, 183
Hoeschelius, David, 181
Holinshed, Raphael, 70, 72
Homerus, 74, 246
Honorius, Rom. keizer, 183
Hoogstraten, Frans van, 99-101
Hoorn, Gerard van, 142
Hopperus, Joachim, 63
Horatius, 165, 181, 251
Hout, Jan van, xii, 3-5, 7-12, 14-15, 18-19, 33-36, 40-43, 82, 85, 92-94, 96-98, 131
    dochter Catharina, 15
    dochter Maria, 15

schoonzoon Pieter Paeuw, 15
neef Jan Jansz Orlers, 43
zoon Bartholomeus, 15

Hovius, Matthias, xiv,
Huberti, Johannes, 266
Huygens, Constantijn, 20
Hyginus, 185

Imhof, Hans, 169
Isabella Clara Eugenia, xiii-xiv, 72, 166, 189, 201, 219
Isocrates, 232

Janssen, Abraham, 257,
Johannes Chrysostomus, 249
Johnston, John, 79
Josephus, Flavius, 148, 186
Juan de Córdoba, 189
Junius, Franciscus, 42
Junius, Hadrianus, 7
Juno Moneta, 95,
Juvenalis, 22

Karel de Grote, keizer, 28
Karel Emanuel I, hert. Savoie, 142
vader Emanuel Filibert, 142

Keck, Johann, 29
Kerll, Michael, 210
Kiliaan, Corneel, 38

Laan, Adolf van der, 296
Lachere, Jan, 169
Lampsonius, Dominicus, 71, 129, 138-139, 178
broer Nicolaus, 129

Laurinus, Marcus, 45, 54-56, 62
Lazius, Wolfgang, 65
Leandro, Alberto, 185
Le Ber, Charles, 112
Leemput, Adam, 130
Leeuwius, Theodorus, xiii, 9-10, 89, 91
Echtg. Hildegonde van Loo, 91

Leo XI de' Medici-Ottaviano, 276
Lernutius, Janus, 1-2, 7, 80, 206
Lessius, Leonardus, s.j., 267
Ligorio, Pirro, 50
Lipsius, Justus, *passim*

echtg. Anna van den Galstere, xi, 2, 12-13, 87, 259

Livius, xii, 132, 185, 187, 246
Lodewijk XIV, koning v. Frankrijk, 99
Loon, Petrus van, 101
Lucanus, 181
Luchtmans, Samuel, 295
Lucretius, 22, 184, 187
Machiavelli, Niccolò, 121
Macrobius, 224
Maffei, Achille, 55
Mamertius, 181
Manaraeus, Oliverius, 211
Mangus, Christophorus, 260
Marcellus II Cervini, paus, 48
Marcus Aurelius, Rom. keizer, 222
Marliani, Bartolomeo, 185
Marnix van Sint-Aldegonde, Filips, 41, 87
Martialis, 7, 181
Martyr, Petrus, 55
Matal (Metellus), Jean, 46, 49, 51, 54
Matthias van Oostenrijk, aartsh. en keizer, xii
Maurits van Nassau, 296
Maximiliaan II, keizer, xi, 204, 242
Mazzocchi, Giovanni, 54-55
Melanchthon, Philipp, 235
Mendoza, Bernardino de, 103-125
Mercurialis, Hieronymus, 142, 170, 185, 260-261
Merula, Paulus, 38, 40-41, 91, 302
Mesa, Cristóbal de, 106
Mesa, Juan Baptista de, 103
Meursius, Johannes, 302
Minerva, 302
Miraeus, Aubertus, 171, 177, 258-268
Miraeus, Johannes, 258
Monelia, Paulus, 142, 164, 168
More, Thomas, 100
Moretus, Balthasar I, 138, 142-144, 160, 165-172, 180-181, 211, 239-242, 257, 277, 282-284, 286, 291
schoonbroer Johannes Meursius, 284, 286
neef Balthasar II Moretus, 293

Moretus, Johannes I, 72, 80-98, 100-101, 105-106, 127, 137, 141, 144, 159, 169, 173-175, 181, 186, 212, 221, 239, 259, 281-282, 284, 286, 290
zoon Johannes II, 143, 167, 170, 172, 283-284, 286, 290
zoon Melchior, 173, 282

Morillon, Antoine, 46, 49, 54
Münster, Sebastian, 55

Muretus, Marcus Antonius, 232, 240, 243-245, 248, 250-253
Mutius, Nicolaus, 160
Mylius, Abraham, 31, 34, 41
Mylius, Arnold, 292

Nero, keizer, 181
Nimrod, 74
Nisaeus, Joachim, 217
Nivelle, Robert, 160
Numan, Philip, 82

Odysseus, 240
Olgiati, Antonio, 278
Olympiodorus, 181
O'Neill, Hugh, graaf Tyrone, 74
Oranus, Petrus, 128-129, 131, 134-137, 139, 141, 152, 165
broer Johannes, s.j., 128

Orlow, Theodoor, 305
Orosius, 181
Orry, Marc, 160
Orsini, Fulvio, 47, 49, 58, 239-240, 248
Ortelius, Abraham, xii, 29, 39, 86, 127, 134, 137
Otfridus, 40
Oudaan, Joachim, 99-100
Oudaert, Nicolaas, 135-136, 193-194, 205-206, 212, 259, 266
Ovidius, 22

Paets, Jan jacobsz, 71
Paludanus, Franciscus, 263, 266-267
Panciroli, Guido, 152
Pantinus, Petrus, 106, 136, 211
Panvinio, Onofrio, 47, 54-55, 185
Parmenides, 232
Passe, Crispijn de, 296
Patrizi, Francesco, 137, 140-141, 144, 224
Paulus, 242, 252
Paulus v Borghese, paus, xiv, 239, 242, 250, 278
Peregrino, Lelio, 108, 117-120, 122
Peregrino, Roberto, 108
Pers, Dirck Pietersz., 96-101
Pérez, Luis, 174
Petronius, 187
Pezillo, Marcantonio, 118, 120-121, 123
Phlegon van Tralles, 181
Photius, 181
Pichena, Curzio, 262
Piersonius, Augustinus, 55
Pigafetta, Filippo, 171, 181
Pighius, Stephanus, 46, 48-49, 54, 63, 170
Pincianus, Ferdinandus, 240, 243
Pio di Carpi, Rodolfo, kard., 45, 47, 58
Pithou, Pierre, 180
Plantijn, Christoffel xii, 1, 10, 69, 71, 77, 79-81, 83, 86-89, 91-94, 101, 105, 139, 159, 173, 175, 226, 281-282, 285
Plato, 225, 232, 235
Plautus, 73, 130
Plautus, Flaminius, 29
Plinius de Jongere, xiii, 181, 189, 218
Plinius de Oudere, 186-187, 189
Plunkett, Patrick, 73
Plutarchus, 181, 186, 223, 235
Poelman, Jan, 292
Poldus, Johannes, 55
Polybius, 127, 140, 151, 178, 204, 287
Pontano, Giovanni, 50
Pontanus, Jacobus, s.j., 168
Porphyrius, 70
Porret, Pierre, 81, 88, 92
Prado, Lorenzo Ramírez de, 106
Procopius, 185
Propertius, 15-16, 19, 22
Prudentius, 185
Pruynen, Cornelis, 87
Puteanus, Erycius, 212, 223, 258-259, 265, 273, 275-279

Pyrrho, 232
Pyrrhus, koning v. Epirus, 189

Quevedo, Francisco de, 106
Quintilianus, 246

Ranst, Paschasius, 9
Ranzovius, Henricus, 82, 90
Raphelengius, Franciscus jr., xii, 18, 95, 284
Raphelengius Franciscus, sr., 18, 45, 91, 159, 173, 188, 206, 281-282, 302
Ratlo, Alexander, 87
Ravesteyn, Paulus van, 97
Requesens, Luis de, 104
Rehdiger, Thomas, xi
Richardot, Jean, xiii
Ripa, Cesare, 98
Roberti, Remaclo, 211
Roels, Christophorus, 142
Rogers, Daniel, 9
Rolliardus, Sebastianus, 263-264, 266
Roscinus, Julius, 250
Rosweyden, Heribert, 166
Rubens, Filips, 239, 257, 277, 297, 304
Rubens, Pieter Paul, 241, 248, 257, 277, 284, 297, 304
Rudolf I, keizer, 218
Rudolf II, keizer, xiii, 172, 194, 284, 290-291
Rutilius Namatianus, 187, 189

Sacco, Giambattista, 142, 144, 164, 168, 273
Salazar, Luis de, 105
Sallustius, 189, 246
Salmasius, Claudius, 302
Salutati, Coluccio, 216
Sambucus, Johannes, xi
Samoscius, Johannes, 19
Sanderus, Antonius, 258
Sandoval, Bernardo de, 117, 124
Santen, Laurentius van, 31
Saracenus (Sarazin), Jean, xiii, 142
Sarayna, Torello, 55
Sarmiento, Rafael de, 105, 107-108, 118-119, 123-124
Scaliger, Josephus Justus, xii, 16, 18, 131, 137, 141, 166-169, 184, 242-243, 277, 295, 297
Schetz, Antoon, 142
Scheyfve, Jan, xi
Schilders, Robert, 212
Schoppius, Gaspar, 236
Schott, Andreas, s.j., 163, 165-166, 180, 185, 275, 278
Schotti, Hendrik, 34, 42

Scriverius, Petrus, 19, 223, 234, 236, 302
Seneca, filosoof, xiv, 179, 181, 186-187, 211, 221-223, 227, 234-236, 239-254, 277, 282, 284, 304-305
Sextus Empiricus, 222
Sforza, Francesco, 141
Sidney, Philip, xii
Sigebertus van Gembloers, 131
Sigonio, Carolo, 55
Sikkinger, Georg, 153
Silicus Italicus, 22
Silvius, Guilielmus, 3
Simeoni, Gabriele, 55
Simplicius, 234
Sixtus v, paus, 108
Slebus, Hans, 165
Smetius, Martinus, xii, 45-66, 185
Snellius, Willebrordus, 302
Sociacus, Benedicturs, 278, 279
Socrates, 225, 257
Somner, William, 42
Sonnius, Michel, 160, 292
Sosius, Thomas, 296
Sotomayor, Antonio de, 86, 117, 124
Sozomenus, 185
Spadafora, Hadriano Gulielmo, 49-50
Spanheim, Friedrich, 302
Stanihurst, Richard, 69-77
    vader James, 70
    echtg. Janet Barnewall, 71
    echtg. Helen Copley, 71
    zonen Peter, s.j., 71-72
    zoon William, s.j., 71-72

Stapleton, Thomas, 160, 171
Statius, 22, 171, 181, 187
Stewichius, Godeschalcus, 139
Stobaeus, 227, 234
Strabo, 181, 187
Suetonius, 22, 181, 185-187, 246
Suidas, 185
Sulla, 183
Sweertius, Franciscus, 217, 258
Symmachus, 185

Tacitus, xii-xiii, 103, 178, 181, 185-186, 189, 203-204, 244-247, 262, 277, 285-287
Tacuino, Johannes de, 153
Tamo, Angelo, 262
Tassis, Juan-Baptista de, 104

Taubmann, Friedrich, 223
Tavera, Alfonsus / Jacobus, 51
Tertullianus, 181, 187
Tibullus, 5, 15, 22, 184
Timanthes, 241
Titius, Robertus, 260
Torrentius, Laevinus, 85-86, 100, 127, 242
Trajanus, Rom. keizer, 183, 217
Triptolemus, 95
Trognaesius, Joachimus, 257
Troost, Dirck, 99
Turnebus, Adrianus 137

Urbanus VIII Barberini, paus, 242
Ussher, James, 72
Uwens, Hendrik, 135-136, 139, 206

Vaenius, Otho, 139, 265
Valerius, Cornelius, 281
Valerius Antias, 187
Valerius Flaccus, 22
Valla, Lorenzo, 216
Vallambert, Simon de, 49
Valturio, Roberto, 151, 153
Varicius, Jacobus, 136
Varro, 181, 224, 257
Vegetius, 139, 147, 150, 154-155, 184
Velasco, Juan Fernández de, xiv, 142-144, 168, 193, 205
Velleius Paterculus, xiii, 209
Venator, Balrhasar, 94
Veranzio, Antonio, 163
Verastegui, Juan Martínez de, 142
Vergilius, 22, 71, 246
Verreycken, Louis, 196
Vestri Barbiani, Marcello, 239
Vischer, Roemer, 9
Vitruvius, 137, 139, 153, 155, 181
Vives, Juan Luis, 100, 213
Vivianus, Johannes, 29, 142, 166, 168
Vondel, Joost van den, 96
Vopiscus, Flavius, 186
Vorsterman, Lucas I, 296, 298-299
Vos, Jan, 96
Vosbergen, Gaspar van, 142
Vossius, Gerardus Johannes, 302
Vulcanius, Bonaventura, 38, 41, 302

Wachtendonck, Arnold van, 28-30, 32-35, 41, 129, 131, 141
Walravius, Jacobus, 9, 85

Wargnirius, Gulielmus, 259
Wastelius, Petrus, 50
Wechel, Johann, 287
Welser, Marcus, 165-166, 168, 171, 180, 260-262, 264-266, 278
Whetstone, George, 85
White, Peter, 70
Willem van Oranje, 3, 10, 89, 93-94, 103, 296, 302
Willemsz, Isaac, 97
Willeram, 28, 38, 40
Winckele, Roland van, 165
Woverius, Johannes (Antw.), 225, 239-240, 244, 248, 257-258, 264, 272, 277, 279, 304
echtg. Maria Clarisse, 277

Wulfila, 27
Wurstisen, Christian, 153

Xenophon, 140, 155

Zapata, Antonio, 117, 124
Zayas, Gabriel de, 81, 105
Zeno, 240
Zuñiga, Balthasar de, xiii

Personalia

Erik BREULS studeerde in 2005 af als historicus aan de Universiteit Antwerpen.

Zijn proefschrift handelde over de activiteiten van de *Officina Plantiniana* op de boekenbeurs van Frankfurt am Main in de periode 1589-1641. Momenteel volgt hij aan de Universiteit Antwerpen de voortgezette opleiding Informatie- en Bibliotheekwetenschap.

JUAN R. BALLESTEROS studeerde Aardrijkskunde en Geschiedenis van de oudheid aan de Universidad Hispalense de Sevilla. Sinds 2001 is hij verbonden aan de Universidad Pablo de Olavide de Sevilla. Hij is auteur van o.m. een monografie over klassieke eruditie in 17de-eeuws Andalusië (*La Antigüedad barroca*, 2002). Als proefschrift bereidt hij een kritische uitgave en vertaling voor van de *Admiranda* van Justus Lipsius.

Antonio DÁVILA PÉREZ is hoogleraar Latijnse filologie aan de universiteit van Cadiz (Spanje). Zijn onderzoek betreft de Spaanse humanist Benito Arias Montano en de verschillende aspecten van zijn werk als erudiete humanist, zoals zijn Latijnse poëzie, zijn optreden als censor en vooral zijn briefwisseling.

Harald DECEULAER (1967) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel en publiceerde talloze bijdragen over de sociale, economische en culturele geschiedenis van de Lage Landen in de vroegmoderne periode.

Jeanine DE LANDTSHEER is doctor in de Klassieke Talen en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Seminarium Philologiae Humanisticae van de K.U. Leuven. Haar onderzoek is geconcentreerd rond leven en werken van Justus Lipsius, en vooral de uitgave van zijn enorme correspondentie. In haar vrije tijd is ze ook betrokken bij een vertaalproject rond Erasmus, van de Nederlandse uitgeverij Athenaeum.

Tom DENEIRE (1981) bereidt als doctoraatsassistent aan de K.U. Leuven een proefschrift voor met als werktitel: ‘The Correspondence of Justus Lipsius (1547-1606): 1598. Critical edition with introduction, annotation and stylistic study.’ Naast de humanistische geleerdencorrespondentie vindt de Latijnse literatuur van alle eeuwen een plaats in zijn onderzoek en interesseveld: van het antieke kunstproza (Cicero, Seneca) tot de Neolatijnse soldatenpoëzie uit de Eerste Wereldoorlog...

Chris HEESAKKERS, classicus en emeritus hoogleraar Neo-Latijn, deed veel onderzoek naar de beginperiode van het humanisme in de Noordelijke Nederlanden en in het bijzonder naar het werk en het netwerk van de pionier en de eerste curator van de in 1575 gestichte Leidse universiteit, Janus Dousa (1545-1604).

Marijke JANSSENS bereidt als medewerkster aan het project ‘Macht en moraal, vorst en volk: Justus Lipsius’ *Monita et exempla politica* (1605) als brug tussen politieke filosofie en het ideaal van de christelijke vorst’ een proefschrift voor aan de Katholieke Universiteit Leuven onder leiding van J. Papy en T. Van Houdt.

Hubert *Meeus* is als hoogleraar Nederlandse literatuur van de renaissance en theatergeschiedenis verbonden aan het Departement Letterkunde van de Universiteit Antwerpen. Hij publiceert over Nederlandse literatuur, het theater en het boek in de 16de en 17de eeuw.

Mark MORFORD is emeritus hoogleraar aan de University of Virginia. Hij was Kennedy Professor of Renaissance Studies in Smith College, waar hij 'research fellow' is. Hij schreef boeken over Persius (1984) en over de Romeinse filosofen (2002) en is mede-auteur van *Classical Mythology* (1971), waarvan de 8ste (herziene) uitgave door Oxford University Press gepubliceerd werd in 2006. Zijn boek *Stoics and Neostoics: Rubens and the Circle of Lipsius*, werd gepubliceerd in 1991.

Jan *Papy* is hoofddocent Latijnse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Leuven. Als Neolatinist richt hij zijn onderzoek op het Italiaanse humanisme (Petrarca, Pico della Mirandola) en het humanisme in de Nederlanden (Erasmus, Vives, Lipsius).

Na een volledige loopbaan als leraar Latijn en Grieks aan het Klein Seminarie te Hoogstraten werkt Hugo PEETERS nu een doctoraatsthesis af over Lipsius' briefwisseling in het jaar 1596, die zal verschijnen als ILE IX. Hij werkte ook al mee aan deel III van dezelfde reeks.

Dirk SACRÉ is doctor in de Klassieke Filologie en hoogleraar Latijn aan de K.U. Leuven, met specialisatie Neolatijn. Hij is lid van het Bureau van de *Academia Latinitati Fovendae* (Rome) en verricht onderzoek over Neolatijnse epistolografie en poëzie.

Gilbert TOURNOY (1944) is als gewoon hoogleraar verbonden aan de K.U. Leuven, waar hij Latijn doceert. Hij is specialist op het domein van het humanisme en de Neolatijnse letterkunde.

Ginette VAGENHEIM studeerde klassieke taal- en letterkunde aan de Université catholique de Louvain. Aan de Università cattolica del Sacro Cuore in Milaan specialiseerde ze zich in de filologie van middeleeuwse en renaissanceteksten. Ze promoveerde aan de Scuola Normale Superiore van Pisa. Thans is ze hoogleraar Latijn aan de Université de Rouen. Haar aandacht gaat vooral uit naar de studie van de Latijnse epigrafie tijdens de renaissance.

Toon VAN HAL is als aspirant van het Fonds voorwetenschappelijk Onderzoek (F.W.O.)-Vlaanderen verbonden aan de Faculteit Letteren van de K.U. Leuven. Hij bereidt er een doctoraat voor over de methodologische principes van het taalvergelijkend onderzoek tijdens de renaissance, waarbij in het bijzonder aandacht wordt geschonken aan de bijdrage van de humanisten uit de Lage Landen.

Kasper VAN OMMEN (1964) studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden en is momenteel coördinator van het Scaliger Instituut. Hij publiceert regelmatig over de geschiedenis van de Universiteitsbibliotheek Leiden, in de afgelopen jaren o.a. over de *Bibliothèque Wallonne* (2002), de *Bibliotheca Mathematica* van David Bierens de Haan (2003), de collectie Nieuwe Kunst van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (2004) en de portretten van Josephus Justus Scaliger (2005).

TYPOGRAFISCHE VORMGEVING: LOUIS VAN DEN EEDE, HOVE DRUK: DRUKKERIJ DE WINDROOS, BEERNEM